

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fülöp Lajos: Fábíán Pál nyolcvanéves

Bañcerowski Janusz: A nem verbális kommunikáció
mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya

Zimányi Árpád: A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb
feladataiból

Keszler Borbála: A magyar írásjelhasználat és Európa

Bene Annamária: A felső magánhangzók hosszúsága

Rácz János: Keserű növények – keserű nevek

Szikszainé Nagy Irma: Gondolatok a szövegértő olvasásról
A. Jászó Anna cikke kapcsán

Szabó József: A dialektológia és az iskolai oktatás kapcsola-
tának vizsgálata Németországban és Ausztriában

Iványi Zsuzsa: A „nyelvemen van” jelenség német és magyar
nyelvű beszélgetésekben

Takács Szilvia: Szövegépítkezés a ráolvasó imádságokban

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fülöp Lajos</i> : Fábián Pál nyolcvanéves	1
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya	4
<i>Zimányi Árpád</i> : A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból	12
<i>Keszler Borbála</i> : A magyar írásjelhasználat és Európa	24
<i>Bene Annamária</i> : A felső magánhangzók hosszúsága	36

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Keserű növények – keserű nevek	46
--	----

Nyelv és iskola

<i>Szikszaíró Nagy Irma</i> : Gondolatok a szövegértő olvasásról A. Jászó Anna cikke kapcsán	57
<i>Szabó József</i> : A dialektológia és az iskolai oktatás kapcsolatának vizsgálata Németországban és Ausztriában	64

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Iványi Zsuzsa</i> : A „nyelvemen van” jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben	76
<i>Takács Szilvia</i> : Szövegépítkezés a ráolvasó imádságokban	92

Kisebb közlemények

<i>Érsok Nikoletta Ágnes</i> : Írva csevegés – virtuális írásbeliség	99
<i>Molnár András</i> : Pejoratív értelem a - <i>Vdik</i> , -(<i>V</i>) <i>kVdik</i> , - <i>skVdik</i> képzők körül	104

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Kiveti a drágát a hasából	107
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Dongába dönt, maradt, volt	108

MAGYAR NYELVŐR

127. ÉVF.

*

2003. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Fábíán Pál nyolcvanéves

Mennyi nyolcvan esztendő? Vajon sok vagy kevés? Történelmi mércével mérve bizony alig valami, de az egyén életében rendkívül hosszú út. Az bizonyos, hogy az embernek csak egy nyolcvan esztendeje van, és elsősorban tőle függ, hogy hogyan használja fel. Fábíán Pali Bátyánk jól gazdálkodott az idővel. Az ő nemzedéke természetesnek tartotta, hogy szükség van rá a fedélzeten. Úgy megszokta, hogy ez a készségi állapot vált az életelemévé. Mint ahogy Ünnepeztünknek is – akinek pályája igen színes, küzdelmes és egyre emelkedő volt.

Hazánk egyik legszebb táján, a kedves hangulatú, szelíd és változatos, történelmi emlékekben gazdag nyugat-dunántúli dombvidék „fővárosá”-ban, Szombathelyen született 1922. december 21-én. Ott végezte alap- és középfokú tanulmányait, és ott is érettségizett a Faludi Ferenc Gimnáziumban. Középiskolai

tanulmányainak befejezése után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult tovább magyar–olasz szakon, az Eötvös-kollégium tagjaként (1941–46). Az egyetemen Pais Dezső tanítványa volt. Nem véletlen hát, hogy maga is a magyar nyelvtudomány, elsősorban a mai magyar nyelv és részdiszciplínáinak a tudós kutatójává, művelőjévé, az úgynevezett budapesti nyelvésziskola képviselőjévé vált.

Egyetemi tanulmányainak a végeztével pécsi gimnáziumi tanár (1947–49) lett, majd a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének a vezetésével bízták meg (1950–55). Huszonnyolc éves ekkor – tele életszeretettel, munkabírással. Sokat vállal és sokat cselekszik: a főiskola minden tagozatán tanít, magyar nyelvi jegyzeteket, nyelvhelyességi, szókészlet-tani, helyesírási és tudománytörténeti cikkeket ír, szervezi, irányítja a tanszékot, sőt az Akadémia I. osztályának a szaktitkára.

A pedagógiai főiskola megszűnése után (1955) az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszékére nevezik ki, ahol már jóval nagyobb lehetőségei vannak a szaktudomány művelésére és szervezőképességének a kibontakoztatására. Azóta is itt dolgozik, először adjunktusként, majd docensként (1964), később egyetemi tanárként (1979). Egy ideig a Mai Magyar Nyelvi Tanszék vezetője volt (1984–89), ma nyugdíjas professzorként (1990–) dolgozik.

Az egyetemen elsősorban leíró nyelvtannal, szókészlettel, jelentéstanal, stilisztikával, helyesírással és nyelvműveléssel foglalkozott és foglalkozik. Igen sokat publikál: jegyzeteket, tankönyvi fejezeteket, tanulmányokat, cikkeket ír és szerkeszt, mindemellett a nyelvészeti tanszékcsoporthoz tartó titkára, a tudományos diákkör tanácsadója is volt. Szakmai eredményeinek elismeréseképpen 1963-ban elnyerte a kandidátusi, 1989-ben pedig az akadémiai doktori címet.

Sokat tett a nyelvtanítás továbbfejlesztése érdekében is annak a kutatócsoportnak az irányítójaként, amely az *Általános iskolai és a középiskolai anyanyelvi nevelés korszerűsítése* című témát gondozta (az ún. 6-os főirány keretében). Időközben vendégtanár volt a Padovai Állami Egyetemen (1964–69) és főelőadó (másodállásban) a Művelődési Minisztériumban. Kivette részét a tudományos közéleti tevékenységből is: előbb titkára, majd társelnöke az MTA Helyesírási Bizottságának, társelnöke, majd elnöke az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának, elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvi szakosztályának és a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának, tagja az Édes Anyanyelvünk szerkesztőségének, valamint a TIT magyar nyelvi szakosztálya vezetőségének.

Megírja Az akadémiai helyesírás előzményei (1967) című alapvető munkáját, szerkesztője A magyar helyesírás szabályainak (1954, 1984), társszerkesztője a Helyesírási tanácsadó szótárnak (1961), a Helyesírási és tipográfiai tanácsadónak (1972), a Helyesírási kézikönyvnek (1988), a Magyar helyesírási szótárnak (1999) és több szaknyelv helyesírási szabályzatának, mint például az Orvosi helyesírási szótárnak (1992), nem utolsósorban pedig a több kiadásban is megjelent Helyesírásunk (1978) című iskolai szabályzatnak és szójegyzéknek.

Mivel helyesírási rendszerünk elevenen él a nyelvhasználók tudatában, a szerkesztőnek tartózkodnia kellett a vitatható reformoktól. Ettől függetlenül: a szabályok megfogalmazásában a nyelvészet és más szaktudományok mai állásának

megfelelő szemléletet igyekezett érvényesíteni munkatársaival, a szabályzat gondozóival – közérthetőségre és világosságra törekedve.

Fábián Pálnak szoros szakmai tevékenységéhez tartozik a nyelvművelés is. Azt vallja, hogy az élő nyelvművelésnek szüksége van a múlt tanulságainak a figyelembevételére, mégpedig azért, hogy a jelenben sikeres lehessen. A korábbi, gyakran öncélú nyelvtisztítás helyett – Lőrincze Lajossal együtt – maga is a „pozitív nyelvművelés” híve. *Nyelvművelésünk évszázadai* (1984) című könyvében a nagyközönség számára összefoglalja mindazt, amit a nyelvművelés történetéről – a kezdetektől egészen napjainkig – tudni érdemes.

A *Nyelvművelésünk főbb kérdései* (1953) című tanulmánykötetben ő írja meg az idegen szavakról szóló fejezetet, melynek a tanulságai mindmáig érvényesek.

A *magyar stilisztika vázlata* (1958) című kézikönyvben szerzője *A hangtan stilisztikája*, valamint *A szóhangulat kérdései* című részeknek. (A stilisztika egyébként is közel áll hozzá, kedvenc vizsgálódási területei közé tartozik.) A korábbi egyetemi nyelvtanban szerzője *A szókészlet* című fejezetnek (1968). Hasznos, kontrasztív szempontokat érvényesítő magyar nyelvkönyvet jelentet meg olaszok számára *Manuale della lingua ungherese* (1971) címmel – hogy csak néhány fontosabb művét említsük.

Végezetül szóljunk Fábián Pálról, az emberről és a tanárról. Jőmagam huszonöt éve ismerem, tizenöt évig szobatársa és öt esztendeig beosztottja voltam az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén. Az Országos Pedagógiai Intézetben találkoztunk először. Az akkor készülő anyanyelvi tantervek és tankönyvek véglegesítéséhez bölcs és hasznos tanácsokat adott; higgadt, kiegyensúlyozott véleményére mindig is számíthattunk. Kedves, barátságos, jószándékú, segítőkész, szemléletében reális és állásfoglalásaiban tárgyilagos embernek ismertem meg. Emlékezetesek maradnak számomra közös beszélgetéseink egyéni és családi örömről, gondokról, az egyetemi életről, szakmai, módszertani, társadalmi és politikai kérdésekről.

Tanszékvezetőként első volt az egyenlők között, követelményeiben tartalmi és nem formális, adminisztratív szempontok vezérelték. Gyűlölte a pontatlanságot, a hányavetiséget és a becstelenséget. Szakmailag igen jól felkészült, világlátott, több nyelvet ismerő, a haza, a nép, a magyar nyelv és a nemzeti műveltség iránt elkötelezett tanáregyéniség. Ezért is tisztelik olyannyira tanítványai, és hosszú évek távolából is „megköszönik neki a megköszönhetetlent...” Hallgatóival személyre szólóan, bátorítóan foglalkozik, nem félnek kérdezni tőle, vitatkozni vele, óráin szabadnak érzik magukat – ahogy ezt hetvenedik születésnapján egyik régi tanítványa megfogalmazta.

Sok köszönnivalónk van, persze mindnyájunknak, akik Fábián Pál közelében éltünk és élünk. Ezért gondolunk rá – kollégái, barátai, tanítványai, tisztelői – ezen a jeles évfordulón szeretettel és hálával, s kívánunk neki további töretlen munkakedvet, erőt, egészséget. Isten éltesse sokáig!

Fülöp Lajos

A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya

Olvasónk biztosan nem egyszer tanúja volt annak, hogy tv-nézés közben elment a hang, de a kép élt tovább. Ekkor bizonyára felfigyelt arra, hogy a képernyőn mit csinálnak a szereplők beszéd közben a kezükkel. A kezek állandóan mozognak, rajzolnak, mutogatnak, számolnak, simogatnak stb. A kezek akkor is „beszélnek”, ha az illető személy nincs ennek tudatában. Az emberi kéz gesztikulációi nem véletlen és nem felesleges mozgások, hanem valamit jeleznek a vevő számára, tehát szemantikai értékük van.

Amikor valamit írunk, legyen az levél, tudományos cikk vagy bármilyen más jellegű szöveg, sokszor azon töprengünk, hogy vajon a vevő megérti-e a szöveget, helyesen dekódolja-e intencióinkat, hiszen nem lát, nem hall bennünket, és csak a papírra vetett szavakra támaszkodik. Ezzel kapcsolatosan felmerül a kérdés a kommunikáció hatékonyságát illetően. Vajon a mindennapi szituációkban történő kommunikáció egyáltalán lehetséges-e, és hatékony-e a nem verbális eszközök igénybevétele nélkül?

Több kutató azt állítja, hogy amikor észrevesszük a szemantikai koherencia hiányát a verbális közlés és a nem verbális viselkedés között, akkor mindig a nem verbális szférából érkező információknak adunk hitelt (Antas 1999: 203). Albert Mehrabian (1971) szerint a közlésnek csak 7%-át alkotja a szavak által előhívott jelentés, 38%-a a szavak hangzására (pl. intonáció, hangsúly stb.) és 55%-a a nem verbális kódra esik.

A nem verbális kommunikációra már az ókorban is felfigyeltek. Quintilianus (i. e. 35 – i. e. 96) például (vö. Antas 1996: 72) azt írta, hogy „Az a beszéd, amelyet a kezek gesztikulációi nem kísérnek, sérült és ügyetlen. Nehéz megmondani, hogy azok mennyire különbözőek, de majdnem azonosak a szavak gazdagságával. Ha a többi testrésznek a mozgásai csak erősítik a szavainkat, akkor azt mondhatjuk, hogy a kézmozgások helyettünk beszélnek. Vajon a segítségükkel nem követelünk-e, nem ígérünk-e, nem fenyegetünk-e, nem kérünk-e, nem utasítunk-e el, nem hívunk-e, nem kérdezzük-e, nem mondunk-e ellent, nem fejezzük-e ki az örömmünket, szomorúságunkat, kétkedésünket, meggyőződésünket, sajnálatunkat, nem határozzuk-e meg a módot, lehetőséget, mennyiséget, időt? Vajon nem izgatnak-e fel, nem tartanak-e vissza, nem fejeznek-e ki dicséretet, nem büntetnek-e?”

Az arckifejezések, az emóciók és a gesztikulációk elemzésével maga Darwin is foglalkozott, de a legnagyobb érdeklődést a nem verbális kommunikáció kétségkívül csak a XX. században váltotta ki. Felsorolhatnánk itt olyan kutatók nevét, mint például Wilhelm Wundt, Edward Sapir, S. Freud, David Efron, Erwing Goffman, Paul Ekman, Wallace Friesen, Ray Birdwhistell, D. Morris.

Több kutató tett kísérletet arra, hogy osztályozza a nem verbális kommunikáció szignáljait. Michael Argyle például ezt az osztályozást a csatornafajták alapján teszi meg, és megkülönbözteti a mimikát, a kölcsönös szemvetést, a hangot, a gesztusokat, a testhelyzetet, az érintést, a térbeli viselkedést, a kinézetet (Argyle 1999: 40–59). Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy ez az osztályozás mennyire adekvát módon tükrözi az emberi kommunikációs valóságot, mivel például a hang

természeténél fogva verbális jelenség. Maradva azonban ennél az egyszerűsített osztályozásnál, érdemes kiemelni a gesztusokat, mivel látszólag észrevétlen szemiotikusságuk ellenére, a nem verbális kommunikáció „legszemantikusabb” eszközei. Egyes gesztusok jelként szerepelnek, mások pedig csak a verbális közlésben érthetőek. Antas szerint azok a folyamatok, amelyek a beszédaktivitást és a gesztusi viselkedést jellemzik, bizonyos értelemben egyformák: (1) a gesztusok a nyelvhez hasonlóan változnak az idő, a hely és a szociokulturális tényezők hatására; (2) a tesztmozgások, a hangokhoz hasonlóan, szimbolikus jelentéssel bírnak, és az egyes konvencionizált gesztusok ugyanúgy hozzátartoznak a nyelvhez, mint más jelek; (3) az a szabályszerűség, amely a gesztusokat jellemzi a nyelvi közlés folyamatában, a szintaktikai szabályokra emlékeztet (Antas 1966: 73). Láthatjuk, hogy a gesztusokat nem izoláltan, hanem a verbális közléssel együtt érdemes és kell vizsgálni. Mint tudjuk, eddig az a nézett honosodott meg, hogy a nem verbális kommunikáció saját, önálló és a nyelvtől eltérő síkon zajlik. Az ilyen osztás nyilvánvalóan ellentmond a kommunikáció pragmatikai aspektusának. Hatékony kommunikációt csak a verbális és a nem verbális kód egymással együttműködve, egymást kiegészítve képes biztosítani.

A kognitív paradigma létrejötté a tudományban megelégnítette és új fénybe helyezte a nem verbális kommunikáció területén folyó kutatásokat. A kognitív nyelvészet feltételezi, hogy megvan a lehetősége annak, hogy közelebb jussunk az ember megismerési folyamataihoz, az emberi elmében létező fogalmak természetéhez, mivel azok determinálják világlátásunkat. Az úgynevezett **megismerési determinizmus** Whorf-féle koncepciója egyre inkább háttérbe szorul, és helyébe lép az úgynevezett **perceptuális determinizmus**. Így előtérbe kerülnek az empirikus kutatások, mivel a kognitivizmus fő tézisé az az állítás alkotja, hogy az emberi elme csak a testben létezhet, „le van horgonyozva” benne, tehát a fogalmi rendszerünk sem létezhet a testen kívül. Az elme nem független a testi tapasztalatoktól, ellenkezőleg, ugyanazok a megismerési és neuronális mechanizmusok hozzák létre az ember fogalmi rendszereit és a racionalitás formáit, amelyek a testi tapasztalatunkat alakítják. Ezért nem tudunk „kilépni” a testünkől. Minden, amit tudunk, érzünk, gondolunk, a testünkől, az agyunkból, valamint a környezetünkkel folytatott interakciónkból ered. Képtelenek vagyunk elhagyni a testbe zárt fogalmi rendszereket. A testünk és a közvetlen tapasztalat a gondolkodásunknak szükséges és nélkülözhetetlen feltétele. Ahogy Kalisz és Kubiński írják: „A kognitív nyelvészek alapvető kutatási stratégiája az, hogy nem különítik el az ember tiszta nyelvi képességeit és lehetőségeit az olyan képességektől, mint a vizuális észlelés, a motorika és mások (Kalisz–Kubiński 1998: 8; ford. B. J.). Ez viszont megkérdőjelezi Chomsky idevágó tézisé, amely szerint el kell különíteni az említett képességeket.

A kognitivisták azt vallják, hogy a világot észlelve az ember saját elméjében olyan fogalmi struktúrákat hoz létre, amelyek az érzéki tapasztalaton és a fizikai tevékenységen alapulnak. Tehát ahhoz, hogy hozzájussunk ezekhez a struktúrákhoz, meg kell vizsgálni, hogy hogyan nyilvánulnak meg például a nyelvben. De vajon a világértésünk csak a nyelvben nyilvánul meg, vajon csak ez mutat arra, hogy milyen módon történik a fogalmak konceptualizálása? Erre a kérdésre a kogniti-

visták nemleges választ adnak. Egy másik lehetőség ezzel a kérdéssel kapcsolatosan a nem verbális kommunikáció, különösképpen a gesztusok kutatása. De ezeket a kutatásokat nem szabad elkülönítve kezelni – a gesztusok tanulmányozását a nyelvi kutatásokkal együtt kell végezni, mivel a gesztusok és a nyelv együtt képezik a közlést, kiegészítik egymást a szemantikai és a pragmatikai síkon (bár helyesebb lenne azt mondani: a kommunikáció síkján, mivel a kognitivisták nem különítik el egymástól a szemantikát és a pragmatikát).

A generatív grammatika, mint ismeretes, nem foglalkozott a gesztusokkal. Kutatására, ahogy a fentiekből is következik, csak a kognitív paradigma keretein belül van meg a megfelelő metodológiai lehetőség. A kognitív metodológia új lehetőséget teremtett meg a nyelvtudomány területén azzal, hogy megalapozta a beszéd verbális és nem verbális folyamatainak integratív kutatását. Ahogy D. McNeill fogalmazza: „A gesztusok a nyelv integráns részei ugyanúgy, mint a szavak, frázisok és a mondatok – a gesztusok és a nyelv egy rendszert alkotnak. A gesztusok a fogalmakhoz hasonlóan jól ábrázolják az ember gondolati folyamatait” (McNeill 1992, ford. B. J.). Így a gesztusokat csak a verbális közlésekkel együtt szabad és kell vizsgálni, és nemcsak azért, mert egyidejűleg a verbális kód-dal jelennek meg a beszédesemény során, hanem azért is, mert a közlés egységét alkotják szemantikai-pragmatikai vonatkozásban. A gesztusok szemantikailag nem szegényebbek a verbális közléseknél, és ezért ugyanolyan jó anyagot szolgáltatnak a kognitív kutatások számára.

Mint tudjuk, a kognitivisták szerint a nyelv minden szinten szimbolikus, a szemantikai struktúra megtestesül az ábrázolásban, azaz ugyanaz a helyzet többféle módon konstruálható, tehát joggal feltételezhető, hogy az ember gesztikulációs és egyáltalán mozgástevékenysége a beszéd folyamatában azzal a természetes hajlammal függ össze, hogy a jelentés a hozzá legközelebb álló, azaz a testi-képi kategóriákban fogalmazódik meg. Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a gondolat a testen kívül nem létezik, akkor ez azt jelenti, hogy a konceptuális rendszerünket képező struktúrák magját a testi tapasztalatunk formálja. Ebből az következik, hogy a kezek és a test a konceptuális ábrázolás és a jelentésprofilírozás számára alapvető eszközt jelentenek.

Abból a tézisből, hogy a gondolat közvetlenül a testhez kötődik, az következik, hogy a konceptuális rendszerünket képező struktúrák közvetlenül az észleléshez, a testmozgásokhoz, a fizikai és társadalmi tapasztalathoz kapcsolódnak. A létezési módunk is determinálja a gondolati struktúrákat, a tapasztalat a kognitív mentális struktúrákban tükröződik. Az ember kanonikus helyzetben fogalmi viszonyítási pontként szolgál. Mivel az ember általában a függőleges pozícióban funkcionál, előre néz és előre jár, idejének a többségében különféle cselekvéseket hajt végre, általában jónak tartja magát, van tapasztalati alapja annak, hogy inkább a FELFELÉ és nem a LEFELÉ, inkább az ELŐRE, mint a HÁTRA irányt követi, olyan jegyeket tulajdonít magának, hogy ő inkább AKTÍV, mint PASSZÍV, illetve inkább JÓ, mint ROSSZ. Mivel ott vagyunk, ahol vagyunk, és a jelenben létezzünk, olyan valaminek tartjuk magunkat, ami ITT van és nem OTT, illetve MOST és nem AKKOR. Ezek a dimenziók (FELFELÉ, ELŐRE, AKTÍV, JÓ, ITT és MOST) az emberekhez viszonyítva olyan orientációt képeznek, amely Cooper és Ross el-

nevezése szerint: ÉN – LEGELSŐ (ME – FIRST), és amelyek kanonikus formát öltenek. Olyan dimenziók viszont mint LEFELÉ, HÁTRA, PASSZÍV, ROSSZ, OTT, AKKOR, kanonikus formában az embertől távol állnak (Lakoff–Johnson 1988: 159–60).

Több kognitivistát azt állítja, hogy a gondolatnak képi jellege van (imagery). Azokat a fogalmakat, amelyek nem közvetlen tapasztalatból származnak, metafora, illetve metonímia formájában ábrázoljuk. Ez az ábrázolási képesség alapját képezi az absztrakt gondolat létezésének, amely messze áll attól, hogy mit látunk és érzünk, és amely olyan képzetek létezését teszi lehetővé, amelyek túllépik az ember érzéki szférájának a határait. Ez a tézis közvetlenül kapcsolódik a **konceptuális metafora kognitív elméletéhez** (Lakoff–Johnson 1988).

A kognitivisták szerint a gondolatnak úgynevezett „gestalt” tulajdonságai vannak. A fogalmak nem „kockákból” állnak, amelyeket általános szabályok segítségével kapcsolnak össze. A gestaltizmusnak a kognitív grammatika által történő, alapvető metodológiai elvként való elfogadása releváns következtetésekkel jár a szemantika számára. A gestalt bizonyos egységet alkot. Akkor van vele dolgunk, ha az adott emberi tapasztalat együttesen fellépő tulajdonságainak az együttese alapvetőbb, mint ezeknek a tulajdonságoknak az egyedi esetei (Lakoff–Johnson 1988: 96). A gestaltoknak dimenziói vannak: résztvevők, motorikus cselekvések, szakaszok, lineáris sorrend, okkapcsolatok, szándékok stb. Ezek a közvetlen tapasztalatunk természetes dimenziói. A gondolatnak is hasonló jellege van, a képzetek egy bizonyos egészet alkotnak, bár, természetesen, elkülöníthetjük összetevőit, bizonyos dimenzióit, de a mindennapi gondolkodásunkban egy egésznek tekintjük őket, és nem vagyunk tudatában annak, hogy a gondolati gestalt kisebb elemekből áll. Képzeld el például a „szép időt”. Az elménkben egy bizonyos kép mint egy egész jelenik meg. (Természetesen, mindenki másképpen képzei el a „szép időt”, mert mindenkinek saját egyéni tapasztalata, tudása, meggyőződése, beállítódása stb. van.). Nem igaz az, hogy ebben az esetben külön-külön jelennek meg az olyan elemek, mint például a nap, az égszínkéék égbolt, az apró fehér felhőcskék, szélcsend stb. A „szép idő” gondolat mint egy egész, mint gestalt jelenik meg az elménkben.

Az ember konceptuális rendszerének a struktúrájától függ a tanulás, a memoralizálás, az információ feldolgozásának a gyorsasága és hatékonysága is. A gondolat sokkal több egy mechanikus manipulációnál, az absztrakt szimbólumokon végzett különböző műveleteknél is (Kardela 1992: 15). A kognitivisták szerint az ember konceptualizációs folyamatai empirikusan is kutathatók annak ellenére, hogy ebben a kérdésben korlátozottak a lehetőségeink. Ezért nagy lehetőséget látnak a beszéd folyamatban spontán módon szereplő gesztusok tanulmányozásában. A gesztusok a gondolat ábrázolásának kezdeti módját tükrözik, és – ahogy D. Morris feltételezi – a manipulációs mozgásokkal kapcsolatosak. Az ember kezdetben a kezeivel manipulált ahhoz, hogy megismerje és átalakítsa az őt körülvevő valóságot. Később viszont ezek a mozgások egyre finomabbakká, precízebbekké váltak, és segítségükkel az ember elkezdte közvetíteni gondolati struktúráinak bizonyos fragmentumait is. Ez az elmélet egybeesik a kognitív tézisekkel. Így az ember gesztikulációs tevékenysége nagyon fontosnak tűnik a konceptuális, kognitív struk-

túrák tanulmányozásában. Bár a szemantikai struktúrák az ember érzéki tapasztalataiból erednek, az ábrázolásban formálódnak meg, mivel ezeknek a struktúráknak prekonceptuális jellege van. A kognitív nyelvészetben is azt feltételezik, hogy a gesztusok az ember kezdeti gondolati konstrukcióit tükrözik. A nyelvku-
tatás és általában az ember kifejezési eszközeinek a kutatása azonos a gondolat struktúráinak a kutatásával, feltárásával, amely az evolúciós fejlődés, azaz a biológiai tapasztalat alapján jött létre. Az elménk struktúrái változnak, fejlődésük a percepció és a prekonceptuális megismerési tapasztalatunktól függ.

Ezt a gondolatot továbbfolytatva, tekintsük át röviden a szakirodalomban található, a gesztusok tipológiájára vonatkozó javaslatokat. A gesztusok osztályozásával és funkcióinak a leírásával több kutató is foglalkozott. Többségük az Efron által leírt sémát követi (vö. Antas 1996: 77), aki szerint a gesztusokat két osztályba sorolhatjuk:

- (1) vannak olyan gesztusok, amelyek önálló jelentéssel bírnak a verbális tartalomtól függetlenül;
- (2) vannak olyan gesztusok, amelyeknek a jelentése csak a verbális közléssel együtt jut kifejezésre.

Egy másik osztályozás értelmében megkülönböztethetjük:

- (1) az emblémákat (amelyek kultúrspecifikusak; és könnyen lefordíthatók a szavakra (például a mutató és a középső ujj V betűt imitálnak, amely „győzelmet” jelent);
- (2) az illusztrátorokat (ezek olyan gesztusok, amelyek a kiejtett szavakhoz valamilyen magyarázatot fűznek, és olyan kiegészítő jelentést hordoznak, amely nincs kifejezve verbálisan);
- (3) az emóciómutatókat (ezek olyan nem verbális viselkedést jelölnek, amely az emocionális állapotot fejezi ki);
- (4) a konverzáción szabályzókat (amelyek a dialógusban szerepeket módosítanak);
- (5) az adaptátorokat (amelyek a beszélő számára a legjobb konverzációs szituációt biztosítják);
- (6) az autoadaptátorokat (ez olyan nem verbális viselkedés, amely a pszichikai feszültség szabályozását teszi lehetővé a beszélő által megkívánt szinten).

A nem verbális szignálok Knapp-féle funkcionális osztályozása ötfajta relációtípust különböztet meg:

- (1) ismétlés (a verbális csatorna információi ismétlődnek a nem verbális csatornában is);
- (2) helyettesítés (ahol a szavakat a nem verbális szignálok helyettesítik);
- (3) a beszélt szöveg kihangsúlyozása, kiemelése (a kéz, a fej és a test megfelelő gesztikulációja kiemeli az egyes szavak, illetve kifejezések jelentését);

- (4) a konverzáción szabályzók (olyan nem verbális viselkedést fejeznek ki, amely az adó és a vevő közötti szerepek váltását jelzi);
- (5) álcázás (olyan nem verbális viselkedés, amely a valódi érzések és meggyőződések elrejtését szolgálja).

A McNeill-féle osztályozás figyelembe veszi az emberi elmének azt az alapvető képességét, amely a metaforák alkotásában nyilvánul meg. A gesztusok következő típusait különbözteti meg:

- (1) Deiktikus gesztusok. (A deiktikus gesztusok rámutatnak egy konkrét tárgyra vagy az absztrakt elemekre is a beszélő mentális terében. Az utóbbi esetben a mentális tér a beszélő elméjéből „áthelyeződik” az előtte lévő fizikai térbe, és a rámutatás arra vonatkozik, ami az elmében található.)
- (2) Ütések (beats). (Ezek segítségével a beszélő szavainak fontosságát kívánja kiemelni. Jelentésük a kifejezés pragmatikai oldalához tartozik. Az ütések általában a beszélő előtti térben a kéz segítségével végrehajtott rövid mozgások. Ezek a mozgások segíthetik a szöveg logikai szegmentálását is, és információt tartalmaznak a kommunikáció modális és metasíkjára vonatkozóan: az adó viszonyát fejezik ki a vevőhöz képest. Szemiotikai értékük abban nyilvánul meg, hogy a pragmatikai tartalom tekintetében az index szerepét töltik be az adott szót, illetve frázist illetően.)
- (3) Kohezív gesztusok. (Ezeknek a gesztusoknak a funkciója a diskurzus olyan részeinek az összekapcsolása, amelyek tematikailag közel, de temporálisan elkülönülten állnak egymáshoz képest. Ezek a gesztusok ikonokból, metaforákból és deixisekből tevődhetnek össze. A kohézió főként a mozgások megismétlésével érhető el. A kohéziós gesztusok nagyon gyakran láthatók akkor, amikor a beszélő eltér a beszéd tárgyától. A digresszió előtt és után megjelenő kohéziós gesztusnak az a célja, hogy tájékoztassa a vevőt arról, hogy a közlés milyen szakaszához kell visszatérnie.)
- (4) Ikonikus gesztusok. (A felsoroltaktól eltérően [= 1, 2, 3] ezek a gesztusok a legönállóbbak szemantikailag. Ezek olyan képet ábrázoló gesztusok, amelyeknek a formája természetes módon hasonlít a fogalmi struktúrára. Az ikonok az adó által elmondott események képmásai.)
- (5) Metaforikus gesztusok. (Ezek nem a konkrét tárgyak és események, hanem a gondolati folyamatok jelei. A metaforikus gesztusok, a kognitivisták szerint, az ember alapvető, azaz metaforizációs folyamatára vonatkoznak: képbeli tartalmuk egy absztrakt eszmét ábrázol (Cienki 1998: 189–204). Ahogy Antas írja: „Az ikonikus és a metaforikus gesztusokat a homológia elve különbözteti meg a gesztus – gondolat (fogalom) viszonylatában, nevezetesen: az ikonikus gesztusok homológiáját a külső valóság határozza meg, a metaforák esetében viszont a homológia saját világkreálásunk módjából következik” (Antas 1996: 83–4; ford. B. J.).

Tehát a metaforák az egyéni alany világról alkotott képzeiteinek a jelei. Ezek a gesztusok a bizonyítékai annak, hogy az emberi elmében konceptuális metaforák léteznek.).

A konceptuális metafora, mint tudjuk, a kognitív nyelvészetben a legalapvetőbb fogalmak egyike. A metaforaelméletben több állásponttal is találkozhatunk. A klasszikus elmélet szerint a metafora a normától, azaz a szavak szó szerinti jelentésétől való eltérést jelent, a norma viszont azonos a szó szerinti jelentéssel, és semmilyen új minőséget, semmilyen új kiegészítő információt nem közvetít. Arisztotelész óta a metafora elmélete több változáson ment át. J. G. Herder például azt állította, hogy a nyelv alapjait a metaforikus gondolkodás képezi, és a szimbolikus nyelv az ősközösségek természetes nyelve volt. J. A. Richards a metafora problematikáját a szószemantika síkjáról a mondatszemantika síkjára helyezte át, mivel elismerte, hogy ez esetben az állítás alapján új értelem létrehozásáról van szó. R. Jakobson a metaforát és a metonímiát a nyelvi struktúrák funkcionálási elvének tekintette. Számára ez a két szemantikai tengely biztosítja a diskurzust. A metafora a hasonlóságon alapul, amely alapján az emberi ész választást hajt végre. A metonímia a kombinációs képességet határozza meg (Jakobson 1989: 150–78). Grice szerint a metaforikus beszéd a konverzációs maximák (főként a minőségi és a relevanciamaxima) megsértése, kiemelve ezzel a metafora pragmatikai aspektusát, ami a metaforaelméletet a kognitív irányba tereli.

Ahogy már említettük, a kognitivisták a metaforát a nyelvelmélet központi kérdésének tekintik, mivel az a mindennapi nyelvhasználat természetes eszköze. Lakoff és Johnson szerint a metafora jelenlétét nemcsak a nyelvünkben fedezhetjük fel, hanem a gondolatunkban és a tetteinkben is. A fogalomrendszerünk, amelyet ahhoz használunk, hogy gondolkodjunk és cselekedjünk, lényegét tekintve metaforikus. Azok a szabályok, amelyek a gondolkodásunkat irányítják, megformáznak mindent, amit észlelünk, ahogyan boldogulunk a bennünket körülvevő világban, és ahogyan más emberekhez viszonyulunk. Ily módon a fogalomrendszerünk nagyon fontos szerepet játszik a mindennapi valóságunk meghatározásában. Ha igaz az a feltételezés, hogy a fogalomrendszerünk nagymértékben metaforikus jellegű, akkor az a mód, ahogyan gondolkodunk, amit tapasztalunk és mindennap cselekszünk, nagymértékben a metafora kérdése (Lakoff–Johnson 1988: 25). Tehát a metafora nem csak a nyelv, illetve a szavak kérdése. Gondolkodási folyamataink is óriási mértékben metaforikusak.

A metaforák kisebb vagy nagyobb mértékben sematikusak, például az ESEMÉNYEK = CSELEKVÉSEK olyan metafora, amely sematikusabb, mint az e szerint a metaforikus minta szerint képzett konkrétabb metaforák, például az ÉLET = UTAZÁS. A legsematikusabb metaforák azokkal a prekonceptuális képzeleti sémákkal kapcsolatosak, amelyek az ember közvetlen tapasztalatain alapulnak. A metaforikus tükröződés megőrzi a forrásdomén képi-sematikus struktúráját, azaz a forrásdoménnel kapcsolatos minden inferencia a tükröződésnek köszönhetően őrződik meg, és így a metafora megőrzi az inferencia struktúráját. Lakoff szerint minden absztrakt inferencia a képi-sematikus struktúrából származó térbeli inferenciának a metaforikus verziója. Ezért mondjuk például azt, hogy *szembeta-*

lálkoztam a szerencsétlenséggel. A szerencsétlenséget olyan lénynek észleljük, amelynek szeme van, és amikor ezt megtapasztaljuk, akkor ezzel a lénnel való szemtől szembe találkozásnak vesszük. Hasonló példák: *szembenéz a halállal, a veszéllyel, a munkával* stb.

A metafora nemcsak nyelvi jelenség, hanem a valóság felfogásának egyik alapvető módja is. A metaforikus gesztusok nagyon fontosak a metaforaelmélet számára, mivel – mint független forrás – a fogalmi metaforák pszichológiai valóságát bizonyítják. Cienki szerint a metaforikus gesztusokban megnyilvánulhatnak a konceptuális metaforák is, amelyek nem jutnak kifejezésre a szavakban (Cienki 1998: 190). Ez a megállapítás azt a tézist bizonyítja, hogy a szavak és a gesztusok egy egészet alkotnak, amely egyidejűleg externalizálódik a beszédben. Cienki a következő módon határozta meg a metaforikus gesztusokat: „Ezeket a gesztusokat az absztrakt domén jellemzi, amely konkrét megnyilvánulásokban jelenik meg” (Cienki 1998: 190; ford. B. J.), azaz a kezek fizikai mozgásaiban, amelyeknek feladata hozzárendelni egy konkrét képet a fogalmak absztrakt sémáihoz. A gesztusok, főként a metaforikus gesztusok, rendkívül fontos funkciót töltenek be – hordozzák a gondolat és az eszmék képzetét, amelynek szemantikai dimenziója nem foglal helyet a verbális sorban.

SZAKIRODALOM

- Antas, J. 1999. *O kłamstwie i kłamaniu. Studium semantyczne – pragmatyczne*. Kraków.
- Antas, J. 1996. Gest, mowa a myśl. In: R. Grzegorzczkova, A. Pajdzińska (szerk.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin.
- Argyle, M. 1999. *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa.
- Bañcerowski, J. 2000. A nem verbális kommunikáció egyes kérdései. In: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE. Budapest.
- Birdwhistell, R. L. 1970. *Kinesics and Context*. University of Pennsylvania. Philadelphia Press.
- Cienki, A. 1998. Metaforic Gestures and Some of their Relations to Verbal Metaforic Expressions. In: Jean-Pierre Koenig (szerk.): *Discourse and Cognition: Bridging the Gap*. Center for Study of Language and Information. Stanford.
- Darwin, K. 1988. *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Efron, D. 1972. *Gesture, Race and Culture*. Mouton. The Hague – Paris.
- Ekman, P. 1997. *Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce, małżeństwie*. Warszawa.
- Горелов, И. Н. 1980. *Невербальные компоненты коммуникации*. Издательство «Наука». Москва.
- Jakobson, R. 1989. *W poszukiwaniu istoty języka*. Warszawa.
- Jarząbek, K. 1994. *Gestykulacja i mimika*. Słownik. „Śląsk”. Katowice.
- Kalisz, R.–Kubiński, W. 1998. Dwadzieścia lat językoznawstwa kognitywnego w USA i w Polsce – próba bilansu. In: W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska (szerk.): *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów*. Gdańsk. 9–27.
- Kardela, H. 1992. Gramatyka kognitywna jako globalna teoria języka. In: I. Nowakowska-Kempna (szerk.): *Język i kultura*. Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej. Wrocław. 8. kötet.
- Колшанский, Г. В. 1974. *Паралингвистика*. Издательство «Наука». Москва.
- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.

- McNeill, D. 1992. *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*. The University of Chicago Press.
- Mehrabian, A. 1971. *Silent Messages*. Wadsworth, Belmont, California.
- Pease, A. 1988. *Body Language. How to read others' Thoughts by their Gestures*. Sheldon Press. London. (Magyar ford.: Pease, A. 1993. *Testbeszéd*. Park Kiadó. Budapest.)
- Traciewicz, B. 1995. Świadome i podświadome komunikowanie niewerbalne. In: *Biuletyn Glotto-dydaktyczny*. Uniwersytet Jagielloński. Kraków. №1.
- Załaźńska, A. é. n. *Schematy myśli wyrażane w gestach*. Universitas, Kraków.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Nonverbal communication as a subject-matter of cognitive linguistic research

The author demonstrates that the emergence of the cognitive paradigm of science has also animated research on nonverbal communication and thrown a new light on it. Perceiving the world, human beings create new conceptual structures in their minds, based on sensual experience and physical activity. In order to access such structures we have to examine whatever it is that they are realised in. Our understanding of the world is not realised in language alone and it is not only language but also nonverbal codes, especially that of gestures, that reveal the way experience is conceptualised. The use of gestures is an initial way of representing thought. Nonverbal codes are to be studied together with language since they constitute communication jointly, complementing one another in semantic and pragmatic respects, too. It is highly relevant to study metaphorical gestures that serve an extremely important function – they convey thoughts and ideas whose semantic dimension is not present in verbal strings.

A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból*

A legkisebb mértékben sem csodálkozhatunk azon, hogy a szaknyelvek kutatása és művelése az utóbbi évtizedben az alkalmazott nyelvészet egyik központi kérdése lett. A tudományok, a különböző szakmák, szakterületek fejlődése ugyanis minden eddigi ütemet felülmúl: amíg egy-két évtizede „csupán” tudományos-technikai forradalomról beszéltek, ma már információs robbanást emlegetnek – s ennek természetes velejárója szakszókészletünk, fogalmi rendszerünk gyors, sőt viharos változása. Ha csak az új alakulatokat vizsgáljuk, pusztán megjelenésük legalább három oldalról érinti a nyelvészetet: szemantikai, morfológiai és helyesírási szempontból. Le kell szögeznünk, hogy nem a nyelvészek öngeresztő munkálkodásának tulajdonítható a szaknyelvek iránti fokozódó érdeklődés. Éppen ellenkezőleg: maguk a szakmák képviselői keresik meg a nyelvészeket,

* Készült a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program A magyar nyelv jelene és jövője c. alprogramja keretében.

hogy az egyre bonyolultabb kérdésekben tanácsaikat kérjék. 2002 nyarán egyszerre három felkérés részeseként intenzíven foglalkozhattam a szaknyelvi helyesírás időszerű kérdéseivel. Mivel a különböző helyeken és szinteken felvetődött gondok láthatóan hasonlóak, ezek a friss tapasztalatok bizonyos általánosításra adnak lehetőséget. Nem a végleges válaszra, hanem inkább a kérdések összegezésére, helyzetelemzésre és bizonyos javaslatok megfogalmazására van most lehetőség, amelyeket azután a szélesebb szakmai közvélemény megvitathat.

2002. június 21-én tartották Gödöllőn, a Szent István Egyetemen a környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozását. A Nyelvi Intézet Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke és a Környezetgazdálkodási Intézet által rendezett fórumon egyetemi oktatók, kutatók, könyvkiadók és lektorok vettek részt, szám szerint 25-en, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tagjai közül pedig e sorok szerzője. A tanácskozáson – a szakfordítások nyelvi sajátosságain kívül – számos helyesírási észrevétel, megállapítás is elhangzott:

- nincs kellően szabályozva az egyes szaknyelvek helyesírása (jelesül a környezetgazdálkodás);
- a fordítások sok hibát okoznak azzal, hogy szolgálai követik az idegenszerű írásmódot például a különírás vagy a nagy kezdőbetűk tekintetében;
- a lektorálás hiánya miatt sok hiba van a szakmai munkákban;
- a helytelen alakok hamar elterjednek és megszilárdulnak;
- végül egy több helyen felmerült kérdés: jogunk van-e az általános helyesírási szabályoktól eltérő, az adott szakma nyelvében használt egyedi írásmódra, ha szakmai közmegegyezés alakult ki?

A felvetésekre – a teljesség igénye nélkül – az alábbiakban keressük a választ.

A szaknyelvi helyesírás szabályozása az utóbbi évtizedek folyamatos programja. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága az utóbbi tíz évben a következő szaknyelvi szótárak munkálataiban vett részt: *Orvosi helyesírási szótár* (főszerk.: Fábián Pál és Magasi Péter; Akadémiai Kiadó–Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Budapest, 1992); *A magyar állatnevek helyesírási szabályai* (Gozmány László; Rovartani Közlemények 1994: 429–45); *Az állatfajtanevek helyesírása* (szerk.: Jávorka Levente, Fábián Pál, Hönyi Ede; Állattenyésztés és takarmányozás 1995: 465–70); *A földrajzi nevek helyesírása* (szerk.: Fábián Pál, Hönyi Ede, Földi Ervin; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998); *Növényneveink* (Priszter Szaniszló; Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998); *Útmutató a szerves vegyületek IUPAC-nevezéktanához* (szerk.: Nyitrai József és Nagy József; Magyar Kémikusok Egyesülete, Budapest, 1998), s ekkor még nem említettük a korábbi munkákat. – A bizottságtól függetlenül jelent meg a *Közgazdasági helyesírási szótár* (szerk.: Bárányiné Szabadkai Éva és Mihalik István; Tinta Kiadó, 2002) és a *Helyesírási szójegyzék. Képzés – foglalkoztatás* (szerk.: Papp Ágnes és Paróczayné Korányi Margit; Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest, 1994).

Feltétlenül üdvözölhetjük ezeket a kiadványokat, és kijelenthetjük: mindenképpen szükségesek. Azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy a szaknyelvi helyesírás újabbnál újabb területeken igényel szabályozást, beavatkozást, ugyanis így óhatatlanul egyre bonyolultabbá válik, hovatovább csak az adott szakma művelői tudják követni. Emiatt törekedni kell a magyar helyesírás egységességének

megőrzésére, s az összehangoló munkának a letéteményese továbbra is az akadémiai bizottság kell, hogy legyen, támaszkodva a különböző szakterületek művelőire, valamint a 2000 óta eredményesen működő Nyelvstratégiai Kutatócsoportra. A Magyar Nyelvi Bizottság, illetőleg az osztályképviseltek személyi és anyagi lehetőségei azonban végesek, így felmerülhet új erők bevonása, de csak szakmai garanciákkal.

Néhány helyesírási részterület vizsgálata

Többszörös összetételek – mozgószabály

A szóalkotásmódok közül szembetűnően gyakorivá vált a szóösszetétel, és ezen belül a további helyesírási gondokat okozó többszörös összetétel. Nem is csodálkozhatunk ezen, mivel egyre bonyolultabb fogalmakat kell megneveznünk, különösen a szaknyelvekben. Helyesírási – és természetesen az ezt megalapozó szintaktikai – szempontból ugyan el kell különítenünk egymástól a jelöletlenség miatt létrejövő, illetőleg a mozgószabály alkalmazása következtében kialakuló többszörös összetételeket, végső soron azonban az eredmény ugyanaz: hosszú, bonyolult, sok szótagos, olykor nehezen kiolvasható, nyakatekert összetétel. A helyesírási szabályzat 138. pontja fölhívja a figyelmet ezek elkerülésére, jelöltté téve őket ugyanis oldottabb, gördülékenyebb különírt szerkezeteket kapunk: *tervezőiroda-vezető – a tervezőiroda vezetője; gépkocsivezető-tanfolyam – gépkocsivezetői tanfolyam.*

Kérdés azonban, hogy a szakterminológiára mindez mennyire érvényes, hiszen itt állandósult alakulatok vannak. A gödöllői tanácskozáson is kiderült, hogy nem pusztán helyesírási, hanem nyelvtani, szóhasználati kérdésről van szó. A szaknyelvekben rengeteg egybe- és különírási gond adódik, de a buktatókat sokan nem is veszik észre, mivel még az egybeírandó összetételeket is különírják. Általános sajátossága a szakterminológiának a jelöletlenség, s ehhez társul típushibaként a széttagolás: *természeti erőforrás gazdálkodás, folyékony szennyezőanyag kibocsátás.* Ha ennél a jelöletlen szerkesztésmódnál maradunk, mindkétszer a szabályzat 138. b) pontját, a mozgószabály második esetét kell alkalmaznunk: *természetierőforrás-gazdálkodás, folyékonyszennyezőanyag-kibocsátás.* Nem szükséges bővebb magyarázat ahhoz, hogy lássuk: szerencsétlen alakulat jött létre, s bár a mozgószabály igen logikus, mégsem várható el ennek készségi szintű alkalmazása sem a nagyközönségtől, sem a szaknyelvek használóitól. Inkább a jelöltséget vagy a körülírást ajánljuk: *természeti erőforrásokkal való gazdálkodás, gazdálkodás természeti erőforrásokkal, folyékony szennyezőanyagok kibocsátása.* Nem választható el tehát a helyesírás és a magyaros nyelvtani szerkezet: az ortográfia szabályai az agglutináló nyelv szintaktikai szerkezeteihez idomultak, ezért a jelöletlen többszörös összetételek nem véletlenül okoznak annyi gondot.

Az említett tanácskozáson típuspéldaként szerepelt és hosszú vita tárgya volt egy növényi kártevő tükrörfordítása: *az árpa sárga törpülésének mozaikvírusa.* Az angol eredeti megnevezés így fest: *Barley Yellow Dwarf Mosaic Virus.*

Ennek mintájára a szakfordítók olykor a legegyszerűbb eljárást választják: *Árpa Sárga Törpülés Mozaik Vírus* vagy *árpa sárga törpülés mozaik vírus*. Az idegen hatás tehát három formában nyilvánul meg: az analitikus (széttagolt, különírt) forma megtartása, a fölösleges nagybetűsítés, illetőleg nyelvtanilag a jelöletlenség. Többféle megoldást javasolhatunk. A fentebb említett *az árpa sárga törpülésének mozaikvírusa* forma ugyan nyelvi és helyesírási szempontból megfelelő, de nem tesz eleget a szakmai megnevezésektől elvárható tömörségnek. A szakma képviselői inkább a következőt támogatták: *az árpa sárgatörpülés-mozaikvírusa*. Ezzel a kiragadott példával rávilágíthatunk az oly gyakorivá vált különírási tendencia egyik fő okára, az idegen nyelvi hatásokra, amelyek közvetlenül ugyan a fordítások révén érvényesülnek, de számolni kell az áttételes következményekkel. Nem csupán elszigetelt szaknyelvi jelenségről van szó, hiszen például a számítástechnikai szaknyelv sokakhoz eljut, anglicizmusaival együtt.

A jelöletlen viszony jelöltté tételét úgy szemlélteti, mintegy népszerűsíti a bevezetőben említett Közgazdasági helyesírási szótár, hogy nagyon sok helyütt feltünteti mindkét formát: *ipar-továbbfejlesztés, ipar továbbfejlesztése; irodaház-üzemeltetés, irodaház üzemeltetése; kompetitív piacmodell, kompetitív piac modellje; munkaviszony-megszüntetés, munkaviszony megszüntetése; okmányos-hittellevél-megnyitás, okmányos hitellellevél megnyitása, tőkeállomány-növekedés, tőkeállomány növekedése*. (Természetesen a határozott névelőt a jelölt birtokviszonyok elé kell gondolnunk.)

Az összetételek írásának gondjaira mind jobban fölfigyelnek a szakemberek. A növényvédelmi törvény előkészítésében közreműködő Heves Megyei Talajvédelmi és Növény-egészségügyi Szolgálat illetékesei tapasztalták, hogy a minisztérium által készített dokumentumban rengeteg helyesírási hiba és következetlenség van. 2002 elején szakvéleményt kértek az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékétől, s annak birtokában javasolták a felsőbb szervnek a szövegek felülvizsgálatát, amelyet az el is fogadott. Összesen 50 kifejezés írásmódjáról érdeklődtek, s rendkívül figyelemreméltó, hogy az összes eset egybe- és különírási probléma volt, ráadásul néhány kivételtől eltekintve mind a mozgószabállyal kapcsolatos. Tanulságos néhány bonyolult alakulatot bemutatnunk, hogy lássuk: milyen nehézségek adódnak a szaknyelvi helyesírásban. A bal oldalon áll a munkanyagban szereplő hibás változat, jobb oldalon pedig a helyes írásmódú forma.

Jogszabály

Helyes forma

növényvédő szermaradék

növényvédőszer-maradék

toxikus vegyi anyag tartalom

toxikus vegyianyag-tartalom v.

toxikusvegyianyag-tartalom

szermaradék határérték megállapítása

szermaradék-határérték megállapítása

szermaradék határérték előírás

szermaradékhatarérték-előírás

növényvédő szer adalékanyag és segédanyag

növényvédőszer-adalékanyag és -segédanyag

Jogszáály	Helyes forma
<i>szennyező anyag minta</i>	<i>szennyezőanyag-minta</i>
<i>növényvédő szer minta</i>	<i>növényvédőszer-minta</i>
<i>növényvédő szer raktár</i>	<i>növényvédőszer-raktár</i>
<i>növényvédő szer engedély iránti kérelmek</i>	<i>növényvédőszer-engedély iránti kérelmek</i>
<i>növényvédőszer-maradék analitikai labor</i>	<i>növényvédőszermaradék-analitikai labor</i>
<i>vulkanikus kőzet eredetű talajjavító anyag</i>	<i>vulkanikusközet-eredetű talajjavító anyag</i>
<i>humán parazita bélféreg pete szám meghatározása</i>	<i>a humánparazitabélféreg-pete számának meghatározása (?)</i>

A javított változat csupán a helyesírási hibák korrigálását jelenti, számos esetben itt is szerencsésebb lenne más szerkesztésmódot választani, például: *a növényvédő szer maradéka, a szermaradék határértékének megállapítása, a növényvédő szer adalék- és segédanyaga(i), a humán parazita bélféreg peteszámának meghatározása* stb.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a szaknyelvi terminológiában rendkívül bonyolult alakulatok is vannak. Ezek leírásához feltétlenül szükséges útmutatás, tehát a nyelvészetnek, a nyelv művelésnek továbbra is segíteniük kell az egyes tudományterületek szakembereit a nyelvi-helyesírási problémák megoldásában. Nélkülözhetetlenek az eddigiekhez hasonló normatív szótárak és szójegyzékek.

A hat szótagonál hosszabb többszörös összetételek kötőjeles tagolása

Az AkH. 138. pontja szerint a hat szótagonál hosszabb többszörös összetételeket „többnyire kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán”. A *többnyire* határozószó jelzi, hogy akadnak kivételek, illetőleg nem kell nagyon mereven alkalmazni a kötőjelezést. A hagyomány miatt ilyen a *belügyminisztérium*, a *külügyminisztérium* és a *pénzügyminisztérium*, más okból a *fizetővendéglátó* és a *fizetővendéglátás* (az utóbbi kettőben ugyanis értelmetlenséget szülne a kötőjeles tagolás), illetőleg az *egypártrendszer* és a *többpártrendszer* (itt természetesen nem a hat szótagos szabály érvényesül, hanem a mozgószabály második esete; AkH. 139. b).

Szabályaink szerint idetartozik a *tantárgy-pedagógia* főnév. A felsőoktatásban dolgozó nyelvész kollégáink között vannak olyanok, akik zavarónak és fölöslegesnek tartják a kötőjelet, s el is hagyják. Fontos könyv címében is találkozhattunk a *tantárgypedagógia* alakkal. Ugyanez a helyzet a *valószínűség-számítással*. A matematikai kiadványok egy része (az Akadémiai Kiadó gondozásában

megjelent Matematikai kislexikon is) kötőjel nélkül egybeírja. Általam korrektúrázott szakkönyvben a szabályos változatot javasoltam, ám a matematikus szerzők tiltakoztak a kötőjelezés ellen. Az AkH. szójegyzéke egyébként tartalmazza az előírási formát, míg a *tantárgy-pedagógia* hiányzik még az MHSz.-ből is.

Hogyan értékelhetjük a kötőjel szerepét? A többszörös összetételek kötőjeles tagolása a hosszabb szavak kiolvasását könnyíti meg, és inkább helyesírási kérdés, nem pedig súlyos helyesírási hiba. E szabály alkalmazásának sajátos esete, amikor hat szótagos – tehát kötőjel nélküli – többszörös összetétel egy szótagos (sőt egy betűből álló) képzőt kap, s emiatt megváltozik az írásmódja: kötőjellel tagoljuk. Mindenekelőtt az *-i* melléknévképzőre gondolhatunk, hiszen rövid, nem föltűnő, ezért egyszerűen megfeledekezünk arról, hogy miatta már kötőjelre is szükségünk van a szóban: *anyanyelvoktatás – anyanyelvoktatási; adónyilvántartás – adó-nyilvántartási* (rendszer, szám); *adóösszeírás – adó-összeírási* (ív); *minőségellenőr – minőség-ellenőrzés, minőség-ellenőrzési; pénzvisszafizetés – pénz-visszafizetési* (garancia); *haderőfejlesztés – haderő-fejlesztési* (terv). A kötőjel gyakori elmaradásának további oka, hogy a hat szótagos, egybeírt alakulatok írásképe rögzül a tudatunkban, s az írásképp megszokott egységét megbontja a kötőjel. Ezzel éppen a kiolvasást segítő tagolás válik zavaró tényezővé. Tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy az ilyen szavakból olykor elmarad a kötőjel.

Bármilyen furcsa, de ez a kérdés a Magyar Országgyűlésben is vitatéma volt. 2002 novemberében korrektoroknak a törvények nyelvezetéről készített szakvéleményét tárgyalták a képviselők. A Miniszterelnöki Hivatal azonban nem egyezett bele a *munkaerő-piaci* (alap) és az *érdek-képviselési* (szervek) melléknévek kötőjeles írásába, és így döntött a képviselők többsége is (tehát: *munkaerőpiaci, érdekképviselési*). A polémia oka ugyanaz, mint előbbi példáinkban: *munkaerőpiac – munkaerő-piaci, érdekképviselés – érdek-képviselési*. Előrebocsátom: nem tartom szerencsésnek, ha az Akadémia által szabályozott helyesírás ügyében az országgyűlés szavazással dönt, különösen akkor, amikor az ajánlott formát a Magyar helyesírási szótár tartalmazza: mindkettőt kötőjelesen. (A nagyközönség pedig ilyen alcímmel szerezhetett tudomást a történekről: „A parlament leszavazta a helyesírási szabályzatot”; Bodnár 2002.) Az előzőekben tárgyaltak fényében mégis érthető az észrevétel, ráadásul sokadrangú kérdésről, nem pedig alapvető szabályról van szó. Ugyanakkor példát látunk arra a törekvésre, hogy különböző szaknyelvek az akadémiaitól eltérő írásmódot alkalmaznak (bővebben l. a Szaknyelvi írásváltozatok című pont alatt).

Folyamatos melléknévi igenévi előtagú szerkezetek

Az ipar, a környezetgazdálkodás és számos más szakág gyakori kifejezése a *szennyező anyag*. Az MHSz. különírva tartalmazza, pontosabban a többes számú alakját: *szennyező anyagok*. Az AkH. 112. pontjának 1. bekezdése szerint minőségjelzős szerkezet (milyen anyag? – olyan anyag, amely szennyez), ezért indokolt a különírás. De megakadhatunk a szabály egyik kulcsszaván: „alkalmi”,

tehát a különírás az alkalmi minőségjelzőre vonatkozik. Az állandósult, összeforrott kapcsolatokra a 2. bekezdés utal, s ekkor már az egybeírás fogadható el. Ha megnézzük az 1. bekezdés példának idézett összetételeit, azok hozzá képest igencsak alkalmiak: *dolgozó nő, izzó fém, közvetítő javaslat, parancsoló hang, sajnó térd, eltérő vélemény, kiváló termék*, (az újoncokat) *kiképző tiszt*. Természetesen különírandó a következő mondatban: *Az erdőket szennyező anyagokat évente többször elszállítják*. Megfontolandó, javasolható viszont az egybeírás akkor, ha például ipari, vegyi eljárásokban eltávolítják a *szennyezőanyagot* a fémekből, nemesfémekből, ötvözetekből. Kérdés tehát: a gyakori használat miatt nem forrott-e össze, nem írhatjuk-e egybe, mint ahogy a környezetvédelem szakemberei érzik. Egy másik indoklás szerint az anyagtudomány megkülönbözteti azokat a szennyezőanyagokat, amelyekkel a kívánt tulajdonságok elérhetőek, és amelyek elválaszthatatlanul beépülnek az adott anyagba.

Ugyanennél a szabálynál maradván, a másik gond az, hogy bizonyos esetekben nehéz eldönteni a szintaktikai kapcsolat fajtáját: minőségjelző vagy határozó. Csak árnyalatnyi különbség van az MHSz. következő három példája között is: *szemléltető szöveg, szemléltető ábra – szemléltetőeszköz*. Az AkH. 112. pontjának 1. bekezdése értelmében az első szókapcsolat különírását ezzel a kérdéssel és válasszal bizonyíthatjuk be: milyen szöveg? – olyan szöveg, amely szemléltet. De elemezhetjük határozói (esetleg jelentéssűrítő) viszonyának is: olyan szöveg, amellyel szemléltetünk (valamit a tanítási órán), így azonban már egybeírandó, s ezt a 112. pont 2. bekezdése mondja ki. Az iménti példasornál még egyértelműbb a *bemutatóóra* és a *bemutató tanítás* (MHSz.) szembeállítása. Analóg példáknak tűnnek, és azonos módon kellene őket írni. Dobsonyi Sándor további ellentmondásokat vett észre az MHSz.-ben. Szembetűnő a *véradó központ* és a *bevásárlóközpont* kettőssége, de nem egészen tiszta az *ellenálló képesség, hővezető képesség* különírásának indoka éppen azáltal, hogy ezekben határozói viszonyt elemezhetünk (*ellenállásra való képesség, hővezetésre való képesség*). Velük szemben egybeírjuk az *áteresztőképesség, átfogóképesség, áthatolóképesség, befogadóképesség* összetételeket. Az *ellenőrző könyvben* (MHSz.) pedig az összeforrottság és a jelentésváltozás egyaránt érzékelhető (Dobsonyi 2003). Itt csupán a probléma fölvetésére vállalkozhattunk, valójában sokkal bonyolultabb összefüggésekről van szó, s ezeket érdemes bővebben megvizsgálni.

Nagybetűsítések

Általános jelenséggé, szinte fejlődési tendenciává vált a mai magyar írás-gyakorlatban a nagybetűsítés, azaz a korábban kis kezdőbetűvel írt alakulatok csupa nagy kezdőbetűs írása (intézmények nem önálló, alárendelt egységeinek neve: *Eszterházy Károly Főiskola tanulmányi osztálya* → *Eszterházy Károly Főiskola Tanulmányi Osztálya*; rendezvények, programok, mozgalmak elnevezése: *környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozása* → *Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozása*; ünnepek, nevezetes napok: *anyák napja* → *Anyák Napja*; fontosabb kézikönyvek: *Magyar értelmező kéziszótár* → *Magyar*

Értelmező Kéziszótár; hivatalos iratok: *vállalkozói igazolvány* → *Vállalkozói Igazolvány*; *személyi igazolvány*, de *Magyar Igazolvány*; dokumentumok: *Szervezeti és működési szabályzat* → *Szervezeti és Működési Szabályzat*; stb. Számos további esetről szólhatnánk még, amelyek részben belső fejlemények, részben idegen hatást tükröznek.

Nehéz meghatározni az egyezmények, szerződések, stratégiák, programok, tervezetek elnevezésének írásmódját. Nyilvánvalóan címekről van szó, de kérdés, hogy állandó vagy egyedi címeknek tekintsük-e őket. Az állandó címek minden szavát – a kötőszó kivételével – nagy kezdőbetűvel írjuk (AkH. 197.), az egyedi címeknek viszont csak az első szava nagybetűs (AkH. 198.). A szabályzat megfogalmazása szerint az állandó címek közé az újságok, hetilapok és folyóiratok tartoznak, az egyediek közé a költői művek, könyvek, értekezések, cikkek, képek, szobrok, zeneművek, műsorszámok. A szabályzat tehát ebben a kérdésben nem foglal állást, magam viszont úgy érzem, hogy az utóbbihoz áll közelebb az egyezmények, szerződések stb. fogalma. Ugyanezt találjuk a kiadványok egy részében, például az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötetben: *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, A regionális és kisebbségi nyelvek európai chartája, Hágai ajánlások* (Balázs 2001: 38).

Ezzel szemben már korábban is érvényesült az a gyakorlat, hogy a történelmi jelentőségű dokumentumokat nagybetűvel írták: *Függetlenségi Nyilatkozat, Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. Két más jellegű esetben az AkH. 10. kiadásának 125. és 135. pontja – részben a hagyományra hivatkozva – megengedi a nagy kezdőbetűket (*Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd*, illetőleg *Nagy Honvédő Háború, Nagy Októberi Szocialista Forradalom*). Ez tehát kikaput jelentett már korábban is, és mindebből az következne, hogy a fontosnak tartott megnevezéseket, címeket emeljük ki a nagy kezdőbetűkkel. De hogy mit tekintünk fontosnak vagy kevésbé fontosnak, nem objektív mérce. Manapság már az újabb nemzetközi dokumentumok minden szavát gyakran nagy kezdőbetűvel írják. Sokszor egyértelműen angol hatásáról van szó, s ez kérdésként merült föl a gödöllői konferencián is a következő példákkal: *Convention on Biological Diversity* – *Biológiai Sokféleség Egyezmény, Biodiverzitás Egyezmény* (esetleg: *Egyezmény a Biológiai Sokféleségről/Diverzitásról*); *Kyoto Protocol* – *Kiotói Egyezmény*. Nem látván meggyőző indokát a nagybetűsítésnek, inkább a következőképpen ajánlom: *Biológiai sokféleség egyezmény, Egyezmény a biológiai sokféleségről*. Szintén kérdéses a csupa nagy kezdőbetűs írásmód a következő, európai uniós rendeletek, megállapodások magyar nevében: *Common Agricultural Policy* – *Közös agrárpolitika, Közös Agrárpolitika* (?); *General System of Preferences* – *Általános kedvezmények rendszere, Általános Kedvezmények Rendszere* (?). S ha a *Regional Development* magyar megfelelője a kisbetűs *térségfejlesztés* vagy *regionális fejlesztés*, akkor fölvetődhet az előző két alakulat hasonló írása: *közös agrárpolitika, általános kedvezmények rendszere* (Dróth 2000: 294). A szakfordítókra felelősség hárul, hogy a dokumentumok címét mindig egységesen, azonos formában írják, ezért is szorgalmazzák a normatív szabályozást.

A helyes írásmód megállapításának alapja, hogy tisztában legyünk a dokumentum pontos nevével, és elkülönítsük a közkeletű, ám nem hivatalos megne-

vezésektől, a rövidített alakoktól. Kiváló példa erre a sokat emlegetett *római szerződés*, amely általában nagy kezdőbetűs (*Római Szerződés* vagy *Római szerződés*), pedig nem ez a hivatalos neve. Az utóbbi formula: *Szerződés az Európai Unióról*. Ennek tudatában a *római szerződés* helyesen kis kezdőbetűkkel írandó, annál is inkább, mert nem is egyedi név, mivel több szerződést kötöttek az olasz fővárosban. A hiteles szakmunkák – többes számban – *római szerződések*ről szólnak. A nagybetűsítés terjedését mutatja, hogy a KHSz.: mégis a *Római Szerződés* formát tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a *maastrichti szerződésre* (KHSz. *Maastrichti Szerződés*).

Hazai viszonylatban fontos dokumentumok a Magyar Országgyűlés által alkotott törvények, ezek címében – a Magyar Közlöny tanúsága szerint – mégsem nagy kezdőbetűs minden szó (1996. évi LIII. törvény a természet védelméről; in: Magyar Közlöny 1996. 53. sz.). Másféle nagybetűsítéssel találkozunk, mégpedig a törvények kiemelt tagolásában: *I. Cikk – II. Cikk – III. Cikk; I. Fejezet – II. Fejezet – III. Fejezet; I. Rész – II. Rész – III. Rész*; stb. Ha a nem számmal kezdődő címeknek csak az első szava nagy kezdőbetűs, akkor a következőképpen lenne logikus a cikkek, fejezetek és részek tagolásának helyesírása: *I. cikk – II. cikk – III. cikk; I. fejezet – II. fejezet – III. fejezet; I. rész – II. rész – III. rész*. Ám mégsem tévedésről van szó, hanem tudatos eljárásról, mert a nagy kezdőbetűs írásmódot a szövegen belül is megőrzi: „...a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény XV. Fejezetének VII. és VIII. Címében, illetve a XVI. és XVIII. Fejezetekben meghatározott bűncselekmény miatt...” (Magyar Közlöny 2001: 11598). Úgy tűnik tehát, hogy a jogszabályok, törvények helyesírásában az általános szabályoktól eltérő gyakorlat alakult ki. Mivel nem ez az egyetlen ilyen szakterület, érdemes a szaknyelvi írásváltozatokkal külön is foglalkozni.

Szaknyelvi írásváltozatok

Sajátos jelenség, amikor elválik egymástól a köznyelvi és a szaknyelvi alakulat írásmódja. A külső szemlélő számára azonos kifejezésekről van szó, mégis egyes tudományterületek művelői más formában írnak bizonyos terminusokat, mint azt a normatív helyesírási szabályozás ajánlja. Erre láttunk példát az imént is a magyar törvények hivatalos közlönybeli gyakorlatából, korábban pedig a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek kötőjeles tagolásáról szóló fejezetben a *tantárgy-pedagógia*, valamint a *valószínűség-számítás* kötőjel nélküli írásával, és ugyanilyen jellegű az Országgyűlésben tárgyalt példásor (*munkaerő-piaci – munkaerőpiaci* stb.) is. Most visszatérünk a parlamenti vitához, és az előző pont folytatásaként a nagy kezdőbetű szerepét vizsgáljuk tovább más megvilágításban.

A képviselők elé került a törvények és rendeletek szövegében szereplő *kormány/Kormány* helyesírása is. A törvények helyesírását véleményező szakemberek kifogásolták a *Kormány* nagy kezdőbetűs írásmódját (Bodnár 2002). Az AkH. 188. d) pontja ad útmutatást ebben a kérdésben. Ha az intézménynév teljes for-

mája helyett csak az intézmény típusát használjuk, kis kezdőbetűt írunk: *Földrajztudományi Kutatóintézet*, de: *a kutatóintézet kidolgozta*. Majd így folytatódik a szabály: „Csak néhány kivétel van: *az Akadémia (= Magyar Tudományos Akadémia), az Opera (= Magyar Állami Operaház) stb.*” Visszatérve a kérdéshez, a teljes forma, a hivatalos tulajdonnév: *a Magyar Köztársaság Kormánya*. A jogi szaknyelvben, a jogszabályok szövegében azonban régóta természetes jelenség a nagybetűsítés, amikor valamilyen hosszabb alakulatot egyszavas megnevezéssel rövidítenek: *A szerződő felek, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke és a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke (a továbbiakban Felek), megállapodtak az alábbiakban*. A törvények, rendeletek szövegében elfogadható a nagybetűs *Kormány* és más nagybetűs megnevezés mint a jogi szaknyelv jelentéstöbbletet hordozó eleme, a köznyelvi írásmódban azonban nem látni indokát az ilyen nagybetűsítésnek.

A földrajz- és a történelemtudomány területére áttérve, az MHSz. tartalmazza a *Neander-völgy, Neander-völgyi* alakokat, amelyek megfelelnek a tulajdonnévi előtagú földrajzi nevek 176. b) szabálypontjában foglaltaknak. Kérdés, hogy az ősembert a földrajzi névből vezessük-e le, ahogy az szabályosnak tűnik, vagy pedig kötőjel nélkül írjuk: *Neander-völgyi ősember – neandervölgyi ősember*. Az utóbbi formával a régészeti, történettudományi szakmunkákban találkozunk. Tekinthető hagyományosnak, hiszen a XX. század első felében valóban így írták, de a kötőjel elhagyása az egyszerűsítés elvével is magyarázható, melyre analóg példa a kötőjeles földrajzi nevekből létrejött kötőjel nélkül írandó utcanév (*Tábor-hegy – Táborhegyi út; AkH. 182.*), vagy a *Gellért-hegy – Gellérthegy, Margit-sziget – Margitsziget* stb. [természetföldrajzi név 176. b) – városrésznév 175. b)] kettőssége. Megjegyzendő, hogy a HTSz. a *neander-völgyi ember* alakulatot tartalmazta. A kérdés tehát: el lehet-e térni az MHSz. ajánlásától? Szaporítható-e tovább az ilyen kettősségek száma? Ha helyesírásunk egységét tartjuk szem előtt, akkor nem, de ha tiszteletben tartjuk a szaknyelvi hagyományt, akkor igen.

Saját területünkön, a nyelvi fogalmak körében is találunk gondot okozó alakulatokat: *idegen nyelvi lektorátus, idegen nyelvi vizsgaközpont, idegen nyelvi könyvtár* (tulajdonnévként is, csupa nagy kezdőbetűvel), illetőleg *nyelvvizsga-bizonyítvány*. Az egyértelmű szabály (AkH. 108. és 129.) ellenére meglehetősen elterjedt a helytelen írásmód még a felsőoktatási intézmények lektorátusainak hivatalos nevében (és másutt), illetőleg a hivatalos nyelvvizsga-bizonyítványok nyomtatott szövegében, címében (*idegennyelvi lektorátus, illetve nyelvvizsga bizonyítvány*). Ezek a kifejezések is egy bizonyos szaknyelvi változathoz kötődnek, és a jelek szerint az illetékesek nehezen győzhetők meg az AkH.-ban és az MHSz.-ben is szereplő írásmód alkalmazásáról.

Ékezetek elmaradása tulajdonnevekben

Jogkövetkezménye miatt az előzőekben taglaltaktól lényegesen különbözik az utolsó, mellékesnek tűnő kérdés. A hivatalos iratnak minősülő áramszámlákon a magyar fogyasztók nevét nem a magyar helyesírási szabályok szerint tüntetik

föl: a magánhangzókon ékezetet, melléklelet nem alkalmaznak (*Zimanyi Arpad*), mégpedig a számítógépes programra való hivatkozással. Itt már a helyesíráson túlmutató, jogi következményekről is beszélhetünk. Semmiképpen sem lenne szerencsés, ha a nyelvi globalizáció és az EU-csatlakozás efféle buktatókkal járna. Annak sem örülhetünk, amikor a televízióban Magyarországról külföldre is sugárzott nemzetközi sportmérkőzések feliratozását mi magunk angolosítjuk el az előzőhöz hasonló módon, az ékezetek elhagyásával és a szórend megváltoztatásával (*Eva Kovacs*).

Összegezés

A szaknyelvi helyesírás gondjai abból adódnak, hogy az egymástól igen nagy mértékben különböző tudományterületek kifejezőkészlete, fogalmi rendszere is lényegesen különbözik. A helyesírás általános szabályai nem mindig tűnnek elégségesnek a sajátos alakulatok leírására. A sokféleségben valóban útmutatásra van szükség, de ez csak úgy lehetséges, ha az adott terület kiváló ismerői együttműködnek a helyesírás szakembereivel. Mivel nem beszélhetünk általánosságban a szaknyelvről, külön-külön kell megvizsgálni a terminológiákat, nem is csupán szókészletüket, hanem helyesírásukat is. Ennek az összetett nyelvstratégiai feladatnak, a szaknyelvi tervezésnek – illetve részeként a helyesírás-tervezésnek – korunk követelményeihez igazított alapelveit és céljait az utóbbi években körvonalazták. Az MTA 1997-ben rendezte meg a Tudomány és magyar nyelv című tanácskozást, amely az elméleti alapok kidolgozásában segített (Fábián 1999: 74; Szépe 1999: 119). A gyakorlati munka és a szaporodó eredmények az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának is köszönhetők (Nyr. 2002: 253–5), és jelentős kutatások folynak a Nemzeti Stratégiai Kutatások Programja keretében (Balázs 2002). Ahogy a szaknyelvek kifejezőkészlete folyamatosan változik, ugyanúgy jelentkeznek újabbnál újabb nehézségek azok leírásában. A széttartó fejlődés ellenére a szaknyelvi helyesírás-tervezésnek az egységesség követelményét kell szem előtt tartania.

SZAKIRODALOM

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, 1984.
- Balázs Géza 2002. *Magyar nyelvstratégia*. Szerk.: Glatz Ferenc: Magyarország az ezredfordulón c. sorozat. Magyar Tudományos Akadémia.
- Bodnár Lajos 2002. Megvédte nagybetűjét a kormány. *Magyar Hírlap*, 2002. november 23.
- Császár Ákos 2002. Angol eredetű hibák a magyar matematikai szaknyelvben. In: *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 101–3.
- Dobsonyi Sándor 2002. Az alárendelő szóösszetételek néhány sajátos típusáról – a helyesírás szemszögéből. In: *Éltető anyanyelvünk*. 116–23.
- Dobsonyi Sándor 2003. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásának mérlege. (Megjelenés előtt) In: *Helyesírási tanulmánygyűjtemény*. Líceum Kiadó, Eger.

- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Magyar Nyelvőr*: 287–97.
- Fábián Pál 1999. A nyelvművelés feladatai. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA. 73–8.
- Grétsy László 2002. A szaknyelvek megújításáért. *Magyar Nyelvőr*: 275–83.
- Grétsy Zsombor 2001. Az orvosi szavak írásának általános szempontjai és lehetőségei. *Magyar Orvosi Nyelv*: 34–5.
- KHSz. = *Közgazdasági helyesírási szótár*. Szerk.: Bárányné Szabadkai Éva és Mihalik István. Tinta Kiadó, 2002.
- Kis Ádám 2002. Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért. In: *Éltető anyanyelvünk*. 281–6.
- MHSz. = *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, 1999.
- Szaknyelvi konferencia. Az 1992. november 6-i tanácskozás anyaga. *Magyar Nyelvőr* 1993: 549–614.
- Szépe György 1999. Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA. 124.

Zimányi Árpád

SUMMARY

Zimányi, Árpád

Orthography planning for special purposes

Research and development of fast changing professional terminologies is an important task of applied linguistics. Cooperation between linguists and representatives of the various professional areas has yielded remarkable results (in the form of specialised dictionaries and spelling dictionaries of the various fields). Such joint language planning process continues to be required by authors and translators of technical texts. The present paper discusses recent problems emerging in a subfield of language planning, i.e., orthography planning for special purposes. The major topics covered are (1) the proliferation of extremely complicated, multiply compounded terms, with the factors determining whether marked vs. unmarked syntactic relationships are mirrored in spelling the terms solid or as several words; (2) the role of hyphenation in unambiguating multiple compounds; (3) the increased use of capitalisation due to the influence of foreign (especially English) terminologies; (4) further complications that foreignisms and loan translations introduce into Hungarian orthography. The author's main question is whether, and to what extent, different spellings for special terms and general vocabulary are acceptable.

A magyar írásjelhasználat és Európa

1. Az írásjeltan a magyar hagyományok szerint csupán a helyesírásnak egy – s talán nem is elég hangsúlyos – fejezete. Ez azonban nem minden nyelvben van így. Az oroszban például a pontuációja az orosz hagyományoknak megfelelően külön tudományág, s náluk számtalan monográfia született e témakörből (vö. pl. Наумович 1983, Розенталь 1984 stb.), de jelent meg szakkönyv a spanyol (Repilado 1975), a német (Baudusch 1980, 1984; Berger 1982; Mentrup 1983), a francia (Catach 1994) stb. írásjel-használati problémákról is.

Hogy nem egészen egyértelmű az írásjelhasználat kérdéseinek a helyesíráshoz tartozása, azt mutatja az is, hogy több német, angol, orosz, francia grammatikában van írásjelhasználatról foglalkozó fejezet is. Ulrich Engel pedig modern s erősen szövegtani indíttatású grammatikájában (1989: 819) ki is mondja, hogy az írásjelek kérdése éppúgy a grammatikába tartozik, mint a szavaké és a mondatoké.

Nehéz lenne a magyar hagyományokon változtatni, s talán nem is szükséges, de fontos tudnunk, hogy az írásjeleknek és az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a szövegtanhoz, a stilisztikához, a szemiotikához, sőt a paleográfiához is, mint a helyesíráshoz.

Az írásjeltan azonban nem csupán a nyelvtudomány számtalan ágát szövi át, hanem része a kultúrtörténetnek is. A központozás jeleinek tanulmányozása tehát igen fontos, hiszen megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását.

S mégis: az írásjeltan mind ez ideig (legalábbis nálunk) a nyelvtudomány mostohagyereke volt, pedig sok mindent megtettek (még a legendák segítségével is) annak érdekében, hogy igazolják az írásjelhasználat fontosságát, s azt, hogy az írásjelek helytelen használatán akár emberéletek is múlhatnak. Klasszikus példaként a XIII. században élt János esztergomi érsek Bánk bánnak küldött üzenetét szokták emlegetni. Tóth Béla *A magyar anekdotakincsben* (1901: 13–5) elmeséli, hogy Albericus barát krónikája szerint a Gertrudis királyné elleni összeesküvők levélben megkérdezték János esztergomi érseket, hogy megöljék-e a királynét. Az érsek egy rejtélyes mondattal válaszolt, melyben egyetlen írásjel sem volt (ez különben az akkori írásgyakorlatban nem számított ritkaságnak): *Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consenserint ego non contradico.*

Ezt a rejtélyes mondatot kétféleképpen lehet írásjelekkel ellátni és értelmezni: *A királynét meggyilkolni nem kell félnetek; jó lesz, ha mind beleegyeznek; én nem ellenzem.* A másik értelmezés azonban ezzel ellentétes értelmű: *A királynét meggyilkolni nem kell; félnetek jó lesz; ha mind beleegyeznek, én nem; ellenzem.* Az összeesküvők állítólag az első variáció szerint értelmezték a szöveget, és ezért Bánk bán megölte Gertrudist.

Más példákat is lehetne említeni arra vonatkozóan, hogy az írásjelek kitétele vagy elhagyása a mondat jelentésének megváltozásával jár. Mást jelent az a mondat, hogy *János ír, és énekel balladákat*, mint az, hogy *János ír és énekel balladákat*. Vagy más az értelme a *Venni akarok egy másik, bőr aktatászkát* és a

Venni akarok egy másik bőr aktatáskát mondatnak. Az első azt jelenti, hogy van táskám, de nem bőrből. A második mondat viszont azt, hogy van már egy bőr aktatáskám, de egy másikat is kívánok mellé venni.

Vannak tehát olyan szövegek és mondatok, melyekben a helytelen írásjelhasználat félreértést okozhat, tehát nagyon fontos a megfelelő jeleknek a megfelelő helyeken való alkalmazása.

Persze az is előfordulhat, hogy a szabályos írásjelhasználat okoz zavart, s a szabály megsértésével tudjuk csak helyesen kifejezni magunkat. Például az *Új gyermekvédő otthont kapott Győr, a Tolna megyei Gyöng és Székesfehérvár* mondatban a szabályos vessző nélküli megoldás azt a hitet keltheti, hogy Székesfehérvár is Tolna megyében van (vö. Deme 1972: 242).

Zavart okozhat a szabályos vesszőtlen megoldás az ilyen értelmezős felsorolásokban is: *Ott volt Nagy Ernő, a titkár és Tóth Béla, a szakosztály elnöke*. Hirtelemében ugyanis nem tudni, hogy hányan is voltak, és ki kicsoda. Még az *és* előtti vessző sem teszi egyértelművé a mondatot. Választva a merev szabály és az értelem között, talán a pontosvessző tisztázná itt a legjobban a helyzetet (Deme i. h.).

2. Az írásjelek (Gelb szerint [1982: 115]; szupraszegmentális fonémák, Veith szerint [Veith-től idézi Gallmann 1996: 1456]: Syngrapheme) egyezményes grafikai jelölések, melyek az írott nyelvben az intonációs-értelmi és grammatikai tagolás eszközei; a két szempont szorosan összefügg egymással.

Az írásjelek tükröztetik a gondolatok tagolását, a gondolatok szerkezeti részeinek egymáshoz kapcsolódását, tehát elkülönítenek, illetőleg összekapcsolnak különféle beszédegységeket és egyes mondatrészeket is. Jelölhetnek grammatikai viszonyt, helyettesíthetnek mondatrészeket, kötőszókat; kiemelhetnek vagy mellékes, lényegtelenebb jelentésűvé tehetnek mondatokat vagy mondatrészeket; utalhatnak választási lehetőségre; stb.

A mondatzáró írásjeleknek lényeges funkciója, hogy jelölik a mondat fajtáját, s ezzel együtt az intonációját is. Az írásjelek a mondatfajta jelölésén kívül is (különösen előadásra szánt szövegekben) fontos szerepet vállalnak a hangzás együttesében, a szöveg akusztikus, melodikus oldalának a megkomponálásában. Irányítják a hangvételt, a hangerőt, a hanghordozást, a hangmagasságot, a hanglejtést, a hangzást, a szüneteket (például az értelmező előtt, az utólagos hozzátoldások előtt, a tagmondatok határán stb.), s a ritmust és a ritmusváltást (például közbevetések esetén) is. – A közlés akusztikus megformáltsága és az írásjelek között tehát általában kölcsönös meghatározottság áll fenn, bár ez korántsem általános érvényű, és sok részletkérdésében még egyáltalán nincs tisztázva.

Kétségtelen, hogy az írásjelhasználat nagyjából grammatikai alapokon nyugszik, összefügg azonban az információ közlési módjával (pl. tömörítés, kiemelés, utólagos hozzátoldás) és az egyes információk hírértékével is (váratlan, meglepő fordulat jelölése, egy tartalomváró szó bővebb kifejtése stb.), sőt az írásjelek segítik a finomabb jelentésbeli és hangulati árnyalatok kifejezését is (megkérdőjelezünk valamit, kételkedve, gúnyosan jegyünk meg valamit stb.).

3. Az európai írásjelhasználat viszonylag egységes rendszert alkot, s az európai nyelvekben az írásjelhasználat hasonló összefüggést mutat az információ grammatikai megszerkesztésével, a közlés módjával, az információ hírértékével, mint nálunk.

Az európai pontuáció egységes jellege természetesen nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérések egyes nyelvcsoportok vagy nyelvek írásjel-használati megoldásaiban. A tagmondatokat például általában írásjelek választják el egymástól, akár van, akár nincs kötőszó közöttük (vö. AkH.¹¹ 243.), függetlenül attól, hogy a tagmondatok tagoltak vagy tagolatlanok, és hogy rövidek vagy hosszúak-e. Ez a szabály azonban nem minden európai nyelvben azonos. A németben és a magyarban szigorúan kötelező a vessző kitétele mindenféle típusú mellé- és alárendelő mondat között (vö. GDR. 423–43, bár a német helyesírási reform eltörölte a vesszőt az *és* és a *vagy* kötőszós mellérendelt mondatokban [DR. 71]). Hasonló a helyzet az oroszban is, bár itt az egy szóból álló mellékmondatok elé nem kell vesszőt tenni, például: *я сказал откуда* 'Mondtam, honnan' (vö. ПРОП. 142.). – Az angol és a francia szokás azonban eltér ettől, s nem olyan szigorú formális szabályok szerint jár el (vö. Bolla–Páll–Papp 1977: 174; Барцова 1979: 19–46; Johnson 1978: 48), például: *I know that she will come* 'Tudom, hogy jönni fog'; *That's the book I would like to buy* 'Ez az a könyv, amit meg szeretnék venni'; *He heard an explosion and he (therefore) phoned the police* 'Hallotta a robbanást, és ezért telefonált a rendőrségre'; *You should have asked the man who left yesterday* 'Meg kellett volna kérdezned azt az embert, aki tegnap elment' (Quirk–Greenbaum 1975: 256, 257, 459); *Je sais qu'elle viendra* 'Tudom, hogy jön'; *C'est le livre que j'aimerais acheter* 'Ez az a könyv, amit szeretnék megvenni'; *Ou bien il dort toujours et vous ne le dérangerez pas; ou...* 'Vagy mindig alszik, és ön nem zavarja őt; vagy...'; *Je connais un coin qui vous plaira* 'Ismerek egy zugot, ami önnek tetszeni fog'.

Akadnak olyan speciális sajátosságok is, melyek csupán egy-egy nyelvre jellemzőek. Ilyenek:

1. A görögben a kérdőjel megfelelője a pontosvessző (;), a kettőspont és a pontosvesszőé a felső helyzetű pont (·) (Mohay 1999: 470; Rátz–Timkó é. n.: 104).

2. A spanyolban a megszólítások után kettőspontot tesznek: *Distinguido Sr.:* 'Tisztelt Uram!' (Repilado 1975: 45); a kérdőjelet és a felkiáltójelet pedig nem csupán a mondat végére teszik ki, hanem párosan használják: a mondat elején fejjel lefelé fordítva, a mondat végén pedig az általános szokás szerint: *¿Qué has hecho estos días?* 'Mit csináltál ezekben a napokban?'; *¡Fuego!* 'Tűz van!' (Alonso 1982/1: 95; Meisenburg 1996: 1440; Rátz–Timkó é. n.: 88).

Ugyancsak spanyol nyelvi sajátosság az a szokás is, hogy az igei állítmány hiányát vesszővel jelölik, s hogy a gondolatjellel elkülönített hátravetések végére is kiteszik a gondolatjelet, azaz a hátravetésekben is gondolatjelpárt használnak (Repilado 1969: 27, 45). Speciális orosz sajátosság a bizonyos névszói állítmányú mondatok alanyi és állítmányi részét elválasztó gondolatjel (Наумович 1983: 39–49). (Ez az utóbbi 50 évben a magyarban is szaporodott [Erdődi 1953: 296–7].) Ha a mondat pontos értelmi tagolása megkívánja, akkor a spanyolban (vö. Re-

pilado 1975: 21) és az angolban (Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik 1972: 1063) is tesznek írásjelet (általában vesszőt) az alany és az állítmány, illetve a mondat alanyi és állítmányi része közé.

Egyes nyelvekben eltérést találunk az általános szokástól a gondolat megszakadásának, kihagyásának a jelölésében is. – A legtöbb európai nyelvben a gondolat megszakadását három ponttal jelölik (1. pl. GDR. 477.; ППОП. 185.; stb.). A németben és az angolban azonban olykor gondolatjelet is alkalmaznak a három pont helyett: *Verlassen Sie das Zimmer, oder –!* 'Hagyja el a szobát, vagy –!' (GDR. 468.). A Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik-féle angol grammatika szerint a gondolatjel a gyors törés és megszakadás jelölője, szemben a folyamatos megszakadást jelző három ponttal (i. m. 1077).

Korábban a magyarban is használatos volt a gondolatjel a kihagyás jelölésére. Fábíán írja (1967: 236), hogy több régi grammatika megemlíttette (példa nélkül ugyan) a gondolatjelnak kihagyást jelző szerepét. Például: „Mikor pedig ezen Lineátkák sokasítódnak illyenn formán: – – – – ez azt jelenti, hogy a beszéd valami híjjával vagyon és magára bízódik az Olvasóra; hogy azt pótolja ki” (a DebrGr.-ból id. Fábíán: i. h.).

Nem egészen egységes az európai felfogás a pontosvessző használatával kapcsolatban sem. Bár a legtöbb grammatika egyetért abban, hogy a pontosvessző a mondatömbök elhatárolására szolgáló írásjel, s elvben azonosak is a mondatömb-meghatározások, a gyakorlati tájékoztatókban mégis nagy a bizonytalanság.

Többnyire elfogadott az a nézet, hogy a pontosvessző elsősorban a *de, azonban, mégis, ezért* kötőszók előtt használatos (vö. GDR. 454.; ППОП. 131.2.; Repilado 1975: 31; West–Kimber 1963: 188); a Quirk–Greenbaum-féle angol grammatika (1977: 261) azonban ajánlja a „súlyosabb központosítást” (azaz a pontosvessző használatát) az *és ... sem, se* kötőszós [hozzátoldó kapcsolatos] mondatok, valamint a *de ... sem, se, mégsem* kötőszós [megszorító utótagú] ellentétes mondatok között is.

Наумович (1985: 212) helyesnek és ajánlatosnak tartja a pontosvessző kitételét olyan összetett mondatokban is, melyeknek első tagmondata (vagy mondatömbje) kijelentő, a második pedig kérdő, felkiáltó vagy felszólító. Az orosz helyesírási szabályzat (ППОП. 74. 4.) a magyarral és a némettel ellentétben a beszéd szintje alatti relatív tömbök között is javasolja az alkalmazását.

Eltérések vannak az európai nyelvekben az idézőjel használatával kapcsolatban is. A magyar forma: „szó”, a német: „Wort“, »Wort« (Svájcban: «Wort»), a francia: « mot », az angol: “word”, de élnek a kétvonalas megoldások mellett egyszerűek is. A németben: ‚Wort‘, ›Wort‹ (Svájcban: ‹Wort›), az angolban: ‘word’. Ezeket legtöbbször, de nem kizárólag idézeteken belüli idézetek jelölésére használják (vö. Gallmann 1996: 1463–4).

Angol sajátosság a megszólítások utáni és a felsorolások előtti vesszőhasználat, például: *George said, “I’m coming soon!”*

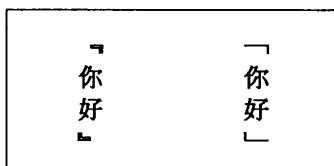
Az örmény írásban a kettőspontnak pont, a pontnak kettőspont felel meg. A kérdést a kérdőszó utolsó szótagja felett alul, baloldalt nyitott o jelzi, a felkiáltást a mondat nyomatékos szavának az utolsó szótagja felett aposztróf vagy kettős aposztróf mutatja (Zikmund 1996: 1598).

Érdekességek akadnak természetesen Európán kívül is.

Az etióp írásban két pont használatos szóelválasztó jelként, két pont vonalal, illetve vonalakkal (፡, ።, ፣) vesszőként, pontosvesszőként és kettőspontként, négy pont pedig mondatzáróként, bár az írásjelek nagy részét nemigen alkalmazzák, kivéve a szóelválasztó kettőspontot (Hammerschmidt 1996: 319; <http://www.abyssiniacybergateway.net/mule/punct.html>).

A kínaiban a mondatzáró jel egy kis kör (。), a szünetjel (például felsorolások tagjai között) pont (。), a gondolatjel hosszabb a szokásosnál és kb. kétszer olyan vastag, mint a latin írásban, a kihagyást jelző pontok száma pedig nem három, hanem hat (Рябкин et al. 1971: 53; Jie Li 1996: 1411–2).

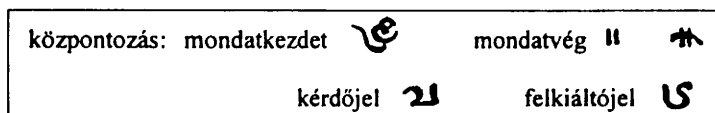
Tradicionális írásiránynál az idézőjel ㄟ ㄝ és ㄟ ㄝ alakú, például:

A tulajdonneveket aláhúzással jelölik, a könyvcímeket pedig: 《 》 (《红楼梦》) vagy ~ (红楼梦) jellel (i. h.-ek).

A japánban a mondatzáró jel ugyancsak kör. Kör használatos olyan (kérdőszavas) kérdő mondatok végén is, melyeknél a kérdőszó kétségtelenné teszi, hogy kérdő mondatról van dolgunk. Sőt a felkiáltójel is helyettesíthető körrel. Függőleges írásnál felsorolások tagjai között ilyen esetben pontot használnak. A gondolatjel a japánban (a kínaihoz hasonlóan) hosszabb és vastagabb, mint a magyarban, a megszakítást jelző pontok száma szintén hat, az idézőjel pedig vízszintes írásnál 「 」 és 『 』, függőleges írásnál ㄟ ㄝ és ㄟ ㄝ. Az írásjelhasználat szabályai azonban nem szigorúak (Hadamitzky–Kazár 1995: 40–5; Kaneda–Szakarura 1989: 11; Stalph 1996: 1422).

A burját írás központoszási jelei a következők:

(Birtalan 1999: 209.)

A tibeti nyelvben a mondatokat többnyire mondatzáró toldalék fejezi be. Ezek önálló értelemmel nem rendelkeznek, feladatuk a mondatok fajtájának a jelölése. A kiegészítendő kérdő mondat végén nincs mondatzáró, a kijelentő mondat végén 'o, az eldöntendő kérdő mondat végén 'am és a felszólító mondat végén -csig/-zsig/-sig mondatzáró van (Terjék 1999: 1400).

A magyar helyesírás oldaláról tekintve a kérdést: a magyar írásjelhasználatban alig van olyan szabály, amelyik valahol ne lenne meg az európai helyesírásban

(természetesen elsősorban a németben, az oroszban és az angolban). Speciális, csak a magyarra jellemző az a kötelező érvényű szabály, hogy a *mint* kötőszóval kifejezett hasonlító határozó elé vesszőt kell tenni (*Péter okosabb, mint a bátyja*), s részben az az alternatív szabály is, hogy bizonyos esetekben az alany és az állítmány közé kettőspontot szokás tenni (*A cél: tanítva szórakoztatni*), különösen a témaként álló állítmány után. Topik szerepű állítmány után azonban olykor más nyelvekben is előfordul kettőspont, de kizárólag akkor, ha az felsorolást vezet be. – Annak ellenére, hogy kevés a kimondottan csak a magyar interpunkciós rendszerre jellemző szabály, kétségtelen, hogy a magyar írásjelhasználatnak európai jellege mellett nemzeti jellege is van, hiszen sajátos, egyedi elegye az európai szokásoknak.

4. Az európai írásjelhasználatban nemcsak az egyes jelek és szabályok, hanem a szabályok funkciója és típusai is hasonlóak.

A) **Vannak kötelező érvényű szabályok.** Ilyenek az írásművek szerkezeti tagolására vonatkozó szabályok. Ezek:

- a) A mondatok végén mondatzáró írásjelek állnak (s ilyenek részben a mondatzáró írásjelek fajtáira vonatkozó szabályok is).
- b) A tagmondatokat írásjelek választják el egymástól, akár van, akár nincs kötőszó közöttük (vö. AkH.¹¹ 243.).
- c) A mellérendelő szószerkezeteket vessző választja el egymástól (kivéve az *és*, *s*, *meg*, *vagy* kötőszós, nem hozzátoldásos eseteket), a közbevetéseket páros írásjellel (zárójel, gondolatjel, vessző), az utólagos hozzátoldásokat zárójelpárral, gondolatjellel vagy vesszővel kell elkülöníteni. Ide tartoznak az értelmezett és az értelmező között, illetőleg az értelmező után használatos írásjelek szabályai is.

B) **Vannak olyan szabályok, amelyek alternatív megoldásokra adnak lehetőséget.** Az alternatív lehetőségek egy részében a **választható írásjelek fokozati összefüggésben állnak egymással.** A tagmondatokat elválasztó írásjelek fokozati összefüggése (a leggyengébben elválasztó írásjeltől a legerősebben elválasztó felé haladva): , < – < : < ;. A mondatrészeket elválasztó írásjelek fokozati összefüggése: , < – < : < (esetleg) ;. A közbevetéseket és a hátravetéseket elválasztó írásjelek fokozati összefüggése: , (,) < – (–) < (). Ilyen alternatív lehetőségek esetében a kifejezendő tartalomnak és a kifejezési szándéknak megfelelően kell az írásjelet megválasztani.

Az írásjelek ugyanis nem csupán pontos tagolásra, hanem a logikai kapcsolatok és a fontos, lényeges részek kiemelésére, a mellékes mondanivaló lényegteleniségének érzékeltetésére, a figyelem felkeltésére, az ellentétek hangsúlyozására, elhallgatására, a beszélt nyelv sajátosságainak, a testbeszédnek a kifejezésére stb. is alkalmasak; csak tudni kell őket helyesen alkalmazni.

Ha például az ellentétet vagy a váratlan fordulatot kívánjuk hangsúlyozni, vessző helyett igen alkalmas erre a gondolatjel, például: *Régóta várta – de hiába; Szeretnék odamenni hozzá – de félek.*

Vagy tehetünk kettőspontot (vessző helyett) az értelmezős szerkezet tagjai közé, ha az értelmezett szó úgynevezett tartalomváró szó, vagyis olyan általános

jelentésű főnév vagy melléknév, vagy olyan érzékelést, észlelést, tudást, érzést kifejező ige vagy szerkezet, amely kijelöl egy keretet, amelyet az utánuk álló alany (vagy lehet más funkciójú egység is) kitölt (vö. pl. Molnár Ilona 1968: 64), például: *Fel sem merült a kérdés: menni vagy maradni; Nem hiszem, hogy a világ legtermészetesebb dolga: hajnali fél négykor az utcáson bábázkodni.*

De hasonló viszony lehet főmondat és mellékmondata között is: *Máig vitatott kérdés: hol talált rá Julianus az előmagyarokra* (Népszava 1986. július 7. 5); *Hallom az ellenvéleményt: Rostand nem kilencévesek számára írta meg darabját* (Köznevelés 1986. január 31. 5).

Más típusúak azok az esetek, mikor **különbféle funkciójú írásjelek között választhatunk.**

Ez a helyzet például a felszólító mondatok esetében. A korábbi időkben szigorú szabály írta elő, hogy a felszólító mondatok végére felkiáltójelnek kell kerülnie. Ma egyre több európai szabályzat és grammatika tiltakozik ez ellen a szigorú megkötés ellen, s azt vallja, hogy a felszólító mondatok után nem szükséges minden esetben a felkiáltójel, csak ha nyomatékos a felszólítás (vö. pl. GDR. 697).

Egyre inkább alternatív szabállyá kezd válni az alárendelő összetett mondatok végén használatos írásjelek szabálya is (pontosabban a függő kérdő, függő felkiáltó, függő felszólító és függő óhajtó mondatok írásjelezése). A korábbi szabályok szigorúan megkövetelték ilyen esetekben a főmondat típusa szerinti írásjelezést. Ma azonban egyre többen vallják, hogy ha a mellékmondat úgynevezett kapcsolt egyenes beszéd, azaz függő idézetként *hogy* kötőszóval kezdődik (ez el is maradhat), de egyenes idézetként folytatódik, és a mellékmondat dominánssá válik (*Megkérdezte, hogy nem jössz?*); vagy a mellékmondat nincs a főmondatdal közvetlen mondatrészi viszonyban (*S szétnézett, mi zaj van a világban?*); illetve ha a főmondat „nem igazi” főmondat, hanem módosító mondatrészlet (*Nézd, ez nem fog sikerülni*), magunk dönthetjük el, hogy a főmondatnak vagy a mellékmondatnak megfelelő írásjelet választunk-e. (Így foglal állást az 1984-es magyar helyesírási szabályzatnak a 242. pontja is. Vö. még: Наумович 1985: 28.)

Nem szigorú, hanem rugalmas a felkiáltó funkciójú kérdő mondatokat záró írásjelek szabálya is (*Hát szép ez?!/!*). Lehet őket kérdőjellel és felkiáltójellel is zárni. – A felszólító formájú kijelentő mondatok végére is egyaránt kerülhet felkiáltójel és pont is (*Foglaljuk össze a tanulságokat!/!*). Ilyen esetekben szoktunk hagyományos elnevezéssel élve: **a funkció és a forma ellentmondásáról** beszélni. E probléma vizsgálata azonban valójában szorosan összefügg már a beszédaktusokkal, melyekkel hazánkban először Pléh Csaba és Radics Katalin foglalkozott *Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás* című tanulmányában (1982: 87–108). A szerzők Austin nyomán rámutattak arra, hogy nyilatkozatunkban el kell választani azt, amit kimondunk, attól, amit teszünk. A nyilatkozatnak ezeket a rétegeit Austin **lokúciónak** (= a nyilatkozat szó szerinti grammatikailag kifejezett jelentése), illetve **illokúciónak** (= a nyilatkozat funkciója, az a cselekvés, amit a kimondással végrehajtunk) nevezi, s rámutat arra, hogy gyakran a lokúciós jelentés nem azonos azzal, amit mondani szándékozunk (i. h. 94–5). Egy pohár vizet ugyanis kérhetünk így: *Adjál egy pohár vizet!*, de mondhatjuk azt is: *Nem adnál egy pohár vizet?* A sugallt (illokúciós) jelentés mindkét esetben felszólítás, a lokú-

ciós jelentés azonban csak az első mondatban felszólítás, a másodikban kérdés. – Egy adott mondat típusa tehát csak a grammatikai ismérvek és a kontextus együttes vizsgálata alapján állapítható meg (vö. még Péter M. 1984: 219–35 és Kiefer 1986: 20 is).

Az alternatív megoldások közé lehet sorolni azokat az eseteket is, amikor **választhatunk írásjeles vagy írásjel nélküli forma közül**. Ide tartoznak például az egyszerű és az összetett mondat határsávjába tartozó vitás esetek (pl. *A folyó kiáradt_(,) és a vetés elpusztult a nagy eső miatt; Sokat tanultak_(,) és kitűnően vizsgáztak a jelöltek*), s legtöbbször az is, hogy egy mondatrészt vagy egy tagmondatot utólagos hozzátoldásnak, mellékes közbevetésnek szánunk-e, s ettől függően írásjellel/írásképpel választunk-e el.

- C) A kötelező és az alternatív szabályok mellett vannak olyan **tanácsok**, melyek nem szigorúan normatív jellegűek. Ezek alkalmazása kizárólag a szerző megítélésétől, stílusától, emocionális-expresszív indíttatásától függ, és ezeknek elsősorban stilisztikai vagy retorikai funkciójuk van. Ilyenek: a zárójeles kérdőjel vagy felkiáltójel, a gúnyos vagy más jelentést jelölő idézőjel, az alany és az állítmány közötti gondolatjel vagy kettőspont.

Az ötvenes évektől kezdett terjedni – a feltevések szerint orosz hatásra (vö. Erdődi 1953: 296–7) – a gondolatjel az alany és az állítmány között, különösen a szó szerint lefordított TASSZS-hírekben. Szinte minden nap lehetett ilyen mondatokat találni az újságokban: *A terv teljesítése – hazafias feladat* (Ország-Világ 1984/1. 6–7); *Különb is az erődiplomáciával való próbálkozás [...] – kilátástalan dolog* (Népszava 1984. január 25. 2).

Az ilyen gondolatjel-használatnak azonban vannak hagyományai a magyarban is, különösen olyan esetekben, amikor az alanyt vagy az állítmányt ki akarjuk emelni, vagy ha a hátul álló alany vagy állítmány ellentétet vagy váratlan fordulatot fejez ki, például: *Az az ábránd – elenyészett; / Az a légvár – füstgomoly; / Az a remény, az az ének; / Az a világ – nincs sehol!* (Arany János: Visszatekintés.)

Az újságírók nagyon gyakran kiaknázzák a gondolatjelnek a váratlan fordulatot jelölő szerepét a címadásban. Néhány jellemző gondolatjeles cím: *Akadémikus – farmerben* (RTVÚ. 1985/23. 3); *Fogamzágátló – kenguruknak* (Népszava 1986. február 22. 16); *Délutáni légyottok – rablással* (Esti Hírlap 1985. július 23.); *Forró viták – hidegben* (Népszava 1985. február 13. 11); *Árverés – 20 év késéssel* (Népszava 1986. február 8. 16); *Forró hangulat – hideg időben* (Népsport 1985. május 15. 5).

Vagy a szerző megítélésétől függ (tartalomváró-tartalomadó) alany-állítmányi viszony esetén, hogy él-e a várakozást kifejező kettőspont használatával, vagy sem. Ilyen esetekben például:

A cél: *tanítva szórakoztatni* (Esti Hírlap 1984. január 23. 3); **A neve:** *Madonna* (Ötlet 85. 1985. július 25. 20); **A tét:** *megmaradni az élvonalban* (Népszava 1986. január 23. 4); **A sláger:** *a 400 méteres vegyes úszás* (Népszava 1985. december 20. 15); **Foglalkozásom:** *újságíró* (RTVÚ. 1985/28); **A vád:** *gyermekkereskedelem* (Népszava 1986. október 23. 12).

Hasonlóan a szerző dönti el, hogy a logikai sarkítás erősítésére alkalmaz-e kettőspontot a bevezető kifejezések után. Bevezető kifejezések például: *nos, és*

lám, összefoglalva, végül is, mint említettem, ezzel ellentétben, továbbá, azaz, más szóval, mindenek fölött, mégis stb.

A bevezető szók vagy kifejezések – mint látjuk – szófajlag különfélék lehetnek (határozószók, kötőszók, módosítószók stb.), de nem is a szófajiság döntő ebben az esetben, hanem az, hogy olyan egységek, különböző fokban önállósult szókapcsolatok, melyek a mondanivalóhoz való viszonyulást, a mondanivalóra való expresszív reagálást, a szövegösszekötő funkciót, egy rész kiemelését vagy éppen az összefoglalást hivatottak bevezetni. Ezek bizonyos mértékig elkülönülnek a mondatától, mintegy önálló predikatív egységek a mondaton belül. Például: **Nos:** *enyhén szólva közepes volt* (Világ Ifjúsága 1985. július: 42); **Végül:** *meg kell határoznunk azt is, hogy hogyan határoljuk el a mondategységeket egymástól* (Deme: Mszerk. 45); **Apropó:** *hogyan van az új targoncászlány?* (Népszava 1986. január 2. 12); stb.

Tehát amint látjuk, az írásjelek, különösen az alternatív megoldások és a szabadon felhasználható írásjelek alkalmasak arra, hogy kiemeljék az írásmű logikai szerkezetét, hogy feszültséget, drámaiságot, várakozást, titokzatosságot, bizonytalanságot stb.-t fejezzenek ki.

5. Közös sajátosság az európai írásjel-használati rendszerben az állandó mozgás is. Az írásjel-használati szokásokat ugyanis – bár viszonylag állandóak – bizonyos változás is jellemzi. A mai írásjelhasználat egyik jellemzője minden stílusnemben az írásjelek (például a felkiáltó- és kérdőjelek) elszaporodása. De megtalálható az ezzel ellentétes tendencia, az írásjeltelen szövegszerkesztés is. A szépirodalom (de ma már a sajtó) nyelvében is gyakori a gondolatmenet megszakadását, a töredezett előadásmódot jelző három pont használata. Divatosak a vesszővel vagy gondolatjellel kapcsolt utólagos hozzátoldások, valamint a közbevetések is. Ezek többnyire a szerzőknek a mondanivalóval kapcsolatos véleményét tükrözik, de gyakran a szöveg írójának bátortalanságára, bizonytalanságára is utalnak. A beszélt nyelvben és az azt tükröző szépprózában divatos, hogy a mondategységeket, sőt sokszor a mondategységeket is gyakran nem szintaktikai szerkezetük szerint tagolják, hanem az információ többszörös lezárásával (pontokkal, vesszőkkel, olykor gondolatjellel vagy három ponttal) széttagolják. Például: *Csak ül. Meg bámul. Mint Pilátus macskája* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld I. 1974. 166). – *El kell zárni a kéményeket és kályhacsöveket. A vízvezeték. A szívet. A pénztárcát. Az értelmet* (Nagy Lajos: Képtelen természetrajz. 1980. 157). – *Szeretne már menni. Amoda. Az igazi lakodalomba. Ahol muzsikások vannak, meg ahol lányok vannak* (Szabó Pál i. m. 158).

A humoristák gyakran használják a tréfa, a gúny eszközeként a széttagoló szövegszerkesztést. Ilyenkor, mivel a tréfának a fogalmi fordulatból származó csattanója az eltagolt mondatrészbe vagy mondatrészletbe kerül, a szünet fokozza a fordulat váratlanságát, a csattanó hatását. Például: *Tudod, ott, fölakasztva aztán himbálódtam, kurva huzat volt, elütöttem a tizenkettőt. Igen. Meg a professzor urat* (Hofi Géza: Tiszta örültekháza. In: Rádiókabaré. Válogatás. 1984. 239); *Az egyik elítélt [...] azért tölti itt a szabadidejét, mert megnézte, hogy a felesége mit forgat a fejében. Baltával* (Boncz Géza: Levél a hosszú büntetésből. In: Rádióka-

baré II. Válogatás a Rádió Kabarészínházának műsorából. 1978. 344); *A primás hozzám jön. Lehajol és a fülembe húzza. A sapkám* (Boncz Géza: Hurrá, itt a jó idő! In: i. m. 96).

Az utóbbi évtizedekben tért hódítottak az *oktatási-nevelési* típusú kötőjeles összetételek. a szögletes zárójelek, valamint a 'vagy' jelentésű ferde vonal (*és/vagy*) s a „bevezető frázisok” utáni kettőspontok, valamint az újságcímekben a gondolatjeles és a kötőjeles megoldások.

A magyarban ugyancsak az újságcímekben (figyelemfelkeltés és talán nyelvi takarékoság céljából is) terjednek az olyan zárójeles megoldások is, melyek a címeknek kettős jelentést adnak, például: *Hara(n)gvölgy* (Ötlet 1986. január: 2.), *Serkeser(gő)* (Képes 7 1986. augusztus 2, 8), *Szedd (meg) magad!* (Népszava 1985. október 24. 16), *Ki szolgálta(totta)k?* (Vasárnapi Hírek 1986. október 19. 5).

6. Az írásjelek számával és szükséges típusaival kapcsolatban két nézet áll egymással szemben.

Az egyik tábor csökkenteni kívánja a kötelező írásjel-használati szabályokat. Ez a tábor alkotta meg a „könnyű punktuációt”, amely nem minden típusú összetett mondat határán követeli meg az írásjel kitételét, például a franciában, az angolban, a dánban, a svédben, a hollandban stb. Vagy e tábor tagjai tiltakoznak sokszor a hivalkodó felkiáltójelek ellen. Olaszországban például U. Ojetti 1924-ben javasolta, hogy számúzzék a felkiáltójelet „azt a nagy tollbokrétát azon az apró fejen, a dagálnak ezt a tördőfését, a túlzás kardját, a retorika alabárdját” (Enciclopedia Italiana 1949: 548).

Egyébként Ady korában a modern magyar költők és írók egy része is azt vallotta, hogy a felkiáltójel a hatáskeltés korszerűtlen eszköze. Ezek az írók, költők jobban bíztak a szavaik erejében, mint az írásjelekben. Ady még az olyan indulatszók után sem tett felkiáltójelet, mint: *óh, jaj, hajrá, hurrá* stb. Zolnai Béla szerint (1957: 99–100) ki is jelentette egy barátjának, hogy sohasem használ felkiáltójelet.

Hasonlóképpen járt el Kosztolányi is. Az Esti Kornél című novellák egyikében a következő részletet találjuk egyetlen felkiáltójel nélkül: *Jaj, de förtelmes volt ez. Ez a lány szerelmes volt belé. Belé volt szerelmes ez a kukac, ez a csirke, ez a giliszta. Szerelmes volt belé ez a láb, ez a szem s ez a száj is, ez a borzalmas száj. Vele akart táncolni, ővele, azon a trágár gyermekbálon, a bóbitával, az eperszín szalagcsokrával, ez a kis maskara, ez a báli kis rém. Jaj, de förtelmes volt* (Kosztolányi: Esti Kornél. Novellák II. 1957. 57).

Van azonban egy ezzel ellentétes tábor is, amelyik azt vallja, hogy sokkal több írásjelre lenne szükség. Olyanokra, amelyek kifejezik a haragot, a bizonytalanságot, a szimpátiát, az antipátiát, a csodálkozást, a kétkedést, a gúnyt, a jókedvet stb.-t is (vö. Istrin 1965: 524).

Egyébként ezt az igényt elégték ki az interneten használatos úgynevezett mosolykódok, melyek felsorolását és jelentését az egyes internetes szakkönyvek már tartalmazzák is. A leggyakoribb ilyen jelek három karakterből állnak, s egy 90°-kal elfordított arcot formálnak, például: :-). Ezzel fejezzük ki, ha viccnek szántuk, amit írtunk, vagy vidámnak, mosolyogni valónak tartjuk. Ezzel ellenté-

tes érzelmet fejezhetünk ki így: :-(. A fentiekén kívül számtalan hasonlót találtak ki és használnak. Néhány ezek közül: ;-) kacsintó mosoly, 8-) szemüveges mosoly, :-{) bajszos mosoly, :-O csodálkozás, :-| ez nem vicc, vedd így, ahogy írom (vö. Erdős–Schlosser–Seres 2001).

7. Az európai írásjelhasználat egységes jellege igen fontos kultúrtörténeti tény, mely kétségtelenül a területi együvé tartozás és a közös kulturális fejlődés következménye. Ugyanolyan fontos és értékes része azonban az írásjel-használati kultúrának az a néhány apró nemzeti sajátosság is, ami a sok közös vonás mellett megvan az egyes népek írásjel-használati rendszerében, egy nemzet arculatát s nemzet voltát ugyanis nagyrészt a hagyományok, a nemzeti szokások adják meg, még az olyan kis sajátosságok is, amelyek az írásjelhasználatban mutatkoznak meg.

SZAKIRODALOM

- Alonso, Martin 1982². *Ciencia del lenguaje y arte del Estilo I–II*. Aguilar, Madrid.
- Барсова, А. 1979. *Проблем пунктуация в языках*. Педгиз, Москва.
- Birtalan Ágnes 1999. burját (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 206–9.
- Bolla Kálmán–Páll Erna–Papp Ferenc 1977. *Курс современного русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1972². Az írásjelek használatához. In Timkó György (szerk.): *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Nyomdaipari Egyesülés, Budapest.
- DR. = *Duden. Die deutsche Rechtschreibung*. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 2000.
- Enciclopedia Italiana 1949 = Punteggiatura (címszó). In: *Enciclopedia Italiana XXVIII*. Istituto della Enciclopedia Italiana. Fondata da Giovanni Treccani, Roma.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Gross, Heidelberg, 1988.
- Erdődi József 1953. Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után I. Hatás hangrendszerünkre, helyesírásunkra, szóképzésünkre. *Magyar Nyelvőr* 77: 296–8.
- Erdős Tamás–Schlosser Tamás–Seres Iván (szerk.) 2001. *Írótsz! SMS-5letek & karakterminál mindenkinék*. Park Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között*. Nyelvészeti Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gallmann, Peter 1996. Interpunktion (Syngrapheme). In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin–New York, 1456–67.
- GDR. = *Der Große Duden. Wörterbuch und Leitfaden der deutschen Rechtschreibung*. VEB, Bibliographisches Institut, Leipzig, 1983.
- Gelb, I. J. 1982. = *A study of writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1963. alapján készült orosz fordítás: *Опыт изучения письма*. Радуга, Москва, 1982.
- Hadamitzky, Wolfgang–Kazár Lajos 1995. *Kanji és kana. A japán írásrendszer kézikönyve és szótára*. Scholastica Kiadó, Szekszárd.
- Hammerschmidt, Ernst 1996. Die äthiopische Schrift. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 317–21.
- Hernádi Sándor 1973. *Írjuk, mondjuk helyesen!* Tankönyvkiadó, Budapest.

- Jie Li 1996. Das chinesische Schriftsystem. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1404–12.
- Johnson, B. 1978. *Respect English*. Longman, London.
- Kaneda–Szakakura 1989. *Nihongo daidzsiten*. Kodansa, Tokió.
- Keszler Borbála 1988. Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung. In: Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistica. Tomus XIX. 272–87.
- Keszler Borbála 1993. Helyesírásunk rendszerének szerepe a szöveg igényes kidolgozásában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 196. sz. 124–38. Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat jellemző sajátosságai. In: *Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdései*. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 47–57.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK*. 88: 3–37.
- Meisenburg, Trudel 1996. Das spanische Schriftsystem. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1437–41.
- Mohay András 1999. görög (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 456–71.
- Molnár Ilona 1968. *Módosítószók és módosító mondatrészek*. (Nyelvtudományi Értekezések 60. sz.) Budapest.
- Наумович, А. Н. 1983. *Современная русская пунктуация*. Высшая школа, Минск.
- Péter Mihály 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *ÁNyT*. 15: 219–35.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *ÁNyT*. 14: 87–108.
- ПРОП. = *Правила русской орфографии и пунктуации*. Государственное учебнопедагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, Москва, 1956.
- Quirk, Randolph–Greenbaum, Sidney–Leech, Geoffrey–Svartvik, Jan 1972. *A grammar of contemporary English*. Seminar Press, New York–London.
- Rátz Miklós–Timkó György (szerk.) é. n. *Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Repilado, Ricardo 1975². *Dos temas de redacción*. Editorial Pueblo y Educación, Habana.
- Рябкин, Анатолий Григорьевич–Ловачев, Лев Александрович–Паюсов, Николай Георгиевич–Стрижак, Леон Абрамович–Янушевский, Владимир Александрович 1971. *Учебник японского языка*. Редактор: Головин, Иван Васильевич. Высшая школа, Москва.
- Stalph, Jürgen 1996. Das japanische Schriftsystem. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1413–27.
- Terjék József 1999. tibeti (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1395–401.
- Tóth Béla 1901. *Szájrról szájra. A magyarság szálló igéi* [!]. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, Budapest.
- West, Michael–Kimber, P. F. 1963. *Deskbook of correct English. A dictionary of spelling, punctuation, grammar and usage*. Goszudarsztvennoe Ucebno pedagogicseskoe Izdatyelsztvo Minisztersztva Procvescsenyija RSzFSzR, Leningrád.
- Zikmund, Hans 1996. Transliteration. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1591–1604.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.

SUMMARY

Keszler, Borbála

Hungarian punctuation and Europe

The European use of punctuation marks constitutes a relatively unitary system; the general punctuation habits of European languages show a similar relationship to the grammatical articulation of information, the mode of communication, and the degree of informativity of pieces of content as they do with respect to Hungarian.

Obviously, the unitary character of European punctuation does not imply that there are no differences among groups of languages or even individual languages in this respect. For instance, the separation of clauses, as well as vocatives, quotations, or interruptions may be indicated in various distinct ways.

Looking at the issue from the aspect of Hungarian orthography: there is hardly any rule in Hungarian punctuation for which no corresponding rule exists in other European orthographies (primarily in German, Russian, or English, obviously). A Hungarian-specific obligatory rule, however, is that adverbial phrases of comparison introduced by *mint* 'than' have to be preceded by a comma (*Péter okosabb, mint a bátyja* 'Peter is cleverer than his brother'), and a partly Hungarian-specific facultative rule is that, in some cases, a colon separates the subject from the predicate (*A cél: tanítva szórakoztatni* 'The aim is to entertain and educate at the same time'), especially after a nominal predicate that stands in topic position.

In European punctuation systems, not only the individual marks and rules but also the functions and types of rules are similar.

(A) There are obligatory rules. For instance, such are the rules referring to the structural articulation of written texts.

(B) There are rules giving rise to alternative solutions. In some of these cases, the various marks that can be chosen show differences of degree.

(C) Finally, there are rules that are not of a strictly normative character. Whether they are applied or not depends on the author's judgement, style, emotional or expressive motives, and they primarily have a stylistic or rhetorical function.

The unitary nature of European punctuation is a very important fact of cultural history that is undoubtedly based on territorial unity and a common cultural background. However, an equally important and valuable component of punctuation habits is made up by those nuances in which the punctuation systems of the individual languages differ from one another. The image of a nation, indeed its nationhood itself, is largely due to its traditions and national habits, even small ones like those represented by the use of punctuation marks.

A felső magánhangzók hosszúsága* (esettanulmány)

1. 1995-ben a Working Papers in Hungarian Sociolinguistics sorozat első számaként jelent meg egy tanulmány az írógépnek a beszélt nyelvre kifejtett hatásáról (Pintzuk–Kontra–Sándor–Borbély 1995). A szerzők azt vizsgálták, hogy a Magyarországon kb. 1980-ig használt írógépek hiányos, a felső hosszú magán-

* Megköszönöm Siptár Péternek értékes megjegyzéseit.

hangzókat jelölő *í, ü* és *ú* betűk nélküli billentyűzete milyen hatással volt, ha volt, a beszélt nyelvre. Több mint ötven éven át ugyanis a nyelvészek között tartotta magát az a vélemény, hogy az írógépek hiányos betűkészlete, pontosabban a rajtuk készült szövegek írásképe fokozza a beszélt nyelvben a hosszú felső magánhangzókra rövid felsőkkel való helyettesítődését.¹ A tanulmány szerzői ezt „írógéphatásnak” (typewriter effect) nevezik. Megállapították: az írógéphatás, habár nem az egyetlen s nem is a legjelentősebb olyan hatás, amely a magyar felső hosszú magánhangzók rövidülését okozza, mégis statisztikailag szignifikáns jelenség, vagyis a vizsgálatban részt vevők esetében a hiányos billentyűzetű írógépen gépelt szöveg befolyásolhatta a kiejtést. Tehát a hiányos magyar írógépek, legalábbis elméletileg, kiválthatták a hosszú magánhangzók rövidülését. Leszögezik azonban, kérdés, hogy egy bizonyos mennyiségű „tévesen” jelölt magánhangzó elegendő-e ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a magyar magánhangzórendszerre.

Az alábbiak azt bizonyítják, hogy olyan környezetben, ahol a mai napig szinte kizárólag olyan írógépek vannak használatban, amelyeknek a billentyűzete nem tartalmaz egyetlen hosszú magánhangzót jelölő betűt sem, tehát ahol a magyar anyanyelvi beszélők maximálisan ki vannak téve olyan gépelt szövegeknek, amelyekből hiányoznak ezek a betűk, illetve ahol a hosszú magánhangzókat is rövidek jelzik, ma még kevésbé elterjedt a magánhangzók rövidülése. Ezt a következők támasztják alá:

- az adott térségben az *ő* és az *ó*, tehát a középső magánhangzók sem rövidülnek;²
- a felső magánhangzók bizonyos esetekben rövidülnek ugyan, ez azonban nem az írógéphatásnak, hanem az azon a területen beszélt nyelvváltozatnak tudható be;
- egy vajdasági városban, Becsén végzett vizsgálat sem azt a feltételezést nem támasztja alá, hogy a hosszú magánhangzókat jelölő betűk hiánya kiválthatja kiejtésbeli rövidülésüket, sem pedig azt, hogy megnehezítheti a helyesírás elsajátítását.

	Elülső				Közbülső		Hátsó		(elölség)
	réses		kerek		réses		kerek		(kerekség)
	rövid	hosszú	rövid	kerek	rövid	hosszú	rövid	hosszú	(hosszúság)
Felső (zárt)	i /i/	í /i:/	ü /ü/	ű /ü:/	–	–	u /u/	ú /u:/	
Felső-középső (félzárt)		é /e:/	ö /ö/	ő /ö:/	–	–	o /o/	ó /o:/	
Alsó-középső (félnyílt)	e /e/	–	–	–	–	–	a /a/	–	
Alsó (nyílt)	–	–	–	–	–	á /a:/	–	–	
(nyelvállás/nyíltság)									

(1) A magyar magánhangzók képzési tulajdonságai

¹ A kérdéses időszakban az is felmerült, hogy e három betű hiánya megnehezíti a magyar helyesírás elsajátítását (pl. Juhász 1940).

² Egyedüli kivétel az *óvoda*: beszédben a szókezdő magánhangzó rövidül.

2. A hiányos írásképek a kiejtésre és a helyesírási szabályok elsajátítására kifejtett esetleges hatásának megvizsgálása előtt szólni kell a magyar magánhangzók rendszeréről.

2.1. Sok nyelvben a felső (zárt) rövid magánhangzók nyíltabbak a megfelelő hosszúaknál. A magyarban a felső magánhangzóknál ez alig mutatkozik meg: az *i, í, ü, ű, u, ú* gyakorlatilag egyformán zárt (más szóval, közöttük csekély a nyelvtanbeli különbség), bár tény, a rövidek kissé nyíltabbak a hosszúaknál (Nádasdy–Siptár 1994). Ez azonban nem bír fonológiai jelentőséggel: a magyar felső magánhangzók kivétel nélkül mind zárt nyelvtanbeli állások – erre sem a hosszúság, sem az előléte, sem pedig a kerekesség nem hat.

A középső nyelvtanbeli állások kerek magánhangzóknál a nyelvtan már nagyobb szerepet kap. Az *ő, ó* zártabb az *ö, o*-nál. Fonetikailag az utóbbiak a félzárt és a félnyílt között, az igazi középső nyelvtanbeli állások helyezkednek el. Összehasonlítva például a *tőr* és a *tör*, vagy a *pór* és a *por* magánhangzóit, észrevehetjük, hogy nemcsak hosszúságban, hanem minőségben (hangszínben) is különböznek – ennek magyarázata az eltérő nyelvtanbeli állás. Fonológiai szempontból azonban az *ö-ő, o-ó* közti nyíltsági különbségnek nincs jelentősége. Ezt jelzi az (1) táblázat, melyben az *i-í, ü-ű, u-ú* illetve az *ö-ő, o-ó* ugyanabban a nyelvtanbeli állásban, a felsőben (zártban) található.

Az *e-é, a-á* nyíltsága a fonológiának már komoly „gondot” jelent, ugyanis mindkét párban jelentős a nyelvtanbeli különbség. Elsősorban a félzárt *é* és a félnyílt *e* feltűnő ilyen szempontból (habár a félnyílt *a* is zártabb a nyílt *á*-nál). Miről van itt tulajdonképpen szó? Az *é* az egyetlen réses középső nyelvtanbeli állású magánhangzó, habár nyelvtanbeli állása megegyezik az *ó-o, ő-ö*-ével, tehát a többi félzárt, de kerek magánhangzóéval, fonológiailag mégsem tartozik ebbe a sorba: míg ugyanis az *e-é* megjelenhet szó végén (*mese – parfé*), gyakran vesz részt hosszú–rövid váltakozásban (*mese – mesét*), addig a kerek félzárt magánhangzók szó végén csak hosszúak lehetnek (ez a szabály még az idegen eredetű szavakra is igaz), továbbá hosszú–rövid váltakozásban csak ritkán fordulnak elő (*ló – lovak, tő – tövet*).

Melyik tehát az a tulajdonság, ami alapján az *é* elkülöníthető az *ó-o, ő-ö*-től? Legkézenfekvőbb azt mondani, hogy az *é* félzárt nyelvtanbeli állása³ (1. (1) táblázat) csak fonetikai megvalósításában játszik szerepet, mögöttes fonológiai ábrázolásában nem. Vagyis az *é*-t mögöttesen alsó magánhangzónak tekintjük, amely a felszínen (kiejtésben) egy nyelvtanbeli állású megvalósítási szabály hatására középsőként jelenik meg. Tehát ilyen értelemben az *é*-t fonológiailag alsó magánhangzónak tekinthetjük. Ennek ismeretében, továbbá ha az *á* esetében egyrészt

³ A kerekesség hiánya, tehát az, hogy az *é* réses magánhangzó, nem jó kritérium, ha ugyanis ezt vennénk alapul, akkor a többi kerek magánhangzónak (*ü-ű, ú-u, a*) is az *ó-o, ő-ö*-vel azonosan kellene viselkednie, ami nem igaz: hosszú–rövid váltakozásban ugyan bármelyik kérdéses magánhangzó részt vehet (*tűz – tűzek, kút – kutak, alma – almát*, továbbá *ló – lovat, tő – tövek*), míg azonban az *ü-ű, ú-u, a* bármelyike előfordulhat szó végén (pl. *tű – eskü, hiú – apu, fa*), addig a kerek félzárt magánhangzók közül szóvégi helyzetben csak a hosszúk jelenhetnek meg (*hajó, rádió, tüdő, menő*).

nem vesszük figyelembe a kerekesség hiányát, másrészt eltekintünk a közbülső nyelvhelyzettől (mivel a közbülső magánhangzók a hátsókhoz sorolhatók), akkor az (1) táblázatot a (2) alattivá módosíthatjuk.

	Elülső				Hátsó	
	réses		kerek			
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
Felső/zárt	i /i/	í /i:/	ü /ü/	ű /ü:/	u /u/	ú /u:/
Középső	–	é /e:/	ö /ö/	ő /ö:/	o /o/	ó /o:/
Alsó/nyílt	e /e/	–	–	–	a /a/	á /a:/

(2) A magyar magánhangzók fonológiai (mögöttes) csoportosítása

2.2. A kerekességnek csak az elülső képzésű magánhangzók esetében van megkülönböztető szerepe, ugyanis csak ezeknél fordul elő, hogy két magánhangzó között egyetlen különbség fedezhető fel, s ez a különbség éppen a kerekesség: $vö. i \leftrightarrow ü, é \leftrightarrow ő$ stb.

2.3. Mind a magyar helyesírás, mind a grammatikai hagyomány szerint a magyar magánhangzók hosszú–rövid párokat alkotnak. Kérdés azonban, lehet-e a magánhangzók hosszúsága megkülönböztető jegy, annál inkább, mert a beszélt nyelvben a hosszúság fonológiai értéke bizonytalan (Kassai 1991, Nádasy–Siptár 1998 stb.) – többek között attól függ, hogy a kérdéses magánhangzó hol helyezkedik el. Hogy ezt eldönthessük, meg kell vizsgálnunk, csupán a hosszúság alapján megkülönböztethetők-e a magánhangzók, találhatók-e olyan minimálpárok (egyetlen jegyben különböző szópárok), melyeknél a jelentéskülönbséget kizárólag a hosszúsági jegy megléte vagy hiánya jelzi.

A felső magánhangzók, mivel egyéb jegyeik változatlanok, hosszúságban különbözhetnek, következésképp az *i-í, ü-ű, u-ú* a hosszúság szempontjából kontrasztív párok:

- (3) *ívás – ívás*
kint – kínt
bugás – bűgás
furat – fűrat
fűzet – fűzet
szüret – szűret

Képzőknek a tőhöz való kapcsolódása esetén hosszú–rövid magánhangzó-váltakozás figyelhető meg:

- (4) *stílus – stílárís*
dialízis – dializál
tűr – türelem
szűr – szurony
múzeum – muzeológus

Ezt a fajta rövidülést csak képzők válthatják ki.⁴ A (4) alatti párokban fonológiai szempontból kivétel nélkül ugyanaz a folyamat játszódik le: a tő utolsó magánhangzója „megrövidül”. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy az *i-í, ü-ű, u-ú* egymás hosszú, illetve rövid párjai.

Ha csak a felső nyelvvállású magánhangzók hosszúságát szemléljük, megállapíthatjuk, hogy a köznyelvben igen bizonytalan a hosszúság fonológiai értéke, pontosabban a felső magánhangzóknál a köznyelvi ejtés gyakran eltér a helyesírás szabályaiban foglaltaktól. Számos olyan eset van, amikor a helyesírás szerint hosszú felső magánhangzót kell írni, a köznyelvi ejtés viszont döntően rövidet használ:

- (5) ?/i/: tízes, vízi, bizonyítvány, színész, típus
 ?/ü/: gyűrű, gyűszű, nagyfejű
 ?/u/: húga, rúgás, nyújt, ágyú, kétkarú

A több szótagból álló szavak esetében a szóvégen álló felső magánhangzó a köznyelvi ejtésben általában rövid. A felső magánhangzó hosszúságjegye akkor sem változik, ha toldalék követi:

- (6) /i/: buli – buliban, bácsi – bácsinál, házi – házias
 /ü/: eskü – esküvel, betű – betűről, sűrű – sűrűbe, gyönyörű – gyönyörűség
 /u/: kapu – kaputól, anyu – anyut, tanú – tanúval, fiú – fiúnak, hosszú – hosszúság

Másrészt egy szótagú szavakban a szóvégi zárt magánhangzó mindig hosszú. Egyedüli kivétel az *i*, amely névmásokban, igekötőkben röviden is előfordul:

- (7) /i:/: sí, zrí, pi, mi (zenében)
 /i/: ki, mi, ti
 /ü:/: fű, mű, tű
 /ü/: –
 /u:/: bú, szű, Q /ku:/
 /u/: –

A nem szóvégi felső magánhangzókat illetően nincs olyan szabály, amely kimondaná, hosszúak-e vagy rövidek. Elvileg a szótárban a nem-szóvégi felső magánhangzó hosszú vagy rövid mivolta adott, számos szóban mégis ingadozik a hosszúság, különösen, ha a magánhangzó nem az utolsó szótagban található:

- (8) /i~i:/: híradó, Tibor
 /ü~ü:/: hűvös, szűzek
 /u~u:/: púpos, turista

⁴ A *tűz – tűzek, út – utat* stb. párokban megfigyelhető hosszú–rövid váltakozás viszont csak ragok, illetve képzők hatására jön létre.

Ebben az esetben elképzelhető, a hosszúság (nem pedig a rövidség) az ingatag tulajdonság, a magyarban ugyanis sok olyan tő van, amelyben kivétel nélkül mindig rövid felső magánhangzó fordul elő (*kicsi, buta, liba, üveg*), de nemigen található olyan, amelyben a nem szóvégi felső magánhangzó mindig hosszú.

A zárt magánhangzóknál tehát a hosszúság fonológiai értéke korlátozott, mert szóvégi helyzetben a környezet függvénye, tehát megjósolható (ezért nem önálló fonológiai jegy), egyébként pedig eléggé ingatag. Tény az is, hogy a magyarban kevés hosszúsági minimálpár található, következésképp a zárt magánhangzók esetében a hosszúságnak kicsi a „funkcionális terhelése”. Ez a magyarzata annak, hogy az olyan szövegek is érthetőek, amelyek *í, ü, ú* nélküli gépen íródtak.

3. Térjünk most rá annak megvizsgálására, hogy olyan környezetben, ahol az írógépeken máig hiányoznak az *í, ü, ú* betűk, van-e az ilyen gépeken írott szövegeknek hatása a kiejtésre, valamint a helyesírás szabályainak elsajátítására. Ehhez egy vizsgálatot végeztünk el, amelyhez a mintát egy vajdasági (bácskai) Tisza menti város egyik általános iskolájának magyar tannyelvű felső osztályai-ból véletlenszerűen kiválasztott 25 tanulója képezte.

Először felmértük az *i-í, ü-ű, u-ú* magánhangzókra vonatkozó helyesírási készségüket. A teszt⁵ harminc olyan mondatot tartalmazott, amelyekbe be kellett helyettesíteni a hiányzó felső magánhangzókat, továbbá huszonöt szópárból ki kellett választani a helyesen írottat.

HELYTELEN ALAK	HIBÁK SZÁMA	HELYTELEN ALAK	HIBÁK SZÁMA
nyíladoznak	20	kútat	1
tüntek el	4	túrkált	1
furatták	3	papírosokat	1
búra	4	bucsúban	1
tűrelme	1	sujtották	1
hívatalban	1	dícsérte	1
íratokat	1	stílusú	1
küzdött	1	vizparton	1
tanu	1	írt ('betűt vetett')	1
gyanusított	1		

(9) Az első feladat (hiányzó felső magánhangzók behelyettesítése) összegzése

⁵ A tesztelés időtartama mind a négy csoportnál tíz-tíz perc volt, el szeretnénk volna ugyanis kérni, hogy a kérdőív kitöltése után a tanulók elkezdjenek „gondolkodni”.

SZÓPÁROK	RÖVID	HOSSZÚ	SZÓPÁROK	RÖVID	HOSSZÚ
*gyanu – gyanú	1	24	*hivök – hívök	8	17
*szivesen – szívesen	12	13	*színház – színház	1	24
iratkozás–*íratkozás	17	8	turista – *túrista	24	1
*ujabban – újabban	1	24	*utiköltség – útiköltség	1	24
birs – *bírs	24	1	dicsér – *dícsér	24	1
vigasz – *vígasz	18	7	*kinlódjanak–kínlódjanak	2	23

(10) A második feladat (szópárok helyesen írott elemének kiválasztása) összegzése

Tehát a megkérdezettek leggyakrabban az *i-í* betűket cserélték fel egymással, legritkábban pedig az *ü-ű*-t:

	i→í	í→i	ü→ű	ű→ü	u→ú	ú→u
I. feladat	24	4	2	4	6	6
II. feladat	16	24	0	0	3	2

A felmérés második részét néhány nappal a teszt után bonyolítottuk le, célunk pedig a kétféle írásmódnak az ejtésre kifejtett hatásának ellenőrzése volt. A huzsonöt alanyból taláalomra kiválasztottunk osztályonként hármat. Egyenként fel kellett olvasniuk⁶ azokat a helyesen írott példamondatokat, amelyekben a helyesírási teszt tanúsága szerint leggyakoribbak voltak a hibák. Érdekes volt megfigyelni, a *burá* szót mindegyikük hosszan ejtette⁷ (ugyanakkor csak négyen írták hosszú *ú*-val), a *nyiladoznak*, *papirosokat*, *iratkozás* szókat pedig mindenki hosszú *í*-vel mondta (a helyesírás szempontjából az elsőnél volt legmagasabb a hibaszám). Ugyanígy érdekes volt hallani a *zsúri* és a *tüntek el* szavakat: az előbbit mindannyian a helyesírás szabálya szerint írták, de senki sem ejtette hosszú *ú*-vel, az utóbbinál tapasztalható ugyan ingadozás a helyesírásban, de a kiejtésben egysegesen rövid *ü* hangzott. Teszteltük a *színész*, *színház* szavak kiejtését is. A magyarországi tendenciával szemben bennük az alanyok hosszú *í*-t ejtettek.

Ezután felolvastattunk bizonyos szópárokat: olyanokat, amelyeknél az írásbeli felmérő második feladatában (a helyesen írt szóalak kiválasztása) leggyakrabban hibáztak. E párok egyike helyesen, másik tagja pedig hibásan volt írva. A tanulóknak csak azt a szót kellett kiejteniük, amelyik szerintük helyesen íródott. Továbbá olyan szavakat is felolvastattunk, amelyeknél nem volt tapasztalható helyesírási probléma, tapasztalatunk szerint azonban ejtésük eltér a helyesírástól:

⁶ Az ejtés vizsgálata alatt a teremben csak egy tanuló tartózkodott, tehát a vizsgálati alanyok nem hallották egymást.

⁷ A *burá* szóval kapcsolatban megjegyezzük, hogy Magyarországon is hosszú *ú*-val ejtik, csak éppen írni kell röviddel. Ugyanilyen eset például az *unió*, melyben szintén hosszú *ú* hangzik, ezt azonban a helyesírás nem tükrözi. Tulajdonképpen el kellene gondolkodni azon, vajon a helyesírás miért nem jelzi ezt a tendenciát, hiszen a szabályzat következetesebb a mássalhangzók hosszúságának jelölésében, vö. 10. kiadás: *mammut* – 11. kiadás: *mamut* stb.

SZÓPÁROK	RÖVID	HOSSZÚ	SZÓPÁROK	RÖVID	HOSSZÚ
*gyanu – gyanú	1	11	*szívesen – szívesen	10	2
dicsér – *dicsér	12	0	turista – *túrista	12	0
*íratkozás – iratkozás	1	11	*utiköltség – útiköltség	5	7
vigas – *vígasz	12	0	hívők – *hivők	11	1
*kínlódjanak – kínlódjanak	9	3	birs – *bírs	12	1
*újabb – újabb	3	9	fésű – *fésű	0	12
tanú – *tanu	2	10	küzdött – *kűzdött	1	11
*sújtották – sújtották	11	1	bizonyítvány – *bizonyítvány	0	12
rúgás – *rugás	4	8	tízes – *tízes	12	0
*típus – típus	11	1	húga – *huga	9	3

A kapott eredményeket ellenőriztük: az írásbeli felmérésben szereplő szavakból kiválasztottunk tizenkettőt. A válogatásnál vigyáztunk arra, hogy olyan szavak is szerepeljenek a listán, amelyek ejtése megegyezik a standard⁸ ejtéssel, és olyanok is, amelyek az adott környezetben másként hangzanak. Ezután találozókérdésszerűen megfogalmaztuk jelentésüket (pl. hogy nevezzük azt a személyt, aki szabadsága idején pihenésként helyről helyre utazik? – turista), majd e meghatározásokat egyenként felolvastuk a tizenkét diáknak. Az ő feladatuk az volt, hogy e körülírások alapján kitalálják a keresett szót. E teszt jó eszköznek bizonyult, hogy a kérdéses szavak felső magánhangzóinak a hosszúságát teszteljük, ugyanis spontán válaszokat kaptunk, melyek feltételezéseink szerint a leghübben tükrözik a vizsgálati alanyok mentális lexikonának állapotát. A kapott eredmények ezt alá is támasztják. Ha ugyanis összevetjük a (12)-es táblázatba foglaltakat a (11)-es táblázat adataival, láthatjuk, hogy az adatok között jelentős eltérés nincs: mind a felolvastatás, mind a spontán válaszadás alkalmával az adatközlők megközelítőleg ugyanazt produkálták.

SZÓ	HOSSZÚ	RÖVID	SZÓ	HOSSZÚ	RÖVID
színház	12	0	bizonyítvány	12	0
tízes	1	11	fésű	12	0
turista	0	12	gyanú	11	1
zsúri	0	12	húga	4	8
újabb	8	4	iratkozás	11	1
birs	0	12	rúgás	9	3

⁸ A budapesti köznyelvet, következésképp ejtést tekintjük standardnak.

4. A vizsgálatban részt vevők helyesírási készségéről megállapítható, az esetek nagy többségében tudják, mikor kell rövid vagy hosszú felső magánhangzót írni, ami megkérdőjelezheti azt a feltételezést, amely szerint az *i*, *ú*, *ü* betűk hiánya megnehezítheti a helyesírás elsajátítását. A tanulók tulajdonképpen csak akkor hibáztak, amikor olyan szóval találták magukat szembe, amelynek ejtése eltér a standard ejtéstől. Továbbá a kétféle íráskép sem zavarja meg őket, tehát írógéphasz nem tapasztalható náluk.

Ami a kétféle írásképnek a kiejtésre gyakorolt hatását illeti, legfeltűnőbb azon felső magánhangzók hosszúságának ingadozása, amelyek a szavak belsejében helyezkednek el:

- (14) ?/i/: tizes, típus, szívesen, kinlódjanak
 ?/i:/: nyíladoznak, papírosokat
 ?/u/: sujtották, huga, rugás
 ?/ü/: küzdött

Ez sem feltétlenül az íráskép hatása azonban, itt is inkább a helyi magyar nyelvvaltozattal kell számolni.

Ha a felső magánhangzó szóvégi pozíciót foglal el, a *tanú* szó kivételével, nem rövidül: úgy is mondhatnánk, a hátsó kerek felső magánhangzó rövidül(het), az elülső kerek nem – ez a tendencia homlokegyenest szembenáll a budapesti köznyelvben tapasztalhatóval.

A felmérés szerint szókezdő helyzetben a kérdéses magánhangzók nem rövidülnek, ugyanakkor az *iratkozás* szóban az *i* hosszan hangzik, tehát itt a kiejtés nem követi a helyesírási szabályt.

SZAKIRODALOM

- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiadás. 1983²³. Akadémiai Kiadó, Budapest.
A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. 1990⁷. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Juhász Zoltán 1940. Rontja-e a gépirás a magyar nyelvet? *Magyarosan* 9: 59–61.
 Nádasy Ádám–Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. kötet. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Nádasy, Ádám–Siptár, Péter 1998. Vowel length in present-day spoken Hungarian. *The Even Yearbook* 3. ELTE SEAS Working Papers in Linguistics. 149–172.
 Kassai Ilona 1991. Hol tart ma a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? *Magyar Nyelvőr*: 69–80.
 Pintzuk, Susan–Kontra, Miklós–Sándor, Klára–Borbély, Anna 1995. *The Effect of the Typewriter on Hungarian Reading Style*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics 1. Linguistics Institute, HAS, Budapest.

SUMMARY

Bene, Annamária

The length of high vowels

A paper in the first issue of the series *Working Papers in Hungarian Sociolinguistics* (1995) investigated the effect of the typewriter on spoken language: whether old keyboards lacking the letters *í, ű, ú* standing for long high vowels did or did not influence pronunciation habits of speakers. The authors of that paper then concluded that such typewriters might in principle contribute to the shortening of long high vowels.

The present paper discusses the fact that in an environment where typewriters lacking all long vowel letters are almost exclusively used even today, that is, where native speakers of Hungarian are maximally exposed to typed texts in which such letters are missing, or rather replaced by their short counterparts, the shortening of long vowels is as yet less widespread than it is in Standard Hungarian.

Keserű növények – keserű nevek

A *keserűfű* a Magyar értelmező kéziszótár szerint 'rózsaszín vagy fehér leples virágú ártéri és mezei gyomnövény; Polygonum' (682). A *keserűfűfélék* (Polygonaceae) családjába 40 nemzetségnek több mint 800 faja tartozik. Főként egy-éves vagy évelő fűnemű növények, ritkán cserjék. A családba sorolt növényeknek szára erősen ízelt, feltűnők a szárcomói. Erre a sajátosságra régebbi fűvész-könyveinkben több név is utal. Ilyen például a *göcsfű*, *szárbütykűfű*, *soc terdű fű* (1578: Herbarium 183) vagy a *száz bötköjü-fű* (1775: Csapó 226). Tudományos *Polygonum* neve is 'sok bütykű' jelentésű. Ez a mai nemzetségnév már a Linné előtti időkben is felbukkan, például 1497-ben a Hortus Sanitatisban, 1574-ben Matthiolus művében, 1578-ban Meliusnál (Herbarium 183), 1583-ban Clusiusnál (Nom. Pann. 25), 1623-ban Bauhinnál (Pinax 281), hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ókori növénynevről van szó, mely Theophrasztosznál, Hérodotosznál, Dioszkuridésznél és Pliniusnál számos helyen (22: 40, 15: 158 stb.) olvasható. A *Polygonum* terminus ugyan hangtanilag egyezik a 'sokat termő, gyümölcsöző' jelentésű görög *polygonosz* (*polys* = sok, számos; *goné* = utód, ivadék, mag) kifejezéssel, ám sokkal valószínűbb, hogy az összetétel utótagja szemantikailag a görög *gony*, genitívusz *gonatosz* (> latin *genu*, német *Kníe*), azaz 'térd' szóhoz tartozik, és a csomós szárra, illetve gyökérre utal. Mint botanikai szakkifejezést, növények leírásánál már Theophrasztosz is használta a 'térd' szót. A *Polygonatum* (Salamon pecsétje) növénynek is van a magyarban *soktérdűfű* neve.

A XVI. századi botanikai és kertészeti művekben található a keserűfűfélék néhány fajának (*Polygonum persicaria*, *P. hydropiper*, *P. amphibium*) *sanguinaria*, *sanguis sanctae Mariae herba* névváltozata, mely minden bizonnyal a középkori kertművészet szakrális szimbólumainak sorába tartozik. Mária szenvedéseire utal. A magyar nyelvjárásokban is használatos volt a *Polygonum* esetében a *Máriaütfű*.

A család névadó nemzetsége a *keserűfű* (*Polygonum*). A *keserűfű* elnevezés a magyar írásbeliségben először a XVI. században bukkan fel. 1533-ban Murrelius szójegyzékében *keserű magu fű*, 1577-ben a Kolozsvári Glosszákbán *keserű fű* (11 és 17). Clusius pannóniai flóraművében (1583: *keserű fű*) a 'Persicaria', illetve az 'Erysimum vulgare', Szikszai Nomenclatorában (1590) pedig a 'Coniza' neveként bukkan fel. 1643-ban *keserű balha fű* (Com: Jan. 29). A Magyar Fűvész Könyvben (1807) a *Polygonum hydropiper* neve a *keserűfű* (253), 1838-ban a Székelyföldön, Baranya és Somogy megyében a Tájiszótár szerint *keserűfű*, 1865-ben (CzF.) és 1867-ben Ballagi szótárában ugyanez és *keserűfű* szerepel. A nyelvjárásokban szintén használatos növénynév, így MTsz.: *keserű-fű* (Nógrád) | SzlavSz.: *keserűgaz* | OrmSz.: *keserűgaz* | SzamSz.: *keserű-gaz* | ÚMtsz.: *keserűfű*, *köse-*

röfűj, kösserőfűi. Az olaszban keserű ízéről a *Polygonum bistorta* népnyelvi neve *amarella*, a németben számos növény neve függ össze keserű ízével; ilyen a *Bitterklee*, *Bitterholz*, *Bitterkraut*, *Bitterling*, *Bitterwurz*, *Bitterblatt* stb.

A névadási szemlélet hátere az így jelölt növények keserű íze. Az ilyen füvek gyógyhatásában mindig is hittek. A növényekben előforduló keserűanyagok hatásáról tudjuk, hogy fokozzák a nyálevlasztást, egy részük megszünteti az emésztési zavarokat, májra, epére és lépre ható teákat és tinktúrákat szolgáltatnak. A keserűanyagokat tartalmazó drogokat már az ókori népek, a babilóniaiak, görögök, rómaiak is ismerték és alkalmazták a gyógyászatban. Ezek az anyagok nitrogénmentes, különböző összetételű szerves vegyületek: glikozidák, alkaloidák és egyéb, jórészt ismeretlen szerkezetű anyagok, amelyekről csak annyit tudunk, hogy keserű ízűek.

A keserűfű *térdkötőfű* társneve etnobotanikai terminus, de bekerült szakönyvekbe is. Csapó 1775-ben már említi (226). A névadás szemléleti hátere kiderül az ő leírásából, mely szerint „e’ fűvetske az utakon igen el-terjed föld szint, úgy hogy az ember lába-is megakad benne.”

Cikszár neve is volt a keserűfűnek, mely Diószegiék szóalkotása. A Magyar Fűvész Könyvben (1807) bukkan fel a szó, a növény cikkcakkos növése alapján. Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvének „Mutató táblája” szintén tartalmazza a *tzikszár* nevet. De szerepel *tzikszár* alakban is az „Új Nemi Név Laistroma” fejezetben a „3-dik Rendbeliek, meljek Deákból fordítódtak” sorában (uo. 357). Az EtSz. (1: 686) szerint nyelvújítási alkotás; de képzésmódja nem világos. Felmerült, hogy talán a *cikkelyes szár* összerántása lehet (Kiss Lajos közlése szerint), de Diószegiék utalása egy – sajnos közelebből meg nem határozott – latin eredetire, egyelőre eldönthetetlené teszi a kérdést. Használatos *csikszár* alakváltozata, mely valószínűleg népetimológiai átalakítás, „értelmesítés” eredménye.

A több mint 150 egynyári és évelő *Polygonum* faj legtöbbje dudvaszerű növény. A *Polygonum hydropiper* egyik elnevezése a *légyfű* (R. 1775: Csapó, 1783: NclB. 363, 1798: Veszelszki 343, 1807: MFűvK. 254, 1843: Bugát 277, 1873: Ballagi 2: 169, 1911: Nsz.). A kamrába akasztott húst a legyektől megóvjá ez a csípős, borsos ízű keserűfűféle. A *légyfű* megfelelője a németben egész sor növényfélét jelöl: *Fliegenkraut* 'Aconitum nap., Artemisia vulg., Aspidium filix-mas, Datura stram., Ophrys muscif.' (M. 131). A *P. hydropiper* szaknyelvi neve a *borsos keserűfű*, további társneve *vízibors* (< német *Wasserpfeffer* 'ua.'), *vízihunyor* (R. 1807: MFűvK. 253) és *vízigyömbér*. Az *ebgyömbér* számos forrásban szintén ennek a fajnak a neve; Meliusnál már szerepel 1578-ban, majd Csapónál 1775-ben, Bugátnál 1843-ban. Említi a Ballagi-féle szótár (1868) és a Pallas Lexikon (1893) is. A magyar szó fordítás eredménye, a Meliusnál megadott latin név, a *Zingiber caninum* mintájára került a magyar botanika szaknyelvébe. A *zingiber* (a szanszkritban 'szarvalakú' jelentésű volt) 'gyömbér' és a latin *canis* 'kutya' megfelelője. A növény német neve annakidején 'kutyabors' volt; vö. ném. R. *Hundspfeffer*. A *borsos tzikszár*, *borsos keserűfű*, *vízi bors* stb. nevek motivációja az, hogy a növény csípős borsos ízű, a bőrt is megpirosítja. A juhoknak mérges. Paracelsus azt írta róla, hogy a természet a sebek gyógyítására rendelte. Ez indokolja a nő-

vénynek régebbi füveskönyveinkben olvasható *szakadást gyógyító-fü* vagy *vér-állítófü* elnevezését (például 1775: Csapó 226 és 227).

Közönséges a parlagos helyeken, utak mentén növvő vékony, fonalszerű, keskeny levelű, zöldespiros vagy fehér virágot hozó *Polygonum aviculare*, a *madár keserűfü*. Az elnevezés okát a tudományos név utótagja magyarázza. Az *aviculare* jelentése 'madár által szívesen evett'; nyilván a megfigyelés szerint egyes madarak szívesen csipkedik ezt a fűfélélt. A németben is *Vogelknöterich* néven ismerik. Régi magyar neve *vérgyökér*, *porcogópázsit* vagy *porcsin*. Mai szaknyelvi neve *porcsinkeserűfü*. Melius Herbariumában (1578) *dižno porczin*, Pápai Páriz szótárában (1708) a *Polygonum* neve *ports-fü*, 1775-ben Csapónál: *dižno-portsin*, *vad portsin-fü* a *Portulaca* (225), illetve *portz-fü* a *Polygonum* (226). Tseh Márton *portsfüve* a *P. aviculare* (1797: Lovakat orvosló-könyv). Számos későbbi forrásban szerepel, és a mai nyelvjárások közül a Szigetközben, a Hortobágyon és Földeák környékén használatos. Az összetett szó utótagjának román megfelelője a *porcín*, de megvan az olaszban is a *porcino* növénynév, mely szintén a lat. *porcus* 'disznó' szóra, illetve melléknévi *porcinus* származékára vezethető vissza. A magyarban a disznófüveket *porcsfüveknek* is nevezik, kétségtelen az összefüggés. Beythe Andrásnál (1595: FK.) a madár keserűfü *dizno pasit*, mely számos későbbi növénytani munkában (Kájoni, Csapó, Benkő, Diószegiék, Kresznerics stb.) is szerepel. Szemben azzal a származtatással, hogy a *porcfü*, *porcsin* társnév a tudományos latin *portula*, azaz 'kiskapu' szóból való (mert a növény magtokja apró fedővel nyílik, mely egy apró kapura emlékeztet), ez a lat. *portulaca*, azaz *disznópázsit* szó módosult alakja. Ezt támasztja alá a *disznóorrja* társnév is, a növény szárát és gyökerét ugyanis szívesen eszi a disznó.

Melius és Beythe szerint a madárkeserűfü kifacsart leve mindenféle sebre jó, Csapó és Veszelszki szerint hasmenés elleni és a „sérveseknek” hasznos ital. Flavonoidokat, cseranyagokat tartalmaz. Gyomor-, bél- és tüdővérzésnél alkalmazták. A nyelvjárásokban néhol ma is a *véraltatófü*, illetve a *vérgyökér* neve használatos. Néprajzi adatok szerint az erdélyi Szováta-Szakadátan azt tartják róla, hogy „mekfogja a gyomrot, vérhas ellen is jó. Tejének főzik vagy a magját mekszáríccsák, mektörik és pálinkába teszik, úgy megisszák.”

A természetjárók jól ismerik a szántóföldeken, vizenyősebb réteken gyakran egy méter magasra is növvő, sötétbarna foltos levelű, minden ág végén pirosas füzérű *Polygonum persicariát*. Számos társneve van; hívják *szappanfűnek*, *ebgyökérnek*, *kishunyornak*, *Máriaüítő-fűnek*, *vasfűnek*, felépítése miatt *göcsfűnek*. Diószegiéknél *hódos tzikszár*, *húnyorfü*, *disznó húnyor* a neve. Ez utóbbi kifejezés igen elterjedt a szakkönyvekben (R. 1783: NclB. 363, 1798: Veszelszki 343, 1807: MFüvK. 254, 1833: Dankovszky 240, 1841: NövTan. 379, 1845: Műsz. 177, 1862: CzF. 1: 1239, 1868: Ballagi 1: 215, 1911: Nsz.). Az összetett szó *hunyor* utótagja már 1395-től adatolható nyelvünkben: „polípodia: *humior*” (BesztSzj. 380), 1405 k.: *hunior* (SchlSzj. 886). A *huny* ige családjába tartozó magyar fejlemény. Különféle növényeket jelölt a szó az évszázadok során. Ezek altató hatásuk alapján kaptak a *huny* családjába tartozó elnevezést. A *Polygonum persicaria* további nevei között említhetjük egy igen régi elnevezését: *bolhafűnek* Tabernaemontanus szerint azért nevezik, mert olyan helyiségekben, amelyekbe ilyen fűvet tesznek,

nem marad meg a bolha, de más féreg sem. Más magyarázata az, hogy magját lehet a bolhához hasonlítani. A magyar írásbeliségben szintén megvan a *bolhafű*, *keserűbolhafű* elnevezés már egészen korán; 'Polygonum' jelentéssel az 1570 körül keletkezett Ars Medicától, Lencsés György kéziratos orvosbotanikai művétől adatolható (*balha fw*), majd 1583: *bolyha fiu* (Clusius), 1590: Szikszai Nomenclatora és innen kezdve számos forrásban az évszázadok során. Ma is használatos szaknyelvi és nyelvjárási név, számos vidékünkön ismert a népnyelvben ezzel a jelentéssel, így ÚMTsz.: Nyi.vm. | SzegSz. | Ethn. 5: Rábamellék, Vas m. | Győrffy: Zalaszegvár | NéprÉrt. 33: Cserszegtomaj. Idegen nyelvi párhuzamok: német *Flohkraut*, *Flohgras*, román *puricariță*, angol *fleabane*, cseh *blešník*, lengyel *plesznik*, orosz *blosnyica*. Hasonneve a népnyelvben a *bolhagaz* (N. ÚMTsz.: *bóhagaz* [Nagyváty] 'szelíd keserűfű'). „Ha elszaporodik a bolha, az ágyi ruha közé bóhagaszt, vagy más néven paprikagaszt tesznek”. Szintén a növény felhasználása motiválta a névadást.

A *baracklevelű keserűfű* (R. 1807: MFüvK. 254) – mert így is hívják a *Polygonum persicariát* – nedves helyeken, szántóföldön, tarlókon, de kapásnövények között is előfordul. A növény mai *P. persicaria* neve – mint azt R. 1775: *baratzk levelü-fü*, francia R. 1783: *persicaire*, német *Pfirsichkraut* (NcIB.) elnevezése is mutatja – az őszibarackéhoz hasonló levelére utal. Háziszerként használják csakúgy, mint a madárkeserűfüvet, azonkívül gyomorfekélynél eredményes klinikai kezelést tapasztaltak. Hasonneve a *barackfű*.

Diószegiéknél szerepel először a nyilván metaforikus etnobotanikai terminus, a *pulykaorr* (N. Nyr. 28: 236: *pújkaór* 'Polygonum' [Zilah] | Kovács 26: *pókaorr* [Szigetköz] 'Amaranthus' | Népismdolg. 3: 112: *pújkaór* [Kalotaszeg] 'ua.' | FöTsz. 119: *pújkaór* 'keserűfű'), amelyből ők a *Polygonum orientale pulykaorrú cikkszár* nevét alkották (R. 1807: MFüvK. 254, 1873: Ballagi 2: 452, 1899: A Kert, 1911: Nsz. 251; N. Kassai 4: 161: *pulyka-orr-virág* [Hegyalja]). A név magyarázata az, hogy – mint Kassai 1835-ben jellemzi a növényt – „olj fityegő, és veres virága van ezen plántának, mint a' pulyka kakasnak fityegő orra”. A lecsüngő piros színű füzérek motiválták az elnevezést. Tehát itt is a növény valamely részét hasonlítják egy állati testrészhez, így alkotva az állat nevével botanikai elnevezést. Diószegiék a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában felsorolt *őszi boroszlán*, *karmazsin virág*, illetve *pújkaorr* helyett javasolták a „Megállított Nevek” közé (OrvF. 366 és 384) a *pújkaorrú cikkszárt*. A *P. orientalis* hivatalos neve ma *pulykaorrú keserűfű* (P. 142), mely a nyelvjáráásokból is adatolt; MNy. 39: 255: Kürt.

Sebek gyógyítására használták a *Polygonum amphibium* vízinnövényt, melynek magyar neve *vidrakeserűfű*; társnevei a – szintén keserűségére (és levelének alakjára) utaló – *keserű-háromlevelűfű* és *keserűlóhere*, továbbá a *vízigöcsfű*, *vérfű* és *paprikafű*. A *vidrakeserűfű* (R. 1807: *vidra cikkszár* MFüvK. 253) fölemelkedő szárán lévő hosszúnyelű, lándzsás, børszerű levelek a víz színén úsznak, és keskenyedő vállúak. Ez az alaki hasonlóság lehet a névadás szemléleti alapja. De szerepet játszik az is, hogy vízinnövényről van szó, melyeket előszeretettel jelölnek vízi állatok neveivel. A tudományos fajnév, az *amphibium* szintén a növény termőhelyére utal; a görög *amphibios* 'duplán élő, szárazon és vízben élő', latin

amphibion 'kételtű' szavakból < gör. *amphís* = mindkét oldalon, és *bíos* = élet. A *vidrakeserűfű* német megfelelője az *Otterwurz*, azaz 'vidragyökér'.

A vadon tenyésző *Polygonum* fajok között talán a legismertebb a *Polygonum bistorta*, a *sárgányfű*, *tekertgyökerű fű* vagy *kígyógége*, *kígyógyökerű fű*, mely ma is használatos a nyelvjárásokban Kolozsvár és Vajdakamarás környékén. Magyarországon is előfordul hegyvidéki tisztásokon, irtásréteken; ujjnyi vastag földbeli gyökere kígyó módjára csavarodik, tekeredik, kígyózva kúszik. Erre utal a *tekertgyökerűfű* is. Mint Diószegiék jellemzik a növény gyökerét: „tekertfatsart”. Kétszer csavarodik, innen a tudományos *bistorta* elnevezés: *bis* 'kétszer'; *torquere* 'sodorni, tekerni'. Gyógyhatásáról már Plinius megemlékezik. A gyökértörzset egyébként régen étvágygerjesztőként, illetve ízletes téli főzelékként (a spárgához hasonló módon) készítették el. Kígyóformája miatt vízben megfőzve csörgőkígyó marása ellen használták. A régi fűvészkönyvek ezért is nevezték *serpentariának*. Főzetéből szájvizet, toroköblögető teát is készítettek.

A *kígyógyökerű keserűfű* szintén a *Polygonum bistorta* (R. 1672 k.: SzT. 6, 1783: NclB., 1807: MFüvK., 1833: Kassai, 1843: Bugát, 1865: CzF., 1895: Pallas, 1911: Nsz.). A *kígyógyökér* megfelelője a német *Schlangenwurz*, *Schlangenwurz*, *Schlangen-Knöterich*, orosz *gorec zmejnyij*, szlovák *hadí koreň váčší*, olasz *serpentina*. További olasz nevei a *bistorta*, *biaveta*, *poligonia*, *lavazuola*, *tortorete*.

A *P. bistorta* további – igen régtől adatos, és a szakkönyveknek szinte mindegyikében szereplő – hasonneve a *kígyótráng* (R. 1500 k.: *kegyo trank fyw* 'Serpentaria' [StrassbGl.], majd 1578: Herbarium 89, 1588: FrankHasznK. 19, 1595: FK. 52, 1604: MA., 1643: Com: Jan. 24, 1661: Kájoni 26, 1762: PPB. 879, 1775: Csapó, 1783: NclB. 422, 1793: Földi 54, 1794: Rácz S.: A borbélyi tanítasoknak. 165, 1807: MFüvK. 254, 1841: NövTan. 378, 1843: Bugát 243, 1865: CzF. 3: 746, 1895: Pallas 10: 531, 1911: Nsz. 162). Munkácsi (KSz. 10: 184) származtatása a törökből nem vehető komolyan. A TESz. szerint bizonytalan eredetű, de utal a latin *dranunculus* szóra, mint lehetséges előzményre. Ebből a latinul jól tudó orvos-botanikusok elvonhatták az *-unculus* képzőt, illetve a tövet. „Az elvont szóalak zöngétlenüléssel, valamint az *n* járulékhang szokásos betoldásával (l. *barlang*, *szorong* stb.) fejlődhetett tovább a magyarban”. Mollay véleménye ezzel szemben az, hogy nem bizonytalan a származás, mert az összetett szó korai újfelnémet eredetű tükörszó; vö. korai úfn. *dracon-kraut*, *dragon-kraut* 'Natterwurz' (Mollay: Ném.–magy. nyelvi érintkezések 542). Ez a latin *dranunculus* 'kígyótráng' szóból ered, amelynek töve a lat. *draco* 'sárgány, kígyó', és ez van a korai újfelnémet összetétel első tagjában is – amelyet a magyarba átvettek, a *kegyo* 'kígyó' szóval értelmezve. És ugyanígy a korai úfn. *kraut* szót a m. *fyw* 'fű' szóval. A közvetítő nyelv Mollay szerint (i. h. 543) a bajor-osztrák volt, amint ezt a szókezdet mutatja. „A m. *tráng* és a korai úfn. *dracon* ~ *dragon* úgy függ össze, mint az ugyancsak korai úfn. eredetű *fráng* és ennek *fraygon* változata. Az utóbbi szóban a hangátvetés a tárgyesetben jelentkezik (*fraygon*), így valószínű, hogy a *tráng* esetében is a m. **trákont* > *tránkot*, ill. **trágont* > *trángot* hangátvetés ment végbe. Ebből való a m. *tránk* ~ *tráng*”. Volt a növénynek *sárgányfű* (NclB. 422) elnevezése is. A *kígyó* előtagú terminus azon alapul, hogy kígyó-

forma gyökeréről azt hirdették, hogy kígyómarás ellen jó. A szótárról szótárra vándorló *dranunculus* helyesen *dracunculus*. A latin szó 'kis sárkány'-t jelent, és a Pliniusnál (24: 142, 149) szereplő *dracontium* 'sárkánygyökér', 'Dracunculus vulgaris' növénynévből alakult ki. Ez pedig a görög *drakontion* 'ua.' (Hippokratész, Theophrasztosz) növénynévre vezethető vissza. A régi görög elnevezés alapja a *drakon*, gen. *drakontos* 'sárkány; kígyó' szó. A szótörténeti jelentésmegadásokban szereplő latin *Serpentinus* a *serpens* (adj.), *serpentis* (gen.) 'kígyó' szóból lett képezve. Akár a növény francia *serpentinaire*, német *Schlangenkraut* (NcIB. 422) neve. A gyökértörzset egyébként régen étvágygerjesztőként, illetve ízletes téli főzelékként (a spárgához hasonló módon) készítették el, valamint vízben megfőzve csörgőkígyó marása ellen, továbbá vérzéscsillapítóként használták. Tőleveleit is megfőzték, mint a spenótot. A növény egy méter magasra is megnő, tömegesen pompás látvány a virágzása nedves hegyi réteken, nálunk elsősorban az Őrségben.

Közép-Európában szántóföldi gyom a *szulák keserűfü* 'Polygonum convolvulus'. Társneve a *szulák haricska*. Vékony, csavarodó, felfutó száira utal népnyelvi *folyófü* (R. 1775: Csapó 110: *felfutó, folyó-fü*; 1807: MFüvK. 254: *folyófü*) neve.

Kelet-Ázsiában a *festő keserűfü* 'Polygonum tinctoria' – festékanyaga miatt – ma is művelésben áll; leveleiből nyerik az indikánt, melyből a sárga, kellemetlen szagú anyag, az indoxil származik. Lúgos oldatban levegő hatására oxidálódik, ezen alapul az indigó gyártása. Ez a növény szolgáltatja a kínai indigó nevű festékanyagot. A homokpusztai *P. arenarium* fajnak a neve *homoki keserűfü*. A *P. dumetorum* – mely kúszó szárú növény – neve *sövénykeserűfü*. Szahalin szigetéről származik a *Polygonum sachaliense*, a két–három méter magasra is megnövő *óriás keserűfü*, amelyet megkíséreltek takarmánynak alkalmazni. A *japán keserűfü* 'P. cuspidatum' igen dekoratív, óriási kóró. Gyengén savanykás, friss hajtásait Japánban szívesen fogyasztják.

Az Európában használatos *keserű pacsirtafű* 'P. amara' (R. 1807: *keserű tsészeszárny* MFüvK. 289, 1813: OrvF. 350, 1835: Kováts 373, 1836: Kassai 5, 1843: Bugát; N. Nyárády 70: Marosvásárhely | Gyógysz. 377: Gyergyó | Gyógyn. 32: Csíkszereda) növényről bebizonyosodott, hogy ennek a fajnak a szaponintartalma nagyon változó lehet, ezért csak a nagyon keserű ízű növények levelét szabad begyűjteni. Magas szaponintartalma miatt krónikus légcsőhurut (bronchitis), asztma és számarköhögés ellen adják. A nemzetség tudományos neve, a *Polygala* az ógörög nyelvből származik, és 'sok tej' jelentésű. Az ókorban ugyanis úgy hitték, hogy azok a tehének, amelyek sok pacsirtafüvet legelnek, több tejet adnak. Erre utal magyar *tejhozófü*, *tejelőke*, *tejnevelőfü* és német *Milchblume*, *Milchwurz*, illetve francia *herbe à lait* neve is.

A figyelmes virágkedvelő gyakran láthat városi virágkereskedők csokraiban apró, pirosló virágú keserűfűfajt, a *Polygonum floridumot*, a magyar puszták jellegzetes növényét, amelyet a tetszetősen hangzó *erika* néven kínálnak. A magyar flóra modern kutatásának megindítója, Winterl Jakab különböztette meg először *Polygonum floridum* néven ezt a szép virágú növénykét.

Számos növénynévben szerepel még az ízre utaló *keserű* jelző. Ilyen a *keserűbab*, a sárga csillagfűrt 'Lupinus luteus' neve. A *Quassia amara* szaknyelvi

neve *keseűfa*, *keseűkvasszia* (R. 1865: *keseűfa* [CzF. 3: 607], 1867: ua. és *keseű-kászfa* [Ballagi]). A trópusi fa kérge és fája jellegzetes keserűanyagokat tartalmaz; tonikok, ürmösborok, szeszes italok segédanyagai. A – más néven *légyfa*, (német *Fliegenbaum*) *légyölőfa* – arról is ismert, hogy a *keseűfa* (német *Bitterholz*) 'Lignum quassiae' alapanyaga, amelyből kitűnő gyomororvosság, valamint a rovarok elleni *Quassiapor* készül. *Keseű csucsor* a 'Solanus dulcamara; ebszőlő', melynek tudományos *Solanum dulcamara* neve egyrészt a növény mérgező voltára (*Solanum* a lat. *solare* 'napszúrást okozni, elbódítani' jelentésű szóból van képezve), középlatin eredetű *dulcamara* (ill. *amaradulcis*) utótagja pedig az ízére: a *dulcis* 'édes' és az *amarus* 'keserű' szavakra vezethető vissza; vö. görög *glykypikros* 'keserédes'. Arra utal, hogy az ebszőlő mérgező piros bogyói először édesnek tűnnek, majd keserű ízt érzi az ember.

Sárga fészkes virágzatú parlagi gyomnövény a *keseűgyökér* 'Picris hieracioides'. Szaknyelvi neve az *ékes keserűgyökér*. Az 1517-ben napvilágot látott *Ortus Sanitatis* magyar glosszái között 1525 körül „Genciana – kesserw Gyewker”. *Melius* Herbariumában (1578) a kétszer is szereplő *keseű gyökér* a 'Gentiana lutea' neve. A *Picris hieracioides* társneve a *magvarótt*, *vajkóró*, *vajfű*, *hölgymálképű*, *ölyvforma keserűfű* (R. 1911: Nsz.). A *ölyv* madárnév alighanem a tudományos fajnév alapján került a társnevek közé: *hieracioides* a latin *hieracium* (< görög *hierax* = héja) szóból. Hívják még *féregsaláta* (R. 1903: MVN.) néven is. A *keseűgyökér féregsaláta* nevét bizonyára azért kapta, mert a gyökere rossz ízű, és a pejoratív jelzői előtag élvezhetetlenségére utal. Akárcsak a genusnév, latin *picris* (< görög *pikros* 'keserű'), illetve a német *Bitterkraut*, azaz 'keserűfű' jelentésű neve. A fiatal növényből, főképp Kelet-Európában, főzeléket készítenek. A keserűanyag miatt tanácsos leszűrni, a főzõvizet kiönteni.

Nevezik *keseűgyökérnek* a *Gentiana pneumonantha*, *G. lutea* növényt is, melynek német neve szintén *Bitterwurz*. Gyökere, a radix gentianae orvosi célokra használatos gentiopikrin keserűanyaga miatt. A növény a tárnics, mely a régi forrásokban *Szent László király füve* (1588: Frank:Hasznk.; 1590: SzikszF.), *Szent Ilona füve* (1578: Herbarium; 1604: MA.) is volt. A tárnics egyik mai nyelvjárási neve (ÚMTsz.: *keseűgyökér*) régóta adatolható, így 1525 körül: *kesserw gyewker* (*Ortus Sanitatis*), majd 1578: Herbarium, 1642: Com:Jan., 1865: CzF.). Neveztek a tárnicsot *keseűfű* néven is sajátságos keserűsége miatt. További társneve ugyanezen okból (keserű mint az epe) a *földepe* (R. 1864: CzF.; 1867: Ballagi). A Szigetközben *tátinc*, *egyszemcián*, *encia* vagy *kék gyűszűvirág* a neve. Békés megyében *genciángyökér* (ÚMTsz. 1: 189). Ez a nyelvjárási név a tárnics latin genusnévvel függ össze. A *sárga tárnics* 'Gentiana lutea' társneve a *Gentius király füve*, népi átalakítással a *gyenciana*, *danciagyökér*. A tudományos névben szereplő *Gentiana* régi latin növénynéven alapul. Már Pliniusnál szerepel, és a görög *gentiáné* 'ua.' (Dioszkuridész) szóval függ össze. Ez pedig a Skodrában (ma Észak-Albánia) székelő utolsó illír király (i. e. 180–168.) *Genthios* nevét őrzi, aki – vagy inkább az orvosai közül valaki – az azon a vidéken honos sárga encián gyökerének gyógyhatását felismerte. Nemzetközi szóvá vált, a latin névből való az angol *gentian*, spanyol *genciana*, francia *gentiane*, olasz *genziana*, szlovák és cseh *encian* és természetesen a német *Enzian* (N. *Enze*), melyet azután a cseh és

szlovák, valamint a magyar nyelv vett át a tárnics társneveként: *encián* (R. 1525 k.: „Genciana: *Encia*” [MNY. 11], 1604: *encian fue* [MA.], 1708: *entzián fu* [PP.], 1767: *Enzian, Dantzia, Dantzia gyökér* [PPB.], 1783: *gentian, Entziána* [NcLB.], 1798: *entziana-gyökér* [Veszelszki]). A Tájszótárban szerepel a székely *danczkai gyökér* névváltozat. A *fecsketárnics* a *Gentiana asclepiadea* (R. 1864: Cz.F., 1937: Term. 150). Hasonlóan az oroszban is; vö. *lasztovnevaja gorecsávka* (tulajdonképpen ’fecskesekerőség’). A növény fecskével kapcsolat elnevezését az motiválta, hogy ennek a tárnicsfélének a levelei fésűsen és sűrűn állnak, hegyesek és hosszúak, a fecske szárnyaira emlékeztetnek. A *Gentiana pneumonantha* neve *ördögméze*, tiszta gyökérkivonatából készült ugyanis az enciánpálinka, a név a keserű íz humoros körülírása. Már Melius 1578-ban megjelent Herbáriumában fölbukkan, az összetételekben szereplő *ördög* előtag gyakori a növénynevekben, rosszat, kellemetlent jelent. Az Erdélyben, Gyergyóban a Dancuráson előforduló ritka növényt *dancura* néven is ismerik. Szesztes házi kivonatát gyomorbántalmak, elsősorban gyomorszorulás ellen, valamint a pálinka ízesítésére használják. A kíméletlen szedés nyomán a növény nagyon megritkult. Már az ókorban is készítették gyomorkeserűt a tárnicsból; emésztési kellemetlenségek, májbetegségek és „női hisztéria” (menstruációs panaszok) kezelésére használták. A kínai orvosok szintén ismerték gyomorerősítő hatását, emésztési rendellenességek, torokfájás, fejfájás és ízületi gyulladás ellen használták. Az indiai ajurvédikus orvosok lázat, nemi betegségeket, sárgaságot és egyéb májbetegségeket kezeltek vele. A középkorban az európai herbalisták azért tartották különösen nagyra, mert kevésbé ingerelte a beleket, mint egyéb gyomorkeserűk. Hildegard von Bingen rendfőnöknő és herbalista a XII. században előszeretettel alkalmazta. A tárnicsból éveken keresztül többet adtak el, mint Coca-Colából. A moxi ital, amely Új-Angliában (Északkelet-Amerika) 1890 óta kapható keserű üdítő ital, keserű ízét a tárnics gyökerének köszönheti.

Keserűlapunak több növényt is neveznek. A név Lencsés György kéziratosa *Ars Medica* c. orvosbotanikai művében (1570 k.), Melius Herbáriumában (1578), Szikszai Nomenclatorában (1590) és Pápai Páriz Ferencnél a *Pax Corporisban* (1690) szerepel a korai források sorában. 1865-ben a bojtorján *keserűlapu* (Cz.F. 3: 610), 1867-ben *keserű lapú* (Ballagi). A névadást – legalábbis a bojtorján esetében – az motiválta, hogy gyökere nyersen csípős, keserű ízű. Az összetétel *lapu* utótagja pedig a nagy, tekintélyes méretű levelekre utal. Gyógyászati célokra gyűjtik a bojtorját. A nyelvjárásokban szintén többféle növény neve; MNöv. 102: ’lórom, acsalapu, illetve bojtorján’ jelentésű Békésben | SzamSz.: *keserű-lapu* ’Lappa minor’ | ÚMTsz.: *keserő lapu, keserű lapi, kesere lapu* ’bojtorján’, *keserű lapu* ’Petasites albus’, *keserű paréj* ’gyomnövényfajta’. ’Lórom’, azaz *Rumex* jelentéssel csak p.p., azaz pro parte (részben) lehet, mert a sóska kivétel ebből.

Az *édes mandulával* ’Amygdalos dulcis’ szemben a *keserű mandula* ’A. amar’ (R. 1590: SzikszF., 1683: SzT. 6: 509) apróbb, hegyesebb és igen keserű. Keserűanyaga az amigdalín, mely az úgynevezett cianogén glikozidok csoportjába tartozik. Nagyobb mennyiségben veszedelmes méreg. Régen liszttel keverve egér és patkányirtásra használták. A méreg a mandula héjában van; főzéssel, pörköléssel, hámozással

azonban a mérgező hatása elmúlik. Ugyanakkor kisebb mennyiségben elejét veszi a részegségnek, ezért poharazás közben kínálták vele a vendéget Görögországban.

A *keserűgomba* a 'Lactarius p. p.' (R. 1578: Herbarium, 1672: SzT. 6: 509; N. OrmSz., SzamSz., KkanSz., ÚMTsz.: *köserűgomba*, *keserőgomba*, *köserőgomba*, *küserigomba*, *keserű mirics gomba*) csípős, kesernyész ízű, merev húsz fehér tejelőgomba, mely rosszul elkészítve hányást és hasmenést okoz, de keserűsége süítés-főzés útján eltűnik. Ballagi szótára szerint „éldelhető”! Az egykori esztenákon Erdélyben bárányoltó híján a pásztorok a tej megoltására használták. A juhos gazdák egy része ellenezte ezt az eljárást, mert a keserű gombával oltott sajt minősége gyengébb volt. Mint Vitos Mózes írta, „nagy baj, hogy bácsaink gombákkal, füvekkel oltván be a juhtejet, abból élvezhetetlen, savanyú sován sajtot, ugyan ilyen csípős, kesernyész sován túróat csinálnak”. A *keserűkapor* név – az *abszékfü* társneve – a kaporhoz való hasonlóságára, de rossz ízére utal. A kamilla rokona ez a növény, gyakran össze is tévesztik az *orvosi székfű*vel, a kamillával, bár virágzata jóval nagyobb. A jól ismert kamillától megfelelően elkülönítette a népnyelv: nem gyógyít, nem jó illatú, tehát: *eb*. A *Lepidium*, azaz *pozsgás zsásza* nyelvjárási neve *keserűkóró* (MNöv. 102: Kunság; ÚMTsz.). A *babérfűz* 'Salix pentandra' társneve *keserűfűz*. A babérhoz leveleinek szélességével és ragyogó felszínével hasonlít. Társnevében a *keserű* megkülönböztető jelző a kesernyész héjra utal, melyet néhol a kinin pótlására használnak, váltóláz ellen. *Keserűmagúfű*nek az édesgyökeret nevezik, a *keserű pipitér* 'szöszös pipitér', míg a *keserűsaláta* 'Reichardia' és 'salátakatáng' jelentésű.

A *keserűuborka* (R. 1865: *keserűugorka* 'ugorkafaj, melynek gömbölyű és keserű gyümölcse gyomortisztító erővel bír' [CzF. 3: 609]) vagy *keserűalma* a 'sártök, *Cytrullus colocynthis*' neve, melyet – szintén ízéről – elneveztek *epetök*, *mérgestök* és *purgálótök* néven is. Gyümölcse rendkívül keserű, a legerősebb hashajtók közé tartozik. Epehajtó hatásában is hittek régen. Nyíregyházán alma-, meggy- vagy cseresznyefajta neve lehet *keserű*, Gyöngyösön a manduláé, Szerecsen az aloé növényé (ÚMTsz.). Az *Ortus Sanitatis*ban 1525 körül a tiszafa neve *köserő-fa*. A *Picris féregsaláta* (Nsz. 109; R. 1903: ua. 'Picris hieracioides' [MVN. 157]). A vajfű, vajkóró, hölgymájképű vagy ölyvfűforma keserűfű *féregsaláta* nevét bizonyára azért kapta, mert a gyökere rossz ízű, és a pejoratív jelzői előtag élvezhetetlenségére utal. Akárcsak a latin *picris* (< gör. *pikros* 'keserű'), illetve a német *Bitterkraut*, azaz 'keserűfű' jelentésű neve. Tudvalevő, hogy az üröm nem véletlenül az abszintok ízesítője. A növény keserű voltán alapuló névátvitel eredménye az *ürmös* szó 'ürmösbor, abszint' jelentése. Az *ürmös* 'borfajta' (vermut) (R. 1558: *irem wyz* 'aqua absinthia' [OkI Sz.], 1597: *Irmes bor* 'vinum absinthiacum', 1638: *ürmös* 'ua.' [OkI Sz.]) szó tapadással keletkezett az *ürmös bor* szerkezetből. A must besűritésével és különböző fűszernövények – köztük az erősítő gyógyhatásúnak vélt fehér üröm – hozzáadásával készül ugyanis az ürmös. Magyarországon is régóta kedvelt fűszeres bor az ürmös, a téli estéken különösen a hölgyek itala volt. Már 1595-ben, Beythe András tudósít gyógyhatásáról: „Az ürmös bor gyomrot melegít” (FK.). Kisfaludy Sándor felesége, Szegedy Róza badacsonyi szőlőjünkben válogatott szőlőből főzetett több akónyi finom ürmöst, melyből jutott Budára is, a nádorispán asztalára. Szintén névátvitel eredményeképpen jött

létre az *üröm* 'szenvedés, keserűség' jelentése (az *örömbe üröm is vegyült*), mivel a jelölt *Artemisia* keserű növény. Szállóigeként ismert a *keserű, mint az epe* és tükörszólása, a *keserű, mint az üröm*, mely már az ókori Bölcs Salamon király példabeszédeiben olvasható. Az erkölcstelen szerelmeskedéstől óvó példázat arra figyelmeztet, hogy „színmézet csepeg az idegen asszony ajka, és simább az olajnál az ő ínye. De annak vége keserű, mint az üröm”.

A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK

- Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
- Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- FK. = Beythe András: *Fives kőnűv*. Némétújvár, 1595.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- Gyógysz. = *Gyógyszerészet*. Bukarest, 1991. (35. évf.).
- Kassai = Kassai József: *Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. I–V*. Pest, 1833.
- Kájoni = Kájoni János *Hasznos Orvoskönyve*. Kézírási mű 1661-ből.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- NövTan. = Barra I.: *Növenytan*. Pest, 1841.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- Nyárádi = Nyárádi E.Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények*. Marosvásárhely, 1914.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- Term. = *A Természet*. Bp., 1898–1944.
- TermTudKözl. = *Természettudományi Közlöny*. Bp., 1869–1944.
- Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.

RÁCZ JÁNOS

SUMMARY

*Rácz, János***Bitter plants – bitter names**

The definition of *keserűfű* 'knotweed' in *Magyar értelmező kéziszótár* [Concise Hungarian Defining Dictionary] is 'weed with pink or white perigynous petals found in river flats and meadows; Polygonum' (682). The family of persicaries (*keserűfűfélék*, Polygonaceae) consists of more than 800 species in 40 genera. The background to the names given to these plants (*keserűfű* literally means 'bitter grass') is the bitter taste of the weeds belonging here. Their healing power has always been a matter of common belief. The bitter stuff found in these plants is known to increase salivary secretion, some of them cure indigestion, and are processed into teas and tinctures affecting the liver, gall-bladder, and spleen. The paper discusses the origin of the name or names of several types of persicaries like *madár keserűfű* 'knot-grass' (*Polygonum aviculare*), *szappanfű* 'soapwort', *ebgyökér* 'peachwort', *vasfű* 'vervain' (*Polygonum persicaria*), *vidrakeserűfű* 'buckbean', *vérfű* 'great burner', *paprikafű* 'water-pepper' (*Polygonum amphibium*), etc.

Gondolatok a szövegértő olvasásról A. Jászó Anna cikke kapcsán

Nagyon nehéz egy szakavatott olvasáskutató és kiváló szakmódszertanos írásához (*A szövegértő olvasásról* 2002) hozzászólni, ezért én csupán szubjektív véleményemet fogalmazom meg, és egy-két szakirodalmi megállapítást idézek.

Ahogy A. Jászó Anna írja: az „olvasástanítás hangoztató-elemző-összetevő módszere” (7) rendszeres előkészítéssel történhet. Ehhez a szülő segítségét lehetne kérni már a gyerek óvodás korában, mert nem kell tanítói szakképesítés **az olvasástanítás előkészítéséhez**. Az orvos fiam például az óvodás korú lányaival este lefekvéskor úgy játszott, hogy hangfelismerési gyakorlatokat végeztetett: egy megadott hanggal kellett a lányainak szavakat mondaniuk, illetve ha elakadt a gyűjtés, akkor a jelentésmegadással segítette őket a szó megtalálásához.

A magyar tanulók általában gyenge szintű szövegértő olvasása miatt mindenképpen fel kell tennünk a Gósytól megfogalmazott és megválaszolt kérdést: „Mi okozhat olvasástanulási kudarcot? [...] Az egyik a »belső« tényező [...] a gyermek nem megfelelően érett [...] A másik a »külső« tényező, vagyis főként a tanítási módszer” (2000: 101), és ennek megfelelően kell nekünk, szakmódszertanosoknak segítenünk a gondokon.

Nagyon igaz, hogy a szövegértéshez **jó olvasástechnika** kell, és az úgynevezett globális olvasástanítás nem hatékony. Erről nem gyakorló tanítóként, hanem szülőként győződtem meg. A kisebbik fiamat ezzel a módszerrel tanították. Én elfoglaltságom miatt nem vettem részt az első szülői értekezletén, így nem tudtam, hogy nem foglalkozhatom a gyerekekkel úgy, hogy a betűk felismertetését gyakorlom vele otthon. Ezért aztán a szókárttyák felmutatásakor, látva hogy fiam csak tippel – ha hosszú a szó, akkor *televízió*, ha rövid, akkor *ló* a megfejtés –, a betűk formájához próbáltam kötni a felismerést. Így azt kérdeztem tőle: *Tegnap megfigyeltük ezt a betűt, nem ismered?* A gyermek válasza: *De igen, látásból*. A globális olvasás valóban csak „látásból ismerős” betűfelismerésig juttatja el a tanulót, vagyis az olvasástanulás kezdeti fázisában nem célravezető.

Ahogy a „hallás nem egyenlő a beszédmegértéssel!” (Gósy 1989: 49), úgy a szövegolvasás sem azonos a szövegértéssel. Ezt remekül szemlélteti A. Jászó Annának a cikke 5. oldalán levő ágrajza, amely jó összefoglalása a szövegértő olvasás modelljének. A „szövegértő olvasás” mint fogalom számomra is komplex dolgot jelent: egyrészt „a szövegben lévő információ megértése” (4) – ahogy ezt A. Jászó Anna írja –, azaz a nyelvtani alak és a lexikális jelentés alapján a formális értelem felfedése; másrészt a szerzett információra való reagálást is magában foglalja: amit A. Jászó Anna a cikkében: értelmező, kritikai, illetve kreatív olvasásnak nevez (12–4). Azaz azt is jelenti a szövegértő olvasás, hogy felfogom a szöveg iróniáját, a humorát, és ennek hatására önkéntelenül elmosolyodom,

vagy éppenséggel lecsapom az olvasott szöveget, mert nem értek egyet a tartalmával, tehát az olvasottakkal kapcsolatban az állásfoglalásom is benne van. – Közelmúltbeli tapasztalatomból mondok erre egy-két példát: a szövegtani gyakorlókönyvem írásakor 4, vicceket tartalmazó kötetet és egy gömöri adomagyűjteményt olvastam el példaszövegek kiválasztása érdekében, és az volt a válogatásom szempontja: ahol rajta kapom magam, hogy elmosolyodom, és azt mondom magamnak: ez jó, szellemes, bekerülhet a gyakorlókönyvembe. Azaz értékelttem a rám meglepően ható nyelvi bravúrt, a humor forrását. – A másik a helyhatósági választáskor esett meg velem: az egyik újságot olvasva lettem mérges az újságírójára, aki azon élcelődött, hogy X. képviselőjelölt képes nagy fényképes plakátokat kiragasztatni magáról. Eközben pedig városunkban mindenki láthatta, hogy az ellentábor jelöltje a reklámozottnál sokkalta nagyobb és több helyen kifüggesztett plakátról néz ránk. Azaz megértettem, hogy az újságíró melyik párt tagja vagy szimpatizánsa, és a magát „közszolgálatinak” mondó laptól ezt a közszolgálatosság durva megsértésének könyveltem el. Az én olvasatom tehát olyan szövegértelmezés volt, amely már nem csupán a szavaknak a konkrét nyelvtani formába öntött jelentéséből fakadt, hanem a reakcióimat is magában foglalta. (Egyes szakmunkák szét is választják az olvasásnak ezt a két szintjét: a szövegértést és a szövegértelmezést.)

Azt gondolom, hogy értő olvasás birtokában sem a politikai szlogenek, sem más típusú reklámok nem manipulálhatják az embert. Erre kellene a diákokat megtanítanunk.

Lehet, hogy mindezt az én, de talán a mi iskoláztatásunk miatti elégedetlenségem mondatja velem. Mert megtanítottak bennünket arra egy-egy szöveg olvasásakor, hogy: *Miről szól a szöveg? Meséld el a történetet! Mi a mondanivalója?*, sőt különösképpen: *Mi az eszmei mondanivalója? Milyen szerkezeti egységekből áll?* stb. Elfogadóvá neveltek bennünket és nem gondolkodóvá, vitatkozóvá, önálló véleményt formálóvá. A magyartanáraink nem használták ki az irodalmi művek történeteit arra, hogy állásfoglalásra, önvizsgálata késztesse. Például a Mario és a varázsló tárgyalásakor azt lehetett volna tudakolni: *Milyen magatartásformákat tapasztaltál a műben? Te melyik szereplő helyébe tudnád magad beleképzelni? Miért? Neked milyen tulajdonságaid tesznek hasonlóvá az illető szereplőhöz?* Ezek a mű lényegéhez látszólag nem tartozó kérdések vittek volna közel a mű igazi lényegéhez, a szöveg mélyebb megértéséhez.

A szubjektív megállapításaimnál sokkal súlyosabb következtetések is napvilágra kerültek a közelmúltban: a PISA 2000-felmérés gyenge szövegértést állapított meg a magyar diákoknál. Ezért is nagyon időszerű A. Jászó Anna cikke, mert ez a reprezentatív felmérés a szakmát mindenképp önvizsgálatra készíti.

Ehhez érdemes arról tájékozódni a szakirodalomban: milyen olvasási módszerek ismeretesek, mi az előnyük és a hátrányuk. A témával behatóan foglalkozók különböző **szövegértési koncepciókat** ismertetnek: **az adatvezérelt modelleket** (Gough 1972), azaz az alulról fölfelé építkezés elvét: a dekódolást és a szójelentések egymáshoz illesztését hangsúlyozó modelleket; **a tudattartalom-vezérelt modelleket** (Goodman 1982), azaz olyanokat, amelyek szerint a szövegértés felülről vezérelt: az egyén meglévő ismeretei, hiedelmei, sé-

mái és elvárásai irányítják; **az interaktív modelleket** (Just és Carpenter 1987), amelyek egyesítik az alulról fölfelé és a felülről vezért modellek pozitívumait, egyaránt hangsúlyozzák a szövegbeli adatoknak és az olvasó tudattartalmainak a szerepét.

Külön említésre méltó a szövegmegértés **sémaelméleti megközelítése**. (Noha a sémaelmélet tudományos jelentőségét is megkérdőjelezzük, például Garnham 1985.) Bartlett (1932) szerint a séma a múltbeli tapasztalatok aktív szerveződése, amely minden esetben az alkalmazkodást jól szolgáló szervezett válaszokat hozza létre. Így vannak **szövegsémák** (novella, levél stb.) a szövegek szervezéséhez, és vannak **tartalomsémák**, amelyek az olvasónak az adott témával kapcsolatban ismereteit foglalják magukba. A sémaelmélet azt tartja, hogy az olvasandó szövegek jelentését az olvasók konstruálják a korábbi és az új ismereteik alapján, és a sémáknak több fontos szerepük is van a szövegértésben (Tóth László 2002):

1. Tudásalapot szolgáltatnak az új információk asszimilálásához.
2. Útmutatást adnak az olvasónak arra nézve, hogy figyelmét a szöveg mely részére irányítsa.
3. Következtetések levonását teszik lehetővé a szövegből.
4. Serkentik a célirányos emlékezést.
5. Fokozzák a tartalom egybeszerkesztését és összegzését.
6. Lehetővé teszik a tartalom rekonstruálását.

A sémaelmélet magyarázatot kínál arra is, hogy **miért nem értünk meg egy szöveget**. Rumelhart (1990) szerint ennek három oka lehet:

1. Az olvasónak nem állnak rendelkezésére megfelelő sémák. Ezért nem tudja megérteni a szöveget.
2. Az olvasó birtokában van kellő sémáknak, de a szerző által nyújtott kulcsok nem elégségesek azok sugalmazására. Az olvasó ekkor sem érti meg a szöveget, de további megfelelő jelzések után meg tudja érteni.
3. Az olvasó rátalálhat a szöveg egyfajta értelmezésére, de az nem esik egybe a szerzői szándékkal. Ilyenkor az olvasó „megéri” a szöveget, csak a szerzőt nem.

Azt gondolom tehát, hogy egyrészt fontos megismerni a témához kapcsolódó szakirodalmat. Másrészt jó lenne a PISA 2000-felmérésben feltárt hibák ismeretében szisztematikusan foglalkozni a szövegértő olvasás kérdésével, a szövegértés fejlesztésének lehetőségeivel. Harmadrészt a mi, a szakmódszertanosok feladatát abban látom, hogy el kellene érniünk: a megfelelő szakmódszertani kultúra átadásával a mai ifjúság szövegértése ne rekedjen meg a szavak, mondatok elolvasásának formális szintjén, hanem a szöveg mélyére hatoljon. Azaz **a szövegértés fejlesztéséhez** megfelelő gyakorlatokat és hatékony módszereket kellene találnunk. Én ehhez csupán néhány ötlettel tudok hozzájárulni.

A szövegértő olvasás fejlesztését **nem a szépirodalmi alkotásokkal kellene kezdeni**, hanem például a reklámok, a választási szlogenek, a közmondások elemzésével. Egyrészt azért, mert ezek nyelviileg ötletesek, ezért alkalmasak a stílusfejlesztésre, rövidiek, tehát elemzésük nem kíván sok időt, és főként mert a mögöttes tartalom felfedeztetésére készítetnek. Gyakorlati haszna is van: felkészítjük tanítványainkat ezáltal arra, hogy az áru-reklámokat és politikai jelszavakat kritiku-

san fogadják, hatásuknak ellent tudjanak állni, viszont képesek legyenek értékelni a közmondásainkban rejlő bölcsességeket.

Néhány példa: Köztudott, hogy a reklámok gyakran a nyelvi megformáltsággal hatnak. Hogyan tudja például a csúnya formát egy édességreklám elfogadtatni? Retorikai kérdés haddéssel. Mert a retorikusság nemcsak a szépirodalmat és a szónoki beszédeket hathatja át, hanem például egy Chokitót hirdető plakáton is retorikai kérdés hökkenti meg a szemlélőt: *A hurka talán szebb?* A befogadó akkor értelmezi helyesen a kérdést, ha tagadó kijelentővé transzformálja: 'A hurka sem szebb.' Látenszen pedig még azt sugalmazza ez a reklám: 'Mégis jó. Ezért érdemes megvenni.' A vásárlásra bírásnak ez végül is ügyes nyelvi eszköze.

A kábításnak már sokkal erősebb változata az az elliptikus forma, amely az igen sejtelmes L'Oréal termékszlogenben megjelenik: *Mert megérdemlem.* Mert hogy is akar vásárlásra bírni ez a szlogen? Azt kívánja elhíttetni a tv-néző nőekkel, hogy azt higgyék magukról: 'szép, csinos, feltűnő és nem akárki vagyok', tehát *megérdemlem* [a drága kozmetikumot]. Az esetek többségében nem helyes önértékelésre készítet a 'nekem ez kijár' követelés szuggerálása. A reklámoknak ez a típusa is a szavak mögött megbújó értelemmel bírja rá a befogadót a vásárlásra.

A kritikai olvasás fejlesztésére is jók a szlogenek. Például az a reklámszöveg, amely egy nagy zöld mezőben egy tehenet ábrázoló plakáton áll: *Mindig itt fog nőni a Hajdútej!* Az alany és az állítmány ebben a mondatszövegben szemantikailag inkompatibilis: *a tej nő*. Noha sejtjük a szlogen kitalálójának a szándékát, a nyelvi abszurditás: a *tej* megszemélyesítése mégsem teszi ötletes és nyelviileg is helyes reklámmá, ellenkezőleg: a képzavar miatt nevetséges lesz.

A választási, politikai szlogenek területe már sikamlósabb, sérthet pártvonzódásokat, de a merészebb tanár ezzel is megpróbálkozhat. Például az egyik választási jelszó, amely a reklámozott képe alatt áll, csupán ennyi: *A fejlődés nem állhat meg!* Mégis egyértelműen azt sugallja: 'Én jelentettem eddig a fejlődést. Ha engem választotok, akkor továbbra is fejlődés lesz.', azaz rejtetten az van benne: 'Más választása esetén a fejlődés megáll.' Ez a nyilvánvaló sugalmazás azonban a csak olvasó, de nem gondolkodó befogadókra hat.

Vagy a legújabb tv-produkciót, a valóságshow szlogenjét is érdemes elemezni. *Itt a lét a tét!* jól hangzó, sőt egy női hang által fantasztikusan, szinte drámaian hangoztatott mondat valóságvonatkozását tanácsos boncolgatni. Mivel a tanítványaink, sajnos, nézik ezt a műsort, tudják jól, ebben nem az egész lét, az élet, az életben maradás forog kockán, csupán a műsorban szereplés, tehát a túlzás jelensége könnyen átlátható velük.

Szerintem nagyon jó a betű szerinti és a nem szó szerinti jelentés oppozícióba állításához a talalós kérdések vizsgálata. Ehhez invencióra van szükség: ráérezni arra, melyik szón „fordul meg” a megfejtés: *Miért viselnek a molnárok szürke kalapot? (Hogy befedjék a fejüket.)* – Nyilvánvaló, ez a talalós kérdés a *szürke* szóval kívánja a figyelmet elterelni.

A viccek szövegének elemzésével pedig nemcsak azért érdemes foglalkozni, mert kedvelik ezt a szövegtípust a tanulók (bár nem elhanyagolandó a figyelemfelkeltés szempontjából az érzelmi motiváció), hanem azért is, mert a viccekben a humor nyelvi eszközeit fedeztethetjük fel. (Köszönöm Keszler Borbálának, hogy

felhívta erre a figyelmem.) A következőben például az azonosalakúságot: *A színház társalgójában a színészek arról beszélgetnek, mennyire romlik a város levegője, hány vagon korom hull Pestre évente. Egyszer csak belép a jó humorú primadonna, és mindenki elhallgat. – Na, gyerekek – kiált rájuk –, miért hallgattatok el, úgys tudom, miről beszéltek. – Na miről? – A koromról.*

Szintén a szó szerinti és a valódi értelem szembeállítására alkalmas a mondatfajta és a vele kifejezhető sokféle szándék megláttatása. A Jászó Anna a felszólító mondatban meghúzódó illokúciós aktusokra hozott fel példát cikkében (10), bemutatva, hogy a mondatfajta és a vele kifejezett szándék nem feltétlenül esik egybe. Én pedig az álkérdések egyik típusában, a retorikai kérdésben megbújó közvetett beszédaktusokra hívom fel a figyelmet. A retorikai kérdés lehet megállapítás: *Ki értené, ha fölkiáltanék, vagy porba hullanék?* (Kosztolányi) 'Senki.'; *Tudod, mit csinálhatsz vele?* (Kövecses) 'Semmit.' – felszólítás: *Te átkozott kis alvó, mit mosolyogsz?* (Katona) 'Ne mosolyogj!'; *Mit bámulsz?* (Kövecses) – felkiáltás: *Mely szép dolog, hogy az ember nem tudja a jövőndőt...* (Mikes) 'Nagyon szép...!'; *Hogy ez mekkora hólyag?* (Kardos–Szűts) – de óhajtás értékű is: *Ezer zibbadt vágyból mért nem lesz / végül egy erős akarat?!* (Ady) 'Bár lenne ...!'

Ilyen „ujjgyakorlatokkal”, vagyis indító gyakorlatokkal lehetne arra készíteni a tanulókat: nézzenek a szavak mögé, fürkésszék ki a szövegalkotó szándékát, ahogy szoktuk mondani: olvassanak a sorok között.

A **szövegfeldolgozásoknak** nagyon szisztematikusnak kell lenniük. Nyilván más a narratív, a lírai, a drámai és az ismeretközlő szövegek megértésének a mechanizmusa. Ezek közül a **legegyszerűbb és a diákok számára legismertebb szövegműfaj elemzésével** indítanék: a **mesével**. Ennek a sémáját jól ismerik a tanulók, és ezt meg is beszélnék úgynevezett **sémaaktivációként** például egy Phaedrus vagy La Fontaine mese elolvasása előtt. A meseolvasás után is visszatérnék a sémához: *Mennyiben felelt meg az eddigi ismereteiteknek a mese felépítettsége?* De a tartalmi, az erkölcsi kérdések fölvetése sem maradhatna ki. Először az írói konklúzió ismeretében kérdeznék rá arra, hogy egyetértenek-e például A tücsök és a hangya című mese tanulságával, ha ezt a mindennapi emberi életre vonatkoztatjuk. Egy másik mesét az író által megfogalmazott tanulság nélkül olvasnák fel, és a diákokkal vonatnám le az etikai következtetést, sőt arra buzdítanám őket, hogy ezt – a latin és francia mesemondót követve – verses formában fogalmazzák meg. Ehhez a témához kapcsolódó feladatnak adnék olyat is: írjanak mesét például a légyről és a pókról stb., ezzel is szolgálva a séma rögzítését, illetve olyan sztori kitalálását, amelyhez a diákok valamiféle morális mondandót tudnak kötni. – Azért érdemes fogalmazást írtni a tanulókkal, mert a szövegalkotó képességük fejlettsége visszahat a szövegértő képességükre. A bírálat szempontjai a következők lennének: *Mennyire alkalmazta a mesésémát a diák mesélő? Milyen üzenetet tudott mesébe önteni? Mennyiben felelt meg a stílusa a mesékben szokásosnak?*

Az **ismeretközlő szövegek** megértésének nagy jelentőséget tulajdonítok: hiszen az egész életen át folyó tanulásnak ez az alapja. A metakognitív olvasási képességek fejlesztését **tankönyvi szövegeken** (nyelvtan, földrajz stb.) kezdeném, és a **lényeges dolgok** kiemeltetését többféleképpen fejleszteném:

1. a diákok húzzák alá a szövegben a leglényegesebb gondolatokat,
2. keressék meg a bekezdések tételmondatait;
3. keressék meg a szöveg kulcsszavát, kulcsfogalmait;
4. jegyzeteljék ki a szöveg leglényegesebb gondolatait
 - a) teljes mondatos formában,
 - b) kifejezésekben,
 - c) a tartalom szempontjából fontos szavakkal;
5. foglalják össze tömören a szöveg lényegét, lehetőleg egy mondatba sűrítve;
6. definiálják a szövegben szereplő kulcsfogalmakat;
7. adják meg a szövegben szereplő terminus technikusok, idegen szók jelentését;
8. fogalmazzanak meg kérdéseket a szöveggel kapcsolatban stb.

Ez az utóbbi módszer régi mániám. A zárótanításokon ébredtem rá arra, hogy nem tudnak a jelöltek kérdezni sem pontosan, sem logikusan, sem didaktikusan. Ezért bármilyen (stilisztikai, szövegtani) szemináriumon nem én ellenőrzöm az anyagtudásukat, hanem ők kérdezik ki egymást. Készülni tehát nemcsak a tananyag összefüggő elmondásával kell, hanem a tananyag számonkérésével is. Az utóbbi esetben azt bírálom a hallgatókkal együtt: a diák kérdező logikusan építette-e egymásra a kérdéseket, a tananyag lényeges elemeire kérdezett-e rá, kellően egyértelmű volt-e a kérdése tartalmilag és nyelvileg (ne eldöntendő és ne parttalan – azaz több jó választ is megengedő – kérdés legyen), kellően didaktikus volt-e (azaz a kérdőszó lehetőség szerint a mondat élén álljon, mert így figyelemfelkeltő).

A **tanári kérdéseknek** különben kiemelkedően nagy szerep jut a szövegértés fejlesztésében. Jó, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a kérdések szintje (Bloom és munkatársai 1956) a Bloom-féle rendszerben a tanulási szintekhez kötődik: a tanulás, a megértés, az alkalmazás, az elemzés, a szintézis és az értékelés szintjéhez, és ezek különböző tanulási formákat céloznak meg. Eszerint az ismeretszintű kérdések az ismeretszintű tanulást serkentik, a megértésszintű kérdések a célirányos tanulást. A magasabb rendű kérdések (az alkalmazási szinttel kezdődően) a célirányos és a véletlenszerű tanulást egyaránt befolyásolják, az alacsonyabb és magasabb szintű tanulást egyaránt fokozzák. A döntést igénylő (igen-nem) kérdések akkor hatékonyak, ha a döntés indoklását is kéri a tanár.

A kérdések pozicionálásával kapcsolatban a kutatók azt állapítják meg:

- a szövegolvasás előtt magasabb rendű kérdéseket célszerű feltenni,
- a szövegolvasás után pedig alacsonyabb rendű kérdéseket.

Lényegesnek tartom, hogy a tanár azt is beszélje meg a tanítványaival a szövegfeldolgozáskor: mi segítette őket a lényeg felismerésében (tartalmi tényezők vagy formaiak: vastagítás, dőlttel szedés, pontokba szedés, új bekezdés stb.).

Úgy vélem, hogy a szövegértés **ellenőrzéséhez** a tanárt és diákot is egyaránt jobban hozzá kell szoktatni. A tanároknak ehhez **kérdéstípusok és gyakorlatok rendszerét** kellene kidolgozni. Mintának csak egy példát idézek Pléh Csabától: *A futóval elbeszélgetett a gyűrő. Az megkérdezte, mit tegyen.* – A szövegértést ellenőrző kérdés: *Ki kérdezte meg? (1998: 260).*

Felsőbb osztályokban a tanulók **szövegkritikai érzékét** erőteljesen fejleszteném az egyetemi záró-, illetve szakdolgozatokban tapasztalt hibák figyelembevételével úgy, hogy **hibás szöveget korrigáltatnék** velük,

1. olyan szövegeket, amelyekben tartalmi hibák vannak;
2. amelyekbe tartalmilag/stilárisan oda nem illő szavak kerültek;
3. amelyekben oda nem illő mondatok találhatók;
4. amelyek bekezdéseiben a szövegszerkesztés inkohereus;
5. amelyek bekezdései között a szövegszerkesztés inkohereus;
6. amelyeknek a stílusa nem adekvát a témával;
7. amelyekben sok a redundancia stb.

A feladat ilyenkor minden esetben **nemcsak a hiba észlelése, hanem a javítása is**. Eleinte mindig más szövegét kell javítaniuk a tanulóknak. Később a saját szövegüket kapják vissza, és azt kell kritikusan olvasniuk és korrigálniuk.

A felsőbb osztályokban szintén tudatosan fejleszteném a **következtetést levonó képességüket**:

1. olyan szövegekkel, amelyekben explicit módon meg van fogalmazva a következtetés, csak ki kell emelni;
2. impliciten van benne, azaz csupán sugalmazza a következtetést;
3. nincs megfogalmazva, de a régi és új tényanyagból kikövetkeztethető.

Nagyon igaz tehát, amit A. Jászó Anna ír: a szövegértés nemcsak direkt módon minél több szöveg olvastatásával érhető el, hanem **szövegelemzéssel** (például a standard és az aktuális mondatelemzéssel kapcsolatos szórendi, helyesírási, szuprasegmentális kérdések megvilágításával: *Barna csíkos ruhás lányok közeledtek felé. Barna, csíkos ruhás lányok közeledtek felé*) és **szövegalkotással** (kisdiákok meséltetése, a nagyokkal kiselőadás tartatása rövid nyelvművelő cikkekről stb.) is.

Nagyon egyetértek A. Jászó Annával abban is, ahogy ő a szak módszertani tankönyvében (2001) az anyanyelvi nevelést az ábécé megtanulásától az érettségig tervezte. Ez a szemléletmód és az ezen alapuló gyakorlati megvalósítás a szövegértő olvasás fejlesztésére is áll.

Mint ahogy az anyanyelvi nevelés nem lehet csupán a magyar nyelvet tanító dolga (mert hiszen akarva, nem akarva minden tanár beszéde-írása minta a tanulók nyelvi megnyilatkozásához), ugyanígy szükséges, hogy az iskola bármely szakos tanára feladatának tekintse a szövegértés fejlesztését is.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2001. *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségig*. Trezor. Budapest.
- A. Jászó Anna 2002. A szövegértő olvasásról. *Magyarantítás* 4: 4–14.
- Bartlett, F. C. 1932/1985. *Az emlékezés*. Gondolat. Budapest.
- Bloom, B S. et als. 1956. *Taxonomy of educational objectives*. I. McKay. New York.
- Garnham, A. 1985. *Psycholinguistics: Central Topics*. Methuen. New York.
- Goodman, K. S 1982. Reading. In: Gollasch (ed.): *Language and literacy*. Routledge and Kegan Paul. Boston. I, 19–31.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA. Budapest.
- Gósy Mária 2000. *A hallástól a tanulásig*. NIKOL. Budapest.

- Gough, P. B. 1972. One second of reading. In: Kavanagh–Mattingly (eds.): *Language by ear and by eye*. MIT Press. Cambridge. 331–58.
- Just, M. A.–Carpenter, P. A. 1987. *The psychology of reading and language comprehension*. Allyn and Bacon. Boston.
- Kardos Tamás–Szűts László [é. n.] *Diáksóder*. Hogyan beszél a mai ifjúság? Ciceró Kiadó. Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris. Budapest.
- Rumelhart, D. E. 1990. A sémák: A megismerés építőkövei. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emberi emlékezet pszichológiai elméletei*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tóth László 2002. *Az olvasás pszichológiai alapjai*. Pedellus Tankönyvkiadó. Debrecen.

Szikszaíné Nagy Irma

SUMMARY

Szikszaíné Nagy, Irma

Reflections on reading comprehension: a reply to Anna A. Jászó

It is the responsibility of primary school teachers, whether they teach Hungarian language and literature or some other subject, that their pupils should master the skill of reading and of understanding what they read. In order to serve that purpose, texts have to be perused and elaborated on very systematically. It is expedient to start with analysing tales, specimens of the text genre that is the simplest and the most familiar to schoolchildren, using the method of scheme activation. Reading comprehension is then to be further developed by dissecting informational texts taken from school textbooks. A higher level of text interpretation, critical reception, is preferably developed via an examination of non-literary texts (advertisements, slogans, etc.), as well as through the correction by pupils of texts that are inadequate in some respect. Systematic checking of the children's reading comprehension by the teacher should never be abandoned.

A dialektológia és az iskolai oktatás kapcsolatának vizsgálata Németországban és Ausztriában

A magyar nyelvjárásokban – mint ismeretes – általában nincsenek olyan mértékű eltérések, hogy azok a mindennapi nyelvi érintkezésben (pl. a Dunántúl és az Alföld bármelyik tájszólását beszélők között) kommunikációs zavart okoznának, leginkább legrégebbi nyelvszigetünknek, a csángó tájnyelvnek a megértése ütközik kisebb-nagyobb nehézségbe. Ezt nemcsak a magyar dialektológiának az egyes vidékek nyelvjárási jelenségeit feltáró kutatási eredményei, részletes leírásai támasztják alá, hanem a magyarul beszélők mindennapi tapasztalatai is igazolják. Ennek okai nagyrészt népünk és nyelvünk múltjában, egész történetében gyökereznek, emellett azonban – főleg az utóbbi félévszázad óta – azzal is összefüggnek, hogy az anyanyelvjárást beszélő, azt napjainkig megőrző lakosság száma – főképpen a hagyományos paraszti gazdálkodás visszaszorulása, az iskoláztatás, a műve-

lődés szerepének növekedése, a televíziózás térhódítása és egyéb tényezők hatása következtében – nagyon nagy mértékben megcsappant. Évtizedről évtizedre, évről évre egyre kevesebben vannak, akik még napjainkban is jól ismerik és használják szűkebb pátriájuk tájnyelvét. De valamelyest megfogyatkozóban van azoknak a száma is, akik a határainkon túli magyar nyelvterület valamelyik tájszólását beszélnek. A több évezredes múltra visszatekintő nyelvjárások napjainkban egyre inkább háttérbe kerülnek, s olyan területi nyelvváltozatokká válnak, amelyek már falun is egyre gyakrabban csupán a familiáris nyelvi érintkezésben jutnak szerephez.

Az előzőekben kifejtettek alapján szinte adódik a kérdés: lehet-e, kell-e még – s ha igen, meddig – a nyelvjárások fennmaradásával, megőrződésével számolni. Ennek a kérdésnek a felszínre kerülése szinte egyidős a nyelvjárási gyűjtések és feldolgozások kezdeteivel, noha jó néhány évtizeddel ezelőtt már azt is föltárták a kutatások, hogy az egyes tájnyelvi sajátságok esetleges kipusztulása, gyakrabban inkább a visszaszorulása jelenségenként más-más módon, eltérő mértékben következik be. Toldy Ferenc például már a XIX. század közepén a köznyelv előretöréséről és vele szemben tájszólásaink pusztulásáról, háttérbe kerüléséről beszélt, s ez a kérdés azóta is számtalanszor fölmerült. Figyelemre méltó, hogy más népek nyelvjárásairól is gyakran ugyanígy vélekedtek a dialektológusok. Így például Klaus J. Mattheier a német nyelvjárásokkal kapcsolatban említi meg, hogy több mint kétszáz év óta többször vissza-visszatérő prognózisként vetődik föl, hogy pusztulófélben vannak, s az újabb nemzedékek már nem fognak tájnyelven beszélni (l. részletesebben 1980: 108). A nyelvjárások nagymértékű visszaszorulására, esetleg a kipusztulásukra vonatkozó jóslatok azonban – sem nálunk, sem másutt – nem következtek be. Igaz viszont, hogy a legföltűnőbb, a köznyelvi normától leginkább különböző vonásaik mára már elhalványultak, a legnagyobb gyakoriságú, a megértést nem zavaró hangtani (fonetikai és fonológiai) sajátságaik egy része, néhány alak- és mondattani jelenség és az egyes vidékekre jellemző szóképzleti elemek (szókapcsolatok, tájszók) azonban még ma is járatosak, és regionális köznyelvi jellegzetességként évtizedek múltával is bizonyosan fennmaradnak. Éppen ezért nemcsak a kutatómunkában kell ezt figyelembe venni, hanem például az iskolai oktatásban is föltétlenül számolni kell azzal a körülménnyel, hogy – főképpen a falvakban és általában az urbanizáció hatásainak kevésbé kitett vidékeken – sok diák folytatja úgy tanulmányait, hogy bizonyos fokú nyelvjárásiasság jellemzi szóbeli és írásbeli megnyilatkozásait, mégpedig annak – általában különféle hátrányokkal járó – következményeivel együtt. A magyartanárok mindennapos tapasztalata ugyanis, hogy a nyelvjárási sajátságok ismerete és használata (pl. a szóbeli érintkezésben, az iskolai fogalmazásokban, a helyesírásban stb.) a különböző iskolatípusokban sok nehézséget jelent a tanulóknak. Sajnálatos tény, hogy nálunk viszonylag kevés példát találunk a nyelvjárás tan és a szakdidaktika együttműködésére. A nyelvjárási kiadványok (pl. a korábbi egyetemi és főiskolai tankönyvek is) többnyire figyelmen kívül hagyják a dialektológia és a magyartanítás kölcsönös kapcsolatát, összefüggését. Ez alól kivételt képez a *Magyar dialektológia* címmel nemrég megjelent új tankönyv (tartalmánál és terjedelménél fogva inkább kézikönyv), amelynek egyik fejezetében Kiss Jenő összegzi a tanárképzés és a közoktatás ezen a téren elért eddigi eredményeit és a későbbiekben

elvégzendő feladatait (2001: 145–155). Az ott kifejtett magyar kutatások eredményei közül – alapossága, átfogóbb jellege miatt – Guttman Miklós kandidátusi értekezését, illetőleg annak később átdolgozott változatát emelem ki, amely az MNyTK.-sorozatban jelent meg (1995). Vizsgálódásainak középpontjában a tíz- és tizennégy éves tanulók nyelvhasználatában jelentkező tájnyelvi sajátosságok feltárása áll. Nyelvi-nyelvjárási elemzése alapján helyesen mutat rá azokra a feladatokra, amelyeket az oktatás-nevelés folyamatában, az anyanyelvi tudat formálásában elsősorban a magyartanároknak kell elvégezniük. Munkája szép és követendő példája az alkalmazott dialektológiának, amely továbbra is elhanyagolt terület nyelvjáráskutatásunkban. Jó lenne, ha a tanulók nyelvjárás-függőségű nyelvi hátrányos helyzetének megszüntetését vagy legalábbis annak csökkentését – Guttman vizsgálódásaihoz hasonló célú és módszerű – további kutatások segítenék a magyar nyelvterület más régióiban is, és a magyartanárok mindennapi munkájának megkönnyítésére minél előbb módszertani segédkönyvek látnának napvilágot nálunk is.

Ezért is gondoltam arra, hogy hasznos volna a szóban forgó problematikának néhány elvi és gyakorlati kérdésére részletesebben is kitérni, mégpedig azon vizsgálódások alapján, melyeket a német nyelvterületen már régebben elkezdtek és részben már meg is valósítottak az ottani szakemberek. Ezen a téren elért eredményeiknek a megismerésére – egyéb kutatásaim mellett – először 2001-ben a bécsi Collegium Hungaricum hathetes ösztöndíjának elnyerésével, 2002-ben pedig egy két hónapos DAAD-ösztöndíj keretében az NSZK-beli Göttingenben adódott lehetőségem. Tanulmányútjaim során ugyanis módomból volt arra, hogy a Bécsi Egyetem Germanisztikai Intézetében Herbert Tatzreiter professzorral, a Göttingeni Georg-August Egyetemen pedig Dieter Stellmacher professzorral a fölmerült szakmai kérdésekről konzultáljak, és az ottani könyvtárakban a témakörbe vágó szakirodalmat tanulmányozzam. Mindkét kolléga segítőkészségét, támogatását ezúton is köszönöm.

A német nyelvterületen – például a magyartól eltérően – igen nagy különbségek alakultak ki az egyes helyi nyelvjárások között, és ezeknek egy része sokfelé mindmáig megőrződött. Még napjainkban is előfordul, hogy két különféle nyelvjárást (pl. a pomerániait és alemant vagy a hessenit és a tirolit, sőt például a pfalzi régióon belül a zweibrückeni és a hochspeyeri tájszólást) beszélő nem érti meg egymást, ha mindegyikük a saját tájnyelvét használja. Nekik a sikeres kommunikációhoz közvetítő nyelvváltozatra van szükségük. Ennek eszköze általában az iskolában elsajátított standard. Nyilvánvalónak látszik, hogy az iskolába kerülő tanulók azon részének, akiknek nyelvhasználatára kisebb-nagyobb fokú nyelvjárásiasság jellemző, hosszú ideig sok nehézséget okoz a standard német nyelven folyó oktatás, a tanórák megszabta (írásbeli és szóbeli) feladatok sikeres teljesítése. Mattheier (1980: 108) olyan tanári tapasztalatokra is utal, melyek szerint még a gimnázium első osztályában is volt arra példa, hogy az egyes tanulók először nyelvjárási formában fogalmazták meg dolgozatukat, s ezután írták át a standard németnek megfelelően.

A nyelvjárás és az iskolai oktatás összefüggésének kérdése a német dialektológiában már korábban is fölmerült, ezt a problematikát különféle (elsősorban

didaktikai) szempontból több nyelvjáráskutató is fölvetette. Így többek között például Gunter Bergmann a *Nyelvjárások és nyelvjáráskutatás* című könyvének (1964) egy külön fejezetében (*Mundart in der Schule*) fejtegette az iskola és a nyelvjárás(ok) kapcsolatát, azokat a nehézségeket és teendőket, amelyek a tanulók nyelvjárásias beszédéből adódnak, s melyekkel az oktatás folyamatában a diákoknak – megfelelő tanári hozzáértéssel és segítséggel – sikeresen meg kell birkóznuk. Szerinte az olyan településeken, ahol még erőteljesen megőrződött a helyi nyelvjárás, azt nem szabad elhagyni a köz- és irodalmi nyelv javára, hanem ehelyett inkább mindkét változat ismeretére és használatára kell törekedni. Példaként említi, hogy néhány helyen (Vogtland vidékén) jó eredményeket értek el azzal, hogy az első osztályokban a helyi nyelvjárásban folyt a tanítás, amikor a tananyag lehetővé tette. Ennek természetesen előfeltétele, hogy a tanár maga is beszélje az adott település tájszólását. Nagyon fontos továbbá – mint írja –, hogy az oktatás-nevelés folyamatában a standard elsajátítását a nyelvjárás megőrzésével párhuzamosan kell megvalósítani, a helyi nyelvjáráshoz kötődő nyelvi öntudatot ugyanis nem megszüntetni, hanem erősíteni kell (vö. 1964: 10).

A dialektológia és az iskolai oktatás közötti kapcsolat régi fölismerése ellenére a német nyelvterületen (főleg az NSZK-ban) lényeges változás az 1970-es évek elejétől következett be (a kezdeti próbálkozásokra vö. Kiss 2001: 145). Ezután vált a nyelvjáráskutatás (a tanulók nyelvjárásias nyelvhasználata) és az oktatás összefüggésének vizsgálata egyre népszerűbb és gyakoribb kutatási témává. Az *Egy nyelvjárás-orientációjú nyelvi módszertan alapjai* című tanulmánykötet (1978) egyik szerkesztője, Ingulf Radtke visszapillantva a lényegében néhány évvel korábban indult szociolingvisztikai kutatásokra, csupán példaként nyolc önálló kötetet és cikket sorolt föl (pl. Ulrich Ammon: *Dialekt, soziale Ungleichheit und Schule*. Weinheim, 1972; Joachim Hasselberg: *Dialekt und Bildungschancen*. Weinheim und Basel, 1976; Gerhard Koss: *Angewandte Dialektologie im Deutschunterricht*. In: *Blätter für den Deutschlehrer*. 1972, 92–102; stb.), s ehhez hozzáfűzte, hogy a szóban forgó listát még növelni is lehetne. Az iskolai oktatás és a tanulók nyelvjárásias nyelvhasználatának vizsgálatában szerinte nagy szükség van arra, hogy minél előbb olyan összehasonlító grammatikák szülessenek, amelyek a nyelvjárások és a német köznyelv közötti különbségeket megfelelő részletességgel tárják föl. Az ily módon összeállított kötetek eredményeit pedig bele kell dolgozni az iskolai tankönyvekbe. Az Ulrich Ammon, Ulrich Knoop és Ingulf Radtke által szerkesztett kiadvány (1978) – visszatekintve a megjelenésétől eltelt majdnem 25 esztendőre – e témakörben máig az egyik legjelentősebb tanulmánygyűjtemény a német dialektológia és szociolingvisztika történetében. A kötetben megjelent írásokra összességükben a nyelvjárás szociolingvisztika megjelölés illik, amelyre a német nyelvű szakirodalomban három elnevezés is használatos (*Dialektsoziolinguistik*, *Sozialdialektologie* és *kommunikative Dialektologie*). Nagyobb részük a nyelvjárás(ok) és az iskolai oktatás összefüggését vizsgálja, némelyikük különösen részletesen foglalkozik ezzel a témakörrel (pl. Volker Broweleit: *Dialektologie und Sprachdidaktik*; Bernd-Ulrich Kettner: *Niederdeutsche Dialekte, norddeutsche Umgangssprache und die Reaktion der Schule*; Hans Ramge: *Kommunikative Funktionen des Dialekts im Sprachgebrauch von Lehrern*

während des Unterrichts), van azonban egy-két elméleti-módszertani vonatkozású tanulmány is benne (pl. Roland Ris: *Sozialpsychologie der Dialekte und ihrer Sprecher*). – Érdekeségként, sajátos témaválasztása miatt említem meg Bernhard Kettemann és Wolfgang Viereck *Anyanyelvi nyelvjárás és idegennyelv-elsajátítás. Nyelvjárás és interferencia: stájer-angol* című közös tanulmányát, amely a Graz környéki stájer nyelvjárások hatását vizsgálja angolul tanuló tíz-tizennégy évesek nyelvhasználatában.

Az iskolai némettanítás segítésére a nyelvjáráskutatók már az 1970-es évek második felétől értékes oktatási segédkönyveket, füzeteket adtak ki néhány nyelvjáráshoz kapcsolódóan. Így például a pfalzi, a sváb és a westfáliai nyelvjáróterületről a következőket: Ulrich Ammon – Uwe Loewer: *Schwäbisch*. Düsseldorf, 1977; Hermann Niebaum: *Westfälisch*. Düsseldorf, 1977; Beate Henn: *Pfälzisch*. Düsseldorf, 1980). Ezek a füzetek a 70-es évektől kezdődően immár egy fontos kiadványsorozatot jelentenek (*Dialekt/Hochsprache – kontrastiv*. Sprachhefte für den Deutschunterricht herausgegeben von Werner Besch–Heinrich Löffler–Hans H. Reich). Erre a füzetsorozatra jellemző, hogy alaposan végiggondolt, szerteágazó szempontrendszerre épül, melyben a német dialektológiai kutatások eredményei jól hasznosíthatóan kapcsolódnak az iskolai némettanításhoz. Mindegyik füzet röviden, lényegre törően olyan elméleti-módszertani kérdéseket tárgyal, amelyek nagy segítséget jelenthetnek a közoktatásban (elsősorban) a némettanárok számára. Így például szó esik bennük a nyelvi-nyelvjárási környezetről és a nyelvjárások ismeretéről, használatáról, a nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg az anyanyelv kapcsolatáról, továbbá – elsősorban a nyelvtanítással összefüggő – elvi-módszertani problémákról, és természetesen nem maradhatott ki e kiadványokból az elemzésre kiválasztott nyelvjáróterület kisebb-nagyobb egységeinek a bemutatása sem. Az említett fejezetek után a különböző nyelvjárási jelenségekre visszavezethető nyelvi-nyelvtani hibák számbavétele, elemzése található meg bennük, mégpedig – a gazdag példaanyag miatt – általában nagy terjedelemben. E füzetek közül kettőre hívom föl a figyelmet. Ludwig Zehetner, a 2. füzet (*Bairisch*. Düsseldorf, 1977) szerzője például helyesírási és grammatikai problémákat vizsgált részletesebben, de kitért a bajor nyelvjárások szókincsének elemzésére is. – Az alsószász nyelvjárások különféle (hangtani, alaktani, morfoszintaktikai, mondattani és lexikai) sajátosságait Dieter Stellmacher vetette össze – követésre méltó alapossággal – a standard némettel, a feltárt nyelvjárási eredetű hibákat pedig a grammatika területei szerint külön fejezetben összegezte (*Niedersächsisch*. Heft 8. Düsseldorf, 1981). Lényegében véve a többi füzetnek a fölépítése, módszertani eljárása, nyelvi anyaga és vizsgálati eredményei is ezekhez hasonlóak, azokkal a magától értetődő tájnyelvi különbségekkel, amelyek az egyes nyelvjáró régiók között napjainkban is megvannak.

Fontosnak tartom Valentin Reitmajer egy idevágó munkájának (1979) vázlatos bemutatását is, ez a kiadvány ugyanis elméleti-módszertani tekintetben és gazdag nyelvi-nyelvjárási anyagon nyugvó eredményei alapján jó mintául szolgálhat mindazon kutatások számára, amelyek a tanulóknak az iskolában elért teljesítménye és nyelvjárásias nyelvhasználata közötti összefüggések részletes feltárására irányulnak. Könyvének bevezető fejezetében áttekintette a külföldi és

a németországi szociolingvisztikai kutatásokat (főképpen Basil Bernstein és Ulrich Oevermann vizsgálódásait), a nyelvi hátrányos helyzet szociolingvisztikai és dialektológiai összetevőit, továbbá a nyelvjáráskutatásnak és a szakmódszertannak e témakörbe tartozó eredményeit. A szerző sajnálattal állapította meg, hogy a német nyelvterületen is hosszú ideig elkerülte a kutatók figyelmét az a körülmény, hogy az irodalmi nyelv elsajátításának folyamatában a nyelvjárásiasság gátló tényező lehet. Ez annak ellenére is jellemző, hogy a nagy múltú, hagyományos dialektológia Németországban a germanisztika egyik legrégebbi tudományága, amely a nyelvjárások vizsgálatában a 19. század közepétől napjainkig igen jelentős eredményeket ért el (Reitmayer 1979: 6–7). Mindehhez azonban hozzátette, hogy mindennapi munkájuk során a német tanárok már régen fölismerték, hogy a különböző nyelvjárási jelenségek ismerete és használata a tanulóknak sok gondot okoz iskolai tanulmányaikban. A szerző ezzel kapcsolatban Ludwig Wittgenstein példájára hivatkozik, a híres filozófus ugyanis népiskolai tanító korában nemcsak a figyelmet hívta föl erre a problémára, hanem ezen túlmenően 1925-ben egy szótár összeállításával a tanulóknak segíteni is próbált a nyelvjárási nyelvhasználatból fakadó nehézségeik leküzdésében. – Figyelemre méltóak Reitmayer könyvének azon részei is, melyekben terminológiai kérdéseket tárgyal, így például nagyon részletesen foglalkozik az irodalmi nyelv, a nyelvjárás és a köznyelv fogalmával (1979: 27–47), valamint a nyelvi hátrányos helyzet (Sprachbarriere) meghatározásával (1979: 153–8). Természetesen az anyaggyűjtés elvi-módszertani kérdéseit is taglalja, majd bemutatja a vizsgálatra kiválasztott településeket és a különféle tanulói korcsoportokat is. Alapos, részletekre is kiterjedő elemzést nyújt a csak nyelvjárásban, a csak köznyelven beszélő tanulói korcsoportokról és a kettős-nyelvűekről. Majd bemutatja azokat a hang-, alak- és mondattani, illetőleg szókincsbeli hibákat, amelyek a diákok nyelvjárásának hatásával függnek össze. Munkája értékes hozzájárulás azon németországi vizsgálódásokhoz, amelyek az alkalmazott dialektológia területén az iskolai oktatáshoz kapcsolódóan az 1970-es évektől kezdődően követendő példát jelentenek más országok kutatói számára is.

Mintegy két évtizeddel ezelőtt látott napvilágot Klaus J. Mattheiernek *A nyelvjárások pragmatikája és szociológiája* című értékes munkája (1980), amely egy külön fejezetben tárgyalja a dialektológia (ezen belül a nyelvjárások) és az iskolai oktatás kapcsolatát. Fölveti és gazdag szakirodalom alapján vizsgálja például azt a kérdést, hogy az iskoláskorú gyerekek nyelvhasználatára jellemző-e egyáltalán a nyelvjárásiasság, s ha igen, mennyire, milyen mértékben van elterjedve a diákok körében. A nyelvjárásban beszélő tanulók számarányáról különböző régiókból százalékos pontosságú statisztikai adatokat is közöl, melyek között vidékenként olykor igen jelentős eltérések mutatkoznak, így például a legkisebb érték (7,6%) Northeim körzetéből való, a legnagyobb pedig (72,2%) Bamberg környékéről származik (1980: 110). A vizsgálatok alapján nyert statisztikai adatok összesítésével arra az eredményre jut, hogy a németországi (NSZK-beli) diákok 25%-ára, azaz minden negyedik tanuló nyelvhasználatára jellemző a nyelvjárási beszéd. Napjainkban már minden bizonnyal kevesebb iskoláskorú beszél nyelvjárásban, ötven-hatvan évvel ezelőtt pedig nyilvánvalóan nagyobb lehetett a tájnyelvet ismerő és használó diákok száma. A standard német tényle-

ges térhódítása az iskolában ugyanis – különböző okokból – csak a II. világháború után következett be (1980: 112). – Ausztriáról és Svájcra azt állapítja meg a szerző, hogy – noha egyik országból sincsenek átfogó, részletes statisztikai adatok a nyelvjárásban beszélő tanulók számarányáról – bizonyosnak látszik: a helyi nyelvjárások szerepe az iskoláskorúak beszédében jóval nagyobb, mint Németországban. A német nyelvű Svájcban (az ország nagyobbik, középső, északi és északkeleti részén) egyébként a diákok elsődleges nyelve a svájci német (das Schweizerdeutsche), a standard német mint második nyelv funkcionál körükben. Ausztriában sokszínű, más német tájszólásoktól eléggé elütő helyi nyelvjárások vannak, amelyek kisebb-nagyobb mértékben színezik a standard németet. Az ausztriai és svájci (dialektológiai és szociolingvisztikai) kutatások a németországiakhoz viszonyítva kisebb figyelmet fordítottak a nyelvjárások és az iskolai oktatás összefüggésének tárgykörére, az idevágó szakirodalom is kisebb terjedelmű. Ez talán azzal is magyarázható, hogy Ausztriában bizonyos mértékig fölhasználhatók például a bajor nyelvjárásban végzett kutatások eredményei (így pl. Zehetnernek a már említett füzete mellett a következő munkája: *Das bairische Dialektbuch*. München, 1985), illetőleg a Svájc területén lévő alemann nyelvjárásokhoz is kapcsolódóan Werner Besch és Heinrich Löffler közösen írt kiadványa (*Alemannisch*. Düsseldorf, 1977), valamint Heinrich Löfflernek egy másik dolgozata: *Orthographischen der Dialektsprecher am Beispiel des Alemannischen* (in: Ulrich Ammon, Ulrich Knoop und Ingulf Radtke [hrsg.] 1978: 267–83).

Néhány, figyelmet érdemlő példát az osztrák dialektológiai kutatások és szakmódszertan közötti együttműködésre is találunk. Így például szintén használatos forgatható a *Nyelv és nyelvjárás Felső-Ausztriában* című kiadvány (Johann Lachinger, Hermann Scheuringer, Herbert Tatzreiter [hrsg.]: 1989), amely egy nyelvjárási konferencia előadásait tartalmazza. A referátumoknak megközelítőleg a fele (összesen hat) a nyelvjáráskutatás és a közoktatás kapcsolatával foglalkozott, a hat előadó közül négyen németországi (NSZK-beli) résztvevők voltak, ketten pedig (Jakob Ebner gimnáziumi tanár és Franz Pree gimnáziumi tanfelügyelő) Ausztriát képviselték, vagyis a „Nyelvjárás és iskola” témakörben osztrák dialektológus nem tartott előadást. A konferencián részt vevő osztrák nyelvjáráskutatók (pl. Werner Bauer, Franz Patocka, Peter Wiesinger) különböző nyelvjárási témákhoz kapcsolódtak referátumukkal.

Jakob Ebner *Nyelvjárás és némettanítás Felső-Ausztriában* című előadása sokoldalúan, nyelvföldrajzi, módszertani és szociolingvisztikai szempontból elemezte a nyelvjárásiasság szerepét a némettanításban, részletesen kitérve azokra a tapasztalataira is, melyeket az iskolai élet különféle szinterein (például a tanórákon, az órák közötti szünetekben, kisebb létszámú csoportfoglalkozásokon) a tanulók nyelvhasználatáról szerzett. – Franz Pree *Nyelvjárás az osztrák tantervekben és az osztrák iskolákban* c. referátuma – az Osztrák–Magyar Monarchia korától kezdve napjainkig – olyan szempontból tekintette át a tanterveket, hogy azok mennyire vették figyelembe a diákok nyelvjárási beszédét és annak következményeit az egyes iskolatípusokban. A németországi Arno Ruoff *A nyelvjárás mint az iskolai oktatás tárgya* című előadása szintén kapcsolatban volt a tantervekkel, ezenkívül a nyelvjárásoknak a tanítási órákon való felhasználásáról fejtett ki tematikailag

sokszínű, érdekes és figyelemre méltó javaslatokat, mégpedig oly módon, hogy a különféle témaköröket (pl. nyelvföldrajz, nyelvjárás és irodalmi nyelv, földrajzi nevek, nyelvjárás és nyelvtörténet stb.) az egyes iskolai korcsoportok szerint állította össze. Mondanivalóját azoknak a tanterveknek a ismertetésével kezdte, melyeket a németországi tartományok többségében 1980 körül vezettek be. A szóban forgó előírások megengedik például a nyelvjárás használatát a tanórákon, s kitérnek arra is, hogy a nyelvjárasiasságot nem szabad lenézni, hanem éppen ellenkezőleg: a tájszólások azon szerepét kell erősíteni, amely a szülőföldhöz való ragaszkodást ébreszti fel a tanulóknál. Mivel ezekben a tantervi előírásokban nekünk magyaroknak is sok értékes, megszívlelendő tanulság rejlik, ezért hasznosnak látszik A. Ruoff fejtegetését részletesebben is idézni: „In den Lehrplänen der meisten deutschen Bundesländer ist seit wenigstens zehn Jahren wieder die verstärkte Beschäftigung mit Mundart vorgesehen. Die Vorschriften zielen in drei Richtungen: 1. der Gebrauch der Mundart im Schulunterricht soll zunächst geduldet werden, um »spontane Sprechbereitschaft des Schülers nicht zu beeinträchtigen« (Bildungsplan Baden–Württemberg); 2. »jede Abwertung der Mundart ist zu vermeiden, die Leistung der Mundart, die in der sprachlichen Erschließung der Heimat besteht, ist für den Unterricht fruchtbar zu machen« (Richtlinien Nordrhein–Westfalen); 3. die Behandlung der Mundart soll für den Sprachunterricht genutzt werden” (1989: 125).

Nyilvánvalóan a föllendült kutatások is közrejátszottak abban, hogy a szóban forgó témában a *Dialektologie* című kézikönyvből Klaus-Peter Wegera *A nyelvjárásról beszélő problémái a német standard elsajátításában* címmel értékes tanulmányt tehetett közzé (1983: 1474–92). A szerző jó összefoglalást nyújt azokról az 1970-es években végzett kutatásokról, amelyek a különböző életkorú tanulók nyelvjárásias beszédének az iskolai előmenetelükre tett hatását vizsgálják. Kilenc pontban összegzi azokat a területeket, melyeken tanulmányaik során a nyelvjárást ismerő és használó diákok hátrányai egyértelműen kimutathatók. Ezek közül néhánynak a megemlézése – kutatási és oktatási szempontból is – fontosnak látszik. Így például a nyelvjárás hátréru tanulóknak sokkal több helyesírási hibát követnek el, lassabban és hibásabban olvasnak, a tanórákon passzívabbak, ritkábban jelentkeznek, kevesebben tanulnak tovább, mint a német standardot használó társaik. Ezekhez a nehézségekhez a mezőgazdasági jellegű vidékeken, ahol még több a nyelvjárásias beszédű diák, további, az iskolai előmenetelt hátráltató körülmény (pl. a bejáró tanulóknak nagyobb száma, a múzeumok, színházak hiánya) is hozzájárul. Meggyőződésem, hogy az itt felsorolt tényezők – határainkon innen és túl – a magyarra is jellemzőek, sőt némelyikük hatványozottabb mértékben jelentkezik. Erdemes volna a főtett kérdéseket egyrészt szakmódszertani szempontból nálunk is még alaposabban megvizsgálni, másrészt a köz- és a felsőoktatásban irányító szerepet betöltő intézményeknek, szervezeteknek az elvégzendő kutatásokhoz és az iskolai föltételek sürgős javításához – nemcsak szavakban, hanem végre tettekben is – megfelelő anyagi segítséget nyújtani.

Németországban a dialektológia és a közoktatás kapcsolatának vizsgálata, a tanulói nyelvhasználat nyelvjárasiasságának és a tanulmányi előmenetel összefüggésének elemzése máig fontos és elismert témának számít a nyelvjárás-kutatóknak

és a szociolingvisztikával foglalkozó szakemberek körében egyaránt. Jól mutatják ezt az 1980-as és 90-es években megjelent önálló kötetek, cikkek és tanulmányok, melyek közül csak néhányat említek meg (pl. Ludwig Zehetner–Anthony Rowley: *Dialekt als Schulproblem* [vö. Ludwig Zehetner 1985: 197–210]; Reinhard Raschel: *Das Fränkische im Alltag, in der Schule und in der Medien*. In: Eberhard Wagner: *Das fränkische Dialektbuch*. München, 1987, 103–56; Ulrich Ammon [hrsg.]: *Dialekt und Schule in der europäischen Ländern*. Niemeyer, Tübingen, 1989; Erwin Koller: *Fräggisch gschriim? Eine fehleranalytische Untersuchung unterfränkischer Schüleraufsätze*. Tübingen, 1991; Rainald Bücherl: *Dialektwandel und Sprachvariation als dialektisches Problem. Eine Bestandsaufnahme im bayrisch-schwäbischen (lechrainischen) Übergangsdialekt*. Regensburg, 1995; stb.). Ugyanezt jelzi, hogy az utóbbi időben a német nyelvterületen szinte nem múlt el egyetlen dialektológiai konferencia sem anélkül (legyen szó akár a bajor-osztrák, akár az alemann nyelvjárásokról), hogy a „Nyelvjárás és iskola” című téma ne szerepelt volna a rendezvény programjában. Ezekben a szekcióüléseken elsősorban a nyelvjárások és az iskolai oktatás kapcsolatáról, a különféle tudományterületek (ezeken belül főképpen a dialektológia) és a szakmódszertan közötti interdiszciplináris együttműködésről és ennek további lehetőségeiről esett szó. Az 1995-ben Grazban tartott bajor-osztrák nyelvjárás konferencián például Gerhard Koss azt állapította meg, hogy a tanárképzés, a tanári továbbképzés és az iskolai oktatási módszerek szempontjából egyaránt öröndetes, hogy az utóbbi években a nyelvjárás kutatás és szakmódszertan közötti együttműködés szép eredményekkel járt (1998: 142).

Nagyon fontos és hasznos lenne, ha a magyar dialektológia eredményeit és az egyes nyelvjárásoknak azokat a sajátosságait, amelyek a tájszólásban beszélő tanulóknak a tanítás folyamatában hátrányt, kisebb-nagyobb nehézségeket okoznak, a tanárok nálunk is minél jobban figyelembe vennék. Ebben persze nemcsak a módszertanos szakembereknek, tanítóknak, magyartanároknak vannak teendői, hanem a nyelvjárás kutatóknak is. Úgy vélem, hogy a német dialektológia és a szakdidaktika – a Gerhard Kosstól említett – eredményes együttműködése követésre méltó például szolgálhat más nemzetek számára is, mégpedig nemcsak elméleti síkon, hanem gyakran konkrét módszertani javaslatokat, ötleteket is adva a tanórákon végzendő munkához. A közoktatást ugyanis – amint már említettem – viszonylag sok segédkönyv, füzetsorozat is segíti Németországban. Ezek a különféle iskolatípusok diákjainak olyan szemléletű anyanyelvi nevelését szolgálják, melyben a nyelvjárás és a standard német nem szemben áll egymással, hanem mindegyiknek megvan a helye, mindegyik megkaphatja a maga szerepét. Ezt a gondolatot a Zellben rendezett nyelvjárás konferencia egyik résztvevője, Valentin Reitmajer *A tájszólásban beszélők iskolai problémái a nyelvjárások reneszánsza ellenére?* című előadásának végén így fogalmazta meg: „Azt kell célul kitűznünk, hogy az iskolában ne egyedül a köznyelv és ne csupán a nyelvjárás, hanem mindkét nyelvváltozat szerepet kapjon. Egy mottóval így lehetne ezt kifejezni: a köznyelvet el kell sajátítani, a nyelvjárást nem szabad elfelejteni, és ha szükséges, a tájszólást ismét meg kell tanulni!” (In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert [hrsg.]: 1989: 151).

Annak ellenére is hasznos lenne a német nyelvterületen az alkalmazott dialektológiában elért eredményeket figyelembe vennünk, hogy a magyarban – amint már részletebben is kifejtettem – megközelítőleg sincsenek olyan nagy különbségek egy-egy tájszólás és a köznyelv, illetőleg az egyes nyelvjárások között, mint a német nyelvterületen. A nyelvjárásias beszéd ugyanis – nyilvánvalóan vidékenként is eltérően, egyénekenként pedig még nagyobb különbözőséggel – napjainkban is megvan, s kisebb mértékben meg is lesz, ezért az oktatás-nevelés folyamatában (tanórán és az iskolai nyelvhasználat más színterein) sem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az áttekintett kutatási eredmények mellett természetesen arra is figyelemmel voltam, hogy a szakemberek és a szakmán kívüliek általában miképpen ítélik meg a nyelvjárásiaságot, hogyan vélekednek a nyelvjárásról mint nyelvváltozatról és annak használatáról a mindennapi nyelvi érintkezésben. A német nyelvterületen a szakemberek felfogása és a közvélemény között a nyelvjárásias beszéd megítélésében általában nincs lényeges eltérés: a standard német mellett a nyelvjárásnak is megvan a maga helye és szerepe, és semmiképpen sem lenézett, stigmatizált nyelvváltozat a németországi tartományok nagy részében. A nyelvjárásiaság napjainkig való megőrzése és vállalása történelmi, társadalmi okokkal magyarázható. Így például abban, hogy a bajor lakosság többsége ma is bizonyos büszkeséggel használja nyelvjárását, Bajorország történelmi múltja, az évszázadokkal ezelőtt kialakult bajor tudat és a vele szorosan összefüggő bajor nyelvjárás tudat játszik közre elsősorban. Reitmajer – a már említett tanulmányában – például arról is beszámolt, hogy a 80-as években NSZK-szerte különféle nyelvjárás egyesületek, szervezetek jöttek létre azzal a céllal, hogy a tájnyelvi gyűjtéseket, feldolgozásokat anyagi támogatással is segítsék, ösztönözzék. Itt például utalt a müncheni egyetemen végzett azon vizsgálódásra, amely szerint Bajorországban a felnőtt lakosságnak kerekén 80%-a ismeri és beszéli a helyi nyelvjárás, s emellett hivatkozik egy müncheni folyóiratra is, amely 1985 januárjában arról tudósított, hogy sok bajorországi vezető munkahelyén is tájszólásban beszél (1989: 141). Vannak viszont olyan néprészlegek, etnikai csoportok, amelyek kevésbé ragaszkodnak tájnyelvükhöz (ilyenek pl. a frízek). Ausztriában a jó néhány kisebb egységre tagolható bajor-osztrák nyelvjárás sem őrződik meg olyan szívesen, mint Bajorországban. Svájc német nyelvű népessége viszont különösen az egymás közötti kommunikációban – saját tájszólásában (az alemann nyelvjárás valamelyik helyi változatában) érintkezik. S ez nemcsak a nagyobb városoktól távolabb élő vidéki lakosságra jellemző, hanem még az értelmiségre is, amely ismerősei körében saját városi (pl. a baseli, berni, zürichi stb.) nyelvjárását használja.

A tájszólások megítélése tehát a német nyelvterületen sem egységes, az összkép azonban, amely róluk (a mindennapi nyelvi érintkezésben betöltött szerepükről) a szakemberek és a laikusok körében kirajzolódik, jóval kedvezőbb, mint a magyarban. Volna tanulni- és követnivalónk ilyen szempontból is. Nálunk ugyanis elég nagy szakadék tátong a nyelvjárásutatók felfogása és a közvélemény között. A nyelvjárásias beszédmód lenézése, megbélyegzése eléggé régi keletű a magyar nyelvterületen. Az a föltevés, hogy ennek okai legalább

kétszáz évre nyúlnak vissza, és elterjedésükben valószínűleg több tényező is közrejátszik (az okokra l. részletesebben Szabó 1999: 152–69; különösen: 160–7). Bizonyos tapasztalatok azt mutatják, hogy a régi korok és napjaink iskolatípusai a köznyelvi norma terjesztésének a jegyében minden nyelvjárási sajátóságot meg akartak szüntetni a kisebb-nagyobb mértékben tájszólásban beszélő diákok nyelvhasználatában. Ezt hat évig tartó közép- és általános iskolai tevékenységem során, mielőtt a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékére kerültem, magam is nemegyszer tapasztaltam. Az előzőekben fölvetett kérdéskörben tehát a ránk váró feladatok kétirányúak: egyrészt vizsgálnunk kellene a dialektológia (ezen belül a nyelvjáráások) és az iskolai oktatás kapcsolatát, majd ebben előrelépve a magyartanárok mindennapi munkájának segítésére – a különböző nyelvjáróterületek tájnyelvi sajátóságait és a belőlük adódó oktatási-nevelési feladatokat figyelembe vevő – kiadványokat kellene megjelentetni, másrészt a tanároknak és a közvéleménynek a nyelvjáróasságról kialakult szemléletét kellene megváltoztatni. Mindkét teendő sürgős és fontos, s mindkettő – sajnos – megoldhatatlannak látszik. Az első feladathoz több szakember kellene, s utánpótlásgondjaink egyre szorítóbbá válnak, hiszen egy-két évtized múlva a nyelvjárószakutatók száma a mainak akár a felére csökkenhet. Hasonló nehézségek a szakmódszertan területén is vannak, az iskolákban pedig – különböző okokból – egyre kevesebb az újítani tudó és akaró, kezdeményező típusú tanár. A szemléletformálás – látszólag – könnyebbnek tűnhet: ehhez pedig nem kellene anyagi feltételek, csak egy kis többletenergia a szakemberek (a nyelvészek, főképpen a nyelvjárószakutatók) és a tanítók, tanárok (elsősorban a magyar szakosok) részéről, s ezenkívül a közgondolkodást befolyásolni tudó egyéb fórumokon (pl. a rádióban, televízióban, napilapokban stb.) is szólni lehetne és kellene nyelvjárásaink egykori és mai helyéről, szerepéről népünk és nyelvünk életében. S akkor talán kevesebb diákot érne olyan negatív élmény, mint amilyen megszégyenítés nyelvjáró beszéde miatt Illyés Gyulát érte Dombováron egy hajdan volt mértanórán.

SZAKIRODALOM

- Ammon, Ulrich–Knopp, Ulrich–Radtke, Ingulf (hrsg.) 1978. *Grundlagen einer dialektororientierten Sprachdidaktik*. Weinheim und Basel.
- Bergmann, Gunter 1964. *Mundarten und Mundartforschung*. Leipzig.
- Ebner, Jakob 1989. Dialekt und Deutschunterricht in Oberösterreich. In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.): *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz.
- Guttman Miklós 1995. A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. *MNyTK*. 202. Budapest.
- Kettemann, Bernhard–Viereck, Wolfgang 1978. Muttersprachiger Dialekt und Fremdsprachenerwerb. Dialekttransfer und Interferenz: Steirisch-Englisch. In: Ammon, Ulrich–Knoop, Ulrich–Radtke, Ingulf (hrsg.): *Grundlagen einer dialektororientierten Sprachdidaktik*. Weinheim und Basel. 349–75.
- Kiss Jenő 2001. Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvoktatás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 145–55.

- Koss, Gerhard 1998. Schneckenudel und Klammeraffe. Zur Wechselbeziehung von Dialektologie und Sprachunterricht. In: Hutterer, Claus Jürgen–Pauritsch, Gertrud (hrsg.): *Beiträge zur Dialektologie des ostoberdeutschen Raumes. Referate der 6. Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie 20.–24.9.1995. in Graz*. Göttingen. 141–51.
- Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.) 1989. *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz.
- Mattheier, Klaus Jürgen 1980. *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen*. Heidelberg.
- Pree, Franz 1989. Dialekt in den österreichischen Lehrplänen und an den österreichischen Schulen. In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.): *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz.
- Reitmayer, Valentin 1979. *Der Einfluss des Dialekts auf die standardsprachigen Leistungen von bayerischen Schülern in Vorschule, Grundschule und Gymnasium. Eine empirische Untersuchung*. N. G. Elwert Verlag, Marburg.
- Reitmayer, Valentin 1989. *Schulschwierigkeiten von Dialektsprechern trotz Dialektrenais-sance?* In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.): *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz. 140–51.
- Ruoff, Arno 1989. Dialekt als Gegenstand des Schulunterrichts. In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.): *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz. 125–34.
- Stellmacher, Dieter 1981. *Niedersächsisch*. Heft 8. Düsseldorf.
- Szabó József 1999. *Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok*. Körös Főiskola, Békéscsaba.
- Wagner, Eberhard 1987. *Das fränkische Dialektbuch*. München.
- Wegera, Klaus-Peter 1983. Probleme des Dialektsprechers beim Erwerb der deutschen Standardsprache. In: Besch, Werner–Knoop, Ulrich–Putschke, Wolfgang–Wiegand, Herbert Ernst (hrsg.): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. 2. Halbband. Berlin, New York. 1474–92.
- Zehetner, Ludwig 1977. *Bairisch*. Hefte 2. Düsseldorf.
- Zehetner, Ludwig 1985. *Das bairische Dialektbuch*. München.
- Zehetner, Ludwig–Rowley, Anthony 1985. Dialekt als Schulprobleme. In: Zehetner, Ludwig: *Das bairische Dialektbuch*. München. 197–210.

Szabó József

SUMMARY

Szabó, József

Dialectology and education in Germany and Austria

It is an everyday experience of teachers of Hungarian language and literature that their pupils' knowledge and use of dialectal phenomena (e.g. in oral communication, school papers, or spelling in general) is usually a source of grave problems. It is, on the other hand, regrettable that comparatively few instances of cooperation between dialectologists and teaching methodology experts can be found in Hungary. The present author therefore thinks that it is useful to discuss certain aspects of that problem area, both theoretical and practical ones, on the basis of investigations that have been going on in Germany and Austria for some time now and have, at least in part, been completed there. The paper gives an overview of those results.

A „nyelvemen van”-jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben

Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel¹

1. Célkitűzés

A beszélt nyelvet vizsgáló nyelvtudományi ágazatok közül kétség kívül elsősorban a nyelvészeti konverzációelemzés, valamint a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika és a kognitív nyelvészet foglalkozik előszeretettel a verbalizációs problémák kutatásával. Kutatási céljuk, módszerük és tárgyuk tekintetében mindazonáltal jelentős különbségek tapasztalhatók.

A konverzációelemzés (KE) a hétköznapi beszélgetéseket felépítő különböző szerkezeti egységek törvényszerűségeivel foglalkozik.² A beszélőváltás és a szekvencialitás rendje mellett vizsgálja a hibajavítási mechanizmusokat is, azaz a beszélgetésekbe épülő „zavarok” javításának szerkezetét elveit, szabályait és módszereit. Célja annak bebizonyítása, hogy ezek a rendszernyelvészet szabályaitól eltérő „hibák” a kommunikáció jelentéssel bíró, szerves egységei, s a nyelvi interakció más folyamatainak szerkezeteihez hasonlóan szigorú rendet alkotnak. Az említett társtudományokat elsősorban maga a „hiba” érdekli, s mindez főként emlékezet- és gondolkodáseméleti szempontból. Azon kérdések mellett, hogy hogyan tároljuk a nyelvi tudást az emlékezetben³, hogyan működik a mentális szótár, és milyen eszközökkel lehet hozzáférni ehhez a tudáshoz (vö. Gósy 1999: 121–50), érintenek a felejtéssel kapcsolatos elméleteket is: például az „információvesztés” elméletét vagy az arra való képtelenséget, hogy bizonyos tárolt információt elő tudjunk hívni (vö. Schermer 1991: 159, 165; Herrmann 1992: 181–92. és Börner–Vogel 1994: 9). Szemben módszereikkel, melyek párhuzamot vonnak beteg, illetve normális beszélők nyelvprodukciónak képessége és annak deficitjei között (vö. Osmanné 1995: 148, 154; Herman–Szentesi–Szépe 1995: 85, Raupach 1994: 27; valamint Bánréti 1998, Hoffmann 1999, Osmanné Sági 1999 és Roth 1989 tanulmányait is), a KE-ben elsősorban egészséges beszélők nyelvi hibáira irányítjuk a figyelmet.

Tanulmányom témája a verbalizációs problémák egyik tipikus fajtája, az úgynevezett „nyelvemen van”-folyamat (vö. Eysenck–Keane, 1997: 166 f.).⁴ Ez olyan tudatos szókereső aktivitást jelent, amikor egyrészt egészen biztosak vagyunk abban, hogy ismerjük azt a szót, nevet

¹ Készült a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a Humboldt Kutatói Ösztöndíj támogatásával. A dolgozat bővebb változatát l. in: Iványi 2001c: 66–89.

² A KE kialakulását, vizsgálati tárgyait és metodológiáját, valamint a német és angol szakkifejezések magyar fordításának jegyzékét l. Iványi 2001a: 74–93.

³ A különböző mentális reprezentációk tárgyalását l. in: Eysenck–Keane 1997: 215–61. Vö. Séra L.–Kovács I.–Komlósi A. 1994 tanulmányait is, különös tekintettel Paivio, Block valamint Kolers és Smythie írásaira. Vö. továbbá Gósy 1999: 121–50. A Broca-afáziás személyek mentális reprezentációjához vö. Hoffmann 1999.

⁴ Az angol szakirodalom *tip of the tongue* (= TOT)-jelenségként ismeri (vö. Brown, R.–McNeill, D. 1966, Jones, G. V. 1989 és Yarmey, A. D. 1973), ezt a kifejezést használja a német szakirodalom is (vö. Handke 1994: 93, Herrmann 1992: 182–3, Börner–Vogel 1994: 9 és Zimmermann (1994: 116) a *Zungenspitzen-Phänomen* vagy az *es liegt mir auf der Zunge* mellett (vö. Koll-Stobbe 1994: 56–7 és Schermer 1994: 177). A magyar nyelvű szakirodalom az angol nyelvű minta alapján említi TOT-nak is (vö. Kónya 1994: 46–50 és Geist 1988), míg Lengyel (1997: 94) *szóvakágnak* nevezi, holott ez a kifejezés másutt a diszlexia egyik fajtájának jelölésére szolgál, vö. Gósy 1999: 261.

vagy szókapcsolatot, amelyet keresünk, másrészt azonban ez a lexikai egység teljes egészében mégsem akar eszünkbe jutni, s ezért nem tudjuk verbalizálni (vö. Koll-Stobbe 1994: 56). Ilyen helyzetben a beszélő gyakran teljes figyelmét a probléma megoldásának szenteli, s különböző kommunikatív stratégiákkal megpróbálja a keresett szótári egységet megtalálni, vagy – amennyiben a keresés sikertelen marad – mindent megtesz azért, hogy valahogyan megmagyarázza, helyettesítse vagy körülírja azt.

Bár a KE kutatási módszerei általános felfogás szerint nem alkalmasak arra, hogy verbalizációs problémák okait kutassák (vö. Iványi 2001b: 87–95), jelen vizsgálatok elsősorban arra tesznek kísérletet, hogy

- a „nyelvemen van”-jelenségeket és a mögöttük rejlő problémátípusokat konverzációelemzési eszközökkel leírják és klasszifikálják, továbbá
- a KE eszközeivel nyert vizsgálati eredményeket szembeállítsák a kognitív nyelvészetével és a pszicholingvisztikáéval, valamint
- anyanyelvű, illetve idegen nyelvű „nyelvemen van”-jelenségeket hasonlítsan össze egymással, s megállapítsa hasonlóságait és különbözőségeiket.

A határtudományok egybevetése csupán arra a kérdésre keresi a választ, hogy a KE alkalmas-e olyan nyelvi zavarok leírására, melyek vizsgálatával eddig inkább más részdiszciplínák foglalkoztak, s ha igen, milyen mértékben, s a határtudományokhoz képest milyen eredménnyel. Jelen tanulmánynak azonban nem lehet célja a kognitív tudományok és különböző nyelvészeti irányzatok (kognitív nyelvészet, pszicholingvisztika, szövegnyelvészet, spontán beszédkutatás stb.) ide vonatkozó elméleteinek részletes taglalása és értékelése. Ezért a határtudományok bizonyos felismeréseire kizárólag abban az esetben történik utalás, amikor a KE módszereivel hasonló eredményekre jutottunk.

2. Empirikus vizsgálatok

A KE módszereinek megfelelően, spontán hétköznapi beszélgetések elemzése segítségével szeretném feltárni azokat a szabályszerűségeket, amelyek részét képezik a szókeresés⁵, azon belül is a „nyelvemen van”-jelenség szerkezetének, s a vizsgált nyelvek mindegyikében fellelhetők.⁶

2. A „nyelvemen van”-folyamat és a beszélő „tudásérzete”

2.1. Anyanyelvi szókeresés

P7/b.4. jelzetű „JUDEN” c. HIAT-DOS-transzkripció

Tartalom: Beszélgetés kisebbségi problémákról, az antiszemitizmus kialakulásáról

Rövidítések Magyarázat

H	P úr, német anyanyelvű házigazda
Z	Zsuzsa, magyar anyanyelvű vendég

⁵ A szókeresés jelzésrendszeréhez és szabályaihoz vö. Iványi 2000: 61.

⁶ Az itt elemzett beszélgetésrészletek publikált korpuszom részét képezik, az elemzésekben hivatkozott helyek ott megtalálhatók: Iványi 1998: 150–300 és Iványi 2001c: 114–265. A korpusz leírását vö. in: Iványi 2001c: 26–34.

3	H	[die westjuden waren völlig anders als die Ostjuden, nicht wahr' <i>a nyugati zsidók teljesen mások voltak, mint a keletiek, igaz?</i>
6	H	[da waren zum beispiel die/ die großen (sErafimoid?) ä <i>ott voltak például a a nagy (sErafimoid?) ö</i>
	H	[ä äh: as/ ä=ä ↓wie heißen sie noch kinder as-/=ä: c'... ö öh: as ö=ö <i>gyerekek, hogy is hívják őket as ö c</i>
	Z	[mhm' mhm'
7	H	['askenasi' & ja'. eben (zwischen dem spanischen?) 'askenazi' & igen'. <i>pontosan (a spanyol és ... között?)</i>
8	Z	[Askenasi, askenazi,

Az itt bemutatott, keleti és nyugati zsidókról folytatott német nyelvű beszélgetésben az anyanyelvű H a 6–8 partitúrasorban egy olyan szekvenciához érkezik, amely egyértelműen szókereső folyamatként, sőt „nyelvemen van”-jelenséggént írható le. Világosan utalnak erre a megtört mondatstruktúra mellett a szóismétlések és újraindítások, a szünetek és hezitáló elemek, a keresett szó közepén többszöri megbotlás, tempó- és dinamikaváltozások, valamint a beszélgetőpartner megerősítései. Arról, hogy a beszélő ismeri a keresett *aschenasi* szót, és hogy maga is tudja, hogy ismeri, elsősorban ennek metadiszkurzív megfogalmazása tanúskodik: *wie heißen sie noch* (a. m. 'hát hogy is hívják'), amely egyidejűleg mint egyfajta „önkezdemenyezett külségség” (vö. Apfelbaum 1993: 125 és Iványi 2001a: 78–9) is felfogható. Másrészt ezt jelzi a célszó ismételt megpróbált verbalizálása: *as/ as/* – melynek sora egyébként a *serafimoid* alakokkal kezdődik –, s harmadszor az „önmegoldás”, azaz a célszó sikeres megtalálása a beszélgetőpartner segítségével nélkül.

A *sErafimoid* szóalak látszólag egyáltalán nem illik a kontextusba, alakja szerint a *Seraph* (többes számú alakja *Seraphim*) szóra emlékeztet. Ennek szemantikai megfejtéséhez a kontextus szolgál segítségül: a keleti és nyugati zsidókról szól a beszélgetés, és a beszélgetőtársak a „keleti zsidóság” kifejezés idegen nyelvű megfelelőjét, az *Aschkenasim* alakot keresik. A „nyugati zsidóság” hasonlóképpen idegen nyelvű megfelelője a *Sephardim* alak. Amikor a német anyanyelvű beszélő megpróbálja a keresett szót megtalálni, olyan alakot hoz létre, amely fonetikailag a célszó antonimájához hasonlít, és feltűnő hasonlóságot mutat egy harmadik lexémához is. A *Serafimoid* szó ugyanis a *Seraphim* és a *Sephardim* alakok keveredése, amelyek első szótágjukban, egyéb hangzóikban (*r, a, ph, m, i*), szótagszámukban, morfológiai formájukban, sőt még etimológiájukban is megfelelnek egymásnak: mindkettő héber-jiddis eredetű.

A bemutatott „nyelvemen van”-jelenség a szókereső aktivitás szokásos indikátorai (vö. Iványi 2000) mellett a beszélőnek a célszó ismeretére történő utalásáról, illetve annak megkísérelt verbalizálásáról is tanúskodik, s mind a célszónak, mind az antonimájának, sőt, más, fonetikailag hasonló szavaknak az elemeit is felmutatja.

A beszélőnek a „nyelvemen van”-folyamat közben érzett meggyőződését, hogy a célszót ismeri, a kognitív nyelvészet is tárgyalja „tudásérzet” és ehhez hasonló elnevezésekkel (vö. Schermer i. m. 177 és Herrmann i. m. 182). A kognitív pszichológia a jelenséget „aktív rés”-ként is emlegeti, mert „a rést a felidézni nem tudott szó hiánya okozza; amely aktív, mert felsejlik a szó és irányítja a keresést” (Kónya 1994: 46). Ami a szókeresés során az újból és újból próbálkozászerűen verbalizált s a célszóhoz vezető alakokat illeti, a kognitív nyelvészet szerint a lexikonegységek a mentális lexikonban formális és konceptuális aspektusok szerint együtt, de mégis elkülönítve vannak tárolva (vö. Börner–Vogel i. m. 2–3, Koll–Stobbe i. m. 60 és Herrmann i. m. 185–6), és ennek megfelelően alak és „lemma” (azaz a konceptuális specifikáció) egymástól függetlenül is aktiválhatók (vö. Handke 1994: 94). Neurolingvisztikai kutatások szerint a „lemma” és az alak

leggyakrabban egymást követően aktiválódnak: „Az első szakaszban a szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező lexikális reprezentáció, a lemma aktiválódik. Ezt követi az ennek megfelelő lexikai-fonológiai reprezentáció, a lexéma” (Osmanné Sági 1998: 142).

2.2. A „nyelvemen van”-jelenség idegen nyelven

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy idegen nyelven is előfordulhat-e igazi „nyelvemen van”-jelenség, s ha igen, konverzációelemzési módszerekkel milyen párhuzamok és különbségek állapíthatók meg az idegen nyelvű és anyanyelvű „nyelvemen van”-jelenség között.

R1/a.12. jelzetű, „BALLETT” c. HIAT-DOS-transzkripció

Tartalom: Beszélgetés a szentpétervári Kirov színházról

Rövidítések Magyarázat

F	P asszony, a házigazda felesége, német anyanyelvű
R	Roman, orosz anyanyelvű vendég
W	Wadim, orosz anyanyelvű vendég
Z	Zsuzsa, magyar anyanyelvű vendég

32	R	[mEIn →dEUtscher zum beispiel' . wünderte a németem például mindig csodálkozott
33	R	[immEr' + . warUm' wir so . ein ä ru:hn' oder ra:hn' . hogya miért van nálunk olyan ruhn vagy rahn
34	R	[ažiotaž = kak budjet wadim- ... nje po:mnjisch ... azsiotazs hogy is van Wadim nem emlékszel
	W	[nevet +
	R	[ähm ... (.....?) ru:hn oder ra:hn- öhm ruhn vagy rahn
	W	[(ruhn oder . rahn?), (.....?) ruhn vagy rahn
35	R	[. ažiotaž, nje sna'jesch kak budjet, ↑Q z Q azsiotazs nem tudod hogy van o-zsi-o-
	Z	[was' mi
36	F	[nevet
	R	[tAsch, ↓→kann nicht tazs nem tudom
	W	[n franzöIsches wOrt' egy francia szó
	Z	[nie gehört . na ja'(nevet) sohasem hallottam na igen
37	F	[ru/ruAn' ä Er ru ruan ö er
	R	[das wort erInnern . an das wort=erinnern a szót emlékezni a szóra visszaemlékezni
38	F	[U: En' rAn, das ist ein Englisches wort, . ein u en ran ez egy angol szó egy
	R	[. ja:, (ja:?) igen igen
39	F	[AnstUrm . ein Ansturm auf die kArten

		<i>roham</i>		<i>a jegyek megrohamozása</i>
	R	[(run?)	↑'Anstun, genau so rUn'	run
		<i>run</i>	<i>roham pontosan az roham</i>	<i>roham</i>
	Z	[<i>mhm'</i>	<i>mhm</i>
			<i>mhm</i>	<i>mhm</i>
40	F	[auf die An/ Eintrittskarten		ja,
		<i>a belépőjegyek megrohamozása</i>		<i>igen</i>
	R	[Eintrittskarten .	
			<i>belépőjegyek</i>	
	Z	[<i>mhm'</i>	
41			<i>mhm</i>	

A német nyelvet idegen nyelvként beszélő R elbeszélésében a 33. partitúrasorban (a továbbiakban ps.) szókereső folyamatra került sor. Emellett szól többek között az, hogy szaggatott a beszéde, szünetet tart s hezitáló elemet hallat, valamint a mondat tárgyát két különböző alakban is verbalizálja. A kérdő intonáció, a főszekvencia megtörése és a mellékszekvencia kezdése szintén erre utal. A probléma feldolgozásának különböző stratégiáit a mellékszekvencia tartalmazza, amely végül főaktivitássá válik: a tulajdonképpeni aktivitást ugyanis – amely a főszekvenciában kezdődött – R szintaktikailag nem fejezi be, bár később „auf die Karten” alakban részlegesen visszatér hozzá (40. ps.).

Arról a fogalomról, amelyhez a beszélő a megfelelő német nyelvi szóalakot keresi, saját maga ad felvilágosítást, hiszen idegen nyelven kétszer is megnevezi: R az orosz *ažiotaz* szó (a német nyelvben *Agiotage*-ként, francia eredetű idegen szóként használatos) német ekvivalensét keresi. A beszélgetőtársak az interaktív kereső folyamat végén a németben használatos angol idegen szót, a *run*-t nevezik meg célszóként. A megoldáshoz vezető próbálkozások sorában az első alternatíva, a *ru:hn* fonetikai megközelítése a célszónak: mássalhangzóiban és szótagszámában megegyezik azzal, csak magánhangzójuk és annak nyújtottsága különbözik egymástól. A második alternatíva, a *ra:hn* még közelebb kerül a célszóhoz: a magánhangzó már egyezik, csak hosszúsága tér még el.

Több jel mutat arra, hogy a beszélő saját feltételezése szerint ismeri a keresett szót: egyrészt sikertelen próbálkozásai végén tett megjegyzése: *kann nicht das wort erinnern* (a. m. 'nem tudok emlékezni a szóra'), másrészt honfitársához intézett anyanyelvű segítségkérése: *ažiotaz = kak budjet wadim- ... nje pomnjisch* (a. m. 'Agiotage, hogy is van az, Wadim, nem emlékszel?'). Ezt további segítségkérés követi, amely azonban, hasonlóan az elsőhöz, sikertelen marad. A célszó aztán mégiscsak interaktív módon, „külséggel” jön létre, mivel F, aki a *ru:hn* és *ra:hn* alakok alapján felismerte a *run* angol idegenszót, közli annak helyes fonetikai és ortográfiai alakját, valamint német megfelelőjét, az *ansturm* szót.

Bár a megtalált szó konceptuálisan nem teljesen egyezik a keresettel, ez nem zavarja a beszélőt: hiszen mindkét szó ugyanabba a fogalmi körbe tartozik, ráadásul a *run* jelentésében következménye az *Agiotage* szónak.

Ha egybevetjük az idegen nyelvű „nyelvemen van”-folyamatot az anyanyelvűvel, a következő megállapításokat tehetjük: mindkét esetben egyformán olyan szó pillanatnyi realizálási nehézségéről van szó, amelynek szemantikai összetevője tudatos, fonetikai oldala azonban csak fokozatosan hozható létre, újból és újból megkísérelve verbalizálását. Közös továbbá, hogy a megoldási próbálkozások szóalakjai is hasonlóan a célszóhoz, mind szemantikai, mind fonetikai szempontból. A „külséggel” kezdeményezésében sem állapíthatók meg eltérések. Az egyetlen különbség az, hogy az idegen nyelven folyó szókereső folyamatban anyanyelvű verbalizálás is előfordul. Az elmondottak alapján feltételezhető, hogy a „nyelvemen van”-jelenségek anyanyelven és idegen nyelven egyaránt mutatják a beszélő „tudásérzetét”, s hasonló stratégiákkal oldhatók meg.

2.3. A szó létrehozásának fázisai

A kognitív nyelvészet a „nyelvemen van”-jelenséget a szóprodukciónak egyfajta hibájaként, zavart folyamatként magyarázza, amely problémamentes formájában három fő fázisban zajlik le a mentális lexikonban: a konceptualizációs, a formuláló és az artikulációs szinten (vö. Raupach i. m. 34 f. és Herrmann i. m. 184). A konceptualizációs szinten gondolati összefüggések és a nyelven kívüli valóság adottságai állnak össze fogalmakká. Előkészítik a beszédnyilatkozatok nyelvi szerkezetét, kiválasztják a felhasználandó nyelvet, és hozzárendelik a nyelvfüggetlen fogalmakhoz a nyelvspecifikus összetevőket. A formuláló szinten ezekhez az elemekhez társul grammatikai szerepük, előkészül és kialakul a fonetikai terv, amely aztán a fonetikai szinten meg végbe (vö. Herrmann i. m. 181–4, Koll-Stobbe i. m. 59, Handke i. m. 92–3, Raupach i. m. 21–34, 84, Levett 1989 és Möhle 1994: 40–6). Az agynak ez a munkája a beszélő számára normális nyelvhasználat esetén nem tudatos, aktiválása automatizált (vö. Koll-Stobbe i. m. 56).¹

2.3.1. A konceptualizációs szint: a szó jelentésének előhívása

Hibás szóelőhívás esetén a konceptualizáló szinten még nincsenek zavarok: a kiinduló fogalom kognitív problémák nélkül jelentkezik, lehet „explikálni, fogalmi kontextusba helyezni, exemplifikálni és gyakran az elképzelés alapján még szemléltetni is” (Herrmann i. m. 181, ford. I. Zs.). Jó példa erre az a német nyelvű beszélgetésszakaszban vizsgált folyamat (R1/a.5)², ahol az orosz *prjanjik* (a. m. ’mézeskalács’) fogalomhoz keresi a beszélő a német nyelvű megfelelőt. A keresett szóhoz magyarázatok egész sorának segítségével közelít – es ist *etwas*. *!Eckeres*, *eine süßigkeit, ein kuchen* (a. m. ’ez valami finomság, egy édesség, egy sütemény’) –, valamint a célszót fogalmi kontextusba helyezi keletkezésének megadásával: *aus winjowsk* (a. m. ’Vinyovszkból’) és annak ábrázolásával, hogy *mit Samowar* (a. m. ’szamovárral’), tehát teához szokták enni.

Egy másik két nyelven (németül és magyarul) folytatott beszélgetésben (G2/a.1.) először a *Bulgary* név magyarázatát keresik a beszélgetők. A hosszú keresési szakasz (9–12. ps.) gyakorlatilag nem tartalmaz semmi mást, mint példák keresésének sorozatát. A beszélő számtalanszor utal arra, hogy a célszó nem jut eszébe: *mint mit tudom én hogyha: mit tudomén kitől veszed meg, hogy hívják az ilyen nagy cégeket, nem tudom kicsoda*, annyit mindenesetre tud, hogy a *Bulgary* valami olyasmi, mint egy nagy cég (*ilyen nagy cégek* – mondja), és a *Pierre Cardin* névvel mond rá példát.

Ugyanazok a beszélők később a magyar *bankjegy* szót keresik. Első megoldási próbálkozásként egy magyar–német kontaminációs alak jelenik meg (*penzschein*), első tagja a magyar *penz* alak, második tagja a német *Schein* (azaz ’jegy, papír, bankó’). A kiinduló fogalom következtetésképpen megvan, a „Geldschein” (azaz ’pénzjegy’, ’papírpénz’) ugyanis szinonimája a *bankjegy*-nek. A fogalmi szövegkörnyezetbe tehát egy szinonima megnevezésével illesztik be, többször ismétlik a *papír* szót is, amely a bankjegyeket más pénzfajtáktól, a fémpenzektől megkülönbözteti. A példáhozás szintjén az *ötszáz* szó jelenik meg, és a tanácstalanság (*mi az?*) kifejezése után végre megjelenik a keresett szó.

Egy szintén kétnyelvű társaságban folytatott beszélgetésben, egy levélfordítás szövegében (B1/a.3.) a beszélgetőpartnerek közösen keresik a magyar *süvegukor* szó német nyelvű megfelelőjét. A kiinduló fogalomnak – legalábbis a magyar anyanyelvűek – tudatában vannak, hiszen a

¹ Az automatikus aktiválás lehetséges ábrázolása a *logogén-modell* (vö.: Raupach 1994: 32 f., Paivio 1986/1994: 33, magyar nyelvű leírásához Lengyel 1997: 76–8.).

² Terjedelmi okokból a továbbiakban értelmezett beszélgetésrészletek átírását jelen tanulmányban nem teszem közzé. Utalok azonban jelzetükre – melyek alapján a korpuszban (vö. 3. lábjegyzet) megtalálhatók – s hosszú beszélgetések esetében a vizsgált partitúrárosokra (ps.) is.

szó korábban már elhangzott magyarul. Így a jeltárgyat az elképzelés alapján szemléltetni is lehet, mint például az alak leírásának kísérletével: *nein 'keine stangen . weil es ist so ein () wie ein Hut* (a. m. 'nem, nem rúd, mert ez egy olyan () mint egy kalap'), s ez aztán eredményesen a *Zuckerhut* (azaz *süvegucukor*) célszóhoz vezet.

A példák azt mutatják, hogy a **beszélő ismeri (vagy legalábbis úgy gondolja, hogy ismeri) a keresett szót. Ezt a tudásérzetet a következő megoldási stratégiák segítségével juttatják kifejezésre:**

1. Célnyelven történő verbalizációs próbálkozások (*askenasi* → *serafimoid*, *Run* → *ru:hn*).
2. A célszó magyarázata:
 - 2a) ismertető jegyeinek leírásával (**Zuckerhut** → *daß ist so ein... , wie ein Hut* – azaz ez egy olyan ..., mint egy kalap; **Lebkuchen** → *etwas Leckeres, Prjanjik aus Winjowsk, Lebkuchen mit Samowar* – azaz valami finom, prjanjik Vinyovszkából, mézeskalács számovárral); **bankjegy** → papír)
 - 2b) szinonimáinak (**bankjegy** → *papírpénz*) vagy antonimáinak használatával (**Aschkenasim** → *Sephardim*, **Zuckerhut** – azaz *süvegucukor* → *nem [cukor]rúd*)
 - 2c) hiponimák (**bankjegy** → *ötszáz*), kohiponimák (**Bulgary** → *Pierre Cardin*) vagy hiperonimák megnevezésével (**Bulgary** → *eine Firma* – azaz *egy cég*; **Lebkuchen** → *Süßigkeiten, ein Kuchen* – azaz *édesség, egy sütemény*; **bankjegy** → *pénz*)
 - 2d) olyan kontextusok és szituációk megadásával, amelyekben a szavak használatra kerülhetnek (**Lebkuchen** – azaz *mézeskalács* → *aus Winjowsk, mit Samowar* – azaz *Vinyovszkából, számovárral*)
 - 2e) vagy – idegen nyelven történő szókeresés esetében – az anyanyelvi megfelelő használatával (**Run, Ansturm** – azaz „roham” → *ažiotaz* – azaz *azsiotázs*; **Zuckerhut** → *süvegucukor*; **Lebkuchen** → *Prjanjik* stb.). (Hogy ezekben az esetekben csak „fordítási problémákról” vagy valódi „idegen nyelvű szókereső folyamatokról” van szó, itt most nem vizsgáljuk.)

Az említett megoldási alternatívák gyakran szószekvenciákban fordulnak elő (*Prjanjik* → *édesség* → *mézeskalács* → *sütemény*; *pénzschein* → *pénz* → *papír* → *ötszáz* → *bankjegy*; *süvegucukor* → *cukorrúd* → *cukorkúp* → *süvegucukor* stb.).

A kognitív nyelvészeti szakirodalom is említi a szókereső folyamatoknak ezeket a fajtáit: „**A keresett szót körülírásának segítségével vagy asszociatív láncok előhívásával próbáljuk meg aktiválni**” (Koll-Stobbe i. m. 57, vö. Gósy 1999: 131 is). Börner és Vogel szerint a nyelvprodukciónak lexikai problémái esetére megoldás lehet az „**olyan séma, forgatókönyv (script) vagy keret (frame) kognitív aktiválása, amellyel a verbalizálandó fogalom összekötésben áll**” (i. m. 10, ford. I. Zs.).³ A neurolingvisztikában már korán kimutatták, hogy az afáziás betegek szókeresési zavaraiiban a szavakhoz való hozzáférés kontextusfüggő (Osmanné Sági 1998: 144). A szókeresés folyamatában hibásan megnevezett szavak a célszóval ugyanabba a szemantikai kategóriába tartoznak, gyakran annak hiperonimái, jelentésben közelálló variációi, jellegzetes ismertetőjegyei vagy bármilyen asszociációk – gyakran szószekvenciák –, amelyeket előhívunk (vö. uő 1995: 148–59).

A szóprodukciónak „verbális protokollja” (azaz lehetséges célszavak megnevezése, ismertetőjegyek leírása, metadiszkurzív megjegyzések, stb.) tulajdonképpen nem más, mint egyfajta „hangos

³ A séma, forgatókönyv és keret fogalmak értelmezéséhez az emlékezetkutatásban I. magyar nyelven Pléh 1986: 12–4, 20–1 és 30–5. A különböző elméletek történeti előzményeihez, részletesebb leírásához és problémáihoz vö. Eysenck–Keane 1997: 292–304 és 341–4. L. még Paivio 1986/1994: 35 f.; Kintsch–Van Dijk 1983: 311–32, valamint Clark–Clark 1983: 363 is.

gondolkodás” (vö. Herrmann i. m. 185), azaz annak az agytevékenységnek a visszatükrözése, amely szókeresés közben zajlik. A kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint ez a működés a mentális lexikon struktúráját képezi le, vagy legalábbis utal annak felépítésére: a feltételezések szerint a lexikális elemek ott hierarchikus rendben, hálózatszerűen egymás mellé, alá és fölé rendelve helyezkednek el (vö. Schermer i. m. 147–8, Raupach i. m. 28, Miller 1995: 186–94 és Baddeley 1988: 86–90). Egy így felépülő mentális lexikon hihető magyarázata volna annak, hogy „nyelvemen van”-jelenség esetében a beszélő a célszó helyett a hálózatban „közel elhelyezkedő” fogalmakat, lexikai egységeket, gyakran ezek egész szekvenciáját verbalizálja (vö. Börner–Vogel i. m. 4 és Zimmermann 1994: 108). Sőt, megfogalmazzák azt a feltételezést is, hogy konceptuális-lexikai egységek nyelvi reprezentálásán kívül „létezik több modularitás-specifikus (vizuális, akusztikus, olfaktorikus, taktilis) [...] reprezentációs rendszer, ill. modul is” (Börner–Vogel i. m. 5, ford. I. Zs.).⁴

A nem anyanyelvűek mentális lexikona – legalábbis a második nyelv elsajátításának korai stádiumában – az elképzelések szerint még úgy épül fel, hogy egy nyelvfüggetlen konceptuális reprezentációhoz két lexikai egység csatlakozik, amelyek lényegében párhuzamosan rendezettek: az L1-szóanyag és az L2-szóanyag. A célszó tekintetében az L1-szóanyag (tehát az anyanyelvi megfelelő) egy köztes lépcsőt jelent, amely tulajdonképpen sokféle interferenciajelenségért felelős. Csak később fejlődnek ki változások a konceptuális reprezentációban is, amikor ennek eredményeképpen végül (legalábbis részben) külön mentális lexikonok jönnek létre (vö. Möhle i. m. 44, Börner–Vogel i. m. 6–12, Raupach i. m. 27–37 és Zimmermann 1994.)

2.3.2. Formulációs szint: a nyelvtani szerep kialakítása

Habár az erre vonatkozó kutatások szerint a mentális lexikonnak a szemantikai részlexikon mellett többek között nyelvtani részlexikona is van fonológiai, morfológiai, szintaktikai, stb. információkkal (vö. Levelt i. m. 6, Raupach i. m. 21, 25, 27–8 és Handke i. m. 92–93), a szakirodalomban nincs utalás arra, hogy a „nyelvemen van”-jelenség esetében a nyelvtani szerep kialakítása is nehézségeket jelenthet, vagy hogy a keresett szóalak megtalálása előtt annak nyelvtani jegyei tudatosak volnának és verbalizálhatók lennének. Tanulmányom jelen részében ennek valószínűségét szeretném alátámasztani.

Feltételezzük, hogy a nyelvtani szerep kialakításának hibái elsősorban nem anyanyelvűeknél fordulnak elő, s a mentális lexikon nyelvtani részének a hiányosságaival függnek össze. Így ezt a problémát a lexikon labilitásának problémáihoz soroljuk, s jelen keretek között nem vizsgáljuk. Érdemesebb viszont nagyobb figyelmet fordítani anyanyelvűek szókereső folyamataira, melyekben gyakran fordul elő az a helyzet, hogy a célszó nemét, számát és esetét már előre produkálni tudják, míg a fogalom verbalizálása még várat magára.

Ezt a jelenséget például F-nek a pekingi nők világkonferenciájáról tartott előadásában kísérhetjük figyelemmel (C2/b.2, 1–5. ps.):

←dann äh:’ ist neunzehnhundertsiebenundachtzig’ . ähm . ←←sind auf bUndes . lAndes und kommunAlebene’ die glElchberEchtigung/ & die die glElch’ . + wie heißen die dinge & →glElchstel-lungsstellen’ + [BE] ähm für fraUen eingerichtet worden,

A szókereső problémát szünetek, hezitációs elemek, tempólassulás jelzik. Az *ist* (a. m. ’van’) időbeli segédigének *sind*-re, a szó többes számú alakjára cserélése arra enged következtetni, hogy

⁴ A vizuális, szaglási, tapintási és mozgási „képek” reprezentálását „analog reprezentációknak” is nevezik a „nyelvszerű” propozicionális reprezentációkkal szemben (vö. Eysenck és Keane 1997: 219, 222.). A mentális reprezentációk bizonyos fajtáihoz l. uo. 215–61.

a beszélő egy többes számú főnévi alakot keres. A többször ismételt *die* többes számú határozott névelő is ezt a feltételezést erősíti meg. Aztán egy többszörösen összetett főnév első két tagjának befejezetlen alakja következnek: *glElchberEchtigung-*, majd a többes számú névelő kétszeres ismétlése a megszakított főnév első tagjával (*die die glElch-*) együtt. Rövid szünet után a beszélő kinyilvánítja „tudásérzetét”, azaz azt az érzését, hogy ismeri, csak nem találja a keresett szót: *wie heißen die dinge* – azaz ‘hogya is hívják ezeket a dolgokat’ – mondja, s következetesen itt is többes számú állítmányt használ. Ehhez kapcsolódik aztán felgyorsult tempóban és emelkedő intonációval a megtalált szó, a *Gleichstellungsstellen*, amely valóban többes számban áll.

Találunk a korpuszban olyan eseteket is, ahol a keresett névszó nehézkes verbalizálását névelő helyett többszörösen ismételt mutató névmás előzi meg. Mindazonáltal, hasonlóan a névelőhöz, már a hozzátartozó főnév tudatosulása előtt azzal egyeztetett alakban áll, azaz mutatja a célszó bizonyos nyelvtani kategóriáit: nemet, számot, esetet. A P7/b.3 jelű beszélgetésben a *dieses* alak egy semleges nemű főnevet (*Preußentum*) jelez előre, a P7/b.6.-ban a *diese* mutató névmás egy többes számút (*Ängste*). Hasonló a helyzet ugyanennek a beszélgetésnek más részleteiben a *putzmaterialien* (19. ps.) és *gewalt* (24–26. ps.) célszavak jó előre verbalizált névelőszavaival.

A P.7/a.2. beszélgetésrészlet szókeresésében (20–22. ps.) névelőszóként jó előre olyan határozatlan névelő jelenik meg, amely csak többes számban állhat (*einige*, a. m. ‘néhány’), tehát utána egy hozzátartozó többes számú főnévre lehet számítani. Rövid szünet után következik is egy félbeszakított szóalak, amelyet – hezitáló elemek után – az összetétel első tagja helyesbít, ezt szünetek követik, a kötőhang ismétlése és végül a szóösszetétel második, többes számú tagja:

weil das dann: schon wieder so einige . kollek/ ä äh: lokalität:ts . s/ formen sind nicht'

A megszokott szüneteken és hezitáló elemeken kívül más – nyelvtani szempontból releváns – késleltető jelenség is utalhat a szókeresésre, például az úgynevezett „Ausklammerung”, azaz az egyik mondatrésznek, jelen esetben a kötelező előjárószerű ígevonzatnak a német igei kereten kívül helyezése (P7/b.6, 18. ps.). A legbonyolultabb esetben (P7/b.6, 25–27. ps.) a névelőszó (a nőnemű határozatlan névelő rövidített *ne* alakja) és a hozzá tartozó *gewAlt* célszó között a beszélő 20 szóalakat és egyéb mondatélemtet verbalizál. Közülük azonban csak négy szintaktikailag „jogosult”, grammatikailag megszilárdult mondatrész van. A többiek között van 3 szóismétlés, 8 hezitáló elem különböző alakban, 2 visszakerdezés, egy félbeszakadt, felismerhetetlen szövelem és kétszer is a célszó kezdőelemei (a kezdőhang majd az első szótag), amelyek azt közvetlenül megelőzik és fokozatosan felépítik:

und das plötzlich so: ne . so: ne=ä auch ä=sie richtig s/rIchtig dUrchgefrente,. ähm äh: ähm=ä mh: jA'. ähm: ähm: . jA' g/ge/ gewAlt'

A P7/b.7 beszélgetésrészletben, a 10–11. ps.-ban a kezdő hezitáló elemet előjárószerű és gyorsan hozzátalakoztatott, újabb hezitáló elem követi, aztán egy félbeszakított „szóváz”, majd újból az előjárószerű s egy szintén gyorsan hozzákötött hezitáló elem. Ezt követően felgyorsul a tempó és a beszélő sikeresen verbalizálja a célszót:

bEI'spiel, . ←ä in=äh f/ in=äh →diAsporen,

A 47–48. ps.-ban egy nőnemű főnév kereséséről van szó, amely a mondatban az állítmány prepozicionális objektumaként (állandó határozójaként) lép fel. Az előjárószerűt a hozzátartozó nőnemű névelővel kétszer ismételi a beszélő, majd hosszasan hezitál, mielőtt a célszót megtalálja:

→es geht hier eigentlich um (ein) ganz anderes problem, & s=nicht um=die um=die: äh äh ä ähm . äh: (auf?) pflE:'ge von identität,

A bemutatott példák azt a feltételezést erősítik meg, hogy a keresett szó bizonyos grammatikai jellemzői (nem, szám, eset, szintaktikai szerep) már annak megformálása előtt tudatosak⁵ lehetnek és verbalizálhatók is. Ez az egyeztetett határozott vagy határozatlan névelő, mutató vagy határozatlan névmás stb. és esetenként a szükséges prepozíció használatában mutatkozik meg.

Jelen következtetés megegyezik a kognitív nyelvészetnek a mentális lexikon felépítéséről és a szó létrehozásának grammatikai formuláló szintjéről való felfogásával. Bár a kutatások nem említik a grammatika szerepét a szókereső aktivitásban, azt kimutatták, hogy a Wernicke- és Broca-afáziás betegek esetében általában külön sérül a „zárt szóosztályok” (a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok) és a „nyílt szóosztályok” (a világra vonatkozó tartalmas szavak) elérhetősége. Ez ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy „a mentális lexikonban a nyílt szóosztályokhoz (a világra vonatkozó kifejezésekhez) és a zárt szóosztályokhoz két, különböző hozzáférési rendszerrel jut a beszélő [...] s] hogy e két hozzáférési rendszernek együtt kell működnie”, valamint, hogy „a zárt szóosztályokhoz való (valamilyen mértékű) hozzáférés befolyásolja a nyílt szóosztályok elérését is” (Bánréti 1998: 246f.).

2.3.3. Fonetikai-metrikai szint: A szóalak létrehozása

A „nyelvemen van”-jelenség problémái a legvilágosabban a szó létrehozásának fonetikai-metrikai szintjén nyilvánulnak meg. A hezitálás minden jelensége, amely a szókereső folyamatra jellemző – mint például szünetek, akadozások, hezitáló elemek (ä, ä:h stb.), a szó vagy mondat megszakadása, hangismétlések és hasonlóak – ezen a szinten lépnek érvénybe.

Mint már korábban is megjegyeztük, gyakran előfordul, hogy egy „nyelvemen van”-jelenség feldolgozásakor a célszóhoz fonetikailag hasonló alakokat verbalizálunk (l. a *serafimoid* és a *ru:hn* esetet). A „fonetikai hasonlóság” azonban viszonylagos és különböző megjelenési formái lehetnek. Nézzünk erre a jelenségre is néhány példát.

A korpusz egyik anyagában, egy „szóbeli levél”-ben (N1/a.2) van egy hosszú magyar nyelvű szókereső szakasz, amely a célszó fonetikai szinten való megközelítését ábrázolja. N magyar háziasszony itt arról mesél, hogy két svájci ismerőse Magyarországon balesetet szenvedett. Már az elbeszélés kezdetén kiderül, hogy a szerencsétlenség helyének nevét nem tudja reprodukálni: ennek első jele a hezitálás és a probléma kérdés alakjában való megfogalmazása:

... szóval hogy két svájci karambolozott:=ä:h →hol is karambolozott’

A kereső aktivitás ezzel azonnal életbe lép, ráadásul interaktívan. A jelenlévő férj, Zs a *Kecskemét* nevet javasolja, N azonban tudja, hogy nem ez a keresett szó, s tovább keres fonetikai szinten: *valami bé betűs* – véli, és rögtön hozzáfűzi egy lehetséges helységnév első részét: *bihar*-. Ez az egykor önálló, ma a *Hajdú-Bihar* összevonásban (és tájegység-megnevezésben) fennmaradt magyar megyenév 27 esetben lép fel összetett magyarországi és romániai (magyar nyelvű) helységnevek első tagjaként.⁶ Egyetlen egy kivételtől eltekintve (*Biharó*) második tagként két, három

⁵ „Tudatos” alatt természetesen nem azt értjük, hogy a beszélő tudatosan dönt a célszó grammatikai jellemzőinek verbalizálása mellett – ahelyett, hogy például lexikai szinten keresne tovább –, hanem azt, hogy a beszélő adott esetben a keresett szó bizonyos nyelvtani jellemzőinek ismeretéről – tudtáról – ad tanúbizonyítást.

⁶ *Bihardancsháza, Biharcsanáros, Bihardiószeg, Bihardobrod, Biharfélegyháza, Biharfenyves, Biharfüred, Biharhosszúaszó, Biharkaba, Biharkeresztes, Biharkristyór, Biharlonka, Biarmagura, Biarmező, Biharnagybajom, Biarpoklos, Biarpüspöki, Biarrósa, Biharó, Biarsályi, Biarszenes, Biarszentandrás, Biarszentelek, Biarszentjános, Bihartorda, Biharugra, Biharújfalú és Biharvajda* (vgl. Józsa 1999: 171 és Sebők 1997: 225).

és négy szótagú nevek jönnek szóba, 9 név közülük többszörösen összetett. A településekből 5 fekszik a mai Magyarország területén (*Bihardancsháza, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Bihartorda, Biharugra*), közöttük kettő négy szótagú és három öt szótagú nevet találunk, utóbbiak közül kettő többszörösen összetett helységnév. N első megoldási javaslata tehát egy potenciálisan (többszörösen) összetett, relatíve sok (kb. öt) szótagú név első tagja. Zs második ajánlata, *Hajdúszoboszló* egy hasonló módon két részből felépített, öt szótagú (tehát relatíve hosszú) helységnév: az első rész szintén egy megyerész neve (a már említett *Bihar* névvel együtt képzik Hajdú-Bihar megye nevét). N elbeszélésének folytatásából kiderül, hogy bár ez a név sem az, amelyet keresett, a baleset helye feltehetőleg nem fekszik messze innen. Miután minden körülményt és történést részletesen ábrázol, az elmesélésnek azon a pontján, ahol a szerencsétlenül jártak a város kórházába kerültek, hirtelen előlép a szó az emlékezetéből: *Berettyóújfalu* – ahogy N kommentálja – *már most az eszembe jutott*.

A célszó fonetikai megközelítései tehát helyesek voltak: a név valóban *b*-vel kezdődik, többszörösen összetett szó, hosszúsága (hat szótagú) a javasolt *Hajdúszoboszló*hoz – és a *Bihar*-kezdetű potenciális összetételekhez – relatíve hasonlít (egy szótaggal hosszabb azoknál), utóbbiakkal hangzásbeli egyezése is van (a bennük előforduló *b* és *r* hang, valamint a vegyes hangrend miatt). Az egyidejű konceptuális megközelítés helyességéhez tartozik, hogy mindkét javasolt helység a célszó földrajzi közelében, Hajdú-Bihar megyében fekszik.

Más beszélgetésrészletek is arról tanúskodnak, hogy a keresett szó különböző fonetikai összetevői már annak megtalálása előtt létrehozhatók a mentális-logikai szférában, és a célszóhoz vezető utat megkönnyítik. Az R1/a.4. beszélgetésrészletben F és R közösen gyufásdobozokra ragasztott címkéket nézegetnek, melyeken különböző gombafajták képei láthatók, s kísérletet tesznek ezek megnevezésére is. A négyből két esetben a megnevezés probléma nélkül zajlik, a másik kettő azonban tipikus (bár gyors és egyszerű) „nyelvem van”-jelenséget tár fel. A *Steinpilz* (a. m. 'vargánya') nevet a beszélő a mondat félbeszakítása és az első mondatrész ismétlése után a kezdő hang segítségével találja meg – amely hamarabb „engedi”, hogy létrehozzák, mint a szóalak többi fonetikai jellemzője. A *Birkenpilz* ('érdes nyelű tinórugomba') neve kissé nehezebb esetnek tűnik: verbalizálása lassan, óvatosan indul, itt is megszakad a közepén, majd a szókeresés problémájának metadiszkurzív közlése következik. Csak akkor, amikor a beszélgetőpartner segíteni próbál, „jelentkezik” először a szó első szótagja, majd az egész szóalak:

das ist sch/ . das ist stEInpilz' () ←Und dAs. →weiß ich jetzt nicht, R[äh es ist . ä]R bir/ 'bIrkEnpilz-

Az R1/a.5.-ben R szülővárosa, Novgorod látványairól mesél, és képeslapokat mutogat hozzá. Éppen egy szép középkori tornyot szeretne bemutatni, azonban nehézségei támadnak a *Mittelalter* (a. m. 'középkor') szó létrehozásával. A probléma először egy hézagpótló *also* (a. m. 'tehát') formájában jelentkezik, ezt követi az *Alt* (a. m. 'régi, öreg') szóalak hangsúlyozott formája – az összetett szó második tagjának első szótagja. A további keresést szünet és hezitáló elem jelzi, valamint az anyanyelvi (orosz) ekvivalens megjelenése. W, aki R segítségére siet, az *Alt* alakot melléknévként használja egy jelzős szó szerkezetben. Csak a vele párhuzamosan felajánlott orosz fogalom vezet el a *mittelalter* célszóhoz. R a szó kétszeres ismétlésével jóváhagyja a megoldást, mindenesetre az összetétel tagjait először elválasztva s külön-külön hangsúlyozva mondja ki, ami önálló státuszukat hangsúlyozza s a második tag nagyobb szerepét a szókeresésben:

[BE] ganz schön in also Alt . ä:h srednjewekowje W[(alter kult/?) mittelalter,]W mIttel Alter, mIttelAlter,

A megoldási próbálkozások összehasonlításából az a következtetés vonható le, hogy a célszavak fonetikai szinten való megközelítése nem mindig ugyanúgy történik. Néhány esetben meg-

oldási alternatívákat hozunk létre, amelyek fonetikai-metrikai alakjukban (és/vagy szemantikai-konceptuális jellemzőikben is) hasonlóságokat mutatnak fel a célszóval vagy annak bizonyos részével. Más keresési típusoknál a célszóhoz vezető különböző szóalakok létrehozása helyett a célszó fonetikai jellemzőinek metadiszkurzív megfogalmazása jelenik meg. A két stratégia meg-egyezik abban a funkciójában, hogy a célszóhoz vezető utat megkönnyítik.

A példák megvilágítják, hogy a keresett lexikai egység alaki megközelítésénél a következő fonetikai jellemzők relevánsak:

1. a szóhosszúság (gyakran a szótagszám is): vö.: *Sephardim* – *Seraphim*; *ru:hn* – *ra:hn* – *run*; *Berettyóújfalu* – *Hajdúszoboszló* – *Biharnagybajom*
2. az összetett jelleg: vö.: *Bihar*-, *Hajdú*- → *Berettyóújfalu*; *alt* → *Mittelalter*;
3. a hangstruktúra általában: lásd a *Sephardim* és *ru:hn* esete
 - a) a kezdő hang: vö. *valami bé betűs* → *Berettyóújfalu*; *sch/* → *steinpilz*; *b/* → *Birkenpilz*;
 - b) az első szótag: vö. *alt* → *alter*; *bir/* → *birkenpilz*; *as/* → *askenasi*.

Hogy megállapíthatjuk, mely lexikai egységeket érinthetnek a „nyelvemen van”-jelenségek, összehasonlíttottuk egymással a korpuszban található ilyen folyamatok 27 célszavát (szavakat és szókapcsolatokat) fonetikai-metrikai, szemantikai és stilisztikai szempontból:⁷ 15 összetétel és 4 szókapcsolat van köztük, 6 idegen szó és 5 L2-szóalak, 7 tulajdonnév, 20 több szótagú szó, ebből 15 több mint három szótagú. Jelentésüket tekintve zömükben egyjelentésű elvont főnevek, köznyelvi gyakoriságuk szempontjából pedig javarészt ritkán használatos szavak.

Még ha az ismertetett adatok statisztikai értékelés szempontjából talán nem is elegendők, mégis megfigyelhető az a tendencia, hogy a „nyelvemen van”-jelenségek célszavai **többnyire ritkán használatos három vagy több szótagú összetételek. Közöttük gyakran fordulnak elő elvont főnevek, idegen szavak és tulajdonnevek.**

A pszicholingvisztikai kutatások eredményei szerint szókeresési nehézségeket olyan jelenségek is jellemeznek, amelyek során a szüneteken, hezitációkon, körülírásokon és parafrázisokon kívül előfordulhat a célszó fonetikailag hasonló alakjaival való felcserélése is. A szó létrehozását olyan tényezők befolyásolják, mint a szó gyakorisága és hosszúsága, illetve a beszédszituáció, amelyek feltehetőleg a legtöbb esetben együtt fejtik ki hatásukat (vö. Osmanné 1995: 147–8).

A „nyelvemen van”-jelenségek folyamán a kognitív nyelvészeti felfogások szerint ismertként jelentkezhettek a beszélő számára a célszónak bizonyos fonetikai jellemzői, méghozzá éppen azok, amelyek a szavak fonetikai reprezentációjakor különösen relevánsak: a hangfiziológia vagy ritmus, a hangsúlyrendszer, szótagszám, kezdőhang és első szótag (vö. Herrmann i. m. 182 és Raupach i. m. 27). Hasonló ismeretek alapján érvel Levelt (i. m. 7–28) nyelvproduktív modelljében amellett, hogy a hangsorozatok fonetikai-motorikus létrehozásának saját modulja van. A „nyelvemen van”-jelenség potenciális célszavainak a kognitív nyelvészet a szinguláris fogalmak neveit (a személyneveket és földrajzi elnevezéseket), valamint a ritka, gyakran idegen nyelvi vagy egyéb

⁷ Ezek a következők: *Abschlussprüfungen* (a. m. 'záróvizsgák'), *Ängste* (a. m. 'félelmek'), *Aschkenasim* (a. m. 'askenázi'), *auserwähltes Volk* (a. m. 'kiválasztott nép'), *bankjegy*, *Berettyóújfalu* (városnév), *Birkenpilz* (a. m. 'nyírgomba'), *chinesische Mauer* (a. m. 'kínai fal'), *Diasporen* (a. m. 'diaszpórák'), *Gewalt* (a. m. 'hatalom'), *Glaubenspraxis* (a. m. 'hitgyakorlás'), *Gleichstellungsstellen* (a. m. 'azonos jogállású alkalmazások'), *Lebkuchen* (a. m. 'mézeskalács'), *Lokalitätsformen* (a. m. 'lokálitási formák'), *Mittelalter* (a. m. 'középkor'), egy kínai templom neve, *Peterhof* (helységnév), *Pflege von Identität* (a. m. 'identitás gondozása'), *Preußentum* (a. m. 'poroszság'), *Putzmaterialien* (a. m. 'vakoló anyagok'), *Rathaus Friedrichshain* (a. m. 'Friedrichshain Városháza'), *run* (a. m. 'roham'), *Steinpilz* (a. m. 'vargánya'), *Überrollung* (a. m. 'lerohanás'), *Warschauerstraße* (utcanév), *Zickzacklinie* (a. m. 'cikkcakk vonal'), *Zuckerhut* (a. m. 'süvegucukor').

okból „nehéz” szavakat tartja (vö. Herrmann i. m. 186 és Miller i. m. 151), s az emlékezetből nehezebben előidézhetőnek ítéli az elvont szavakat is (vö. Eysenck–Keane, 1997: 225, 229).

Az afáziakutatás eredményei közvetlen viszonyt feltételeznek a szókincs mennyiségi jellemzői és a szókereső folyamatok sikere között, azaz a szókincs elemei a beszélőnek annál gyorsabban állnak rendelkezésére, minél gyakrabban használja azokat. A ritka szavak használata a különböző afáziatípusoknál fokozatosan visszafejlődik, míg a gyakori szavaké erősen növekszik (vö. Wepman 1956: 468–77, Herman–Szentesi–Szépe 1995: 82). A lexikális döntési vizsgálatokban a szógyakoriság hatása jelentős mértékben megmutatkozik: míg a gyakori főneveknél a betegek általában csak helyes választ adnak, a hibás válaszok aránya a ritkább főneveknél jelentősen megnő (vö. Osmanné Sági 1998: 149 f.). Ami pedig a „fonológiai támpontadást” illeti: a szómegtalálási kísérletekben a szókezdet megadása jelentősen megkönnyítette a beteg számára a keresett szó előhívását (uo. 149, 153, 162.), ugyanígy kimutatható a szótagszám hatása is a betegnek válaszaiban (uo. 150.)⁸

A kognitív pszichológia kísérletei is arra utalnak, hogy a passzív szókincshez tartozó kifejezések valamint nevek és idegen szavak alkalmasak leginkább a „nyelvemen van”-jelenség előhívására. A folyamat során a kísérleti személyek felidézik a szótagszámot, a szóhangsúlyt, kezdő- és további betűket, hasonló jelentésű és rímelő szavakat. Ennek alapján a szókeresést „két ciklusú”-nak nevezik, amely szerint az „az értelem szerinti keresésből” (vagy „mély szemantikus keresésből”) és „a szó alakjára tett becslésből” (vagy „felszínes hangzásbeli keresésből”) áll, mely alátámasztja a szó és jelentés külön-külön kognitív reprezentációjának elméletét (vö. Kónya 1994: 46–50).

3. A kutatás eredményei

I. A vizsgálatok azt a feltételezést erősítették meg, hogy a konverzációelemzési módszerek széleskörűen és biztonságga alkalmasak arra, hogy a „nyelvemen van”-jelenségeket körülhatárolják, illetve azok altípusait és megoldásuk lehetőségeit bemutassák. Másfelől az is kimondható, hogy azok a felismerések, melyeket a kutatott probléma konverzációelemzési megközelítésével nyertünk, más nyelvészeti határtudományok eredményeivel megegyező eredményeket adhatnak.

Ezen felismerések kutatástörténeti újdonsága az alábbiakban összegezhető:

- 1) A **KE metodológiai határait kibővítettük**, amennyiben megpróbáltuk feltárni a „nyelvemen van”-jelenségek és a mögöttük rejlő kognitív folyamatok közti párhuzamokat, s ezen új kutatások eredményeit beépítettük a klasszikus KE eredményei közé.
- 2) A „nyelvemen van”-jelenségek vizsgálatánál **egészséges beszélgetőpartnerek normális, hétköznapi kommunikációjának elemzését használtuk** szemben a határtudományok beteg pácienseivel, gyakran a beszélgetést gátló, „mesterséges” körülmények között folytatott laboratóriumi kísérleteivel.⁹ Bebizonyosodott, hogy módszereink hasonló eredményekre vezetnek.

II. Vizsgálatunkban a „nyelvemen van”-jelenségek következő jellemvonásai mutatkoztak meg:

- 1) A „nyelvemen van”-jelenségek **mind anyanyelven, mind idegen nyelven hasonló tulajdonságokat mutatnak fel**, s a problémát a vizsgált valamennyi nyelvben (feltehetően minden nyelvben) **ugyanazokkal a stratégiákkal oldja meg** a beszélő.
- 2) A célszó megtalálására irányuló verbalizációs stratégiákban bizonyíthatóan **kimutatható a beszélő tudásérzete**. Ez az esetek többségében egy világosan körülhatárolható

⁸ A szókezdett szóikiváltó hatásáról afáziás betegeknél vö. Osmanné Sági 1999.

⁹ Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a „nyelvemen van”-jelenség, melynél egyértelműen a mentális lexikonban tárolt egységhez való hozzájutás gátlásáról van szó, csak a kereső stratégiákban egyezik meg az afáziás betegek szókeresésével. Utóbbiak esetében ugyanis a szókeresés oka több fajta lehet: vagy „maga a reprezentáció károsodott [...], vagy a reprezentáció aktivációs küszöbe csökkent, vagy pedig a reprezentációhoz való hozzáférés” (Osmanné Sági 1998: 143).

szemantikai fogalomban és a szóalak bizonyos fonetikai komponenseinek létrehozásában valósul meg.¹⁰

- 3) A „nyelvemen van”-jelenségek célszavai általában ritkán használatos, hosszú szóalakok, gyakran idegen szavak vagy tulajdonnevek.
- 4) A „nyelvemen van”-jelenségek – attól függően, hogy a szólétrehozás három szintjének melyikén lépett fel a zavar, s az milyen minőségű – **különböző felépítésűek**. A probléma feldolgozása folyamán a célszót részint konceptuális, részint fonetikai-metrikai, s ritkábban nyelvtani szinten is megközelítjük. A legtöbb esetben **minden stratégia együtt hat és kölcsönhatásuk adja a megoldást**.

Ezeket a felismeréseket a kognitív nyelvészet is igazolja, amely a jelölt problémakörben párhuzamos és interaktív, egymást segítő vagy éppen gátló történésláncok összetett folyamatáról beszél (vö. Herrmann i. m. 188–91). Így aztán a kognitív nyelvészetnek az a feltételezése tűnik valószínűnek, hogy „a nyelvi információkat [...] a mentális lexikonban nem izoláltan, hanem komplex összefüggések formájában tároljuk” és „hogyan az információk közötti kapcsolatok (az alakok és tartalmak közöttiek is) gyorsan létrehozhatók és aktiválhatók” (Börner–Vogel i. m. 4, ford. I. Zs.).¹¹ Az afáziakutatás eredményei alapján pedig „a különböző pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai elméletek megegyeznek abban, hogy a szemantikai, szintaktikai és a szóalak-információ a mentális reprezentáció független szintjeit képezi, amelyek a beszédképzés menetében valószínűleg egymást követően aktiválódnak” (Osmanné Sági 1998: 142).

4. Transzkripció jelek

+	megjegyzések érvényességi területe
.	rövid, közepes vagy hosszú szünet (max. 3 mp.)
(3 Sec.)	legalább 3 mp. hosszúságú szünet, tartama mp-ekben megadva
ä ähm hm	kitöltött szünet, hezitációs jelek
→ ←	relatív gyorsan, ill. relatív lassan
:	magánhangzó vagy ritkábban mássalhangzó feltűnő nyújtása
&	feltűnően gyors csatolás a megelőző szekvenciához
ja, ja'	ereszkedő, ill. emelkedő intonáció
'Ist ja	kezdés magas hangfekvésen
,hab ich	kezdés alacsony hangfekvésen
weißt du-	változatlan intonáció
↑ ↓	viszonylag hangosan, illetve viszonylag halkán
genAU	feltűnő hangsúly
und Ist=es	a nem anyanyelvűekre jellemző szaggatott beszéd
=	feltűnő átkötés
(never)	a transzkribens megjegyzése

¹⁰ Természetesen nem tudatos maga a keresési stratégia, a keletkező inputok s a közvetítő produktumok megválasztása sem.

¹¹ Hogy ez pontosan azt jelenti-e, hogy ezek az információk különböző helyen vagy különböző formákban vannak tárolva, itt nem vizsgáljuk, a KE módszerei erre jelenleg ugyanis nem alkalmasak. Következésképpen a dolgozatnak az sem lehet a célja, hogy állást foglaljon valamely kognitív nyelvészeti (konnekcionista vagy modularista) modell mellett. Ugyanígy nem tartozik a dolgozat kompetenciájába a kognitív és mentális folyamatok leírására használt tudományos fogalmak pontosítása sem, melyeket preexplikatív értelemben használtam.

[BE]	belégzés
ich hab(e)	gyengén artikulált
(hamwer?)	feltételezett, nem egyértelműen identifikált szöveg
(.....?)	érthetetlen hely
/	megszakítás
()	rövid kihagyás a beszélgetés szövegéből
nagybajom	egy konceptuálisan jelenlévő, nem kimondott, de a kontextus alapján kikövetkeztethető szó jelölése
r[] _R	beszélőblokk kezdete, ill. vége a beszélő nevének rövidítésével

A jelek duplázása vagy sokszorozása az illető jelenség fokozatát mutatja.

IRODALOM

- Apfelbaum, B. 1993. *Erzählen im Tandem. Sprachlernaktivitäten und die Konstruktion eines Diskursmusters in der Fremdsprache*. Tübingen, Narr.
- Baddeley, A. 1988. *So denkt der Mensch. Unser Gedächtnis und wie es funktioniert*. München, dtv.
- Bánréti Z. 1998. Modulok a mondatfeldolgozásban (Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése). In: Pléh Cs.–Győri M. (szerk.): 234–50.
- Bernáth L. (szerk.) 1994. *Kognitív pszichológiai kísérletek*. ELTE. BTK. Kézirat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Block, N. 1982/1994. Mi a kérdés? In: Séra L.–Kovács I.–Kömlösi A. (szerk.): 8–22.
- Börner, W.–Vogel, K. 1994. *Mentales Lexikon und Lernersprache*. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 1–17.
- Börner, W.–Vogel, K. (szerk.) 1994. *Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb. Das mentale Lexikon*. Tübingen, Narr.
- Brown, R.–McNeill, D. 1966. The „tip of the tongue” phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 5: 325–37.
- Clark, H. H.–Clark, E. C. 1983. Hogyan tervezzük meg, hogy mit mondjunk? In: Pléh Cs. (szerk.): 333–74.
- Eysenck, M. W.–Keane M. T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Geist K. 1988. *A TOT jelenség vizsgálata*. Általános pszichológiai évfolyamdolgozat.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Corvina.
- Gósy M. (szerk.) 1998. *Beszéd kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Gósy M. (szerk.) 1999. *Beszéd kutatás '99. Elméleti és alkalmazott fonetikai tanulmányok*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Handke, J. 1994. Zugriffsmechanismen im mentalen und maschinellen Lexikon. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 89–106.
- Herman J.–Szentesi–Szépe J. 1995. Az afáziakutatás nyelvészeti perspektívái. In: Telegdi–Pléh–Szépe (szerk.): 77–90.
- Herrmann, Th. 1992. Sprachproduktion und erschwerte Wortfindung. In: *Sprache & Kognition* 11/4, 181–92.
- Hoffmann I. 1999. A mentális lexikon reprezentációja ép és Broca-afáziás személyeknél. In: Gósy (szerk.): 113–24.
- Iványi Zs. 1998. Wortsuchprozesse. *Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. Frankfurt, Lang.
- Iványi Zs. 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* II/1. 52–64.
- Iványi Zs. 2001a. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- Iványi Zs. 2001b. A konverzációelemzés miért-kérdései. A szókereső folyamat elhatárolása és altípusai. In: Csatár P.–Maitz P.–Tronka K. (szerk.): *Grammatika, szöveg, metafora*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 87–95.
- Iványi Zs. 2001c. *Interdiszciplinaritás és a nyelvészeti konverzációelemzés*. Habilitációs értekezés. Debrecen, Kézirat.
- Jones, G. V. 1989. Back to Woodworth: Role of interlopers in the tip-of-the-tongue phenomenon. *Memory and Cognition* 17, 69–76.

- Józsa Zs. (szerk.) 1999. *A magyar köztársaság helységnevénekönyve 1999. január 1.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kintsch, W.–Van Dijk, T.A. 1983. Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? In: Pléh Cs. (szerk.): 311–32.
- Kolers, P. A.–Smythie, W. E. 1979/1994. Képzetek, szimbólumok, készségek. In: Séra, L.–Kovács, I.–Kömlösi A. (szerk.): 105–43.
- Koll-Stobbe, A. 1994. Verstehen von Bedeutungen. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 51–68.
- Kónya A. 1994. Az emlékezet tartalmi és idői vizsgálata. (Emlékezet gyakorlatok). In: Bernáth L. (szerk.): 39–70.
- Lengyel Zs. 1997. *Bevezetés a pszicholingvisztikába.* Veszprém. Kézirat.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation.* Cambridge/London, MIT-Press.
- Miller, G. A. 1995. *Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik.* Frankfurt, Zweitausendeins.
- Möhle, D. 1994. Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 39–49.
- Osmanné Sági J. 1995. A belső lexikonhoz való hozzáférés módjai és zavarai afáziás betegeknél. In: Telegdi Zs.–Pléh Cs.–Szépe Gy. (szerk.): 147–63.
- Osmanné Sági J. 1998. Szóisméltési zavar afáziás betegeknél. In: Gósy M. 142–68.
- Osmanné Sági J. 1999. A szókezdett szókiváltó hatásának vizsgálata afáziás betegeknél. In: Gósy (szerk.): 125–37.
- Paivio, A. U. 1986/1994. A reprezentáció fogalma. In: Séra–Kovács–Kömlösi (szerk.): 23–40.
- Pléh Cs. 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pléh Cs. (szerk.) 1983. Szöveggyűjtemény. A pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Cs.–Györi M. (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó.
- Raupach, M. 1994. Das mehrsprachige mentale Lexikon. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 19–37.
- Roth, V. M. (szerk.) 1989. Kommunikation trotz gestörter Sprache. Aphasie – Demenz – Schizophrenie. Tübingen, Narr.
- Schermer, F. J. 1991. *Lernen und Gedächtnis.* Stuttgart et al., Kohlhammer (Grundriß der Psychologie 10).
- Sebők L. 1997. *Határokon túli magyar helységnevénytár.* Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Séra L.–Kovács I.–Kömlösi A. (szerk.) 1994. *A képzelet.* Bölcsészettudományi Karok. Egységes Jegyzet. Kézirat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Telegdi Zs.–Pléh Cs.–Szépe Gy. (szerk.) 1995. *Nyelvészet és pszichológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Általános nyelvészeti tanulmányok XVIII.).
- Wepman, M. et al. 1956. Psycholinguistic study of Aphasia. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 21. 468–77.
- Yarmey, A. D. 1973. I recognise your face but I can't remember your name: Further evidence on the tip-of-the-tongue phenomenon. *Memory and Cognition* 1, 287–90.
- Zimmermann, R. 1994. Dimensionen des mentalen Lexikons aus der Perspektive des L2-Gebrauchs. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 107–27.

Iványi Zsuzsanna

SUMMARY

Iványi, Zsuzsanna

The 'tip-of-the-tongue phenomenon' in German and Hungarian conversations. A linguistic investigation using the methods of conversation analysis

This paper explores some of the regularities of lexical access and, in particular, of what is known as the 'tip-of-the-tongue phenomenon', via an analysis of spontaneous everyday conversations, using standard methods of conversation analysis. Its aim is to compare 'tip-of-the-tongue phenomena' in various languages (as well as in speakers' first vs. second languages), to identify and classify certain problem types underlying those phenomena, and to contrast the results of conversation analysis with those of neighbouring disciplines.

Szövegépítkezés a ráolvasó imádságokban

1. A „ráolvasó imádságok” csoportja. A Magyar Nyelvőr indulása idején kiemelt figyelmet szentelt a ráolvasóknak (emellett több más, részben vagy egészében mágikus funkciójú szövegtípusnak, mint a káromkodás, áldás, átok vagy regölés). A folyóirat első tíz évében állandósult a „Babonás imádságok”, máskor „Ráolvasók” rovat, bár ez többnyire csak szövegközléseket tartalmazott. Ez a kitüntetett érdeklődés a téma iránt a XX. század első évtizedeiben gyengülni látszott, majd a század második felében meg is szűnt. Némiképp ellensúlyozza ezt a hiányt, hogy a nyelvi mágiával is kapcsolatba hozható nagy gyűjtések a 70-es és 80-as években megindultak, és a 90-es években is folytatódtak. (Erdélyi 1976, 1999, Pócs 1985/86, Polner 1978, Harangozó 1992, Tánccs 1999, 2001).

A „ráolvasó imádság” elnevezés külön kategóriaként nem szerepel a szakirodalomban. Erdélyi Zsuzsanna a „bájoló-ráolvasó imádság” (1999: 801) elnevezést az archaikus népi imádságokkal egy szorosan érintkező szövegcsoporthoz használja, amelyekben „leplezetlenül jelentkeznek a mágikus tendenciák”. Ezek az „ősi tudatformákat eláruló szövegek” (Erdélyi 1999: 50) az archaikus népi imádságok és ráolvasók elemeit egyaránt őrző köztes csoportként jelentek meg, s talán – mindkét szövegtípus szempontjából perifériális helyzetük miatt – nem kaptak kellő figyelmet. Bár Erdélyi határozottan elválasztja őket az archaikus népi imádságoktól, az elkülönítés kritériumai nem eléggé markánsak. Ennek az a magyarázata, hogy a mágikus és az imafunkció sem különíthető el egymástól. „A népi vallásos szemlélet – írja Tánccs – e tekintetben teljesen diffúz jellegű: nagyon nehezen tud különbséget tenni a világegyetem vallásos és mágikus felfogása között” (2001: 236). A bájoló imádság és az archaikus népi imádság éles határát megállapítani a számtalan azonos képi és nyelvi motívumot tartalmazó, szorosan érintkező szövegnél szinte teljesen lehetetlen, és értelmetlen is volna, mint ahogy a népi tudatban sincsenek ezek élesen elválasztva. Az imafunkció és a mágikus funkció szétválasztása csak olyan tudományos cél esetében indokolt, amely e két funkció megvalósulási módjára külön-külön kérdez rá. Vajon megragadhatók-e konkrétan azok az elemek, amelyek „mágikussá” tesznek egy szöveget? Ha formálisan ezek az elemek leválaszthatók és elemezhetők is, mindig ki kell hangsúlyozni, hogy ilyen esetben erőszakot teszünk a szövegen, és megbontjuk azok szinkretikus egységét. Vajon ki lehet-e pontosan jelölni azokat a kritériumokat, amelyek alapján a ráolvasó imádságok az archaikus népi imádságoktól elválnak? A „ráolvasó és a ráolvasó + archaikus imamotívum” (Erdélyi 1999) csoportjaiba sorolt, összesen 30 imádság szövegegyeségeinek elkülönítése és a szövegkapcsolódás törvényszerűségeinek feltárása részben hozzájárulhat a válaszhoz.

2. A szegmentálás folyamata. A szövegépítkezés sajátos logikájára leginkább szegmentálás útján derül fény. Minden morfológikus elemzésnél kulcskérdés, hogy mi alapján határoljuk el egymástól a szegmenseket. Tekintve, hogy a cél a ráolvasó imák szövegelemeinek elkülönítése, az említett csoport minden egyes szövege pedig mágikus nyelvi eljárások sorozata, a különböző mágikus funkciók alkotják a tagolás markáns szempontját.

Az analízis eredményei azt mutatják, hogy a mágikus eljárás relevánsan kötődik egy jellegzetes képi-szimbolikus egységhez, és meghatározott nyelvtani formát vonz magához. Konkrét példával élve: a bájoló imádságok túlnyomó része tartalmaz egy bibliai háttérű apokrif történetet, amely egy korábbi sikeres gyógyítást beszél el (prototípus). A mágikus eljárás működési elve az analógia: ahogy az elbeszél történetben sikeres volt az eljárás, úgy a jelen esetben is sikerülnie kell. A prototípus tartalmilag egy jószándékú lény találkozási a bajhozó démonnal, nyelvtanilag-formailag – elhanyagolható kivétellel – párbeszédes formájú (a párbeszéd is erősen ritualizált: állandó részei a kérdés – válasz – elküldés). „A többé-kevésbé variálódó szövegegyeségek – írja Tánccs – nemcsak formális-szintaktikai szerkezetek, hanem tartalmi egységek is, azaz minden állandósult szerkezet egy jól körülírható képi-szimbolikus jelentést hordoz” (2001: 135).

A szegmentálás folyamatát a Bornemisza által elretentő példaként közölt *Csúzról való báj* szövegén mutatom be (Bornemisza 1977: 33).

„Uram, mindenható Isten,”

Invokáció. (imafunkciót betöltő vocativus). A ráolvasó imádságokba valószínűleg később integrálódott elem, amely imajelleget ad a szövegnek. De mágikus meggondolás is rejtőzhet a megszólítás mögött: a betegségek okozó démonnál magasabb, erősebb hatalmat kell segítségül hívni a sikeres gyógyításhoz. Az Isten nevének kimondásával már meg is kezdődött a gonosz démon erejének csökkentése.

„*mülék regös nagy út, rajta megyen vala áldott urunk Isten, előtalála hetvenhétféle veres csúz. Monda áldott Urunk Úr Isten: Hova indultatok ez regös-régi nagy úton? Megszólala hetvenhétféle veres csúz: Ha minket azon kérdesz Urunk, Úr Isten, hova megyünk, úgymond, mink is elmegyünk, úgymond, ez fekete föld színére. Áldott ez testbe, teremtett ez lélekbe: szálas húsát szaggatjuk, piros vérét megisszuk, száz tetemét tördeljük, száz ízit, száz porcikáját.*”

Eredet, körülhatárolás. A mágikus hit szerint a gyógyítás első fázisa a baj eredetének megkeresése. Ennek körülhatárolása leggyakrabban párbeszédben valósul meg. A részletes körülírás tiszta szómágia: a betegség eredetének ismeretében a gyógyító hatalmat szerez a démon fölött, feltárja a betegség kialakulásának okát és részleteit, s ezzel egyúttal semlegesíti is azt.

„*Hogy azt hallá áldott Urunk Isten: Tük se mehessetek, úgymond, ez fekete föld színére: ez én-adottam testbe, teremtetem lélekbe,*”

Imperatívus. A mágikus szövegek legelemibb része a parancs vagy tiltás, amikor az egyszerű kimondás valósággá válik. Ennek a parancsnak különös nyomatékot ad, hogy nem ember, hanem Isten szájából hangzik el.

„*tük is siessetek el az tenger szigetibe, kegyetlen Óriásoknak szálas húsát szaggassátok, piros vérét megigyátok.*”

Elküldés, máshova küldés. Szervesen az imperativushoz tartozik, rendszerint egyenesen a parancsot követi és egészíti ki. A betegségdémon azonban nem üres kézzel távozik: felhatalmazást kap egy másik lény megrontására – nyilván azért, hogy egy időre megnyugodjon, kiengesztelődjön, és az embert ne háborgassa. A démonnak kiadott „célállomás” sokféle lehet, de mindig olyan hely, ahol emberek nem élnek. Itt *tenger szigeti*, máshol *magas kőszikla* vagy *tenger mélye*.

„*Azt meghallák, elsietének, menének tenger szigetiben.*”

Eredmény megfogalmazása. Itt ér véget az epikus keret, ez a fiktív gyógyítás sikerességének, eredményességének kinyilvánítása (kimondással történő valóra váltás).

„*Ez embernek szeméből, szájából, fejéből, orcáiból, piros véréből, szálas húsából, száz tetemiből ki-siessen és eloszoljon hetvenhétféle csúz: folyó csúz, veres csúz, kék csúz, fejr csúz, szöderjes csúz, köszvény, fájdalom, kelevény, kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle nyavalya az emberből. Nevét meg kell nevezni.*”

Analógia. Az imént elbeszélt prototípus a hasonlóság erejével hat a jelenlegi helyzetre. A tünetmák hiányos ismerete miatt minden eshetőséget felsorol, vagyis a csúz lehető legtöbb fajtáját és a lehető legtöbb testrészt – így bizonyosabb a gyógyítás, hisz kisebb az esélye annak, hogy az éppen megcélozni kívánt betegségfajta vagy testrész kimarad.

3. A ráolvasó imádságok szövegegségei. Az alábbiakban felsorolom és tisztán elkülönítem a ráolvasó imádságokban szereplő képi-szintaktikai egységeket, amelyek magukban őrzik a mágikus gondolkodásforma jellegzetességeit. A mágikus elemeket Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtöt lépék* című gyűjteményének (1999) két csoportját alkotó, összesen 30 szöveg alapján állapítottam meg. Ez a harminc szöveg (a számozás szerint 1–18 és 252–263) a „ráolvasó” illetve a

„ráolvasó + archaikus imamotívum” kategóriáját meríti ki. A szövegekre a cím rövidítésével (HH) és az 1999-es kiadásban szereplő sorszámmal hivatkozom.

o. Invokáció, Keresztvetés, „Dicsőség”. A ráolvasó imádságot több esetben egy szent segítségül hívása, keresztvetés, vagy a *Dicsőség az Atyának...* kezdetű szöveg vezeti be. A szó szoros értelmében nem nevezhető mágikus funkciónak, célja az imahelyzet megteremtése. Mégis igazodik a ráolvasó imák belső törvényszerűségeihez, hiszen a Szentháromság vagy bármely szent nevének kimondása önmagában is defenzív hatású. Az elem szerepe lehet kegyes csalás, a ráolvasó „megkeresztelése” is.

Epikus keret. Az epikus keret több – alább felsorolandó – mágikus célú kisebb szövegegyeség tartalmi összefogója (A, B, C, D, E, F, G, I). De önmagában is tartalmaz egy mágikus hitre utaló elemet: ez a dramatisztikus, amelyben az animizmus hite működik. A betegség vagy baj nem holmi élettelen tényező, hanem lélegző, emberi tulajdonságokkal és rontó szándékkal rendelkező élőlény, aki vitatkozik, ellenáll, akit fenyegetni lehet és faggatni a szándékairól. A középkori ember hite szerint nincs élettelen anyag, így a betegségek nem elvont fogalmak. A beteg ember testét gonosz erők szállták meg, így a szövegek szoros kapcsolatot mutatnak az egyházi exorcizmus gyakorlatával.

A szinkretikus néphitre jellemző, hogy jól megférnek egymás mellett a keresztény szentek és az ártó démonok, betegségi szellemek. Az ősi, kereszténység előtti hit jó szellemeinek alakja nyilván azonosult a szentekkel, de a gonosz erők azonosítására a kereszténység nem adott hasonló mintát. A soktagú ártó démonvilág tagjainak azonosítására a Sátán kevésnek bizonyulhatott. A valóságos tudat hierarchiájában a kereszténység élménye itt fölülte állt a még részleteiben megőrzött ősi hiedelmeknek. Ezzel magyarázható, hogy a ráolvasókban a szentek parancsára az ártó lelkek azonnal eltávoznak.

A. Eredet, körülhatárolás. A baj eredetének megnevezése mögött az a mágikus meggon-dolás rejlik, hogy akit/amit ismerünk, afölött hatalmat tudunk gyakorolni. Minél több jellemzőjét és attribútumát tudjuk felsorolni, annál inkább. A nép azonban keveset tudott a betegségekről, a természeti erők működéséről. Éppen ezért a megnevezések előtt gyakran szerepelnek a baj széle-sebb kategóriájára utaló jelzők. A 7 és 77 mágikus számok, a teljességet fejezik ki; a primitív kultúrákban általában a „sok” jelképei (Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám 1990: 195). Ráolva-sóinkban a gyakran előforduló *hevenhétféle* így minden eshetőséggel számol, a baj nevének pon-tos ismerete nélkül mintegy bekeríti azt: a 77 ugyanis nagy valószínűséggel tartalmazza azt az egyet is, amit az ember megsemmisíteni kíván:

„*Hevenhétféle Szent Antal tüzeitő' / hevenhétféle pokoleredettő', / hevenhétféle tüzes or-báncoktű' ”* (HH-7)

Hasonló funkciójú, szintén a bizonyosság kedvéért tett tágabb behatárolás eszköze az *akár-milyen, akármiféle, akárhonnán jöttél* körülírás:

„*Térj meg, akármiféle eredet vagy!*” (HH-6)

Az eredet és bekerítés jellegzetes eszköze a származási hely megjelölése is:

„*Egy csöpp véribű származott nyavalyák...*” (HH-1)

A bekerítés-körülhatárolás egysége tovább osztható, a párbeszéd erősen ritualizált és ha-sonló felépítést mutat a különböző szövegekben:

– „Elindula” tag: főszereplője a jószándékú lény, Szűz Mária, Szent Magdolna; rit-kább esetben a rontó erő: „*elindula a záporoső szegény ember eledele e'rontására*” (HH-10). Az „elindula” kezdetnek megfelel a ritkább „*mikor az Úr Krisztus leszá-lott...*” (HH-16) és hasonló típusú kezdősor: mindegyikben azonos, hogy a szent „a föl-dön jár”. A jószándékú erő gyakran bizonyos attribútumokkal együtt szerepel, amelyek defenzív funkciót töltenek be: „*Elindula bódugságos Szűz Mária az ő áldott szent fiával, / Fehér fátyoljával / három szál gyortyjával...*” (HH-3).

– Találkozás a rontó erővel (ritkább esetben egy másik szenttel): „*összetalálkozik rossz szél hozó asszonyokkal*” (HH-3); „*arra ment Szent Margit*” (HH-5).

- Kérdés, faggatózás a gonosz szándékairól vagy a szomorúság okáról: „Kérdé bódog-ságos szép Szűz Mária, merre mentek tik?” (HH-3); „Mit csinálsz itt, Szűzanyám?” (HH-5)
- Válasz: a rosszindulatú erő elmondja célját: „Szűvit máját meghírvasszuk, piros vé-rit megalíssuk” (HH-3); vagy (ha nincs gonosz erő) az első tag főszereplője szomorúsá-gának okát: „Itt ülök, itt tartom szerelmes Jézusomat, mert ő beteg.” (HH-5)

B. A varázsló eljárás leírása. Amikor nincs ártó szellem, hanem a szenttel szerencsétlen-ség, baj történik, a vocativust és imperativust a varázslási eljárás leírása helyettesíti: „Majd elme-gyünk a Gecimányi-ker(t)be / maj' szakajtunk háromféle szép virágot” (HH-263); „Mennyünk e' törjünk három magyaróagat, égessünk belőle kilenc szenet, hányjuk bé vízbe, mossuk meg vele” (HH-4).

C. Vocativus (megnevezés). A mágikus eljárásban elengedhetetlen az alany nevének ismerete. A nevet ismerni annyi, mint hatalmat szerezni az illető személy, természeti erő vagy tárgy fölött. Logikailag az **eredet**, a **körülhatárolás** része, mégis külön tárgyaljuk, mert más funkciók-kal együtt, sőt önállóan is gyakran szerepel. „Az invokáció eredeti, ősi formájában önmagában is kényszerítő erejű volt: a névmágiába vetett hit idején a névnek pusztá kimondása is megidéző erővel bírt. A névmágiából származik az invokáció vocativus-eleme, mely az istenség személyét kényszeríti” (Szepes, 1988: 70). A megnevezés erejét növelni lehet a potenciális nevek felsorolá-sával (mivel a megigézett nem valódi nevekkal akár félre is vezethet, a felsorolásban nagyobb valószínűséggel fordul elő az igazi név). A másik gyakori eljárás a háromszori ismétlés:

„Merre mész, merre mész hetvenhétféle Szent Antal tűz?

Hetvenhétféle pokoleredet / Hetvenhétféle tüzes orbáncok?” (HH-7)

D. Imperativus (parancs / tiltás). A parancs a mágikus szövegek legelementárisabb része. Az a pont, ahol az igéző érvényesíti hatalmát bármilyen, más helyzetben nála hatalmasabb lényel és erővel szemben; ahol a porszemnyi ember legyőzheti a gigantikus természeti jelenségeket vagy a pusztító betegségeket. A mágikus gondolkodás mögött az animizmus hite áll, az a gondolkodás-forma, mely az élő és élettelen között nem tesz különbséget. A bájoló imádságok gyakran alkal-mazzák a direkt második személyű felszólítást:

„Térjetek, menjetek erős kösziklába...” (HH-252)

„Ne menj el te gyik asszony...” (HH-253)

Találunk példát a harmadik személyű, imperativusi elemre is:

„Ködve legyön boszorkány száz számár szóréve'...” (HH-1)

d. Elküldés, máshova küldés. A parancs szerves része a cél pontos megnevezésével együtt. Az elküldés kijelölt helyre, kijelölt személyre történik. A kijelölt hely kietlen, ember által nem lakott, elátkozott terület, ahol az ártás nem érvényesül:

„Menjete el a tengereknek fenekikre...” (HH-3)

„...hegyeknek, köszikláknak háta mellé...” (HH-7)

„...hol kovászos kenyérral nem élnek...” (HH-7)

E. Félrevezetés. A bájokozó lény becsapható, félrevezethető. (Az óvónevek számtalan pél-dát szolgáltatnak erre.) A félrevezetés a bájoló imádságokban egy másik helyre történő elcsábítás, elégtétel kilátásba helyezése:

„Menjete el a tengereknek fenekikre,

Ott van nektek terített asztalotok, vecserátok.” (HH-3)

F. Fenygetés. A fenygetés az imperativust követi. Funkciója, hogy nyomatékot adjon a parancsnak, és büntetést helyezzen kilátásba az ártó szellemnek, ha megszegi azt. A fenygetés konkrét, verbális formában nyilvánul meg az alábbi esetben:

„Mert ha megtaláltotlak, / Elvágom a késvel a nyakadon,

Agyonütlek a Krisztus feszülettyive' ámen.” (HH-7)

Gyakoribb azonban, hogy a fenygetés indirekt módon valósul meg annak kinyilvánításá-val, hogy az ember szent erők – különösen Krisztus és keresztye – védelme alatt áll:

„*Én keresztet vetek ellenetek*” (HH-8)

G. Eredmény kinyilvánítása. Az epikus keret záró eleme. Alkalmazásának nyilvánvaló oka a gyógyító szent hatalmának kinyilvánítása, a „kimondással történő valóra váltás” elvén működik a konkrét, aktuális gyógyító helyzetben is. Ha a ráolvasó imádságban fenyegetés van, akkor az említett záróforma soha nem szerepel.

H. Analógia. Az analógia kapcsolódik az epikus kerethez, az epikus keret voltaképpen az analógia egyik tagja. Amikor az epikus keret után a hasonlóság elve is kimondatik, teljes az analógia:

„*Valamint az Úrjézus szeme megtisztult, most ezen szem is úgy megtisztuljon,
Vér hályog, termés hetvenhét felé oszljon!*” (HH-11)

I. Záradék. A záradék inkább az archaikus népi imádságok eleme, ráolvasó imákban való előfordulása igen ritka (14., 17., és 263. számú szövegek). Olybá vehetjük, mint a szövegekhez adott „használati utasítást”. Metanyelvi elem, kilépést jelent a szövegből, szintén a „kimondással történő valóra váltás” elvén működik:

„*Aki eztet este lefektibe, / röggel fölkeltebe elmongya,
Elnyeri az örök boldogságot. Amen.*” (HH-17)

4. Szövegek kapcsolódás. A 3. pontban felsorolt komponensek a ráolvasó imádságok invariáns elemei. A szövegcsoport tagjai erősen sztereotip formulákból építkeznek, amelyeknek sokféle ötvözése képzelhető el (mint bármely más folklórműfaj esetében). A részletes szövegelemzés azonban azt a meglepő eredményt hozta, hogy nemcsak a képi-szintaktikai egységek, hanem ezek sorrendje is nagyfokú egyezéseket mutat. A ráolvasó imádságok jellegzetes struktúrával rendelkeznek, amelyek alapformája a következő:

(ω. Keresztvetés, „Dicsőség”, Invokáció.)

A. A baj eredete, bekerítés, körülhatárolás

– vocatíussal

– attribútumokkal, kísérőkkel

– cél megjelölésével

B. A varázsló eljárás leírása

C. Vocativus

D. Imperativus

d. máshova küldéssel

E. Félrevezetés

F. Fenyegetés

G. Eredmény kinyilvánítása

Epikus keret

H. Analógia

I. Záradék

A fent idézett *Csúzról való báj* felépítése tehát a következő: ωAaäDdGH. A szövegek túlnyomó többsége nem tartalmazza az összes elemet, de bizonyos elemek hiánya csak igen ritkán változtatja meg a sorrendet. A stabil helyzetű komponensek közé bárhova beépülhetnek vallásos funkciót betöltő elemek: például fohászok, bibliai motívumok vagy az „*Ég szülte földet...*” kezdetű misztikus kozmogónia; de ezek sem érintik a funkciók sorrendjét. A megvizsgált harminc bájoló imádság közül 24 a szövegegységek sorrendjét tekintve a fent jelölt struktúrát mutatja (igaz, hogy ezek közül az 1. 2. 12. 18. és 262. számú csak igen kevés, vagy kevés fajta, de többször ismétlődő mágikus funkciójú elemet tartalmaz).

Mágikus funkció szempontjából a legelementárisabb erejű vocativus és imperativus nemcsak a ráolvasó imádságok, hanem egyéb mágikus célú szövegek (ráolvasók, káromkodások, átkok) kiemelt és lényeges alkotóeleme. A vocativus jellegzetesen ismétlődő elem, gyakran előfordul az A, d, E, F, G, H elemek szerves alkotórészeként is. A vocativus és imperativus együttes előfordulása ugyancsak feltűnően nagyszámú, háromszoros ismétlésüket figyelhetjük meg a 11. és 13. számú szövegekben.

Az elemek tipikus sorrendjét felcserélő 6 darab szöveg struktúrája is mutat bizonyos szabályosságokat. Ezekben a szövegekben az A, B, E, F G, H elemek sorrendje legtöbbször kötött (amennyiben előfordulnak), a C és D elemek pedig az elemsor elejére helyeződnek. Ebbe az alcsoportba tartozik a 11. és 255. számú szöveg, amelyek epikus keretét megelőzi a vocativus és imperativus.

Összegezve az eredményeket, megállapítható, hogy a bájoló imádságok komponenseinek száma korlátozott, az elemek sorrendje túlnyomórészt változatlan, és ezt az egységek ismétlődése vagy hiánya, illetve más jellegű (különösen archaikus népi imádságokra jellemző, főképp imafunkciót betöltő) elemek beépülése sem befolyásolja. A szövegkapcsolódás ilyen fokú szabályossága a *Hegyet hágék...* (Erdélyi 1999) többi csoportjában nem tapasztalható. A szövegkapcsolódás szabályszerűségei rámutatnak, hogy a „ráolvasó” és a „Ráolvasó + archaikus imamotívum” kategóriájába sorolt szövegek nemcsak a „mágikusság fokában” különböznek a többi csoporttól, hanem igen jellegzetes, szigorú szövegépítkezési logikájuknak köszönhetően is markánsan elkülönülő csoportot alkotnak.

A ráolvasók, bájoló imák és archaikus népi imádságok teljes körű morfológiai leírása nagyban megkönnyítené a három szövegtípus definiálását, hozzájárulhatna a mágikus nyelvi funkció helyének meghatározásához a többi nyelvi funkció között, és kitűnő alapot biztosítana a verbális mágia szövegtani megközelítéséhez.

SZAKIRODALOM

- Bornemisza Péter 1977. *Ördögi kísértetekről, avagy röttenetes utálatosságáról e megfertéztetett világnak.* Budapest, Helikon Kiadó.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. *Hegyet hágék, lőtöt lépék.* Archaikus népi imádságok. Budapest, Magvető Kiadó.
- Erdélyi Zsuzsanna 1999. *Hegyet hágék, lőtöt lépék.* Archaikus népi imádságok. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Harangzó Imre 1992. *Anyám, anyám, Szép Szűz Máryám.* Régi imádságok a moldvai magyaroktól. Újkígyós.
- Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György 1990. *Jelképtár.* Budapest, Helikon Kiadó.
- Pócs Éva 1985/86. *Magyar ráolvasások I–II.* Budapest, MTA Könyvtárának kiadása.
- Polner Zoltán 1978. *Föld szülte fáját.* Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok. Szeged.
- Szepes Erika 1988. *Mágikus elemek a hellenisztikus varázspapiruszok imáiban. Mágia és ritmus.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 67–94.
- Tánczos Vilmos 1999. *Csapdosó angyal.* Moldvai archaikus imádságok és étletterük. Csíkszereda.
- Tánczos Vilmos 2001. *Nyiss kaput, angyal!* Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér. Budapest, Püski Kiadó.

Takács Szilvia

SUMMARY

*Takács, Szilvia***Text construction in incantational prayers**

In her collection of archaic folk prayers entitled *Hegyét hágék, lőtőt lépék* [I traversed mountains, I went down slopes] (1976/1999), Zsuzsanna Erdélyi identified a group of texts that are closely related to incantations. However, the criteria she used for delimiting this group from other types of prayers were not clear-cut. The claim that such ‘incantational prayers’ in fact do constitute a separate group is clearly supported by morphological analysis. The first part of the present analysis is an enumeration of metaphorical and syntactic units of this group of texts. As a result, the following units can be discerned: (A) the origin of the trouble, enclosure, circumscription; (B) description of the magical procedure; (C) vocative; (D) imperative [(d) sending away]; (E) deception; (F) threatening; (G) statement of result; (H) analogy; (I) formal ending. The detailed text analysis reveals that not only the occurrence of those units but even their order is highly uniform. Twenty-four of the thirty incantational prayers studied exhibit the above structure in terms of the order of units (i.e., ABCDEFGHI). Even where some of the units are missing, or a text unit that is “alien” to incantational prayers is wedged in, this does not alter the order of units in any significant manner. Such strict regularity is not observable in any of the other groups found in the collection. The regularities of text linkage show that the texts falling within the category of incantational prayers do not simply differ from other groups in their “degree of magicalness” but also in terms of their strict logic of text construction. The analysis primarily intends to make a contribution to a textological approach to verbal magic.

Írva csevegés - virtuális írásbeliség

Az elmúlt évtizedben vált általánossá a számítógép használata nem csupán munkaeszközként, hanem kommunikációs eszközként is, új kommunikációs csatornákat nyitva ezzel. A hagyományos érintkezési lehetőségek újjakkal bővültek: e-mail, SMS, fórumok, chat stb. Az alábbiakban ez utóbbi néhány jellegzetességét emelem ki a teljesség igénye nélkül.

A chat

A chat (<ang. *chat* 'csevegni, csevegés') valós idejű, Interneten keresztül, a billentyűzet segítségével folytatott írott beszélgetés.

Az első lehetőséget az élő internetes csevegésre az IRC (<ang. *Internet Relay Chat* 'Internet alapú csevegés') biztosította, melyet az 1980-as évek végén Jarkko Oikarinen fejlesztett ki Finnországban. Mára világméretű rendszerre vált, ami gyakorlatilag korlátlan számú felhasználó egymással való társalgását teszi lehetővé, vagyis elvileg annyi ember tud a képernyőn keresztül a billentyűzet használatával írott formában társalogni, ahányan az adott pillanatig feljelentkeztek a hálózatra ország- és kontinenshatároktól függetlenül.

Az IRC tulajdonképpen virtuális találkahely, ahol a Föld bármely pontján tartózkodó emberek összejöhetnek, kommunikálhatnak egymással. Seidler éppen ezért az IRC-et világméretű nyilvános kommunikációs formának nevezi (Seidler 1994: 96). Az IRC-hálózat témakörök, illetve nyelvek szerint csatornákra oszlik. A társalgás különféle csatornákon vagy szobákban megállás nélkül folyik. A chat-csatornák tehát a nap 24 órájában működnek, a társaságra vágyók bármikor találhatnak beszélgetőpartnert. A csatorna addig él, míg legalább egy bejelentkezett felhasználója van. A műfaj elnevezéséből következik, hogy az itt folyó beszélgetés célja a szabadidő kellemes eltöltése, a chat tehát a társalgási stílus műfajaihoz tartozik.

Új kommunikációs helyzet

A szövegszerkesztő nagy mértékben megkönnyíti az írást: például könnyedén kijavíthatjuk a hibákat, már kész szöveget néhány mozdulattal beszúrhatunk. Czeizer Zoltán úgy véli, „ez a könnyed technika a fogalmazás könnyedségét a beszéd könnyedségéhez teszi hasonlatossá. [...] A szóbeliségre emlékeztet az is, ahogyan az e-mail elveszik az időben, nem tárgyiasul, nem kerül kinyomtatásra, azaz – mint a hangnak – nem marad nyoma sehol. A szövegszerkesztőben tárolt szövegek nem viselik magukon történelmük bélyegeit, kortalanok, nincsen önálló időbeli létezésük” (Czeizer 1998).

A kommunikációnak eddig két fő típusát különböztettük meg: az írásbeli és a szóbeli kommunikációt. Az írásbeli a szóbelivel ellentétben időbeli távolságot is magába foglalt, tehát el kellett telnie valamennyi időnek, mire az üzenet a közlőtől eljutott a befogadóhoz. A világháló azonban legyőzte ezt a távolságot, s az Internet új, speciális kommunikációs helyzetet teremtett. Kialakult egy olyan kommunikációs forma, mely az írásbeli és a szóbeli közt realizálódik: a chat. Formáli-

san írásbeliséggel van dolgunk, ez azonban csupán a látszat, ugyanis a szóbeli közlésfolyamat funkcióját tölti be.

A német szakirodalom összefoglaló néven elektronikus kommunikációként (elektronische Kommunikation, computervermittelte Kommunikation) tartja számon azt a tértől és időtől független kommunikációs formát, amelynél az információ továbbítását gép végzi (Wenz 1998). Az új nyelvvaltozat különlegessége az, hogy írott és szerkesztett volta mellett interaktivitás is jellemzi. Bódi Zoltán a csevegőcsatornákról a következőképpen vélekedik: „A csevegő fórumokon pedig a nyelvhasználat a maga lazaságával, egyszerűségével, végletes korrígalatlanságával jobban hasonlít a kötetlen spontán beszédhez, mint az íráshoz. Az Interneten megjelenik az írott beszélt nyelv műfaja, amely átmenetet alkot az írás és a beszéd között, így megváltoztatja az írásról alkotott képünket” (Bódi 2001). Az internetes kommunikáció átmeneti jellegét emeli ki Karin Wenz is, aki szerint az elektronikus kommunikáció a nyelv egy hibrid variációja, mely nem sorolható sem a szóbeliséghez, sem az írásbeliséghez (Wenz 1998).

Kis Ádám ugyanerről a műfajról így ír: „Kezdetben volt tehát a párbeszéd, majd jött az írás. Ez ugyan nem szüntette meg a párbeszédet, két sávpár szaladt az időben. Amikor az interneten a gép előtt ülők »megszállottan csevegnek«, visszatér valami, ami elmúlt, inkább újjászületik, hiszen az írásos dialógus megtartja a szóbeli párbeszéd sajátos, nem tervezett, önmagára és a környezetre figyelő, a nem várt helyekről érkező hatásokat is magába építő öntörvényű felépítését, ugyanakkor megjelenik a térben is, ezzel elvileg az örökké való felé terjesztve ki saját magát” (Kis 1997). Véleményem szerint Kis Ádám elnevezését célszerű lenne interaktív írásos dialógusra módosítani, megkülönböztetve ezzel a chatet a bár ritkán előforduló e-mailes párbeszédétől vagy az sms-dialógustól.

Az IRC esetében tehát speciális nyelvhasználati helyzettel állunk szemben, mert amit a felhasználók egyébként szóban szoktak közölni, itt írott formában teszik. Ez azonban nem ugyanaz, mint a társalgási stílus igényesebb, írott változata. Az írásos megnyilatkozásnak azért szokatlan formája ez, mert nagyon kevés idő áll a nyelvhasználó rendelkezésére ahhoz, hogy végiggondolja, mit is szeretne írni, tulajdonképpen rögtönöznie kell, és gyakran terjedelmi korlátok is befolyásolják a mondandója nyelvi megformálását. Úgy tűnik tehát, új nyelvvaltozat van kialakulóban, melyet elsősorban két szóval lehetne jellemezni: rögtönzés és rövidítés. Felvetődik a kérdés, hogy új stílusréteggel állunk-e szemben, vagy csupán a társalgási stílus új műfajával? Ez utóbbit tartom valószínűbbnek, mivel a chat és a fórum mai használatának a szórakozás, unaloműzés a célja. E szabadidős tevékenységhez kapcsolódó nyelvhasználatot a laza kötetlen hangvétel, az informális, olykor talán tudatosan felszínes nyelvhasználat jellemzi. Úgy tűnik itt az ideje egy újabb kommunikációs kategória bevezetésének.

Ezt a harmadik kommunikációs típust én a továbbiakban virtuális írásbeliségnek nevezem. A virtuális írásbeliséget a szituáció és a sajátos nyelvhasználat alapján ismerhetjük fel. Ilyenkor a közvetítő közeg a hálózat. A virtuális írásbeliség egyszerre hordozza magán az írásbeli és a szóbeli kommunikáció jellemzőit. Laza, kötetlen hangvételével, felszínesebb nyelvhasználatával tartalmilag és funkcionálisan a szóbeliséghez áll közelebb, ám írott formában realizálódik, tehát az írás eddigi funkcióját újjal bővíti.

Közvetlen írásbeliség

Az IRC-kommunikáció újszerűsége tehát a közvetlen írásbeli érintkezésben rejlik. Szokatlan, hogy a közlő nem látja, nem is hallja a kommunikációs partnert, és az üzenet feladása és fogadása között tulajdonképpen nincs időbeli késleltetés, mint ahogy azt az írásbeli kommunikációnál eddig megszoktuk. Hiányoznak továbbá a szóbeli kommunikáció talán legfontosabb tényezői, melyek az információ túlnyomó többségét hordozzák: a mondatfonetikai és a nem nyelvi kifejező-

eszközök, a gesztusok és a mimika. „Az adott körülmények között használható metakommunikációs eszköztár határozza meg, hogy a közlendő mely részeit `szükséges`[!] nyelvi eszközökkel továbbítani, illetve mely részeit `lehetséges`[!] elhagyni vagy a metakommunikációs formák valamelyikével eszközök segítségével közölni” (Kis 1997). A valós közös tér hiánya miatt a virtuális írásbeliségben nagyobb szerep jut a nyelvi kifejezőeszközöknek, így azt is szavakban kell kifejeznünk, amit máskülönben nem tennénk. A nyelvi jeleket kísérő nem nyelvi kifejezőeszközök nélkülözhetetlenségét igazolja, hogy máris kialakultak az e hiány pótlására szolgáló úgynevezett emotikonok (*emoticon* < ang. *emotion+icon* 'érzés/érzelem+jel') vagy emotikus jelek (mosolykód, mosolyjel, smiley).

Az emotikus jelek minimum két, a billentyűzeten megtalálható karakter kombinációjából állnak, melyek 90°-kal jobbra forgatva az emberi arcra, esetleg testtartásra emlékeztetnek. Funkciójuk tulajdonképpen a beszélt nyelvi kifejezőeszközök frott nyelvre való "fordítása". (A legegyszerűbb esetben a szemeket a kettőspont, az orrot a kötőjel, a szájat pedig a zárójel ábrázolja.) Tehát a mosoly-, vigyor- és szomorúságjelek különböző típusai a közvetlen kommunikáció velejáróinak, a nem verbális jelzéseknek az érzékeltetését szolgálják. Ma már több mint száz ilyen jelet ismerünk, az egyes nyelvhasználók azonban ezeknek csupán töredékét alkalmazzák. A felhasználók körében leggyakrabban használt három jel, illetve azok változatai a következők:

- :) :-) 'öröm, ironia, nevetés, vicc'
- :) :-) 'kacsintás, tréfa'
- :(:-('szomorúság, sírás'

A fenti érzések intenzitásának jelölésére a (záró)jelek halmozása szolgál. ;-))) Az emotikonok fontosságát, nélkülözhetetlenségét az alábbi példák igazolják:

De mostan, azaszszem, ki kel hogy ábrándíccsalak, mertet hogy ezek csak olyan mezei tömegembernek való sorozatok, és ne egyél több csokis kiflit mer' dagi leszel, montam:)

[23:39] <Arth_Dent> mrxaxel: eccer majd lelelek, es nem fogod erteni :)

Ha a mondatok végén nem állna egy úgynevezett mosolyjel, könnyen félreérthetné a címzett azok tartalmát.

Új jel van kialakulóban a hangsúlyok jelölésére is, mégpedig a hangsúlyos szótagok előtti és utáni vízszintes vonal:

[23:29] <[MrAxel]> Arth: mondom: _jol_ belott...:)

[22:09] <Arth_Dent> mayaa: de legalabb ne itt taposd a pedalt ennyire, szal ize, erted. neha _nekem_ kellemetlen latnom :)

A hangsúlyjel kialakulását minden bizonnyal szintén a speciális kommunikációs helyzet tette szükségessé akár az emotikonokét. „Az írásjelek, mint az önmagában álló kérdőjel is az frott párbeszéd metakommunikációs lehetőségei: ezek pótolják mindazokat a kiegészítő információkat, amelyek a valóságos párbeszéd során a környezet azonos érzékeléséből, a gesztusokból, mimikából, hanglejtésből következnek. A metakommunikációs eszköztár természetes módon bővül az írásjelekkel és az ismétléssel, illetve bizonyos tipográfiai formákkal” (Kis 2002/b). Kialakulásuk okát is azonosnak vélem: a mondatfonetikai eszközök hiánya. Egy-egy hangsúlyos szó kiemelésére előfordul még nagybetűs írásmód, idézőjelezés és betűtöbbszörözés is:

[23:07] <Artlace> [MrAxel]: nekem meg **KELL** az a gep, ne gyzokdod =)

[23:31] <[MrAxel]> Arth: valahogy **sejjjjjitettem**...:)

[20:23] <TNTmax> *zalus egy sms-re ébredben reggel 15 órakor.. visszahívtam, mivel „olyan” sms volt, aztán kiderült hogy téves volt, viszont nagyon jól elbeszélgettem az illetővel.. aki amúgy 25-ös :p*

Mindemellett természetesen lehet az IRC-en kiabálni, sőt akár énekelni is. Írásban a csupa nagybetűk használata az internetes kommunikációban már elfogadottan a kiabálás, az emelkedett hangnem jele. Ez a fajta írásmód szolgálhat azonban az éneklés kifejezésére is. Álljon itt egy példa, amire Elke Hentschel bukkant a #croatia nevű csatornában:

“<Vitez > CUDNA JE TAMA TEBI NI TRAGA SAMO PUSTIONJA ('KÜLÖNÖS A SÖTÉTSÉG NYOMOD SINCS CSAK A PUSZTASÁG VAN')

<jasam> Vitez: *ti proizvodis poeziju? ('Vitez: verset írsz?')*

<Vitez> SVE MI ZNACIS TI ('TE JELENTESZ MINDENT NEKEM')

<Vitez> AHHHAAA HAHAHA

<Vitez> *jasam: ne..ja je samo reproduciram....trenut no u svom walkman-u*

'jasam: nem... csak reprodukálom... momentán a walkmanomon') (Hentschel:1998).

Dalolni azonban más módon is lehet a hálózaton. A legtöbb esetben csupán a kontextusból derül ki, hogy valaki énekel, de a betűhalmaz, szótaghalmaz használata általánosan jellemző. (A példák a #magyar nevű csatornáról származnak, 2002. március 13.)

[22:41] <Gryzly> *vejting for tunajt ojee..*

[21:50] <zalus> *kedves: és ha eléneklek neked?*

[21:50] <zalus> *here we areeee, born to the princes of the uuuuniverse*

Párhuzamos dialógusok

Az IRC-en bármi a beszélgetés tárgyává válhat. A leggyakoribb téma a számítógéppel, illetve számítógépen végzendő feladatok szakmai megvitatása. A magánbeszélgetések többségéről azonban feltételezhető, hogy tartalmuk többnyire ismerkedő vagy erotikus beszélgetés.

A tematikusan összefüggő beszélgetések azonban nem koherensen jelennek meg a képernyőn. Mivel a beszélgető felek nincsenek közös térben, hiányoznak az átmeneti relevanciahelyek. Nem lehet pontosan tudni, hányan követik figyelemmel a szobában folyó beszélgetést, és technikai okokból azt sem tudhatjuk előre, kinek a hozzászólása fog legközelebb megjelenni a képernyőn. Ebből kifolyólag a beszélgetéseket oda nem illő, zavaróan ható megnyilatkozások tarkítják, szakítják meg. Párhuzamosan folyó beszélgetések esetén ez félreértésekhez vezethet. Az IRC lehetővé teszi, hogy a felhasználó egy időben több beszélgetést folytasson, és közben még a közös beszélgetésben (public) is részt vegyen. Hosszabb ideje folytatott öt-hat párhuzamos párbeszéd esetén azonban előfordulhat, hogy az írcelő elveszíti a fonalat, és rossz helyre gépeli be és küldi el az üzenetet. Nyilvánvaló, hogy ez is számos félreértésre adhat okot.

Az egyértelműségekre való törekvés alakította ki valószínűleg azt a szokást, hogy a beszélők az üzenet elé kiírják a címzett felhasználói nevét (nick). Ebből mindenki tudja a csatornában, hogy csupán az illetőnek szól az üzenet. Így mindenki számára világos az is, hogy melyik megnyilatkozás kinek szól, illetve kinek a megnyilatkozására adott válaszként kell értelmezni egy-egy üzenetet.

Az IRC-program sajátos technikai megoldásából adódik, hogy hosszabb elbeszélő részek csak elvétve fordulnak elő a beszélgetésekben, ilyenkor azonban több részletre tördelve jelennek meg a képernyőn. (Ennek oka egyrészt a floodolás elkerülése, másrészt a figyelem fenntartása.) Az egyes részek közé ugyanis egyéb üzenetek ékelődnek.

Az IRC valamennyi publikus szobájában folyó beszélgetés tehát párhuzamosan futó „polilógusokból” épül föl, amit egyéb információk egészítenek ki. A beszélgetés szövegébe ékelődve jelennek meg ugyanis a rendszerinformációk és az asterisk-kifejezések. Ez utóbbiak lehetőséget nyújtanak a nem nyelvi megnyilatkozások kifejezésére. Mivel az asterisk-kifejezések előtt csillag áll, az olvasó tudja, hogy olyan információ következik, ami nem tartozik szervesen a beszélgetés részéhez. Az asterisk-kifejezések ugyanis az írelő közérzetéről, pillanatnyi cselekvéséről, mozdulatairól nyújtanak tájékoztatást. Az ilyen jellegű információkat élőszóban nem (mindig) szoktuk megfogalmazni, hiszen láthatóak. Például:

[23:00] *lajosch zavaraban elpirul es kimegy a konyhaba

[20:23] *algern most megeszi utso almaspitet, ami mar kokemeny... vasarnap ota szarad az asztalon... :>

[20:08] *kedves cigizik es grapefruitozik jól

[23:21] *lajosch mereng

[23:23] *Arth_Dent ragyuji)

Az asterisk-kifejezések érdekessége, hogy ilyenkor a felhasználó egyes szám harmadik személyben ír magáról. A csillaggal jelölt mondatok könnyen elkülöníthetők a beszélgetés többi mondatától, tehát nem szakítják meg a beszélgetést – ellentétben az új bejelentkezők hozzászólásaival, illetve a párhuzamosan folyó beszélgetések mondataival.

Olykor előfordul, hogy hosszabb ideig nem folyik érdemi beszélgetés a csatornán. Ez azonban nem jelenti azt, hogy senki nem beszélget. Ellenkezőleg: a bejelentkezett felhasználók többsége ilyenkor minden bizonnyal magánbeszélgetést folytat.

Az IRC-szöveg nem koherensen jelenik meg a képernyőn, intarziászerűen egymásba ékelődnek az egyes beszélgetések sorai. Ráadásul egy-egy üzenet gyakran több, egymástól más üzenetekkel elválasztott sorból rakható össze. Nyilvánvaló tehát, hogy az IRC szövege sajátos olvasási, szövegkezelési technikát igényel a felhasználótól, hiszen a hagyományos lineáris olvasási módszer nem alkalmazható az IRC-szöveg olvasása során.

Az IRC-en folyó kommunikáció beszélt nyelvként való értékelését az is alátámasztja, hogy az írelők maguk is beszélgetésnek tartják azt. Ez megnyilatkozásaikból úgy derül ki, hogy a beszélt kommunikáció során használt fordulatokat használják, amikor a megnyilatkozásaikra utalnak valamilyen módon. Például:

??

[20:26] <MaYaaa> zalus nemszem el, hogy nem állszszóba velem!!!!

[21:54] <MaYaa> zalus hallasz????????? kisablakban üzenek

[22:09] <Arth_Dent> mayaa: csatilogban megvan, ahogy ezt mondod szó szerint „most szoltam hozzád utoljara zalus”

Bár az IRC és egyéb csevegőprogramok elterjedése révén kialakult nyelvhasználat írott és beszélt nyelvi vizsgálatokat egyaránt igényel, úgy vélem –, mivel funkcionálisan beszélt nyelvről van szó –, a beszélt nyelvi sajátosságok vizsgálatára kellene nagyobb hangsúlyt fektetni.

Megjegyzendő, hogy napjainkra kialakult az IRC olyan eszköztára is, mely lehetővé teszi az írott mellett/helyett az akusztikus kapcsolatot is. Sőt, létezik már elektronikus levél-felolvasó szerkezet is (Németh 1998: 189). Nagyon valószínű, hogy az akusztikus kapcsolatot lehetővé tevő eszközök széles körű elterjedése háttérbe fogja szorítani az írásbeliséget (Kis 2002/b).

SZAKIRODALOM

- Bódi Zoltán 1998. Az elektronikus levelezés és a beszédkommunikáció. In: *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. Budapest. <http://nyelv.c3.hu/besz98.html>
- Bódi Zoltán 2001. Informatika és nyelvhasználat. <http://www.e-nyelv.hu/cgi-bin/hirek/irasok.pl?cikk=1007&type=m>
- Czeiczér Zoltán 1998. Az írva-beszélt nyelvjátékok vírusos terjedése az Interneten, avagy előszó az Avakumica rejtélyhez. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/muszaki/szamtech/wan/kultura/nyelvjat.hu>
- Glatz Ferenc (szerk.) 2000. A magyar nyelv az informatika korában. Budapest.
- Hentschel, Elke 1998. *Communication on IRC*. Linguistik Online 1. (<http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/hentschel.htm>)
- Kis Ádám 1997. A számítógép metakommunikációja. Elhangzott: VII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. (www.mek.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/szmtgpgs.hun)
- Kis Ádám 1999. Az írott párbeszéd. *Magyar Tudomány* 3. 347–9.
- Kis Ádám 2002/b. *Az írott párbeszéd - Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia részére. Nyelv-web* (<http://www.szak.hu/nyelweb/cikkek/sz15.htm>).
- Németh–Zainkó–Bognár–Szendrényi–Olaszi–Ferenczi 1998. Elektronikus-levél felolvasó. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 1998. 189–213.
- Seidler, Kai 1994. Computerfreaks like 2 party. Relay Parties zwischen Virtualität und Realität. *WZB Discussion Paper FS II*. Wissenschaftszentrum Berlin. 94–104.
- Soós Viktória 2001. Az internetes csevegés (IRC) és nyelvhasználat. *Édes Anyanyelvünk* 5. Melléklet III.
- Tanenbaum, Andrew 1999. *Számítógép-hálózatok*. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest.
- Wenz, Karin 1998. *Formen der Mündlichkeit und Schriftlichkeit in digitalen Medien*. Linguistik Online 1. (<http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/wenz.htm>)

Érsok Nikoletta Ágnes

Pejoratív értelem a -Vdik, -(V)kVdik, -skVdik képzők körül

A tárgyalandó képzők verbumképzők, s mind deverbális, mind denominális képzésre alkalmasak. Keszler Borbála (Keszler 2002: 277–8) és Kiefer Ferenc (Kiefer 1998: 234; 245–6; 257–8) dolgozatának fonalát követve elmondhatjuk, hogy a deverbális képzés esetében a képzés eredménye az úgynevezett mediális ige (*gyűrődik, aszalódik*), míg a denominális képzés származékait három csoportba sorolhatjuk. Az első a melléknévből képzett mediális állapotot kifejező származékokat foglalja magában (*fehéredik, férgesedik*). A második a melléknévből képzett -s és fosztóképzős, viselkedést kifejező igéket (*szerelmeskedik, nyugtalankodik*), míg a harmadik a főnévből képzett foglalkozásban, funkcióban levést jelentő származékokat tömöríti (*menedzserkedik, inaszkodik*). A származékok sokszor pejoratív jelentésben fordulnak elő, főleg akkor, ha az alapszó maga is hordozott ilyen értelmet magában (Bartha 1958: 60–1), például: *hárijánoskodik, makrancoskodik, kotnyeleskedik*. Igen ám, de néha a pejoratív tulajdonság független az alapszótól, és attól is, hogy a származék a fentebb felsoroltak közül éppen melyik képzésmódba tartozik: (például) [„Gondolod] *megoldódik* [a feladat helyett, hogy megcsinálnád?”], *pöffeszkedik, szélesedik* [‘kövéredik’], *hűtlenkedik, alázatoskodik, menedzserkedik*. Ám az is előfordulhat, hogy a szónak tulajdonképpen nincs pejoratív tartalma, mégis van valami rosszalló mellékjelentése (Kiefer 1998: 257): (például) *tolakodik, bizonytalankodik*. Honnan származhat mindez? Valóban csak a megszakás (analógia a pejoratív értelmű igékkel) miatt érezzük ezt, avagy más magyarázat is *adódik*? Másiképpen megfogalmazva: mely(ek) és milyen(ek) az(ok) a tulajdonság(ok), amely(ek) minden pejoratív jelentéssel bíró származékban megvan(nak)?

Vizsgáljuk meg az ilyen képzőkkel létrehozott, ám nem pejoratív jelentésű igéket! Az első csoportra (deverbális, mediális verbumokra) többek között a következők jellemzők: „nincs külső cselekvő” (Abaffy 1978: 284), azaz az ágens (továbbiakban 1. kitétel) nem esik egybe az alannyal, és/vagy meghatározhatatlan (*gyűrődik*), és/vagy érdektelen (*aszalódik*). Másodszor elmondható az, hogy „akarattunktól független szükségszerűséget jelentenek” (Abaffy 1978: 284), így a felszólító módú alakjuk realizálódása, illetve az *esetlegesen* megtörtént cselekvés, történéis között nincs releváns kapcsolat (továbbiakban 2. kitétel; a két kitételet együtt *mediális jellegnek* nevezem a későbbiekben). Találunk azonban egynéhány inkább cselekvő értelmű kivételt (például *uralkodik*, *hálálkodik*, *viselkedik*, *társalkodik*), melyekre nem érvényesek a fentiek. Ám ezt csak első pillanatra hihetjük el, mert ha jobban megfigyeljük a származékok jelentését, láthatjuk, hogy mindegyiküknek játékszerű *eseményjellege*¹ van, azaz egy cselekvés szándékolt végrehajtásával szemben inkább egy történéisben való – igaz: cselekvő! – részvétel áll jelentésmezőjük középpontjában. Így a cselekvő alany teljes mértékű ágenciája kérdéses, vagyis mindkét kitétel – ugyan nem grammatikailag, ám *lényegében véve* (elliptikusan) – igaz rájuk nézvést.

A második csoport (melléknévből képzett, állapotváltozást kifejező mediális igék) esetében könnyű dolgunk van, mert jellemző a származékokra mind az 1., mind a 2. kitétel (*fehéredik*, *férgesedik*).

Nem pejoratív értelmükben viszont a második csoport tagjai (fosztó-, illetve *-(V)s* képzős melléknévből képzett viselkedést jelentő igék) látszólag nem mutatják a mediális jelleget. Ám az a megállapítás, amelyet az első csoport kivételeivel kapcsolatban tettünk, itt is igaznak bizonyul, azaz ezeknek az igéknek is *eseményjellegük* van (például *nyugtalanodik*, *szerelemkedik*, valamint az alaki kivételnek számító *jótekonycodik*), tehát mégiscsak igazak lehetnek velük kapcsolatban is a kitételek.

Az utolsó csoport tagjaira (főnévből képzett, foglalkozásban, funkcióban levést jelentő igék) azonban nem jellemző a mediális jelleg (*színészkedik*, *ügyvédkedik*). Feltűnő azonban az, hogy a felszólító módú alakjuk és a bekövetkező esemény, történéis között mégsem a megszokott viszony áll fenn. Azok esetében ugyanis nem a cselekvés maga kap hangsúlyt, hanem éppen az adott „funkcióban, foglalkozásban levés” *eseménye*, azaz egy – ágenciáját tekintve meghatározhatatlan – állapot létrejötte, így lehetőség nyílik mindkét kitétel igazságára. Megállapíthatjuk tehát azt, hogy e képzőkkel kapcsolatban mindig számolnunk kell a mediális jelleg jelenlétével.

Mindezek után tekintsük át azokat a szavakat, melyeknek igen fontos, egyértelmű – valamint nem az alapszóból származtatható – pejoratív jelentésük van (például *ajátoskodik*, *uraskodik*, *atyáskodik*, *turistáskodik*, *ellenzékieskedik*, *szenteskedik*). Velük kapcsolatban elmondható, hogy az ágencia egybeesik az alannyal, azaz inkább cselekvő értelműek, ám a felszólító módú alakjuk tulajdonképpen csak tagadó formában jelenhet meg. Tehát olyan származékokról van szó, melyek a fentebb tárgyalt képzőkkel való képzés ellenére sem mediális értelműek, de pejoratív tulajdonságuk van.

Mit jelenthet mindez? Mondhatjuk-e, hogy a pejoratív jelentés tulajdonképpen a tárgyalt képzőknek a „nem általános” realizációjából (is) eredeztethető? Úgy gondolom, hogy igen, a pejoratív jelentés könnyen belátható kapcsolatban áll a képző által „hozott” mediális jelleggel. Feszültség húzódik ugyanis a cselekvés realizálódása (például foglalkozások), és a cselekvő szándéka – így természetesen rátermettsége, hozzáértése stb. – között. Azaz ezen szavak esetében az ágens ugyan nem szorul háttérbe, sőt (vö. *szélesedik*), ám nevetségessé válik, tehát (a megnyilatkozás megítélésében) az alany által intencionált, s a valóban létrejött cselekvés között nem jön létre a párhuzam. Irodalomelméleti megközelítéssel úgy is mondhatnánk, hogy a cselekvő szubjektum feloldódik a történéis játékában, így veszítve el irányítói kompetenciáját az események fölött. A pejoratív értelem létrejöttében szerepe lehet továbbá az ezzel a képzővel ellátott igék gyakorító értelmének is, az

¹ Vö. a *játszódik* alakot a *játék* hermeneutikai (például Gadamerél előforduló) értelmezésével!

„elaprózódással” is elősegítve a szándék komolytalanná válását. Egy párhuzammal élve: mintha a műveltető, vagy a szenvedő igenem esetében beszélénk ágens alanyról. Mindebből érthetővé válik az is, hogy e származékoknak vajon miért csak a tagadó felszólító módú alakjaik értelmezhetőek. A felszólítás egyetlen értelme itt ugyanis csak a történésből való kilépés, azaz a visszás helyzet megszüntetése lehet, hiszen tulajdonképpen csak a cselekvésben való részvétel számolja fel rögtön az alany ágenciáját, hiszen „a mediális ige nem tűri el környezetében az ágenst, az aktív cselekvőt” (Abaffy 1978: 286).

Hasonló a helyzet a rosszálló mellékjelentésű igékkel is (például *káromkodik, árulkodik, civakodik, marakodik, tülekedik, tolakodik, kontárkodik, bizonytalankodik*). Ezek esetében azonban arról van szó, hogy (a megnyilatkozás megítélése szerint) az alany olyan dolgot csinál, amelyet nem kellene tennie, hozzátéve azt is, hogy az ágens esetleg nem szándékosan, avagy nem egyedül cselekszik, hanem inkább csak részese a történésnek. (Ezt mutatja az is, hogy az *árulkodott és elárult* kifejezések között óriási különbség van ugyanazon szituációban!)

Mindkét típusra a legekleatásabb példát a foglalkozásban, funkcióban levést jelentő származékok adják (negyedik csoport). Több mint ötven ilyen szót számlálhatunk meg, s kivétel nélkül, mindegyik előfordulhat pejoratív jelentésben (*inaskodik, tanonckodik, ügyvédkedik*) vagy rosszálló mellékjelentésben (*tolvajkodik, üzérkedik, zsarnokoskodik*). Ez mindinkább előtérbe kerül, minél újabb keletű a szó (*menedzserkedik*).

Érdeemes megjegyezni továbbá azt is, hogy a hasonló funkciójú, ám csak melléknévből, állapotváltozást kifejező (és csak!) mediális igék képzésére alkalmas *-Ul* képzőnek (például *zöldül*) nincsenek hasonló pejoratív jelentésmezői!

Összegezve az elmondottakat: a vizsgált igeképzőknek nem csupán az lehet a funkciójuk, hogy – az „igévé avatás” mellett persze – mediális jelleget kölcsönözzenek az adott szónak, hanem azon származékok esetében, amelyek cselekvő jelentésben előfordulhatnak – a mediális jelleg elliptilus realizációjával – az is, hogy **egy pejoratív értelmezhetőséggel bíró szemantikai teret nyissanak meg**.

SZAKIRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1978. *A mediális igékről*. MNy. 74: 280–93.
- Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 2002. *A magyar termékeny képzők jellemzői*. = Éltető anyanyelvünk – írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 277–280.
- Kiefer Ferenc 1998. *A szóképzés*. = É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 222–261.
- Papp Ferenc (szerk.) 1994. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Molnár András

Szólásmagyarázatok*

Kiveti a drágát (a hasából). O. Nagy Gábor kézikönyve e tájnyelvek minősített szólásnak a következő jelentését adja meg ' <főként vendégségben> jóllakik, teleszi magát' (O. Nagy 1976: 150). Kiváló szólkutatónk ennek a kifejezésnek az eredetével külön is foglalkozott (O. Nagy 1979: 119–21). Legjobb, ha őt magát idézzük: „ezt a sokak számára teljesen ismeretlen kifejezést – illetőleg a *drága* helyett a *piku* szót tartalmazó változatát – nemcsak az ország különféle vidékeiről (Debrecenből, Szegedről, Kiskunhalasról, Vácról, Szatmár és Bihar megyéből) közölt nyelvjárási szólásként ismerjük, hanem megtaláljuk irodalmunkban [Arany Jánosnál] is. A nagyidai cigányok I. énekében tudvalevően arról van szó, hogy a vajdaválasztással kapcsolatos marakodás után a cigányok hatalmas lakomát csapnak a rájuk bízott Nagyida várának sok finom enni- és innivalójából. A további eseményeket a következő versszak vezeti be:

Miután *hasából kiveté a drágát*,
Megereszté Csóri szíjjal a nadrágát
S monda: »Most az ágyú hadd dörögjön, hagyom!
Öröme, hogy ma vajdatétel vagyok!«

Móra Ferenc Ének a búzamezőkről c. regényében pedig így hangzik egy szíves vendéglátó meghívás: »Okvetlenül elvárják a gyerekekkel együtt, az is *hadd vesse ki a drágát a haskjából*, aztán majd eheti az olajos káposztát húsvétkig.« Ha másnnan nem tudnánk is, ezekből az idézetekből is világosan látszik a szólás jelentése: 'finom étellel (vendégségben) úgy jóllakik, ahogy egyébként nem szokott'.

O. Nagy a szólás keletkezéséről azt mondja, hogy annak feltehető eredeti alakja: *úgy jóllakik, hogy kiveti a drága ételeket a hasából*, s a kifejezés kezdetben azokra a szegény emberekre vonatkozhatott, akik a sok éhezés után, ha egyszer jó falatokhoz jutottak, mértéktelenül sokat ettek, és akaratlanul is kivették a hasukból, azaz kihányták a drága, zsíros ételeket. Később azonban a szólás úgy alakult, hogy a mellékmondatra ráértették a főmondat jelentését. Ehhez vesd össze például: „úgy félt, hogy *a háta is borsózott*”.

Mivel azonban Kisviczay Péter 1713-ban kiadott *Selectiora adagia...* című munkájában egy „*kivetted éhségedet* : genialiter epulatus es” (azaz 'vidám társaságban jóllaktál') szólás is található, O. Nagy azt szintén elképzelhetőnek tartja, hogy szólásunk a *kiveti az éhségét és egy megeszi a drágát* 'megeszi a drága ételeket' szókapcsolat keveredéséből alakult.

Magam O. Nagyhoz hasonlóan szintén úgy gondolom, hogy a címbeli kifejezésben a *kivet* igével kapcsolatban a 'megszabadul valamitől' vagy egy ehhez hasonló jelentéssel kell számolnunk. A *venek* TESz.-ben lévő jelentései közül leginkább a 'dob, helyez, hajít, lök (átvitt értelemben is)' kapcsolható ide. Egyébként a *(ki)venek* 'kihány, okád' értelme ugyancsak van, ami, igaz, mára visszaszorult. A TESz. 1585-től adatolja ezt a jelentést, de már 1510-ből, a Margit-legendából (Régi Magyar Kódexek 10) is idézhetjük, lásd 49: „ha mykoron vala mely beteg *veet* okad *vala* · es ez zent zvz hamar valam y edent nem lelhet *vala* · tahat zent margit azzon markat

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 28. (az OTKA T 026146 támogatásával)

targya vala az beteg eleyben · es azban *veet vala*”; s vesd össze még: 54: „es juta annye erevtelen-segre es veer hasra · es *vetesre* semmyt nem emezhet vala”.

Szerintem viszont a szólás *drága* szava nem a drága ételekkel függ össze, hanem azzal, hogy régebben éhínség, szük esztendők idején igen drága lett a búza (és nyilván más alapvető élelmiszer is), s magának a *drága*, illetve a *drágaság* szónak kialakult egy ’éhínség, éhezés’-féle jelentése. Erre vesd össze például az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatait: „**drága I. mn** ... **4.** ~ *idő* drágaság (ideje) ... 1584: ... Ez ide ala megh irt limitatoriol wgy teczet ew kegmeknek hogy mikor Isten *draga* es zewk *ydeot* bochiat reank chak ackor obserualtassek ... 1597: ... az *draga ydeokort* veot volt valamý búzat kiben ige(n) nagy kart wallot, es azútan amiat zegenyedet volna megh ... **II. fn** drágaság (ideje) ... 1570: Martha Veres Antalne, hity zerenet vallya, Azt Thwgya hogy ... Az Nagy *dragaba* mykor keoble az buzanak fl 6 Jart azkor Thartotta Markos Antal az attiaffiyat es Nagy zegensegebe taplalta Ewket ... 1635: az haro(m) forintos *daragakor* hala megh kutos Janosnak az Annnya, tamam ugia(n) az *daragakor* megh hal uala ez az kutos Janos” ... **drágaság 1.** drága világ/ideje ... 1588: Ez ell mult vdeokban mikor *Dragasag* vala ennekem bwzam nem vala, hanem kenzeritetem Bwzaert menny, veok bwzath hwtelbe ...”. Stb. Bogáti Fazakas Miklós 1586-ban kiadott Jób könyve című bibliai históriája 30. fejezete második versszakából ugyancsak idézhetünk egy ide vonható példát: „Pásztorom is ezek nem lehettek volna, | Idejefogyottak, alig tengnek vala, | Szükségben, *drágában* el-kifutnak vala, | Az pusztán csikézve hasok töltik vala” (l. Varjas 1979: 412). A 33. zsoltár 10. versének a Szenci Molnár Albert-féle fordításában pedig a *drága idő* az erdélyi adatokhoz hasonlóan szintén ínséges időt jelent: „Gondot tart rájok, s az haláltól | Megtartja őket éltekben | Szükségtől és éhhel halástól | Örzi a *drága időben*”.

Úgyhogy, ha a *kiveti a drágát (a hasából)* szólásban a *drága* szónak az imént bemutatott ’ínséges idő, éhezés’ jelentésével számolunk, akkor a kifejezés – könnyebben magyarázhatóan – nyilván eredetileg is azt jelenthette: ’kiveti, elüzi az éhséget (a hasából)’. És ez pontosan megfelel a Kisviczaynál található *kiveti az éhséget* szólásnak. A *drágának* ’drága étel’ értelmére nincs is adatunk, illetve a *kiveti a drágát (a hasából)* szólás jelentésében sincs (feltétlenül) benne, hogy valaki drága, finom ételekkel lakik jól. Láttuk, kézikönyvében O. Nagy sem így értelmezte a szó-lást (O. Nagy 1976: 150), s annak a jelentése az ÚMTsz. szerint is „csak” ’jóllakik’. A *drága* szó ’drágaság ideje, ínséges idő, éhezés’ jelentése mára már elavult, korábban pedig, úgy tűnik, legin-kább Erdélyből adatható. A *kiveti a drágát (a hasából)* szó-lást és változatait ugyancsak főleg a keleti magyar nyelvterületről jegyezték föl (l. pl. ÚMTsz.: Jászberény, Gacsály, Makó; de: Vác).

Dongába dönt, marad, volt. A szakirodalomban közismert, hogy a *dugába döl* ’(terv, vál-lalkozás) megghiúsul, semmivé lesz’, illetve a ritkábban használt *dugába dönt* ’megghiúsít valamit’ szólások (l. pl. O. Nagy 1976: 151) – mint már Pálóczi Horváth Ádám rámutatott – a (bo-ros)hordóval kapcsolatos kifejezőkészletből származnak. A *duga* dunántúli tájszó, a *donga* meg-felelője. Ha a *donga* ’hordó, dézsa stb. oldalát alkotó (hajlított) deszkák közül valamelyik’ (l. ÉKsz.) bedől vagy bedöntik, a hordó vagy a még készülő hordó nyilvánvalóan tönkremegy. Ez korábban gyakrabban megtörténhetett, mert a hordó falát alkotó hordódongák összekötésére a szilárdabb vasabroncs csak később terjedt el, addig erre a célra a bodnárok, kádárok, pintérek könnyebben rothadó, korhadó faabroncsot, fűzfavesszőt, hárskőtelet használtak. A kifejezés aztán – amint az a szólások kialakulásánál gyakori – elvesztette szó szerinti jelentését, s a hordóhaszná-lathoz kötődő dunántúli nyelvjárási szó- és kifejezőkészletől elszakadva bekerült a köznyelvbe, elterjedt különböző nyelvjárásokban, és általában – nem csak a hordókkal kapcsolatban – az lett a jelentése, hogy ’valami megghiúsul, nem sikerül, tönkremegy’ (l. pl. Kertész 1922: 170–3; O. Nagy 1979: 122–3). Kertész és O. Nagy azt is megjegyzi, hogy ezt a magyarázatot az szintén támogatja, miszerint a szólásnak *dongába dölt* változata is él. (Erre vö. ÚMTsz. *donga* al. is, és l. még uo.

dugadölt 'düledező, rozoga <épület, bútor>'.) Kertész, valamint O. Nagy arról ugyancsak szól, hogy a *vékony dongájú*, illetve a *nagy feneket kerít* ('kerekít') *valaminek* kifejezések szintén a hordókészítés, a hordóhasználat terminológiájával vannak összefüggésben, illetve abból származnak. O. Nagy tájnyelvi minősítéssel felveszi még például a *dugában van* szólást is, amit 'rendetlen az öltözete, lóg rajta a ruha' jelentéssel regisztrál (O. Nagy 1976: 151). Ez föltehetőleg már „későbbi” jelentés lehet, mert a kifejezést 'félíg kész állapotban van' értelemben Ceglédről az ÚMTsz. szintén ismeri, s az előbbihez képest ez az utóbbi jelentés látszik korábbiak. Nyilván eredetileg a hordókészítésnek arra a szakaszára utal, amikor a hordónak még csak a pusztá dongái (és a feneké) készültek el. Megjegyzem, hogy Gózon István – egy 1820-ban Kiskunhalason született, sokféle megfordult és sokat megpróbált, 1912-ben elhunyt népi költő – több, ebbe a szóláscsoportba tartozó szólást is használt: „Érdekes ez idáig is, | De a terv volt még *dongában*, | Mátyás tudta csak, mi rejlik | A titokszerű csudában” (a Mátyás király ügyessége c. versből); „Ha nincs a tanító jelen iskolában, | Akkor a tudomány ott *marad dongában*, | És az olyan rektor csalja a szülőket, | Mivel muszályból [|] is tandíjjazzák őket”; „Kihallgatott itten valaki bennünket, | *Dongába döntötte* minden csínjeinket. | Hanem nézzünk széjjel, nincs-e itt valaki, | Addig a titkait egyőnk se vallja ki” (Az igazság győzelme). (L. Gózon é. n.: 42, 71, 84.) A *dongában van (volt)*, illetve a *dongában marad* jelentése nyilvánvalóan 'félíg kész állapotban van (volt)', illetve 'félíg kész állapotban marad', a *dongába dönté* pedig 'meghiúsít valamit'. Gózon már viszonylag idősebb korában kezdte írni a verseit, de ezekből főleg néprajzi érdeklődésből csak a halála után, az újabb időkben adtak ki.

SZAKIRODALOM

- Gózon István é. n. [195?]. *Mint én, földműves költő... Szemelvények Gózon István elbeszélő költeményeiből.* Nagy Czirok László gyűjtéséből összeáll., bev. Janó Ákos. [Budapest.]
- Kertész Manó 1922. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T., Budapest; Új kiadás: Helikon, Budapest. 1985.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.* 3. bőv. kiad. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varjas Béla szerk. 1979. *Balassi Bálint és a 16. század költői.* II. köt. Szerk., jegyz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

A. Molnár Ferenc

A metafora grammatikája és stilisztikája. Szerkesztette: Kemény Gábor. Tanulmánykötet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11–12-én rendezett konferencia előadásából. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 294 l.

A metafora azért hálás konferenciatéma, mert kimeríthetetlen, s azért kimeríthetetlen, mert az emberi nyelv és a benne testet öltő ismeretek gyarapodásának, tárolásának és kifejezésének univerzális eszköze. Ahogyan Nietzsche mondotta: sem valóságos kifejezés, sem valóságos megismerés nincs metafora nélkül. Az viszont elsősorban Kemény Gábor érdeme, hogy a Miskolci Egyetem konferenciáját nem hagyta „parttalanná” válni, noha gondja volt rá, hogy ennek az eredendő multidiszciplináris témának legfontosabb oldalai szerepeljenek rajta, mégpedig több hazai kutatónemzedék képviselőinek megvilágításában. A kötet szerkesztésével kapcsolatos egyetlen megjegyzésünk: a könnyebb áttekinthetőség érdekében jobb lett volna a tanulmányokat nem az előadók betűrendes sorrendjében, hanem tematikusan csoportosítani.

A kötetben tárgyalt fontosabb elméleti kérdések közül hármat emelnék ki: metafora és metonímia kapcsolatát, a köznapi és a művészi metafora viszonyát, a metafora kontextusfüggőségét. Horváth Katalin sokéves vizsgálódása eredményeképpen jut arra a következtetésre, hogy a metaforikus nyelvi összefüggések végső soron metonimikus kapcsolatokra épülnek. Valamivel óvatosabban fogalmaz Kemény Gábor: „tagadhatatlan, hogy sok, látszólag tisztán hasonlóságon alapuló nyelvi képnek a háttérben metonimikus (érintkezési) mozzanatok is vannak” (142). Kocsány Piroska pedig azzal az általánosítással kapcsolatban int óvatosságra, miszerint a nyelvben „minden” metafora, illetve metonímia; ugyanakkor elismeri, hogy a kognitív irányzatok tágítják a kutatás látószögét a jelentésátvitel e két alapmódozatának vonatkozásában.

Kocsány Piroska elfogadja Lakoff és Turner gondolatát, hogy a költői metaforák visszavezethetők az úgynevezett fogalmi metaforák azon szintjéig, amely „mindannyiunk számára egyformán adva van, és amely összefüzi és egybeolvasztja a hétköznapi és a költői metaforákat” (171). E felfogást meggyőzően igazolja Domonkosi Ágnes elemzése Baka István „Tájkép fohással” című verséről, Tuba Márta írása a szerelem kognitív metaforáiról Petőfi költészetében, valamint a *lélek* Spannraft Marcellina által bemutatott alapmetaforái, amelyeknek összefüggéseiből egy valóságos „mitopoétikus világmodell” bontakozik ki. Büky László viszont úgy pontosít, hogy nem a fogalmi metaforák alakítják a költői szövegművet, hanem a konnotációk rendbe, sőt rendszerbe állítása. Benczik Vilmos felfogásában a költői metafora, akárcsak a köznyelvi vagy a tudományos, az inopia (nyelvi hiány) kiküszöbölésének eszköze; az előbbi minőségi különbözőségét az utóbbiaktól az átlagembernél érzékenyebb költő gazdagabb belső világából és tudatosabb nyelvhasználatából eredezteti.

E nézetekből a költői nyelvhasználat „totális” jellegének elismerése bontakozik ki, akárcsak a metaforikusság kontextusfüggőségével kapcsolatos megfigyelésekből. Domonkosi Ágnes említett elemzésében azt bizonyítja, hogy a költői metafora „nem feltételez nyilvánvaló hasonlóságot”, azt maga az azonosítás szintaktikai művelete is létrehozhatja, feltéve, hogy a társításban legalább egy összeegyeztethető szemantikai jegy található. Ezzel némiképp egybecseng Gáspári László nézete, miszerint „grammatikai motiváltság [...] nélkül a metafora valójában nem interpretálható”,

s így a szemantikai viszonyok szintaktikai formái „esztétikai értéktopozsoknak” tekinthetők (81). Gecső Tamás viszont az általánosítás veszélyeire hívja fel a figyelmet Langendoen azon tétele kapcsán, hogy a főnevek a mélyszerkezetben igei értékűek, s így „rész az egészért” alakzatként metaforának [? P. M.] tekinthetők. Farkas Edit azt mutatja be Pilinszky „Introitusz” című versének elemzésében, hogy „az egyes metaforák [...] újabb, komplexebb képek részeivé válhatnak, bonyolult rendszert alkotva, amelyen belül egymást kölcsönösen értelmezve hozzák létre a vers jelentésvilágát” (76). Kemény Gábor egy-egy Móricz-, Babits- és Krúdy-mű elemzésével jut arra a felismerésre, hogy „a képanyag és a kompozíció kölcsönösen hatnak egymásra, és ennek révén a kép szövegszervező jelentőségre tesz szert” (141).

A kötetben természetesen nagy teret kap a művészi nyelvhasználat metaforikus jelenségeinek bemutatása. A szerzők többnyire nem a hagyományos elemzések kitaposott ösvényein járnak. Beney Zsuzsa két Pilinszky-vers elemzésével fejti ki azt a nézetét, hogy a költői metafora olykor az álom távoli analógiája, amelyben a kifejezés „félöntudatos, elfojtásokon áttörő” utat jár be (31). Békési Imre egy bonyolult Ady-metafora szerkezetét, illetve az azt létrehozó implicit logikai műveleteket írja le grafikus sémák segítségével. Büky László Füst Milán és Kosztolányi egy-egy őszi versét hasonlítja össze a kognitív metaforafelfogás alapján. Nagy L. János Weöres Sándor egysorosainak metaforikáját elemzi, különös tekintettel a hangzás szempontjaira. Szigeti Csaba Petri-verseken mutatja be a legújabb költészetünkre jellemző „depoetizáló” törekvést, a metaforizációtól való fokozatos elfordulást. Szöke György lényegláttató tömörséggel elemzi József Attila két komplex képének szemantikai szerkezetét.

Figyelemre méltóak a metaforizáció változásait a költői pálya különböző szakaszaiban, illetve az egymást váltó stílusirányzatok folyamatában bemutató, valamint az egyéb történeti szempontú tanulmányok. Sipos Lászlóné statisztikai módszerekkel vizsgálja, hogyan változik József Attila kései verseiben az egyes metaforatípusok gyakorisága a korábbi évekhez képest, valamint hogyan módosul a metaforák és hasonlatok aránya az utóbbiak javára a költő pályájának utolsó éveiben. Szabó Zoltán igen érdekes összefüggéseket tár fel egyes stílusirányzatok és bizonyos metafora-típusok között, továbbá az egyes stílusirányzatokon belül a különböző művészeti ágakban megfigyelhető képpalkotási sajátosságok vonatkozásában. Horváth Rajmund érdekes megfigyeléseket közöl a kultúrtörténetileg egymást váltó asszociatív, komplementer és abszurd metaforatípusokról. Szigeti Jenő a bibliai példabeszédek osztályozását kísérli meg interpretációs modellek alapján. Sipos Mária az osztják hőseinek jellegzetes hasonlatait és metaforáit a reduplikált gondolkodásra vezeti vissza. Petrőczy Éva a XVII. századi magyar puritán szerzők „földön járó” metaforáit mutatja be. B. Gergely Piroska a metaforaképződés folyamatát és egyes fázisait szemlélteti az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagán.

Kisebb számú, de nem kevésbé érdekes tanulmány foglalkozik a művészi próza metaforáival. Kemény Gábor mintaszerű elemzéseit már más vonatkozásban említettem. Horváth Mária frappáns előadásban követi nyomon Kosztolányi két művében a virágnevekben testet öltő metafora-hálózat kibontakozását és kiterjedésedését, Kornyáné Szoboszlai Ágnes Németh László megszemélyesítő és tárgyiasító metaforáit vizsgálja. Pethő József a magyar novellairódalom egyik kiemelkedő darabját, Krúdy Gyula „A hídon” című novelláját elemzi komplex módon, a hangzás, a szókinccs, a grammatika és a képi ábrázolás szintjén. Nyelvészeti szempontból is tanulságos Heltainé Nagy Erzsébet tanulmánya, amelyben Ady, Ignotus és Németh László metaforáról vallott gondolatait ismerteti.

A nem művészi nyelvhasználatlal foglalkozó tanulmányok között Kegyesné Szekeres Erika a szaknyelvi metaforahasználat elvi kérdéseit fejtegeti. Kábán Annamária a tudományos nyelv metaforáit osztályozza aszerint, hogy a névátvitel szófajon belül vagy pedig szófajváltással történik. Boda I. Károly és Porkoláb Judit gazdag példaanyagon érvelnek amellett, hogy az informatikai szaknyelv metaforái koherens rendszert alkotnak. Szikszainé Nagy Irma már-már monografikus alaposággal dolgozza fel a diákzsargon metaforáit az elégtelen osztályzat jelölésére. Bíró

Ferenc középiskolások ragadványnév-alkotását ismerteti, amelyben a metaforizáció az adott személy valamely leginkább jellemző testi, szellemi vagy viselkedésbeli tulajdonságán alapul.

Külön csoportba sorolhatók azok a munkák, amelyek egy-egy nyelvi szint vagy kategória metaforizációs jelenségeit vizsgálják. Hajdú Mihály öt világrész nyelveiből összeválogatott anyagon igazolja, hogy a személynevek metaforikus jellege az emberiségnek mintegy „genetikus saját-sága”. Ladányi Mária a legújabb szakirodalom alapján vizsgálja szóképzés és metaforizáció kapcsolatát, kivált azt, hogy a szóképzési folyamat hozhat-e közvetlenül létre metaforikus jelentést. Borbás Gabriella azt bizonyítja, hogy a metaforizálódott szintagmákban nem az egyes szintagmalelemeknek, hanem magának a kiindulásul szolgáló szerkezetnek a metaforizációja megy végbe. Kiss Gábor az ÉrtSz.-ban „átvitt” minősítéssel jelzett 322 frazeológiai egységet mutat be.

Néhány tanulmány az alkalmazás területein foglalkozik a metaforizáció kérdéseivel. Kiss Antal a metaforák fordításának problematikáját szemlélteti Juhász Ferenc és Nagy László verseinek finn nyelvű fordításain. Mózes Huba kiterjeszti a metafora fogalmát a verstanra, jelesül az úgynevezett álarcos versekre, amelyekben az íráskép mögött egy másként tördelt ritmuskép, illetve az adott hangzásforma mögött egy másik hangzásforma rejtőzik. Hangay Zoltán arra hívja fel a figyelmet, hogy a tanárképzésben a hallgatókkal végeztetett jelentésszerkezeti vizsgálatok nagymértékben segíthetik a metaforikus gondolkodás szerepének tudatosítását a világ megismerésének folyamatában.

A konferencia szerteágazó tematikája, valamint a szerzők eltérő érdekelttsége és kompetenciája alapján nehéz lenne a kötetről valamiféle egységes értékkéítéletet alkotni. Mindamellet úgy tűnik, hogy a miskolci konferencia feljogosít két általánosabb érdeklődő következtetésre.

1. A hazai nyelvészetben az utóbbi időben örvendetes élénkülés figyelhető meg. Ez nem kis részben annak is tulajdonítható, hogy fokozatosan lazul a generatív, illetve posztgeneratív „paradigma” tematikai és metodológiai szorítása; nyelvészeink (köztük a fiatalabbak is) egyre többször fordulnak olyan problémák felé, amelyeknek megnyugtató megoldása nem adódhat algoritmikusan rendezett rigorózus szabálysorokból és levezetésekéből. Nálunk is terjed az új „paradigma”, a kognitív nyelvtudományé, amely, Kocsány Piroska szavaival élve, „a nyelv működését modellálva »vigyázó szemeit« az elme működésére veti” (170). Ez a megközelítés eleve tágabb és realisabb kontextust kínál a nyelvi folyamatok leírásához és értelmezéséhez, miközben végképp szakít a „külső” és „belső” nyelvészet saussure-i dogmatikus szembeállításával. (Természetesen most is fennáll a „paradigma” vulgarizálásának és/vagy abszolutizálásának veszélye, amely rendszerint a másodlagos és harmadlagos szakirodalomban jelentkezik...)

2. Nyelvészek és irodalmárok immár évtizedek óta „temetik” a hagyományos filológiát; fő érvük tudományágaik gyors fejlődése a 20. század folyamán, ami szuverenitásuk megszilárdulása s egyben egymástól való távolodásuk jegyében ment végbe. Viszont kevés szó esik arról, hogy a fejlődési spirál következő fordulóján egy újabb, megszüntetve megőrző és magasabb rendű integrálódás bontakozik ki. A nyelvnek és működésének több tudományág nézőpontjából történő vizsgálata, mégpedig oly módon, hogy a különböző megközelítések egymást kiegészítsék, igazolják, pontosítsák vagy éppen korrigálják, végső soron egy új szintézist ígér. Bizonyára nem lenne célszerű ezt a ma még csak körvonalazódó szintézist egyszerűen az „új filológiának” tekinteni, mint-hogy a szűkebb értelemben vett nyelvészetben és irodalomtudományon kívül egy sor más tudományág is részt vesz benne. Itt a hagyományos filológiától szélességében és mélységében is különböző új integráció ígéretével állunk szemben, amelynek ma még nevet adni sem könnyű. Mindenesetre megállapítható, hogy a metafora ennek az új tudománykomplexumnak egyik *par excellence* vizsgálati tárgya.

„Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Szerk.: Szabó Zoltán. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2002. 304 l.

1. Ez a tanulmánykötet az irodalmi szecesszió fogalmának körüljárásával a stílustörténeti irodalom fontos műve. Az elméleti kérdések feszegetése mellett az egyéni stílusok vizsgálatára is vállalkozva jutnak el a kötet szerzői az irodalmi szecesszióra érvényes, általánosító megállapításokig, felfedve ennek a stílusirányzatnak a sajátos stílusjegyeit. Az áttekintés rész kérdések megvilágításával (díszítőmotívumok, stilizáció, a díszítő indázó mondat- és szövegstruktúra, illetve virágélmény stb.) válik a szecesszió sokrétű vizsgálatává.

A kötet szerkesztője, Szabó Zoltán előszavában jelzi: időszerű volt ennek a kötetnek a megjelentetése, mert a XX. század közepéig alig tanulmányozták a szecessziót és alkotásait, viszont az utóbbi évtizedekben az egyik legdivatosabb téma lett. Irodalomtörténészek, esztéták, stilsztikusok egyaránt állást foglaltak vele kapcsolatban. Így nem is csoda, hogy sok ellentmondó: elmarasztaló és dicsérő nézet látott napvilágot, volt, aki kétségbe vonta a szecesszió létezését is, más viszont a századforduló egyedüli irányzatának kiáltotta ki (7), és ma is ez az egyik legvitatottabb fogalom a stílustörténetben. Ennek legfőbb oka az, hogy a szecesszió eszköztrendszere nem annyira zárt, mint más stílusirányzaté, hiszen kereszteződik a XIX–XX. századfordulójának több stílusestétikájával, főként az impresszionizmussal és a szimbolizmussal.

2. Szabó Zoltán az előszavában, miután hivatkozik a szecesszió régebbi kutatásaira, előleget is a tanulmánykötet szerzőinek erről a stílusirányzatról alkotott egységes elvi állásfoglalását: „[A] szecesszió nem egyedüli, nem mindenes, nem egyetemes irányzat, nem korstílus, hanem egy a századforduló stílusai közül. Elsődlegesen ipar- és képzőművészeti, építészeti, lakás- (bútor-) és könyvművészeti irányzat, de kevésbé kifejezetten, kevésbé megfoghatóan szépirodalmi is” (7).

A szecesszió létrejöttében Szabó Zoltán egyrészt a vezető és hirtelen meggazdagodott társadalmi rétegek jólétének, életörömének, pompakedvelésének tulajdonít nagy szerepet, másrészt a századfordulón fellépő új életérzésnek: a kiábrándultságnak és az ezzel járó érzelmi tagadásnak. De a szecesszió belső, sajátosan stílustörténeti indítékát is felfedi: a népies irányzat elszürkülésének következtében az expresszivitás nélküli egyszerűség ellenhatásaként született meg a szecesszió mint feltűnően díszített stílus, amelynek legelterjedtebb díszítő formái az indázó, hullámzó vonalak.

Magának az irodalmi szecesszióknak a legfőbb alakító eszközeit a következőkben látja: 1. a díszítő motívumok, 2. az ismétlődő szavakkal alakított díszítő stilizáció, 3. a díszítő indázó mondat- és szövegszerkezet. Meghúzza a szecessziós stílus egyes szakaszai között a határvonalat is: eszerint az első szakasz az 1890-es években jelentkezik, a második a XX. század első évtizedében, az 1910 utáni elhalványodását követően azonban számolni lehet a szecesszió egy későbbi felújulásával is. Szabó Zoltán utal a magyar irodalmi szecesszióknak az európaival való összefüggésére és a többi művészeti ággal való kapcsolatára is, sőt párhuzamot von a szecesszió és a posztmodern között, kimutatva hasonlóságukat a keletkezésükben, a megszületésüket kiváltó életérzésben és a stílusirányzatok legfőbb szervező elvében: a kötetlenségben.

2. A kötet a tanulmányokat a szerzők nevének betűrendjében adja közre, így az ismertetéseket én is ebben a sorrendben közlöm.

2.1. Ajtay-Horváth Magda nem véletlenül választotta dolgozata tárgyául a szecessziós stílusban megjelenő virágélményt (*Virágélmény a szecessziós szépirodalmi stílusban*), mert a virág komplex szimbóluma a szecessziós művészeteknek, ezért ezt a stílust „virágstílusnak”, sőt az egyik leggyakoribb virágfajtájáról „liliomstílusnak” is nevezik.

A tanulmányíró bemutatva az irodalmi formanyelv botanizálódását: a florális stilizációt, a szecessziós irodalmi természetélmény virágvarázslatában is jelentkező szemléletváltás eredményét a megelőző korokkal összevetve vizsgálja. Dolgozata első részében az általánostól az egyedi felé haladva olyan szépirodalmi adatokat vizsgál, amelyekben a *virágok* fajtagjelölés nélkül a je-

lentéstartalom fogalmi szintű felidézését eredményezik minőség- és birtokos jelzős szintagmákban. Nyelvi anyaga alapján érdekes az az észrevétele, hogy a *kehely* szó szinekdochikus értelemben gyakran áll a *virág* helyett, ám példáinak nem mindegyike igazolja ezt az állítást (26: *virágoknak kelyhe*; 27: *Kelyhet a virág tágra nyit*). Tanulmánya második részében a XIX–XX. század fordulójának magyar és angol szépirodalmában a szecesszió legkedveltebb virágfajtáinak: a rózsának és a liliumnak, illetve az angol preraffaelita virágoknak, a mákvirágnak, az orchideának stb. a stilizációs erejét, szimbolikus funkcióját, illetve hangulatteremtő és dekoratív szerepét mutatja ki.

Ajtay-Horváth szemléletesen tárja az olvasó elé, hogy a szecessziós stílus nemcsak a társ-művészetekben mutat rokon sajátosságokat, hanem az angol és a magyar irodalomban is hasonló tipológiai jegyek, azonos virágfajták tűnnek fel. De természetszerűleg eltérés is mutatkozik: „Az angolban a természet annyira művi és stilizált, hogy sokszor nem érzünk szerves kapcsolatot a cselekmény és a táj megjelenítése között” (41).

2. 2. P. Dombi Erzsébet *Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében* című tanulmányának kiinduló hipotézise: ha Prohászka Ottokár a neves lelképásztor és a századforduló nagyhatású egyházi szónoka számára a barokk mint esztétikai és etikai eszmény meghatározó, akkor kell, hogy ennek nyoma legyen egyéni stílusán is. A tanulmányíró Prohászka szecessziós írásaiban a barokkra is jellemző tudatos hatásosságra törekvést fedezi fel a sajátos dekorativitást adó eszközökben. Azt tapasztalja, hogy a szecessziós zsűfoltságú „díszítőmotívumok között megkülönböztetett helye van az érzeteknek, a színben, hangban, illatban, ízben, tapintásban rejlő dekorativitásnak” (47–8). Meggyőző elemzésekkel mutatja be, hogy Prohászka írásaiban a stilizáció nem választható el a dekorativitástól és a stílus szándékoltól. Szerinte a színek nála többnyire nem a külvilág jelei, hanem az elmélyült gondolkodásból fakadó szimbolikus jelentéstartalom elemei. Sorainak zeneiségéből is rendkívüli barokk hangeffektusokat hall ki a tanulmányíró: egyenesen Bach muzsikáját. Mondatszövése pedig azáltal válik összetéveszthetetlen szintaxisúvá, hullámzó ritmusosságúvá, hogy benne az alapelemek rövid egységekben való bővítő vagy ellentétes menetű, rímes egybecsengésű szakaszvegei halmozódnak.

P. Dombi meggyőződéssel állítja: Prohászka írásművészetében a jelképesség, a misztika és a látomás nem természetes, hanem szokatlan és egyéni stílust eredményez, amelyben a pátosz mellett a vele homlokegyenest ellentétes, triviális, a szakrálist is profanizáló kifejezések Pázmány naturalisztikus szókimondására emlékeztetnek.

2. 3. Jenei Teréz *Indázó mondatok Babits Mihály Halálfiái című regényében* című dolgozatával célkitűzése szerint mondatok grammatikai elemzésével és stilisztikai szerepének feltárásával kíván hozzájárulni az indázó mondat szerkezetek és egyben a stílusirányzatként értelmezett szecesszió leírásához.

A szecessziós hullámvonalakat Babits Halálfiái című regényében indázó mondat szerkezetek formájában fedezi fel, hiszen az író stílusát a tudatos túldíszítettséget eredményező „tekergőkanyargó hosszú mondatok uralják” (70). Ezeknek két alapvető típusát különíti el a tanulmányíró. Az egyikbe azokat sorolja, amelyekben a mellérendelő viszony az uralkodó. Ezekben rokonságot fedez fel a romantikus tirádával, viszont babitsi sajátosnak tartja azt, hogy a tirádaszerű mondatokban a bipoláris feszültség és zártság megőrződik. (Sajnos, mindhárom mondat ábrázolásába hiba csúszott.) A másik indázó mondat szerkezet-típusba a tanulmányíró a barokkra emlékeztető babitsi mondatösszevevényeket mint az író stílusának meghatározó sajátosságait sorolja.

Jenei idézetei szemléletesen bizonyítják, hogy a körmondat felépítettségében a grammatikai szerkesztés és a szemantikai megkomponáltság tudatos összhangja mutatható ki, és az, miként nyúlik meg a mondat szerkezetes mondatrészek, illetve egy szinten álló mellékmondatok halmozásával és hosszú alárendelő láncok sorával.

2. 4. Kemény Gábor a Krúdy életmű kiváló ismerője és a nyelvi képek elemzésének mestere A „szecessziós” *Krúdy* címmel írt tanulmányában abból a felismerésből indul ki, hogy „a szecessziós” (vagy annak is) tekinthető stílusjegyek folyamatosan megfigyelhetők Krúdynál, anélkül

azonban, hogy lenne egy bizonyos korszaka, amelyet elsősorban, meghatározóan szecessziósnek kellene minősítenünk” (84).

A szecessziós stílusjegyek sűrített előfordulását fedezi fel a tanulmányíró az Egy Aranykéz utcai éj emléke című novella 225 szót tartalmazó szövegrészletében, amely egyetlen többszörösen összetett mondatból, „operai nagyáriá”-ból és az ezt követő három egyenes idézetből áll. A 25 tagmondatos, többnyire kapcsolatos mellérendeléses láncsal összefűzött mondatban a „szöveg ritmusát alapvetően három tényező szabja meg: a mondat szerkezet, a tagmondatok hosszúsága és a tagmondatokon belül a mondatrészek halmozása” (87). Az idézett részletben ritmusváltást okozó tényező a nominális és verbális stílus váltakozása, a „szaggatott, vezérszavakra korlátozódó” és a hömpölygően hosszú, sok tagmondatos összetétel kontrasztja, illetve a józanság és az álom bebillódzó képei.

A novellarészletnek a különleges mondat szerkesztése mellett a másik szembeötlő stílusjegyet: a képszerűséget is elemzi Kemény, kimutatva a metafora uralkodó voltát, illetve azt a sajátosságot, hogy az elemzett egyetlen mondat 26 jelzős szerkezetet tartalmaz, ráadásul Krúdyra, illetve a szecesszióra jellemzően a jelzők egynegyede színnév. Mindezek feltárásán túl a tanulmányíró azt vallja, hogy „Krúdy stílusának, sőt egész szövegalkotási módjának egyik döntő mozzanata az úgynevezett **szövegháttér**” (92), amelynek legfőbb jegye „az időnek a korai reformkor és a kiegyezés, sőt a századforduló közötti lebegtetése” (95).

Kemény tanulmánya befejezéseként összefoglalja az elemzett Krúdy-szövegrészletre, sőt a szecesszióra vonatkozó stílusjegyeket, de egyben aggályának is hangot ad, mondván: ezek a stílusjegyek ráillenek „a 20. század első harmadának úgyszólván egész magyar szépirodalmi »köznyelvére«” (95). Ezért vonja le végkövetkeztetésként: „A szecessziós stílus nyelvi ismérvei, úgy látszik, túl tágak ahhoz, hogy az irányzatot és annak képviselőit megnyugtatóan azonosítani lehessen” (95).

2. 5. Molnár Judit *Szecessziós stílusjegyek Herczeg Ferenc elbeszéléseiben* című tanulmányában abból a tapasztalatából indul ki, hogy „Herczeg Ferencnél a díszítő motívumok ritkán határolhatók el szigorúan vett jelentéskörökbe” (98), és a dekorativitást hordozó elemek közül a természetmotívumok a legfontosabbak. Viszont az író a szecesszió ízlésvilágát uraló virágkultusztól ironikusan elzárkózik (113). Helyette nála állathasonlatok jelennek meg, illetve szecessziós jegyként végtelenül bizarr képzetársítások és a pillanat tört része alatt változó mozgások. Így lesz szecessziósan nyüzsgő az általa teremtett kép. Indázó mondat szerkezeteiben, sajátos jelző- és hasonlathasználatában, a sokszor visszatérő felhő- és ködmotívumában és harsány színvilágában fedezhetők fel a szecesszió dekorativitásának eszközei, és abban, hogy az illúziókeltés kellékei közül nemegyszer él az író harsány, riasztó, torzító leírással, viszont ennek ellentétét: a tompítást, az érzéki hatás visszafogását ritkán alkalmazza. Molnár helytállóan szögezi le: Herczeg elbeszélései a szinte csak hallással és látással kapcsolatos hasonlatoknak köszönhetően tobzódhatnak az érzetek visszaadásában a kanonizált színszimbólumokkal.

Dolgozatának zárata stílusosan jelzi két Herczeg-megnyilatkozással az írónak a szecesszióhoz kötődését (1891) és az attól való elszakadását (1909).

2. 6. Mózes Huba dolgozata (*Szecessziós sajátágok Ady Endre verselésében*) Ady legkedveltebb sorfajtaírója, a gyakori sorisméltéseknek, illetve a különleges rímszerkezeteknek a strófa-és versépítő változatosságát kívánja feltárni.

Ady ismétlődő soraiból összeállított idézeteivel bizonyítja, hogy vitathatatlan változatosság jellemző nemcsak a költő sorépítésére, hanem ismétléstechnikájára is. Szükséges lett volna viszont összevetéssel kiderítenie, hogy az Ady-versekben kimutatott, de évezredek óta ismert ismétléstípusok mennyiben mutatnak szecessziós jegyeket. Ugyanis a hivatkozott szimmetriaigény és diszzonancia által keltett feszültség (140) nem kizárólag a szecesszió velejárója. Érdekes lett volna annak feltárása is, hogy az ismétléssalakatok a dolgozat címében jelzett „verselésessel” mennyiben függnek össze.

A dolgozatíró az Ady-rímek sajátos, a szakirodalomban strófaközinek és fonatosnak nevezett típusa – nem rendszerezett, inkább csak felvillantott – fajtáinak hatásáról azt jelenti ki: „a rímzavakat összekötő képzeletbeli vonal artisztikus, esetenként díszített indázására is ráirányítják a figyelmet” (146). Mivel a jelzett rímek más korstílusokban, stílusirányzatokban és versformákban (tercina, szonett) is előforduló rímképletek, ezért célszerű lett volna összehasonlítással felfednie: mi a különbség az Adytól használt, de évszázadok óta ismert rímképletek között, azaz az Adyéi miért minősíthetők szecessziósoknak (146).

Mivel a szerző a dolgozat célkitűzésében a közlésbeli szerep szem előtt tartását emeli ki, éppen azért támad hiányérzete az olvasónak, mert összegzésének következtetéseit funkcionális elemzés nem igazolja.

2. 7. Murvai Olga *Szecesszió – álló kép vagy mozgó kép?* című tanulmányában arra keresi a választ: „MI és MIÉRT szecessziós?” (148) Ehhez kiindulópontul a XIX–XX. század fordulópontján ható stílusirányzatoknak: a szecesszióknak, az impresszionizmusnak és a szimbolizmusnak a közös szemléleti alapjából: az új ideálok kereséséből, az élet-, az én- és szépségkultusból vezeti le két fő jellegzetességét: „eszmei szempontból az érzetkultuszt, a stílus belső építési technikájaként pedig az összképzetegységet” (149). Meglátása alapján az említett három stílusirányzat fedve vagy keresztezve szinte ugyanazokkal a stílusesszéközökkel él, csak a szövegepítő elemek elrendeződése más. Ezért Murvai szövegvizsgálattal próbálja tetten érni „azokat a funkcióhordozó korrespondenciákat, amelyek az egymásnak felelő stílusirányzatok között az irányzati/árnyalati különbségeket hordozzák” (149).

Az elemzésre szánt szövegek Krúdy, Gulácsy Lajos és Babits leíró szövegtípusba tartozó, bekezdésnyi terjedelmű olyan folyamatos prózarészletei, amelyek portré szerepűek. A különböző szövegek azonos kritériumok szerinti elemzése következetes. Murvai szempontjai szövegtaniak: szöveggrammatikai jellemzők, szemantikai és pragmatikai kapcsolatok, külső kontextus, a szöveg világképe, relátuma, a szöveg stílusa. A szisztematikus szövegelemzést tudományos igényű rendszerezés zárja le, amely arra keres választ: miért szecessziós az egyik szöveg, és miért impresszionista a másik, illetve hogyan realizálódik szövegszinten az álló, illetve a mozgó kép. Ez a módszer feltétlenül tudományosnak mondható, de mint a tanulmányíró maga is megjegyzi: konklúziói vitathatók. Például nem feltétlenül igazolható, hogy a szecessziós állóképhez csakis katafora társítható, az impresszionistához anafora és katafora egyaránt. Merész állításnak tartom, hogy a konnektorok csak *mintek*. Azt egyáltalán nem tudom elfogadni, hogy a mondategységek közötti logikai kapcsolatot aktuális mondatagolásnak tekintsük. Megkérdőjelezhető az is, hogy a szecesszióknak nem velejárója a poliszémia. (Ezt én egyetlen stílusirányzatról, sőt egyetlen konkrét szépirodalmi szövegről sem merném kijelenteni.) Különböztet a kötet más tanulmányainak megállapításaival is elmentések Murvai megfigyelései, hiszen „a szecesszió állóképp” kijelentés ellentmond a szecesszió hullámmozgást visszaadó, indázó-kígyózó jellegének.

Igen nagyra tartom Murvai próbálkozását és módszerét, hogy egy másik stílusirányzattal összevetve kívánja a szecesszió stílusjegyeit elkülöníteni, ám a stílust jobban meghatározó sajátosságokat (a szóválasztást és elrendezést, a mondatalkotást, a képeket, az akusztikumot stb.) elsődlegesnek és relevánsabbnak vélem egy stílusirány megragadásában, mint ő. Ezért gondolom azt, hogy Murvai alapkérdései: „MI és MIÉRT szecessziós?” az elemzési szempontjai alapján nem deríthetők ki. Azonkívül jó lett volna ellenpróbaként más műfajban, illetve nagyobb szövegtörzsek alapján is elvégezni az elemzést.

2. 8. Oláh Örsi Tibor *Asbóth János Álmodója című regényének stilisztikai helye* [van ilyen?] *a magyar irodalomban* című dolgozatában azt kívánja igazolni, hogy a dolgozatcímében jelzett regény érzékenységében, motívumrendszerében a szecesszióra lehet ráismerni, ezért a szecessziós stílus megjelenése korábbra tehető, mint ahogy ezt eddig hitték.

Oláh érdeemesnek tartja a regény mondatszerkezeteit külön is vizsgálni mint olyanokat, amelyeknek számos egyedi jellemzőjük van: kevesebb az alárendelt; a mellérendelték jobbára

kötőszó nélküliek; a muzikalitás a mondat belső szerkezetének felépíttességéből fakad. Fontosnak gondolja a dolgozatíró megemlíteni Asbóth „lírai mondatait”, azaz „a felkiáltó mondatok gazdag funkcionalitását” (174). Az ezt fejtegető részben több grammatikai fogalom használata is zavaró: hiszen a felkiáltó modalitású mondatok (175) megnevezés használata pontatlan, mert valójában a felkiáltás mint modalitás fejeződik ki a felkiáltó mondatokban; „egyszerű vagy egyszerű bővített mondatok” (175) – nem értelmezhető választó viszony; stb. – Több stilisztikai ismeretbeli hiányosság is feltárul a dolgozathoz. Mert bár érdekes, amit Asbóth színháználjáról (182) ír a dolgozatíró, ám a színesztéziákként feltüntetett kifejezések között a többség csak álszínesztézia: *tündöklő erő, hideg közöny, sima derültég, hideg okoskodás* (182).

Sajnos, a dolgozat csak részben érte el a célját, mert a leírtakból nem igazolódik teljességgel, hogy Asbóth műve szecessziós. Ráadásul hiányzik a dolgozathoz a logikus felépíttesség, összerendezettség. A kidolgozatlanság jele, hogy sok a dolgozatban a rosszul formált mondat, a nyelvhelyességi és helyesírási hiba.

2. 9. Rónai Csillának, ahogy dolgozata (*A szecesszió stílári sajátságai Gozdsu Elek Anna-leveleiben*) elején jelzi: nem áll szándékában Gozdsu Elek Anna-leveleinek a szecesszióval való összefüggését teljes körűen feltárni, csupán az író stílusának néhány jellemző jegyét veszi számba, de mindegyik fölül rendeli a szecesszió átfogó jellemzőjét: a díszítettséget. Eközben tekintettel van a szecesszió az impresszionista és szimbolista jegyekkel való összefonódására is.

Az ékítményjelleg több fokozatát mutatja ki az elemzett levelekben: az érzetet megnevező szó használatától odáig, ahol a szenzuális szóhoz még egy érzetet jelző szó is társul grammatikai kapcsolással, lazább vagy szorosabb színesztéziát teremtve. Csoportosítása alapján a díszítő motívumok második csoportját az érzetek tompításával való illúzióeltérítés, az ebből fakadó sejtelmesség adja a mesékre, legendákra utalásokkal. A művészet és a szépség mint a szecessziós dekorativitás harmadik eszközkészlete külön alfejezetet kap Gozdsu művészetkultuszának képzőművészeti, főleg festészeti látásmódja miatt. A díszítő motívumok negyedik tárgyköre a Gozdsu-féle természetábrázolás, amely mesterkél, erősen stilizált, viszont a dekorativitás ezen a területen válik igazán dominánssá.

A szecesszióra jellemző díszítő kultusz lehetőségeként tartja számon Rónai a klasszicizáló stilizáció leegyszerűsített formáját, amelyben a stilizáció eszközeül használt színek kohéziós és szimbolikus értékűek. A szecessziós dekorativitás kitüntetett eszközéről: az indázó mondat- és szövegszerkezetekről külön fejezetben szól. Gozdsu levélregényében az indázás hat típusát találja meg: 1. a mondat hosszabb-rövidebb ívekre tagolódik; 2. az indát több szó is alkothatja [Ez nem kellően pontos szempont!]; 3. egymást követi mellérendelő szófüzés és mellérendelő tagmondat-sor; 4. egy rövid ív ismétlődése többszörös hullámzást eredményez; 5. rövidebb és hosszabb ívek váltakozása [Jó lett volna hangsúlyozni, hogy az anafórikus ismétlődés jelöli ki a szekvenciák határát!]; 6. poliszindeton vagy aszindeton.

Rónai alapos dolgozata bizonyította, hogy ez a levélregény a magyar szecesszió egyik legérdekesebb dokumentuma, és ebben a századforduló érzés- és gondolatvilágát tükröző szecesszió összefonódik a szimbolizmussal és az impresszionizmussal.

2. 10. Sájter Laura választékos stílusú tanulmányának (*Szecessziós sajátságok Babits Mihály A második ének című drámájában*) már az indításban megfogalmazza, hogy kiindulópontul és egyben elméleti alapul a maga által kidolgozott „textológiai-dramaszemiotikai alapvetésű szecessziós drámamodell szolgált” (224). Világosan jelöli ki a dekorativitás megnyilvánulási módjait a műegész szintjén, illetve a szóhasználatban. Hasonlóképp egyértelműsíti: az indázás megjelenik mind a szöveg egészében, mind a szemantikai szinten. Bevezető gondolatai végén pedig a szecessziós dráma és a stílári jegyek összefüggését látatja meg.

Úgy véli, hogy a dráma nevében a konkretizáló tulajdonnevek mellőzésével a stilizálás korlátlanul tevés tendenciája, a mesevilágból származtatással az illúzióeltérítés érvényesül. A díszletleírások, a jelmezek, a kellékek a szecessziós stílusrányzatba illenek, mert dekoratív látványt

nyújtanak. A szövevényes szereplőkonstellációban a király és a királynő „a szecessziós (művész-lét és ál-lét közötti) diszharmoniót hordozzák magukban” (255). A drámai többesbeszéd pedig – szerinte – a babitsi szecessziós nyelvi megformálás eszköze.

Következtetéseiben Babits nyilatkozataira utalva állítja a tanulmányíró: a nagy nyugatot foglalkoztatta a dráma formai válsága, és ennek leküzdésére a szecesszió eszköztárából válogatott.

2. 11. Szabó Zoltán a tanulmányát (*Az indázás stílusformái*) egy lapidáris tömörségű és a szecesszió minden művészeti ágára vonatkozó megállapítással indítja: „A szecesszió a vonalkultusz művészete” (264). Mint megjegyzi, feltűnő sajátosságáról: az indázásról az indázás művészetének is lehetne nevezni. Ehelyett a szecesszióban használatos görbülő vonalú virág, állat és más jelenség nevééről virág-, lilium-, angolna-, hullámstílusként stb. emlegetik, hiszen az ezekbe a fogalomkörökbe tartozó jelenségek: lián, folyondár, csiga, kagyló, kigyózó füst, örvénylő fátylak stb. a leggyakrabban visszatérő díszítő motívumai. Az indázásnak a legkifejezőbb eszközét a tanulmányíró a virágokban, az indázó vonalaikkal teremtett díszítettségében látja, ezért azt állítja meg: „valóságos virágornamentikáról szokás beszélni” (267). Ezek a természeti jelenségek többségükben műviek, leegyszerűsítettek, azaz stilizáltak, de mivel a szecesszióban gyakran jelképek, a szecesszió és a szimbolizmus egybeszővődik.

Azt, hogy az indázás az összművészeti elvnek megfelelően és a művészetek összefonódásának következtében minden művészeti ágban jelentkezett, így lett a szecesszió átfogó sajátosságának, a díszítettségnek, a szépségkultusznak a forrása, a szecessziós iskola festőinek, építészeinek, iparművészeinek, teoretikusainak véleményére hivatkozva állítja a tanulmányíró.

Az indázás három nyelvi formáját különbözteti el: 1. indázásra utaló szavak, 2. hullámzó mozgásokat tartalmazó jelenetek, leírások, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek. Tanulmánya további részében ezekről a jelenségekről szól részletesen.

Az indázó, görbülő vonalú tárgyakra, jelenségekre, mozgásokra utaló szavak előfordulását gazdag anyagon mutatja be, bizonyítva azt is, hogy ezek többnyire elszigetelten fordulnak elő, néha azonban több is követi egymást ritmikus lebegést, variatív ornamentikát eredményezve. Az indázás fő stílusformáját, a hullámzó vonalú mondat- és szövegszerkezetet mint a szecesszió szépségesszményének megtestesítőjét különösen részletesen tárja fel, nagy alaposággal foglalkozva ezek szakaszokra tagolódásával is. Erről a jelenségről szemléletes analógiával így ír: „az ívek, szakaszok között határ van. Egy-egy ilyen határponton, mint egy – főleg kúszó, kapaszkodó, hajlékony szárú – növény csomóján egy új elágazás, egy új inda kezdődik” (273).

Ezt követően Szabó Zoltán számba veszi a tagolódás gyakori típusait példákkal megvilágítva. Az egyik típus felsorolás, olyan mellérendelő szófűzér, amely a bevezető részt követő ívek belső tagolódása alapján egy-két vagy többemű egységekre különül el. A másik típus nyelvi adatai azt szemléltetik, hogy ebben hangsúlyosabb az indázó íveknek az ismétlődő szavak, esetleg szinonimák, illetve azonos grammatikai kategóriák általi tagolása. Feltűnő dekorativitású az utó- és előismétlés összeleltetéséből eredő indázás. A harmadik típust mint bővülve tovahullámzó szerkezetet jellemzi a tanulmányíró, amelyben az egymást követő ívek egyre hosszabbak. Nyilván ez a három típus egyetlen szövegben is megjelenhet.

Nagyon érdekes része a tanulmánynak az, amely az indázásnak a korábbi és későbbi stílusirányzatokkal való hasonlóságát fedi fel: a manierizmus és a barokk mondatszövevényeivel, a rokokó sortipografizálásával, a romantika jellegzetes mondatformáival; a későbbi korokból a futurista felsoroló jellegű mondatszerkesztéssel, a szürrealista montázzsal, illetve a posztmodern végtelen folyamhoz hasonló szövegszerkezetével.

A tanulmány lezáró része kiváló summázata a szecesszió ismérveinek és hangsúlyos hangoztatása annak, hogy az indázás mint új stílusalkotó a kor életérzésének hű kifejezője, és a belőle fakadó zeneiséggel együtt a Nyugat stílusújításának legismertebb formai sajátossága, amely 1910 után elhalványul, majd a 20–30-as években postszecessziós formában visszatér.

2. 12. Szücsné Turóczy Zsuzsanna *A szecesszió főbb stíláriis sajátosságai Kaffka Margit prózájában* című tanulmányában gazdag anyagot gyűjtött össze Kaffka-novellákból azt bizonyítandó, hogy a művészet fogalmái díszítő motívumként szerepelnek. Azok a felsorolásai azonban, amelyek csak szavak leltárait (287: képzőművészeti, zenei, irodalmi szavak) közlik, még nem meggyőzőek, csak a szövegbeli szerep láttatásával hitetnék el ezek dekoratív funkcióját. A díszítő funkciójú tapintási, szaglási, hallási és látási érzetekre hozott jó példák kapcsán viszont a dolgozatírónak meg kellett volna említenie, hogy ezek nagy része szinesztézia.

Szücsné feltérképezése szerint Kaffka a szecesszió jellegzetes színeit használja: a lilát, a bíbort, a kéket, a sárgát, a fehérét és a fémest színeket. A látási érzetekhez kapcsolódó kifejezések felsorolása illusztratív, de a hozzáfűzött magyarázat pontatlan (291).

A díszítő motívumok egyik csoportját alkotó fogalmak az illúzió, a sejtelmesség, az álom és az erotika jelentéskörébe tartoznak. Ezek Szücsné szerint Kaffka műveiben nagy jelentőségűek, hiszen jelzik az írónőnek a meséhez, a csodához és a fantasztikumhoz való vonzódását. A tompítás eszközei egyrészt a szavak jelentéstartalmában fedezhetők fel (*gőz, felhő* stb.), másrészt a hallási érzetek sejtelmességében, a szín- és fényhatások finomításában.

A tanulmányíró úgy találja, hogy az írónő szövegeiben a stilizáció ritkábban fordul elő, és kisebb szövegrészeket fog át, illetve ilyenkor is szemantikai szerepű; az indázás pedig mint a szecesszió ugyancsak sajátos velejárója a laza mondatfűzésben, a mellérendelő formákban fedezhető fel.

Szücsné dolgozata bevezető és záró része mozaikos: a szakirodalmi megállapítások leltárszerű idézéséből áll; több helyen nem koherens a szövege (296), megfogalmazásmódja sokszor nem egyértelmű (284, 285, 299), több nyelvhelyességi (284, 287) és helyesírási hiba is szembeötlő (283, 284, 288, 289, 294, 300 stb.)

3. Jó kézbe venni ezt a kötetet, mert a címével és egyben a szecesszió kedvelt színével harmonizálva borítólapja aranyszínű, illetve stílusosan és összhangban a szecesszió virágkultuszával arany alapon arany indázó, stilizált virágmotívumokkal van díszítve.

Ez a könyv a témakör sokrétű tartalmi megközelítését végzi el azáltal, hogy a stilsztikai vizsgálat nemegyszer összekapcsolódik más jellegű elemzéssel: mondatgrammatikaival (Jenei, Kemény), szemantikaival (Ajtay-Horváth), statisztikaival (Kemény), illetve az egyéni stílusok elemzése (P. Dombi, Jenei, Kemény, Molnár, Mózes, Oláh, Rónai, Sájter, Szücsné) kapcsán az azonos sajátóságok vizsgálata nem átfedésnek érződik, hanem az elméleti megállapítások sokoldalú megerősítésének. A témakör tanulmányozásának sokrétűségéhez járul hozzá az is, hogy több irodalmi műfajra (regényre, novellára, drámára, levélregényre, versre), sőt prédikációra is és az irányzaton belül eltérő alkotói egyéniségekre (Ady, Asbóth, Babits, Gozdsu Elek, Herczeg Ferenc, Kaffka Margit, Krúdy, Prohászka Ottokár stb.) terjesztik ki a kutatók vizsgálódásukat.

A szecesszió fogalmának körülhatárolása szempontjából különösen fontosnak érzem azokat a felvetéseket, amelyek felfedni igyekeznek a szecessziónak más stílustörékvésekhez való viszonyát, a köztük levő átfedéseket. Nagyon egyet lehet érteni tehát a tanulmányírók szándékával, hogy kutadják a szecesszió gyökereit, rokonítják jellegzetes sajátosságai miatt az évszázadokkal korábbi stílustörékvésekkel: a barokkal és kiemelten Pázmány stílusával (P. Dombi), a romantikával (Ajtay-Horváth, Jenei, Oláh, Sájter, Szabó Zoltán) és benne Jókaiával (Molnár), hasonlítják vagy szembeállítják az impresszionizmussal, a szimbolizmussal (Molnár, Murvai, Rónai, Szabó Zoltán, Szücsné), sőt a futurizmussal, a szurrealizmussal és a posztmodernnel is (Szabó Zoltán). De fontosnak érzem azt is, hogy akadt olyan kutató is, aki a tisztázás érdekében megkérdezőjelezi a szecesszióként értelmezett stílusjegyek határait (Kemény).

Mivel az irodalmi stílusirányzatokra jellemző, hogy szoros összefüggésben állnak a képző- és iparművészeti, építészeti stílusokkal, nemegyszer azok ihletésére születnek, egyértelműen helyeselhető az interdiszciplináris kapcsolatokra utalás (Ajtay-Horváth, Jenei, Kemény, Molnár, Rónai, Szabó Zoltán) a tanulmányokban.

Különösen figyelemre méltó az a törekvés, amely szecessziósnak tartott művet, alkotót korabeli magyar alkotásokkal, művészekkel vet össze stílusjegyek alapján (Kemény, Murvai), illetve az a próbálkozás is, amely az angol irodalmi szecesszióval állítja párhuzamba a magyart (Ajtay-Horváth).

Szabó Zoltán az általa vezetett stilisztikai műhely munkálatait úgy irányította, hogy a stílust a tanulmányírók a meghatározó tényezők függvényében szemlélték. Szinte mindegyik tanulmányra igaz, hogy a szecesszió stílusának társadalmi, eszmei, szociokulturális hátterével is foglalkozik, kitér a szecessziós életérzésekre, nemegyszer pedig stílustörténeti indítékre is hivatkoznak a szerzők a stílusirányzat kialakulása kapcsán.

A kötet tanulmányai gazdag bibliográfiát tüntetnek fel, ezenkívül a szerzők dolgozatuk bevezető részében felvázolják, mit vettek alapul a szakirodalomból vizsgálatukhoz. Ezek az indokolható ismertetések ugyanakkor természetesen átfedéseket is eredményeznek, és nem is minden esetben képezik szerves részét a dolgozatnak.

Kár, hogy a kötet technikai szerkesztése nem egységesebb, nem kellően következetes tipográfiai. Ennek ellenére is a már felsorolt értékek miatt nagy haszonnal forgathatják ezt a kötetet mind a szakemberek, mind a téma iránt érdeklődők. És sajnálhatjuk, hogy ez a kötet – amelynek tanulmányai 1995–96-ban születtek, és 1997-ben kerültek a Kriterionhoz – csak 2001-ben jelent meg a Tinta Kiadónál.

Szabó Zoltán szerkesztő érdeme, hogy a szecesszióval foglalkozó szakemberek tevékenységét összehangolva, olyan tizenkét szerzős stílusmonográfia készült el, amely a részterületek vizsgálatával hozzájárult a szecesszióról kialakítandó teljesebb képhez. A kötet jelentősége abban áll, hogy lendületet ad a szecesszió további kutatásának az eddig feltárt eredményeivel, illetve a sokszor vitára sarkalló észrevételeivel, és így „továbbindázik” a szecesszióról való gondolkodás.

Szikszaíné Nagy Irma

Adamikné Jászó Anna: Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig. Trezor kiadó, Budapest 2001

Adamikné Jászó Anna az ELTE Tanárképző Kara Magyar Nyelvi tanszékének vezetője. Új módszertani könyve elsősorban a gyakorlór magyartanárokat, tanítókat, valamint a magyar szakos tanár- és tanítójelölteket célozza meg, hiszen a könyv fejezeteiben a szerző döntően a „normál” (átlagos fejlődésű) gyermekek anyanyelvi nevelésének részterületeivel foglalkozik. Mivel az átlagostól eltérő gyermekek (tehetségesek és hátrányos helyzetűek) anyanyelvi fejlődése és a velük való bánásmód egy fejezetben szintén helyet kapott, így a kézikönyvet minden bizonnyal a fejlesztő pedagógusok, logopédusok, gyógypedagógusok is hasznosan forgathatják. Mindehhez nagymértékben hozzájárul a könyv szerkezete is, amely nemcsak jól áttekinthető és nyomon követhető fejezetekre tagolódik, de az egyes fejezetek azonos módon is épülnek fel. A szerző először elméleti úton közelíti meg az anyanyelvi nevelés részterületeit, majd minden esetben módszereket, gyakorlati megoldásokat közöl. Ez utóbbiak közül fontosnak tartom a javasolt *óravázlatokat*, valamint azokat a *gyakorlatokat, feladattípusokat*, amelyeket a szerző mintaként közöl az egyes fejezetekben, ám azok minden bizonnyal segítséget jelentenek a gyakorlór pedagógusok munkájában. Noha a könyv alaposan és részletesen az anyanyelvi nevelésben az *olvasás*, az *írás*, a *helyesírás* és a *nyelvtan*, valamint a *fogalmazás* tanításának elveit és módszereit mutatja be, jónak tartom, hogy helyet kapott a *retorika* és tanításának módszere, továbbá határterületek, mint a *szövegtan*, a *szociolingvisztika*, a *nyelvművelés* és a *stilisztika* tudományához kapcsolódóan olyan gyakorlatok, amelyek a tanításban alkalmazhatóak. Ráadásul a szerző a *könyvtárhasználattal* és annak tanításával is

foglalkozik, amely különösen napjainkban nagyon fontos, amikor közismert, hogy a könyv és az írott szöveg nem éppen kedvelt „időtöltése” a mai ifjúságnak.

Tekintsük át az egyes fejezeteket röviden!

A könyv bevezető fejezete az *anyanyelvi nevelés elveit* (például a beszédre alapozás, a nyelvi tudatosság, az egész-rész problémája, felosztás és részekre bontás, a kiegyensúlyozottság elve, sémaelmélet, a memória és a figyelem stb.) foglalja össze. A szerző nemcsak egyszerűen felsorol és ismerteti 12 olyan alapelvet, amely az anyanyelvi nevelés összes területét átfogja, hanem az egyes elvek lényegét és fontosságát gyakorlati példákkal szemlélteti. A következő rövid fejezet az anyanyelvi nevelésnek az 1995-ben elfogadott Nemzeti alaptantervben, valamint a 2000-ben megjelent kerettantervben elfoglalt helyzetével foglalkozik. A szerző egy táblázatban összevetette a korszakhatárnak számító 1978-as tantervben (ekkor vezettek be számos újítást és valósítottak meg máig érvényes törekvéseket) és a 2000-ben érvénybe lépett tantervben előírt heti anyanyelvi óraszámokat az 1. évfolyamtól a 12.-ig, amelyből jól nyomon követhető a szerző által is elemzett csökkenő anyanyelvi órák száma. A csökkenő óraszámok káros következményei – mind a szövegértés, mind a helyesírás, mind a nyelvtani készségek vonatkozásában – pedig, mint tudjuk, nemcsak az általános, de a középiskolában is tapasztalhatók.

Az anyanyelvi nevelés részterületeivel foglalkozó fejezeteket a *gyermek nyelvi fejlődéséről* szóló rész vezeti be. Ez egyrészt a beszédprodukción, másrészt a beszédészlelés fejlődési szakaszait tekinti át vázlatosan a szakirodalom alapján, s a szerző szól a nyelvi tudatosság fejlődéséről, valamint a beszéd és a gondolkodás összefüggései alapján megkülönböztetett beszédfajtákról (egocentrikus, szituatív, kontextuos) is.

Az anyanyelvi neveléssel foglalkozó terjedelmes részben néhány oldalt a *kommunikációs ismeretek* ((két)személyes, kisközösségi, tömegkommunikáció) tanítása képvisel. A gyakorlati javaslatok átfogják az anyanyelvi nevelést az alsó tagozattól a középiskoláig. A tájékozódást és a szemléletes áttekintést a táblázatos elrendezés is segíti. A beszédfejlesztés – joggal – terjedelmesebb részt képvisel, a szerző a beszélés és a beszédhallás fejlesztését egyaránt érinti mind a diákokat, mind a pedagógusokat illetően. Így utal arra, hogy a beszédhangok képzése, a pontos artikuláció kialakítása, a szövegfonetikai eszközök helyes alkalmazása nemcsak az élő beszédben, hanem az olvasás tanításban is fontos. Ezért kapott helyet e fejezetben a *felolvasás* tanításának néhány „arany szabálya”; valamint a leggyakoribb beszédhibáknak és ejtéshibáknak a vázlatos áttekintése és a pedagógusok ezzel kapcsolatos feladata. Ezt a részt a beszéd tartalmi oldalának (szókinccs, mondatalkotás, szövegalkotás) a fejlesztését szolgáló módszertani javaslatok zárják.

A könyv legerjedelmesebb részét az anyanyelvi nevelésben meghatározó jelentőségű *olvasás* tanítása, annak elvei és módszerei adják. Úgy vélem, nem véletlenül emeli ki a szerző részben az olvasás technikai oldalának, részben a szövegértés tanításának és fejlesztésének a szempontjait, hiszen jól ismert, hogy a legkülönbözőbb olvasás tanítási módszerek ellenére igen nagy a különböző típusú és mértékű olvasási nehézséggel küzdő gyermekek száma, nem is szólva a szövegértési vizsgálatok (nemzetközi viszonylatban is) lesújtó eredményeiről. (Ezt támasztják alá a legutóbbi, a 2001-ben készült nemzetközi olvasásvizsgálat – amelyben az adott iskola tanulóinak eredményét az országos átlaghoz is viszonyították – „elszomorító” adatai is. A lesújtó eredményeket a felmérésben részt vevő iskolák is megkapták.) Ebben a fejezetben a szerző a szakirodalom alapján vázolja az *olvasás fogalmát, típusait*, valamint sorra veszi azokat a tudományterületeket, amelyeknek eredményei nélkülözhetetlenek a sikeres olvasás tanításhoz (így a pszicholingvisztika, a nyelvtudomány, az olvasástörténet, a filozófia és a didaktikai kutatások legfontosabb eredményeit). Az *olvasás tanítás módszereit* tárgyalva összegzi azokat a szempontokat, amelyeket célszerű figyelembe venni az olvasás tanítási program kiválasztásakor. A tanításban kiemeli az *előkészítő szakasz* jelentőségét éppen a későbbi olvasási nehézségek megelőzése érdekében, azaz vázolja azokat a készségeket és részkészségeket, amelyeknek e szakaszban a megerősítésére van szükség, s mindezekhez gyakorlati segítséget is ad. Ezzel összefüggésben kiemeljük a *szótárolásról* írtakat, hiszen

a szerző – felhasználva a nyelvészeti és pszicholingvisztikai kutatások eredményeit – több ponton is alátámasztja az olvasástanításban a szótagolás meghatározó szerepét. Fontos szempont az is, hogy a hangok tanítása előzze meg a betűkét, így a szerző sorra veszi a *hang és betűtanítás* lépéseit is. Az olvasás technikai oldalának fejlesztését szintén gyakorlati megoldások segítik. A *szövegértésről* szóló rész egyfelől a szövegértési készség fejlesztésének módozataival (szavak, mondatok és szöveg, /mondattömbök, bekezdések/ tanítása) foglalkozik, másfelől a szövegértés fokozatait veszi sorra (szó szerinti olvasás, értelmező olvasás, bíráló olvasás, alkotó olvasás), harmad-sorban pedig a műközpontú, valamint az olvasóközpontú elemzéshez ad támpontokat és javaslatokat. E részben a szerző is kiemeli a szójelentés tudatosításának és ellenőrzésének különféle módjait, amelynek fontosságát saját vizsgálataink (sőt tanítási tapasztalataink) is több ízben alátámasztották nemcsak az általános, de a középiskolai tanulókra vonatkoztatva is. Már az olvasás tanításáról szóló fejezetben utal a szerző arra, hogy az olvasás és az írás (amely történetileg egyidős az olvasással) megtanítása az anyanyelvi nevelés alapja, így az olvasásról szóló fejezetet az *írás* tanításával foglalkozó fejezet követi.

Az *írás* szakaszait, típusait, tudományos alapjait vázolja a szerző szól az álló írás és a dölt betűs írás jellegzetességeiről, az írás előkészítő fázisában foglalkozik a betűelemek írásával és kapcsolásukkal, majd a kisbetűk és a nagybetűk írásával és kapcsolásuk módjaival. Ezúton javaslatokat kaphatunk az írástechnika fejlesztésére vonatkozóan, valamint hasznos tanácsokat az írás egészségügyi feltételeinek megteremtéséhez (helyes testtartás, az írószám fogása).

A következő fejezet a *nyelvtan* tanításának kérdéseit tárgyalja. Mielőtt sorra veszi a nyelvtan tanításának alapelveit és a nyelvtani ismeretek tanításának módozatait, definiál olyan fontos fogalmakat, mint a *nyelv*, a *nyelvléírás* és a *nyelvtan*, valamint vázlatosan összefoglalja a modern nyelvészeti irányzatok (a strukturalista elemzési módok, a transzformációs generatív grammatika, a pragmatika, a valenciaelmélet) lényegét és a nyelvtanításra gyakorolt hatásukat. Az új nyelvtani ismeretek tanításának szakaszai (előkészítés, szemléltetés, elemzés, általánosítás, nyelvi-logikai megformálás, megszilárdítás) mellett fontos szerepet kap a *gyakoroltatás* és a *nyelvtani* (hangtani, szófajtani, szóalaktani, mondattani) *elemzés*, amelyekhez gyakorlattípusok is találhatóak. A *helyesírás* tanításának alapelvei és a helyesírási készség fejlesztése külön fejezetben kapott helyet. A fejlesztés legfontosabb formáin túl (magyarázat szabály alapján, a szóalak felbontása, a másolás, a tollbamondás, az emlékezetből írás, a helyesírási fogalmazás íratása) támpontokat ad a szerző a hibák megítéléséhez, és az iskolai oktatásban fontos osztályozáshoz is.

A *fogalmazástanítás* nyelvészeti, pszicholingvisztikai, történeti alapjainak az áttekintése, valamint a szöveg mikro- és makroszerkezetének a gyakoroltatásához javasolt szempontok összefoglalása adja a következő fejezetet. A *retorikáról* szóló fejezet szintén vázlatosan végigköveti a retorika történetét, kezdve az antik retorikától napjainkig, de emellett a szerző foglalkozik a retorika tanításának módszertani kérdéseivel is, amihez gyakorlatokat is közöl javaslatképpen.

A *hátérterületeket* (szövegten, szociolingvisztika, nyelvművelés, stilisztika) összefoglaló fejezet mindegyike azonos módon épül fel. Egyrészt az adott tudomány szemléletmódját, másrészt annak tananyagként való kezelését tartalmazza. Ez utóbbihoz a szerző mindegyik tudomány esetében gyakorlati megoldásokat is ad. A *könyvtárhazsnálatról* szóló fejezetet egyrészt a manapság nagyon népszerű tánc- és drámapedagógiai javaslatok, másrészt a tanulási képességek fejlesztését célzó tanácsok egészítik ki.

A könyv záró fejezete a *hátrányos helyzet* különböző változatainak (a *rosszul látó, rosszul halló, rosszul beszélő* gyermekek, a *lassan tanuló* gyermekek, a *magatartási zavarokkal* küszködők, a különböző kulturális háttérrel rendelkezők) az osztályban történő kezeléséhez ad támpontokat, s a szerző érinti a *nyelvjárást beszélő* gyermekek, valamint a *kényszerűség* kezelésének eshetőségeit is. E fejezetben kapott helyet az igencsak népszerűnek számító *diszlexiás* és *diszgráfias* gyermekekkel való bánásmód, továbbá néhány hasznos tanács a *tehetség gondozásra* vonatkozóan.

Az alapos elméleti, módszertani és gyakorlati megoldásokat tartalmazó kötet irodalomjegyzékében található meg azok a módszertanok, háttérkönyvek, háttér tanulmányok és folyóiratok, amelyekre a szerző hivatkozik, illetve amelyek a könyv egyes fejezeteihez kiegészítő olvasmányként ajánlhatók.

A Trezor Kiadó gondozásában 2001-ben megjelent összefoglaló kötet nyelvezete jól érthető, a szerzőt a lényeg megragadása, az átláthatóság és a didaktikai szempontok vezérelték, ezért a kötet a főiskolai, egyetemi hallgatók oktatásában fontos szerepet játszhat. A gyakorló pedagógusoknak a könyv „szöveggyűjtemény” jellege miatt lehet hasznos, igaz a gyakorlatok zöme inkább az általános iskolai anyanyelvi nevelésben használható.

Laczkó Mária

Gyula Décsy: The Linguistic Identity of Europe. In collaboration with John R. Krueger. Part I–II. (folyamatos számozás). Eurolingua. Bloomington, Indiana 2000. 507 oldal.

1. Décsy Gyula jelzett munkáját érdemben méltatni, taglalni, érényeit felismerni és elismerni nem kis feladat. A szerző tollából már korábban is kikerült hasonló témájú munka: Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft címmel (Wiesbaden, 1973). A szerző Európa 62 nyelvét akkor (1973-ban) 300 oldalon taglalta, míg a jelen mű immár két kötetre duzzadt, és 507 oldalon elemzi a 62 nyelvet, sok-sok új szempontot, új elvi-elméleti átgondolást, megközelítést felvonultatva, beleszöve ebbe a hatalmas ívű nyelvi áttekintésbe. Az 1973-as munkáról szólva mind Balázs János (1977: 301–7 és 1983: 19–22), mind Kálmán Béla (1975: 364–71) elismerik Décsy rendkívüli felkészültségét, tájékozottságát. Kálmán Béla külön is kiemeli, hogy „páratlanul gazdag és olvasmánynak is lebilincselő könyv” (Kálmán 1975: 364).

A 2000-ben megjelent kétkötetes, tudományos alaposággal megírt munkáról ugyanez még inkább megállapítható: hasznos, ugyanakkor lebilincselő olvasmány. Olyannyira gazdag, oly sok érdekesen fontos részletre terjed ki, hogy lehetetlen minden felvetésére, tényközlésére, eredeti megközelítésére reflektálni, azokat érdeme szerint méltatni, így csak a saját tudati szűrőmonon átfutó legfontosabb elvi, ténybeli összefüggéseket feltáró mondanivalókra összpontosíthatok.

2. Tudjuk, hogy megközelítőleg hasonló szándékkal már A. Schleicher is megpróbálta átfogni Európa nyelveit 1850-ben (Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht, Bonn), majd jóval később, 1918-ban és 1928-ban A. Meillet (Les langues dans l'Europe nouvelle, Paris). Említést tehetnénk a különböző mélységű areális nyelvészeti törekvésekről, a „nyelvsvözettség” (Sprachbund) híveiről, de Décsy újból és újból feltámadó sikeresen makacs kísérleteit igazán csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy Európa nyelvi egysége hitének régtől fogva voltak megszállottjai. Említhetnénk akár Dantét is, de akit igazán megigézett ez a meggyőződés, az éppen a neves Jos. Just. Scaliger volt, aki 1610-ben hátrahagyott munkájában, a Diatriba de Europaeorum Linguis című fejezetben megkísérelt az európai nyelvekről egyfajta áttekintést nyújtani, bár mai szemmel nézve, kevés sikerrel. Jellemző, hogy az általa (egyebek közt) felsorolt úgynevezett 7 kis nyelv között a magyar éppen a finn nyelv mellett foglalt helyet anélkül, hogy Scaliger bármiféle (tipológiai, genetikai) egyeztetést látott volna a két nyelv között. Megemlíthetnénk A. Jäger nevét (De lingua vetustissima Europae, Stockholm, 1686), de akár Leibnizre is hivatkozhatnánk. Fontos állomás ezen az „eszmetörténeti” úton a spanyol Hervas Y Panduro, aki 1800–1805-ben, hat kötetben foglalta össze a világ (akkor ismert) nyelveit, s a hat kötetből három kötet kizárólag Európa nyelveivel foglalkozik, több mint ezer oldalon. Természetesen Hervas is sajátos nyelvi egységnek fogta fel Európát, de úgy, hogy feltelezett egy (ma már alig értelmezhető) kelta, illetve szkíta-kelta „egyesítő” szubsztrátumot. A magyar – szerinte – teljességgel szkíta eredetű.

3. Décsy Gyula munkája a XXI. század hajnalán ugyan ebből a régi vonulatból nőtt ki, de persze attól már beláthatatlanul messze eltávolodott, mivel a nyelvtudomány is egészen más irányt vett. A hajdani szimplifikálás (kelta, szkíta, héber stb. ősforrás) egységesítő ereje végleg megtört, amiből az (is) következik, hogy ma nagyságrendekkel nehezebb adott nyelvcsoport egységéről, kohézió pilléreiről értekezni. Érthető ezek után Décsy nagy ívű törekvése, hogy valamilyen érthető, követhető rendbe tagoltan, igazolhatóan sajátos egységnek tekintse Európa 62 nyelvét.

4. Szervesen illeszkedik a könyv nyitó mondanivalójába (16–23) a szerző egyik kedvelt témaköre: az emberi nyelv eredete és előtörténete (Décsy 1977). Hatalmas időtávlatokat átszelve, nagy felkészültséggel és hozzáértéssel elemzi az emberi beszédet, majd ennek strukturális vázát, a nyelvet. Mivel az idők messzeségében zajlottak a nyelvfejlődés kezdeményei, ma még sok minden homályos, de Décsy releváns fejtegetései igen meggyőzőnek mutatkoznak. Láthatóan azonban nem igen ért egyet azzal, hogy az ember **nyelvi ösztönnel együtt** született (vö. Pinker 1984: 342–55), és nem valamiféle felfelé kúszó létraszerű fejlődés jellemzi. Nem érdemes elfelejteni W. Humboldtot, aki az ember és nyelv szimbiotikus viszonyát zseniálisan fogalmazta meg: „Az ember csak nyelv révén ember, ám ahhoz, hogy a nyelvet feltalálja, már embernek kellett lennie” (Humboldt 1820: 11). Igaz, Humboldt óta hosszú idő telt el, nagymértékben kitágult a tudomány horizontja, de vajon túlléptünk-e már Humboldt fenti megállapításán?

5. A szerzőnek az európai nyelvek rendbe állításakor számos problémával kellett szembeülnie. Így például azzal, hogy a földrajzi határok nem esnek mindig egybe a „nyelvi határokkal”: az angol nem szűnik meg a szigetország partjainál, a portugál és a spanyol átnő Közép- és Dél-Amerikába (hogy csak a fontosabb régiókat említsük), az orosz nyelv nem ér véget az Ural-hegységénél, a török nyelv kapuja nem zárul le Isztambulban, és így tovább.

A kontinensnyi nyelvi kohéziós erőt Décsy kisebb – belső összetartozást sejtető – csoportokba rendezve tárja elénk: 1. **fő nyelvek** (54–70, SAE [sztenderd átlagos európai] zóna): német, francia, angol, olasz, orosz; 2. **a viking övezet** (77–103): dán, norvég, izlandi, faröeri, ír, skót, welszi, lapp, finn, vepsze; 3. **a tengerparti övezet** (105–17): fríz, holland, baszk, spanyol, portugál, máltai; 4. **a pejpusz övezet** (119–28): észt, vót, lív, lett; 5. **a rokitnői övezet** (130–49): lengyel, litván, belorusz, ukrán, kasub; 6. **a dunai övezet** (151–74): cseh, szlovák, magyar, szlovén, szerb–horvát (szerb, horvát, boszniai); 7. **a balkáni övezet** (180–206): román, moldvai, bulgár, macedón, albán, görög, török; 8. **a káma övezet** (209–34): csuvas, cseremis, tatár, baskír, zürjén, mordvin, jurák, kalmük. 9. **Elszigetelt nyelvek** (236–41): luxemburgi, réto-román, szorb, gagauz. 10. **Di-aszpóra nyelvek** (242–57): jiddis, ladino, karaim, roma (cigány), örmény.

6. Az övezeti besorolások meggyőzőek, noha első pillantásra inkább földrajzi jellegűnek tűnnek, s ezzel maga a szerző is tisztában van. Mindamellett más beosztást csak ügyel-bajjal lehetett volna elképzelni. Az érdeklődő olvasónak is feltűnik, például hogyan kerül a finn és lapp a viking övezetbe akár nyelvileg, akár mint „viking”. A tengerparti övezetbe láthatóan nem illik bele a máltai, ezzel kapcsolatban már Balázs is (1983: 21) kételyeket fogalmazott meg. Továbbá: a dunai övezet nyelvei közül a cseh nem is érintkezik a Dunával, hacsak nem gondolunk a hajdani Csehszlovákiára. Hogy Románia miért nem sorolható a dunai övezetbe, az látszólag földrajzi talány, de ha a román nyelv struktúrájára gondolunk (például a szuffixált határozott névelőre), akkor a balkáni övezetbe való tartozása az albánnal, a bolgárral együtt érthetőnek bizonyul. Ám a görög és a török nyelv balkáni besorolása bizonyonnan kételyeket ébreszthet, hasonlóképpen a magyar, amely ugyan kétségtelenül hosszan érintkezik a Dunával, de nyelvi struktúrája ezeréves európai honossága mellett sem simul a zomszédok nyelveihez, mégha a kölcsönös szóátvételek nyilvánvalóak is. Mindezek ellenére a csoportosítás mégis elfogadható.

Elgondolkodhatunk azon, vajon nem lett volna-e egyszerűbb a fő nyelveket (német, francia, angol, olasz, orosz) valamiképpen más övezetek nyelvei között szerepeltetni? Így például a német – Ausztria és Bajorország okán – a dunai övezetbe kerülhetett volna nemcsak földrajzi (Duna), hanem az erős történelmi és nyelvi érintkezések miatt is. Franciaország és Anglia pedig a tenger-

melléki nyelvi egységek közé sorolódhatott volna, az olasznak és a máltainak (a hiányzó szárd és a katalán nyelv mellett) megalkothatnánk a „tírréni övezet” összefoglaló nevet. Némi hiányérzetet kelt, miért nem tartozik a spanyol a fő nyelvek közé? A spanyol számos tekintetben több nyelvi vonást örökölt a latintól, mint a francia, s ugyanakkor globális jelentősége (az angol után) aligha kérdőjelezhető meg. Balázs (1983: 20) ugyan vitatja, hogyan került az orosz az úgynevezett SAE (sztenderd átlagos európai) nyelvek közé, de ez véleményem szerint teljesen érthető a whorfi szemlélet – a SAE nyelvek mint az európai nyelvek reprezentatív mintája – alapján. Balázs láthatóan nem találja problémamentesnek a SAE nyelveket (Balázs 1977: 304), de nézetem szerint éppen ezzel a hipotézissel indokolható, hogy Európáról egyáltalán mint **bizonyos nyelvi egységről** beszélhetünk. Éppen ez az, amit Décsy kitűnő érzékkel ragadott meg, s amellyel Európát nyelvi egységnek lehet tekinteni minden széttartó erő ellenére is. Mint közismert, a B. Whorf amerikai nyelvész által alkalmazott SAE jelölés – tehát az európai nyelvek egyfajta „szublimációja” – öszszetartozó egységként mutatkozik az amerikai indián nyelvek (például hopi, navajo, yurok, kwakiutl stb.) megdöbbentően sokféle és eltérő alapvonásaival szemben. Aki csak futólag is beleolvass Franz Boas Handbook of American Indian Languages (1911) című munkájába, kénytelen szembesülni olyan nyelvi rendszerekkel, amelyek egyáltalán nem hasonlítanak az európai nyelvekhez. Maga Boas figyelmeztet – s ez talán a SAE jelölés ősforrása –, hogy az európai nyelvek grammatikusai olyan nyelvi-nyelvtani kategóriarendszert dolgoztak ki, amelyről azt hitték, hogy minden nyelv leírására használható. Ez azonban univerzálisan nem alkalmazható, minthogy az európaiktól eltérő nyelvrendszereknél nem működik (Boas 1911: 35). Ilyen élménye lehetett H. Brusciottónak, az olasz hittérítőnek, aki 1659-ben nekilátott – a latin grammatika alapján – a bantu nyelvtan megírásához (vö. Hegedűs 1962: 335). E. Sapir Language (1921) című ismert munkája – éppen Fr. Boas nyomán – már érzékelteti a nyelvrendszerek szívósságát, azt tudniillik, hogy általánosságban véve a népek, fajok keveredhetnek egymással, de a nyelvek nem (Sapir 1921: 208). B. Whorf többé-kevésbé hasonló élménnyel szemrevételezte az indián nyelveket (főként a hopit), mint Sapir, s hamarosan amolyan nyelvfilozófiai tétellé szilárdult a Sapir–Whorf hipotézis. Eszerint – elnagyoltan értelmezve – a különböző nyelveken beszélők különbözőképpen interpretálják vagy pontosabban: jelölik és szemlélik a világ objektív és képzelt vagy átélt jelenségeit. Ezzel szemben áll a már Arisztoteléstől kisarjadt, a középkorban is többször visszhangzó, majd a 17–18. században – főként francia nyelvfilozófusok által – kidolgozott tétel, mely szerint változatos ugyan a nyelv formája, de alapjában a nyelv mindenütt (belső) egységet mutat fel. Ezt vallja Décsy is: „...az egyetlen nyelvten népszerű eszméje azt jelenti, hogy csak egy nyelv van a világon. Ez nem szellemeskedés; ha a világ nyelvei alapstruktúrájukban nem volnának azonosak, nem tudnánk fordítani egyik nyelvről a másikra” (Décsy 1991: 309–10). Persze a kérdés **ma még** nem ilyen egyszerű, ugyanis mondjuk a motu (Új-Guinea) nyelvről bármit le lehetne fordítani ma történetesen angolra, de Stephen W. Hawking A Brief History of Time (1988) című munkáját vagy akár Décsy jelenleg ismertett művét nem tudnánk a szóban forgó pápua nyelvre lefordítani.

7. A szerző nagy távlatokat átfogó tudományos teljesítményét akkor értékelhetnénk reálisan, ha spekulatív módon feltételeznénk, hogy Európa az egyetlen kontinens a világon. Ez esetben nyelvi identitása szigorú korlátok közé szorulna. Minthogy azonban Európa csak egyike a kontinenseknek, végső soron a **többi világrésszel való összehasonlítás útján** válik egyértelművé a nyelvi identitás. Felmerül a kérdés, vajon lehet-e beszélni Ázsia nyelvi „identitásáról”? Találánk-e valamiféle közös nevezőt Észak-Amerika őshonos nyelvei között? Dél-Amerika valóságos őserdeje a legkülönfélébb benszülött nyelveknek, mégha például a kecsuától és az aymarától el is tekintünk. Az afrikai nyelvek identitásáról – több mint ezer nyelv – még kevésbé lehetne beszélni (vö. Fodor 1982; Welmers 1973). De nem szükséges ilyen messzire mennünk, hiszen Európa déli határvidékén túl terül el a megmagyarázhatatlan új Babel, ahol „úgy becsülhetjük, hogy 50 különböző nyelvet beszélnek... és a Kaukázus volt (az arab geográfusok számára) a **djabal alalsun** 'a nyelvek hegysége', és a római kerekedőknek a hagyomány szerint ezen a területen 150 különféle

tolmácsot kellett használniuk” – mondja Décsy (12–3). Nagyon is jó oka volt a szerzőnek elhatárolódni a Kaukázustól, még földrajzi alapon is, s ezt nem kényelmi, hanem elvi alapon tette.

8. A szerző miután egyfajta modellnek tekinti a SAE nyelveket, helyesen mutat rá egyes fonetikai, hangsúlybeli, főnév- és igeragozási hasonlóságokra (54–5, 70–7). Balázs (1983: 20) vitatja az orosz nyelv SAE affiliációját s talán nem minden alap nélkül, ugyanis a SAE nyelvek „nyugati” csoportjában (német, francia, angol) például az igeidők bizonyos fokig jelentős rokonságot mutatnak fel, az orosz nyelv azonban másra helyezi a hangsúlyt: a befejezettségre és a folyamatosságra, s noha az orosz igében is van múlt, jelen, jövő, az említett aspektus döntően fontos része az orosz igehasználtnak. Továbbá: az oroszban nincs *habeo*-használat, az identifikáció (*esse*) alkalmazása eltérő a „nyugati” csoporttól, nincs határozott névelő sem stb. Mindamellett azonban, ha ismét egyéb kontinensek őshonos nyelveire gondolunk, nagyon is SAE nyelvnek lehet tekinteni az orosz és általában a szláv nyelveket.

Természetesen bármennyire is megragadható egységet képvisel nyelvi tekintetében Európa (szemben más kontinensek nyelvi zürzavarával), egyes nyelvek között számos eltérés észlelhető. Furcsa például hogy néhány balkáni nyelvben – tehát Európa déli régiójában – szuffixált határozott névelő van, s ugyanez a névelő jellemzi az északi régiót is, tehát a skandináv nyelvek mindegyikét. Továbbá: ismert, hogy a magyar és a finnugri nyelvek genetikailag rokonok, mégis súlyos grammatikai különbségek mutatkoznak e nyelvek között. A Décsy által elemzett „kölcsonös megérthetőség” (275–6) esete még ebben a szorosnak tekinthető viszonyban sem áll fenn. De még a norvég lapp és a Kola-félszigeti lapp sem érti egymás nyelvét – mondja Décsy. Hasonló kölcsonös megértési nehézségek tapasztalhatók egyes germán nyelvek között is, noha egybetartozásuk kétségbevonhatatlan.

9. Európa nyelveit a sok morfológiai eltérés ellenére mégiscsak sajátosan meghatározott egységként kell felfognunk. Nemcsak azért, mert más kontinensek nyelvi tekintetben sokkal átláthatatlanabbak, hanem azért, mert az európai nyelvek külső (morfológiai) felszíne alatt egy kb. kétezer éves mély réteg húzódik meg: a görög–latin kulturális hagyomány, amely egymáshoz csiszolta a soknyelvű európai népek tudati beállítottságát (Décsy: „mind-set”) és gondolkodási módját (341). A görög–latin hagyomány mellett, azzal párhuzamosan egymásba fonódva csatlakozott ehhez a hagyományhoz a Biblia, a maga számtalanszor idézett, átélt, s máig kiiktathatatlanul rögzült nyelvi ikonjaival, engrammáival. Maga a bibliafordítások nemzeti nyelvű fellendülése (tehát a 16. sz. óta) teremtette meg az európai nyelvek egyik karakterisztikáját és a nemzeti öntudatot, majd a nyelvi keretek lokalizálható egységét (vö. 328–32). Tudjuk, hogy annak idején (XVI–XVII. század) éppen a Biblia erőteljes hatására a héber is (mint „szent nyelv”) csatlakozott a görög–latin kultúrához, és a reneszánsz lendület elismert tartozéka lett. A tudósi mivel kitüntetett jegye volt a „három szent nyelv” (görög–latin–héber) ismerete. Éppen ebből a két irányból ötvöződő össze Európa nyelveinek „belső” egységbe szerveződése. Décsy láthatóan ezt tartja szem előtt, amikor a kulturális frazeológiát tárgyalja (385–90), s itt igen lényeges szempontokra hívja fel a figyelmet. Európa nyelvi identitásának tekintetében azonban, nézetem szerint, mennyiségileg több részletezésre is igényt tarthatnánk, hiszen az identitás „belső” szinten erősebb kohéziót mutat, mint a „külső” megjelenési formákban. A „belső” szinthez tartoznak a mondások, közmondások ország- és nyelvi határokat átszelő hasonlósága, mint például a latin „aquila non captat muscas”, viszont ugyanezt a spanyol kissé átszínezi: „el águila no se entretiene en cazar moscas”, tudniillik ‘a sas nem „veszódik” („szórakozik”) légyfogással’. Széles tartománya van az „ajándék ló” kifejezésnek, mint például magyar: „ajándék lónak ne nézd a fogát”; német: „einem geschenkten Gaul schaut man nicht ins Maul”; angol: „never look a gift-horse in the mouth”; spanyol: „a caballo regalado, no hay que mirarle el diente”; orosz: „darovomu kon’u v zuby ne szmotrjat”. A „szegény, mint a templom egere” kifejezés szintén több nyelvben jelenik meg. A számtalan hasonló mondás, közmondás mellett természetesen vannak „nyelvspecifikus” („szó szerint” lefordíthatatlan) mondások (nem is beszélve a szójátékokról), amelyek azonban tudatilag értelmezhetők. Vannak

persze kulturális és „történelemspecifikus” mondások is, amelyek csak hosszabb kontextusba ágyazottan válnak érthetővé, ám így is csak **intellektuálisan**, mint például a spanyol: „Hay moros en la costa” – szó szerint: ‘mórok vannak a tengerparton’, vagyis veszély közeleg. Ilyen a magyar „több is veszett Mohácsnál” vagy „nem enged a negyvennyolcból” stb. Nézetem szerint **döntő mértékben** a „belső” rendszerben mutatkozik meg az európai nyelvek egysége, ahogy azt Décsy is értelmezi.

10. A szerző természetesen részletesen elemzi az európai nyelvek fonetikai struktúráját, illetve viszonylagos rokonságát (341–53). E rész alaposága megfelelően bizonyítja az európai nyelvek egységét, különösen ha például egyes afrikai nyelvekre gondolunk, így a khoisan („hottentotta” vagy busman) nyelvcsaládra vetünk egy pillantást (vö. Perrot 1981: 455–72). Ezt az igen különös „mássalhangzókból” (csettintő hangzók, Schnalzlaute, clicks) bővelkedő nyelvet már a XVII. században is észlelték, és élesen eltérőnek találták az európai fonetikai „modelltől”: „a hottentotákat a kotkodácsoló nyelvükről nevezik így” – írta G. Horn (1666: 341).

Décsy még sok egyéb fontos kérdésre hívja fel figyelmünket, például az írás (359–60), a morfológia egyes feltűnőbb egyezései vagy eltérései (360–9), így például ezen belül foglalkozik a grammatikai idők rendszerével, a **habeo** és az **esse** nyelvenként változó funkcióival. Itt ismét az európai nyelvek egységét kell kiemelnünk, például az afrikai (szubszaharai) nyelvekkel szemben, ahol is – a legtöbb esetben – nem létezik „európai módra” a **habeo** és az **esse**, ehelyett sajátos birtoklási forma és helyhez kötöttség olvad össze alig értelmezhető módon (vö. Welmers 1973: 308–42).

11. Nagyon átgondoltan és alaposan külön foglalkozik a szerző a szintaxis nyelvenkénti változásaival és hasonlóságaival (369–82), valamint a szóállomány kérdéseivel (382–5). Igen érdekes a név és névadás európai modelljét (390–400) taglaló rész is.

Amit azonban az Európai Unió minden leendő tagjának feltétlenül ismernie hasznos, az éppen az Európa nyelvi jövőképét elemző-előrejelző fejezet (401–54), különös tekintettel a **második európai nyelvre**, vagyis arra, hogy Décsy előrejelzése szerint melyik nyelv jöhet **elsősorban** szóba, mint közös **európai kommunikációs eszköz**, mint **munkanyelv**. A fejezeten belül még sok egyéb lényeges kérdés is szóba kerül, mint például a tolmácsok szerepe („Az ismeretlen európai tolmács emlékművet érdemel megbecsülésül” – mondja Décsy, 409). Továbbá szól a rövidítések-ről, szimbólumrendszerekről (ikonok, piktogramok, ideogramok).

A szerző óvatos: azt ígéri, hogy az **advocatus diaboli** szerepkörében jár el, s mindjárt leszögezi, hogy az igazi, tökéletes, első számú nyelv természetesen az **anyanyelv**, s ennek **elsorvasztása szóba sem jöhet**. Ám egy tágabb horizontú, soknyelvű gazdasági-politikai közösségben (Európai Unió, NATO) elengedhetetlen egy, az anyanyelven túlmutató, több nép által preferált **közös idegen nyelv** (azaz második nyelv) tudása is. Fejtegetései során elismeri a francia nyelv szépségét, érényeit, Európára gyakorolt vitathatatlan hatását. Megállapítja azonban, hogy „Európa országaiban sehol sem annyira idegen a külföldi, mint Franciaországban” (430). Ez azért van, mert nyelvük tekintetében a franciák nem toleránsak; elvárják, hogy minden külföldi a Francia Akadémia szabálya szerint használja a nyelvet; általában is a franciák enyhén lenézik a franciául hibásan kommunikáló idegent. Nem állítható egyértelműen, hogy Décsy lelkesen üdvözölné, ha történetesen a francia nyelv lenne Európa egyetlen hivatalos munkanyelve.

Számba jöhetne az orosz nyelv is, de a szerző – bár hosszan és óvatosan elemzi az orosz nyelv hasznosságát – sikeresen mutatja be annak valóságosságát, hogy az orosz Európa második nyelve lehessen. Ami azonban a német nyelvet illeti, a szerző kétségtelenül szimpatizál e nyelvvel, s nem is ok nélkül, hiszen a német meglehetősen széles körben ismert Európában, s társadalmi háttere igencsak széles: a tudósoktól kezdve a kézművesekig, parasztokig beszélnek, mégha igen sok eltérő nyelvjárásra is bomlik.

A szerző nem mulasztja el, hogy megemlékezzen az eszperantóról („Europanto”) is, a leginkább kiművelt mesterséges nyelvről, melynek vannak megszállott hívei. Tárnyilag elemzése igen hamar meggyőz mindenkit arról, hogy ez a nyelv nem lehet Európa munkanyelve. Indokait nem is érdemes felsorolni, hiszen a nyelvészek túlnyomó többsége sem hisz az eszperantó belátható

időn belüli elterjedésében, noha vannak kétségbevonhatatlan előnyei, például az, hogy minden európai egyenlő eséllyel, lelki görcsök nélkül szólhatna e nyelven közeli vagy távoli szomszédaihoz.

Szóba jöhetne még a latin nyelv is, hiszen egykor a latin volt Európa nemzetközi nyelve, s ezt a funkcióját hajdan kiválóan látta el. Ma már azonban egykori népszerűsége leáldozott, noha egyházi területen még használják meghatározott körökben és esetekben. Arról nem is beszélve, hogy számos tudományág régi nyelve a latin.

Ami végül az angol nyelvet illeti (446–51), lehetetlen nem meggyőzőnek találni a szerző érvelését amellet, hogy az angol mindenképpen az első számú esélyes a nyelvi dobogó legfelső fokára. Ez azzal is indokolható, hogy az **angol** vitán felül **már ma** is **világnyelv**, a világ számos országában anyanyelvként funkcionál. Ugyanakkor azonban – tekintettel szókincsének tekintélyes számú latin–görög örökségére – mintegy folytatása, örököse a latin nyelvnek (egyéb nyelvekből átvett szavaival együtt). Ugyanakkor tudjuk, hogy az angol anyanyelvű igen toleráns az angolul nem éppen tökéletesen beszélő idegennel szemben. Természetesen az angol nyelv sem tökéletes: az írás és a kiejtés között sokszor igen jelentős különbségeket tapasztalunk. Mindamellet az angol nyelv egyre újabb és újabb régiókat, rétegeket, tudományterületeket hódít meg – láthatóan ellenállás és kényszer nélkül. Kényszer? Hacsak nem tekintjük kényszernek azt, hogy majdnem minden területen jószerivel csak angolul lehet nyelvi határokat átszelő mondanivalót kifejezésre juttatni. Décsy egyébként jóslatokba is bocsátkozik, kifejtve, milyen egyszerűsödések várhatók az angol grammatikában (főleg az élő beszédben) az elkövetkező időkben (például a többes szám nivellálódása egyes, ma még rendhagyó esetekben; az igeragozásban az egyes szám 3. személyű -s végződés eltűnése; az „ugye/nemde” mondatzáró – jelenleg igen bonyolult – visszakérdezés egyszerűsödése stb.). Lehet, hogy az előrejelzés beválik, lehet, hogy nem, ugyanis a grammatika szerfelett konzervatív aspektusa a nyelvi rendszernek. Ahogy Sapir írja, olyan ez, mintha az emberi faj ősi tudománya alapján egy gyorsleltárt csapott volna össze, amelyben ugyan már nem hisz, de nincs ereje elvetni (Sapir 1921: 100).

12. Décsy Gyula Európa „demostatisztikájával” zárja művét (455–503), amely a legkülönbébb elvi elrendezésben csoportosítja Európa 62 nyelvét, feltüntetve az adott nyelvet beszélők számát is. Egyebek mellett arra is kitér, hogy a fontosabb nyelveket (angol, francia, német, orosz) mely nyelvtérlet(eken) hányan beszélik. Kiderül, hogy az angol nyelv kimagaslóan az első helyen áll (300 millió, Angliát nem számítva). Külön érdeme, érdekessége e résznek, hogy felsorolja Európa kihalt nyelveit (498–500), ez kb. 60 nyelvet tesz ki. Ezek között szerepel a **meschera/misher** nép (illetve nyelv), amely – Décsy szerint – feltehetően a magyarok önelnevezésének a forrása. (Meggjegyezhető, köteteket tenne ki a **magyar/megyér** önelnevezéssel foglalkozó hiábavaló szövejtéti kísérletek története.)

13. Décsy Gyula vázlatosan ismertetett munkája kimagaslóan jelentős állomás azon a történeti úton, amelyen Európa nyelveinek sajátos egységét már többen próbálták megfogalmazni. Décsy jelenlegi nagyívű elemzése nemcsak elismerést kivívó határhoz az új évezred elején, hanem korszerű **alapmű**, amelyet sem megkerülni, sem kikerülni nem lehet. Nem valószínű, hogy ilyen volumenben és tudományos alaposággal bárki is hozzászólt volna ehhez a kényes, nagy felkészültséget igénylő, sokszorosán összetett kérdéshez. Az olvasó annyi új és hasznos információ birtokába jut, amit ez az ismertetés terjedelmi korlátok miatt még csak érinteni sem tudott.

Az ismertetett munka **korszerűségére** visszatérve hangsúlyosan ki kell emelni azt, hogy az Európai Unió éppen a kibővülés küszöbén áll, s minden jelenlegi vagy jövőbeli tagjának érdekes, izgalmas és mindvégig tudományosan átgondolt, megfontolt, bizonyított mondanivalót tartalmaz, és hasznos ismereteket kínál ez a könyv. Az olvasó fejében az a gondolat is megfogalmazódik, hogy a röviden bemutatott *The Linguistic Identity of Europe* című munkát **kötelező anyagként** kellene beiktatni mint az egyetemi oktatásba, mint a posztgraduális képzésbe. Décsy Gyula munkája mindezek felül az Európai Unió különféle bizottságaiban működő szakemberek, továbbá az adott téma kutatói számára is nélkülözhetetlen referenciamű lehet.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1977. Gyula Décsy: „Die linguistische Structur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft.” Wiesbaden, 1973. 300 oldal. *NyK.* 79 sz. 301–7.
- Balázs János (szerk.) 1983. *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Boas, Franz 1911. *Handbook of American Indian Languages.* Washington, D. C.
- Décsy Gyula 1973. *Die linguistische Structur Europas.* Wiesbaden.
- Décsy Gyula 1977. *Sprachherkunftsforschung.* I. Wiesbaden.
- Décsy Gyula 1991. Semiotics of language counting and languageness. Review article. *Semiotica* 84–3/4.
- Fodor István 1982. A Fallacy of Contemporary Linguistics. *J. H. Greenberg's Classification of the African Languages and his 'Comparative Method'. Fourth Edition.* Hamburg: Buske.
- Hegedűs József 1962. A felfedezések kora és a nyelvtudomány. *NyK.* LXIV. 2. sz.
- Hervas, Y Panduro 1800–1805. *Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas...* Madrid (Reprint: Madrid, 1979).
- Horn, Georg 1666. *Arca Noae sive Historia mundi...* Magdeburgi.
- Humboldt, Wilhelm von 1820. *Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung.*
- Kálmán Béla 1975. Gyula Décsy, Die linguistische Structur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft. Wiesbaden, 1973. 300. l. *MNy.* 71: 364–71.
- Perrot, Jean 1981. *Les langues dans le monde ancien et modern [...].* Première partie: les langues de l'Afrique subsaharienne. Paris.
- Pinker, Steven 1994. *The Language Instinct: How the Mind Creates Language.* New York, N.Y.
- Scaliger, Jos. J. 1610. *Opuscula Varia antehac non edita...* Parisiis.
- Weimers, Wm. E. 1973. *African Language Structures.* University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London.

Hegedűs József

Balázs Géza: Nyelvünkben a világ. Budapest, Ister Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft., 2002, 270 l.

Az új kötetet anyanyelvünk kultúrájának egyik ismert művelője írta; tárgya a nyelvművelés és nyelvvédelem, mint ilyen, elsősorban a nyelvi kérdések, a beszédstílus és a nyelvhelyesség iránt érdeklődő nagyközönségnek szól, de a szakember szintén talál benne újszerű észrevételeket. A globalizációval járó társadalmi, kulturális és nyelvi változások kiemelkedő témái e könyvnek, mint ahogy a szakembereknek szóló előző kötetben is: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (Budapest, 1998).

A jelen könyv a szerzőnek 1994-től napjainkig, főképp az elmúlt néhány évben közölt írásait és felolvasásait tartalmazza, 72 cikket divatos nyelvi jelenségekről, friss szavakról és szólásokról, kritikai észrevétel és eredetmagyarázat kíséretében. Balázs gyakran javasol más szót, kifejezést a helytelennek tartottak helyébe, de ő nem tartozik a szélsőséges puristák közé – megjegyzem, mai nyelvművelőink sem azok –, és mindenkit óv a magyartalanságokat ledorongoló hangnemtől is.

A kötet leghosszabb cikke (41–64), *A genius loci és antigenius loci* ötvözete a nyelvi kultúrának és Balázs Géza „életpályája” (legfeljebb a felénél tart még) leírásának, amelyben bemutatja szűkebb pátriáját, Rákos mezejét és környékét. Megtudjuk, hogy egyetemi tanulmányait magyarnépművelés szakon kezdte, néprajzzal folytatta, majd érdeklődése a nyelvtudomány felé vitte, hiszen édesapja, P. Balázs János (†1990), kedves kollégánk a Nyelvtudományi Intézetben szintén nyelvész volt, bár nem kívánta fiát erre a pályára ösztönözni.

A szerző stílusa gördülékeny, olvasmányos, gyakran sziporkázó, és nem szükölködik találó neologizmusokban (*antigenius; nyelvstratégia a nyelvpolitika, nyelvi tervezés helyett; névérzelem;*

névháború stb.). Stílusa azonban olykor tömör, és nyelvi példák nélkül nem mindig világos, például: „A kommunikációt főként emberi környezetben alkalmazzuk” (89). Itt az állatok jeladására gondol a „főként” kiemelésével?

A szerző nézeteivel teljesen egyetérthetünk. Több helyen hangsúlyozza, hogy minden nyelv jövője, a magyaré is akkor biztos, ha azon a nyelven a művészetek, a tudomány, a szakmák minden kérdését ki lehet fejteni, meg lehet magyarázni, és nincs szükség egy másik nyelv, egy világnyelv, az angol használatára, ahogy ez pedig számos régi irodalmi nyelv és a harmadik világ nem egy nemzeti nyelve esetében történik (22). Balázs szorgalmazza a nyelvtan tanítását az iskolákban, amely sajnos gyakran a tanárok felkészületlensége miatt háttérbe szorul. Szót emel nyelvjárásaink művelése, fenntartása érdekében, és hibáztatja a tömegtájékoztatót, amelyben a nyelvjárási változatoknak semmi szerepe sincs.

Balázs némely kitétele, kijelentése vitatható vagy éppen téves. Közülük hozok fel néhányat mutatóba.

„... Ausztria, Svájc önálló ország, mégsem beszélünk külön svájci vagy osztrák német nyelvről” (16). Nos, ha osztrák nyelv nincs is, de külön svájci nyelv, Schwyzertütsch van, ugyan nem államnyelv, de a nyelvtudomány külön germán nyelvnek tartja; az államnyelv Svájcban a német, a francia és az olasz (a rétoromán nemzeti nyelv), de a Schwyzertütsch az ország keleti felében élő lakosság (a többség) mindennapi beszélt anyanyelve, intézményekben, nyilvános helyeken ez él, sőt írásban is előfordul, és népi irodalma van (mint az osztrák nyelvjárásoknak is).

Balázs hivatkozik azokra, akik a magyart nehéz nyelvnek tartják, bár szerinte a kínaival és az egyiptomival (óegyiptomival?) összehasonlítva talán könnyebb (25). De a nyelvek „nehéz” vagy „könnyű” volta nem nyelvtudományi kategória, inkább pszicholingvisztikai probléma, hogy ki (ti. a felnőtt) milyen nyelven tanul meg könnyebben vagy nehezebben. Habár e kérdéstről felmérések nem történtek, bizonyára több egyéni sajátosság függvénye, például az illető anyanyelve és a tanulandó nyelv szerkezetének különbsége, a nyelvet beszélő nép iránti érzelmek (elfogultság kedvező vagy kedvezőtlen irányban; például nálunk korábban az orosz kötelező oktatásnak gyenge eredményei voltak) stb.

A szerző sajnálja, hogy a *krumpli*, *spenót* és *disznó(hús)* kiszorul a használatból a *burgonya*, *paraj* és *sertés* éttermi megnevezésének a javára (173). Ez az elnevezési különbség nem új, évtizedek óta így van, talán a magyar vendéglői kultúra bevezetése óta, és nem tekinteném hibának, hogy a köznyelvi és a szaknyelvi elnevezés közt különbségek adódnak, gondoljunk például a *taxi* és a *bérgépkocsi* használatára, noha e tekintetben a köznyelvi *taxi* az idegen, és a *bérgépkocsi* a magyar (nyelvújítási) kifejezés.

„Szükség van jogszabályi támogatásra” ... „Nyelvtörvényre szerintem nincs szükség” (146) – némi ellentmondás ugyanazon az oldalon. E kötet megjelenése óta már megszületett a nyelvtörvény, majd a gyakorlat fogja megmutatni, hogy beválik-e. Én magam inkább megadóztattam volna az idegen és nyelvilag is hibás cégtáblákat, plakátokat. De nyelvünk művelésére az iskolában, a tömegtájékoztatóban és a mindennapi életben szükség van.

Olykor a kitünően fogalmazó Balázs is vét a jó stílus ellen, és használ minden nyelvvédő által ostorozott szavakat, például: „szükséges az odafigyelés, a nyelvújítási érzékenység és kedv” (143).

Hiányolom, hogy a cikkek végén nincs megadva megjelenési helyük, csak a megjelenés évszáma.

Összefoglalva úgy látom, hogy Balázs kötete jó áttekintést ad mai élőnyelvünk jellegzetességeiről, és remélem, hogy eljut az érdeklődő nagyközönséghez, azokhoz is, akik korábban nem (ma úgy mondjuk: nem igazán vagy igazán nem, vö. 222) érdeklődtek nyelvi kérdések iránt.

A könyvet Luzsica Lajos Árpád illusztrálta néhány ötletes, tréfás karcolattal.

Boda István Károly – Porkoláb Judit: Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 76. szám. Debrecen, 2001. 155 lap

1. A kétszerzős kötet egy érdekes és meglehetősen ritka kezdeményezés, vállalkozás eredménye: számítógépes stilisztikai és szövegtani vizsgálat. Köztudott, hogy az első számítógépek forgalomba kerülése óta alkalmazási területük egyre inkább tágult, egyre több tudományban próbálkoztak meg a hasznosításukkal.

Hogy a stílusvizsgálatban hogyan (lesz) alkalmazható, arról Petőfi S. János korán, már 1969-ben így vélekedett: „A nyelvelmélet fejlődésének irányát és körvonalait látva úgy tűnik, hogy a viszonylag egyszerűbb statisztikai és meglehetősen felszínes strukturális vizsgálatokat egyre inkább a művek szerkezetének mélyreható feltárására irányuló kutatások fogják felváltani.” (Helikon 1969. 3–4, 373).

Ugyancsak a lehetőségek előrejelzésének tekinthetjük Robert S. Wachal véleményét, aki szerint egy-egy írónak a számítógépben tárolt szövegeiből „elkészül egy a szövegváltozatokat tartalmazó kiadás és konkordancia”, ami lehetővé teszi a különböző nyelvi jellemzők gyakoriságának számlálását, és ezen az alapon a stíluskutató „könnyedén építheti fel saját finom és bonyolult elemzését, szerzőségi, hatás-, stílus- és témavizsgálatait”. A számítógép ugyanis „átveheti a rabszolgamunkát... az emberre hagyva a kutatómunka alkotó, teremtő részét” (Helikon 1969. 3–4, 391).

Mindebből több lehetőség is megvalósult Boda István Károly és Porkoláb Judit itt ismertető könyvében (aminek több fejezete szakkiadványokban közölt tanulmány).

Az Előszóból megtudjuk, hogy az 1990-es években kezdtek el szépirodalmi művek (szövegek) számítógépes vizsgálatával foglalkozni. Azt is hangsúlyozzák, hogy szemléletüket a szövegtani, a stilisztikai és a programozó matematikusi nézőpont határozta meg.

2. Hogy mit és hogyan vizsgáltak a számítógép segítségével, azt könyvük tartalmának a rövid ismertetésével világhatjuk meg.

Az Előszót nem számítva három nagy fejezet alkotja kötetük szerkezetét. Mindhárom tárgya három író több műve és mindegyik esetében néhány kiemelt jelenség, illetőleg a megközelítési módozat.

Az elsőben a vizsgálat tárgya Füst Milán két verse, egy versciklusa és egy regénye. A vizsgált jelenségek: kérdő mondatok, cím – alcím – műfaj, szerkezet, tér-idő hálózat, szövegösszetartó szemantikai és grammatikai kapcsolóelemek. Az elemzés szempontjai: versértelmezés interaktív számítógépes program, illetőleg konkordanciák segítségével.

A másodikban a vizsgálat tárgya Radnóti Miklós négy kiemelt verse. A vizsgált jelenségek: a szókészlet, a szavak fogalomkörök szerinti megoszlása, a ciklusok egymásra épülése, szinesztézia, tulajdonnevek, téma-réma. Az elemzési szempont: a hipertext, az értelmezéseknek a különféle tudásfajtákkal való kapcsolata (77).

A harmadikban a vizsgálat tárgya Radnóti Miklós négy kiemelt verse. A vizsgált jelenségek: mottó, tér és idő, önazonosság. Az elemzés szempontja a hipertext módszer alkalmazása. Itt a kritikus hipertextről – egyebek között – megtudjuk, hogy „olyan információs bázist kínál az elemzés, illetőleg az értelmezés számára, amely a különböző tényezők kombinációját tartalmazza, »s interaktív kezelőfelületek segítségével jeleníti meg« azokat” (139).

3. A vizsgálatok fázisairól az Előszóban tájékoztatnak. A kiindulópont az irodalmi korpuszok, szövegkorpuszok tárolása, majd részekre bontása, konkordanciák segítségével a szóhasználatra való „rámutatás”, a kulcsszóhálózat kiépítése, összehasonlítások és szemantikai következtetések, végül az elemzett művek „jelentésének mélyebb megértésére” a hipertext és hipermedia prezentációs lehetőségeinek az alkalmazása (3).

Vizsgálati eljárásukról a fejezetekben közölt beszámolóikból tájékozódhatunk. Ezeket az információkat a természetszerűleg sok eltérés, a sokféle variáns miatt nehéz lenne összegezni, közös

nevezőre hozni. Ehelyett egyetlenegy irodalmi alkotás számítógépes vizsgálatának, eljárásainak és eredményeinek alapján próbálom meg ezeket ismertetni.

Minderre a példa az első nagy fejezetből Füst Milán A magyarokhoz című versének értelmezése számítógépes konkordanciák segítségével (9–17). Kiindulópontjuk az, hogy a versszöveg megközelítési módszere a számítógépes konkordancia-program, ami más művekkel való összehasonlításokat is lehetővé tesz.

A vizsgált szövegek: A magyarokhoz vers, más Füst Milán költemények, Berzsenyi Dánieltől A magyarokhoz, Vörösmarty Mihálytól a Szózat, a Bibliából Jézus, Sirák fia könyve stb. Az összehasonlítások során egybevettelt jelenségekről így tájékoztatnak: a „kifejezések, a szavak, szerkezetek, stíliémák összevetése közben a nyelvi szintek feltárhatják a szöveg autonóm világát, egyben azonban a mondatok közötti koherencia egy még teljesebb világnak a nyitottságát is megmutathatja” (10). Ebből adódóan a szövegek fölötti összefüggések kimutatása, egy sajátos komparatív értelmezés válik lehetővé.

Eljárásukat a fokozatosság jellemzi. A fokozatosságból adódó „lépcsőfokok” kiegészítik, magyarázzák egymást, és így kapcsolatokat lehet kiépíteni a szövegek jelentésszerkezete között.

A szavakat a tágabb szövegösszefüggésbe helyezve értelmezik, például: „a vad – kert a pusztítást kifejező szinonimákban jelenik meg, romlás, áradás szennye, vízi szörnyek, burjánzás jelentésekben” (11). Ezekben az összehasonlításokban nemcsak irodalmi szövegekre, hanem más művészi alkotásokra is figyelemmel voltak, így például Csontváry Kosztka Tivadar Magányos cédrusára is.

Az így végzett vizsgálatok eredményeit a fejezet végén összegzik, értelmezik. Itt ebből megtudjuk, hogy „az értelmezés során sok lelki tájat bejártunk, átíveltünk századokat” (17). Azt is hangsúlyozzák, hogy munkájuk elsődlegesen szövegértelmezés, de nem hagyták figyelmen kívül a stíluselemzést sem, annak megjelölését, „ami a költeményt költeménnyé teszi” (17).

Az értelmezéseknek egy sajátos módozatáról is tájékoztatnak, arról, hogy alapja nem a hagyományos lineáris olvasás, hanem a szövegrészek közötti asszociációk keresése, ami a már említett „hipertext” alapú megközelítés egyik legnagyobb előnye (116, 147).

4. A két szerző munkája sok tanulsággal járó kiadvány. Ugyanakkor hiánypótló is, hisz a számítógépes szöveg- és stílusvizsgálat kevésbé fejlődött ki. Érdemük, hogy vizsgálatukat a kellő óvatossággal végezték, az eredmények közlésére is a megfontoltság jellemző. Nemhiába tekintik kísérletnek munkájukat (58).

Érdemük az is, hogy a számítógép segítségével elért eredményeket tágabb összefüggésekbe helyezik, és hogy értelmezik is. Igaz viszont az is, hogy a pontos és konkrét adatok és értelmezések közötti összefüggés nem mindig nyilvánvaló, rendszerint azért nem, mert nem kifejtett, nem eléggé explicit. Hibák fakadnak abból is, hogy a korábban külön-külön közölt tanulmányoknak egy kötetben való közlése új és másfajta összefüggéseket feltételez. Erről szólva meg kell jegyeznünk, hogy egy-egy fejezetcím nem eléggé konkrét, túlnyúl általában (például egy fejezet címének egy részlete: „a mű megközelítése néhány szempont alapján” 35).

Mindezek lényegében nem csökkentik munkájuk már említett érdemeit. Ezek az érdemek és eredmények biztató fejlődési távlatot jeleznek. Erre utal egy, a jövőre vonatkozó állításuk is: „azokat a szövegtani és stilisztikai vonásokat emeljük ki a műből, amelyeket egy későbbi, részletes vizsgáldásban sokkal teljesebben felhasználhatunk” (36).

Ezzel függ össze az az érdemük is, hogy – bár csak sejtetik, de nem fejtik ki – a számítógépes vizsgálatok egyik sajátosságát, azt, amit Karl Kroeber egészen határozottan így fogalmazott meg: „a számítógép nem új válaszokat, hanem új kérdéseket ad a humán tudományoknak” (Helikon 1969. 3–4, 393).

Az, amit a két szerző létrehozott, és ami munkájuk folytatása lehet, az minden bizonnyal az említett „új kérdések felvetése” szférájába tartozik, így segítik majd elő a szövegtan és a stilisztika nagy és nyitott kérdéseinek mélyebb megértését és új szempontok, elvek szerinti vizsgálatát.

Beszéd kutatás 2002 tudományos ülés szak 2002. október 18–19.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriuma tavaly ötödik alkalommal rendezte meg a Beszéd kutatás tudományos ülés szakot – ezúttal Kísérleti beszéd kutatás alcímmel. Az immáron tízéves múltra visszatekintő rendezvény ismét a beszéddel foglalkozó tudományágak széles spektrumából vonultatott fel témákat. Ahogyan Kenesei István, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója is utalt rá megnyitójában, a saussure-i nyelv-beszéd dichotómiából korunkban az utóbbi vizsgálata nagy léptékű fejlődésen megy keresztül, s ezt a fejlődést és a vizsgálati lehetőségek hatalmas tárházát a konferencia programja is tükrözte. Beszámolóinkban e tematikus sokszínűségből kívánunk ízelítőt nyújtani. Természetesen minden előadás részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, ezért az érdeklődők figyelmébe ajánljuk a Beszéd kutatás sorozat 2002-es és 2003-as kötetét, amelyekben az elhangzott előadások nyomtatásban is napvilágot látnak.

Olaszy Gábor Nikléczy Péterrel közösen végzett munkájáról szóló beszámolója méltán volt az ülés szak nyitóelőadása, hiszen az eredmény nagy tudománytörténeti jelentőséggel bír. Kempelen Farkas XVIII. századi beszélő gépének rekonstrukciójával¹ ugyanis nemcsak az „első magyar fonetikusnak” állítottak emléket, hanem a kutatók számára is hozzáférhetővé tették ezt a páratlan jelentőségű szerkezetet. Az érdekes téma azonban korántsem szorítkozott a program által megszabott tizenöt percre, hiszen a beszélő gép újraépített mását az érdeklődők a konferencia szüneteiben nemcsak megtekinthették, hanem – az alkotók részletes magyarázatától kísérve – ki is próbálhatták.

A beszéd kutatás területén Kempelen kora óta végbement technikai fejlődés korszerű összefoglalását nyújtja az az interdiszciplináris, multimédiás számítógépes szoftver, amely Magyar nyelvi beszéd technológiai alapismeretek címmel látott napvilágot. A konferencián Kovács Magdolna mutatta be ezt a sokrétű ismereteket változatos formában tartalmazó „tananyagot”, amelyet Olaszy Gáborral, Nikléczy Péterrel és Gósy Máriával közösen hoztak létre. A munka egyik igen fontos (és időszerű) célja az volt, hogy hidat képezzen a nyelvészeti-fonetikai humán tudományok és a beszéd technológiai fejlesztések alapjául szolgáló reáلتudományok között. A szoftver kilenc témakörben tárgyalja a beszédre vonatkozó ismereteket, s a szöveges leírás mellett álló- és mozgóképanyag, élőszóban elhangzó magyarázatok és beépített hangszerkesztő szolgálja a bemutatást, a korszerű és hatékony szemléltetést.

Tematikájában ugyanilyen sokrétű volt Gósy Mária előadása is, hiszen a bemutatott kutatás egyszerre világított rá a beszéd artikulációs, akusztikus és percepciós vetületére. Az előadó arra a kérdésre kereste a választ, hogy a hangszalag működés akusztikus következménye nélküli beszéd észlelését és megértését milyen akusztikai jellemzők teszik lehetővé. Ennek feltárására a zöngé nélküli beszéd két formáját: a sutogott és a nyelvcsöb beszédet vizsgálta, és vetette össze ezek akusztikus paramétereit egymással, valamint a normális beszéd jellemzőivel. Az eltérések magyarázatot nyújtanak arra a mindennapi tapasztalatra is, hogy e normálistól eltérő beszéd módokban elhangzó közlések pontos azonosítására percepciós feldolgozó rendszerünk csak korlátozottan képes. A kutatás végkövetkeztetése szerint az emberi beszéd percepciós mechanizmus rugalmassága szolgálhat magyarázatként arra a tényre, hogy az ilyen típusú „szokatlan” beszéd produkciót is (ha nem is teljes mértékben) képesek vagyunk megérteni.

¹ A rekonstruált szerkezet az Álmodó álmodói, világgraszoló magyarok című kiállításon is látható volt.

Varga László és Hunyadi László a magyar prozodérendszer leírásának egy-egy területén kapott eredményeiket ismertették meg a hallgatóssággal. Varga László topikok dallamprozodémájának vizsgálata alapján megállapította, hogy a (megtervezett) magyar mondatban jobbról balra ható dallami összefüggések állnak fenn. A bemutatott korpusz alapján igazolást nyert, hogy a komment dallama behatárolja a topik dallami lehetőségeit. Hunyadi László arra tett kísérletet, hogy megragadja és jellemezze a fonetikai-fonológiai kompetencia prozódiai összetevőjét. Arra kereste a választ, hogy megjósolhatók-e és milyen mértékben ennek alapvető jellemzői: a ritmus és a dallam. Eredményei a prozódia egy univerzális elméletéhez járulhatnak hozzá. Fonológiai témájú volt Siptár Péter előadása is, amelyben a magyar nyelvi hiátustöltés jelenségét elemezte optimalitás-elméleti keretben.

Szépe Judit az egészséges beszélők nyelvbottlásaiban és az afáziások tévesztéseiben mutatkozó hangsorépítési stratégiákat vette számba. Megállapította, hogy e deviáns formációk mindegyik típusában az egyszerűsítés elve áll a látszólag ellentétes irányú műveletek hátterében. Az előadás a jelenségekörből a szótagszerkezetet megváltoztató működéseket vette sorra példákkal, a strukturális fonológia kategorizációját és szabályleírásait követve. A hibás alakok létrejöttét magyarázó levezetések mellett igen érdekes volt a lehetséges kiváltó okokra való kitérés is.

Több előadás is beszámolt akcentusjelenségek vizsgálatáról. Menyhárt Krisztina a kétnyelvűség és az akcentus kölcsönhatásainak feltárására végzett akusztikai fonetikai és percpiciós kísérletet: bolgár–magyar kétnyelvűeknél (egy magyar egy nyelvű kontrollszemély adataival is összevetve) vizsgálta a magyar magánhangzók kiejtésében jelentkező akcentus mértékét a nyelvsajátítás idejének tükrében. Eredményeiből az alábbi, továbbgondolásra érdemes következtetéseket vont le: 1. Minél később történik meg a második nyelv elsajátítása, annál erősebb az anyanyelvi artikulációs és percpiciós bázis hatása a célnyelv kiejtésére. 2. A két nyelvű és az egy nyelvű személyek formánsainak megoszlásában jellegzetes eltérések figyelhetők meg, vagyis a két nyelvűség tényének akkor is van hatása a kiejtésre, ha nem lehet kimutatni akcentust. 3. Az akcentus mértékének megítélése igen szubjektív, s a fogalom jelentésének pontosabb megismeréséhez még számos további kísérletre van szükség.

Czicza Dániel kutatásában magyar, intervokális helyzetű hosszú mássalhangzók kiejtési sajátosságait vizsgálta a hangátmenet és az intenzitás szempontjából magyarul jól beszélő német anyanyelvű személyeknél. Imre Angéla németül tanuló magyaroknak a német kiejtési (különösen az igekötős igékbeli hangsúly helyét meghatározó) szabályokra vonatkozó ismereteit feltáró kutatását összegezte; Markó Alexandra pedig magyarul tanuló idegen ajkúak magyar beszédintonációjának néhány problémájáról, illetve az elvégzett vizsgálat tapasztalatainak az oktatásban való felhasználhatóságáról beszélt.

Számos előadást hallhattunk a beszédtechnológia tárgykörében is, ezek közül itt csak a – véleményünk szerint – szélesebb érdeklődésre számot tartókat kívánjuk kiemelni. Zainkó Csaba Németh Gézával közös munkájukat ismertette: egy automatikus SMS²-felolvasó rendszer elkészítését, illetve a munkafolyamat során felmerült problémákat és azok megoldását. A rövid szöveges üzenetek felolvasása például olyan felhasználók számára lehet hasznos szolgáltatás, akiknek idegen ez a fajta kommunikációs forma, illetve ez a rendszer azt is lehetővé teszi, hogy hagyományos vezetékkel telefonnal is lehessen SMS-t fogadni. Mivel a rövid szöveges üzenetek nyelvezete és főleg írásképe sok tekintetben eltér a hagyományos levelezésben használt formáktól, a kutatóknak ezek dekódolására is alkalmas algoritmusokat kell kifejlesztelniük.

Kiss Géza Olasz Gáborral végzett kutatásáról adott számot, amelyben korszerű jelfeldolgozás segítségével olyan transzplantációs műveleteket végeznek, amellyel a szupraszegmentális szerkezet dallami és temporális összetevői mesterségesen változtathatók. Ily módon lehetőség

² 'Short message service': rövid üzenetek mobiltelefonra küldését lehetővé tevő szolgáltatás.

nyílik a beszéddallam és az időszerkezet modellezésére és a legfontosabb struktúrák feltárására. Ugyanezzel a céllal, de szinuszos beszédmodellel végzett kutatásáról számolt be Fék Márk.

Prószéky Gábor olyan, a folyamatos beszéd felismeréséhez alkalmazható szegmentálási módszer kifejlesztéséről tájékoztatta a hallgatóságot, amely az adott nyelv lexikális és morfoszintaktikai feldolgozását veszi alapul. A beszédfelismerés eddigi módszerei jórészt a bemenő jelek szekvencialitásán alapulnak, ezért zajos bemenetek esetén csak igen korlátozott eredménnyel alkalmazhatók. Az előadásban bemutatott, folyamatos visszacsatoláson alapuló eljárás ezekre a „problematikus” bemenetekre is kielégítő felismerési javaslatokat adhat.

Vicsi Klára és Valyon Zoltán egy magyar nyelvű, telefonon keresztül rögzített beszédatadatabázisnak az európai szabványt követő létrehozásáról és feldolgozásának munkálatairól adott hírt. A magyar telefonbeszéd-adatbázis (MTBA) több előadás témájul is szolgált. A fonetikai szintű szegmentálás tapasztalatairól Tóth László és Kocsor András számolt be; Vicsi Klára és Szaszák György pedig az MTBA korpuszában előforduló kiejtésvariációkat vizsgálta és tipizálta. Arra a problémára hívták fel a figyelmet, hogy a nagyobb fokú pontosság elérése érdekében a gépi beszédfelismerő rendszerek számára kezelhetővé kell tenni az ejtési változatosságot.

A beszédtechnológia egy lehetséges foniátriai alkalmazása volt a témája Illényi András Benyó Zoltánnal, Farkas Zsolttal, Katona Gáborral és Várallyai Györggyel közös előadásának. A kutatás célja az újszülöttek hallásképességének szűrővizsgálatára alkalmas objektív eljárás kifejlesztése. Hirschberg Jenő professzor iskolájának kutatásai szerint a csecsemősrítés a csecsemő hallásképességéről is árulkodik. A kutatók (orvosok és informatikusok) a digitális jelfeldolgozás és a klasszikus beszédkórús módszerének alkalmazásával látják lehetségesnek a hallássérült csecsemők kiszűrését, amelynek segítségével időben el lehet kezdeni a gyógyító terápiát. Ugyancsak a hallássérültek életkörülményeinek javítását szolgálja az az eljárás, amelyet Andor György mutatott be. A cochleáris implantáció, vagyis a mesterséges csiga beültetése a korábban műtéttel nem gyógyítható belső fül eredetű sükettség és súlyos fokú nagyothallás kezelését segíti. Az implantátum a belső fülbe vezetett elektródák segítségével közvetlenül a hallóideghez juttatja az előzőleg elektromos impulzusokká alakított hangingereket. Az előadás a műtét előzményét jelentő vizsgálatokat és az operációt követő beszédrehabilitáció lehetőségeit is bemutatta.

A beszédpercepció sajátosságainak az eredményességét befolyásoló tényezőknek a vizsgálatát is több kutató tűzte ki célul. Macher Mónika cigány gyermekek beszéd- és szeriális észlelését, mondat- és szövegértését vizsgálta. Az volt a hipotézise, hogy a cigány gyerekek iskolai teljesítményproblémáit nyelvi készségeik hiányosságai okozhatják, ezen belül is a beszédpercepció zavarát előidéző tényezők. A vizsgálatok aggasztó eredménye felhívja a figyelmet a korai fejlesztés szükségességére. Boldizsár Boglárka vizsgálata az anyanyelvi és az idegen nyelvi beszédészlelési és beszédmegértési folyamatok viszonyára és ezeknek az idegen nyelvi íráskészségre gyakorolt hatásának a feltárására irányult. Olyan 4., 6. és 8. osztályos diákok anyanyelvi és idegen nyelvi készségeit mérte, akik első idegen nyelvként angolt tanulnak. A vizsgált tanulók mind a magyar, mind pedig az angol nyelven elmaradást mutattak az egyes beszédpercepció részfolyamatok működésében. Ez a tény egyértelműen hatással van az angol nyelvi írásvizsgálat eredményeire, amelyek a gyermekek fonológiai tudatosságának nem megfelelő szintű működéséről tettek tanúbizonyságot. Simon Orsolya 11 és 12 éves gyerekek szövegszintű beszédmegértési teljesítményét mérte közvetlen megértésvizsgálat és szövegrekonstrukció segítségével. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a (narratív) szöveg makroszerkezete, a logikai viszonyok befolyásolják legerősebben a megértés és felidézés minőségét, valamint hogy a szövegben közvetlenül megjelenő lényeges tartalmi egységek interpretációja és rekonstrukciója sikeresebb, mint a rejtett tartalmaké.

Rádióhírek megértésének eredményességét vizsgálta Ráklí Veronika zavaró tényezők (beszédhiba, zenei aláfestés, túl gyors és túl lassú beszédtempó, agrammatikus szerkesztés) beiktatásával, különböző életkorú kísérleti személyeknél. Eredményei gyakorló hírszerkesztők és hírolvasók számára is nagy jelentőséggel bírhat(ná)nak. A percepció teszt fiatal résztvevői még a nehe-

zített feladatban is jobban értették a híreket, mint a 60 év feletti idős kísérleti személyek. A fiataloknál a megértés a beszédhiba esetén volt a legproblematisabb, majd ezt követte sorrendben a túl lassú beszéd, az aláfestő zene jelenléte, a túl gyors beszéd, s legvégül az agrammatikus szerkesztés. Ezzel szemben az idősek legrosszabbul a gyorsan beszélő hírolvasót értették, ezt követte a beszédhibás produkció, a hibás grammatikai szerkezet, az aláfestő zene és végül a túl lassú beszéd.

A Huszár Ágnes és Gocsál Ákos által elvégzett vizsgálat a beszéd akusztikus jellemzői és a hallgatóban a beszélőről keletkezett benyomás közötti összefüggésekre irányult. Arra a kérdésre keresték a választ: milyen akusztikai paraméterek alapján találják kedvesnek, vonzóknak, szimpatikusnak a férfiak a nőket – pusztán a hangjuk alapján. Ehhez fiatal nők spontán beszédmintáit hasonló korú férfiaknak játszották le, akiknek a hang alapján kellett következtetniük a beszélők személyiségjegyeire. Kiemelünk néhányat az eredmények közül: a magasabb alaphang-frekvencia alapján a férfiak a női beszélőket fiatalnak és szexisnek találták. Ugyancsak szexis a lassabb beszédtempó, míg a gyors tempó alapján nyugtalan személyiséget tételeztek fel. Az alacsonyabb átlagos alaphang-frekvencia nyugodt és okos beszélőre vall a megkérdezettek szerint.

A beszéddel foglalkozó tudományok közül a szociolingvisztika sem maradt ki az ülészak programjából. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének élő nyelvi osztályán zajlik a BUSZI³ feldolgozása, ennek néhány eredményét ismerhettük meg Hattyár Helga és Sz. Hegedűs Rita előadásából: az *egyszer* szóban ejtett /js/ fonémakapcsolat fonetikai realizációs lehetőségeit és az adatközlők ezekre irányuló attitűdjét; valamint néhány diskurzusjelölő előfordulásait, illetve az általuk körvonalazott nyelvhasználati stratégiákat.

Gyógyító pedagógiával foglalkozó szakemberek is képviselték magukat a konferencián: Mészáros Andrea és Boér Zsuzsa egy-egy, beszédben akadályozott gyermek komplex esetismeretetésére, ezen keresztül a beszéd fogyatékoság és a tanulási zavarok közötti néhány összefüggés feltárására vállalkozott.

A első nap programjának zárásaként az érdeklődők a Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriumban megtekinthették A magyar kísérleti beszédkutatás című kiállítást Nikléczy Péter szakszerű vezetésével. Ez az esemény idén is nagy érdeklődésre tartott számot, és óriási sikert aratott, pedig hasonló bemutatók már évek óta hagyományosan részét képezik a Beszédkutatás konferencia programjának.⁴

Az ülészakot Gósy Mária zárta be. Örömeinek adott hangot, hogy ez a tizedik évfordulóját ünneplő rendezvény ismét lehetőséget adott az informatív, intenzív és jó hangulatú szakmai párbeszédre, amelyben a különböző helyeken beszédkutatással foglalkozó kollégák megismerhették egymás kutatásait, eredményeit, gondolatait. Hadd tegyem hozzá: ez a tudományos ülészak is – a korábbiakhoz hasonlóan – mind a szervezés, mind a tudományos előadások színvonalát tekintve kiegyenlítően magas nívón valósult meg, s egy ilyen hagyományokkal rendelkező szakmai eseményen szerepelni minden résztvevő számára megtiszteltetés.

Markó Alexandra

³ Budapesti Szociolingvisztikai Interjú.

⁴ Az érdeklődők az állandó kiállítást előzetes egyeztetés alapján máskor is megtekinthetik.

Szemle

Kemény Gábor (szerk.): A metafora grammatikája és stilisztikája (Ismerteti: <i>Péter Mihály</i>)	110
Szabó Zoltán (szerk.): „Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról (Ismerteti: <i>Sziksainé Nagy Irma</i>)	113
Adamikné Jászó Anna: Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig (Ismerteti: <i>Laczkó Mária</i>)	120
Gyula Décsy: The Linguistic Identity of Europe (Ismerteti: <i>Hegedűs József</i>)	123
Balázs Géza: Nyelvünkben a világ (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	129
Boda István Károly–Porkoláb Judit: Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	131

A Nyelvőr hírei

<i>Markó Alexandra</i> : Beszédkutatás 2002 tudományos ülészak	133
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV. + Mellékletek Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft., V–VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárási régiók szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Elekfi László: Friss emlékezés egy tartalmas életpályára.
Kiss Lajos 1922–2003

Balázs Géza: „Minden házfalat cseréljétek sms-falra”. Sms-fal mint elektronikus graffiti

Dróth Júlia: Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai

Ágoston Mihály: Ki is a mi egyik szomszédunk?

Rácz János: A boglárka nemzetség

Eőry Vilma: Strukturális nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás
Csehországban és Magyarországon

Pete István: Korunk nyelvtudományának történeti háttere és jellemzői

Bañcerowski Janusz: Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben

Nádas Tímea: A főnévi igeneves figura etimologicák grammatikai vizsgálata

Papp Kornélia: Magyar Cicero Kerestetik!

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Elekfi László</i> : Friss emlékezés egy tartalmas életpályára. Kiss Lajos 1922–2003	137
<i>Balázs Géza</i> : „Minden házfalat cseréljeteK sms-falra”. Sms-fal mint elektronikus graffiti	144
<i>Dróth Júlia</i> : Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai	159
<i>Ágoston Mihály</i> : Ki is a mi egyik szomszédunk?	167

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : A boglárka nemzetség	177
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Eöry Vilma</i> : Strukturális nyelvelírás és anyanyelvi oktatás Csehországban és Magyarországon	183
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pete István</i> : Korunk nyelvtudományának történeti háttere és jellemzői	186
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben	196
<i>Nádas Tímea</i> : A főnévi igeneves figura etimologicák grammatikai vizsgálata	207
<i>Papp Kornélia</i> : Magyar Cicero kerestetik!	222

Szemle

Toicsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana (Ismerteti: <i>Gáspári László</i>)	233
Kemény Gábor: Nevezetés a nyelvi kép stilisztikájába (Ismerteti: <i>Kocsány Piroska</i>)	237
Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? (Ismerteti: <i>Urkom Alexander</i>)	242
Jürgen trabant–Sean Ward: New essays on the origin of language (Ismerteti: <i>H. Varga Márta</i>)	245
Szikszainé Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	251
Georg Trakl: A magányos össze (Ismerteti: <i>Lőrincz Julianna</i>)	254

MAGYAR NYELVŐR

127. ÉVF.

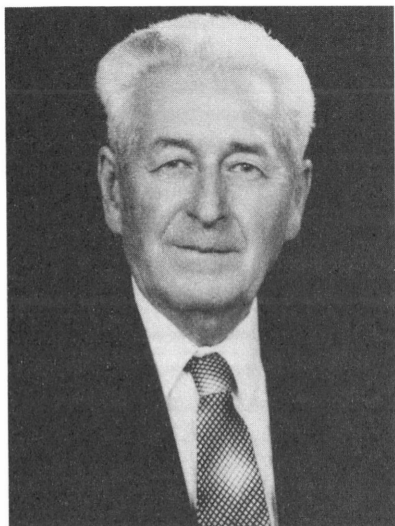
*

2003. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Friss emlékezés egy tartalmas életpályára Kiss Lajos 1922

1957-ben egy erőteljes új arc jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A debreceni egyetemről jött, ahol előbb tanársegédként működött, majd orosz nyelvi tárgyú munkáján dolgozva aspiránsként végzett Budapesthez is kötődő kutatást. Születése és diákévei Debrecenhez fűzték. Az ottani piarista gimnáziumban tett érettségi után három évet végzett a Ludovika Akadémián, és mint tüzér hadnagy került a háború során a frontra, majd hadifogságba. A szláv nyelvek közül korábban csak a ruszinnal volt kapcsolatban (mint Visszapillantás című írásában részletezi: Kiss 1991: 135–8). A háromévi fogságot olvasásra, nyelvtanulásra tudta felhasználni, így az orosz nyelv értőjeként iratkozott be az egyetemre, majd

aspiránsi éve alatt – amikor Hadrovics László volt a témavezetője – jártasságot szerzett más szláv nyelvekben is.

Jó lengyel nyelvtudása és debreceni tanársegédi működése ellenére sem engedték előadónak a budapesti egyetemre, politikai okból nem tartották alkalmasnak az oktatásra. Lőrincze Lajos akkori igazgatóhelyettes ajánlott fel neki státust a Nyelvtudományi Intézetben. Igaz, hogy a szlavisztikát itt csak egyéni kutatóidőben művelhette (s ez akkoriban a teljes munkaidőnek kb. 20%-a volt), idejének nagyobb részét az akkor javában folyó kollektív munka töltötte ki az értelmező szótár munkaközösségében.

A szótárírás részmunkálatai közül Országh László Kiss Lajost segédmunkatársként a frazeológiai egységeket szótárba rendező kis csoportba osztotta be, melynek elvi megalapozója és 1953 után végrehajtója is O. Nagy Gábor volt. Az értelmezésre szoruló szókapcsolatokat és a szólásokat úgy kellett a megfelelő szócikkekben elhelyezni, hogy lehetőleg ne legyenek több cikkben is kifejtve,

értelmezve. Ezt a munkát és utalórendszerének kidolgozását addig O. Nagy Gábor végezte. De 1957-től, amikor Ország László újra működhetett a debreceni egyetem angol tanszékén, a szócikkek végleges kialakítását rábízta O. Nagy Gáborra, a frazeológiai anyag egységesítéséhez pedig Papp Lászlót és Kiss Lajost adta melléje segítségül. Kiss Lajos így egy jól összehangolódó kis munkaközösségben dolgozhatott. Különösen O. Nagy Gáborral került meghitt barátságba, egyúttal otthonos lett a lexikográfiának egyik igen fontos ágában.

1960-ban Kiss Lajos megvédte kandidátusi dolgozatát (Kiss 1960a, b): A suffixum nélküli deverbális főnevek az oroszban. A vitán felmerült kifogásokkal szemben kiemelte válaszában, hogy a produktivitás tényét nem statisztikai módszerrel kell kimutatni: nem az előfordulás gyakorisága, hanem új képzések lehetősége a fontos. Bevezette a nyelvtani szótáraknak egy fajtáját: a szóképzési szótárt. Egy ilyen kis szótár alkotja gépelt kéziratoss disszertációjának II. részét.

A magyar nyelv értelmező szótárának teljes elkészülte (1962) után az akkor induló etimológiai vállalkozásnál (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára) látta el az érdeklődésének megfelelő munkakört: a szláv vonatkozású etimológiák kidolgozását és ellenőrzését, sőt a főszerkesztő Benkő Loránd mellett részt vett – Papp Lászlóval együtt – a két első kötet szerkesztésében is. Ezzel egyidejűleg irányította kisebb értelmező szótárunk (Magyar értelmező kéziszótár) rövid etimológiai szócikkzáradékeinak megtervezését és a kivitelezéssel megbízott P. Balázs János aprólékos, gondos munkáját. A TESz. 3. kötetének szerkesztésében már nem vett részt, hanem 1970 után egy új, még alig művelt terület kidolgozásába fogott bele: a földrajzi nevek etimológiájába. E külön szótárnak készülő nagy tervmunka mellett egyéni munkaként folytatta szómagyarázó, szótörténeti kutatásait.

Szófejtő munkásságának első eredményeit magyar és szláv szavak történetéről 1955-től kezdve tette közzé a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és a Studia Slavica cikkeiben (ez utóbbiban németül, néha más nyelven is). Az ötvenes évek végétől alig van e folyóiratoknak olyan száma, amelyben ne jelent volna meg Kiss Lajosnak egy-két szómagyarázata vagy éppen elvi fejtegetést, művelődési háttérrel boncolgató cikke, esetleg lexikográfiai tárgyú ismertetése. Cikkei hamarosan helyet kaptak külföldi folyóiratokban, évkönyvekben is: *Język Polski* 1959, *Rocznik Slawistyczny* 1958. Ez utóbbi helyen ismertette Kniezsa könyvét (Kiss 1958): A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Eleinte lengyel kiadványokban publikált, később jelentek meg írásai moszkvai, majd szlovén, francia, belga, német, szlovák kiadványokban. Írásaira jellemző a gondos utánajárás, pontos elemzés, a művelődéstörténeti háttérnek a feltárása. Foglalkozott lengyel, orosz, ukrán, fehér-orosz, cseh, szerb-horvát, bolgár, szlovén szavakkal és szótárakkal. Kivette részét szakmunkák, szótárak ismertetéséből is. A 75. születésnapjára tiszteletére kiadott gyűjteményes kötetnek Kiss Lajos megjelent írásait felsoroló 369 tétele (Szavak 1997: 477–88) sem ad még teljes jegyzéket az ő publikációiról (melyek közt igen különböző tárgyú számos könyv ismertetése is szerepel), hiszen azóta is jelentek meg fontos munkái. Bámulatos munkabírására, kitartó szorgalmára és széles körű olvasottságára jellemző például, hogy a Studia Slavica VI. kötetében (Kiss 1960c) orosz szótörténeti megjegyzéseket közölt 25 orosz szóról 50 forrás

alapján. Később a magyar szavak etimológiáit is szerette csokorba szedni: Hatvanhét szómagyarázat (Kiss 1970); Huszonhárom magyar szófejtés (Kiss 1974). Sokszor nem elszigetelt szavakat vizsgált, hanem szócsaládokat vagy szinonim szócsoportokat.

Két összefoglaló tanulmányt írt az Ország László szerkesztette Szótártani tanulmányokba (Kiss 1966a): A szláv nyelvek értelmező szótárai (ezt megelőzte egy német változat: Kiss 1963); A keleti szláv nyelvek etimológiai szótárai (Kiss 1966b). Nagy mestere és megbízható szakértője lett a magyar és a szláv nyelvek eddigi feltáratlan etimológiáinak.

Érdeklődése a földrajzi neveken kívül még egy irányban tágult: tükörszók, tükörfordítások történetével kezdett foglalkozni, különösen szláv mintára alakult magyar szavakkal. „Szláv tükörszók és tükörfordítások a magyarban” című, alapvető fontosságú munkájában (Kiss 1976) – melyet később (1988-ban) akadémiai doktori értekezésként is beadott – maga emeli ki az interdiszciplináris szemléletmód szükséges voltát: „fel kell használnunk mindazokat a fogódzókat, amelyekkel a történelem, a földrajz és más tudományok segítségünkre lehetnek” (Kiss 1976: 4).

A földrajzi nevek elvezették Kiss Lajost térképek részletes tanulmányozásához és térképtörténeti kutatásokhoz. Igen járatos volt a térképtudományban. Gyűjtötte a térképeket, és kereste azokat a szépirodalmi műveket, ahol térképről van szó. 1999-ben jelent meg összeállításában egy egyedülállóan különleges magyar irodalmi antológia több száz magyar író térképi vonatkozású megnyilatkozásairól (Kiss 1999b).

Nem szerénytelenség Kiss Lajos részéről, amikor úgy látja (Kiss 1991b: 144), hogy földrajzinév-kutatásaival és tükörszóvizsgálataival új vagy meglehetősen elhanyagolt területekre irányította a kutatók egész sorának figyelmét, hogy hiánypótló eredményei munkaprogramot kínálnak további érdeklődőknek. Aprólékos munkájának elvi összefoglalását, általánosítható tapasztalatait is megírta (Kiss 1996). Ilyen fontos összegzést mutatott be két akadémiai székfoglalója (melyekre különféle okok miatt meglehetősen későn került sor): Az új európai víznév kutatás (levelező tagként 1999; l. Kiss 2000a); A hegyek és hegységek nevei (2001).

A Földrajzi nevek etimológiai szótára mindjárt az első megjelenésekor (1978) olyan kapós lett (l. Lőrincze 1979: 13), hogy hamarosan még kétszer kellett kiadni (1980, 1983), az elsónél nagyobb példányszámban. Kiss Lajos elhatározta, hogy a negyedik kiadáshoz jóval nagyobb névanyagot gyűjt és elemez, több külföldi helynévvel, különösen a régi Magyarországnak mai határainkon kívül eső helyneveivel egészíti ki anyagát. Ezáltal a mű két kötetre bővült. Így olyan alapvető a jelentősége, hogy őt elsősorban erről a szótárról ismeri az ország. Mező András (1982: 595) már az 1. kiadásról úgy nyilatkozik, a szótárt történeti szempontból értékelve, hogy „nemzetközi összevetésben is úttörő jelentőségű”, a bővített kiadást pedig így jellemzi (Mező 1993: 1): „alig van olyan társadalomtudományi szakterület, amelynek képviselői [...] ne keresték vagy ne találták volna meg saját tudományáguk számára az ebben a monumentális műben foglalt mondanivalókat és értékeket”. Szende Aladár (1989: 36) a legérdekesebb helyneveket böngészve megállapítja: „a magyar művelődéstörténet nyomvonalait lehet bejárni efféle tal-

lózással”, és az érdeklődés felkeltésének eszközeként sok példával mutat rá, mennyi népdalban szerepelnek helynevek, hegység- és víznevek. Kiss földrajzi vonatkozású cikkeinek összefoglaló gyűjteménye később kisebb kötetben külön is megjelent (Kiss 1999a).

A Magyar Nyelvtudományi Társaságban első fellépése 1964-ben volt. A szlavisztikai szakosztály felolvasó ülésének (febr. 24.) bevezető előadásában ő számolt be az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus összképéről, nyelvtörténeti, toponímiai és helyesírási vonatkozású előadásairól. (Írott beszámolóját l. Kiss-Sziklay 1964.) Első önálló előadását 1968-ban tartotta a társaság felolvasó ülésén: Szőlő- és borfajták szláv eredetű nevei. Nem volt tipikus, könnyen megnyilatkozó hozzászóló. Csak kiérlelt, biztosan megalapozott véleményének adott nyilvánosan hangot, inkább csupán akkor, ha erre külön felkérték. 1970-ben ő köszöntötte Hadrovics Lászlót – egykori témavezetőjét, akivel közben baráti viszonya alakult ki – 60. születésnapja alkalmából a társaság közgyűlésén. 1973-ban már ő tartotta a közgyűlés főelőadását: Szlavisztika és a magyar nyelvtudomány.

Megint új szakasz kezdődött Kiss Lajos életében, amikor a Nyelvtudományi Intézet őt bízta meg a lexikográfiai osztály vezetésével és a nagyszótári munkálatok irányításával. Itt mutatkozott meg szervezőképessége, vezetői rátermettsége és ötletgazdagsága. (Mindebben Országh László volt a mintaképe.)

Érdeemes röviden felvázolni ennek a személykiválasztásnak az előzményeit. Az Akadémiai nagyszótár (melyet most megint csak ezen a rövid néven emlegetünk hivatalosan is) a szóanyag hosszas gyűjtése és rendezése után egy 1983. évi – nyelvész és nem nyelvész meghívottakkal rendezett – intézeti konferencia nyomán 1984-ben kapott új lendületet. A régi anyagot korábban hosszabb ideig Gáldi László őrizte, rendezte és fejlesztette tovább. Gáldi elképzelése szerint a szótár a kuruckortól 1970-ig terjedő időszakot dolgozta volna fel, nyelvtörténeti szempontok figyelembevételével. Gáldi halála (1974) után pangás állt be. Pénzhiány miatt az őt felváltó Kelemen József éppen csak az állagmegóvást tudta néhány segéderővel ellátni. Amikor betegeskedni kezdett, 1980 után Hexendorf Edit kapott megbízást a munkálatok irányítására. Ekkor tellett arra is, hogy újabb munkatársakkal folytassa a cédulák szoros betűrendbe rendezését és ennek alapján egy címszójegyzék összeállítását. Ezen az előrevívő, de mégis lassú munkameneten kívánt változtatni Imre Samu erős kritikája (Imre 1977: 281–7), mely az egész addigi gyűjtést egyenetlennek és meghaladottnak minősítette. Kapóra jött az intézet, sőt az Akadémia számára Papp Ferenc terve: nagyobb szabású új gyűjtésbe csak számítógép útján érdemes kezdeni. Meg is bízták Papp Ferencet a lexikográfiai osztály vezetésével, sőt az osztály nevét is kibővítették: lexikográfiai és kvantitatív nyelvészeti osztály. (Akkor még a gyakorisági szótár befejezése is ide tartozott.)

A Debrecenből Budapestre költöző russzista kezdte megszervezni a számítógépi szövegfeldolgozást. De ő annyira benne élt a számítógépes, kvantitatív gondolkozásban – s idejének jó részét még lekötötte a debreceni, majd a közgazdasági egyetemi orosz tanszék –, hogy figyelme nem tudott kellően kiterjedni a cédulákon tárolt anyagra, sem pedig egyéb lexikográfiai gondokra. Kezdődő betegsége is egyre többet elvett hasznosítható idejéből. 1986-ban ezért Kiss Lajos kapott megbízást az osztály vezetésére.

Kiss Lajos már azért is lehetett a legmegfelelőbb szakember erre az irányításra, mert évtizedek óta több szótárfajtával is foglalkozott. Lektora volt az Új Magyar tájszótárnak (melynek I. kötete 1979-ben jelent meg) és etimológiai szótárunk megújított, tömörített változatának is (Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache 1992–1997), melynek munkálatai 1982 óta folytak, továbbá orosz-lánrésze volt Hadrovics mellett az új orosz–magyar nagyszótár kidolgozásában (mely elkészültekor, 1992-ben már nem jelenhetett meg, 1998 óta is csak CD-ROM formában hozzáférhető). Így egy valóban hozzáértő, a szótártudomány sok ágában járatos tudós kezébe került ennek a régi nemzeti örökséget is őrző anyanyelvi részlegnek az irányítása. Kiss Lajos ettől kezdve nem győzte eleget hangoztatni, hogy a régi gyűjtés karbantartása és rendezése van legalább olyan fontos feladat, mint az óriási mennyiségű új adat gyűjtése. A munkálatok részleteinek vezetését két „alvezérére” bízta: Hexendorf Edit tovább folytatta a cédulás anyag rendezését és a címszójegyzék készítését régi embereivel és néhány új beosztottjával (köztük e sorok írójával), Papp Ferenc pedig elvben vezette a gépi gyűjtést. A gyakorlati végrehajtásban jó segítséget kapott Pajzs Júliában (aki korábban számítástechnikával foglalkozott, és részt vett a gyakorisági szótár munkálataiban), majd Kiss Gáborban (aki mint számítógépes szakember addig a fonetikai osztályon működött a szintetizátor segítségével létrehozott mesterséges beszéd előállításában, és ottani munkájának befejeztével Kiss Lajos szorgalmazására kapott megfelelő feladatot a szótári osztályon).

Kiss Lajos fokozatosan vezette be Pajzs Júliát a szótárszerkesztés gyakorlatába és a régi cédulás anyag megbecsülésébe. Az osztály vezetősége többször meghívott tapasztalatszerére nyelvvel foglalkozó számítógépeseket, 1993-ban pedig Kiss Lajos egyéves lexikográfiai szemináriumot szervezett, melyen az osztály minden tagja és más szótárak néhány meghívott munkatársa elmondhatta, amit a saját szakterületén fontosnak tartott egy tematikus jegyzék alapján. (Az anyag utólagos összeállítására és majdani megszerkesztésére e sorok íróját kérte meg, de a következő év pénzügyi megszorításai miatt ennek teljes végrehajtására nem kerülhetett sor, csupán egy ezt is ismertető cikksorozat megírására, l. Elekfi 1997–98.)

Kiss Lajos jó szervező és igen emberséges vezető volt. Volt jövőbe irányuló perspektívája, de a tervezésben számolt a korlátokat szabó realitásokkal; ő volt az első, aki a százéves adatgyűjtő munkának az eredményét befejező évet is meg merte jelölni: 2030-ra lehet készen a kötetek alakjában megjelenő nagyszótár. Szerette és szorgalmazta a munkát, de hagyta embereit kedvük szerint dolgozni. Megértő ember volt. Munkatársai, kollégái szerették, tisztelték. A köztisztületnek szép kinyilvánításaként 75. születésnapjára tartalmas, 62 tanulmányt magában foglaló kötettel köszöntötték (Szavak 1997). Amikor átlépte a nyugdíjkorhatárt, „átadta a stafétabotot” (saját szóhasználata szerint) és tízéves vezetői tapasztalatait közvetlen utódának, Gerstner Károlynak.

Utolsó éveiben szívesen tett eleget annak a felkérésnek, hogy állítsa össze a Nyelvtudományi Intézet történetét. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei című akadémiai kiadványsorozatba e történetnek csak rövidített változatát vették be (Kiss 2000b). Intézetünk azonban gondoskodott a teljes szöveg megjelentetéséről (Kiss 2001).

Végül még egy rokonszenves vonást emelhetünk ki Kiss Lajos egyéniségéből: az elődök tiszteletét. (Vö. Szavak 1997: 480, 484–7, 494, 496–7). Intézeti szobájának a falán függött Melich János és Kniezsa István arcképe. A Magyar Nyelvőrben (1964) ő emlékezett meg az akkoriban elhunyt Melich Jánosról, majd több helyen is Melich születésének 100. évfordulójáról (1972–73). Ünnepi beszédet mondott Melich szarvasi emléktáblájának leleplezésekor (1987), kongresszusi előadást tartott Melich alakjáról Szabó Dezső és Németh László irodalmi műveiben (1988; vö. Kiss 1991a). A múlt magyar tudósai című sorozatban könyve jelent meg Kniezsa Istvánról (1984), Melich Jánosról (1995), majd Asbóth Oszkáról (1996), végül Hadrovics Lászlóról (1999). Kniezsát ő köszöntötte a Nyelvőrben (1965), az Acta Linguisticában (1966), a Revue des Études Slaves-ban (1967), megemlékezett róla a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványaiban (1968), majd a 80. születési évfordulón a Magyar Nyelvben (1979) és a Studia Slavicában (1980). Hadrovics Lászlót elhunytá után akadémiai emlékbeszéddel tisztelte meg (1998). Később közreadta Kniezsa István történeti névtannal foglalkozó írásait (Kniezsa 2003) egy vaskos kötetben. Bevezető tanulmányt írt hozzá: Kniezsa István és a történeti névtan. Ez volt a gondozásában készült utolsó könyv, melynek megjelenését ő még megérhette.

Most már Kiss Lajosnak is csak az emlékét tudjuk felidézni. Tudtuk, hogy mintegy két éve küzd a betegséggel. Halála mégis váratlan fordulattal következett be egy könnyebbnek ígérkező, de balsikerű műtét után. Szívós természetével sokáig leplezni tudta gyengeségét, tevékenyen részt vett akadémiai és bizottsági üléseken, így az akadémiai Szótári Munkabizottságban is. Ezt a bizottságot (mivel a régi Szótári Bizottság Ország halála után alig működött, Bakos Ferenc elhunytával gyakorlatilag megszűnt) 2000-ben ő szervezte újjá és helyezte megbízható, tevékeny vezetői kezekbe, amikor elnöknek Magay Tamást, titkárnak Fábián Zsuzsannát javasolta. Szerette volna, ha a szótártant felvennék az egyetemen oktatott tárgyak közé. Itt is, a nyelvtudomány más területein is fájó hiányát érezzük az ő okos, célravezető megjegyzéseinek, sokoldalú gyakorlati tudásának, természetes, közvetlen stílusának, élvezetes, jól követhető előadásmódjának, világos, szép, tiszta beszédének, melynek jellegzetes összetevője volt erős, olykor katonás hangja, kellemes orgánuma és Kelet-Magyarországra jellemző mérsékelt beszédtempója. Nyomatásban megjelent számos műve és megjelenésre váró munkái pedig hosszú ideig klasszikus, maradandó értékei lesznek a magyar, a szláv nyelvészetnek és a történeti földrajznak.

SZAKIRODALOM

- Elekfi László 1997–98. Nagyszótári tervek és lehetőségek. *MNy.* 93: 183–99, 296–311; 94: 233–53, 374–8.
- Imre Samu 1977. A mai magyar nyelvtudomány néhány szintézise. *MNy.* 73: 279–87.
- Kiss Lajos 1958. I. Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai – Die slawischen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *Rocznik Slawistyczny* (Wrocław – Kraków) 20. 55–65.

- Kiss Lajos 1960a. *A suffixum nélküli deverbális főnevek az oroszban*. Kézírtatos kandidátusi értekezés. I. Nyelvészeti feldolgozás (1–223), II. Szótár (1–436).
- Kiss Lajos 1960b. *A suffixum nélküli deverbális főnevek az oroszban*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- Kiss Lajos 1960c. Заметки по русской исторической лексикографии. *Studia Slavica* 6: 267–83.
- Kiss Lajos 1963. Die erklärenden Wörterbücher der slawischen Sprachen. *Studia Slavica* 9: 75–122.
- Kiss Lajos 1966a. A szláv nyelvek értelmező szótárai. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Bp. 281–322.
- Kiss Lajos 1966b. A keleti szláv nyelvek etimológiai szótárai. In: Országh László (szerk.): *SzótTan*. 323–40. (Egybevető táblázattal.)
- Kiss Lajos 1970. Hatvanhét szómagyarázat. *NyelvtudÉrt.* 71.
- Kiss Lajos 1973. Huszonhárom magyar szófejtés. *NyK.* 75: 41–56. (Különny. 1974.)
- Kiss Lajos 1976. Szláv tükörszók és tükörfordítások a magyarban. *NyelvtudÉrt.* 82.
- Kiss Lajos 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp.; 1980.²; 1983.³
- Kiss Lajos 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*⁴ I. A–K, II. L–Zs. Bp.
- Kiss Lajos 1991a. Melich János alakja Szabó Dezső és Németh László irodalmi műveiben. In: Kiss Jenő–Szüts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 381–7.
- Kiss Lajos 1991b. Visszapillantás. In: Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Bp. 135–8, 144.
- Kiss Lajos 1996. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *NyelvtudÉrt.* 139.
- Kiss Lajos 1999a. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba 1999.
- Kiss Lajos 1999b. *Magyar írók a térképről*. Bp.
- Kiss Lajos 2000a. *Az új európai víznév kutatás*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián.
- Kiss Lajos 2000b. Nyelvtudományi Intézet. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei*. Bp.
- Kiss Lajos 2001. A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada 1848–1999). *Linguistica Series C: Relationes* 12. Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kiss Lajos–Sziklay László 1964. Az V. nemzetközi szlavista kongresszus. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 21: 379–82.
- Kniezsa István 2003. *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Bp.
- Lőrincze Lajos 1979. A Földrajzi nevek etimológiai szótárának hasznáról. *Nyr.* 13–9.
- Mező András 1982. Kiss Lajos – Földrajzi nevek etimológiai szótára. *Századok* 116: 595–600.
- Mező András 1993. A helynevek új kézikönyve. *MNy.* 89: 1–10.
- Szavak – nevek – szótárak 1997. *Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. Bp.
- Szende Aladár 1989. A Földrajzi nevek etimológiai szótára mint „tanesszköz”. *Nyelvünk és Kultúránk* 75: 35–44.

Elekfi László

„Minden házfalat cseréljeteK sms-falra” Sms-fal mint elektronikus graffití*

„A feleségem vett egy mobiltelefont, aztán én is vettem.
Nincs elég pénzünk, de majd lesz.
És akkor még többet hívhatjuk egymást...”
(Csaplár 2000: 7.)

Az sms-ezés

Az emberek nem mindig viselkednek úgy, ahogyan az várható, előrejelezhető. Az *sms* (< *Short Message Service*)¹ a rövid (legfőlegb 160 karakteres) szöveges üzenetek küldése jellemzően európai és ifjúsági szokásként, nyelvi kultúráként indult az 1990-es évek második felében. Évről évre ugrásszerű számban növekszik az sms-forgalom (a 2001-es évet összesítő adat szerint 19 milliárd sms-t küldtek szerte a világon a mobiltelefonálók – Metro, 2002. október 7.). Az ifjúsági kultúrából terjed az sms a gyermekek és a felnőttek felé, s Európa után Amerikát is kezdi meghódítani az új kommunikációs (szöveggküldő) lehetőség. A trendkutatók nem jelezték előre az sms roppant népszerűségét. Kezdetben úgy gondolták, hogy a mobilkommunikáció egyik „mellékfunkciójaként” nem lesz különösebben nagy jelentősége. Amolyan „táviratpótléknak” hitték. Ma Európában – így Magyarországon is – a szolgáltató cégek forgalmának mintegy 15%-át teszi ki az sms, persze vannak „kiugró” időszakok, például a karácsonyi, Valentin-napi, húsvéti üdvözlési szokások miatt, illetve kiemelkedőnek bizonyult Magyarországon a 2002. áprilisi két országgyűlési forduló közötti választási sms-forgalom is (részletesebben lásd: Balázs 2003).²

Az sms jellemzően a személyes kommunikáció céljából jött létre, de 2000-től folyamatosan új területeket hódít el, s átvesz bizonyos tömegkommunikációs funkciókat is. György Péter a választási sms-eket a „műsorszórás primitív példáiként” jellemezte (Népszabadság, 2002. május 4.). Cs. Kádár Péter pedig így foglalta össze a jelenséget: „Ha a barátom küld nekem sms-t, az nem tömegkommunikáció, ha valamely párt képviselője teszi ezt a választási kampányban, az tömegkommunikáció” (Népszabadság, 2002. június 15.). Ehhez hozzá kell tenni, hogyha a küldő nem azonosítható (például egy párt képviselőjeként), akkor a jelenség a folklórra emlékeztet.

* 2002. október 18-án a Beszédkutatás 2002. című, az MTA Nyelvtudományi Intézetében megrendezett tudományos ülészakon tartott előadás frott változata. A kutatás a DUE-Westel együttműködés keretében folyt.

¹ Az sms helyesírása nem állapodott meg a magyarban. Magam következetesen a kisbetűs formát követem (*sms*, *kör-sms*), de továbbképzett formában, illetve összetett szavak esetén a kiejtés szerinti kiírást is jónak tartom: *esemesezés*, *köresemes* stb.

² A választási időszakban a Pannon GSM előfizetői 20%-kal több sms-t küldtek (Magyar Nemzet, 2002. április 12.). A Westelnél is kimutatható többlet-sms jelent meg.

Föltétlenül ilyen – tömegkommunikációs és folklorisztikus – volt a 2002. évi választási kampányban az sms szerepe. Ez a szerep a szolgáltatóktól függetlenül alakult ki. De a szolgáltatók is törekednek újabb és újabb funkciók terjesztésére. Törekvésük mögött az a megfontolás áll, hogy a mobiltelefon-tulajdonosok száma föltehetőleg ma már tömegesen nem növelhető (2002-ben a magyar lakosság 65%-ának volt mobiltelefonja), nagyobb bevételt csak a forgalom növekedésével lehet elérni.

Csoportosításomban jelen pillanatban az sms-nek a következő főbb funkciói vannak Magyarországon:

- személyes, magán (ezt tükrözi a telefonokba beépített válaszfunkció-sablon)
- szolgáltatási információ (például határátlépéskor, új szolgáltatóhoz való bejelentkezéskor)
- mms (< *Multimedia Message Service*) álló-, mozgóképet és hangot is küldeni tudó telefon (további új funkciókkal, például képes hír, kárbejelentés, képes üdvözlés)
- ajándék sms (kép, oplogó [< *operator logo*])
- kör-sms (vicc, ünnepi üdvözlés, választási üzenetek, hírek)
- hírügynökségi szolgáltatás (tematikus és vegyes hírek előfizetése)
- chat-sms (például társkeresés például a teletext szolgáltatásokban, ez is egyfajta sms-fal, lásd később)
- akció-sms (például a választások idején)
- emlék-sms (például a telefon memóriájában való szövegőrzés; őrzési, mágiikus funkció)

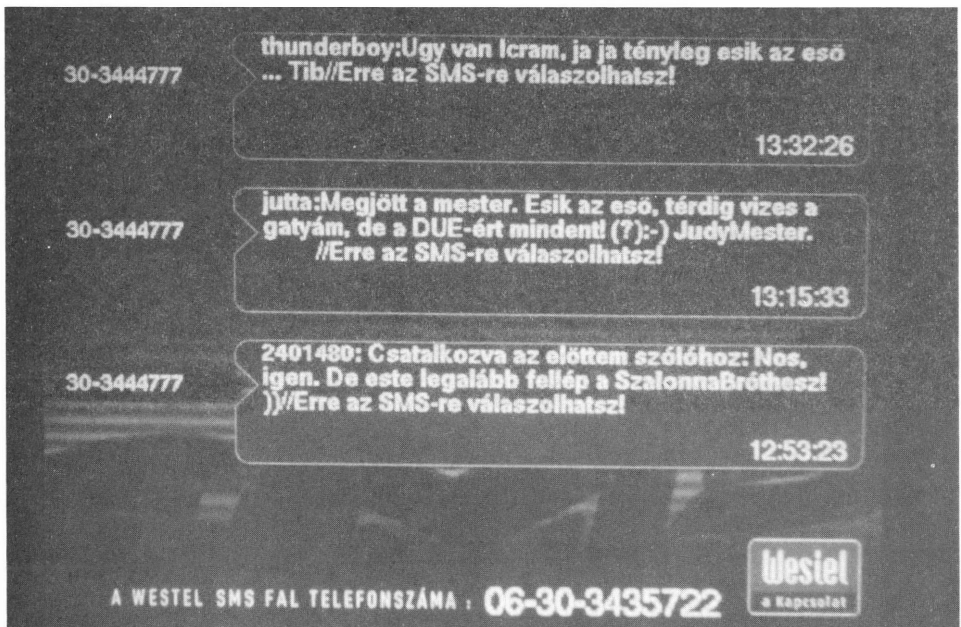
Föltehető a kérdés, hogy a személyes és a tömegkommunikáció, valamint a különféle médiumok (telefon, szöveg- és képküldés, -fogadás) efféle találkozása nem a már sokat emlegetett médiakonvergencia egyik megnyilvánulási formája-e? Meglátásom szerint igen, de ez a folyamat még több lépcsőfokon át fog finomodni, alakulni.

Az informatikai kor médiakonvergenciája mellett azonban föl kell hívni a figyelmet egy nagyon régi, középkori eredetű kommunikációs műfajra, a láncküldésre (vagy Szent Antal-láncküldésre), amelyben imákat, később kéréseket küldtek „futótűz”-szerűen tovább (újabbán a posta, majd az Internet segítségével is). A jelenség hasonlít az sms technikájára: egy üzenetet több embernek vagy a nyilvánosságnak (sms-fal) továbbküldeni. A kultúrantropológusok tudják, hogy a kultúrában sosincs teljesen új innováció, mindig fölfedezhető egy korábbi korszak elemei.

Említettem az sms „táviratpótlék” jellegét. Nagyon sokban hasonlít egymásra a távirat és az sms: mindkettő takarékos, rövid írásra ösztönöz. A táviratozás nyomán el is terjedt a nyelvészetben a *távirati stílus* kifejezés. A mobiltelefon és az sms megjelenésével a távirat szinte teljesen visszaszorult (ma már gyakorlatilag csak esküvői és részvétvtávirat van). Tehát vannak a médiafejlődésben „továbbépülő” és „kiszorító” jelenségek is.

Sms-fal

Az sms-fal egy kivetítőfelület (vászon, fal), amelyre projektorból (vetítő-készülékből) küldenek képet: rendszerint egyszerre 3 sms-t. Az új sms-ek a felső sorban jelennek meg, s egy új sms megjelenésekor alul egy eltűnik. A kivetítőfelületen látható az sms-fal telefonszáma (jelen esetben: 06-30-3778777), valamint a Westel logója. A megadott telefonszámra elküldött sms egy számítógép közbeiktatásával (sorba rendezve, bizonyos esetekben a nem odaillő szavakat megszűrve, a küldő telefonszámának nyilvánosságra hozásával) kerül az sms-falra. Az sms-falon mindaddig az előző üzenetek látszanak, ameddig nem érkezik új üzenet. Az sms-fal annyiban különbözik a mobiltelefon kijelzőjétől, hogy rajta az egész szöveg a maga teljességében látható (a mobiltelefonon betűnagyságtól függően 3-4 rövid sor látható, tehát egy mondat már csak „futtatva” olvasható el). Ez a nagyságbeli különbség a befogadásban fontos következménnyel jár: a mobiltelefon kijelzőjén olvasott szöveg magától értetődően szegmentáltabb, egyszerre nehezebben áttekinthető, míg az sms-falon lévő szöveg a feliratokra emlékeztet.

1. kép: Az sms-fal „képernyője”

A viszonylag gyakori ismétlés (ismételt szövegtöltés) az sms-fal látványának múlandóságából fakad. Az újonnan érkező sms-ek eltüntetik az előzőket. Az sms-fal magyar mérnökök találmánya. (G. Németh György, a Westel kommunikációs igazgatójának szóbeli közlése). Az sms-falakat nagy nyilvánosság előtt: utcákon, tereken, rendezvényeken (például fesztiválokon) állítják fel, de több szó-

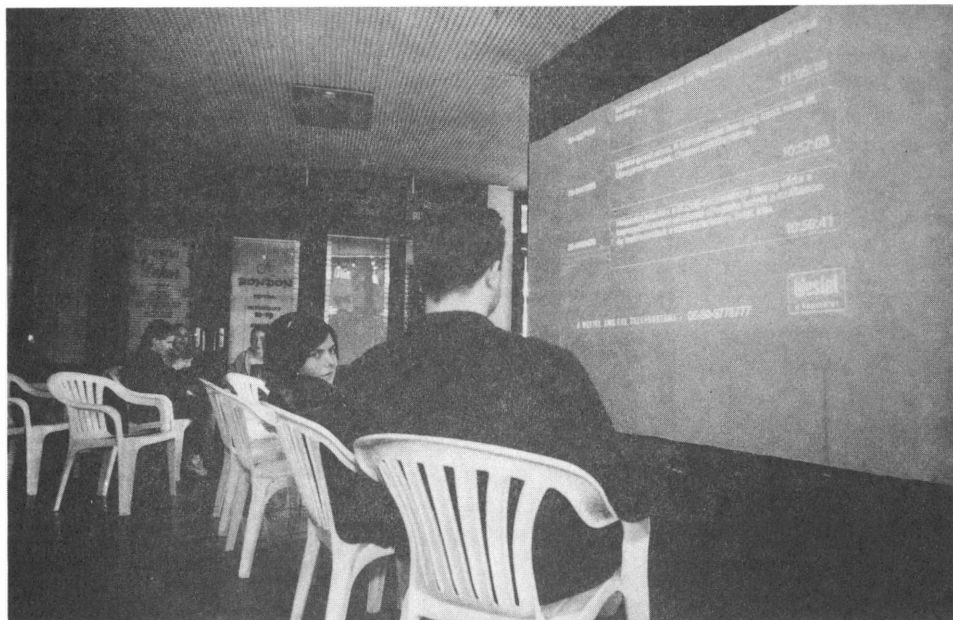
rakozóhelyen is megjelent már az sms-fal (például a Zöld Pardonban). Az sms-fal pszichológiája a következő: közlési „késztetettséget”, „feszültséget” vált ki az emberekből, ha nyilvános szöveget látnak, ráadásul még felhívást is, hogy „csatlakozhatnak” hozzá, véleményt mondhatnak, tréfálkozhatnak. Ez a motiváció „életi” a graffitit (falfirkálást) is: a nagy nyilvánosságnak szánt szöveg csatlakozási késztetettséget, válaszingert vált ki az olvasójából. A graffitizést úgy határoztuk meg, hogy: „megfordított tömegkommunikáció”, vagyis a tömegkommunikációs folyamat befogadója, az „alul lévő” ember tud üzenni „fölfelé”, de „horizontálisan” is egy médium, közeg, többnyire falfelület segítségével (a graffití kommunikációs leírása: Balázs 1997: 332). Az sms-falra írás gyakorlatilag ugyanez, csak hogy az írás elektronikus (digitális) úton történik, ezért a médium is egy kicsit más, s a mobilkommunikációs közvetítő közeg közbeiktatása miatt ellenőrizhetőbb a küldő. Ahogy említettem, léteznek különféle „szövegszűrő” eljárások, amelyek a „csúnya”, „illetlen” szavakat tartalmazó sms-eket kizárják a rendszerből. Így működnek az ugyancsak ezen a technológián alapuló televíziós (*teletext*) szolgáltatások. Azokba is egy megadott hívószámon küldhető sms, s az a sorban állástól (besorolástól) függően megjelenik a képernyőn. (A teletextes sms-falon csak akkor jelenik meg a küldő telefonszáma, ha azt egy csillag jellel külön kéri, egyébként csak a bejelentkezéskor igényelt jelszó látható, s e jelszó alapján a képernyőn lehet az illetőnek válaszolni. De nagyon sokan megadják ma már a telefonszámukat is.) A rendszer(gazda) automatikusan kizárja az „illetlen” közleményeket. Ezt úgy játsszák ki az sms-ezők, hogy az illetlennek tartott szavakat rövidítik, átalakítják, tudatosan elütnek (megváltoztatnak) egy betűt, vagy például a magánhangzókat kicsillagozzák: *qrva* (kurva), *sexel* (szexel), *sz*x* (szex); saját korpuszunkban: MEG**A... KU*VA stb. Ezekben az esetekben a tudatos szövegtorzítás az ellenőrző program (rendszergazda, webmester, webszerkesztő) kijátszására szolgál.

Nyilvános és teletextes sms-falak esetében kialakult az a szokás is, hogy nem jelenlévők is küldenek üzenetet, s ilyenkor megadják saját telefonszámukat, amelyen felhívhatók. A teletextes nyilvános üzenetek esetében ezt így jelölik: *no txt csak sms* (vagyis: 'nem vagyok a teletext előtt, csak sms-en lehet elérni').

Az sms-fal mint viselkedési helyzet

Három viselkedési, nyelvhasználati helyzetet már ismertettem: igény a nyilvánosságra, inger a csatlakozásra, valamint üzenetfunkció (például a nem helyben lévő távolról való üzenése). De még számos nyelvhasználati motivációt fedezhetünk fel. Ilyen például az ismerkedés, kapcsolatteremtés, olykor érzelmkifejezés. Úgy látszik, valódi élethelyzetben nehezebb, konfliktusosabb az ismerkedés, mint nyilvános sms segítségével (lásd később). Megfigyelhető egyfajta territoriális ösztön ('én itt vagyok'), általában a jelhagyás ösztöne. Sokakban munkál a tabutörő funkció ('írjunk valami megbotránkoztatót'). És végül vannak olyanok, akik tömegközlési médiumnak tekintik: közéleti, esztétikai jellegű, pusztán érdekes, humoros vagy szép szövegeket küldenek. Ezek a funkciók kivétel nélkül megtalálhatók a graffitik esetében is (vö. Balázs, 1994: 13–4). Éppen ezért mondhatjuk,

hogy az sms-fal tulajdonképpen graffiti, ahogy megfogalmaztam: „elektronikus graffiti”. Az általam vizsgált anyagban fel is tűnik egy szöveg: „Minden házfalat cseréljünk sms-falra” – azaz a médiumot használók teljes tudatában vannak a hasonlóságnak.

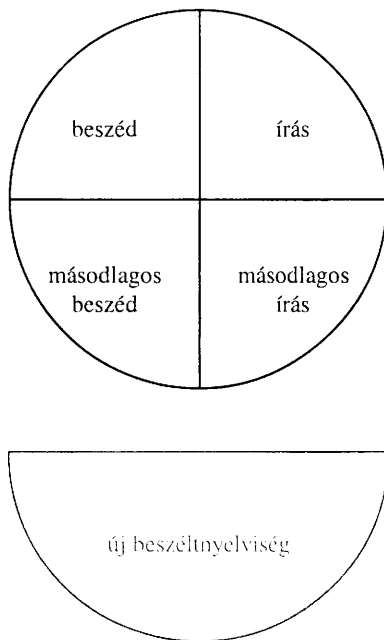
2. kép: Az sms-fal nézői

Tágabb elméleti keret

Az sms nyelvi megnyilvánulásának tárgyalásához elsősorban az Ong és McLuhan nyomán kialakult kommunikációelméleti, médiaelméleti gondolkodás útját követem, amelynek legteljesebb hazai recepcióját Benczik Vilmos (2001) munkássága képviseli. Az információs társadalom kommunikációs közegeinek megközelítéséhez Nyíri Kristóf (2000) filozófiai, illetve (vizuális) mobilkommunikációs vázlatát (Nyíri 2001) alkalmazom, amelyben az átalakuló közlésmódok megközelítéséről írtak hatottak rám a leginkább, s ezeket igyekeztem továbbgondolni. Analógiaként használom Róka Jolán (2002) kommunikációelméleti összefoglalását (különösen a tömegkommunikációs eszközökről szóló tipológiáját). Végül hasonló megközelítésmódja miatt fölhasználtam David Crystal (2001: 228–30) internetnyelvi monográfiáját, amelyben több oldalon keresztül foglalkozik az sms-sel, illetve a wap-pal. Az sms beszélt nyelvi jellegének leírásához Johannes Schwitalla (1997) beszélt nyelvi grammatikáját vettem alapul.

Szűkebb elméleti keret

A tágabb elméleti keretben említett szerzők nyomán magam a következő kommunikációelméleti-nyelvi keretet alakítottam ki. Az emberi nyelv három „létmódja”: a beszéd, az írás, valamint a gesztusok (másként: a fonikus, a grafikus és a gesztikuláris kód, vö. Schwitalla 1997: 15. – *Die phonische, graphische und gestische Realisierungsweise von Sprache*). A hangtovábbítás és -rögzítés hatására létrejött a másodlagos szóbeliség (*secondary orality*), az elsődleges szóbeliséget (*primary orality*), valamint az írásbeliséget (*literacy*) követve (Ong 1982: 136). Értelemszerűen ide tartozik a telefon, a rádió, a televízió, minden hangrögzítő és -továbbító eszköz, maga a beszédalapú mobilkommunikáció is. E felfogások nyomán az interneten (különösen magán e-mail-levelekben, társalgócsatornákon), valamint a mobiltelefonok sms-szolgáltatásában felbukkanó s közlési jellemvonásukban más írásbeli médiumokban (különösen a reklám-, a sajtó- és a médianyelvben) is terjedő írásbeliséget elneveztem másodlagos írásbeliségnek.

1. ábra: Nyelvi létmódok

Ebbe a körbe tartozik tehát a magán sms és a most tárgyalandó sms-fal-jelenség is. Általában az új, informatikai technológiák nyelvi megjelenésmódját pedig új (újfajta) beszélnyelviségnek nevezem.

A korpusz

A 2002. évi választási hadjáratban felbukkanó e-mail- és sms-kampány anyagát a Nyílt Társadalom Alapítvány összegyűjtötte. Mintegy 2000 e-mail és 300 sms található az archívumban (www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv). Ez az első jelentős korpusz ebben a témában.

Mostani kutatásomat a Diák- és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesületének (továbbiakban DUE) a 2002. április 26-án, pénteken, Gödöllőn 9-től 24 óráig (a Petőfi Sándor Művelődési Központban) megrendezett IX. Ifjúsági Sajtófesztiválján a Westel Rt. által felállított sms-falára érkezett, 254 db szöveg alapján végeztem. A falra érkezett valamennyi szöveget archiváltuk. Az első szöveg ez volt: *Proba* 2002.04.26.09:11:18, nyilvánvalóan a fal üzembe helyezőtől, az utolsó: *Irány haza gyerekek!Mi az ábra gyerekek?Irjon már vki vmit!Érdekeset!* 19:52:18, s utána a sorszám: 254. Természetesen valamennyi szöveg előtt ott volt a küldő sms-száma, ezeket azonban az elemzésben nem tüntetem föl annak ellenére, hogy a küldő vállalta a nyilvánosságot, tehát ez nem jelentene etikai problémát.

Tehát a sajtófesztiválon 9-től 20 óráig, 11 óra alatt érkezett 254 sms, vagyis óránként (némileg kerekítve) 23. A sajtófesztiválon a rendezők szerint 1200-an voltak, tehát átlagot számítva (némileg kerekítve) minden 5. résztvevőre jutott sms-üzenet. (Ez természetesen csak átlagosan igaz, hiszen volt, aki több sms-üzenetet is küldött.)

Az sms-fal nyilvános, „tömegkommunikációs” helyzet. Mindenki maga dönti el, hogy bizonyos szövegeket – a saját telefonszámának megadásával együtt – nyilvánosságra hoz. Éppen ezért nincs kutatói kötelezettség a titkosításra, az adatvédelemre. (Az általam ismert első publikált, korpuszalapú sms-tanulmányban éppen az volt a korlátozó tényező, hogy a szerző a saját telefonjára érkezett, jórészt magántartalmú sms-eket vizsgálta, s értelemszerűen a túlzottan személyeseket kizárta az elemzésből. Vö. Veszelszki 2002: 240.)

Kommunikációs-nyelvi elemzés

Korábbi graffitielemezéseimben használtam a jakobsoni kommunikációelméleti modell szerinti funkciókat (emotív, konatív, referenciális, fatikus, meta-nyelvi, esztétikai), amelyek jó keretet jelentettek kutatásaimhoz. Később ezeket a pragmatikai modellek fényében ki lehetett egészíteni pszichológiai-, szociálpszichológiai jellemzőkkel, motivációkkal (identifikációs, mágikus, hagyományörző, gondolatretjtő stb. funkciók, illetve lásd korábban *Az sms-fal mint viselkedési helyzet* részt). Mindvégig szem előtt tartottam a beszédaktus-elmélet azon alapelvét, miszerint „Beszélni annyi, mint szabályok szerint viselkedni”, vagyis keresni és megállapítani a kommunikációs szabályszerűségeket.

A megvizsgált anyag alapján a következő szabályszerűségeket fedeztem fel.

Kapcsolatteremtés, kikezdés

Alapvető az sms-fal kommunikációjában a kapcsolatteremtő (fatikus) antropológiai funkció (vö. Balázs 1993), amely szolgálhatja a fal előtt ülők, nézelődők köszöntését, illetve egy konkrét személy megszólítását: 6 *Sziasztok!* 7 *Haho sajtófesztival!* További szövegek 56 *SZIASZTOK! MI SZEGEDRŐL JÖTTÜNK. ÉS TI?* 57 *Király vagy Bébi.Mi Fehérvárról jöttünj.* 70 *Sziasztok lányok.Merre jártatok?*³

A kapcsolatteremtésben, ismerkedésben egy több dialóguspárból álló (bár olykor megszakadó) szövegfolyamatot is találunk. A megszakítás részben a mások üzenetének „közbeékeléséből” fakad, de nyilván a helyszínen szavakban, esetleg nem verbális módon (tekintet, gesztusok) is folyt valamilyen dialógus:

{241 *A piros-fekete színben virulo lanyok feltuno jelenségek itt a hatunk mögött.* By *Feco&Tom*

[...]

245 *Ez a két csávó se semmi itt előttünk!*

[...]

249 *Ciao, piros-fekete csajszik! Mit szolnatok egy disco-hoz ma este itt?*

[...]

251 *Nem lenne rossz bulizni egyet!*

252 *A bajai fiuk üdvözlétüket küldi a „piros fekete” lanyoknak*

253 *Minden szép lányt sokszor puszilnak a bajai srácok! Üzenet: az esti buliban találkozunk! a „Csíkoshajú” és a klick}*

A dialógus lehet (a) ismerkedés vagy a szópárbajokból jól ismert (b) kikezdés. Egy ilyen „kikezdés” indult el az sms-falon. A párbeszédláncolatot szemantikai elemek kapcsolják össze: *kisbalta – kisbalta, Tufi – tufi* (név), *Varga Gábor – Varga, brazil ismerősei – cigányfalviak*:

{9 *Varga Gábort az édesapja várja a bejáratnál a ruszki kisbaltával*

10 *Tuzsér nagy cigányfalu. Tufi is onnan jött! A kisbaltás fiú!!!*

11 *Laposfejü tufit keresik a brazil ismerősei. Kellene nekik egy kétballas focista*

[...]

19 *Vargának küldöm: minden rendes férfi egy nővel van de te amilyen buzi vagy most is az sms falat bámulod!*

[...]

23 *Kar, hogy nem vagyok egyedül. Vannak Ciganyfalviak is a 2. sorban!}*

³ A sorszámok a jelzett korpusz anyagában a számítógép által jegyzett tényleges sorszámokat jelentik. A sorszámok alapján tehát visszakereshető minden szöveg. A szövegek helyesírásán nem változtattam. Tehát megmaradtak az elütések, a csupa nagybetűs formák is.

Mint ebben a dialógusban is megfigyelhető, a kikezdés „kedvelt” módszere a rasszizmus: itt a cigányozás (*brazil, cigányfalviak*), illetve a szexuális mássággal (homoszexualitás) való megbélyegzés. Ezt a következő szöveg is mutatja: 28 *Nézzétek az első sor jobb szélén azt a két buzit akik azt hiszik hogy mindenki más buzicsak az ő szerelmük tiszta!*

A vallomás az érzelemkifejező nyelvi funkcióhoz kapcsolódik: 71 *Szeretelek Dani!Tök jó hogy lesz disco 21-kor Csátok!*

Az sms-falom fölfedezhető az identifikációs funkció is: 8 *Boros Záhonyból csöves.*

Játék a kóddal

Kóddal való játéknak azt nevezem, amikor az adott technikai közege referál a közlő. A kommunikációs médiummal, kóddal való próbálkozás, játék a meta-nyelvi funkciót valósítja meg, és minden új médiumra jellemző. Megfigyelhettünk ilyen „játékok” a graffitiben („*Hülye, aki elolvassa!*”), a jelvényfeliratokban, a tetovált szövegekben, villámpostalevelekben stb. A mobilkommunikációban különösen az sms kínál lehetőséget a kóddal való játéokra. Például: 12 *Én egy orgazmust okozó sms vagyok. Azért kerültem a te készülékedbe, hogy valami jó is történjen ma veled. Tudom, hogy élvezed, mert mosolyogsz!*

Ez az sms személyes kommunikációs környezetben indult el, s tréfa-ként sokan továbbküldték. Ez a funkció egyébként egyértelműen folklór funkció (lásd később is). Kimondottan sms-falra született metanyelvi közlések azonban a következők (a legtöbben megjelenik az sms-fal megnevezése teljes formában, avagy egyszerűen csak *fal*-ként):

20 ? *EZA LEGJOBB KÉRDŐJEL AMIT VALAHA EMBER FALRA KREÁLT.*

31 *...;...;...;”.; „részlet AFALRA HÁNYT BORSO című műből.*

98 *KÜLDJETEK SMS-T MERT CSÖDDBE MEGYVÜNK! WESTEL*

101 *A fesztival legkedveltebb programja az SMS-fal bamulas. A legtovabb bamulok közt ingyen szemvizsgalatot sorsolnak ki!*

142 *Istenem! Értelmes dolog ám egy falat bámulni! Ja tsá! ne röhögjete!*

172 (192) *A „Minden házfalat cseréljük SMS-falra” alapítvány támogatókat keres. jelentkezni az infopulnal lehet!*

181 *A rendszer túlterhelődött. A fal 5 mp. mulva megsemmisül. sok sikert Jim*

200 *Csak 3 SMS van.?*

A kóddal való játék egészen sajátos formája a beugrató, avagy az általam alkotott terminussal a kataforikus (rejtvénytyszerűen előreutaló) szöveg. A műfaj alapvetően a nyelv lineáris törvényszerűségét használja fel humorforrásként. Vagyis azt, hogy bizonyos (itt most: lényegi) mondanivaló csak később következik, vagyis úgy tesz, mintha egy bizonyos, az előzményekből kikövetkeztethető témáról lenne szó, azután kiderül, hogy a többértelműségből adódó csapdába esünk. Például:

15 Akarsz engem? Már sokan megkaptak, de még senki nem panaszkodot!A szivinfarktusod!

Illetve egy másik, szorosan ezt utánzó (és többször is a falra került) szöveg:

118 (191, 233) Kivánlak! Kellessz nekem!Ugyis megkaplak!Ágyba akarlak kényszeríteni.Ugy megizzasztani hogy remegj!Tudom hogy lázban fog égni tőlem a tested.ÜDV: INFLUENZA.

3. kép: Sms-falfirka

Ilyen szövegtípus persze korábban is létezett (például elég sokáig a diákújságok, illetve a humoros lapok éltették). A mobiltelefon kijelzőjén azonban magától értetődően a legsajátabb közegébe került a kataforikus szöveg. Ugyanis a kijelzőn egyszerre csak 3-4 rövid sor látható, tehát a szem nem szaladhat előre a szöveg végére, a gyorsolvasás technikája ki van zárva. Tehát „kötelezően” sikerül csőbe húzni először az olvasót. Az sms-falon természetesen az egész szöveg látható (ennyiben a humor nem csattan akkorát, mint hagyományos mobiltelefon esetében). További változatok, amelyek egy sémára – szintén az erotikára vagy a durva szexualitásra – való rájátszással csalják törbe az olvasót.

21 AZ EGÉSZ ÉLETEM A TIÉD VOLT!SOHA NEM MENTÉL EL NÉLKÜLEM.MINDIG MEGOVTALAK, DE TE KIHASZNALTAL, ELDOBTAL, ÉS MASIKAT KERESTÉL!TUDOD KI VAGYOK? „DUREX”

22 SZERETTEM VOLNA NEKED SZÉPET, KEDVESET ÉRZELMESET, EROTIKUSAT, IZGATOT, SZEXIT ÉS OKOSAT KÜLDENI, DE ÉN NEM FÉREK RÁ A KIJELZÖRE:)

141 *Imádom ha te vagy felül így melegséget érzek belül. Hosszu ujjaid a fellegekbe visznek, ugye nem dolsz be a viccnek? Nem is lenne uncsi de sajnós ez egy PULCSI*

144 *A rendőrség keres valakit, aki jól néz ki, szimpatikus, szexi, vonzó és hihetetlenül jó az ágyban! Te biztonságban vagy, de én hová bújjak el?*

A kóddal való játék és a beugrató kataforikus szöveg találkozhat is (mint például a következő nem tipikusan csak sms-fal üzenetben):

24 *Tisztelt előfizetőnk! Kötelességünk tájékoztatni Önt, hogy már jó ideje figyeljük tevékenységét. Most éppen sms-t olvas!*

Még egy funkció, a normatív is a kóddal való játékhoz kapcsolódik. A mindennapi nyelvhasználatban is rendszeresek a normatív felhívások, ugyanúgy az sms-falon is, mint a nyilvánosság terepén felbukkannak ilyen, az illendő nyelvhasználatra utaló szövegek. Az első még csak ironikus:

179 *Jövöre új pályázattal bővül a fesztivál, mert a leendő ujságírók nem tanultak meg helyesen írni! A fődíj egy Magyar Helyesírási Kézikönyv 14. kiadása! Csiga.*

De sokszor udvarias felszólítás jelenik meg falon (és rá udvarias válasz), illetve önkorrekción:

{35 *Mindenkit szeretettel megkérünk, hogy KULTURALT üzeneteket küldjön az sms falra!*

[...]

37 *Szeretnék elnézést kérni de elragadtattam magam egy picit nagyon}*

{39 *Remek a hangulat, itt Göbölön*

[...]

41 *Bocs Gödöllön.*}

Hír és reklám

A DUE sajtófesztiválján a szervezők is igyekeztek feladatot adni a sms-falnak. Pályázatot hirdettek a falra küldendő hírekre: a sajtófesztivállal kapcsolatos híreket kellett írni. Születtek hagyományos hírek (mi zajlik most), de nagyon sok hír reklám formájában bukkant fel. Ez a hír-reklám, hír-szórakoztatás egybemosódására utal (úgy tűnik már az ifjú tollforgatók fejében is):

72 DUEfesztivál receptje: 2000 diák programokkal meghintve sztárokkal fuszerezve buli mellett talalva. Idén 9.ik alkalommal lakhatunk jól! Pattee

95 IX.Országos Sajtófesztivál a Gödöllőn- mindenki ISTENIEN érezte magát itt, az általános iskolától az egyetemig, jövőre te se hagyd ki!!

107 Itt a DUE, itt a WESTEL, szép az élet SMS-sel! Az ajándékot megnyerheted, ha józan eszed nem WEST(ed) EL! KATA&Andi

171 GYERE DUEZNI, HOGY JO CIKKEKET TUDJ IRNI!!!

190 E médiaparty meghozta szívünkbe a tavaszt, WESTEL és az RTL KLUB engem bizony maraszt!

193 Haverok, buli, sajtófesztivál, lázba hoz a sok médiasztár! A falra egy SMS-t teszek, ezzel egy Nokiát nyerek!!!

Az sms mint folklórközeg

A bevezetőben utaltam rá, hogy az sms részben magánmédiium, részben tömegmédiium; s mint tömegmédiium a (jellemzően mai) folklór hordozója, közvetítő közege is. A folklorisztikai álláspont szerint a folklór (népköltészet) nemcsak szóbeli lehet, hanem írásbeli is. E felfedezés nyomán indult el a népi (paraszti) írásbeliség kutatása, amely újabban írásantropológia néven is felbukkan. A népi írásbeliség a korábban a telefax, a fénymásoló, az 1990-es évektől az internet és az sms megjelenésével új lehetőséget kapott. Ezek az eszközök – ahogy a bevezetőben említettem – az úgynevezett másodlagos írásbeliséget jelenítik meg. A gödöllői rendezvény sms-falán a következő folklórműfajokat lehetett megragadni:

(a) húsvéti locsolóvers:

14 Árok partján döglött ló, én vagyok a húsvéti távlocsoló! Szabad-e locsolni? psz, pssz, psssz

26 Zöldeerdőben jártam bebasztam és hánytam, elakartam dölni nesze bazdmeg kölni.

182 Zöld erdőbe jártam, DUE-sokat láttam, vettem egy tombolát, nyertem egy Nokiát!

(b) erotikus vers:

122 (235) Vén fiú sóhaja: fogatlan ínemmel harapom kebledet reszkető kezemmel markolom seggedet lankadó pöcsömmel bökdösöm pinádat lennél csak fiatal hülyére kúrnálak!

(c) vicc:

170 Tudjátok, mi a nő föléje ellentéte? A Hím alája.

(d) rigmus (csasztuska):

123 GÖDÖLLŐ EGY JO KIS VÁROS, DUE-WESTEL SZUPER PÁROS!

(e) választási sms:

194 *Mi a fidesz jelszava? 3gyerek, 4kerék, 5karika, 6alom, 7főig!!!*

205 *HAJRÁ MAGYARORSZÁG, HAJRÁ MAGYAROK! MINDHALÁLIG ORBÁN VIKTOR!*

Az (a), (d) és (e) szövegek az adott időszakban természetesen motiváltak voltak. A fesztivált közvetlen húsvét és a 2002. évi választások után rendezték. Ezért nyilvánvalóan a telefonok memóriájában maradtak a húsvéti és választási sms-ek, s ezeket lehetett kész szövegeként elővenni. Akárcsak a hagyományos folklór esetében, amikor kész szövegeket időszerűsítenek, avagy egyszerűen csak esztétikai célból használnak.

Az sms-falakon felbukkan a filozofálgatás (bölcsekedés, szentenciaalkotás) is. Ez ugyancsak emlékeztet a szóbeliségre, de a graffitira is. A graffitikutatók úgy tartják, hogy egy graffitikultúrában a következő lépcsőfokon keresztül megy át a szövegfejlődés: erotikus, szexuális (obszcén szövegek) → közéleti szövegek → filozofikus szövegek. Kis megszorítással ezt a fejlődéssort a gödöllői sms-falról is elmondhatjuk. Viszonylag nagyszámú erotikus-szexuális tartalmú szöveget kisebb számú közéleti és filozofikus szöveg követ. Igazából két olyan szöveget találtam, amely ez utóbbi kategóriába illeszthető, (gyermeki módon) bölcsekedő, nyelvi játékot alkotó:

120 *a COLA NEM IS COCA, HANEM LEHET, ESETLEG TESCO, CORA, VAGY PEPSI, DE MEM SZIGET, INKÁBB HAVEROK, BULI, HANTA, DE LEHET AKÁR MANTA...*

143 *A dohányzás 7 perccel rövidíti+ minden ember életét, a sex 15perccel hosszabbítja.ÜzenjÜK minden dohányosnak:KURJATOK AZ ÉLETETEKÉRT! puszt: Cseh Judit : -)*

A másodlagos írásbeliség formai sajátosságai

A másodlagos írásbeliség egyik megjelenési formája az sms és az sms-fal. Természetes a csupa nagybetűzés (véletlenszerű beállításnak is következménye lehet), a hosszú ékezetes betűk mellőzése (többet kell nyomkodni az ékezetek megkereséséhez), a szóközök olykori mellőzése, különösen a „felesleges” szóközök, az írásjelek után (a helyesírásban) következő szóköz mellőzése, a betűtörlés. Az sms-falak nyelvhasználata azonban több területen meglehetősen különbözik a magán célú sms-től. Míg a magán célú sms-ekben jóval nagyobb az agresszív tömörítés, rövidítés, addig a nyilvános sms-falon jóval kevesebb rövidítést találhatunk. Viszonylag kevés a hiányos, nehezen értelmezhető szöveg. Például az ilyen:

62 *TÖK ZSÍR!*

63 *Jó! (A GAGYI)*

95 *Taknyos csiga!*

Az sms-kultúrában igen gyakori emotikonok (mosolyikonok), általában a másodlagos írásbeliségre jellemző valódi képköltés az sms-falom csak visszafogottan jelentkezik. Például *+bánja* (megbánja), *mindl* (mindegy), illetve a már emlegetett kicsillagozás. Vannak persze erre is törekvések: 31 .:,:;,:,:;”:; „*részlet AFALRA HÁNYT BORSO című műből*. Valamint egy, a helyesírástól eltérő szabálytalanság sajátos fokozásának fogható fel: 14 *Árok partján döglött ló, én vagyok a húsvéti távlocsoló! Szabad-e locsolni? psz, ppsz, psssz*.

A másodlagos írásbeliség (szlenges írásbeliség, beszédközeli írás) sajátos szabályszerűségeket mutató szövegeket hoz létre. Például:

173 Ma van aprilis 26odika, minden évben a DUÉsok kedvenc napja: haverok, buli, zene tánc, Gödöllon csak Téged vár! Aki nem jön +bánja, aki itt van jövőre is kívánja!

Logikájuk közel áll a beszélt nyelv szintaktikai, szemantikai és szövegformai szerveződéséhez (vö. Schwitalla 1997). Megfigyelései alapján ezeket az sms-szövegeket jellemzi még bizonyos esetekben a tömörség, a laza grammatikai szerkesztésmód, a szukcesszivitás. A többség – föltehetőleg a gyorsaság miatt – nem feltétlenül akarja kihasználni a rendelkezésére álló teljes területet (a 160 karaktert). Példa a meglehetősen lazán szerkesztett és nehezen értelmezhető szövegre:

147 Szega SKACOK!! Ugye milyen uncsi, milyen kevesen vannak, akik viszontl vannak azok is tök bénák VALAHOL DE NEM ITT! MERT ITT TÖKJO A BULI ÉS MINDEN SUP!! CUPpPpPpPp.

Az elkészítés sormintának, az írással való esztétizáló hatásnak is felfogható. Az sms-szövegek a beszéd alinearitására emlékeztetnek: vagyis arra, hogy a beszéd-folyamatot egyéb kiegészítő kellékek segítik. A másodlagos írásbeliségben a vizuális (extratexturális) megoldások utalnak erre az alinearis módszerre.

A másodlagos írásbeliségben megfigyelhető ritmus ugyancsak az élőnyelv egyik sajátosságára emlékeztet. Például:

123 GÖDÖLLŐ EGY JO KIS VÁROS, DUE-WESTEL SZUPER PÁROS!

193 Haverok, buli, sajtófesztivál, lázba hoz a sok médiasztár! A falra egy SMS-t teszek, ezzel egy Nokiát nyerek!!!

Az sms-fal szövegtani jellemzői

Vajon mi tekinthető szövegnek az sms-falon? Lényegében minden elküldött, befejezett vagy nem befejezett (véletlenül elküldött) üzenet szövegnek tekinthető. Ritka a „magányos”, csak önmagára reflektáló szöveg, sokkal gyakoribb a másik szövegekkel vagy a helyszínnel (rendezvény, alkalom, a fal nézői) kapcsolatba lépő, s ily módon kinyilvánítottan dialogikus szöveg. Közel járhatunk a valósághoz, ha kijelentjük, hogy mint minden, a kommunikációs folyamatba bekerülő beszéd-megnyilvánulás, így az sms is dialógus, társalgás.

Az egy témáról szóló megnyilatkozások egy szöveget alkotnak. Természetesen az sms-falon egymás után, sőt egymásba szöve több szövegről (dialógusról) van szó! Az egymásra reflektálás szöveget eredményez, a témaváltás új szöveget. Az új szöveg lehet egészen új, de beépülhet a korábbiakba, s ekkor egy szövegsor része. Az sms-fal egész napi tartalma (a 254 megnyilvánulás) azonban nem tekinthető egy szövegnek. Ennek bizonyítéka az is, hogy az elemzésben több, élesen megkülönböztethető nyelvi funkciót és szövegtípust sikerült bemutatni. A szövegek között kapcsolat mutatható ki: mivel egyszerre három sms látszik az sms-falon, egyes szövegek szorosabb kapcsolatra is léphetnek egymással, de a már eltűnt szövegek is élnek egy darabig a figyelők emlékezetében. A dialogikusságot intratextualitásnak, a szövegek átvételét, a reminiscenciákat intertextualitásnak tarthatjuk.

Az sms-szövegekben tetten érhetjük azt a Bahtyintól származó felfogást, hogy tudniillik a beszédműfajok ugyanúgy szervezik meg a beszédünket, mint a grammatikai formák (idézi: Fehér 2000: 55).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1987. A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői. *Magyar Nyelvőr* 111: 330–8.
- Balázs Géza 1994. *Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti, 1980–1990*. ELTE-MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 64.)
- Balázs Géza 2003. Futótűz-kommunikáció. A választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr*. (Megjelenés alatt.)
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Budapest.
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Akadémiai, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 147.)
- Nyíri Kristóf 2000. Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Az információs társadalom*. MTA, Budapest. 43–64.
- Nyíri Kristóf 2001. Képjelentés és mobil kommunikáció. Vázlat. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*. Tanulmányok. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. 59–80.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London – New York: Methuen.
- Róka Jolán 2002. *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Századvég, Budapest.
- Schwitalla, Johannes 1997. *Gesprochenes Deutsch. Eine Einführung*. Grundlagen der Germanistik 33. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Veszelszki Ágnes 2002. Űzi a mobon? SMS-szövegek 2001-ben. 239–47. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. NKÖM, Trezor, Budapest.

SUMMARY

Balázs, Géza

“Turn all walls into SMS-walls”

The SMS-wall is an invention of Hungarian engineers, a device erected in public places (festivals, restaurants, squares) that serves for receiving and displaying SMS messages. The present paper analyses a total of 254 SMS texts that were sent to an SMS-wall erected by Westel Co. at the Ninth Youth Press Festival at Gödöllő, Hungary, on 26 April 2002. It is concluded that a fundamental feature of those texts is the personal and mass communicational, as well as folkloristic, situation that they are embedded in. A salient role is played by getting in touch (provocation), playing with the code (language games), and providing news items as a task (often coupled with texts of advertisements, a sign of the connection in young people's minds between news items and advertisements). The SMS-wall has also been found to play a folkloristic role (e.g. Easter rhymes), an evidence of the connection between folklore and mass communication. The SMS-wall, even though it is a public medium, nevertheless displays characteristic features of secondary uses of writing as well.

Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapelvei

1. Bevezetés

Tanulmányomban a magyar nyelvű terminológia szótározásának: összegyűjtésének, értékelésének, nyelvészeti-szakmai formálásának egyik kísérletét írom le. Az előzmények feltárásával, valamint tapasztalati és szakirodalmi adatokkal szeretném alátámasztani és felvázolni a korszerű szakszótárak elkészítésének egyik lehetséges tudományos módszerét. Feltevésem szerint ahhoz, hogy az adott szakma (jelen esetben a környezet- és természetvédelem) széles körben elfogadjon egy szakszótárt, és a szótárban szereplő terminológiai egységek nyelvészeti szempontból is beilleszkedjenek a magyar nyelvbe, célszerű, ha a szótár készítése három alapvető mozzanatból áll:

1. Párhuzamos szakszövegekből kiemeljük a már kialakult, a tényleges nyelvhasználatot tükröző terminológiai egységeket, definiáljuk a fogalmakat, majd tartalmi megfelelés alapján párba állítjuk az egységeket.
2. Szakmai és nyelvészeti szempontból értékeljük a feltárt és párba állított egységeket, illetve javaslatot teszünk a hiányzó vagy nem egységesen elfogadott alakok pótlására, megváltoztatására.
3. Az így összeállított anyagot többszörös szakmai és nyelvészeti lektorálásra bocsátjuk.

2. Előzmények

Az utóbbi években gyakran olvashatunk a nyelvészeti folyóiratokban, kiadványokban a szaknyelvek helyzetéről: a következtelen, olykor kialakulatlan terminológiáról, a szakszövegek olvasásakor felvetődő nyelvhelyességi, helyesírási

kérdésekről, a jelenségek mögött álló társadalmi, szociolingvisztikai folyamatokról. A nyelvi jelenségek leírása, rendszerezése, az okok feltárása, a változások figyelemmel kísérése nagyon fontos feladat. A nyelvhasználók, köztük a szakírók napi munkájuk során találkoznak e jelenségekkel, a fordítóknak pedig az elsők között kell megtalálniuk a több szempontból is megfelelő megoldást. Eleget kell tenniük a megbízó és a célnyelvi olvasóközönség elvárásainak a konkrét szituációban, közvetíteniük kell a forrásnyelvi szöveg feladójának üzenetét, úgy, hogy az a célnyelvi kultúrába, nyelvi környezetbe is beilleszkedjen. A feladat: „gúzsba kötöttek táncolni” (Kosztolányi 1928). E nem mindennapi mutatvány végrehajtásához társadalmi segítségre van szükségük – olyan egyezményes műfaji, grammatikai, lexikai (terminológiai), helyesírási és formai javaslatokra, melyeket célnyelvi normának nevezhetünk.

A célnyelvi normák követésének igényét nem keverhetjük össze a fordítási (műveleti) normák rögzítésével (l. Toury 1995). Az optimális fordítási stratégia kiválasztása, a fordítási döntések a fordító mint hivatásos nyelvi közvetítő szakmai kompetenciájának részei. A célnyelvi eszközrendszer kialakítása (például szótárkészítés, nyelvstratégiai döntések stb. révén) azonban nagyrészt a nyelvészet hatáskörébe tartozik. Természetesen itt is alapvető szerepe van a leíró szemléletnek, hiszen a szótárkészítés kiindulási pontja a már használatban lévő terminus technikusok alkalmazásának megfigyelése a szöveggörnyezetben. Paradox módon ezek a terminológiai egységek a szakmai nyelvhasználat gyakorlatában normaként jelentkeznek, éppen ezáltal képesek betölteni elsődleges funkciójukat, elősegíteni az egyértelmű, hatékony, gyors szakmai kommunikációt.

A címbe szereplő szakszótár készítésének igénye a Szent István Egyetem szakfordítóképzésének gyakorlatában fogalmazódott meg. A szakfordítások terminológiai kérdéseit általában a meglévő szótárak, a szakemberekkel folytatott konzultációk, a szakirodalom felkutatása révén oldjuk meg. A nemzetközi szervezetek szakmai dokumentumai azonban gyakran olyan reáliákat is tartalmaznak, melyek magyar megfelelője még nem alakult ki egységesen. Ilyenkor háttérkutatásaink eredménytelenek maradnak, s a döntés a fordító egyéni ismeretein múlik. Az ebből adódó terminológiai kérdésekre szerettünk volna választ kapni, amikor 2002. június 21-én Gödöllőre összehívtuk a környezetvédelmi szakírók és szakfordítók Tanácskozását. Célunk az volt, hogy módszert találjunk a napi munka során felvetődő konkrét feladatok megoldásához. Nyelvészeket, valamint környezet- és természetvédelemmel foglalkozó kutatókat, szakembereket, szakírókat, szakfordítókat, szakkönyvkiadókat és folyóirat-szerkesztőket hívtunk meg, akik felkészülten szóltak hozzá a hetekkel korábban kiküldött húsz konkrét terminológiai kérdéshez, de egységes válaszok, terminológiai alakok nem születtek (lásd a példákat alább). A vita mégis eredményes volt: gazdagodott szempontrendszerünk, és megfogalmazódott egy új módszerekkel összeállítandó szakszótár igénye is. 2002 őszén a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke terminológiai kutatócsoportot hozott létre, melynek szakmai összetételét a nyári kerekasztal-beszélgetés elvei szerint alakítottuk ki: a szaknyelvet használó és folyamatosan alakító szakembert, a magyar nyelvi normákat és hagyományokat képviselő nyelvészt, a fordítási problémákat ismerő szakfordítót, valamint a terminológiai

adatbázis létrehozásában és kezelésében közreműködő informatikus szakembereket egyaránt bevontuk a terminológia összegyűjtésébe, rendszerezésébe. A szakértők e csoportjával féléves intenzív kutatómunkával alakítottuk ki a szótár elkészítésének alábbi elveit.

3. A kétnyelvű szakszótárakkal és a magyar terminológia használatával kapcsolatos problémák és ezek megoldási javaslatai

(A példák a környezet- és természetvédelem témaköréből valók. Vastag dőlt betűvel jelzem a szakértők által javasolt formát, amennyiben már megszületett a megállapodás.)

3.1. A folyamatos megújíthatóság igénye – a tezaurusz forma

A napjainkban állandóan változó tudományos és szakmai élet újabb és újabb reáliákat fedez fel vagy hoz létre, újradefiniálja a fogalmakat, vagy eddig nem létezőket alkot. Ezt a gyors változást az ábécérendbe szedett, hagyományos kétnyelvű szótárak nehezen követik. Emellett a szaknyelvre – precizitásából adódóan – különösen jellemző, hogy a fordítás megfelelésének alapegységei nemcsak egyes szavak, hanem többtagú kifejezések is lehetnek. Ezeket a kollokációkat azonban az ábécérendbe rendezett szótárakban nem egyszerű fellelni.

„A rendezett terminológia mindenképpen hierarchikus felépítésben jelenik meg, mintegy thesaurus formájában. [...] A logikai kapcsolatokon alapuló és azt tükröző szótárszerkesztési rendszer, illetve szerkezet biztosítja, hogy a terminológia mint mesterséges, rendezett struktúra létrejöhessen és fennmaradjon” (Kis 1978: 256). Célszerűnek látszik tehát, hogy a szakszótár tezaurusz formát öltjön, így a szakma fejlődésével bővíthető lesz a szóanyag. Emellett ha a fogalmak definíciója vagy helye változik a tudományág rendszerén belül, a tezaurusz forma lehetővé teszi, hogy az egymásra utaló fogalmakat, megnevezéseket a szakma rendszerének megfelelően, együttesen gondolhassák újra a szakértők. Így könnyebb elkerülni a következtelenségeket, az idegen elemek tükröfordítását, s egyszerűbb kialakítani az újabb terminus technikusokat is. A tezaurusz formába rendezett szótár a kollokációk keresését is megkönnyíti.

A szótár tudományossága és bővítése, megújíthatósága érdekében tehát a terminológia gyűjtésének módszere és a szakszótár formája egyaránt a környezet- és természetvédelmi szakma belső rendszerét követi. A szakma azonban nem egységes saját szakterületeinek megállapításában, egymáshoz rendelésében. Ezért célszerű, hogy a szótárkészítők a szótár szempontjából előzetes szakmai döntést hozzanak a tudományág felosztásáról, az anyaggyűjtés tematikus és időbeli korlátjairól. Bár a terminológia rendszerezése érdekében a tudományág rendszerét kívánjuk követni, hangsúlyozzuk, hogy előzetes döntéseink meghozatalában a szótárkészítés gyakorlati szempontjai az elsődlegesek, s nem a szakmai állásfoglalás. Fontos azonban, hogy a kialakított rendszerbe a természet- és környezetvédelem

valamennyi területe besorolható legyen, és valamennyi irányzat képviselője tájékozódni tudjon benne.

Néhány példa a jelenleg hiányzó alakokra és a terminológia következetlen alkalmazására (részletesen l. Dróth 2002; a kategóriák kialakításához részben felhasználtam: Országh 1977: 151):

A) Hiányzó alakok: a szaknyelvi kifejezésnek nem alakult még ki a magyar nyelvű megfelelője, ezért a fordítók analóg magyar kifejezést alkalmaznak, vitatott tartalommal, például:

- a. *bycatch* – *mellékfogás / szeméthal / gyomhal / vakfogás*
- b. *wetland* – *vizes terület / vizes élőhely / vizes tájék / nedves vidék / nedves terület / bővizű tartomány / mocsár*

B) Következetlenség: a szaknyelvi kollokációkat különböző stratégiák szerint fordítják, néhányuknak több fordítási változata is van:

1. A kollokáció tagjai idegen nyelvből kölcsönzött alakok, melyek megőrzik az idegen (elő-)képzőket (például: *pre-dispersal seed predator* – *pre-diszperzális magpredátor*).
2. Az idegen alak rövidítése is tükörfordításban szerepel (például: *pre-DSP* – *pre-DMP*)
3. A kollokáció mindkét (vagy több) tagja idegen nyelvből kölcsönzött alak, magyar képzőkkel, helyesírásban gyakran a jelöletlen viszony figyelembevétel nélkül (például: *intraspecifikus kompetíció; diszturbancia faktor, relatív abundancia, kumulatív relatív abundancia diverzitás*).
4. Tükörhibrid: a magyar fordításban használatos szóösszetételnek egyik eleme idegen kölcsönző, a másik eleme az idegen nyelvi szó magyar egyenértékese (például: *diszturbált állapot, abundancia változások, abundancia eloszlások, abundancia-mintázat, közepesen abundáns, élőhelyfolt-abundancia, kumulatív relatív abundancia görbék; regionális fejlesztés*)
5. Mindkét szó az angol elem magyar egyenértékese (például: *regional development* – *térségfejlesztés*)

C) Következetlenség: a szaknyelvi köznevek kezdőbetűjének következetlen írása (a magyar alak esetében idegen hatásra), mely zavarja az értelmezést, például: *Common Agricultural Policy / common agricultural policy* – *Közös Agrárpolitika / Közös Agrár Politika / közös agrárpolitika / közös mezőgazdasági politika*.

3.2. A szövegkörnyezet elérhetőségének igénye

A hagyományos szótár nem ad eligazítást a kontextus szerint megfelelő szó kiválasztásához. A fordítások párhuzamos elemzésekor gyakran tapasztaljuk, hogy a fordító olykor olyan megfelelőt választ, mely pusztán lexikai síkon nehe-

zen indokolható (lexikai vagy grammatikai cserét – például szófajváltást végez) (Váradí 2001: 268–70).

A szövegek környezet dokumentálása, a szűkebb, mondat szintű kontextus tárolása és megjelenítése számítógépes módszerekkel megoldható. Csoportunk a terminológiai egységek gyűjtésekor párhuzamos szakszövegeket dolgoz fel: az idegen nyelvű szakszövegekből kiemelt terminológia megfelelőjét keressük a magyar nyelvű szövegekben. Párhuzamos szövegeknek olyan két- vagy többnyelvű szövegeket nevezünk, amelyekben egy eredeti szöveg és annak egy- vagy többnyelvű fordítása szerepel, illetve olyan egynyelvű – esetünkben eleve az idegen nyelven, illetve eleve magyar nyelven írt – szövegeket, melyek tartalmuk, funkciójuk, keletkezési körülményeik hasonlósága alapján párba állíthatók. Ezeket a mondat szintjén illesztjük egymáshoz, számítógépes eszközök segítségével. A kontextuális jelentést tehát a párhuzamos szövegek mutatják fel, s az ezekből kiemelt mondat mint fordítási egység szükséges és elégséges kontextus a szakkifejezések jelentésének bemutatásához. A párhuzamos szövegekből kiemelt terminológiai egységek megfeleltetése a szövegek kontextuális és funkcionális hasonlósága következtében kétirányú (ennek bizonyítása: Váradí 2001).

A szótár készítésének alapja tehát egy szaknyelvi korpusz létrehozása, mely egyben régóta hiányzó kutatási anyagot szolgáltat a fordítástudomány és a nyelvészeti kutatások számára (l. Klauddy 2001).

3.3. A fogalmak definiálásának igénye

A kétnyelvű szótárak a forrásnyelvi címszót a célnyelvi megfelelők felsorolásával definiálják. Ezek az alakok együttesen, indirekt módon rekonstruálják a címszó jelentését, a felsorolt kifejezések fordítási megfelelőinek számítanak. A hagyományos kétnyelvű szótárakban maga a szócikk gyakran redundáns (több pontban közli ugyanazt a tartalmat). Másfelől a közölt ekvivalensek többsége általában egyirányú (azaz nem vezet vissza az eredeti címszóhoz a másik nyelvben) (Váradí 2001). Például a következő kifejezés, mely gyakran szerepel a szakszövegekben, dokumentumokban:

policy – 1. *politika* – 2. *elv / irányelv / alapelv / célkitűzés / vmi kezelési szokásai / szabályai / előírásai / eljárás / rendezési elv / átfogó terv / átfogó kezelési elv* – 3. *okosság, politika, diplomácia, előrelátás*

Néhány példa a *policy* visszafordítására:

- *elv* – *principle / concept / maxim*
- *irányelv* – *guidance / guideline / governing principle / principle*
- *célkitűzés* – *objective / object*
- *előírás* – *form / formula / formality / imposition / precept / recommendation / regulation*
- *eljárás* – *action / deal / do / law / method / mode / move / operation / proceeding / step / treatment / trial / way*

A környezet- és természetvédelmi szakemberek segítségével rövid, magyar nyelvű definíciókat készítettünk, ezek szolgálják majd az angol, a magyar és a német kifejezések közötti megfeleltetést. Ezek a definíciók mint a megfeleltetés eszközei, valamint a számítógépes adatkezelés lehetőséget ad arra is, hogy a szótár anyagát akár angol–magyar, akár magyar–angol irányból listázzuk. Ha nemcsak egy idegen nyelv terminológiáját feleltetjük meg a magyarral, hanem kettőt vagy többet, különösen nagy gondot kell fordítanunk a megfeleltetésre. A német környezetvédelmi terminológia például tartalmilag több helyen eltér az angoltól, mivel a német szakemberek néhány fogalmat másként definiálnak. Magyar anyanyelvű szótárkészítők esetében célszerű, ha nem az angol és a német terminológia közötti megfeleltetésre törekednek, hanem mindkét nyelvhez a magyart rendelik. Emellett fontos a csoport munkájába olyan szakembert is bevonni, aki a német, az angol és a magyar terminológia és a definíciók összhangját lektorálja.

3.4. A szaknyelvi rétegek szerinti rendszerezés igénye

A hagyományos kétnyelvű szakszótárak ritkán sorolják be a párhuzamos szóalakokat a szaknyelv stiláris rétegződése szerint (nómenklatúra, terminológia, köznyelvi alak). Ezért a nyelvhasználónak nehéz eldöntenie, mikor alkalmazhat magyar megfelelőt, és mikor helyes, ha átveszi az idegen szót. Ez a bizonytalanság ma gyakran az idegen kifejezések átvételét eredményezi, ezzel gátolja a magyar szaknyelvi terminológia kialakulását.

Mivel a készülő környezet- és természetvédelmi szótár célközönsége az ismeretterjesztő művek olvasóitól a nemzetközi egyezményekkel dolgozó szűk szakmai rétegig terjed, a szakszókincs három fő stílusrétegébe tartozó kifejezéseket egyaránt tartalmazza majd a kiadvány a stílusréteg megjelölésével az egyes szócikkekben belül. A szótárépítésben résztvevő környezetvédelmi szakemberek, nyelvészek, fordítók szoros munkakapcsolatuk (internetes hálózat és rendszeres konzultációk) révén képesek a terminológia szakmailag és nyelvészetileg egyaránt megfelelő stiláris besorolására (l. Dániel 1978, Mihalovics 2000). Ez lehetővé teszi, hogy egyszerre szolgáljuk a magyar nyelvhelyesség ügyét és a környezetvédelmi szakma igényeit: csak ott magyarítsunk, ahol az a szakma szempontjából is elfogadható, ahol azonban lehetőség van rá, tegyük meg ezt a lépést (l. Fábián 1993: 574). Ennek nyelvstratégiai szempontból két kedvező következménye lehet: 1. számos magyar kifejezés kerülhet a szaknyelvnek abba a rétegébe, melyből a legtöbb kifejezés áramlik a köznyelvbe, ráadásul a magyar helyesírás szabályainak megfelelő alakban; 2. a legszűkebb szakmai réteg számára fontos idegen eredetű terminológiai egységek megfelelő jelentésben, valamint morfológiai és ortográfiai megfontolások után kerülnek be a szakszótárba. Ezekre a megfontolásokra a valós nyelvhasználat is lehetőséget ad: a párhuzamos szövegekben számos változatot találunk az egyes terminológiai egységekre (l. Dróth 2000 és 2002). Például:

- a. *predation* – *predáció* (nómenklatúra) / *zsákmányolás* / *ragadozás* (terminológia) / *zsákmányszerzés* (köznyelvi alak)

- b. *disturbance* – *diszturbancia* (nómenklatúra) / *bolygatottság* (terminológia) / *zavarás* (köznyelvi alak)
- c. *abundance* – *abundancia* (nómenklatúra) / *egyedsűrűség* (terminológia) / *gyakoriság* (köznyelvi alak)

3.5. A hivatalos dokumentumok hibásan fordított terminológiai egységei szakszerű felülbírálás után javítva kerüljenek a szótárba

A kormányprogramok, stratégiák, egyezmények, szerződések stb. nevének fordítási elve: ha egyszer már hivatalosan le lettek fordítva, akkor azt úgy kell használni a továbbiakban, és így jelenik meg a hivatalos kétnyelvű terminológia-gyűjteményekben is. Előfordul azonban, hogy a hivatalos fordítást szakszerűtlenül készítik el: többnyire a kifejezés helyesírása, de olykor maga a szóalak is kifogásolható.

A környezetvédelmi szakma kialakulóban van, számos vita folyik a tudományág rendszeréről és fogalmairól. Ahhoz, hogy az ország különböző felfogású szakemberei szemében egyformán hiteles legyen az új szakszótár, fontos, hogy készítői, köztük a szakmai tanácsadók ne egyetlen szakmai csoportból kerüljenek ki. Szakmai lektornak olyan szakembert kérünk fel, akit a környezetvédelmi szakma általában elfogad. A valódi tartalmi, szakmai, rendszertani megfelelés mellett fontos a magyar nyelvű szakszó alaktani, nyelvhelyességi elfogadhatósága is. Ezért segítséget kérünk az MTA Magyar Nyelvi Bizottságától – Zimányi Árpád aktív közreműködésére munkánk első szakaszában is építettünk. A szakértői csoport állásfoglalása alapján és a folyamatosan korszerűsíthető szakszótár mint norma segítségével a kifogásolt alak helyébe egységes, elfogadott alakot lehet bevezetni. Például:

- a. *Convention on Biological Diversity* – *Biológiai sokféleség Egyezmény* (a hivatalos magyar fordítás!) / *Biológiai Sokféleség Egyezmény* / *a biológiai sokféleségről szóló egyezmény* / *a Biológiai Sokféleségről szóló egyezmény* / **Egyezmény a biológiai sokféleségről** / *Biodiverzitás Egyezmény* / *Biológiaisokféleség-egyezmény* / *Megállapodás az élettani sokféleségről* / *nemzetközileg elfogadott egyezmény az élettani sokféleségről*
- b. *Kyoto Protocol* – *Kyotói Jegyzőkönyv* (a hivatalos magyar fordítás!) / *Kyotói Egyezmény* / *Kyotói Protokoll* / *Kiotói Egyezmény* / **Kiotói Jegyzőkönyv** / *Kiotói Protokoll* / *kiotói Megállapodás*

4. Befejezés

Korábban az Európai Unió dokumentumainak, kiadványainak fordítási problémáiról írtam tanulmányt a *Nyelvőr* hasábjain. Példákkal érzékeltettem, mennyire sürgető az egységes terminológia kialakítása, a megfelelő szakszótárak létrehozása, az egyes szakterületek szakemberei, nyelvészek, fordítók, informatikusok

együttműködésével. Munkatársaimmal azóta arra törekszünk, hogy a terminológia rendszerezésének fent vázolt elvei megvalósuljanak. Az együttműködés személyi és tárgyi feltételeit elsősorban az a szerencsés körülmény biztosítja, hogy egyetemünkön a szakmai képzés mellett párhuzamosan szakfordítóképzés is folyik. Napi munkánk során természetessé vált a közös gondolkodás a környezet- és természetvédelem szakemberei, valamint a szakfordítás és a kontrasztív lexikográfia szakemberei: oktatók, hallgatók, doktoranduszok között. Napjainkban a szakfordításhoz és a terminológiakutatáshoz szükséges háttérinformációk megszerzése, a fordítási döntések nagy része olyan differenciált ismereteket feltételez, melyek kialakítására a graduális ágazati szakfordítóképzés ideálisnak tekinthető. Reméljük, szótárkészítő munkánk hozadékaként széles látókörű, anyanyelvüket, ezen belül a magyar szaknyelvet igényesen használó, mély szakmai tudású természet- és környezetvédők kerülnek majd ki csoportunkból és egyetemünkről.

SZAKIRODALOM

- Dániel Ágnes 1978. A terminus fordításának néhány kérdése. In: Fülei-Szántó E. és Gereben Á. (szerk.): *Nyelvpedagógiai írások I.* Budapest: MKKE Nyelvi Intézet, 304–13.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az EU terminológiája! *Magyar Nyelvőr* 125: 287–97.
- Dróth Júlia 2002. *Beszámoló a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozásáról.* (Elhangzott: II. Szaknyelvoktatási Szimpózium, Debrecen, 2002. november 16.)
- Fábián Pál 1993. (Hozzászólás a vitához) *Magyar Nyelvőr.* Az 1992. október 15–16-i nyelvművelő konferencia és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia teljes anyaga. 575.
- Kis Ádám 1978. A terminológia rendszerezése. In: Fülei-Szántó E. és Gereben Á. (szerk.): *Nyelvpedagógiai írások I.* Budapest: MKKE Nyelvi Intézet, 252–6.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 126:
- Kosztolányi Dezső 1928. Ábécé a fordításról és a ferdítésről. In: Kosztolányi D.: *Nyelv és lélek.* Budapest: Osiris Kiadó. 512.
- Mihalovics Árpád 2000. A politikai szaknyelv néhány sajátossága. In: Mihalovics Á. (szerk.): *Tanulmányok a politikai szaknyelvről.* Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 29–61.
- Várad Tamás 2001. Kontrasztív szemantikai kutatások párhuzamos korpusz segítségével. In: Gecső T. (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and beyond.* Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

Dróth Júlia

SUMMARY

Dróth, Júlia

The principles of an up-to-date technical thesaurus

In recent years, the social importance of technical translations has been growing exponentially, and this increase raises new issues in the fields of language use, language planning, and lexicography. We keep experiencing the signs of linguistic interference: some of the traditional grammatical, stylistic

and orthographical features of the Hungarian language as a target language undergo changes, in line with the features of the source languages, and new features tend to be transported from the source languages to Hungarian. The formulation of a generally acceptable Hungarian terminology that corresponds to the meaning and function of the source text as well as to the traditions and norms of the target language is of great urgency. The paper aims at summarizing recent studies and attempts at identifying new principles and methods of creating an up-to-date technical dictionary. In analysing the need for such a dictionary, the paper also intends to describe and classify some of the novel phenomena in the field of terminology.

Ki is a mi egyik szomszédunk? („Minek nevezzek?”?)

1.

Jugoszlávia hivatalosan is megváltoztatta az állam nevét, s már több hónapja így határozza meg magát: *Državna Zajednica Srbije i Crne Gore*, röviden pedig: *Srbija i Crna Gora*. A kérdés: hogyan fordítsuk ezt magyarra, amikor magyarul írunk vagy beszélünk?

A magyar nyelvű média nem kért és nem kapott tanácsot nyomban, sem később, de egy napot sem várhatott, ezért a határ mindkét oldalán magyar nyelven is elkezdődött a Balkánon sajátosnak tekinthető új államalakulat egyfajta megnevezése.

Az eddig szerzett információk szerint odahaza (s ideát szintén) jelenleg némi zűrzavar uralkodik e tekintetben. Már az előkészítés idején megszületett az új megnevezés magyar fordításának elképzelése is. *Jugoszlávia* helyett *Szerbia és Montenegró* az alcíme egy írásnak (*Játsszunk föderációt!* Magyar Szó, 2002. március 17. és 19., a szerző P. T.). Mostanában azonban azt tapasztalom, hogy ott is, itt is egyre általánosabbá válik a *Szerbia-Montenegró* megnevezésforma. Nyilván ez tűnik legkönnyebbnek és legrövidebbnek. Nagykötőjeles formát eddig nem láttam. Persze, hallottam vagy olvastam egyebet is. (Az ingadozás az egyértelműen megfogalmazott és a parlamentben elfogadott szerb nyelvű államnévnek csak a rögtönzött magyar fordításaira vonatkozik.)

Ezek után vajon mondhatjuk-e, hogy e tekintetben nincs is teendők, vagyis hogy az új állammegnevezés megfelelő magyar változatát létrehozta a gyakorlati rögtönzés?

A kérdésen eleve el kell gondolkodnunk, hiszen adva van tényként a szerb nyelvű hivatalos és szuverén új megnevezés, de adva van a gyakorlati szükség kényszere is az összes nem szerb nyelvű közösségekben, hogy ki-ki a maga nyelvén is megnevezhesse, amikor szól vagy ír róla. Másrészt viszont adva van két másik tény is: az idegen államnevek magyar nyelvű használatát eddig (miként általában a művelt nyelvközösségekben) nem a kényszer szülte rögtönzés nyomán tekintettük megoldottnak; továbbá akadémiai megbízatással és szakmai avatott-

sággal és felelősséggel létezik s működik a Földrajzinév-bizottság. A teendők meghatározására és az alábbi kifejtés megválaszolására is egyedül ez a bizottság hivatott és illetékes.

2.

Mielőtt a „**Hogy is írjuk?**” földadat bármely részkérdésének megoldásához fognánk, célszerű lehet emlékezniünk néhány alapszempontra. Például:

Az írott nyelv nem azonos ugyan a beszélt nyelvvel, de nem is független tőle. Úgy jó, ha a kettő együttesen is hitelesen szolgálja a kommunikációt; azt azonban ezek csak akkor tehetik meg, hogyha bizonyos mértékben külön is fejlődnek ugyan (külön lehetőségeket is létrehozva a hangzó, illetve az írott nyelvben), de lényegesen sohasem távolodnak el egymástól. Azaz anyanyelvünk köznyelvi rétege akkor fejlődik harmonikusan és életképesen, hogyha – a szakszövegekre ezt kevésbé vonatkoztatva – a beszéd általában leírható is lesz mindig, az írás pedig hasonlóképpen el- és fölolvasható.

A megfelelő írásmód meghatározásának és alkalmazásának sohasem az lenne a közvetlen célja, hogy a jelölt szöveg formailag eleget tegyen egy-egy ortográfiai szabályzat előírásainak. – Az a közvetlen cél, hogy a közmegállapodáson alapuló írásszabály majd jól tükrözze a jelölésre adott szövegtartalom nyelvi típusát, és hogy analóg esetekben alkalmazható legyen, valamint hogy alkalmazásával az illető nyelv írott kommunikációjában a jelölt szövegtartalom általánosan, egységesen és hitelesen érthető lehessen. Ehhez a közvetlen célhoz kel a világos írásszabály és annak egységes alkalmazása.

A nyelv elsajátítása és fejlesztése (írásban is, beszédben is) nem olyan, mint egy vers, vagy mint egy dráma, melynek adott szövege előttünk áll rögzítve, s úgy sajátíthatjuk el, ha szóról szóra megtanuljuk. Az írás, illetve a nyelv egészében is működtethető, készségként, s alkalmazható jelrendszerként, sőt elsajátítható, hogy az adott példából, szabályból analógiával új, addig ismeretlen eseteket is megoldhatunk. Soha nem ismert mondatokat, képzett és összetett szavakat is hozhatunk létre.

Evvel az analógiával és rendszerszerűséggel tudjuk fölismerni a jelenségtípust és megjegyezni az új megnevezéseket, a todalékolás módját s azt például, hogy nálunk egy-egy magyar embernek általában kételemű a személyneve, vagy hogy bármelyik utcanév a magyarban hogyan írandó, hogyan todalékolható, hogyan épül föl. – Például nálunk odaát (mivel mindennapos szükséglet a fordítás és a visszafordítás) néha naponta többször is, célszerű tudnunk, hogy a szerbben nincsen *Miloš herceg utca*, *Andrić tér* (ahogyan mi fordítjuk magyarra, helyesen), hanem az ilyen utcanévek csak birtokos szerkezetben fordulnak elő: *Miloš herceg utcája*, *Andrić tere*, azaz *Ulica kneza Miloša*, *Andrićev trg*. (Ti. birtokos melléknévvel az utóbbi is egyfajta birtokos szerkezet.)

Általános jelenség, hogy a nyelvterületek peremén több száz más kontrasztivitás is találkozik így, s a nyelvi kisebbség – jobbik esetben! – anyanyelvi kö-

zösségének törzsébe kapaszkodva és ahhoz folyamatosan igazodva igyekszik életképes szinten megtartani anyanyelve épségét és szellemét.

Mindezekkel szemben az államnevekben – világszerte – egy-egy szuverén közösség maga hozza meg döntését arról, hogy a maga számára és a világ számára hogyan kívánja megnevezni és neveztetni magát. Ebben mindannyiunk számára ez az analógia, s ez benne a megtanulható rendszerszerűség: **a kész megnevezést átvesszük s lefordítjuk – naponta visszafordíthatóan.**

Végül föltehetjük a kérdést: Igaz-e, hogy egy-egy nyelvközösségen belül inkább csak az idősebb nemzedék tudhatja, hogy a hagyomány révén valami rendhagyó írásmódú, míg az évente induló újabb nemzedéknek nincsen oka ezekre a kivételekre számítani, nincsen módja ezeket „kitalálni”, hanem csak a megtanulható rendszerszerűsége építhet és épít? – Hogyha igaz, akkor a nyelvi örökségben elsőbbség illeti meg az elsajátíthatóságot, nyelvünk kódrendszerét, esetünkben pedig egy-egy államnév le- és visszafordíthatóságát – a hagyományos v. más megokolású kivételekkel szemben.

3.

Az államnevek a földrajzi nevek közé tartoznak, de mivel többnyire nemcsak földrajzilag jelölnék konkrét és körülhatárolt területet, hanem a rajta élő emberi közösség megszerveződésének és viszonyainak intézményét is megnevezik (gyakran államformaként is), az úgynevezett intézménynevekkel is rokonságban állnak. De alakjuktól és szerkezetüktől függetlenül is jelölnék intézményt: egy-egy államot.

Az államnevek esetében nagyjából többtagú megnevezésekről van szó, s éppen ezért a használatban rendszerint kialakul vagy fennmarad az ilyen államneveknek egy vagy több rövidebb változata is. (Például *Dán Királyság: Dánia.*)

Szerbia és Montenegró Államközösség esetében ikerállamról van szó, vagyis két olyan állam szövetségéről, melyek viszonylag laza kapcsolatban állnak egymással. Más szóval: hangsúlyozott az államon belüli részleges függetlenségük, s az adott esetben az eredeti (szerb) megnevezés ezt is sugallja. (A szerb mindkét területi egységnek államnyelve.)

Hasonló (= és-sel kapcsolt nevű) állam több van jelenleg (lásd lejjebb: 4. rész 5. bekezdés), s az állam alkotóelemeinek ezt **az eredeti megnevezésben kifejezett** belső viszonyát az eddigi magyar földrajzinév-írás is igyekszik tükrözni a fordításban, akárcsak a legtöbb átvevő nyelvközösség írásrendszere. Ilyen államnév például *Trinidad és Tobago Köztársaság*, vagy röviden: *Trinidad és Tobago*. Két államalkotó közösségi elem államnévbeli jelölésének jelenlegi gyakorlatunkban nincs is más módja. – Némelyik állam megnevezésében két közösségi alakulat egyesülésének(!) persze más nyoma is található. Ilyen volt például a közelmúltig **Csehszlovákia** (*cseh+szlovák+ia*), és ilyen a ma is létező *Tanzánia* (*Tanganyika és Zanzibár: tan+zan+ia*). És vannak egyesült államok, melyek ismét más módon jelzik nevükben a belső összetettséget, vagy nem is jelzik. Például *Mexikói Egyesült Államok*, *Svájci Államszövetség*, *Vietnami Szocialista Köztársaság* stb.

A **kötőjeles** megnevezésformáról szakemberek számára nyilván szólnom sem kellene külön, de – mert a magyar rögtönzött „fordítás” ilyen is hozott létre – emlékeztetőül jegyzem meg, hogy a kötőjeles forma (független államok magyar megnevezésében) belső államkapcsolatot sehol (!) nem jelöl. Az ilyen összetétel előtagja – az egyetlen *Bosznia-Hercegovin*akivételével – grammatikailag a le-szűkítő jelző szerepét tölti be mindenütt, és sohasem mellérendelő kapcsolódást jelöl. Ilyenek: *Észak-Korea, Dél-Korea, Kelet-Timor, Nyugat-Szahara, Észak-Ciprus, Dél-Afrika, Közép-Afrika, Egyenlítői-Guinea, Bissau-Guinea, Szaúd-Arábia*. Sőt csak jelzős viszonyt jelöl a kötőjel azokban az államnévelemekben is, melyek földrajzi nevekből származnak: *Új-Zéland, Nagy-Britannia, Pápua Új-Guinea; Bahama-szigetek, Zöld-foki Köztársaság*.

(Az egyetlen *Bosznia-Hercegovina* pedig nem igazi ellenpélda, ugyanis nem két állam laza kapcsolatát jelöli – Bosznia, valamint Hercegovina ebben az országban tagállamként sem létezik –, hanem ez két történelmi táj együttese, de ezen a tájon a mostani politikai megoszlás egészen másként és ettől függetlenül alakult ki. Más szóval: A mai Bosznia-Hercegovina államilag nem a megnevezésében szereplő két történelmi tájegységre tagolódik, hanem államformaként és politikai tagoltóságában ezektől független. Másrészt – és ez nyilván nem kevésbé lényeges – az említett magyar megnevezésváltozat nem is fordítása az eredetinek, ugyanis a szerb eredeti nem kötőjeles. A neve: *Republika Bosne i Hercegovine*, röviden: *Bosna i Hercegovina* – azaz magyarul: *Bosznia és Hercegovina Köztársasága* lenne, illetve röviden: *Bosznia és Hercegovina*.)

Ez az egy kötőjeles példa magyar történelmi hagyományra épül, de nem is általánosan. A Kartográfiai Vállalat 1992-es Földrajzi atlasza például az átadó nyelvet követi a névtartalom tükrözésében, vagyis *és*-sel fordít a teljes és a rövidebb megnevezésben egyaránt.)

4.

Nem szokatlan, de nem is mindennapi esemény, hogy egy állam megváltoztatja a nevét. Ez egyébként rendszerint következménye vagy velejárója annak, hogy – egy-egy történelmi vihar nyomán vagy e nélkül – a névváltoztató közösség parlamentje, vezetője vagy más vezetőtestülete döntést hoz az alkotmány-nak, az államformának vagy az állam belső tagolódásának, illetve jogrendjének alapvető megváltoztatásáról.

Precedens már van arra, hogy mi a teendők, ha egy másik nyelvközösséghez tartozó állam nevet változtat. Ilyenkor ezzel kapcsolatban nem az a teendőnk, hogy erre a magyarban is új megnevezést találjunk ki vagy fogalmazzunk meg, mert azt egyedül illetékes megtenni a megnevezést (és alkotmányt, államformát stb.) változtató állam parlamentje – a maga nyelvén. Mi tehát csak azt tehetjük, és szoktuk tenni, hogy az adott új állammegnevezést mielőbb és minél hitelesebben (visszafordíthatóan, azonosíthatóan) nyelvünkre lefordítva meghatározzuk annak magyar nyelvű megfelelőjét, és ezt a formát – egységes és kö-

vetkezetes használata végett – a magyar nyelvű közélet figyelmébe ajánljuk. Természetesen, bármelyik idegen államról van is szó.

A magyar megfelelő – bizonyára az illetékes szaktestület felelős és éber gondoskodása révén – általában hitelesen tükrözi nyelvünkön a kérdéses idegen megnevezés tartalmát, sőt (amennyire azt a magyar írásrendszer adottságai lehetővé teszik) az írásmódját is.

Az és kötőszós eredetű idegen államnevek megfelelőjéül – az említett *Bosznia-Hercegovinát* nem számítva, mely tartalmában más típusú, ezért itt nem is kivétel – a magyar fordításokban is kizárólag az és kötőszós megnevezés vált precedenssé – teljes és rövidebb alakjukban egyaránt követve az átadó nyelvet. Ezek (s most csak a rövid alakjukat említem): *Trinidad és Tobago, Antigua és Barbuda, Saint Kitts és Nevis, São Tomé és Príncipe*. Sőt itt megemlíthetünk olyan államneveket is, melyek általában csak a teljes alakjukban tartalmazzák a kettősség(!) jellegét, természetesen az és kötőszóval – a magyarban is. Ilyenek: *Saint Vincent*, azaz: *Saint Vincent és Grenadine-szigetek*, valamint: az *Egyesült Királyság* (v. *Nagy-Britannia*), azaz: *Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága*.

Ennek az elvnek felelhet meg a *Jugoszlávia Szövetségi Köztársaság* (vagy röviden: *Jugoszlávia*) megnevezést fölváltó – s írásom elején már említett – új név: *Državna Zajednica Srbije i Crne Gore*, azaz magyarul: *Szerbia és Montenegró Államközössége* – az iménti angolhoz hasonló birtokos szerkezetben, de az angol példánál is, a szerb eredetiénél is jóval rövidebb és egyszerűbb elemekkel. Sőt a fordítás még egyszerűbb (még „kezelhetőbb”) lesz birtokos szerkezet helyett tulajdonnévi minőségjelzős szerkezettel: *Szerbia és Montenegró Államközösség*.

Az adott (!) teljes megnevezés mellé kívánczik a szintén adott (!) rövid forma is: **Srbija i Crna Gora**, azaz: *Szerbia és Montenegró*, valamint egy harmadik (lehetséges) megnevezésváltozat: *Državna Zajednica*, magyarul: *az Államközösség* (vö. *az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok*).

A teljes és a rövidebb változhatók meghatározására célszerű egyidejűleg gondolnunk – persze, az eredeti megnevezésváltozatoknak megfelelően.

Amikor – a névtartalmat nem érintve – a birtokos szerkezet helyett a magyar nyelv szellemének szintén megfelelő, de a gyakorlati névhasználatban mondatba illeszthetőbb tulajdonnévi minőségjelzős formát választjuk, akkor analógiával a többi hasonló jellegű államnév fordításának módját követjük. (A magyar Földrajzinév-bizottság e tekintetben egy kivételt tett: Nagy-Britannia teljes nevében megtartotta a birtokos szerkezetet.) Vagyis: *Državna Zajednica Srbije i Crne Gore*: *Szerbia és Montenegró Államközössége* lenne, de személyrag nélkül államnévként ugyanezt fejezi ki: *Szerbia és Montenegró Államközösség*. (A rövidebb államnévformában pedig nincs is birtokos szerkezet: *Srbija i Crna Gora*: *Szerbia és Montenegró*.)

5.

Idegen nevek és megnevezések átvétele tekintetében szakkörökben közismert, de ritkán említett elve ortográfiánknak (és a világ legtöbb írásrendszerének) az átadó szuverén nyelv(közösség) tiszteletben tartása s egyúttal a hiteles (azono-

sítható) fordításra való törekvés – az átvevő nyelv szellemének megsértése vagy háttérbe szorítása nélkül. Ezt az önmegnevezésbeli illetékességet tiszteletben tartva, található a magyar nyelvre fordított államnevekben például ilyen árnyalatbeli változatosság: *Kínai Köztársaság (Kína+i)*, de van *Costa Rica Köztársaság* is (tehát nem: „*Costa Rica-i Köztársaság*”). Nem beszélve az államformából eredő egyéb árnyalat elemek magyar nyelvű tükrözéséről, mint amilyenek: *nép-köztársaság, népi köztársaság, demokratikus és népi köztársaság, népi demokratikus köztársaság, szocialista köztársaság, iszlám köztársaság, szövetkezeti köztársaság, szövetségi köztársaság, demokratikus köztársaság, arab köztársaság, arab demokratikus köztársaság, keleti köztársaság, egyesült köztársaság* stb. Másrészt a tartalmi hitelességre való hagyományos törekvést tükrözik az ilyen megnevezéselemek is: *völgység, nagyfejedelemség, hercegség* stb.

Egyébként ezeket találjuk még a nem gyakori megnevezés-utótagok között:

<i>állam</i>	<i>hercegség</i>
<i>iszlám állam</i>	<i>nagyhercegség</i>
<i>szultánság</i>	<i>unió</i>
<i>Darussalam állam</i>	<i>föderáció</i>
<i>független állam</i>	<i>közösség</i>
<i>államszövetség</i>	<i>arab szocialista népi közösség</i>
<i>szövetségi államok</i>	

6.

A Kartográfiai Vállalat és a többi illetékes forrásaink (atlaszok és szótárak), sőt a jelenlegi közszolgálati média is a mai államnevek teljes és rövidebb írásmódjában nemcsak egységes, hanem ez az egység *A magyar helyesírási szabályok* tizenegyedik kiadásán, valamint az ennek megjelenése óta az Akadémiai Kiadó által megjelentetett egyéb szakkiadványok (elsősorban *A földrajzi nevek helyesírása* című munka), valamint helyesírási szótárak megfogalmazott vagy alkalmazott elvein alapszik. Ezen elvek között is témánkban alapelvnek tekinthetjük:

A Föld bármelyik államának nevét szuverén identitásának tükrözése és egyértelmű azonosíthatósága érdekében anyanyelvünk szellemében, de a teljes hitelességre törekedve fordítjuk le, és tesszük lehetővé, hogy ezt érvényesként használhassuk bárhol a magyar nyelvű hivatalos és a mindennapi gyakorlatban.

A magyar nyelvű megfogalmazásban nem játszhat szerepet más szempont, tehát olyan sem, hogy nekünk hogyan lenne egyszerűbb, hogyan hagyományosabb a megnevezésmód, hogyan tetszene, s hogy az illető állam kicsi-e, vagy messze van-e, fiatal-e, hanem csak a föntebb említett elvszerűség megtartása lehet célunk is, föladatunk is. Nem kell megneveznünk az új államalakulatot, hanem csak magyarra kell fordítanunk a már kész megnevezést, mégpedig hitelesen és azonosíthatóan, azaz visszafordíthatóan. A visszafordíthatóságra például a Dél-

vidéken van is, lesz is szükség naponta, bárhogyan alakult is kezdeti rögtönzésük. Csak azt kell meghatároznunk, hogy – a szerb megnevezés tartalmát szem előtt tartva – ennek a fordításnak milyen írásmód felel meg a magyar államnevek részrendszerében.

Az, hogy a pillanatnyi gyakorlat eltér a fönti alapelvtől, pontosabban: hogy a magyar nyelvű gyakorlatban, főleg a Délvidéken, e tekintetben némi határozatlanság, következetlenség és tarkaság keletkezett, szerintem teljesen logikus következménye annak, hogy az új államforma és annak szerb megnevezése már a magyarság mindennapjaiban is él, mármint a délvidékiekében, és érvényben van hónapok óta. Hivatkoznak az új államalakulatra, írnak és beszélnek róla nemcsak szerbül, hanem számos más nyelven is, és nemcsak a diplomáciában, hanem a közélet sok-sok területén, mindenekelőtt a médiában. A magyar nyelvű közéletben is. De – mert a magyarságnak mindmáig e tekintetben nem volt mire támaszkodnia – többnyire rögtönözve, és többféleképpen rögtönözve jelent meg egy-egy fajta jelölés: *Szerbia-Montenegró*, *szerb–montenegrói*, *Szerbia és Montenegró* stb. De elvétve ilyen is: *Szerbia-Jugoszlávia*.

Sürgős szükség lenne illetékes szakmai döntésre és átfogó, gyors tájékoztatásra. Döntésével az illetékes testület válaszolni fog az itteni legfontosabb kérdésre is:

Követjük-e a magyar helyesírás eddig elfogadott és alkalmazott elvét és a már határozottan és többszörösen megadott precedenst, mely adva van hat államnév magyar megfelelőjében (4. rész 4. bek.), vagy ettől valamilyen (külső) okból eltérve, helyesírási alapelvünk megszegésére, illetve mellőzésére teremtünk precedenst?

7.

A magyar helyesírás fentebb említett alapelve és elvei szerint a szomszédállam új megnevezésének **teljes és rövidebb változatait** végül is az alábbi módon fordíthatjuk magukban és mondatbeli szerepüknek megfelelően:

Državna Zajednica Srbije i Crne Gore: **Szerbia és Montenegró Államközösség**

Srbija i Crna Gora: **Szerbia és Montenegró**

Državna Zajednica: **az Államközösség**

(Az egyéb fajta többtagú – nem földrajzi – megnevezések nem gyakoriak ugyan, de nem is szokatlanok mondatban sem. A különírt elemekből álló magyar és idegen elnevezések toldalékolására vonatkozó szabályokat több helyesírási kategóriában is megfigyelhetjük; köztük megvan az összhang. Példul: *Arany Jánost*, de: *Arany János-i*; *Ady Endrének*, de: *Ady Endré-s*; *Costa Ricában*, de: *Costa Rica-i*; *Rio de Janeiróból*, de: *Rio de Janeiró-i*; *Trinidad és Tobagóba*,

de: *Trinidad és Tobagó-i*. Továbbá: *a Rómeó és Júliában játszott, a Háború és békét olvasta* stb.)

A **teljes államnévváltozat** mondatbeli szerepeltetése adva van az alábbi típusban, melyet már eddig is öt államnév képviselt:

Saint Kitts és Nevis Államszövetség úgy határozott, hogy küldöttséget ment szert hozzánk.

Tagjai közé fogadta Saint Kitts és Nevis Államszövetséget is.

A finn államfő Saint Kitts és Nevis Államszövetségben tett látogatást.

Kedden érkezik hazánkba a Saint Kitts és Nevis államszövetségi küldöttség.

Meghosszabbították itt-tartózkodásukat a Saint Kitts és Nevis államszövetségbeliek.

Azaz:

Szerbia és Montenegró Államközösség külügyminisztere...

Szerbia és Montenegró Államközösséget...

Szerbia és Montenegró Államközösségben...

s Szerbia és Montenegró államközösségi kormány...

a Szerbia és Montenegró államközösségbeliek...

(A földrajzi nevek helyesírása, Akad. K., 1998: 48–9. 3.24. pont.)

Az állammegnevezés **rövidebb változatát** szintén *mondatbeli* szereplésében tudjuk konkrétan szemléltetni:

Szerbia és Montenegró elnökét

Szerbia és Montenegrót képviseli

Szerbia és Montenegróban történt

a Szerbia és Montenegró-i

a Szerbia és Montenegró-beli v. a Szerbia és Montenegró-iak

Nem Ausztria külügyminisztere mondta, hanem Szerbia és Montenegróé.

Vö.

Trinidad és Tobago elnökét

Trinidad és Tobagót képviseli

Trinidad és Tobagóban történt

a Trinidad és Tobagó-i

a Trinidad és Tobago-beli v. a Trinidad és Tobagó-iak

Számíthatunk azonban – esetleg – egy másik **rövid** változatra is:

az Államközösség elnökét

az Államközösséget képviseli

*az Államközösségben történt
az államközösségi parlament
az államközösségbeliek v. az államközösségek*

Vö.

*az Egyesült Államok elnökét v. az Egyesült Királyság külügyminiszterét
az Egyesült Államokat képviseli v. az Egyesült Királyságot képviseli
az Egyesült Államokban történt v. az Emírségekben történt
az egyesült államokbeli v. az emírségekbeli
az egyesült államokbeliek v. az emírségekbeliek*

Az **államközösség** nem gyakori utótag, de végül is nem ez a döntő, hanem hogy a szerb nyelvű közéleti gyakorlatban egyedi megnevezésként a **Državna Zajednica** önállóan elterjedt-e vagy elterjed-e, mert ha esetleg igen, akkor a magyarban is (majd) tudnunk kell a fordítását leírni és használni Szerbia és Montenegró Államközösségre érve.

(Amikor Montenegró vagy Szerbia nevét az államnévtől függetlenül említjük, a típusnak megfelelő közönséges földrajzi nevekként szerepeltetjük őket:

*Szerbiából vagy Montenegróból
Szerbiában és Montenegróban
Szerbiáé lett, de Montenegróé volt
szerbiai, montenegrói és szandzsáki írók
nem Montenegróba indultak, hanem Szerbiába és Bulgáriába
bejártuk Szerbiát is, Montenegrót is stb.)*

Ágoston Mihály

Megjegyzés:

A Földrajzinév-bizottság 2003. április 28-án Budapesten a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium épületében Földi Ervin elnökletével megtartotta 45. rendes ülését, s ennek napirendjén szerepelt a volt Jugoszlávia mai megnevezése magyar nyelvű fordításának a kérdése is.

A bizottság ezt a kérdést megvitatta, és meghozta a döntést is. Eszerint:

A *Državna Zajednica Srbije i Crne Gore* teljes államnevet, valamint ennek rövidebb alakját, a *Srbija i Crna Gora* névváltozatot úgy fordítjuk magyarra, mint a többi hasonló szerkezetű államnevet fordítottuk:

A teljes megnevezés: *Szerbia és Montenegró Államközösség*. **A rövidebb névváltozat** fordítása: *Szerbia és Montenegró*.

A bizottság korainak ítélte meg más rövid névváltozat fölvetését. – Megjegyezte: A Montenegró nevet a magyar nyelv hagyományának megfelelően hosszú **ó**-val írjuk alapformájában is.

SUMMARY

Ágoston, Mihály

What is the name of a neighbouring country?

Yugoslavia has recently changed its constitution, form of government, and name. It is our task to find the Hungarian equivalent of the official name of the country, as formulated and put into force in Serbian; to translate it authentically, yet in a way that fits into Hungarian traditions of name giving and is, in addition, easy to translate back into Serbian in everyday life (especially in the public life of Hungarians living in that country).

The name is *Državna Zajednica Srbije i Crne Gore* 'Confederation of Serbia and Montenegro', and its short version is *Srbija i Crna Gora*. Translated into Hungarian: *Szerbia és Montenegró Államközösség*, in short, *Szerbia és Montenegró*.

At present, five such names of countries involving *és* 'and' serve as precedents, five names whose authentic and official Hungarian equivalent mirrors the contents and structure of the original. For instance, *Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága* 'United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland', *Trinidad és Tobago Köztársaság* 'Republic of Trinidad and Tobago', etc.

Inevitable improvisation that has prevailed so far has produced a medley of Hungarian versions of the Serbian country name on both sides of the frontier. A hyphenated rendering (*Szerbia-Montenegró*) would, no doubt, be more convenient to use, except that it does not correspond to the original. (*Bosznia-Hercegovina* 'Bosnia and Herzegovina' is a non-analogous case: the conjunction of two historical names of regions found in it is unrelated to the threefold political articulation of the country, or to the constitutional form of Serbia and Montenegro.) Normally, hyphenated names of countries contain a first component that is an attribute qualifying the second component, as in *Észak-Korea* 'North Korea', *Nagy-Britannia* 'Great Britain', *Egyenlítői-Guinea* 'Equatorial Guinea', *Dél-Afrika* 'South Africa', *Szaúd-Arábia* 'Saudi Arabia', etc.

The Hungarian version proposed here can be inserted into sentences by analogy with other names involving *és* that are standardised and used consistently. The slightly unusual type of name will probably require more initial care in writing habits and language use; but any sovereign state is entitled to choosing its own name that has to be followed by translation on our part.

A boglárka nemzetség

A Magyar értelmező kéziszótárban számos boglárkafaj neve is szerepel, így először is a *boglárka* 'sallangos levelű, fehér virágú vízi-, illetve sárga virágú szárazföldi növény; *Ranunculus*' (142), a *víziboglárka* 'szikes vizekben élő fehér virágú, sallangos levelű vízinövény; *Batrachium*' (1515) és a *salátaboglárka* 'sárga virágú gumós erdei növény, amelynek leveleit salátaként fogyasztják; *Ficaria verna*' (1191). Rendkívül szélesen elterjedt növény, több fajának számtalan társneve ismert. A régebbi, tágabb értelmű *boglárka* (*Ranunculus*) nemzetségből újabban különválasztották a *víziboglárka* (*Batrachium*) és a *salátaboglárka* (*Ficaria*) nemzetségeket.

A TESz. (*boglár* alatt) a *boglárkát* 'kis boglár' jelentésben 1643-ból (az 1505 k. már adatolható, 'fémveretes, ékköves, gyöngyös gomb alakú ékítmény' értelmezéssel), de növénynévként csak 1833-ból idézi. Ugyan megad egy 'sárga virágú növény, boglárka; *Hahnenfuß*' jelentést 1708-ból a PP. kapcsán, ám ez a szótárban így nincs meg. *Boglár virág* alatt '*Ranunculus*' értelmezést olvashatunk, ami valóban a boglárka latin nemzetségneve, ám a német *Hahnenfuß* már a *kakasláb* neve, szó szerinti megfelelője, ami növénynév is régóta. Mégsincs azonban a szótárban, sem latin '*Echinochloa*', sem régebbi latin nevei, sem a magyar *kakasláb* nem fordul elő. Ennek volt ugyan – többek között – '*Ranunculus*' értelmezése is a régiségben (R. 1578: '*Ranunculus*' Herbarium, 1706: '*Ranunculus*', 'R. dulcis' PPNomH., 1783: '*Fumaria bulbosa*' NclB., 1807: 'boglárka' MFüvK., 1869: '*Panicum crus galli*' Math. és TermTudKözl. 6, 1895: '*Echinochloa*' Pallas, 1911: '*Ranunculus*' Nsz.), mint látjuk, még Pápai Páriznál is (l. Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706 / Nyr. 29), de szótárában így már nyoma sincs. A *boglár*, *boglárka* növénynév szótörténetéhez vö.: Szenczi Molnár Albert szótárában (1604) *boglár virág* '*Ranunculus hortensis*', Pápai Páriz Ferenc szótárában (1708) ua. és *békavirág* '*Ranunculus*', Csapónál 1775-ben *boglár virág* (Uj füves és virágos magyar kert), Benkő Józsefnél 1783-ban már *boglárka* (NclB.). 1833-ban Kassai Szó-könyvében szerepel ugyanígy. A növény Diószegiéktől 1807-ben a *szironták* nevet kapja (MFüvK.), ám később a *boglárka* terminus az egész nemzetség elnevezése lett. Diószegi Orvosi Fűvész Könyvében (1813) *boglárpót*.

Az eredetileg más jelentésű *boglár* szót illetően a névátvitelt az aranyárgán ragyogó virágra az egyik változat német *Goldknöpfchen*, azaz 'aranygomb' neve is magyarázza.

A tudományos nemzetségnev, a *Ranunculus* (< lat. *rana* = béka; kicsinyítő képzővel) 'kicsi béka, békácska' jelentésű név arra utal, hogy ezek a növények nedves helyeken nőnek, víznél vagy egyenesen vízben, illetve – például a *gumós boglárka* esetében – alakfestő, az apró, meggörbült terméseken alapul. Szintén az

élőhelyre vonatkozik a vízi boglárka latin *Batrachium* neve, melyben, akár a *Ranunculus*-ban, a *béka* szó rejtőzik (< görög *batrachosz*).

Mivel a gyökérgumók a búzához hasonlítanak, *Isten búzája*, *búzazápor*, *mennyei árpa* társneveket is kapott a nyelvjárásokban. Szintén a növény élőhelyére utal a *békaboglárka* terminus (R. 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1807: MFüvK., 1833: Dankovszky, 1862: CzF., 1893: Pallas Lex.). A *békaboglárka* '*Ranunculus aquatilis*' összetétel Benkő József névalkotása; a nála említett német *Froschhanenfuß* (tulajdonképpen 'béka-kakasláb') is befolyásolhatta. A *békaboglárka* helyett Diószegiék a „Megállított Nevek” sorába a *Ranunculus aquatilis*-re a *tavaszi szironták* elnevezést javasolták; nem sok sikerrel. Benkő megkülönböztet *égető boglár virágot*, *békafüvet*, melyek a '*Ranunculus flammula*' jelölésére szolgálnak. A *selymes boglárka* '*R. illyricus*' ezüstös, rásimuló selymes szőrösségével tűnik ki. A *békaboglárka* szára mocsarak, sekély vizek, illetve halastavak felszínén úszik. Több növénynévnél a tenyészőhely közössége vagy közelsége az oka az állatról való elnevezésnek. Ezzel az állatnévvel szinte kivétel nélkül vízi- vagy nedves helyen termő növényeket neveztek el, mint Kováts Mihály írja *Növénybölcsség* (1845) c. munkájában a *békafüvről*: „a békák természetek szerint a tavakban terem”. Rengeteg növényt jelölnek a *béka* előtaggal. Például a *béka virág* elnevezés rendkívül széles elterjedtsége kitűnően mutatja azt is, hogy milyen tarka lehet a kép, ha azt vizsgáljuk, mit jelöl ugyanaz a növénynév más-más faluban. A földrajzi heteroszémiára vonatkozik többek között a *bárányvirág* példája is. Vagy földrajzi heteronimák például a *békarokka*, *békaláb*, *csikófarok*, *lófarok*, *macskafarok* elnevezések az '*Equisetum arvensé*' vonatkozóan.

A középkori német fűvészkönyvekben *Hahnenfuß* a növény neve, azaz 'kakasláb'. Az idegen nyelvi párhuzamok mind szerepelnek a Nyr. 2002. évi 1. számában. Ezek a latin tudományos névben is meglévő 'kakasláb' *crus-galli* (< lat. *crus* = comb, láb; *gallus* = kakas) szóval, illetve a latin *pes gallinaceus* (< *pes* = láb; *gallina* = tyúk, kakas) kifejezéssel függenek össze. A név motivációja az, hogy a legtöbb boglárkafaj levele tenyeresen osztott, a növény levelei a kakas ujjaira emlékeztetnek. Ismeretes *talpasmuhar* hasonneve is. Ez a névadás szemléleti háttere a *Ranunculus repens hollóláb* elnevezése esetében is (R. 1578: Herbarium, 1775: Csapó, 1783: NclB., 1792: Váli, 1793: Földi, 1807: MFüvK.). Az eredeti görög név (*χορωνοπους*) megfelelői megtalálhatók más nyelvekben is; vö. latin *pes corvinus*, német *Krähenfuss*, illetve *Rabenfuß*, francia *ped de corneille*. A magyar nevet Melius a németből tükörfordítással vezette be. Ide tartozik a *Ranunculus repens tyúkláb* neve is (R. 1664: Posoni kert, 1741: SzT., 1775: Csapó, 1832: Kreszn., 1843: Bugát, 1845: Műsz., 1873: Ballagi, 1874: CzF., 1911: Nsz.). Mint a *kúszó boglárka* egyéb elnevezéseiben is, a kúszó indákat hasonlítják a szárnyasok lábához. Lippay a németből vehette át tükörfordítással; vö. ném. *Hühnerfuß* 'ua.'. A *tyúklábvirág* a kúszó boglárka nyelvjárási neve a Szigetközben.

Különböző *Ranunculus* fajoknak a *csengő* előtaggal alkotott összetett nyelvjárási nevei is használatosak, így ÚMTSz.: *csengőfü* (Kolozsvar), *csengő saláta* (Nyáradselye), *csengővirág* (Hortobágy).

A *kígyónyelvévelű boglárka* a '*Ranunculus ophioglossifolius*'. Mai szaknyelvi szó, metaforikus terminus, a tudományos fajnév tükörfordítása. Szintén

Ranunculus faj a *békafű*, mely igen régi növénynevünk, első felbukkanása 1583: Clusius, 1590: SzikszF. Utánuk azután Kájoni, Lippay, Csapó, Váli, Veszelszki, Diószegi, Kresznerics és Dankovszky műveiben, majd a CzF. szótárban és a Pallas Lexikonban szerepel. A *békafű* szaknyelvi szó ismeretes a nyelvjárásokban is: Erdélyben és a Szigetköz vidékén többféle boglárka neve, amelyek a vízben vagy vízparton élnek. A névadás indítéka a növény élőhelyén túlmenően többféle; a *békafű*ből főzetet készítenek, és ebben fürösztik meg azt, aki békavarba esett. Kalotaszegen békakosarat fonnak a *békafű* szárából, azzal szedik ki a békákat a vízből. Idegen nyelvi megfelelői közül vö. román *broască* 'Plantă cărnoasă', *broasca-apei* 'Potamogeton lucens', német *Froschkraut*, *Froschblatt* 'Caltha palustris' és a *Krötengras*, *Krötenkraut*. Ez utóbbiak összesen 41 növényt is jelölnek.

Szintén a vízinövény élőhelyére utal a *libavirág* társnév, melynek első felbukkanása 1895: *libavirág*, *zsibavirág* 'boglárka' (Pallas). A különböző tájszótárak adatai szerint ismeretes a nyelvjárásokban is. Mivel a *Taraxacum officinale* virágai sárgák, Cegléden ezt a növényt *sárvirágnak*, azaz 'sárga virág-nak' is hívják, a *libavirág* a sárga színű kis libáról kapta a nevét. Ide tartozik a *pipevirág* elnevezés is (Erdélyben a *pipe* 'fiatal liba' jelentésű). A *zsiba* hangutánzó szó a népnyelvben 'kis libát' jelent. Ugyanakkor a növény leveleit a libák élvezettel csipkedik, ez is motiválja a névadást. Megvan a németben is szó szerint; vö. *Gänseblumen*, N. *Gänseblume*, *Gansblume*, *Gänseblümlein*, *Gansblum*.

A *salátaboglárka* '*Ficaria verna*' onnan kapta nevét, hogy tavasszal salátaként fogyasztható fiatal, zenge, csípős ízű levele. Erre utalnak a következő – részben szaknyelvi, részben etnobotanikai – terminusok. Nevezik *aranyasalátának*, *papsalátának*, *potrasalátának*, *versengősalátának*. A tavaszi gyűjtésre, a fogyasztás idejére utal a *szentgyörgysaláta*, *tavaszsáláta* kifejezés, valamint az igen régi *galambbegy* (1525 k.: *Ortus*, 1578: *Herbarium*, 1585 és 1596: SzT., 1664: *Posoni kert*, 1766: *Mátyus*, majd Csapó, Benkő, Földi, Veszelszki, Kitaibel, Diószegi, Kassai és Bugát Pál műveiben). A tájszógyűjtemények tanúsága szerint Erdélyben, Szlavóniában és a trianoni Magyarország területén a Dunántúlon ismeretes a népnyelvben. Talán az a névadási motiváció, hogy a madarak, elsősorban a tyúkok és galambok szívesen csipegetik a növény levelét. A *galambbegy*, *galambbegysaláta*, *galamsaláta* a salátaboglárka régi neve, mely növényből elkészített friss mezei saláta – vitaminhiány esetén – az embernek is javallt. Magyar Elek kitűnő művében (Az ínyesmester szakácskönyve. Bp. 1978) azt írja, hogy elkészítése egyszerű, „szárát lecsípkedve éppen úgy csinálhatjuk, mint a fejes salátát”. Ő nevezi *madársalátának* is a *galambbegysalátát*. Csapó azt írja róla 1775-ben, hogy „Vérnek sós voltát (scorbutus) a levelek jobbra változtatják, ki él vélek saláta gyanánt.” Egyik német neve ma is *Scharbockskraut*, azaz 'skorbutfű'. A salátaboglárka tudományos genusneve, a *Ficaria* a latin *ficus* 'füge' szóból való, mert gyökérzete hasonlít a fügééhez. A németben *Feigwurz*.

A vízboglárka régebbi szaknyelvi neve a *békavirág* (R. 1742: SzT., 1775: Csapó, 1783: NclB., 1793: Földi, 1833: Dankovszky, 1843: Bugát, 1862: CzF., 1925: MF.), mely ma a nyelvjárásokban igen sok vidékünkön használatos, mégpedig igen különféle, egymással még csak nem is rokon növények jelölésére. 'Vízboglárka' jelentésű az alábbi tájakon, így Szabó-Péntek: Kovászna, Ludas |

Kótyuk: Kárpátalja | Kovács: Szigetköz | MNy. 4: Réty | SzegFüz.: Szászlóna, Torda, Szucság, Bözöd, Székelyudvarhely és Keresztúr. Esetleg német mintára keletkezett szóalkotás a magyar botanika szaknyelvében. Megfelelője a *Froschblume*, illetve a *Krötenblume*. Ez utóbbi 27 növényt jelöl.

Egy másik népnyelvi neve a boglárkának a *kakukkvirág*, mely szintén Meliusnál bukkan fel először 1578-ban: *kakuc virága* 'Flos cuculi, Gauchblume' (Herbarium). Lásd a Nyr. 2002. évi 4. számában. A *tyúkfurok* 'Ranunculus polyanthemus' (Nyr. 86) a *sokvirágú boglárka* nyelvjárási neve a baranyai Várdarócon; Penavin Olga gyűjtése. Nevezik *szentgyörgyvirágnak* is, mert Szent György napja körül nyílik, akkor szólal meg az erdőn a lombosodó fákon a kakukkmadár, és virágozik a gyöngyvirág, kankalin is. Kassai József Magyar–deák szókönyvében (1833–36) szintén ezt a magyarázatot adja. Ez húsvét tájára esik, a német N. *Osterluzei* elnevezés is erre az időpontra utal (a német szó egyébként az *Aristolochia* eltorzítása).

A *réti boglárka* 'Ranunculus arvensis' neve – sárga színe alapján – Magyarokanizsán és Viss környékén *aranka*, a Dunántúl egyes részein *aranycsésze* vagy *aranycsészevirág*, Lovászpatonán *arannyal vörsöngűő*, Szilsárkányon *aranyverselő*, *arannyal versengő*. Hódmezővásárhelyen *kefefű* a neve. Valószínűleg azért, mert mereven felálló szára a keféhez hasonlít. Régen *ördögárpa* néven is ismerték. Csapó feljegyezte a réti boglárka *latorkoldus* népnyelvi nevét is. Mint az elnevezést magyarázza: „mivel ezen füvel némely koldusok egész testeken hólyagokat szítattnak, a végre, hogy kik őket látandják, annyival nagyobb könnyörületességre és bővebb jótéteményre felindíttassanak.” Nevezik *békagyomnak* is, mely nyelvjárási név a Szigetközben *békagyam* alakban; a nedves, mocsaras Szigetközben széles elterjedésű, gazdagon tenyésző réti boglárka társneve. Legettetéskor a növényt az állatok otthagyják, így az feltűnő szigeteket alkot a már lelegettelt réteken. A csípős ízű méreganyag, a protonanemonin miatt a szarvasmarhák a friss növényt nem fogyasztják. Kaszálvá, szárítás után a széna azonban elveszti a csípős ízt és nem is mérgező hatású.

És végül emlegetik még *kakukksaláta* néven is; először 1775-ben Csapó. Nyilván etnobotanikai terminus került a magyar növénytan szaknyelvébe általa, hiszen a nyelvjáráásokban sokfelé ismeretes az elnevezés. A német *Kukucksalat* 'Oxalis acetosella' és a román *șalata cucului* 'Ranunculus ficaria' elnevezés szó szerinti megfelelője a magyar név.

A *kúszó boglárka* szára föld feletti kúszó indákkal, gyakran a szárcsomókban gyökerezik le.

A *torzsikaboglárka* 'Ranunculus sceleratus' neve néhol *csomorika*. Igen mérges növény, latin fajneve, a 'bűnös, káros' jelentésű *sceleratus* (< lat. *sceleris* 'bűn, véték, gaztett'), és magyar *víziméreg*, *sömörfű*, *sebesztőfű* társnevei is erre utalnak. További etnobotanikai terminus a *libadöglesztő* (R. 1895: Pallas, 1911: Nsz., 1935: MF.; N. Nyr. 30: *szibadöglesztő*). Lásd a Nyr. 2002. évi 2. számában. Igen korán felbukkan a magyar írásbeliségben ugyanennek a növénynek *farkasnevetőfű* neve (R. 1578: Herbarium, 1775: Csapó, 1780: Phytologicon, 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1894: Pallas). A növény felső levelei lándzsásak, melyek a farkas fogaihoz hasonlítanak. Érdekes, hogy *méhek nevetése* (R. 1578: Her-

barium, 1775: Csapó, 1798: Veszelszki) néven is hívták. Mérgező voltára utalnak hasonnevei, a *nevetés*, *nevetőfű* megfejtése ezért nehéz. Talán a *farkasnevetőfű* név azzal magyarázható, hogy a mérgezett állat vicсорít kínjában, tetemét is így találják meg. Ezt igazolja a növény régi (1775: Csapó) leírása: „belső hasznairol nem írhatok, mert a'ki meg-észi ez füvet, azt nem sokára meg-öli; elsőben tsudálatos Nervusok contracturáját, húzását okozza az emberben, úgy hogy még az ábrázatja inait-is széllyel huzza, mint mikor a' nevetésnek actusa alatt az ép ember azon ábrázatnak inait mozgatni szokta. Ezen kívül juh, ketske 's a' t. ezen fünek ételétől el-vész.”

Mérgező növény voltát írja le Lencsés György 1570-ben (Ars Medica): „merges ereye vagyon. Ha valakÿ be wezÿ, az Torkot, gegeth, gyomroth es Belöket igön Nagÿ gyulladaffal banthÿa, söt twrhetetlen nagÿ zomÿufagoth ÿndÿth”. Salátaboglárkát a virágzás alatt és utána nem szabad enni, mert a levelekben a protoanemonin nevű mérgeanyag gyülemlik föl, amely az emberre igen veszélyes. Shakespeare be-betért a nem messze lakó híres botanikushoz, Gerardhoz, akinek nagy kertje volt. A drámaíró ismerte a boglárkafélék (Ranunculales) mérgeit. A veronai szerelmesek szomorú történetében Lőrinc barát Júliának altatószerfőzetet adott, amelytől tetszhalottként szunnyadt. Mint Gerard írja: „a boglárkafélék mérgei egyáltalán nem olyan szörnyűek, mint gondolják, ha megfelelően használjuk erejüket”. A sarjgumókat és a gyöktörzset korábban a cimbalomszög (*condyloma* = bőrgöbcse) nevű kór ellen alkalmazták.

Más növény neve a *boglár* szóval alkotott összetételben a *zergeboglár*. A *Trollius* neve (R. 1897: Pallas, 1911: Nsz., 1925: MF.). Igen korán virágzik, Európa középhegységeiben, alhavasiban sokszor még a hó fölött hozza virágait, nedves hegyi és hegyaljai rétek díszé; a havasi réten a hegymászók szívesen gyűjtik. Élőhelyéről kapta a *zerge* előtaggal összetett nevet. A debreceni fűvészkönyvben *havasi fű* elnevezése is szerepel. Nyilván, mert Diószegiék kerülni igyekeztek az állatneves összetételeket. A szaknyelvi *Trollius* nemi név Natter-Nád szerint Linnétől való, és tulajdonképpen 'fűrt' jelentésű. Ez azonban már a Linné előtti időkben is használatos volt, talán a svéd *troll* 'ua.' (Bauhin) elnevezéséből való. Összefügghet a felnémet *trollen* 'nagy gyümölcs' szóval a növény golyóformájú termésére utalva; vagy a latin *trulleus*, *trulleum* 'kerek edény, kád' jelentésű kifejezéssel. A növény német neve is *Trollblume*.

HIVATKOZÁSOK

(A nem közismert rövidítések feloldása)

- Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
 Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
 Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
 Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.

- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal*. Buda, 1831–2.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat–Bécs, 1664.
- Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- SzegFüz. = *Szegedi Füzetek*. Szeged, 1934–6.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótáratska*. Győr, 1792.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

The genus *buttercup*

The Concise Hungarian Defining Dictionary (*Magyar értelmező kéziszótár*) contains a number of words for various species of buttercup like *boglárka* ‘water-weed with white, resp. terrestrial plant with yellow, flowers and lobed leaves; Ranunculus’ [buttercup] (p. 142), *víziboglárka* ‘water-weed with white flowers and lobed leaves living in natron lakes; Batrachium’ [hunger-weed] (p. 1515), and *salátaboglárka* ‘bulbous forest plant with yellow flowers whose leaves are consumed as a salad; Ficaria verna’ [pilewort] (p. 1191). This is a very widespread genus of plants; a large number of named (co-terms) are known for its various species. The earlier, more comprehensive term *boglárka* (*Ranunculus*) is now further subclassified with *víziboglárka* (*Batrachium*) and *salátaboglárka* (*Ficaria*) recognised as separate genera.

This paper gives a detailed account of co-terms for buttercup like *Isten búzája* ‘God’s wheat’, *mennyei árpa* ‘heaven’s barley’, *békaboglárka* ‘lesser spearwort’, *hollóláb* ‘crowfoot’, *tyúklábvirág* ‘henfoot’, *libavirág* ‘goose-foot’, *aranyaláta* ‘goldcup’, etc.

Strukturális nyelveírás és anyanyelvi oktatás Csehországban és Magyarországon

Egy kis adalékkal szeretnék hozzájárulni ahhoz a vitához, amely a magyar nyelvtudományon belül zajlik hosszú évtizedek óta a „hagyományos, taxonomikus”, illetve a „modern”, a strukturális-generatív nyelveírás hívei között (a legutóbbi időkben l.: É. Kiss 2002: 198–202., illetve az MTA I. Osztályának 2002. májusi vitaülésén É. Kiss Katalin előadása és Lengyel Klára hozzászólása). Nem is e vita fő áramához szeretnék csatlakozni, hanem csak ahhoz az újabban egyre többször fölmerülő kérdéshez szólnék hozzá, reális-e, jogos-e elvárni a közoktatástól, hogy egyszeriben generatív-strukturális nyelvtant tanítson – mint a ma egyedül lehetséges érvényűt – a hagyományos helyett.

A „nyelv működését algoritmizálni képes deduktív, modellalkotó-kísérletező magyar nyelvészeti kutatások” (É. Kiss 2002: 201) eredményeinek az oktatásba való átültetésével kapcsolatban újabban egyre sürgetőbb törekvésekkel találkozunk (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Alberti–Medve 2002). Milyen eséllyel válthatná fel ez a nyelveírás az iskolai anyanyelvoktatásban az eddig érvényes, hagyományos szemléletet? Bizonyára még nagyon sokat vitatkoznak róla a nyelvészek és a pedagógusok.

Most azonban tekintsünk egy kicsit határainkon túlra. Köztudomású, hogy a közép-, illetve a kelet-közép-európai országok közül Csehország az, ahol a „modern”, a strukturalista nyelvi, nyelvészeti szemlélet a legkorábban megjelent. A prágai nyelvész kör 1926-i megalakulása óta itt a nyelvészet minden ágát átszövi a strukturális (illetve később mellette a generatív) szemlélet.

Vajon tükröződik-e ez az iskolai nyelvtanításban is? Többektől hallottam (Csehországban élő szlovákiai magyaroktól, illetve magyarul jól tudó csehek-től), hogy nem, hogy a strukturalizmus bonyolult nyelveírása nem vihető át az oktatásra. Másoktól azonban, elsősorban olyanoktól, akik magyarországi magyar, majd cseh középiskolába jártak, mást hallottam, ha ennek nem is az ellenkezőjét. A csehországi nyelvtanórákon az elemzés, különösen a mondatelemzés sokkal inkább a szabályosan megszerkesztett mondat grammatikai-formai szerkezetének tudatosítása, mint a jelentését is figyelembe vevő elemzés. A formalizálás bonyolult ágrajzok segítségével a magyar grammatikán nevelődött diák számára kissé áttekinthetetlen volt. Feltűnt még, hogy gyakran mondtak végig a tanulókkal teljes névszói vagy igei paradigmákat, s különös figyelmet szenteltek a névszói paradigmák esetében az egyes névszói esetek tudatosításának. E tekintetben, a megkérdezettek szerint, az óra számukra jobban hasonlított a magyarországi idegen nyelv-órákra, mint az anyanyelvi nyelvtanórákra.

Még az ilyen esetleges, ezért nyilvánvalóan hiányos információk alapján is megállapítható: bonyolultabb a kép annál, mint hogy egyértelműen kijelenthetnénk:

a strukturális szemlélet érvényesül, vagy azt, hogy nem érvényesül a cseh nyelv anyanyelvként való oktatásában. Ezt a vegyes képet erősítik meg az általános és középiskolai nyelvtankönyvek is. Röviden talán azt mondhatjuk, érvényesül, de egy természetes úton leegyszerűsödött formában, amely szabályok felismertetésére épül ugyan, de nem „játssza” végig, hogy milyen szabályok alapján kapunk jó és rossz mondatokat, tehát nem generáltatja a mondatokat, hanem mint a hagyományos nyelvtanok, típusmondatokat elemeztet, s azokat sem a már idézett magyar strukturális nyelvtanokban látható, bonyolult módon.

Hogy mégis jelen van ez az elsősorban strukturális szemlélet a cseh anyanyelvoktatásban, leginkább talán a formális elemzés, a formalizálás mint módszer meglétéből tűnik ki. Ezek a formulák azonban természetesen jóval egyszerűbbek, mint a cseh akadémiai nyelvtan (J. Petr–F. Daneš– M. Grepl–Z. Hlavsa 1987), illetve a kissé más irányzatú, de ugyancsak strukturalista alapszemléletű további irányzatok (például a Sgall-féle iskola) grammatikai leírásainak formulái, amelyek nem is ágrajzok, hanem inkább képletek.

A grammatikai esetek, az ezekhez kötődő és az egyéb paradigmák, a vonzatstruktúrák középpontba állítása azonban a strukturális, illetve generatív-strukturális szemléleten kívül bizonyára összefüggésben van a cseh nyelv tipológiai jellemzőivel is. Az indoeurópai nyelvekre dominánsan jellemző flektáló jelleg ugyanis magában foglalja a zárt névszói esetrendszer meglétét, amelyhez egyfelől prepozíciók kapcsolódnak, másfelől viszont az egyes esetekben szereplő névszók (prepozícióval vagy anélkül) viszonylag zárt vonzatstruktúrákat mutatnak. A példákat tovább lehetne sorolni, de a magyar és a cseh nyelv tipológiai különbsége e néhány jellemző alapján is világos: a magyarban nincs az indoeurópai nyelvekre jellemző, zárt esetrendszer; igei, melléknévi vonzatok vannak ugyan, de nem esetrendszerhez kapcsolódnak, hanem közvetlenül és alapvetően szemantikai meghatározottságúak, formailag nehezen definiálhatók. Emiatt emlékeztethette a csehországi nyelvtanóra a magyar anyanyelvű és iskolázottságú tanulókat inkább az idegennyelv-, mint az anyanyelvórákra, hiszen ők idegen nyelvként középiskolában kizárólag indoeurópai nyelveket tanultak.

Azt azonban még egy ennél alaposabb, körütekintőbb elemzéssel is nagyon nehéz lenne pontosan meghatározni, hogy a felsorolt oktatásmódszertani eltérések mennyiben írhatók a strukturális szemlélet, illetve mennyiben a cseh nyelv tipológiai sajátosságainak számlájára. A cseh nyelv grammatikája ugyanis önmagában is „strukturálisabb”, zártabb struktúrát alkot, mint a magyaré, bár zártsága nem éri el például az angolét (szórendje csak relatíve kötött, s nem is egyértelműen grammatikailag, inkább hasonlít a magyar szórendhez, mint az angolhoz). E strukturáltabb grammatikájú nyelvek alkalmasabbak arra, hogy egészük leírható legyen strukturális, illetve generatív-strukturális módszerrel, mint azok a nyelvek, amelyekben a formális grammatikai és a szemantikai elemek együtt jellemzik az egyes grammatikai kategóriákat, mint például a magyarban is (ezzel természetesen nem mondom azt, hogy a magyar nyelv nem írható le ezzel a módszerrel, vagy hogy ne lenne nagyon nagy szükség egy ilyen minél teljesebb leírásra: elég csak arra gondolnunk, hogy például a magyar szórend hagyományos módon leírhatatlan). A kétféle nyelv strukturális leírása az említett okok miatt azonban nem is

egyforma mértékben egyszerűsíthető le. Míg a csehben a fő kategóriák megtanulása nagyjából azonos az egész nyelvtan lényegével, a magyarban nagyon sok az „egyéb”, a „speciális” eset, amelyek szabályát máig még nem ismerték föl, s ezek a diák számára már nehezen egyszerűsíthetők le úgy, hogy áttekinthetők és tanulhatók legyenek.

A csehországi és magyarországi anyanyelvórák különbségének másik, a korábbiakkal összefüggő oka a hagyomány megléte, illetve hiánya. Csehországban a prágai nyelvész kör létrejötte óta eltelt csaknem nyolcvan év alatt a nyelvtudományban általánossá, mára hagyománnyá vált a strukturális szemlélet. Az iskolákban ennek a leegyszerűsödött és a klasszikus grammatika terminológiáját felhasználó változata szolgál oktatási anyagnak. Magyarországon azonban csak a közelmúltban jött létre egy strukturális grammatika (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998, illetve Kiefer 1992; 1994; 2000), de a lehetségesen teljes és koherens leíráshoz még további kutatások szükségesek. De ha a hiányokat figyelmen kívül hagyunk is, olyan hagyománya, a változatos leírásokból kikristályosodott általánosan elfogadható esszenciája nálunk még semmiképpen sincs, és a közeljövőben nem is lehet, mint például a cseh strukturális nyelvtan leírásnak.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti Gábor–Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Janus/Books. Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2002. Mi legyen a magyar nyelvészet Széchenyi-programja? *Magyar Tudomány* 2. sz. 198–202.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc szerk. 1994. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- J. Petr–F. Daneš–M. Grepl–Z. Hlavsa 1987. *Mluvnice češtiny I–3*. Academia. Praha.

Eőry Vilma

SUMMARY

Eőry, Vilma

Structural grammar and mother-tongue education in the Czech Republic and in Hungary

The author wishes to contribute to the debate that has been going on for several decades now within Hungarian linguistics between adherents of the “traditional, taxonomic” and of the “modern”, structuralist/generative description of language. She does not join in to the main branch of the debate but rather she comments (using Czech mother-tongue education as an example) on the sub-issue, now emerging more and more often, of whether it is justified or realistic to expect that general education should concentrate on generative/structural grammar (as the only valid model today) rather than traditional grammar (the one exclusively taught today).

Korunk nyelvtudományának történeti háttere és jellemzői

Bañcerowski Janusz professzor a Nyr. egyes számaiban hosszabb ideje folyamatosan ismerteti és jellemzi a nyelvtudomány különböző irányzatait, azok eredményeit és a velük kapcsolatos problémákat, további lehetőségeket. A *nyelvtudomány paradigmái* (2001) c. cikkében azt mutatja be, hogy az alapvető nyelvtudományi irányzatokban hogyan érvényesül a tudományos kutatások négy fő paradigmája, amelyeket T. S. Kuhn fogalmazott meg. Ezek az **indukcionizmus**, a **verifikacionizmus**, a **falszifikacionizmus** és a **posztmodernizmus**. Én e cikkhez kapcsolódva kissé más nézőpontból vizsgálom nyelvtudományunk jellemző sajátosságait.

1. A nyelvtudomány születése. Egy önálló tudományágról akkor beszélhetünk, ha annak van önálló kutatási területe, önálló elmélete és önálló módszere.

1.1. A nyelvtudomány a XIX. sz. elején jelent meg. A főiskolán úgy tanultam, hogy a nyelvtudomány a tudományoknak viszonylag fiatal ága, amely a XIX. sz. első negyedében F. Schlegel (1808), Fr. Bopp (1816), J. Grimm (1819) munkáiban a történeti összehasonlító nyelvészet megjelenésével jött létre, mivel ekkor vált el a nyelvtudomány a logikától és a filozófiától, s így lett önálló kutatási tárgya, mód-szere és elmélete. Bañcerowski professzor is úgy véli, hogy „a tudományos lingvisztika [...] a történeti összehasonlító kutatások elterjedésével veszi kezdetét a XIX. században” (7). Ebben az időben a tudományban uralkodó paradigma az **indukcionizmus** volt, amelynek keretében funkcionált a nyelvészet is, de hatottak rá az akkori filozófiai irányzatok is: a pozitívizmus, az evolucionizmus, a pszicho-logizmus, a biologizmus és a historizmus (8). Vagyis mégsem volt olyan önálló az a tudomány elméleti és módszertani tekintetben. Ami pedig a tárgy önállóságát illeti, Bañcerowski professzor e vonatkozásban is kételyeket támaszt, amikor megállapítja, hogy „gyakran több tudomány foglalkozik ugyanazzal a valóságos objektummal, de más és más szempontból” (2).

1.2. A nyelvtudomány kezdetei az ókorban keresendők. Bañcerowszki Janusz hangsúlyozza, hogy „a tudományban maga az összehasonlító módszer korábban is ismert volt, és alkalmazták is. Összehasonlították az állatokat, növényeket, államokat, népeket, szokásokat, vallásokat stb. A tudomány végső céljának tekintette a valóság rendszerezését a hasonlóságok és különbségek figyelembevételével” (7). Mindezek alapján azokkal kell egyetértünk, akik szerint a nyelvtudomány az ókorban, i. e. 3–4. évezredben Mezopotámiában a sumér nyelv tanulmányozása, Kis-Ázsiában és Egyiptomban az ékírás elterjesztése, Indiában a szanszkrit nyelv normáinak a védák szövegei értelmezése céljából történő meghatározása (Panini i. e. 5–4. sz. táján szimbólumokat is használva leírja a szanszkrit nyelv hangtanát, alaktanát, morfológiáját, szóképzését és elemi mondattanát), továbbá Kínában a szavak és a hieroglifák viszonyának a vizsgálata során kezdett kialakulni. Az ókori Görögországban egyrészt a nyelvnek mint a megismerés eszközeként (a név és a tárgy kapcsolata, a nyelv eredete), másrészt a szófajoknak, nyelvtani kategóriáknak és az írásjeleknek oktatás céljából történő tanulmányozása került előtérbe. Az európai nyelvtudomány a középkori VI. században görög–latin hagyományok alapján az úgynevezett **trivium** keretében formálódott. (A trivium a középkori hét szabad művészet tanításának alsó foka, amely a nyelvtant, a szónoklatot és a dialektikát 'logikát és filozófiát' foglalta magában.) Robins R. H.: *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe...* (1951) és Bursill-Hall G. L.: *Speculative grammars of the Middle Ages* (1971) c. munkái már a címükkel arra ösztökélnek, hogy a nyelvtudomány és

a történeti összehasonlító nyelvészet kezdeteit válasszuk el egymástól. Bańcerowski Janusz (6) ismerteti T. S. Kuhn sémáját a tudomány fejlődési menetét illetően (*előtudomány* → *valódi tudomány* → *válság* → *forradalom* → *új valódi tudomány* → *új válság*), amelyből kitűnik, hogy minden új irányzat magát tekinti a valódi tudomány monisztikus képviselőjének. Így volt ez a strukturalista és generatív nyelvelírások esetében is. Vö. például „a matematikai nyelvészet a nyelvtudomány koronája”. A tények alapján az ilyen „egyeduralkodói” nézeteket nem olyan nehéz falszifikálnunk.

2. A nyelvtudomány tárgya. Az ÉKsz. meghatározása alapján ’nyelvtudomány’ v. ’nyelvészet’, illetve ’lingvisztika’ „a nyelvvel általában v. valamely nyelvvel, nyelvcsaláddal foglalkozó tudomány”. A ’tudomány’ pedig „a természet, a társadalom és a gondolkodás objektív összefüggéseiről szerzett igazolható ismeretek rendszere”. A Ju. N. Karaulov (1997) szerkesztette terminológiai szótár szerint „a nyelvtudomány tárgya a nyelv valamennyi tulajdonsága és funkciója, működése és történeti fejlődése”. Az egyes korok nyelvtudományának a tárgya azonban koronként változó: a nyelvnek különböző vonatkozásai kerülnek előtérbe és képezik a kutatás tárgyát. Az e téren jelentkező változások jellemzői az **expanzionizmus**, az **interdiszciplinaritás**, a **redukcionizmus** (vö.: E. Sz. Kubrjakova 1995: 207–30, V. Z. Demjakov 1995).

2.1. Expanzionizmus. Az expanzionizmus jellemző sajátossága a nyelvtudományban az, hogy a nyelv különböző aspektusai fokozatosan váltak a nyelvtudomány tárgyává, illetőleg amit előzőleg kizártak a nyelvtudományból, az később a nyelvtudomány „egyeduralomra” jutott témája lett. A történeti összehasonlító nyelvészet központi magva a **hangtan** s azon belül a hangtörvényeken alapuló összehasonlítások voltak. A későbbiekben a hangtantól a nyelvtudomány eljutott a leíró fonológiához (fonemikához), a mondattantól a morfológiához, a szószemantikához és a szópragmatikához, a mondattantól a szövegtanhoz, a szószemantikától egyrészt a morfémaszemantikához és a morfémán belüli jelentéselemekhez (a szemákhoz), másrészt mondat- és szövegsemantikához és pragmatikához, az írott nyelv leírásától a beszélt nyelv tanulmányozásához, a megnyilatkozásoktól a beszédaktus-elmélethez, az egyes nyelvek leírásától a kontrasztív, összevető és tipológiai nyelvészethez. A nyelvtudomány hatókörének a kiterjesztéséhez sorolhatjuk a „kisnyelvek” jellemzőinek a bevonását az elméleti kutatásokba, a kognitív nyelvészet létrejöttét stb.

2.2. Az interdiszciplinaritás korunk szinte valamennyi tudományágában jelentkezik. Két fő típusa lehetséges: az egy tudományágon belüli átmeneti jelenségeket vizsgáló diszciplínák (mint például a **morfológia** és a **morfoszintaxis**) és a nyelvtudománynak más tudományággal határos kutatási területei, amelyek a nyelvészet további expanzióját jelentik. Ezeket általában az **alkalmazott nyelvészet** sorolják. Ilyenek például a szótárban, a fordítástan, a stilisztika, az információelmélet. A *pszicholingvisztika*, *matematikai nyelvészet* elnevezések azt sugallják, hogy ezek az interdiszciplinaritás tudományágak is elsősorban a nyelvészethez tartoznak, de számomra elképzelhető lenne például egy *lingvisztikai pszichológia*, *nyelvészeti matematika* elnevezés is. Mint érdekességet említem meg, hogy egy időben a szegedi egyetemen Kalmár László matematikus professzor tartott egy strukturalista nyelvészeti kurzust az érdeklődő nyelvészek részére, később pedig az általános nyelvészeti tanszéken az úgynevezett Montague Grammar választható tárgyként szerepelt, amelyet maga Montague a matematika egyik ágának tekintett. Egyetértek E. M. Bregdo (1996: 229) azon kijelentésével, amely szerint „a nyelvészetnek a matematikára történő kiemelkedő irányultsága aligha lehet termékeny, mivel a matematika ismeretszerzési módja teljesen unikális”. A nyelvészet empirikus, a matematika pedig a logikával és filozófiával együtt racionális tudomány.

Az ókortól kezdve napjainkig megoldatlan feladatot jelent a logika és a nyelvtudomány közötti határok megvonása. A **logikai nyelvészet** nem interdiszciplína, hanem a nyelvtudományon belüli irányzat, a nyelvi jelenségek logikai megközelítésű leírása. A logikán belül is többféle ágazat létezik. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovolszkij szerkesztette angol–oros nyelvészeti és szemiotikai terminológiai szótár (1996: 353) nyelvészeti szempontból a következő 21 irányzatot tartja megnevezésre méltónak: *autoepistemic logic*, *binary logic*, *causal logic*, *classical logic*,

epistemic logic, formal logic, many-valued logic, mathematical logic, modal logic, narrative logic, natural language logic, natural logic, non-classical logic, non-monotonic logic, precedent logic, predicate logic, propositional logic, question-answering logic, spatial logic, temporal logic, two-value logic. N. D. Arutjunova (1990: 273–4) a logikai megközelítésű leírásoknak a következő jellegzetességeit sorolja fel: 1) gnoszeológiai problémák tárgyalása, 2) a nyelvi univerzálék feltárása, a nemzeti sajtóságok háttérbe szorulása, 3) a nyelvi formáktól független elemzési elvek kidolgozása, 4) a szinkrón leírások favorizálása, a diakrónia elhanyagolása, 5) a szintaxis és szemantika elsőbbsége, 6) a nyelvi kategóriák tartalmi megközelítésének a hegemoniája, 7) az egyes nyelvekben található specifikus nyelvi kategóriákat az univerzális kategóriákhoz viszonyító meghatározás, 8) a mondatban burkoltan kifejezett implicit kategóriák felismerése. Logikai fogalmak nélkül a nyelvészet nem létezhet. Felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a nyelvészet számára a nyelvi jelenségek elemzésében, ha nem feledkezünk meg nyelvész mivelünkrol és a nyelvi struktúrák nyelvtudományi meghatározó szerepéről. M. V. Vszevolodova professzor (2000: 75) hangsúlyozza, hogy a nyelvtudományi kategóriák ontológiai, gnoszeológiai és lingvisztikai aspektusok szimbiózisa. A SZAB székházában 2002 decemberében Maleczki Márta kandidátus *Vannak-e logikai alany nélküli állítások* (vö. 1999, 2002) c. előadásában P. Geach 1968, S. Kuno 1972, W. A. Ladusaw 1994, J. Perry 1998, François Recanati 2002, Pieter Deuren, A. M. Capretta, V. Geuvers 2001 munkái alapján olyan logikai nyelvet ismertetett, amelyben a természetes nyelvek proposícióformálása kategorikus és thetikusan ítéletek formájában történik. A kategorikus ítéletek jól azonosítható logikai alanyról (individuumról) állítanak egy tulajdonságot: *Minden ember halandó; Johanna sakkozik; A macska a szőnyegen van.* A thetikusan ítéletekben nincs azonosítható logikai alany, logikailag analízis nélküli leírások nem állítanak vagy tagadnak valamilyen tulajdonságot egy (vagy több) azonosítható entitásról, hanem egyszerűen bevezetnek (prezentálnak) egy objektumot (*Vendég érkezett; Bejött egy cica; Itt jön Rudolf; Egy ismeretlen álldogál a kertkapuban*), vagy az eseményre mint egészre utalnak (*Villámlik; Meleg van; Késik a vonat; Kigyulladt az iskola*). Ebből a logikai osztályozásból és elemzésből a nyelvészeti szempontok, de még a klasszikus attributív logika elvei is teljesen kiszorultak. *A macska a szőnyegen van* mondat alanyát például egyáltalán nem tekintem „jól azonosíthatónak”. Ez inkább valamilyen *játék macska v. porcelán macska* lehet. Az előadó számomra körülmenyesnek, nyelvészetiellenként ellentmondásosnak tűnő logikai okfejtéssel bizonygatta, hogy minden kijelentésben, többek között a *Villámlik* mondatban is van logikai alany, amivel teljesen egyetértek. A nyelvészetben ugyanis már elég régen megkülönböztetik az alany-állítmányi viszonyok explicite és impliciten történő kifejezését. Az explicite történő kifejezésen azt értik, hogy a grammatikai alany külön szóval fejeződik ki. Az inkorporáció lehetőségéről a nyelvészetben közel 200 éve tudunk (vö. Pete 1997). Újabban ugyancsak a jelenséget a szemantikai szerepek minimalizálása keretében tárgyalják. A *Nem írok, nem olvasok olaszul* mondatban a logikai és nyelvtani alanyt a személynagok lényegében explicite jelölik. A *Villámlik* mondatban ezt a tömorféma szintén explicite jelöli. Ezért használjuk ezeket a „személyteleneknek” nevezett mondatokat csak egy. sz. 3. személyben, mivel minden főnév, ha nem megszólításra használjuk őket, csak harmadik személlyel rendelkezik. Olyan „személytelen” ige pedig nincs, amelynek tövében a főnév többes számban lenne. A személytelen használat mindjárt megszűnik, ha a *villám* fogalom többes számára van szükségünk vagy pedig átvitt jelentésben használjuk az igét. Vö.: *Villámok cikáztak és dörgött az ég; Villámlott a szemé a haragtól; „Csillámlik [...], villámlik a fényes acél patkó”* (Arany). A nyelv számára teljesen különböző logikai elméletek és fogalmak a nyelvtudományban nem mindig lesznek terméke-nyek. A nyelv például teljesen különböző egy állítás **igaz** vagy **hamis** voltával szemben. Ha ez nem így lenne, akkor lehetetlen lenne hazudnunk (vö.: „*Költő hazudj, de rajt ne kapjanak!*” Arany János). Egy mondat lehet értelmes vagy értelmetlen. A *Franciaország királya kopasz* mondat nem hamis, hanem értelmetlen, mivel Franciaországnak nincs királya. Spanyolország királya vonatkozásában viszont ez az állítás lehet igaz és hamis is, attól függően, hogy a király még nem kopasz vagy már az.

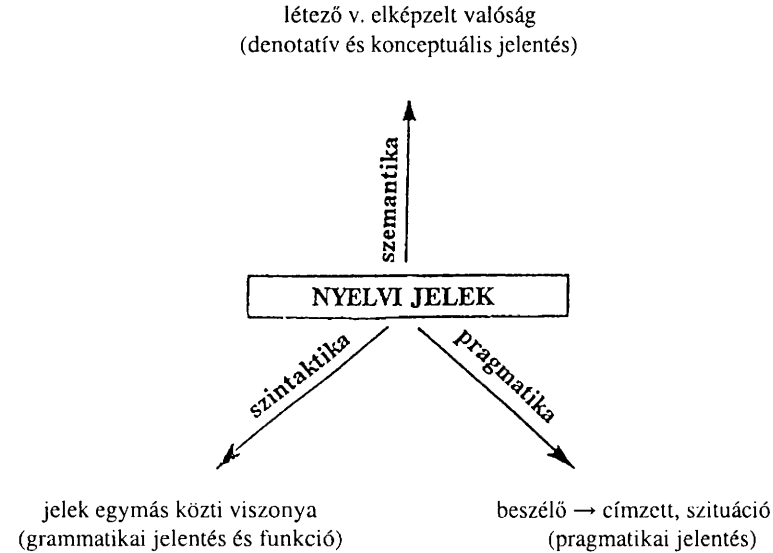
2.3. A redukcionizmus. A nyelvészetben egyedül a L. Bloomfieldhez és tanítványaihoz kötődő amerikai deskriptivizmus és a Chomsky-féle generativizmus képviseli ezt az irányzatot.

3. Az elmélet és módszer összefüggése a nyelvtudományban. A nyelvészek egyik része elsősorban a módszerek dominanciáját és a megfelelő módszer alkalmazását tartja döntőnek a nyelvészeti kutatásokban, másik része pedig bármilyen kutatás és leírás előfeltételének tekint egy általános elméleti alapot, amely meghatározza a megfigyelt nyelvi tények regisztrálását, rendszerezését, általánosítását, magyarázását, kategorizálását és tipizálását (vö.: Ja. G. Tesztelec 2001: 469–78).

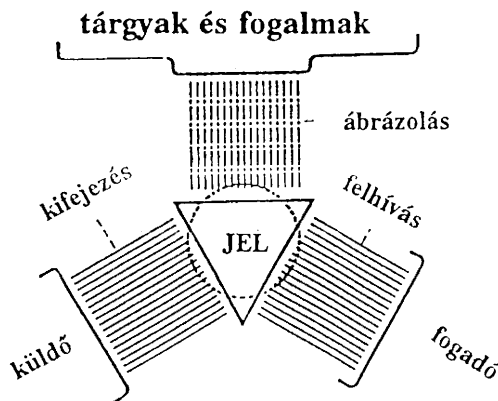
3.1. Nyelvtudományi elméletek. Az indukcionista történeti összehasonlító nyelvészet művelői egyedi szöveftejések alapján eljutottak egy általános kutatási elmélet megfogalmazásához, amelyek segítségével sikerült megoldaniuk számos nyelvben az összehasonlító történeti fonetika és morfológia egyik problémáját a másik után. Ebben a korban jött létre W. Humboldtnek a nyelvnek és a gondolkodásnak a nép lelki világát, a naiv világképet tükröző elmélete, F. Schlegel és A. W. Schlegel elmélete a nyelvek morfológiai klasszifikációjáról, Saussure verifikációs jelemélete, a XX. században K. Bühler organonmodellje (gr. *organon* 'eszköz'), a prágai iskola funkcionális elmélete, a koppenhágai iskolában L. Hjelmslev glosszematikája, N. Chomsky generatív grammatikája stb. B. Delbrück (1842–1922) szerint egy nyelvész számára lényegtelen, hogy tudománya milyen elméleti alapokra épül, bármilyen elmélet alkalmas, az egyik elméletről a másikra történő átmenetel nem okozhat problémát (Vö.: V. A. Zvegincev 2001: 19). A XX. század vége felé a nyelvészetben igen sok elmélet és irányzat jött létre. A nyelvészek egy része valósággal szenved a különböző elméletektől.

Az elmélet nélküli, pontosabban az elmélet szükségtelenségét megokoló lingvisztika fő képviselője L. Bloomfield, illetve a tanítványai által művelt amerikai **deskriptivizmus**, amely tisztán empirikus, a tartalom nélküli megnyilatkozások formájára támaszkodó, az elemek disztribúcióján alapuló mechanikus leíró nyelvészet. „Képviselői azt vallották, hogy a nyelvész feladata a nyelvi egységek felfedezése és osztályozása” (Bańcerowski 2001: 11). Ezt a nyelvészetet egyesek *taxonomikus*, mások pedig *hókusz-pókusz nyelvészettel* nevezik. Igen érdekes, hogy István Kenesei, Robert M. Vago, Anna Fenyesi *Hungarian c.* (1998) magyar nyelvtana a *Descriptive Grammars* kiadványsorozatban jelent meg. Ezzel kapcsolatban azonban tudnunk kell, hogy a sorozat szerkesztői egy 80 oldalnyi útmutatóban meghatározták az ilyen nyelvtanok elméleti alapjait és rendszerezését (Pete 1998). Én úgy látom, hogy egy leíró nyelvésznek bármilyen munkája megírásakor különböző elméletekre kell tekintettel lennie. Ilyen például a *funkcionalizmus*, az *antropocentrizmus*, az *explanáció*, a *jelemélet*, a *nyelv rendszer jellege*, a *tudományos kategorizáció* elvei.

3.1.1. A funkcionalizmus. A XX. század végére kiderült, hogy a tisztán formális leírásmód eljelentékteleníti a nyelvtudományt (vö.: R. Jakobson: „Linguistics without meaning is meaningless”), a nyelvészetet lehetetlen egzakt tudománnyá átalakítanunk. Ezt meggyőzően bizonyítják többek között a következő nyelvtanok is: Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan (1992), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia (2000). A funkcionalizmus azt jelenti, hogy a nyelv strukturális szerkezetei szoros kapcsolatban vannak az általa kifejezett jelentéstípusokkal. A Wierzbicka (1988: 1) felfogása szerint „a nyelv integráló rendszer, amelynek minden komponense jelentéstípusok kifejezését szolgálja”. A prágai iskolához kötődő funkcionális nyelvészet felfogása szerint a nyelvi rendszer funkcionális rendszer, amelynek minden eleme egy meghatározott funkciót tölt be. Én szükségesnek tartom, hogy funkción csak a grammatikai viszonyok jelentését értjük. A szemantikai, pragmatikai jelentéseket, a mondat aktuális tagolását (*functional sentence perspective*) nem sorolnám a nyelvi jelek szintaktikai funkciójához. Ch. Morris (1938) a szemiotikai jeleknek, így a nyelvi jeleknek is szintaktikai, szemantikai és pragmatikai aspektusait különböztette meg. Vö.:

3.1.2. Az antropocentrizmus a nyelvészetben a beszéd egocentrikus voltának az elismerését jelenti, amit több nyelvtani kategória énközpontúsága, a mondat szerkezetének a minősége, a párhuzamos szerkezetek közötti választási kötelezettségnek, a beszélő nyelvi kompetenciájának a fontossága, a nyelvtudomány pragmatika elnevezésű ágának a kialakulása is megerősít. Karl Bühler (1934) kommunikációs eszköz modellje alapján P. V. Durst-Andersen (1995: 30–42) megkülönböztet **beszélőre, valóságra és hallgatóra** orientált nyelveket. Én ezt a megkülönböztetést merevnek érzem. Minden nyelvben megvan ez a hármas orientáció. A grammatikai kifejezőeszközök differenciáltsága az egyes nyelvekben e vonatkozásban azonban eltérő. Jobb, ha nyelvek helyett, elsősorban beszélőre, valóságra vagy hallgatóra irányuló nyelvi kategóriákat tartunk számon. Vö.:

K. Bühler Organonmodellje (1934: 28)

A beszélőre orientált nyelvekben (*speaker-based languages*) a beszélő közvetlen és közvetett érzékelésén és tapasztalatán nyugvó kijelentéseket nem egyformán fejezik ki. Ezzel utalnak arra, hogy a beszélő mikor vállal és mikor nem vállal felelősséget az elmondottakért. A németben

például a **kötőmódot** használják, amikor a beszélő kételkedik az általa hallottak valódiságában, feltételezések, óhajok, kívánságok kifejezésekor, valamint a függő beszédben, vö.:

- Sie **lebe** hoch. Er tut, als sei/wäre er krank. Die Länge des Weges sei 20 km.
(Éljen sokáig! Úgy tesz, mintha beteg lenne. Az út hossza megvan 20 km is.)
- Uta sagte, sie **komme** morgen und **bringe** das Buch mit.
(Uta azt mondta, hogy holnap eljön, és elhozza a könyvet.)

A bolgárban az úgynevezett közvetítő módot használják olyan cselekvések leírásakor, amelyekről a beszélő nem közvetlenül szerzett tudomást. Vö.: *Иван излезе*. 'Iván elment'. – *Иван излязъл*. | *Иван бил излязъл*. 'Lehet, hogy Iván már elment'. A törökben a létige két különböző alakját (*güsel / güseldir*) használjuk, ha azt mondjuk, hogy '*Ma szép idő van*' vagy pedig '*Isztanbulban ma szép idő van*'. Vö.: *Bugün hava güsel*. – *Istanbul'da hava güseldir*.

A valóságra orientált nyelvekben (*reality-languages*) vannak olyan kifejezőeszközök, amelyek egyértelműen utalnak arra, hogy egy bizonyos dolog, cselekvés a valóságban létezik vagy nem létezik. Vö. például az angolban: *It's raining again*. – *Do you think it will rain?* 'Ismét esik. – Lesz-e eső?' Durst-Andersen (1995) valóságra orientált nyelvnek tekinti az orosz, mivel benne más nyelvektől eltérően talán (?) több nyelvi kifejezőeszköz utal a valóságos létre. Az oroszban például a határozatlan és a tagadó névmásoknak vannak olyan típusai, amelyeknek van referenciájuk, és olyanok, amelyeknek nincs. Vö.:

- **Кто-то** звонил тебе. – **Кто-нибудь** звонил тебе?
(Valaki telefonon keresett. – Telefonált neked valaki?)
- **Я ни с кем** не говорил. – Мне **не с кем** было поговорить.
(Senkivel sem beszéltem. 'Egy valakivel kellett volna'. – Nem volt kivel beszélgetnem.)

A hallgatóra orientált nyelvekben (*hearer-based languages*) a beszélő tekintettel van arra, hogy a hallgató már ismeri azt, amiről beszél, vagy ez számára teljesen új. A hallgatóra történő irányultság legfőbb kifejezőeszközei a **névelők**.

3.1.3. Az explanáció (ném. *Explanation*, ang. *explanation*) a deskriptivizmus azon nézetének a tagadásaként jött létre, amely szerint „*A mi dolgunk, hogy észleljük azt, ami van, a megmagyarázása nem feladatunk*”, vagyis jelenségek leírásán kívül törekednünk kell annak a megmagyarázására is, hogy mi miért van. Például *Miért csak 1. sz. 3. személyben használhatjuk a személytelen igét?* Magyarázatunk ereje (*explanatory power*) attól függ, hogy az mennyire pontosan tükrözi a lényegget, mennyire átfogó, egyszerű és elegáns. Givon (1984: 40–1) a magyarázatoknak 3 fő típusát különbözteti meg: 1) Nyelvi univerzálék és a nyelv szerkezeti felépítésének általános elveivel történő magyarázatok. Például: *Előjárószók csak azokban a nyelvekben vannak, amelyek birtokos szerkezeteiben a birtok megelőzi a birtokost*. Vö.: német: *das Buch der Jungen* – finn: *pojan kirja*, magy.: *a fiú könyve*. 2) A nyelvrendszer egyes szintjei belső szerkezeti felépítésük által determinált magyarázatok. Például: a magyarban az igék tárgyias ragozása 1. és 2. személyű tárgy esetében nem lehetséges, mivel ezek a tárgyak mindig határozottak, ezért semmi szükség határozottságukat jelölnünk.: *Péter szeret egy lányt/szereti Erikát/öt*. — *Péter nem szeret engem/téged*. Ugyanez vonatkozik az ikes igék ragozására is: *A tornaversenyen Péter mindenkit átugrik, engem azonban nem ugor át*. Ebből következik, hogy a tárgyas igék Szeretlek típusú ragozását is tárgyatlanként kell értékelnünk a Szeretek egy lányt ragozáshoz hasonlóan. E felfogást a ragok *-k* eleme is megerősíti. 3) Történeti magyarázatok. Ezekon kívül a magyarázatoknak egyéb típusai is lehetségesek. Például a körülírással értelmezések (elegáns '*finoman könnyed*' megoldás), bizonyító nyelvi példák, negatív változatok bemutatása (*Majd *megeszik a fene*) stb.

3.1.4. A jelemélet. Saussure bilaterális verifikációs jelemélete a strukturalista nyelvleírásban unilaterálisra redukálódott, más irányzatokban viszont trilaterális, tetralaterális, pentalaterális felfogássá alakult át (Pete 2002).

3.1.5. A nyelv szerkezete és rendszere. Szerkezeten (struktúrán) a nyelvi elemek belső felépítését értjük. A *tanító* szó például három morfémből áll: *tan-ít-ó*. A nyelvi **rendszer** szintekre történő tagolódás és az egyes szintek elemeinek rendszer jellegű összefüggései jellemzik.

a) Nyelvi szintek, nyelvi egységek. A nyelvi szintek a nyelv általános rendszerén és szerkezeti felépítésén belüli alrendszerek. Mindegyik szint egynemű nyelvi egységek összessége. A nyelvi rendszeren belül **alsó** és **felső** szinteket különböztetünk meg. A nyelvi rendszer szerkezetének **alsó** szintjét a **hangalak** és az **írásos alak** (vagyis a jelölő) egységei képezik. Ezek formával és funkcióval rendelkeznek. A nyelv szerkezete felső szintjét a jelölt egységei adják. Ezeknek formájuk (hang-alakjuk, írott alakjuk) és jelentésük van. Vö.:

A felső szint egységei: szövegszint, mondat szint, szó szerkezetszint, lexémaszint, morfémaszint.

Az alsó szint egységei: 1) a hangalak szintje: a) lineáris egységek: a hang, a fonéma, a szótag, a fonematikai szó, az ütem, a frázis; b) prozódiai egységek: a hangsúly, az intonáció, a szünet, a hangzósság, a hangerő, a hangmagasság, a hanghosszúság, a hangszín, a ritmus; 2) az írott alak szintje: a) főjelek: graféma, sillabogramma, logogramma, piktogramma; b) kiegészítő jelek: írásjelek, egyéb jelek.

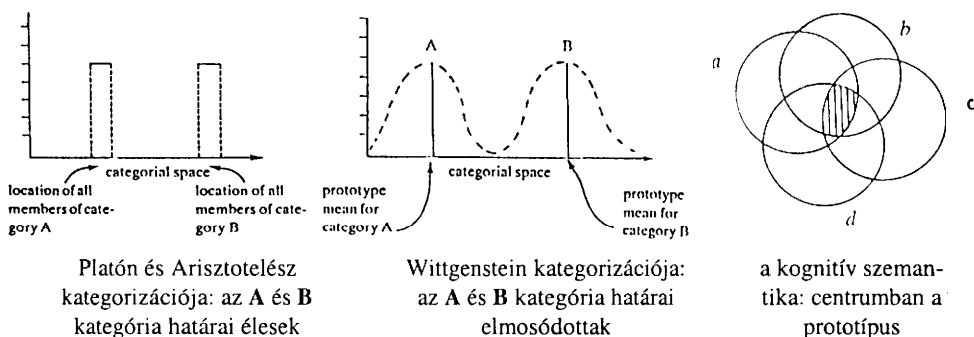
A nyelvészet expanzióját, a nyelvi szintek leírásának a bonyolultságát kiválóan mutatja be Balázs Géza *Külső nyelvészet az informatika korában* c. cikke (1998: 324–37).

b) Az egyes szintek nyelvi egységeinek rendszer jellegű összefüggése. A nyelvi rendszerben az elemek **hierarchikus, szintagmatikus, paradigmaticus** és **derivációs** összefüggését különböztetjük meg.

A hierarchikus rangsor a nyelvi szintek eszköz jellegében, az alá- és fölrendeltségi viszonyban, a központi maghoz vagy a perifériához való tartozásban jelentkezik. Az **eszköz** jelleg abban nyilvánul meg, hogy az alacsonyabb nyelvi szintek egy magasabb nyelvi szint egységeinek a képzésére szolgálnak, a magasabb nyelvi szint pedig az alacsonyabb nyelvi szint egységeire bontható. A morfémaik például szavakat hoznak létre, maguk pedig fonémákra bonthatók. A nyelvi egységek különböző csoportjaiban egyes elemek a csoport **központi magjához**, mások pedig a **perifériájához** tartoznak. Így például a **számkategória** érvényesülése szempontjából a központi maghoz a megszámálható tárgyakat jelölő főnevek tartoznak (*asztal*), a csak egyes (*tej*) és csak többes számban (*lakásviszonyok, mindenszentek, aprószenetek, Alpok, Kárpátok, Dardanellák, háromkirályok*) használatosak viszont a perifériához. **A szintagmatikus összefüggések** a nyelvi elemek egymás utáni (gyakran szomszédos) **lineáris** kapcsolódási lehetőségei. Például: *tan-ít-ó, levelet ír barátjának*. A szintagmatikus összefüggésekben a nyelvi elemek **valenciája** érvényesül. A szintagmatikus viszonyok alapján a nyelvi jelek egymással kapcsolódhatnak, de egymást nem helyettesíthetik. **A paradigmaticus összefüggések** a nyelvi elemek hasonló **jelentése** vagy **hangzása** alapján létrejövő **asszociációs** kapcsolatok. Ilyenek például a főnevek esetei, a melléknevek fokai, a szinonimák, antonimák közötti viszonyok, amelyek olyan nyelvi elemeket kötnek össze, amelyek egymással felcserélhetők, de együtt nem használhatók: **A könyv az asztalon, az asztal alatt van.* – *A könyv az asztalon van.* | *A könyv az asztal alatt van.* **A derivációs összefüggések** egyik nyelvi egységnek egy másiktól való képzésére vagy levezetési lehetőségére utalnak: *Az anya fésűli a lányát* → *Az anya fésűl-l-köd-ik.*

3.1.6. A tudományos kategorizáció elvei. A platóni és arisztotelészi klasszikus kategorizáció elvei szerint a kategóriák tagjainak egyenrangúaknak kell lenniük, a kategória minden ismérvének a kategória minden egyedében meg kell lennie, a kategóriák határai élesek, mivel az egymást keresztező ismérvek megléte tilos. L. Wittgenstein (1953) és mások kategorizációs elvei szerint a kategóriák határai elmosódtak is lehetnek, mivel a kategóriák ismérvei a kategóriák perifériáján

keresztezhetik egymást. A kategóriák egyedei ismérveinek sem kell feltétlenül azonosaknak lenniük, elegendő a „családi hasonlóság” megléte. A kognitív szemantikában a kategórián belül a prototípusoknak vannak invariáns (‘változtatlan’) ismérvei. (Vö.: T. Givon 1984: 14):

3.2. Nyelvtudományi módszerek. A legelterjedtebb nyelvtudományi módszerek az **önmegfigyelés**, **megfigyelés**, **anyaggyűjtés**, (vö.: Krongauz 2001: 92–103).

3.2.1. Az önmegfigyelés a legrövidebb útja egyik vagy másik hipotézis ellenőrzésének, ugyanakkor a legnagyobb mértékben szubjektív: saját nyelvérzékünk nem egyezik mások nyelvi kompetenciájával. Egyébként is a nyelvérzék mesterséges körülmények között (**in vitro**) rosszul működik, a kutató saját elképzeléseinek a rabjává válhat. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a hosszas gondolkodás tompítja a nyelvérzékét. Vö.: *A macska a szőnyegen ül/fekszik – A macska a szőnyegen van.*

3.2.2. Anyaggyűjtés, cédulázás. Ezt a módszert a nyelvtudomány legobjektívabb módszerének tekintik, mivel a nyelvet így **in vivo** körülmények között tanulmányozhatjuk. Az összegyűjtött anyagot **korpusznak** nevezik. A korpusznyelvészet (másképpen cédulázó nyelvészet) a múlt század 70-es éveiben terjedt el az amerikai indián nyelveket leíró deskriptív nyelvészet hatására. Virágzása összefügg a számítógépek elterjedésével, amelyek lehetővé tették a szövegek gépi feldolgozását és a szükséges példák keresését. Wittgenstein szerint egy nyelvi egység jelentése annak a használata. A számítógépes feldolgozás lehetővé teszi, hogy megkeressük mindazokat a kontextusokat, amelyekben az adott nyelvi egység előfordul. A leírtakban sem minden egyformán helyes és fontos azonban egy elmélet szempontjából. A korpusznyelvészet hatékonysága növekszik, ha azt kiegészítjük más módszerekkel.

4. A nyelvi kategóriák tipizálása. Korunk nyelvtudományára egyre inkább jellemző, hogy az egyes nyelvek kategóriáit a tipológiai nyelvészetbe ágyazva vizsgálja, amely **univerzálisokat**, **frekvenciálisokat** és **unikálisokat** különböztet meg.

4.1. Az univerzálisok minden nyelvre jellemzőek. **Egzisztenciális** és **implikációs** univerzálisokat különböztetnek meg. Az előbbieket minden nyelvben valamilyen ismérv meglétét vagy hiányát fejezik ki. Például *Minden nyelvben vannak zárhangok és nem zárhangok.* Az utóbbiak valamilyen tulajdonságnak egy másiktól való függőségére (meglétére vagy hiányára) utalnak. Például: *Valamely szó vagy szó szerkezet megléte/hiánya függ a nyelvet beszélők kultúrájától.* Az angolban például van *white coffee* és *tea with milk*, a magyarban és a németben *tejes kávé* és *Milchkaffee*, de nincs **tejes tea*, **Milchtee*, de terjedőben van a *tea tejjel*, *Kaffee mit Milch*.

4.2. A frekvenciálisok a nyelvek többségére jellemzőek. Például: *A nyelvek többségében a tárgy az alany után áll. Ha egy nyelvben a szó elején lehetséges két zöngés mássalhangzó kapcsolata, akkor lehetséges két zöngétlené is.* Vö. az oroszban: *два, звать – творить – спать, сказать*, a magyarban egyik sem lehetséges.

4.3. Az unikálisok csak egy nyelvre vagy csak igen kevés nyelvre jellemzőek. Például A magyarban a főnevek bármely számnév után egyes számban használatosak. Az oroszban a főnév minden egyre végződő számnév után egyes számban áll.

5. Pluralizmus a nyelvtudományban. A tudományok klasszikus korszakának a metodológiai, így a nyelvtudományét is, a személytelenség, általánosan elfogadott fogalmak, műszavak használata, a kutatásoknak meghatározott témákra történő koncentrációja, abszolutizmussal párosuló monizmus jellemzi. Ez a tudományos metodológia él tovább a XX. század második felében domináló irányzattá vált **generatív nyelvelméletben** és annak művelőiben is. Ezt az irányzatot a nyelvtudományban Bańcerowski Janusz (2001: 13–6) a **falszifikacionizmus** képviselőjének tekinti. A falszifikacionizmus szerint a megfigyelést az **elmélet** irányítja, amely spekulatív és hipotetikus feltevés, az emberi ész produktuma. „A falszifikacionizmusban a tudományt olyan hipotézisek halmazának tekintik, amelyek addig érvényesek, míg nem kerülnek elő olyan tények, amelyek ellentétesek az adott hipotézissel [...] A hipotézist csak akkor lehet falszifikálni, ha léteznek olyan logikailag lehetséges események vagy megfigyeléses mondatok, amelyek ellentétesek vele, és amelyek, ha igaznak bizonyulnak, képesek falszifikálni ezt a hipotézist [...] A falszifikacionisták szerint azok az elméletek jobbak, amelyeket jobban lehet falszifikálni. A tudományos munka a magas fokú falszifikálható hipotézisek felállításán és a falszifikálás meggondolt és kitartó próbálkozásain alapul [...] A falszifikacionisták [...] inkább az olyan bátor gondolatot szeretik, amelynek célja egy érdekes probléma megoldása akkor is (és különösen akkor), ha ez a gondolat hamisnak bizonyul, szemben az igaz, de lényegtelen frázisok sorával [...] A fantasztikus elméletek népszerűsítése [...] nem jelenthet semmilyen veszélyt, mert ha kiderül az alkalmatlanságuk, akkor úgyszólván elvetésre kerülnek. A falszifikálás követelménye az, hogy az elméleteket világos és precíz módon kell megfogalmazni” (13–4). A falszifikacionizmus elsősorban a racionális tudományoknak – a matematikának, a filozófiának és a logikának – lehet a tudományos paradigmája. A probabilisztikus sejtések a matematika fejlődésének fontos tényezői. A falszifikacionizmus az empirista tudományokban is mindig jelen volt azzal a lényeges eltéréssel, hogy itt bizonyítottnak vélt felfedezéseket ingattak meg, pontosítottak, újabb és újabb területeket vontak be a kutatásba.

Bańcerowski professzor a **posztmodernista** paradigma ismertetése kapcsán idézi Paul Feuerabendet (1975), a tudomány **anarchista** koncepciójának a szerzőjét és népszerűsítőjét, aki szerint, „az a meggyőződés, hogy a tudománynak valamilyen tartós és általános szabály szerint lehet és kell fejlődnie, nem tartható fenn, és veszélyes is” (17). Feuerabend szerint „minden szabad” (*anything goes*), a megfigyelés az elmélettől függ, a konkurens elméletek **összemérhetetlenek**, ha az egyik elmélet alapvető fogalmát nem lehet megfogalmazni a másik elmélet terminusai segítségével. Bańcerowski Janusz ugyanebben a cikkében ismerteti Jacques Derrida **dekonstrukció** koncepcióját is. „Derrida a tudomány történetét a szövegek halmazának tekinti, amelybe új szövegeket építenek be. Így a tudományban nem arról van szó, hogy az objektív igazsághoz közeledjünk, hanem arról, hogy szüntelenül olyan újabb és újabb szövegeket gyártsunk, amelyek tudományosnak tekinthetők” (18). Összegezésében megállapítja, hogy a posztmodernizmus képviselői azt vallják, hogy „a tudományos tevékenység alapvető feladata **nem a magyarázás**, hanem a **megértés** [...] Azt, hogy valójában tudományos talajon mozgunk-e vagy sem, egyetlen dolog döntheti el, nevezetesen a tudósok körében kialakult egyetértés”. (19). Ha ez megvalósulna, a tudomány elsekélyesedne.

A nyelvtudomány jövőbeni fejlődését én is a pluralizmusban látom, amely szerint egy nyelvi rendszer vagy annak valamely vetülete különböző elméleti alapokon és irányzatokban egyenrangúan leírható.

SZAKIRODALOM

Balázs Géza 1998. Külső nyelvészet az informatika korában. *Nyr.* 122: 324–37.

Bańcerowski Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr.* 125:

Baranov A. N., Dobrovolskij D. O. (edit.) 1996. *English–Russian Dictionary of Linguistics and semiotics.* Volume I, Moscow, Pomowski & Partner.

- K. Bühler 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- Bussill-Hall, G. L. 1971. *Speculative grammars of the Middle Ages*. The Hauge.
- Givón T. 1984. *Syntax. A Functional–Typological Introduction*. Volume I, John Benjamins P. C.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai. Budapest.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai. Budapest.
- Maleczki M. 1999. Weak subjects in fixed space. *Acta Linguistica Hungarica* 46.
- Maleczki M. 2002. Thetic Judgements in Hungarian. *Talk presented at the Sixth International Conference on the Structure of Hungarian*. Düsseldorf.
- Pete István 1997. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121:
- Pete István 1998. István Kenesei..., Hungarian. London and New York. *Nyr.* 122:
- Pete István 2002. Strukturalista és strukturális nyelvéleírás. *Nyr.* 126:
- Robins, R. H. 1951. *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe...* London.
- Арутюнова Н. Д. 1990. Логическое направление. „Лингвистический энциклопедический словарь”. Глав- ный ред. В. Н. Ярцева. Москва. „Сов. энциклопедия”.
- Брейдо Е. М. 1996. Между старым и новым. *Московский лингвистический алманах*, вып. 1. Спорное в лингвистике. Москва.
- Всеволодова М. В. 2000. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва.
- Демьянов В. З. 1995. *Доминирующие лингвистические теории в конце XX века*. Москва. Российская академия наук.
- Дурст-Андерсен П. В. 1995. Ментальная грамматика и лингвистические супертипы. „Вопросы языко- знания”, № 6.
- Звегинцев В. А. 2001. *Язык и лингвистическая теория*. Москва.
- Караулов Ю. Н. (ред.) 1997. *Русский язык*. Энциклопедия. Москва.
- Кронгауз М. А. 2001. *Семантика*. Москва. Российский государственный гуманитарный университет.
- Кубрякова Е. С. 1995. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века. Сб. „Язык и наука конца XX века”. Под ред. Ю. С. Степанова. Москва. Российская академия наук.
- Тестелец Я. Г. 2001. *Введение в общий синтаксис*. Москва. Российский государственный гуманитарный университет.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

The historical background and characteristic features of present-day linguistics

This paper consists of five parts: 1. The beginnings of linguistics (*ancient times*). 2. The subject-matter of linguistics (*expansion, interdisciplinarity, reduction*). 3. Theories and methods in linguistics: (a) functionalism, anthropocentrism (*speaker-based, reality-based, hearer-based categories*), explanation, theories of the linguistic sign (*bilateral → unilateral, trilateral, tetralateral, pentalateral*), the structure and system of language, principles of scientific categorisation; (b) methods *in vitro* and *in vivo*. 4. A typology of linguistic categories. 5. Pluralism in linguistics.

Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben

Mint ismeretes, a generatív paradigma metodológiai lehetőségeinek korlátozott volta, ami a nyelvi jelenségek igen elenyésző mennyiségének a leírását érintette (Lakoff szerint az angol nyelv esetében, a szépirodalmi szövegeket figyelmen kívül hagyva, kb. 5%), szükségszerűen elősegítette egy új irányzat, új paradigma megjelenését a nyelvtudományban. Ezt a paradigmát kognitív nyelvészetnek hívják.

A generatív grammatikákkal szembeni fő kifogás az empirikus korlátozásokkal kapcsolatos, de a kognitív nyelvészet képviselői azt is kifogásolták, hogy a generatív grammatikák a lehetőleg egzakt formalizáció keresésében olyan magas absztrakciósintet értek el, amelyről már nem lehetett látni a valódi nyelvet, és ha néha mégis észrevették, akkor ez főként az angol nyelv volt, ami tovább korlátozta a kutatási perspektívát (Bańcerowski 2000: 319–27).

A kognitív nyelvészet új nyelvi koncepciót fogadott el. Ezen elmélet fő követelménye olyan metodológiai elv elfogadása, amely az empirikus megközelítésen alapul: mivel a nyelv struktúrája azonos az emberi tapasztalaton alapuló megismerési struktúrával, a nyelvész nem korlátozódhat csupán a saját maga által kitalált néhány nyelvi képződmény kutatására és a szigorú, a nyelvi valóságot nem fedő, nem redundáns szabályok megállapítására, hanem figyelembe kell vennie az eddig ignorált nyelvi jelenségeket, és törekednie kell arra, hogy különböző nyelvek minél több adatára is támaszkodjék. Az ilyen program a nyelvhasználat összes jelenségének a tanulmányozását implicálja. Ezen kívül a nyelvésznek empirikus kutatásaiban figyelembe kell vennie az emberi megismeréssel foglalkozó más tudományos diszciplínák, például a kognitív pszichológia, antropológia, nyelvfilozófia, neurológia stb. eredményeit is. Érdemes megjegyezni, hogy ez a követelmény a Korzybski-féle általános szemantika programjában is szerepelt (Korzybski 1948).

A kognitívizmus elveti az önkényesen meghatározott „nyelvi komponensek” autonómiáját, és a nyelvet a társadalmi kultúrinterakció széles kontextusában helyezi el (Bańcerowski 2002: 459–64). Így, a nyelv organizációjának fő elvét az ember megismerési képességei és folyamatai, a kategóriák képzését viszont a kategorizáció prototipikus modellje határozzák meg. A prototípusok elmélete minden kategóriát a prototípusához, azaz vagy a sematikus ábrázolásához, vagy a legtipikusabb (központi) képviselőinek a csoportjához viszonyít. A kategóriák képzésének a két alternatív módja tükrözi az ember megismerési folyamatainak a természetét: a tapasztalat rendezése vagy az ábrázolási sémák (image schemas) (azaz a kisszámú objektumot és a köztük megvalósuló relációkat tartalmazó absztrakt sematikus struktúrákban) vagy a konkrét képzetek (rich mental images) formájában történik.

A prototípusok elmélete szerint a képzetek (mental images), vagyis az emberi tapasztalatot rendező minták a fogalmak képzésének az alapját alkotják az egyik kategóriából a másikba történő projekció révén vagy a fizikai doménből az absztraktba történő metaforikus projekció segítségével. Ily módon a metaforát nem úgy észleljük, mint zseniális elménk képződményét, hanem mint nyelvi „szövetet” alkotó jelenséget.

A klasszikus (arisztotelészi) kategorizáció elméletének a prototípusok elméletével történő helyettesítése azzal a következménnyel járt, hogy a referenciális szemantikát háttérbe szorították a szubjektívista jelentéselmélet előnyére. Ez utóbbi a jelentést a konceptualizációval, az emberi tapasztalattal azonosítja. Egy adott szituációt az ember többféle módon képes konstruálni. Ezt a képességet **ábrázolásnak** nevezik, ami a kognitív pszichológia fő fogalmainak az egyike, és amelyből a kognitív nyelvészet elméleti alapjai erednek.

Az ábrázolást olyan pszichológiai folyamatnak tekintik, amely azon alapul, hogy az emberi elmében a tárgyakról és az eseményekről létrejönnek bizonyos reprezentációk. Bár minden kognitív pszichológus egyetért azzal, hogy az ábrázolási folyamat azonos az információ feldolgozási rendszerével, de az ennek eredményeként létrejött képzetek jellegével kapcsolatosan már nézetkülönb-

ségek alakultak ki közöttük. Vajon a szóban forgó képzetek leírás vagy kép formájúak-e? A két koncepció közötti eltérés abból a fogalmi különbségből adódik, amely a kategóriaképzés két egymással ellentétes módját tükrözi. Az egyik a legjobb képviselőket (exemplars), a másik pedig a sémákat (schemas) veszi figyelembe. A „festői” kép igényli a kategória létezését, és nem implikálja e kép leírás alapján létrehozott összetevőinek állandó rendjét. Másrészt, a „leíró” kép lehet tetszőlegesen sematikus is, és tulajdonságait különböző megismerési elvek alapján lehet rendezni. A kétfajta kép közötti különbséget gyakran hasonlítják ahhoz a különbséghez, amely a regény („leíró kép”, ahol a rendet a nyelv lineáris jellege határozza meg) és e regény alapján készített film („festői kép”) között fennáll (lásd: Dennett 1982: 55). Mind a két koncepciót (a leíró és a festői ábrázolás) követő kognitív pszichológusok egyetértenek abban, hogy az elménkben létrejött képzeteknek legalább egy olyan elvet kell követniük, amely a vizuális képekre jellemző. Ahhoz, hogy egy kép képként jelenjen meg, előbb meg kell jelennie egy személynek, aki néz, megismer és megállapítja azoknak a tulajdonságoknak a jelenlétét, amelyek éppen ennek az objektumnak a képét alkotják és nem másnak (Dennett 1982: 53). Az egyéni nézőpontnak a megléte az ábrázolás fogalmának kulcselemét és inherens aspektusát jelenti. A környezeti hatások eredményeként létrejönnek a képzetek, és az egyéni tapasztalat növekedésével a szerzett tudás a kognitív struktúrák rendezett formájában rögzítődik az emberi emlékezetben, és bármely pillanatban előhívható. A szóban forgó képzetek konvencionalizálódnak, ami azt jelenti, hogy a társadalmi interakció folyamatában a tiszta egyéni, azaz az adott személyre jellemző elemek elmosódnak, és emlékezetünkben csak az a tudás szűrődik le, amely az adott közösség „közös” tudását jelenti. Ily módon az egyéni nézőpont kanoinkussá válik, azaz az általános anonim megfigyelő nézőpontjává.

Az ábrázolás fogalma a kognitív grammatika alapköve és egyben a legfontosabb láncszeme, amely az emberi tapasztalatot a szó formájával köti össze. A kognitivisták mindig azt hangsúlyozzák, hogy a nyelv természetét az emberi megismerési folyamatoktól elszakítva nem lehet megérteni. Abból az elvből indulnak ki, hogy az ábrázolás a fogalmi alapját képezi a szemantikai struktúrák többségének, ami teljes összhangban van a megismerés pszichológiai elméleteivel.

Az emberek általában egyformán alkotják a képzeteket. Talmy (1988: 194–5) a képzetek alkotásának négy rendszerét különbözteti meg: (1) a strukturális sematizáció rendszere, amely az objektumok mennyiségére, az időben és/vagy térben történő „lehorgonyzására”, disztribúciójára stb. vonatkozik; (2) a perspektíva beállításának a rendszere, amely összefügg az objektumok lokalizációjával, mozgásával, a köztük fennálló távolsággal, valamint az állapotok percepciójával és a változó nézőpontokkal; (3) a figyelem megosztásának a rendszere a színhely (= szcena) figurára és háttérre történő megosztásának megfelelően; (4) az erők dinamikájának a rendszere, azaz az egymásra ható erők között megvalósuló relációknak a rendszere. Ezeknek a rendszereknek megfelelően az adott nyelvben hozzáférhető eszközök, és mivel az ábrázolás konvencionalizálási folyamata nem független a kulturális, társadalmi és történeti tényezőktől, ezek az eszközök a különböző nyelvekben különbözőek. Ezen kívül, a képzetek képzési rendszerének a funkcionálása az egyes nyelvhasználóktól is függ, akik a szcénát egyéni módon konstruálják, azaz különböző módon szimbolizálják az egyes konceptualizációkat. Mivel az emberek nem egyformák, nem egyformák az általuk létrehozott verbális struktúrák és az egyéni konstrukciók sem. A kiválasztást a nyelvhasználók szükségletei és intenciói motiválják, és annak ellenére, hogy minden választás a konvenció határain belül marad, az egyes képek kisebb vagy nagyobb mértékben konvencionalizálódhatnak.

A szcena különböző módon történő konstruálása (alternate scene construal) a „konstrukció” fogalmának összetett jelentésén alapul – ötvöződik benne a „valaminek a jelentése” és az adott grammatikai struktúra használata. Az első jelentés a nyelvhasználóktól függ, a másik pedig választást jelent a nyelv által kínált lehetőségekből. A magyar nyelvhasználó az események menetét **MOZGÁS A TÉRBEN** fogalmi metafora segítségével kommentálhatja, és mondhatja például, hogy: *Jól mennek a dolgok*. Kiemelheti azonban e metaforikus mozgásnak a folytonosságát, és egy jobban specifikált mozgásigét igénybe véve közölheti például, hogy: *Jól folytak a dolgok*. Ezen

kívül, a nagyobb hangsúlyt nem magára a mozgásra is helyezheti, hanem a végeredményre, és azt mondhatja, hogy: *Jól alakultak a dolgok*. Ez a három mondat, bár kölcsönösen helyettesíthető egymással, nem tekinthető szinonimikusnak annak a képnek a tükrében, amelyet ezek a mondatok előhívnak: az elménkben létező képnek különböző aspektusait profilírozzák.

A kognitív nyelvészetben a grammatikát ábrázolásnak tekintik (Langacker 1986, 1987, 1988, 1993). Az „ábrázolás dimenzióinak” a listája szubjektív, és megfelel a prototípuselmélet elveinek. Az ábrázolás dimenziói a Langacker-féle elméletben azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. Ezt az utolsó három terminust Langacker felváltva használja, azaz a konceptualizátor (conceptualizer) által valódi vagy fiktív időben, és fizikai vagy mentális térben konceptualizált tartalomnak kisebb-nagyobb fragmentumaira vonatkozóan. A terminológiai keveredés elkerülése végett jelen írásban a szcena (scene) terminust fogjuk használni.

A szcena bizonyos számú objektumot tartalmaz (tárgyak, megfigyelések, megérzések stb.), amelyek különféle temporális és atemporális relációkat alkotnak. Feltételezik, hogy azok a tényezők, amelyekről a konceptualizátor által végrehajtott szcena konstruálása függ, korrelációban állnak egymással, és az emberi elme megismerési képességeinek a függvényei. Az egyik legalapvetőbb képesség az **összehasonlítás** képessége, amelyen a kategorizációs folyamat (a hasonlóság keresése abban, ami különböző) és a kategóriák határainak az átlépése (például a metaforák képzése) alapul. Az összehasonlítás folyamata a látómező megfigyelésének a folyamatában történik (szó szerinti és átvitt értelemben). Ez vagy **holisztikus szkennelés** (summary scanning) (amikor minden tulajdonság egyidejűleg lényegesnek tekinthető), vagy **szekvenciás** lehet (sequential scanning) (amikor a helyszínt alkotó elemeket egymás utáni sorrendben figyeljük meg). Például az *alma* szó a holisztikus szkennelés eredménye, amely olyan tulajdonságokat hív elő, mint például a „gyümölcs”, a „gömbölyűség”, az „édesség” stb. Az *enni* szó viszont bizonyos konfigurációk szekvenciáját aktiválja, amelyek együttvéve temporális relációt alkotnak.

A kognitív struktúrák (cognitive domain) képzése más képességek létezését is feltételezi, például a **szelekciót** (selection) (azaz az értékes információk megtartását és a lényegtelenek elvetését), valamint az **absztrahálást** (amely lehetővé teszi a **sematikusság** [schematicity] síkjainak fokozatosság szerinti létesítését) vagy az egyes megismerési struktúrák **specifikációjának** a megállapítását, amelyeket szükség szerint többé vagy kevésbé részletesen észlelhetünk.

A megismerési folyamatokat az intenzitás változatossága jellemzi. Ezek a folyamatok az aktiválási szintben különbözhetnek egymástól: például egy adott pillanatban a figyelmünk a tapasztalatunk csak egyes aspektusain összpontosulhat, és ennek eredményeként az egyes jelenségek részletesebben, mások pedig általánosabban ábrázolódnak. A megismerési folyamatok a szcena ábrázolási módjaiban és végeredményben a nyelvi egységek, illetve a konvencionizált képek kiválasztásában közvetlenül tükröződnek. A szcena konstruálásának az egyes aspektusai azonosak az ábrázolás dimenzióival.

A szelekció az ábrázolás alapvető dimenziója, amely az adott képet alkotó egy vagy több kognitív struktúrának a konceptualizátor által történő kiválasztására vonatkozik. Itt mindenekelőtt a **profil** (profile) és a **bázis** (base) között fennálló relációról van szó (Bańcerowski 2002: 321–9). A profil az adott kifejezés által megjelölt azon objektumot jelenti, amelyen az adott konceptualizáció összpontosul, a bázis pedig a profil megértéséhez szükséges kontextust biztosítja. Például a *fal* szó bizonyos specifikációt igényel, például a méretre, színre, anyagra, szilárdságra, funkcióra stb. vonatkozóan. A specifikációknak egy bizonyos megismerési skála által meghatározott terjedelemben kell megjelenniük, például a FAL fogalom esetében fontos az, hogy a nyelvhasználó tudja, hogy a fal milyen magas, hogy az adott falat a „magas falakhoz” tudja sorolni, azaz ismernie kell a megfelelő skála fogalmát. A skála fogalma viszonylagos. Tehát, azt mondhatjuk, hogy például ez a „kis kocsi” úgy néz ki, mint egy „nagy bogár”, vagy ez a „kis ház” egy „nagy kaptárra” hasonlít stb. Az, ami „kicsi”, mint a kocsi vagy a ház, konceptualizálódhat mint „nagy” az átlag méretű rovar

vagy a kaptár esetében. Azt a mértéket, amelyben az adott fogalom egybeesik a fogalmi struktúrák releváns hálózatával – a skálán kívül – a specifikációk szintjei is meghatározhatják. Az előhívott szemantikai tartalom, terjedelmétől függően, megkülönbözteti a kifejezés szemantikai struktúrájának **maximális** (maximal scope) és **közvetlen terjedelmét** (immediate scope). A maximális terjedelem az adott kifejezés által előhívott fogalmi tartalomnak az egészére vonatkozik, a közvetlen terjedelem viszont a maximális terjedelemnek csak azon elemeit foglalja magában, amelyek a profilírozott objektum közvetlen jellemzőiben mutatkoznak meg (Langacker 1993: 7). Például a FAL fogalom esetében a közvetlen terjedelemben kell, hogy jelen legyen például a HÁZ fogalom, mivel az szükséges a FAL fogalom megértéséhez (ez a rész-egész metonimikus reláció a megismerési struktúrák egyik fajtája). Tehát a FAL fogalomnak mint profilnak a bázisát a HÁZ mint a FAL-NAK a közvetlen és nem a maximális terjedelme (például az UTCA, LAKÓNEGYED vagy VÁROS) alkotja. Tehát a FAL közvetlenül előhívja a HÁZ fogalmát.

A Langacker-féle különböző ábrázolási módok modelljében az **absztrakciósint** fogalma a sémákra, valamint a sémák egyéni konkretizációjára (instantiations) vonatkozik. A **séma** (schema) annak a struktúrának az integráns része, amely a nyelvi organizáció bizonyos szintjén felöleli a lényeges általánosításokat, a **konkretizáció** viszont a séma konkretizálásának egy konkrét esetét jelenti. Az absztrakció (sematizáció) folyamata fordítottja a séma konkretizálásának (schema elaboration). A függőségi hálózatnak, amely a sémák és a konkretizációjuk között érvényesül, hierarchikus felépítése van. A magasabb szinten történő konkretizáció sémaként szerepelhet az alacsonyabb szintű konkretizáció számára. Más szóval azt mondhatjuk, hogy az absztrakció szintjeinek a növekedése a sémák határozatlanságának a növekedését vonja maga után, a konkretizáció viszont a határozatlanság, azaz a szubjektív entrópia nulla szintre történő redukálását jelenti a konkrét kommunikációs aktusban. Ez szükséges feltétele annak, hogy a kommunikációs aktus sikeres legyen. A megfelelő absztrakciósint megválasztása és a konkretizáció fokának a meghatározása a beszélgető partnerek megállapodásának és kommunikációs alkujának az eredménye (lásd részletesebben: Bańczerowski 2000). A sémák és konkretizációjuk hálózata nemcsak a különböző nyelvek, hanem a különböző nyelvhasználók esetében is különböző. A sémák nyelvileg minden lényeges általánosítást tartalmaznak. A séma és a konkretizációja közötti reláció azt a viszonyt fejezi ki, amelyet a nyelvtudományban a hiponímia és a heteronímia szemantikai relációjának neveznek, például a GALAMB fogalma a MADÁR fogalomnak a konkretizációja, a RÓZSA pedig a VIRÁGÉNAK stb. Tehát a GALAMB hiponímája a MADÁRNAK, amely a GALAMBHOZ viszonyítva hiperonima.

Az absztrakció **alapszintjén** (basic level) létrejönnek az **alapkategóriák**, azaz az olyan kategóriák, amelyek az adott nyelvközösség kommunikációs igényeinek a legjobban megfelelnek. Az alapszint fogalmait (basic level terms) a nyelvben a megismerési folyamatok természete határozza meg. Gyakorlati szempontból ezekre a fogalmakra van a legnagyobb szükség, mivel a leggyakrabban szerepelnek a mindennapi nyelvi kommunikációban. Például nem a *vizsla*, *agár*, *kuvasz* vagy a *kutyaszerű emlős* stb., hanem a *kutya* szó képviseli az alapszintű kategóriát. Az alapszint fogalmi bizonyos viszonyítási pontot jelentenek a tőle alacsonyabb, illetve magasabb szinteken szereplő, azaz a nagyobb, illetve kisebb specifikációval rendelkező fogalmak számára.

A specifikáció kiválasztása a beszélőtől és az adott kontextustól függ. A sematikusság növekedése csökkenti a specifikációt, a túl nagy specifikáció viszont növeli a redundanciát. Például a következő mondat: *Beoltották-e a vizslákat?* redundáns abban az esetben, ha a környéken csak egyetlen egy kutyatulajdonos van. Ebben a szituációban inkább a *kutya* mint az alapszint fogalma természetesebb lenne. Abban az esetben viszont, amikor két különböző fajkutya közül csak az egyiket oltották be, akkor az *Beoltották-e a kutyákat?* mondatnak a specifikációja már nem lenne elégséges (kivéve azt az esetet, amikor a konkrét kutyára történt rámutatás).

Az elégtelen, illetve a redundáns specifikáció a konceptualizátor tudatos kiválasztásának az eredménye is lehet. Ezt a kommunikációs igény és szándék határozzák meg. A specifikáció kivá-

lasztott szintje a kép jellegét adja meg. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a specifikáció a kultúrminált által determinált megismerési kategóriákból, valamint az egyéni tapasztalatból is következik. Ezek a különböző nyelvekben különbözőek. Például a magyar *hó* szó által jelölt HÓ fogalom túl sematikus, tehát a specifikációja nem elégséges az eszkimók számára, akik többfajta havat különböztetnek meg, és mindegyiknek más és más neve van, például *apingaut* (= első hó), *manyak* (= puha hó), *akelrorak* (= frissen fúvott hó), *massak* (= vízzel kevert hó), *auverk* (= a ház építéséhez használt hó), *ayak* (= a cipőn, öltözéken lévő hó) stb. Hasonló módon egyes sémi dialektusokban a *tevét* jelölő igen fejlett névrendszer létezik, amely figyelembe veszi az állat nemét, színét, nagyságát stb.

Az ábrázolás egyik fontos aspektusa a **perspektíva** (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva. A perspektíva fő aspektusa pedig a **nézőpont** (vantage point), azaz a hely, amelyből megfigyeljük a szcénát. A konceptualizátor által kiválasztott nézőpont befolyásolja a megfelelő nyelvi kifejezés megválasztását is, mint például a *jobb* és *bal*, *fent* és *lent*, *előtt* és *mögött* stb. A nézőpont prototipikusan relatív a megfigyelő fizikai térben történő **orientációját** (orientation) illetően. A nyelvi konvenciók általában a kanonikus konfigurációkat tükrözik, amelyek egyrészt az objektumok térbeli természetes orientációjától, másrészt pedig a kultúra által meghatározott meggyőződésektől és elvárásoktól függenek. Minden élőlénynek van *eleje* és *háta*, a mozgás viszont olyan orientációt implikál, amelyben a *mozgó test eleje* megfelel a mozgás irányának. Ezt az elvet hajlamosak vagyunk más objektumokra is vonatkoztatni, és azonos orientációt tulajdonítani azoknak akkor is, ha például ugyanabban a garázsban tartózkodunk, és látjuk a felénk közeledő kocsit, amely *Háttal jött be a garázsba*.

Az orientáció az **irányultsággal** (directionality) függ össze, amely prototipikusan a mozgás térbeli irányára vonatkozik. Modellértékű az a szemantikai oppozíció, amely a magyar *jön* és *megy* igék között valósul meg. Ez a dimenzió nagyon gyakran jelenik meg azokban a mondatokban is, amelyek a statikus konfigurációkat írják le, például:

A hegy meredeken emelkedik.

A hegy meredeken lejt.

Ez a konceptualizáció nem a fizikai mozgást, hanem a konceptualizátor szubjektív mozgását implikálja, aki meghatározott irányban a statikus helyszínt figyeli.

A standard konceptualizációknál a megfigyelő (konceptualizátor) azonos a beszélővel. A nyelvhasználó viszont olyan megismerési képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a sajátjától eltérő megfigyelési pont megválasztását, ami tükröződik a különböző nyelvekben tapasztalt konvencionális ábrázolásban. A leggyakoribb eset az úgynevezett **áthelyezés a mentális térben** (mental transfer), amely azon alapul, hogy a beszélő átveszi az információvevő nézőpontját. Így például egy budapesti lakos, aki vonattal szándékozik Varsóba menni, azt fogja mondani, hogy:

Vasárnap Varsóba megyek vonattal.

Amikor azonban azzal a személlyel beszélget, aki várni fogja őt a varsói pályaudvaron átveszi a beszélgető partnerének a nézőpontját, és azt mondhatja:

Vasárnap Varsóba jövök vonattal.

A perspektívának mint az ábrázolás egyik dimenziójának az utolsó komponense az **alanyosítás** (subjectification). Ez a szcénának talán a legkomplikáltabb aspektusa. A Langacker-féle grammatikaelméletben a szcena konstrukciója, a konceptualizátor által elfogadott nézőponton kívül, a beszélő és az általa ábrázolt szcena között fennálló reláción alapul. A szcena konstrukciója akkor

alanyosított a legnagyobb mértékben, ha a beszélő kizárólag a megfigyelő szerepét tölti be, és saját maga nem vesz részt a szcénában. Az alanyosítás fogalma a mentális térben történő áthelyezéssel függ össze, amikor más személy nézőpontjának az átvétele megy végbe. Az alanyosítás fogalmának értelmében a beszélő átveszi más személynek a nézőpontját oly módon, hogy a mentális térben úgy nézi saját magát, mintha más személyt látna.

A más személy nézőpontjának az átvétele magas fokú **tárgyasítást** szolgál. A magyarban a tárgyasítás grammatikalizált is lehet, például, amikor a beszélő, ahhoz hogy saját magát határozza meg, az egyes szám harmadik személyt használja az olyan mondatokban, mint:

Adj puszt az anyukának! (feleség a férjéhez)

Búcsúzz el az apukától! (férj a feleségéhez)

Főzzél egy kis kávé a papának! (férj a feleségéhez)

vagy többes szám első személyt a következő mondatokban:

Hogy vagyunk, hogy vagyunk? (orvos a betegéhez)

Hova megyünk ilyen korán? (professzor az asszisztenséhez)

Na, felkészültünk a vizsgára? (tanár a hallgatóhoz)

Úgy tűnik, hogy az alanyosítás fokát a konceptualizátor szerepe és az általa végrehajtott saját konceptualizációnak a tárgya között fennálló összefüggés határozza meg.

A szcena megfigyelésekor a konceptualizátor egyes jelenségeknek több, másoknak pedig kevesebb figyelmet szentel. A kiemelt jelenségek **figura** (figure) státuszt kapnak. A figura és a **háttér** (ground) az észlelési folyamat elválaszthatatlan és univerzális tulajdonságait képezik. Itt arról van szó, hogy az ember a látómező megfigyelésekor a színhely egyes elemeit élesebben észleli, mint a többit. Az emberi elmére jellemző megismerési képesség, amely különbséget tesz a figura és a háttér között, tükröződik a nyelvben is, nevezetesen a szcena konstruálásának a módjában. Bár maga a kategorizáció nem abszolút, és a megfigyelő bizonyos szabadsággal rendelkezik afelől, hogy meghatározza a szcena elemeinek a szerepét, mégis a megismerési tényezőknek köszönhetően az egyes kiválasztások természetesebbeknek tűnnek, mint mások. A percepció folyamat természetében abban rejlik, hogy az ember az általa jól ismert környezet tulajdonságait általános, nem specifikált háttérnek tekinti, amelyben azonnal észreveszi az új elemeket, és lehetővé teszi, hogy a **figura** – **háttér** opozíciót viszonyítási rendszernek tekintsük a pragmalingvisztikában jól ismert **asszerció** – **preszuppozíció** megkülönböztetés számára. Az a pszichológiai szabály, amely szerint az erős ingerek (például éles fény, nagy frekvenciájú hangok, erős illat stb.) a percepció figurák szerepét töltik be, a nyelvben is tükröződik. Észrevették például azt, hogy a mondat grammatikai alanya általában a figura, a határozók pedig háttérminőségben funkcionálnak. Figurának tekinthetjük a perfektív igéket (az imperfektívvel szemben) (lásd: Grzegorzycowa 1997: 25–39; Pátrovics 2000: 54–5), valamint a kijelentő mondatokat is (a tagadókkal szemben) (lásd például Hopper, Thompson 1980: 251–99, Langacker 1988, Wallace 1982: 201–22). Vegyünk egy példát:

A professzor előadást tartott nyelvészetből, és hirtelen összeesett.

Az első mondatban szereplő imperfektív ige szemben áll a második mondat perfektív igéjével. Az *előadás nyelvészetből* háttérét alkotja a figurának, azaz annak az eseménynek, hogy a professzor hirtelenül összeesett. Ahogy a fentiekből láthatjuk, a figura – háttér mint ábrázolási dimenzió inkább az egész szcénára, és nem az egyes elemeire vonatkozik.

Az ábrázolás fő aspektusa abban rejlik, hogy a konceptualizátor olyan képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a megfelelő kiválasztást több lehetőség közül. Ezeket a lehetőségeket

viszont nagymértékben a természetes nyelv azon inherens tulajdonsága határozza meg, amelyet **ikonosságnak** (iconicity) nevezünk. Az ikonosság feltételezi azt a közvetlen megfelelést, illetve hasonlóságot, amely a nyelvi kifejezések és az általuk leírt objektumok között fennáll. Az egyes jelek síkján megjelenő ilyen típusú izomorfizmust a nyelv univerzális tulajdonságának tekintik (például a hangutánzó szavakat, mint ismeretes, Peirce „képi” ikonosságnak nevezte). Az ikonosság a jelek kombinatorikus rendezésén is alapulhat, amelynek értelmében azok a nyelvi elemek, amelyek fogalmilag vagy szemantikailag kapcsolódnak egymáshoz, a szövegben egymás közelében helyezkednek el, mint például a determinátum és a determináns funkciójú szavak esetében: *magas fa, hosszú utca, az emberek olvasnak stb.* Ez az ikonosságtípus viszont a grammatikai konvencionalizáció eredménye, tehát természetszerűen nem jelenthet nagy választást a konceptualizátor számára, és így az ábrázolás a feljebb meghatározott értelemben ezt nem érinti. Egyes nyelvekben azonban (például az angol nyelvben) megvan a lehetősége annak, hogy olyan szintaktikai szerkezeteket hozzunk létre, amelyek szemantikailag éppen az ilyen fajta szubjektív „távolságban” különböznek. Ezt a jelenséget nagyon gyakran illusztrálják az úgynevezett dativusi eltolódás (Dative shift) segítségével: *He bought Mary a present* mondat közelebbi kapcsolatot implikál az ige és a tárgy között, mint az alternatív struktúra: *He bought a present for Mary.*

Az ikonosság a konceptualizátor azon tevékenységében is megnyilvánul, amelynek célja a szcéna szerkezetét alkotó elemek rendezése. A nyelv lineáris jellege előre meghatározza a „vízszintes” rendezést, a szcéna konstruálásának különböző módjaiban megnyilvánuló különbségek viszont az elemek „függőleges” átalakítását vonják maga után. Ezt a két rend közötti különbséget a „természetes” (ordo naturalis) és a „jelölt” (salient) rend között fennálló oppozíció tükrözi (Osgood 1980). A természetes rend az események természetes sorrendiségét tükrözi. Klasszikus példája a Julius Caesar által kiejtett mondat: *Veni, vidi, vici.* A valódi események rendje és a nyelvi megfelelőjük sorrendisége közötti kapcsolatot a nyelvtudományban általában az időrend (Principle of Temporal Sequence) (Tai 1985: 49–72), illetve az ikonosság (Iconicity Principle) (Paprotté 1988: 447–506) elvének tekintették és értelmezték. Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy a grammatikai idő olyan természetszerűen egyezik a valódi idővel, hogy nincs is szükség rá, hogy külön jelöljük azt. Az irodalomtudományban az ordo naturalis elv a narráció általánosan elfogadott konvenciója: az egymás után következő mondatok, amelyekben ugyanaz a grammatikai idő szerepel, a narráció világában az egymás után következő eseményekhez tartoznak.

A „jelölt” rend a természetes rendtől eltérően inkább a beszélő perspektíváját tükrözi. Így a szcéna konstruálásának különböző módjai a természetes és a „jelölt” rend közötti választási lehetőségnek tekinthetők. Például, amikor a konceptualizáció során a konceptualizátor előre meghatározza az események sorrendiségét. Ezt az ikonossági típust Nils Enkvist **tapasztalati ikonosságnak** (experiential iconicity) nevezi (Tabakowska után: 2001: 77–8). Ezt prototipikusan többek között a szakácsreceptek illusztrálják:

- (a) *In a huge copper pan put quantities of granulated sugar ...*
(‘A nagy rézedénybe tegyük az előírt mennyiségű porcukrot...’) (ford. B. J.)
- (b) *In a generously buttered fireproof dish place a thin sprinkling of 4 finely chopped shallots*
(‘A vajjal jól bekent tűzálló edénybe szórjunk vékonyan 4 (db) apróra vágott mogyoróhagymát’) (ford. B. J.)
- (c) *In an iron pot over a high flame put 4 tablespoons butter ...*
(‘A nagy tűzön lévő vasedénybe tegyünk 4 evőkanál vajat...’) (Tabakowska után: 2001: 77–8, ford. B. J.)

A helyhatározók helye a mondatban azt a rendet tükrözi, amely meghatározza a leírt folyamat egymás után következő szakaszait. Egy másik Enkvist által felhozott példamondat a turistaúti-könyvből való, amely a „jelölt” sorrendjével a tapasztalati ikonosságot tükrözi:

In the centre of the town in the immediate vicinity of the cathedral, we find the source of Germany's shortest river, the Pader

(‘A város központjában, a katedrális közvetlen közelében Németország legrövidebb folyójának, a Padernek a forrása található’) (Tabakowska után: 2001: 78, ford. B. J.).

Mind a mondat eleje, mind pedig a helyhatározók belső organizációja megfelel annak a sorrendnek, amelyet a turistának követnie kell ahhoz, hogy megtalálja a szóban forgó folyó forrását: először a városközpont felé kell haladnia, és azután meg kell találnia a katedrálisat.

A „jelölt” rend elve a szöveg elemeinek hierarchikus strukturáltságát határozza meg, és annak a pszicholingvisztikai elvnek a pragmatikai motivációját képezi, amely szerint „leelőször a leg-sürgetőbb feladattal kell foglalkozni” (Givón 1985: 199). A „leelőször azt, ami a legfontosabb” elvet a **téma – réma** rendszer realizálja. Ha a diskurzus biztosítja a téma nagymértékű előrejelzését, akkor a beszélő az első helyre a rémát teszi. Ha azonban érződik, hogy a beszélgető partnernek nehézségei lesznek a téma azonosításával, akkor a téma megmagyarázása megelőzi a tényleges információ átadását, például *Ha már Pistáról van szó, neki nem lett volna szabad eladnia a lakást*. A végső választás a „téma először” és a „téma később” között a konceptualizátor szubjektív döntésétől függ, attól, hogy ő hogyan értékeli a megnyilatkozás érthetőségi fokát.

A nyelvi sorok linearitása és a nyelven kívüli objektumok nem lineáris jellege közötti konfliktus tükröződik az ikonosság legjobban individualizált fajtájában, nevezetesen (a **szekvenciástól** eltérő) **holisztikus szkennelés** eredményeképpen létrejött képek sorrendjében, amelyet a konceptualizátor határoz meg. Itt a különböző módon történő szcéna konstruálásának a lehetősége csak a tárgyakra (things) (az eseményekre és a folyamatokra nem), valamint az azokat összekapcsoló relációkra (relations) vonatkozik (a temporális relációktól eltérően). Ez a hagyományos grammatikai kategóriák tükrében azt jelenti, hogy a mondat szerkezetek különböznek egymástól a szcénában szereplő, különböző objektumokat profilírozó főnevek és az azokat determináló jelzők (például melléknevek, birtokos névmások stb.) rendjében. Így, az elemek sorrendje az alábbi mondatban: *Very laid – back Rufus was, cool as cucumber and with a cutting edge to his voice* (‘Rufus nagyon nyugodt volt, csigavérű és fegyelmezett, hangjában egy éles felhang érződött’ – Tabakowska után: 2001: 80 [ford. B. J.]) annak a jelentőségét emeli ki, amelyet a konceptualizátor a Rufus „nyugodt voltának” tulajdonít. Ez a szcéna első eleme, amely a megfigyelőnek elsőként tűnt fel, a többi elem elrendezése viszont ikonikus – a percepció folyamat kronológiáját tükrözi.

A jelentés szubjektívista elmélete, amely a kognitív nyelvészet metodológiai alapjául szolgál, a fogalmakat olyan képződményeknek tekinti, amelyek az adott égetyen által észlelt és rendezett világnak a megfelelő fragmentumaira vonatkoznak. Azok a tulajdonságok, amelyeket az objektumokhoz, illetve az eseményekhez hozzárendelünk, egyrészt a világ fizikai percepciójából (az ember megismerési perspektívájából), másrészt pedig az egyéni meggyőződésekből, ítéletekből következnek. Bár a percepció fizikai (érzéki) dimenziója univerzális és a pszichológiai dimenzió a társadalmi-pszichológiai tényezőktől függ, valamint az egyén konkrét tapasztalatán alapul – a percepció végeredménye a konceptualizátor percepció viszonyítási keretétől függ (Hohulin 1987: 1–25). A fogalomképzés folyamatában szükség van az episztemológiai és axiológiai értékelésre is, amely a konceptualizátor által képviselt értékrendnek és meggyőződésnek a tükröződése. A beszélő saját episztemológiai és/vagy axiológiai álláspontját képviselve, a nyelvi eszköztárából megfelelő választást hajt végre. Tehát, az **episztemológiai és/vagy axiológiai értékelés** is a „konvencionális ábrázolás” egyik dimenziójának tekintendő (Tabakowska 2001: 83–4).

Minden kognitív nyelvelmélet a figyelem központjába a metaforát helyezi, mivel ez számára kulcsjelentőségű kérdés. A kognitív nyelvészet a metaforának olyan alapvető mechanizmusstátuszt tulajdonít, amely az élettapasztalatunk megértési folyamatát szabályozza. A metaforát nem tekintik a nyelvi kompetenciára vonatkozó szelekciós szabályok megsértésének, hanem annak a legalapvetőbb kifejezési módnak, amely lehetővé teszi, hogy az összetett és absztrakt dolgokat egyszerűb-

bekre és konkrétabbakra való hivatkozással fejezzük ki (Taylor 1989: 132). A metafora, a metonímiához hasonlóan, a különböző konceptualizációk, illetve jelentések összekapcsolásának az eredménye a **jelentésbővítés** (meaning extension) révén. A **metaforikus bővítés** (szélesítés) (metaphorical extension) fogalma közvetlen következménye annak a tételnek, amely szerint a nyelvi kategorizációra a prototípuselmélet elvei vonatkoznak. Az egyes kategóriák elemeinek nem egyforma státuszuk van – egyesek közülük jobban, mások pedig rosszabbul képviselik az adott kategóriát. Tehát, a kategóriának vannak jobb és rosszabb reprezentánsai. A kategóriáknak radiális (radial) felépítése van. A metaforikus bővítésen azokat a jelentéseket értik, amelyek az adott kategória perifériáján helyezkednek el, és a központi (prototipikus) jelentéshez az úgynevezett **családi hasonlóság** (family resemblance) révén kapcsolódnak. Az egyik legalapvetőbb bővítésfajta a fizikai térből kiindulva a mentális tér irányába történik, ahol a fogalmi konstruktumok helyezkednek el. Így, az alábbi mondatok:

*Hirtelenül esett a forint értéke;
Az utóbbi időben esnek az árak;
Érezhetően esik a színvonal;
A selyemszoknyának szép az esése*

a központi jelentés bővítését tükrözik, amely jelentést a következő példák illusztrálják:

*Ma egész nap esik az eső;
A feldobott kő tóba esett;
Az alma a földre esett a fáról.*

A metaforakutatások azt mutatják, hogy a metafora nagyon szorosan kapcsolódik a kultúrához. Mivel a metafora gyökerei az emberi tapasztalatban rejlenek, amely kultúrafüggő, tehát nyilvánvaló, hogy a metafora is kultúrafüggő, és gyakran megoldhatatlan problémákat okoz a fordításban, amely definíciója szerint interkulturális folyamat. A metafora konkrét értékrendszerekhez kapcsolódik, és nagyon közeli a kapcsolata az érzékszervi észleléssel is (Snell–Hornby 1988: 62–3). Így, definíciója szerint lefordíthatatlan.

A kognitívizmus megkülönbözteti az úgynevezett **fogalmi** (conceptual metaphors) és a **képi metaforákat** (image metaphors) (Lakoff 1989). A fogalmi metafora az egyik doménnek (fogalmi struktúrának) a másikon történő leképezésén, a képi metafora viszont a két konkrét képnek a konfrontációján alapul. A képi metaforák nagy nehézséget jelentenek a fordításban, mivel általában csak abban a kultúrában szerepelnek, amelyben létrejöttek, és amelyet a társadalmi, történelmi, környezeti tényezők határoznak meg. Az alapvető fogalmi metaforák mint a konvencionális ábrázolás komponensei a kategóriák alapszintű fogalmaival és az adott nyelvközösség által „szokásosnak” tartott szituációkkal kapcsolatosak. Tehát, azok nem specifikáltak és nem kontextusfüggőek.

Az eredeti metaforák „lefordíthatatlansága” nem a „grammatikai helytelenségekből”, hanem a megismerési korlátokból következik. Nézzük meg például azt a szakirodalomban gyakran idézett példát: *three farmyards away* ('három [gazdasági] udvarral tovább'). Short (1973: 100) azt írja, hogy „a *three farmyards away* által felidézett kép különleges, mivel az »udvar« nem állandó mértéke a hosszúságnak, és így mint mértékegység nem használható” (ford. B. J.). Ezt a kifejezést viszont csak akkor lehet a „lefordíthatatlanság” példájának tekinteni, ha a fordítás olvasójának az elméjében az eredetivel nem koherens kép jön létre, illetve ha a megismerési korlátok miatt például az a mondat: *The man could be seen fifteen farmyards away* (= 'A férfi látható volt tizenöt udvar távolságából' [ford. B. J.]) érthetetlen lesz (Short 1973: 101). Az eredeti metaforák más nyelvre/nyelvekre történő lefordíthatósága természetszerűen viszonylagos.

A két szöveg, az eredeti és a fordítás ekvivalenciája a két konceptualizáció ekvivalenciáját jelenti, és mivel a konceptualizációs képesség a tapasztalatból következik, tehát az ekvivalencia a fordí-

tásban kizárólag a tapasztalati ekvivalenciából származhat. Az egyik ember tapasztalata azonban különbözik a másik emberétől – a különbségek nemcsak az egyes emberek között állnak fenn, hanem a társadalmi csoportok, nyelvközösségek stb. között is. Ez viszont kizárja az ekvivalenciát a fordításban. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a fordítás lehetetlen, ami egyébként a nyelvi relativizmus állandóan visszatérő fonalainak az egyike. A kognitív álláspont ebben a kérdésben kevésbé pesszimista. A kognitív nyelvészet perspektívájából a „tapasztalat” kontinuum, azaz olyan skála, amelynek az egyik végén az egyéni, a másikon pedig az univerzális (alapvető, mindenkéltől az emberi testtel kapcsolatos fizikai) tapasztalat helyezkedik el, és a két pólus közötti teret az adott kultúra sajátosságaiából eredő különböző tapasztalatok töltik ki. Ez a skála az adott nyelv konvencionizációjával azonos. Minél közelebb helyezkedik el az adott fogalom az „univerzális” pólushoz, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a fogalom az adott nyelv fogalmi rendszerébe kerül, és e nyelv konvencionális ábrázolásának elemévé válik. Bár a fogalmi rendszerek különböznek egymástól, maga a konceptualizációs képesség univerzális, mivel minden nyelv minden használója rendelkezik vele ugyanúgy, mint az elementáris emberi tapasztalat esetében. A megértés tehát nem korlátozódik semmivel, sőt, az egyes konceptualizációs rendszerek közötti különbségek sem gátolhatják a megértést. A megértés azonban nem lehet azonos a „fordítással”. A megértés olyan valami, ami az egyént jellemzi, és az egyén konceptualizációs képességeitől, valamint a fogalmaknak a saját tapasztalatával történő összekapcsolásától függ.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski, J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* (szerk.: Nyomárkay István). ELTE. Budapest.
- Bañcerowski, J. 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Nyr.* 126:
- Bañcerowski, J. 2002. Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához. *Nyr.* 126:
- Dennett, D. C. 1982. The Nature of Images and the Introspective Trap. In: N. Block. (szerk.): *Imagery*. Cambridge. MIT Press.
- Givón, T. 1985. „Iconicity, Isomorphism and Non – Arbitrary Coding in Syntax”. In: J. Haiman (szerk.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Hohulin, E.L. 1987. „Concepts and Categories. When is Tree not Tree?”. *Notes on Translations*. Vol. 122.
- Hopper, P. J., Thompson, S. A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56.
- Grzegorzcykowa, R. 1997. Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej. In: *Semantyczna struktura słownictwa wypowiedzi*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Kertész, András 2001. Nyelvészet és tudományelmélet. *Nyelvtudományi Értekezések*. 150. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korzybski, A. 1948. *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics*. Lakeville: The International Non-Aristotelian Library Publishing Co.
- Lakoff, G. 1989. *The Current State of Research on Metaphor and Cognitive Topology*. Duisburg: LAUDA 266.
- Langacker, R. W. 1986. An Introduction to Cognitive Grammar. *Cognitive Science* 10.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Theoretical Prerequisites. Stanford:Stanford University Press. Vol. 1.
- Langacker, R. W. 1988. An Overview of Cognitive Grammar. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1988. A Usage-based Model. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1988. The Nature of Grammatical Valence. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Langacker, R. W. 1993. Grammatical Traces of Some „Invisible” Semantics Constructs. *Language Science* 15.
- Osgood, C. E. 1980. *Lectures on Language Performance*. New York: Springer Verlag Inc.

- Paprotté, W. 1988. A Discourse Perspective on Tense and Aspect in Standard Modern Greek and English. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Pátróvics, Péter 2000. *Aspektus a lengyel, a német és a magyar nyelvben. A lengyel aspektus jelentések német és magyar funkcionális megfelelői*. PhD-disszertáció. ELTE BTK. Budapest.
- Short, M. H. 1973. Some Thought on Foregrounding and Interpretation. *Language and Style*. IV – 2.
- Snell-Hornby, M. 1988/1995. *Translation Studies. An Integrated Approach*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Tabakowska, E. 2001. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Universitas. Kraków.
- Tai, J. H. Y. 1985. Temporal Sequence and Chinese Word Order. In: J. Haiman (szerk.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Talmy, L. 1988. The Relation of Grammar to Cognition. In: B. Rudzka – Ostyn (szerk.): *Topics in Cognitive Linguistics. Current Issues in Linguistic Theory* 50. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.
- Taylor, J. R. 1989. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Wallace, S. 1982. Figure and Ground: The Interrelationships of Linguistic Categories. In: P. J. Hopper (szerk.): *Tense – Aspect: Between Semantics and Pragmatics*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.

Bańczerowski Janusz

SUMMARY

Bańczerowski, Janusz

The concept of imagery in cognitive linguistics

The author intends to give an overall picture of the concept of imagery, the cornerstone of cognitive grammar, linking human experience with the form of words. The various dimensions of imagery are parameters that determine all conceptualised scenes, situations, and configurations. It is assumed that the factors underlying the construction of a scene by the conceptualiser are correlated with one another and depend on the cognitive capacities of the human mind. One of the most fundamental capacities is that of comparison, which the process of categorization and the transgression of boundaries between categories are both based on. The formulation of cognitive structures presupposes the existence of other capacities as well, like those of selection, abstraction, and specification. Selection is one of the fundamental dimensions of imagery. The concept of level of abstraction refers to schemes and their individual concretisations. Another important aspect of representation is perspective (point of view, orientation). Orientation is related to directionality, prototypically referring to the spatial direction of movement. Two essential components of perspective are subjectification and objectification.

The most important aspect of imagery is that the conceptualiser has to be able to select the appropriate one of several possibilities. These possibilities, in turn, are determined by an inherent property of natural language, known as iconicity. The author furthermore discusses conceptual and imagery metaphors. All issues discussed are exemplified by Hungarian linguistic data.

A főnévi igeneves figura etimológicák grammatikai vizsgálata¹

Aki kételkedik, még nem esik kétségbe.
(Jacobsen)

Bevezetés

A figura etymologica grammatikai besorolásánál vizsgálatunk minduntalan megfeneklik. Noha elismerjük kivételes jellegüket, mégis igyekszünk beilleszteni őket a már meglévő kategóriáinkba, eközben pedig fokról fokra bebizonyosodik, hogy a jelenség az eddigiektől eltérő szemléletet igényel. Nehézséget jelent például, hogy a töisméltéses alakokat egyaránt kutatási tárgyaként tartja számon a stilsztika és a grammatika. Látni fogjuk, hogy e két megközelítési módot nem mindig egyszerű kettéválasztani, sokan nem is tartják fontosnak. Jelentéstani szempontból is kivételes forma ez, hiszen a tagok egymáshoz való viszonyát az azonos lexikai jelentés, és számos esetben az egyazon jeltárgyra való vonatkoztatottság határozza meg. A *barátom barátja* szókapcsolat alkotórészei között csak lexikai azonosság van ('barát'), vonatkoztatási körük azonban eltér, mivel a két szó nem ugyanarra a személyre vonatkozik. Ezzel szemben a *Látni látom a táblát* mondat igeneves szerkezetének tagjai lexikailag és referenciálisan is megfeleltethetők egymásnak: a cselekvés ('lát') mindkét esetben azonos, ezért a tárgyat is együttesen kapják. E jelentéstani sajátossággal függ össze az elemek szintaktikai viszonyának különböző nyelvi szinteken jelentkező eldönt(het)etlensége: egy részüket alárendelésnek tartjuk (*várva vár; szebbnél szebb; szeretni szeretem*), másokat mellérendelésnek (*akarva-akaratlan*), szem elől tévesztve, hogy bizonyos esetekben egyik kategóriába sem illenek bele, így a meglévő csoportok kapcsán is számos kérdést vetnek fel. Ezzel pedig elérkeztünk a figura etymologica legingoványosabb és legnehezebben vizsgálható területéhez: a tagok szintaktikai kapcsolatának problémaköréhez. Néhányszor az is vita tárgyává válhat, hogy az adott forma szószerkezet vagy összetétel-e. Ez a *várva vár, nőttön-nő-féléknél* helyesírási nézetkülönbségekben is jelentkezhet; az ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat a későbbiekben érinteni fogom.

Dolgozatom célja nem az, hogy mindenre kiterjedő grammatikai elemzést adjak a figura etymologicáról. Érdeklődésem középpontjában elsősorban az igeneveket tartalmazó (*enni ettem; kérve kér*) formák állnak, ezért az alakzattal csak érintőlegesen foglalkozom. Meggyőződésem, hogy a főnévi és határozói igenevek ez esetben szófajuktól igen eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek. Úgy tűnik, ezek az alakok kiürültek, igéjükhöz képest nincs tartalmas jelentésük. A két elemet tehát sajátos viszony fűzi össze, azaz együttesen, tömböt alkotva töltik be mondatbeli szerepüket.

Az igeneves töisméltéseket hagyományosan az alárendelő szintagmák között szokás tárgyalni. A főnévi igeneves típus besorolása egységesnek mondható: mind a leíró, mind a történeti nyelvtanok tekintethatározóként elemzik (pl. Lengyel 2000b: 229, K. Bors 1997: 359; Berrár 1957: 113). A határozói igeneves forma kérdésében azonban már korántsem ilyen egybehangzóak a vélemények: a grammatikák egy része fokhatározónak tartja (Lengyel 2000b: 239), néhány munka azonban a módhatározók között foglalkozik vele (pl. A. Jászó 1992: 443). Az eltérő vélekedések oka az lehet, hogy a *-va/-ve; -ván/-vén* képzős származékok nem minden esetben fokoznak a töisméltéses szerkezetekben (vö. *élve él, halva hal*). Számos érvet fogok felhozni annak bemutatására, hogy az igeneves figura etymologicák tagjai között nincs szintagmatikus viszony; fejezetcímeim kérdéseire szakirodalom hiányában sokszor saját módszerekkel vagyok kénytelen válaszolni. Feltételezem, hogy a határozói besorolások háttérben a grammatikai és stilsztikai elemzés szempont-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keszler Borbálának és Lengyel Klárának a dolgozatomhoz nyújtott segítségükért, javaslataikért.

jainak összekeverése áll, hiszen az ismétlés hagyományosan a fokozás és a kiemelés egyik eszköze. A *Csak futott, futott, futott, amíg a lába bírta* mondat ismétlődő igéje fokozó, nyomatékosító hatással bír ugyan, mégsem tartjuk fokhatározónak, hiszen nem szintaktikai eszközökkel megvalósuló fokozással, hanem az egyszerű szóismétlés nyújtotta többlettel állunk szemben. A *látni látam*-féle szókapcsolatok és a tipikus tekintethatározós szintagmák (*anyaigilag megéri; bal lábára sántít*) között sem vonható egyértelmű szemantikai párhuzam. Utóbbi ugyanis nem az állítmány érvényességét korlátozza (**a látást tekintve láttam*'), hanem a módosító mondatrészekhez, módosítószókhöz, partikulákhoz hasonlóan árnyalja azt: 'ami azt illeti / voltaképpen láttam'.

Mint látható, a két, határozónak tartott töismétléses alak vizsgálata némiképp eltérő hozzáállást kíván. Dolgozatom tematikájának kialakításában ezt a megfontolást igyekeztem érvényre juttatni. Először figura etymologica és mondatrészszerkezet érintkezési pontjait vizsgálom: ennek kapcsán ismertetem a szerkezet egyik legfontosabb, ám eddig nem alkalmazott csoportosítási elvét, amely a tagok referenciális azonosságának meglétén vagy hiányán alapul. Ezután kitérek a főnévi igeneves töismétlésre, majd pedig a szakirodalom számára ismeretlen önálló főnévi igeneves tekintethatározóra. Bemutatom, hogy a figura etymologica forma főnévi igeneve mennyiben felel meg a szófaj általános elvárásainak, ugyanakkor azt is, hogy milyen szempontból tér el azoktól. Csakúgy, mint a *-ni* képzős alakét, a határozói igeneves tag tulajdonságait is összehasonlítom a szófaj általános ismérveivel, emellett azonban demonstrálok azt is, hogy míg egy vitathatatlanul fokhatározós szintagma (*nagyon szeret*) az alárendelés minden követelményét maradéktalanul teljesíti, a *várva vár, kérve kér*-féle formákról ugyanez már nem mondható el. Megvizsgálom továbbá, hogy mely igetípusok vehetnek részt a határozói igenévi töismétléses szerkezetek megalkotásában; ehhez mellékelem saját gyűjtésből származó példaanyagomat is. Az igeneves formák tárgyalása mellett egyéb szófajok figura etymologica konstrukcióira is kitérek, amennyiben úgy ítélem meg, hogy szervesen kapcsolódnak fő feladatomhoz. Ezért a *szebbnél szebb* névszói alakulaton – lévén egy sajátos szemantikai-szófaji kétarcúság bizonyítéka – kiemelten kezelem. Végül pedig egy új fogalom, az állandósult forma bevezetésével igyekszem megoldást kínálni a töismétlés grammatikai besorolásának problémájára, figyelmeztetvén az állandósult szószervezetekkel való számos rokon vonásra is.

Figura etymologica vagy mondatrészszerkezet?

Mielőtt a figura etymologica grammatikai vonatkozásait tárgyalni kezdenénk, bizonyos kérdéseket nem kerülhetünk ki. Rendkívül összetett problémával van dolga ugyanis annak, aki akár stilisztikailag, akár szintaktikailag, akár szófajtanilag, akár morfológiailag akarja leírni a jelenséget. A legnagyobb gondot nem is az okozza, hogy mindegyik részterület jogot formálhat a vizsgálatra, hanem az, hogy a figura etymologica kérdésköre kapcsán mind a mai napig nem sikerült ezeket leválasztanunk egymásról, és az egyes nyelvészeti területek szempontjai számos esetben túlnyúlnak önnön vizsgálati körükön.

A szempontok összekeverésének egyik példája a Világirodalmi lexikon *figura etymologica* szócikke, amelyben az Énekek énekében szereplő *Csókoljon meg engem az ő szájának csókjaival* mondatot az alábbi magyarázat követi: „A csókot először ige jeleníti meg, mint cselekvést. A mondat végén főnév rögzíti a tüneményt, tárggyá alakítja át, a birtokos szerkezet a száj tartozékaként tünteti fel. A metamorfózist a szófaj módosulása teszi lehetővé, ugyanakkor a szótövek azonossága biztosítja, hogy a metamorfózis ellenére a fogalom lényegében nem változik.” (Fónagy 1975: 153). Meglátásom szerint egy irodalmi mű elemzésének fontos része lehet ugyan a szófaj- és mondattani kérdések érintése is, de ezek semmiképpen nem használhatók fel érvként a kiinduló, stilisztikai szempontokhoz. Ugyanez persze visszafelé is érvényes: amikor a *látva lát* grammatikai szerkezetként áll vizsgálatunk középpontjában, azaz a két tag egymáshoz való viszonyát, felépítését és szó-

faji jellemzőit kívánjuk meghatározni, nem élhetünk a retorika és stilisztika módszerével, amely a zeneiség eszközeként, stilisztikai alakzatként, egyszóval az olvasóra gyakorolható hatás egyik módjaként közelít a jelenséghez.

A figura etymologica meghatározása több szempontból is gondot okoz. Már maga az elnevezés is kétarcú, hiszen a szó szerkezet egyik tagja mint alakzatot, a másik tagja pedig mint alak-tani kategóriát jelöli meg a fogalmat – talán ez az egyik oka annak, hogy szempontjain keverednek. Megoldásként szolgálhatna valamelyik magyarosított forma elterjesztése is, ám némi vizsgálat után belátható: egyik sem fedi megnyugtatóan a komplex jelenséget. A legnépszerűbb *tőisméltés* elnevezés ellen – noha el kell ismernünk: jelenleg ez a legtalálhatóbb szinonimája a figura etymologicának – számos ellenérv hozható fel. Az egyik probléma az, hogy nem jelzi az egyszerű szóisméltéstől való egyértelmű elhatárolást. A *Csak ment, ment, ment* mondatban szereplő igealak ismétlése egyben tőisméltés is, hiszen az igeek ugyanazon alakját – azaz szükségszerűen azonos tövét is – használjuk. Az egyes definíciók nem mindig tartják feladatuknak a tö- és szóisméltés eltérő voltának hangsúlyozását, sőt számos esetben úgy tűnik, mintha nem is tennének különbséget a kettő között. A Nyelvművelő kézikönyvben ez olvasható: [a figura etymologica] „Alaki szempontból a **szó-, ill. tőisméltésnek** egyik sajátos formája: **ugyanazon szónak, ill. szótőnek** más-más nyelv tani (ragos, képzős) alakban vagy eltérő értelemben való, többnyire szomszédos megismélt(őd)ése a mondatban...” (Kovalovszky 1985: 641–2). A figura etymologicát azonban véleményem szerint mindenképpen külön kell kezelnünk a szóisméltéstől (vö. Mátai 1995a: 61; 1995b: 413). Könnyen belátható ugyanis, hogy míg az egyszerű szóisméltés egyben tőisméltés is, állításunk megfordítva már nem igaz, azaz a szó nem változatlan formában ismétlődik meg.² Mivel az elnevezést tekintve nincs saját javaslatom, kénytelen leszek a figura etymologica és tőisméltés terminusokat használni, ám a kellő kritikával, fenntartásokkal kezelem őket. Török Gábor megemlíti azt is, hogy mind a nemzetközi, mind a magyar megjelölés a morfológiai tulajdonságokra utal, a mondatnaniakat azonban rejtve hagyja (Török 1968: 69).

A figura etymologicás alakok morfológiai, szintaktikai és szemantikai vizsgálata során főként a következetesség miatt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a tőisméltésnek stilisztikai aspektusai is vannak. Mátai Mária szerint a szótőisméltést komplex szintaktikai-morfológiai-szófaji kategóriának kell felfognunk, és a három szempontot együttesen, de nem összekeverve érvényesítenünk (Mátai 1995a: 61). Ebben teljes mértékig egyetérthetünk vele. A komplexség semmi esetre sem hatalmazhat fel minket arra, hogy az összetevőket egymásból magyarázzuk. Az általa javasolt stilisztikai-szemantikai vonatkozás felvételét – annak ellenére, hogy csupán kiegészítő szempontként kívánja használni – éppen emiatt nem tartom megbízhatónak. Mátai Mária szerint ugyanis ezek lehetnének a figura etymologicák szűrői, melyek segítségével a stilisztikai árnyalatot nélkülöző tőisméltéseket szét tudjuk választani a kiemelő, nyomatékosító funkcióval is bíró előfordulásoktól. Előbbieket formális, utóbbiakat valódi figura etymologicáknak minősíti. A latin elnevezést voltaképpen csak a retorikai-stilisztikai többletet hordozó alakok esetében tartja jogosnak, míg a szótőisméltés Mátai terminológiájában kizárólag a formai kategóriára vonatkozik. Ezt a módszert egyfelől azért tartom kivitelezhetetlennek, mert sokszor megfoghatatlan, mit is nevezünk stilisztikai többletnek, azaz nem húzható egyértelmű határ a köznapi és költői példák között. Hogy mennyire sikamlós

² A *tőisméltés* terminus másfelől azt sugallja, hogy csakis az ugyanazon töből származó, eltérő toldalékolású szerkezeteket nevezhetjük tőisméltőknek. Ezt az álláspontot erősítik a különféle definíciók is, pl. Fokos Dávidé: „A figura etymologica (...) azonos tövű szónak egy fogalom nyomatékos kifejezésére szolgáló kapcsolata.” (Fokos 1931: 6). Az azonos tövű kritériumát azért tartom pontatlannak, mert nem derül ki belőle, hogy kiterjed-e egyazon tövű különböző változataira is. Ha meghatározásunk kizáró jellegű, akkor nem tekinthetjük figura etymologicának az *erőnek erejével* szókapcsolatot (míg a *hallnak halálával* esetében – lévén a *halál* egyalakú tövű – ez a kétely fel sem merül, tehát egyértelmű, hogy az ellentmondás a megfogalmazásban rejlik).

területre tévedhet az effajta elemzés, azt az is jelzi, hogy amennyiben Mátai stílusrontónak tartja, ezért nem is sorolja a figura etymologicák közé a *fogalmakat megfogalmazni* kapcsolatot (Máta 1995b: 416), ugyanezt kell tennie az azonos felépítésű *éneket énekelni*, *dalt dalolni* szerkezetekkel is.³ Ezek nemcsak a mindennapi szóhasználatra jellemzőek, hanem közkedvelt kellékei a költői nyelvnek is, pl. „*Megnyílt aközben az ajtó, / S lett széles az ő nyílása, / Mint szája a helybeli kántornak, / Mikor éneket énekel / A soksípú orgona mellett*” (Petőfi Sándor: A helység kalapácsa); „*Démoni dinamó / dongva egy dalt dalol: / másé lett a szeretőm!*” (Szabédi László: A szabédi nagyreán). Másrészt a grammatikus nem zárhatja ki vizsgálati köréből azokat a szerkezeteket sem, amelyek nélkülözik a költőiséget. Mivel jómagam a jelenséget leíró grammatikai szempontból kívánom vizsgálni, számomra a retorikai és stilisztikai ismérvek csak annyiban fontosak, amennyiben biztosan el tudom különíteni őket az engem érdeklő vonatkozástól. Egyet kell értenem Török Gáborral, aki szerint a jelenség mondattani aspektusait elemző szakirodalom elég sovány (Török i. h.). Kiss Antal a figura etymologica osztályozásának történetét végignézve arra a következtetésre jut, hogy a vizsgálatot legcélszerűbb mondattani alapokra helyezni (Kiss 1975: 630). Ezen szerzők megállapításait azzal egészíteném ki, hogy voltaképpen még ma sem áll rendelkezésünkre olyan monográfia, amely tisztán leíró oldalról közelíti meg a töismétlést.

A mondattani szempontok következetes tárgyalását, elemzését nehezíti az a tény, hogy egyes figura etymologicás szerkezetekre nem tudunk rákérdezni: *kérve kértem* → **mennyire kértem?* **Kérve; látni láttam* → **milyen tekintetben / mire nézve láttam?* **Látni, a látásra nézve. A várva vár, kérve kér szerkezetek szavainak lexikális jelentését egyetlen igekötő adja ('lát', 'kér'), emellett azonban az igenév és az ige egyazon cselekvésre (és cselekvőre) is vonatkozik, tehát referenciális jelentésük azonos. Ebben különböznek az *apám apja*, *barátom barátja* szerkezetektől, amelyek lexikai jelentése megegyezik ugyan ('apa', 'barát'), a két szó azonban a valóság más-más szeletére utal. Az *apám apja* esetében minden nehézség nélkül kérdezhetünk az alaptaggal a bővítményre, azaz arra az információra, amellyel jelentése kiegészül: *kinek az apja? Az apámé*. Ezek szerint az alárendelő szerkezetek kérdéspróbájának feltétele nem is annyira a lexikai különbözőség, sokkal inkább az eltérő vonatkozthatósági kör, hiszen csak így képes a bővítmény újabb körülményekkel gazdagítani az alaptag jelentését. Lőrinczi Réka azon állítását, mely szerint a töismétlések jelentésszerkezete a hagyományos szószerkezetektől eltérő, kulcsfontosságúnak tartom a figura etymologica vizsgálata során, ám éppen ezért nem oszthatom véleményét abban, hogy a figura etymologica tagjait „... világosan felismerhető szintagmatikus viszony kapcsolja össze” (Lőrinczi 1992: 170). Amennyiben referenciális azonosságát áll fenn a tagok között, nem beszélhetünk alárendelésről.*

További problémát jelent, hogy a grammatikák nem együttesen kezelik e töismétléses formákat, hanem elszórva, olykor kivételes jellegüket hangsúlyozva említik őket hol az egyes szófajok, hol a különféle mondatrészek között. Nézzük meg néhány töismétléses szerkezet besorolását az egyetemi tankönyv idevonatkozó fejezetei alapján!

A Magyar grammatika a *jobbnál jobb*, *szebbnél szebb* szerkezeteket a melléknevek mondatbeli szerepe kapcsán tárgyalja, és megállapítja, hogy bár formailag hasonlító határozók, semmiféle hasonlító jelentést nem tartalmaznak, ezért fokozó értelmük miatt „sajátos fokhatározóknak” minősíthetjük őket (Lengyel 2000a: 146). Arra nézve azonban semmilyen támpontot nem ad, hogy a fokozó jelleg a töismétléses alakzatok sajátja, tehát rejtve marad az a lényeges mozzanat, hogy a szerkezetet kizárólag stilisztikai értéke alapján nevezhetjük fokozónak. A *szebbnél szebb*-féle formákat valóban a túlzás és nagyítás kifejezőmódjai között tartja számon a stilisztika (pl. Prohászka 1953: 207). Ez azonban elég indok-e, hogy mondattanilag is fokhatározónak minősítsük őket? Kulcsfontosságú különbségnek tartom, hogy a hagyományos hasonlító szerkezetektől eltérően itt két középfokú melléknév kapcsolódik össze. A szófaji érték vizsgálata éppen ezért elengedhetetlen a mondatrészszerép minden kétséget eloszlató megállapításában.

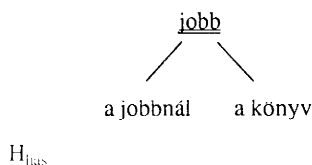
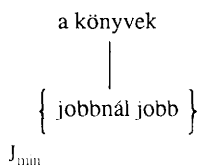
³ Hiszen mindkettő egy tárgyragos főnév + a főnévből képzett ige összekapcsolódásából jön létre.

A *szebbnél szebb* ugyanúgy ellenáll a kérdéspróbának, mint a *várva vár, kérve kér*, ám az eredménytelenségnek ez esetben speciális okai is vannak. A kérdéses forma a figura etymologica egyik alapvető tulajdonságára világít rá, ezért véleményem szerint érdemes külön foglalkozni vele az igeneves szerkezetek tárgyalása előtt. A *jobbnál jobb könyvek* szó szerkezet határozóragos tagjára hagyományosan az alábbi módon kérdezzünk: minél jobb könyvek? Grammatikus választ véleményem szerint azért nem kaphatunk, mert kérdésünk nem melléknevek, hanem főnévnek szól. Ezt jelzi a nyelvtanilag értelmezhetetlen válasz névelője is (*A jobbnál). Voltaképpen két, egymástól eltérő esetet keverünk itt össze: a *jobbnál jobb könyvek* ugyanis nem azonos a *könyv a jobbnál is jobb* szó szerkezettel. Bármennyire is ellentmond eddigi ismereteinknek, észre kell vennünk, hogy előbbi esetben melléknév, utóbbiban főnév a határozóragos alak. Az első forma figura etymologicájának tagjai szorosan összekapcsolódnak, referenciális és lexikai jelentésük azonos. Kizárólag többes számú alanyuk lehet (**Jobbnál jobb könyv jelent meg*; helyesen: *Jobbnál jobb könyvek jelentek meg*), a két középfokú melléknév közé nem ékelődhet más szó. A második esetben a tagok viszonya lényegesen lazább, elviselik a közbevetést, külön bővítményei is lehetnek (*A könyvek a jobbnál is százsorta jobbak*). Megjelenhet mellettük egyes számú alany is (*A könyv a jobbnál is jobb*), és a határozóragos tag – főnév lévén – névelőt kaphat. A figura etymologica adessivusi alkotóeleme itt ellátható a többes szám jelével (*A könyv a jobbaknál is jobb*). Szófajváltása azzal magyarázható, hogy „... hozzáadódik a kimaradt főnév grammatikai jelentéstípusa, s a melléknév átveszi a főnév mondatrészszeropét. Ennek megfelelően a melléknév alkalmi főnévvé válik.” (Lengyel 2000a: 150). Azaz: *A versenyző a gyorsabbnál* [ti. a gyorsabb társánál] *is gyorsabb volt*. A figura etymologicás szerkezet ez esetben egy felső- vagy túlzófokú melléknévvel egyenértékű: 'a versenyző volt a leggyorsabb / a legegységysabb a társai közül' (a felsőfokú melléknévvel való párhuzamra l. még Simonyi 1888: 244; Fokos 1932: 8).

A két szerkezet különbsége legszemléletesebben a szintagmarajzon mutatható be. A melléknévi értékű határozóragos alak véleményem szerint nem külön mondatrész (minthogy nem is tartalmaz valódi hasonlítást), azaz a figura etymologica tömböt alkotva, jelzőként bővíti a főnevet. Mindkét tag melléknévként viselkedik, bővítményeiket együttesen kapják. Mindezen okoknál fogva ábrázolásom a hagyományos elemzéstől eltérően néz ki. A második mondatban egy főnévi értékű alak szerepel, ez esetben valóban hasonlító határozóként:

(1) *a jobbnál jobb könyvek*

(2) *A könyv a jobbnál (is) jobb.*

Amint látható, a töisméltéses szerkezet tagjai hajlamosak a szófajváltásra, pontosabban szófaji hovatarozásuk (így a mondatban betöltött szerepük is) igen változatos lehet a kontextustól függően. Ez legszembetűnőbben a *szebbnél szebb*-féle szerkezeteknél jelentkezik, de a későbbiekben látni fogjuk, hogy a határozói és főnévi igeneves formákra is jellemző.

Ám nem kizárólag szó szerkezeti szinten okoz gondot a töisméltéses tagok viszonyának meghatározása. A lexémánál tapasztalt bizonytalanság hű lenyomata a szókapcsolatokénak is, hiszen az összetett szavak közül azok, amelyek töisméltéssel jönnek létre, nem sorolhatók be egységes csoportba. A Magyar grammatika megfogalmazása óvatos: „Vannak olyanok, melyek inkább alárendelő szintagmákra emlékeztetnek, például: *nőtton-nő, fogyton-fogy, körös-körül, hetedhét*; s vannak olyanok, melyek mellérendelések: *akarva-akaratlan, körkörös, mentek-mendegéltek, telis-*

tele. Jelentéstöbbletük általában a nyomatékosítás, fokozás” (Lengyel 2000c: 333). A töisméltelés összetételeknél tehát sok esetben csak azt tudjuk eldönteni, hogy inkább mellé- vagy alárendelőknak látszanak-e, konkrét hovatartozásuk azonban már korántsem ilyen egyértelmű. Ezek is rendelkezhetnek fokozó vagy kiemelő **jelentéstöbblettel**, ám ez sem szolgál elegendő érvként az elő- és utótag viszonyának megállapításánál, ugyanúgy, ahogy a szó szerkezetek nagy részét sem tekintjük ez alapján fok- vagy tekintethatározósnak.

Úgy tűnik, a figura etymologica még egy kényes területet, a tranzitivitás kérdéskörét is érinti. Az esetek többségében érvényes az a szabály, hogy a tárgyias igéhez kapcsolódhat tárgy, a tárgyatlanhoz nem. Amennyiben az ige harmadik személyű határozott tárgyat kap, ragozása is határozott lesz (*keverem a levest*; vö. Balogh 2000: 416). A töisméltés azonban lehetővé teszi, hogy intranszitiv igék is tárgyat kaphassanak (pl. *halált hal*). Ezt a tárgyat a szakirodalom „belső tárgynak” nevezi, utalva arra, hogy a tulajdonképpeni fogalmat az ige tartalmazza, „csak korlátozás és világosság kedvéért van mint az ige foglalatja az ige tőjéből idomított főnéven megnevezve” (Ponori 1874: 386). Azaz nem a hagyományos értelemben vett tárgyi vonzattal van dolgunk, az ige jelentése ugyanis tartalmazza a tárgyét is, és fordítva. Semmilyen új információt nem közölnek, redundánsnak, tautologikusnak hatnak. Az *életet él* voltaképpen az *él*, a *halált hal* a *meghal*, a *fogadást fogad* a *fogad* jelentésével azonos. Az állítmány tartalma nem gazdagodik a tárgyragos, vele azonos tőből származó tagnak köszönhetően, mert az semmilyen új körülményre nem utal. Noha formailag tárgy, szemantikailag mégsem tarthatjuk annak. Ebből a szempontból az *életet él* rokon a határozói értékű tárgyias szerkezetekkel, hiszen azok sem tisztán tárgyak: átmenetet jelentenek a tárgy és a határozó között. E formák között azonban újabb hasonlóságot is felfedezhetünk: mindkettő megengedi, hogy tárgyatlan igéhez tárgy kapcsolódjon (vö. *halált hal – sokat jár*). Az alapjelentésükben tárgyatlan, mozgást kifejező igék tárgyat kaphatnak, ha helyhatározói értékű tárgy kapcsolódik hozzájuk: *járja az útját, futja a távot*. Ezt tapasztaljuk az időhatározói értékű tárgynál is (*késik tíz percet, ötven évet él*). Ugyancsak állhat intranszitiv igék mellett számhatározói (*többet nem megyek; eleget kérte*) és módhatározói értékű tárgy (*jóízűt nevet*) is. Ez utóbbi alakok bővítményi szerepe azonban – a töisméltelés szerkezetekkel ellentétben – megkérdőjelezhetetlen. Noha magukon viselik a tárgyragot, funkcionálisan a határozókhöz tartoznak, közelebről pedig aszerint soroljuk be őket, hogy melyik határozóraggal oldható fel a jelentésük. (pl. *többet ne nézz oda = többször ne nézz oda*; vö. Balogh 2000: 418–9).

Hogy a tárgy különféle fajtáinak csoportosításakor egyszerre kerülünk szembe a figura etymologica és a határozói értékű tárgyias szerkezetek kérdésével, azt Gombocz Zoltán felosztása is bizonyítja. Az előbbi jelenséget ő azon tárgyak közé sorolja, amelyek csak a cselekvés tartama alatt léteznek, utána nem (azaz az eredménytárgy egy különleges fajtájaként: *éli az életet, fogadást fogad*), a határozói értékű tárgyat pedig külön csoportba teszi (*járóm az erdőt, sokat alszik*; Gombocz 1951: 52).

A főnévi igenév mint tekintethatározó?

Az igeves figura etymologicás szerkezetek közül elsőként a *látni látam*-féléket vizsgálom meg, amelyeket a leíró nyelvtani hagyomány tekintethatározós szintagmáknak tart. Már utaltam arra, hogy e töisméltés forma sem jelentésében, sem szerkezetében nem tesz maradéktalanul eleget a határozói minőség kritériumának. Ennek részletesebb kifejtéséhez azonban érdemes segítségül hívnom a nyelvtörténetet is.

A főnévi igenév elsődleges határozói szerepére származása ad magyarázatot, hiszen képzője ragos névszóból (*-n* főnévképző és *-i* lativusrag) jött létre. A *látni* eredeti jelentése körülbelül ’látáshoz, látásra’ lehetett. „Ez a kételemű eredet magyarázza meg a főnévi (...) igenévi képző kettős: jelentésmódosító (szófajváltó) és viszonyító (mondatrész szerepet kijelölő) természetét” (Berrár 1967a: 326–7; vö. Klemm 1928: 260).

Az eredeti véghatározói szerepnek köszönhetően a mai magyar nyelvben igen gyakori a főnévi igenév célhatározói használata, elsősorban mozgást jelentő igék mellett: *elindultunk vásárolni* (Lengyel 2000b: 228). A Magyar grammatika kitér a *-ni* képzős igenevek aszemantikus határozói (*képes ithagyni a mosatlan edényt*), okhatározói (*fél bemenni a házba*), állapothatározói (*a tanuló habozni látszik*) és részeshatározói (*semni értelme kimenni*) használatára is (uo.). A tekintethatározói szerepet sajátos esetként említi a szerző, amely szerinte kizárólag figura etimologicás szerkezetekben fordulhat elő (uo. 229). Ezen álláspontnak évszázados hagyományai vannak, ezért érdekes részletesebben megvizsgálunk, miben állhat a szerkezet tekintethatározói mivolta, esetleg mennyiben vitatható a feltételezés.

A főnévi igenévvél kifejezett tekintethatározó Simonyi Zsigmondtól kezdve a figura etimologicás *vanni van, lehetni lehet, szeretni szeret*-féle formákkal azonos a szakirodalmak számára. A Magyar határozókban szerepel ugyanis először az alábbi minősítés: „Tekintethatározó, azaz módhatározó-féle az infinitivus ebben a figura etimologicában (...): »hallani hallottam, de nem értettem«” (Simonyi 1895: 299). A Magyar grammatika is Simonyi nézetét osztja: „Sajátos szerepe a főnévi igenévek a tekintethatározói mondatrész betöltése: *Olvasni ugyan olvastam a könyvet, de most sem tudom, miről szól. A főnévi igenév kizárólag alaptagjának töismételeként jelenhet meg*, vagyis az ige mint alaptag és a főnévi igenév mint bővítmény figura etimologicát alkot (Lengyel 2000b: 229, kiemelés tőlem). Az egyetemi tankönyv szerint tehát a főnévi igenév önmagában nem lehet tekintethatározó. Fontos különbség ez Simonyi nézetével szemben, aki – noha csakis figura etimologicás formákat említ – nem teszi kizárólagossá ezt a fajta használatot. Tudomásom szerint Szemere Gyula az egyetlen, aki kitér az önálló főnévi igeneves formára, és egyértelműen tekintethatározónak is nevezi azt. A *Mesélni, danolászni nem volt párja* Arany-idézetet ugyanis az alábbi módon elemzi: „A *mesélni, danolászni* mellérendelő (kapcsolatos) szószervezet tekintethatározóként bővíti a *nem volt* állítmányt.⁴ Állításának minden alapja megvan: a mondat főnévi igenevei valóban szűkítik, korlátozzák az állítmány érvényességi körét; a mondat jelentése: 'A mesélést, danolászást tekintve nem volt párja', azaz: 'Mesélésben, danolászásban felülmúlhatatlan volt'. A tekintethatározó kifejezőeszközei között tehát igenis számon kell tartanunk az önálló főnévi igeneves formákat is. Emellett persze vizsgálatunkhoz híven továbbra is kritikusan kell szemlélnünk a töismételes változat tekintethatározóságának érveit.

Noha Simonyi Zsigmond besorolása láthatóan szemantikai alapú, pontosan a jelentés leírásával válik nyilvánvalóvá: nem tekintethatározóval, hanem a megengedés egyik lehetséges kifejezőeszközével van dolgunk. A szerző a *hallani hallottam, de nem értettem* mondatot ugyanis az alábbi jelentéssel oldja fel: 'ami azt illeti, hogy hallottam-e, igaz, hogy hallottam, de nem értettem' (Simonyi i. h.). Figyelmet érdemel, hogy Simonyi leírásában szerepel az *igaz* szó, amely tipikusan a megengedés eszköze (vö. *Igaz, utálok felmosni, mégis meg kell csinálnom*). Az 'ami azt illeti' módosító mondatrészlet kétségtelenül árnyalja az ige jelentéstartalmát, és tagadhatatlan, hogy bizonyos fokú megszorítást is tartalmaz. Ugyanerre képesek az árnyaló partikulák (*voltaképpen*) és a módosítók is (*feltehetőleg*). Ám egyik esetben sem beszélhetünk szintagmatikus úton megvalósuló korlátozásról. H. Molnár Ilona a módosító mondatrészletek egyik ismérvének tartja, hogy a mondanivaló legfontosabb részét nem a főmondat tartalmazza, hiszen annak csupán az a feladata, hogy az elhangzottakhoz fűződő viszonyunkra utaljon. A szerző példái között szép számmal találhatunk megengedő értelmű mondatokat is, amelyek gyakori kifejezői lehetnek a beszélői attitűd-

⁴ Szemere Gyula elemzése csak részben helytálló, hiszen szerinte a *Mesélni, danolászni nem volt párja* mondatban a főnévi igeneves tekintethatározó kizárólag a *nem volt* bővítménye. Ennek ellentmond az, hogy a *nem volt párja* együttesen tartalmazza az értékítéletet: 'páratlan, kiváló, felülmúlhatatlan volt' (ti. a mesében és a danolászásban'). Szerencsésebb volna tehát a *nem volt párja* szókapcsolatot egyetlen tömbként kezelni (lévén állandósult szókapcsolat), ellenkező esetben ugyanis elemzésünk nem kevesebbet állít, mint hogy a korlátozás a létezésre (pontosabban annak tagadására: *nem volt*) vonatkozik.

nek (*Kétségtelen, sötét az alaptónus, de...; Jól tudjuk, akadnak még olyanok, akik...*; H. Molnár 1968: 45). A kérdés az, mennyiben vonatkozik mindez a *látni láttam*-ra. Esetünket nehezíti, hogy a figura etymologica egyetlen egység, nem szedhető szét „tartalmas” és „kevésbé tartalmas” elemekre. Egymáshoz viszonyítva mindkét tag tartalmatlan, hiszen a másik már kifejezte a lexikai jelentést. E töisméltéses formára mégis igaz az a megállapítás, hogy a beszélő viszonyulását közvetíti, és nem is pusztán a megengedés szintjén. Keszler Borbála hívta fel a figyelmemet a következő jelentésárnyalatokra: *Versenyezni ne versenyezz vele!* ('A versenyzéssel kapcsolatban azt javasolom, hogy ne versenyezz vele'). *Futni talán még futhatok, csak gyógyuljon be a lábam* ('Ami a futást illeti, akár futhatok is, ha begyógyul a lábam').

Nyelvünkben igen gazdag eszköztára van a megengedésnek. A *látni láttam*-féle alakok jelentéstani párját Molecz Bélánál találjuk meg, aki a szórend kapcsán figyelt fel az alábbi igeneves formára: *Be csukva be van (az ajtó), mégis mindenki beszökik rajta* (Molecz 1915: 22). A mondat jelentése: 'Be van ugyan csukva [ti. az ajtó], mégis mindenki beszökik rajta'. A szerző sajnos sem szemantikai, sem mondattani szempontból nem foglal állást, kizárólag a tagok sorrendje érdekli. Az eset mégis kulcsfontosságú, hiszen nemcsak igenév, hanem ismétlés is szerepel benne, csakúgy, mint az általam vizsgált szókapcsolatokban. Amennyiben elfogadjuk a grammatikák logikáját, bármennyire is furcsa, a szerkezetet tekintethatározónak kell tartanunk. A két nyelvi eszköz közös tulajdonsága a megszorító tartalom, talán ezért minősülhetett eddig a *látni láttam* tekintethatározónak.

A jelentéstani ellentmondásokkal függnek össze a szintaktikaiak is. A *hallani hallottam* szókapcsolatot hagyományosan alárendelésnek tartjuk, holott az alaptag és bővítmény viszonyának követelményeit sem teljesíti. A bővítmény feladata ugyanis köztudottan az, hogy megszorítsa, konkrétabbá tegye alaptagjának jelentését (vö. Keszler 2000a: 352); a főnévi igenév ebben az esetben az alaptagjával azonos töből származik, jelentése stilisztikai természetű: kiemel, erősít, mint a figura etymologicás szerkezetek általában (*várva vár, jobbnál jobb*). Míg a hagyományos alárendelő szó szerkezetek alaptagjával rá tudunk kérdezni a bővítményre (*falánk macska* – milyen macska?), a figura etymologicás *hallani hallottam* esetében ez nem tehető meg. Ugyancsak jelentéstani okokból nem oldhatjuk fel névutós névszóval ('*a várást tekintve vártam'). Ha figyelembe vesszük, hogy a rákérdezés nem pusztán igeneves tagok esetében sikertelen, hanem – amint az előbbiekből láttuk – névszói formáknál is előfordul (*szebbnél szebb, jónak jó*), be kell látnunk, hogy a mondatrészszerop eldönt(het)etlenségének kulcsa a töisméltéses alakzat természetében, az azonos referenciális tartalomban rejlik.

Mielőtt a szerkezet mondatrészszeropét vizsgálni kezdenénk, érdemes felidézni az egyes grammatikák tekintethatározóra vonatkozó megállapításait. Ha sorra vesszük az egyes definíciókat, szinte szóról szóra ugyanazokat a kitételeket olvashatjuk:

- Berrár 1967b: 448.

„A mód-, de még inkább a fokhatározóval rokon tekintethatározót akkor használjuk, amikor a mondat állítmánya (nagyon gyakran melléknév) csak bizonyos megszorítással, részben, valamire nézve, valamilyen tekintetben érvényes.”

- Rác 1968: 324

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy – a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiség-fogalmat jelölő – alaptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

- Szemere 1970: 69.

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy az alaptagban foglalt cselekvés, történés, minőség milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

• Keszler 2000b: 440–441.

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiségfogalmat jelölő alaptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvenyes.”

A tekintethatározó tulajdonságait az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

1. Az alaptag egy állítást, értékelést tartalmaz.

2. A tekintethatározói bővítmény az alaptagban foglalt állítás, értékelés igazságtartalmát helyezi bizonyos feltételek, korlátok közé, azaz szűkíti annak érvényességi, felhasználhatósági körét. Pl.: *Kati rendes lány* – ez egy általános kijelentés, amelyet tekintethatározóval megtoldva konkretizálhatunk: *Kati külsejére nézve rendes lány*.

Ha mindezek figyelembevételével térünk vissza a töisméltéses formákra, még nyilvánvalóbbá válik, hogy a hagyományosan tekintethatározóinak minősített figura etimológias szerkezetek nem sorolhatók be e jelentéstartományba. Vizsgálódásaim során két szerzőt találtam, akik a figura etimológias főnévi igeneves tekintethatározó mellett említnek önálló főnévi igenévvel kifejezett példát is (Szemere 1970: 139, Berrár 1967b: i. h.). Kettejük közül Szemere Gyula az, aki behatóan is foglalkozik vele. Egyetlen szakirodalom sem áll azonban rendelkezésünkre, amely kétségbe vonná a töisméltéses szerkezet alárendelő határozói voltát. AZ önálló főnévi igeneves formákra – részben e két szerző, részben saját gyűjtésem alapján – az alábbi példákat találtam:

- (1) *Lataa azert az azzonyallat az ffath hogy yo vona eenny, es zeep vona tekeentette, es gyenyerwfeghes neeznye.* (Weszprémi-kódex; idézi Berrár Jolán 1967: 448)
- (2) *Ez a „gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember” nevelte Bethlent „kis bölcs-csé”.* (Barokk szöveggyűjtemény II., 505.)
- (3) *Amely leányzó nem hever
Virága szép korában,
De sütni, főzni, varrni szer
S nem módíz a ruhában,
Vidám, eszes, sérény, jó,
Be boldog egy leányzó.* (Fazekas Mihály: Ki a bóldog?)
- (4) *Mesélni, danolászni nem volt párja.* (Arany János: Bóka Bandi; idézi Szemere Gyula 1970: 139)
- (5) *Svájc. Zerge, bércek, szédiület.
Sikló. Major felhők felett.
Sötétzöld völgyek, jégmező:
harapni friss a levegő.* (Babits Mihály: Messze... messze...)

A harapni friss és látni láttam összehasonlítása

Amint a példákból is kitűnik, a tekintethatározói szerepet önállóan betöltő főnévi igenév leginkább az első helyet kedveli. Általánosságban elmondható ez a mondatrész többi kifejezőeszközéről is: *bal lábára sánítú; anyagilag megéri; minden tekintetben gyümölcsöző*. Az önmagukban álló tekintethatározói főnévi igeneveknél a szórendcsere nem okozhat jelentésvesztést: „*Lataa azert az azzonyallat az ffath hogy yo vona eenny, es zeep vona tekeentette, es gyenyerwfeghes*

neeznye” (idézhi Berrár 1967b: i. h.), csakúgy, mint a ragos (*anyagilag megéri* → *megéri anyagi-lag*) és névutós névszóval (*anyasgi szempontból megéri* → *megéri anyagi szempontból*) kifejezett tekintethatározók esetében. A figura etymologicás, tekintethatározósnak minősített szerkezet ige-neve azonban kizárólag az első helyen állhat. Amennyiben a szórendet megbontjuk, agrammatikus mondatot kapunk: **lehet lehetni*; **van vanni*. A töisméltéses alak tehát lényegesen kötöttebb a *harapni friss*-féle tekintethatározóknál.

Az önálló főnévi igeneves tekintethatározókat egy tulajdonságot kifejező, értékelő állítmány követi (*jó, rossz, derék, sima* stb.), amelyre nézve, amelyre vonatkoztatva a korlátozás értelmet nyer. A figura etymologicás alak az igetövet ismétli, ezért hagyományos értelemben vett, mondat-részszinten megjelenő megszorítást nem tartalmaz, mint ahogy értékelést sem; állítmánya igei. Jelentése leginkább a bevezető szókéval írható le, például: *Vásárolni vásároltam* → 'Ami azt illeti / Az igazat megvallva vásároltam. 'Joggal merül fel tehát a főnévi igeneves alakok szófajváltásának lehetősége is; a feltételezést egy külön táblázatban részletesen bizonyítani fogom. A szófajiség fellazulását támasztaná alá a főnévi igenév képzőjének teljes automatizmusa is, hiszen ez az a kivételes eset, amely egyedülként engedi meg a *vanni* alak megszerkesztését.

A főnévi igeneves tekintethatározó igenévi természetéből fakadóan sűrítő jellegű, jelentése feloldható mellékmondattal. Ezzel az eljárással válik nyilvánvalóvá, hogy a legtöbb esetben nem kizárólag tekintet-, hanem egyéb határozói jelentést is tartalmaz. Például *Harapni friss a levegő* → 'olyan friss, hogy az ember már-már beleharapna'; 'Harapásra (nézve) friss a levegő' [feltételezve a költői képzeletet]: cél- és tekintethatározói jelentés következményes melléktellemmel). Sokszor nehézséget jelent a különböző határozói minőségek elkülönítése; kérdéses azonban, hogy a nyelvtörténeti gyökerekből fakadó véghatározói jelleg miatt szükségképpen komplex határozókkal állunk-e szemben, vagy felállíthatók-e bizonyos kritériumok, amelyek alapján a tekintethatározói funkciót elhatárolhatjuk a főnévi igenév egyéb határozói előfordulásaitól. A figura etymologicás *segíteni segíték, vanni van, lehetni lehet*-féle szerkezetek esetében a határozói minőség ilyenfajta eldöntetlensége nem áll fenn. Jelentésük megragadásánál egyedül az 'ami azt illeti' és a vele rokon szemantikai jegyek jöhetnek szóba. Amennyiben a szerkezetet tagmondat követi, főként megszorító utótagú ellentétes mellérendelő vagy megengedő alárendelő összetett mondat jön létre. Nézzük meg a *lehetni lehet* szó szerkezetet követő tagmondatokat és azok lehetséges kapcsolóelemeit!⁵

- (1) *NÁDLAKÓ: Nádlakó-filozófus. Miért, ilyen nem lehet?*
- (2) *BUJDOSÓ: Lehetni lehet, csak különös*
- (3) *NÁDLAKÓ: A legtöbb hontalan a művelt rétegek közül kerül ki.*
- (4) – *Hogyan, ilyen manccsal akarsz te hegedülni?*
– *Miért? – kérdezte ijedten a medve. – Talán nem lehet?*
– *Lehetni lehet, de nagyon nagy a körmöd, előbb le kellene vágni belőle valamicskét.*
- (5) – *Lehet szerinietek már az első nap vicceket mesélni?*
– *Lehetni lehet, csak épp akkor úgy is kezelik az embert!*
- (6) – *Lehet-e egyszerre tartani a karacsonyt es a chanukat?*
– *Kedves Tamás! Lehetni lehet. Akár meg közben is fel lehet vonulni a kínai sárkánnyal.*
- (7) – *Itt ásunk – dönti el a legényke.*
– *Lehetni lehet itt is – bölint rá a mesterek legöregebbike, egy sűrű, deres szakállú ember. – De minél közelebb ásunk a toronyhoz, annál alkalmasabb. Mert aztán né, milyen messzire vonszolhatjuk azt a nehéz súlyt!*

⁵ A példák az internetről származnak. Idézéskor a helyesírást változtatlanul hagytam.

- (8) – *Ettől még lehet rossz.*
– **Lehetni lehet.** *Ám azt se felejtsük el, hogy itt működött az első magyarországi egyetem, itt nyílt meg az első könyvtár.*
- (9) *Cafat: Részletre nem lehet vásárolni?*
*Eladó: **Lehetni lehet, de nem ajánlatos.** Mifelénk a kamatlábak az égben mozognak.*
- (10) – *Lehet-e ezt a karaktert varázslónak nevezni?*
– **Lehetni lehet épp, de helyesnek semmiképpen sem helyes.** *Szerintem a muksó inkább egy varázslathasználati képzettséggel bíró karakter.*
- (11) *Kérdés: lehet-e csak részletpontokra támaszkodva szabad álláspontot meghatározni?*
Lehetni lehet, inkább *az a kérdés, mikor szabad?*
- (12) – *Lehet ott dohányozni?*
– **Lehetni lehet, csak nem szabad.**
- (13) *Lehet ilyen (...) jellegű kérdésekhez (ti tudjátok, hogy ezek melyek) egy weblapot csinálni? **Lehetni lehet – de ki csinálja?** Napi 100 levelet feldolgozni, formázni, beilleszteni nem kis melő...*
- (14) *„Egyedül Isten lehet tökéletes” – **Lehetni lehet(ne), de nem az.** Csak abból a szempontból tökéletes, hogy tökéletesen nem létezik. Nincs. Azaz nem van...*
- (15) *Ilyen lehet mondjuk az IH (Iffúsági Ház) de nem tom, hogy oda be lehet-e csak úgy „telepedni”. **Lehetni lehet, csak nem éri meg.** U.i. ott nem lehet alkoholizálni :)) (*
- (16) *Nem tudják megcsinálni, mert nem hiszem, hogy gyári cuccok beszerezhetőek hozzá. Azt meg, hogy érdemes-e megjavíttatni, te tudod, **de lehetni lehet.***
- (17) – *Szabad-e verni a gyereket?*
– *Szabadni nem szabad, **lehetni lehet, mert gyengébb, csak az a kérdés, hogy mi érte van.***

Az önálló tekintethatározós szerkezet – az előzőekkel ellentétben – nem képes megengedést kifejezni, sem tagmondattal, sem anélkül.

A figura etymologicák főnévi igenevei lehetőséget teremtenek a morfológiailag kivételesnek számító, más előfordulásban agrammatikus formák megjelenésére (*vanni van*, sőt: *szabadni szabad*). Az önálló infinitívusok erre nem alkalmasak (**vanni szép*; **szabadni jó*).

A figura etymologicás főnévi igeneves szerkezetek nem vagy csak korlátozottan bővülnek. A bővítményt ugyanis nem az igeneves tag, hanem a szerkezet együttesen kapja. (*Tudni tudok én már mindent*; de: **Nagyon sokat látni láttam*). Az önálló főnévi igeneves tekintethatározó esetében ilyenfajta megkötésekről nem beszélhetünk, és jelenléte sem hat korlátozóan a mondat bővíthetőségére.

Az önálló főnévi igenévvel kifejezett tekintethatározóknál különös jelentősége van a kitett alanynak, hiszen annak hiánya kétértelmű elemzést eredményezhet: *tanulni nehéz* – ez egyfelől jelentheti azt, hogy a tanulás nehéz, ám adott kontextusban hiányos mondatként is felfogható: *tanulni nehéz* [ti. a lecke]. Például: *Ez a lecke viszonylag rövid, de tanulni nehéz*⁶. Előbbi esetben alany, utóbbiban tekintethatározó a főnévi igenév. Ennek nyelvtörténeti oka van, hiszen az alanyi funkció a végthatározói szerepű főnévi igenévből jött létre: „A mondat szerkezet eltolódását ilyenféleképpen képzelhetjük el: *nehéz (valami) megtanulni* (= *nehéz [valami] a megtanulásra*) → *nehéz (valamit) megtanulni*” (Berrár 1967b: 429). A párhuzam mellett szól az is, hogy a tekintethatározó kifejezőeszközei között szerepelnek a főnévi igenév jelentéstörténeti fejlődésében kulcsfontosságú sublatívusi alakok is: *kedvezőilen az ügyre nézve; fél lábára sánta*.

⁶ Keszler Borbála példája.

Míg a *harapni friss*-féle szintagma nem von maga után további (tag)mondatot, a *lehetni lehet* forma legtöbbször mellékmondatot feltételez. Szó szerkezeti szinten a korlátozás helyett csupán megengedő jelentéstartalomról beszélhetünk (*elmondani elmondta* → 'jóllehet elmondta; ami azt illeti, elmondta'), amely a mellékmondat révén válik teljessé (*Elmondani elmondta, mégsem értettem belőle semmit*). Ezért nem tartom pontosnak Horpácsi Illés „megszorító értelmű mondatképlet” elnevezését, amely azt sugallja, hogy a *látni láttam* kizárólag megszorító jelentéstartalmú lehet (Horpácsi 1965: 25–7). A főnévi igeneves forma legtöbbször ellentétes kötőszóval bevezetett tagmondatot feltételez, de önmagában, implicit módon is utalhat a beszélő elégedetlenségére: Pl.: *Vásároltál? Vásárolni vásároltam...* [de minék / de nem eleget / mégsem tudom megfőzni stb.]. A megszorításon kívül azonban, mint láttuk, számos egyéb árnyalat hordozójává is válhat, nem volna szerencsés tehát egy ilyen jelentésgazdag szerkezet esetében szűkítő terminológiával élnünk. Ilyen szempontból az összes tekintethatározóinak tartott figura etymologicás szerkezet (azaz a nem főnévi igeneves *szépnek szép, jónak jó* is) azonosan viselkedik, ez pedig arra kötelez bennünket, hogy a későbbi kutatások során a névszóakkal is foglalkozzunk.

Az itt felsorakoztatott érvek véleményem szerint azt támasztják alá, hogy míg a szakirodalomban eddig mellőzött önálló főnévi igeneves tekintethatározó valóban teljesíti e mondatrész követelményeit, a hagyományosan tekintethatározónak minősített figura etymologicás fajta ettől jelentősen eltér. Jómagam a szófaji vizsgálat eredményei miatt az utóbbit nem sorolom a tekintethatározó kifejezőeszközei közé.

A főnévi igenév általános tulajdonságainak a *látni láttam*-féle alakokéval való összevetése

Azon túlmenően, hogy a töisméltéses forma mondatrészszerupe tisztázásra szorul, szembe kell néznünk azzal a ténnyel is, hogy a figura etymologicában szereplő főnévi igenév szófajától igen eltérő jegyekkel is rendelkezik. Ennek bizonyítására állítottam össze egy táblázatot, melynek bal oldalán a szófaj általános jellemzői, jobb oldalán pedig a töisméltéses forma főnévi igeneves alakjának tulajdonságai találhatók.

Főnévi igenév (-ni)	<i>látni láttam</i>
Nyelvtani szinonimái általában: -ás/-és képzős főnév (nomen actionis) ----- vagy ragos névszó ⁷	Vö. <i>látást láttam, kérést kértem</i> (ma már nyelvjárásinak minősülnek). ----- Ragos névszóval nem oldható fel, mivel az igetövet ismétli. Rokon szerkezetként kell azonban vizsgálnunk a <i>szépnek szép</i> -féle, ragos névszóval alkotott figura etymologicát.
Nyelvtani szinonimái segítenek a kérdés-próbában, ezáltal a mondatrészszerop meghatározásában is (<i>félek bemenni – félek a bemenéstől</i>)	Sem nyelvtani szinonimáival, sem mással nem tudunk rákérdezni; még tekintethatározói minőséggel sem, amelyet hagyományosan tulajdonítottunk neki: <i>Látni láttam</i> – milyen tekintetben láttam? * <i>Látni / a látást tekintve</i> .

⁷ Ez csak részben igaz, hiszen nem minden esetben helyettesíthető vele (vö.: *Dohányozni tilos* ~ *Tilos a dohányzás, utálok mosogatni* ~ *utálok a mosogatást, de: vásárolni kénytelen* ~ **vásárlásra kénytelen*).

Automatikus képzésű.	A főnévi igenév képzője kizárólag a figura etimológicás alak esetében járulhat a <i>van</i> , <i>lehet</i> alakokhoz (<i>vanni van</i> , <i>lehetni lehet</i> ⁸) és kettős szófajú szavakhoz (<i>szabadni szabad</i>).
Megőrzi az igei vonzatok és szabad bővítmények nagy részét (Lengyel 2000b: 224.)	Mivel az állítmánnyal azonos igetöböl származik, átalakítása értelmetlen, ez esetben irreleváns az igenevekre jellemző bővítménymegtartó tulajdonság.
Az igenév az igéhez hasonlóan bővül.	Rendkívül kötött szerkezet; ha bővül, akkor a bővítmény(eke)t nem a tekintethatározó, hanem a szerkezet együttesen kapja: <i>tudni nagyon jól tudta</i> . Épp ezért nyelvileg helytelennek tartom az alábbi mondatokat: <i>Moziba menni moziba ment, csak nem az Urániába, hanem az Alfába; Kenyeret venni kenyeret vitt, csak nem a péknél, hanem az élelmiszerboltban</i> (Dalmi 1981: 60). ⁹
Az igeneves szó szerkezetek időben és módban transzformálhatók (<i>vásárolni mész – vásárolni mentél; vásárolni fogsz menni – vásárolni mentél volna; menjél vásárolni</i>).	Időben és módban csak igen korlátozottan transzformálható. Múlt időben (a <i>vanni van</i> kivételével) használható a töisméltéses forma: <i>szeretni szeretem – szeretni szerettem</i> , jövő időben azonban nem: <i>*szeretni szeretni fogom</i> . A módbeli átalakítást sem minden esetben viseli el (<i>megnézni éppen megnézném</i> , de: <i>*szeretni szeressétek</i>). A felszólító mód szemantikailag sem illik a szerkezet által hordozott jelentéstartalomhoz.
„Igetartalmat hordoz a főnév jelentéstípusába ágyazva” (Lengyel 2000b: 226.)	Ebben a szerkezetben semmilyen tartalmas igei jelentése nincs. A főnév igeneves forma ugyanis itt mindig tartalmatlan, a módosító mondatrészlet, módosítószó, partikula vagy kötőszó jelentéséhez közelít: <i>Olvastam, de nem értem</i> . 'ha azt kérded, olvastam-e, hát igen, olvastam, de nem értem' 'ami azt illeti, olvastam, de nem értem' 'olvastam ugyan, de nem értem' 'tulajdonképpen olvastam, de nem értem' 'bár olvastam, mégsem értem'

⁸ Érdekes módon a figura etimológicában szereplő *lehetni* és *szabadni* alakok kivételes mivoltára egyetlen grammatika sem figyel fel. A *lehetni* forma ugyanis – bár a régiségben elég gyakori volt (pl. „*Szeretni, és szeretetni, / Két szívnek egygyé lehetni, – / Ennél fellyebb már nem hág / Az emberi boldogság*”: Kisfaludy Sándor: 193. dal) – mai nyelvünkben nem él önállóan. A legtöbb szerző a *vanni van* egyedi jellegét említi (Lengyel 2000a: 226; B. Lőrinczy 1970: 241).

⁹ Teljesen felesleges ugyanis a tárgyat és határozót kétszer kitenni, azt sugallva ezzel, hogy a főnévi igenév (*venni* és *menni*) külön bővítményt (*kenyeret* és *moziba*) kap. Az agrammatikus mondat megalkotóját minden bizonnyal az vezérelte, hogy jelezze: a tárgy és a határozó logikailag egyaránt kapcsolódik az igéhez és a főnévi igenévhez. Nem vette azonban észre, hogy ennek grammatikai megvalósulása nem vonja maga után a tárgyak és határozók megduplázását. A tagmondatok helyesen így hangzanak: *Menni ment (moziba); Venni vett (kenyeret)*.

Mindezek ismeretében kérdésesnek tartom a figura etymologicás főnévi igenév tekintethatározói szerepét, és az állandósult szókapcsolatokhoz hasonlóként tartom őket számon. Ám míg a *kákán is csomót keres* szókapcsolatot jelentéstartalma ('kötekedő') teszi merevvé, hiszen jelentése tömbösödött (Keszler 2000a: 350), addig a *látni láttam* szerkezetnek a formai jellemzője állandó (az ige *-ni* képzős származéka + az igealak), a lexikális tartalma igénként más és más. Jelentéstöbblete az ige jelentésétől függetlenül leginkább a megengedés, bár utalhat feltételre (*Kimenni kimennék, csak jusson rá időm*), és előfordul, hogy funkciója nem több egyszerű nyomatékosításnál (*Lopni sohasem loptam, hidd el* – Keszler Borbála szóbeli közlése alapján). Az igeneves töismétlések egy lehetséges osztályozását, valamint a határozói igeneves szerkezetek részletes vizsgálatát a dolgozat további fejezeteiben ismertetem majd.

SZAKIRODALOM

- AkH¹¹ = *A Magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik, példaanyagában átdolgozott kiadás. MTA, Budapest, 1996.
- Balogh Judit: A tárgy. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 414–22.
- Berrár Jolán 1957. A határozós szerkezetek. In: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 92–116.
- Berrár Jolán 1967a. A képzők keletkezése és elavulása. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 321–9.
- Berrár Jolán 1967b. A módhatározós és a vele rokon szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 446–8.
- D. Máta Mária 1995a. A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez. *Nyr.* 52–61.
- D. Máta Mária 1995b. A figura etymologica típusai. *Mny.* 411–20.
- Dalmi L., Gréte 1981. A case of re-analysis in a „topic-prominent” language. *Acta Linguistica*, 57–85.
- Diósi Géza 1918. Figura etymologica. *Nyr.* 42–4.
- Fokos Dávid 1931. A „figura etymologica”. *Nyr.* 3–10; 45–53; 103–4.
- Fokos Dávid 1932. A „figura etymologica”. *Nyr.* 5–12.
- Fónagy Iván 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1951. *Syntaxisd*. Közreadja Pais Dezső. ELTE Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Horpácsi Illés 1965. Egy megszorító értelmű mondatképlet a magyarban. In: Benkő Loránd, Pais Dezső (szerk.): *Alak- és mondattani gyűjtések*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–7.
- Horváth László 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelv tana* IV/1. 411–54.
- Kálmánné Bors Irén 1997. A határozó. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest, 348–68.
- Keszler Borbála 2000a. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 349–66.
- Keszler Borbála 2000b. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–43.
- Kiss Antal 1975. A szótösmétlés az ugor népek népköltészetében. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Tallinn. 629–33.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda [é. n.]
- Kovalovszky Miklós 1985. Figura etymologica In: *Nyelvművelő kézikönyv* I., Budapest, 641–3.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Lengyel Klára 2000a. A melléknév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 142–51.
- Lengyel Klára 2000b. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–51.

- Lengyel Klára 2000c. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 321–36.
- Lengyel Klára 2000d. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NyudÉrt.* 146. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrinczi Réka 1992. Megjegyzések az igei töisméltések (figura etimológikák) kérdéseihöz. In: Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára. 166–70.
- B. Lőrinczy Éva 1970. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest. 162–259.
- Moľecz Béla 1915. *Szórendi tanulmányok*. Klny. a Nyelvörből.
- H. Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt.* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ponori-Thewrewk Emil 1874. A figura etymologica. *Nyr.* 385–9.
- Prohászka János 1953. A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben. *Nyr.* 196–218.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. A határozók. In: Benczédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók I.* Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895. *A magyar határozók II.* Budapest.
- Szemere Gyula 1970. Rácz Endre–Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Török Gábor 1968. A kiemelö határozó. Továbbgondoltam egy gondolatot. *MNy.* 66–9.

SZÖVEGFORRÁSOK ÉS INTERNETES KERESŐRENDSZEREK:

- Elender Kincskeresö – <http://www.kincs.elender.hu>
 Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences – <http://www.nyud.hu/hhc>
 Index Keresö – <http://www.index.hu>

Nádas Tímea

SUMMARY

Nádas, Tímea

A grammatical study of infinitival figura etymologica

The aim of this paper is to conduct a detailed syntactic (part-of-speech-related) investigation of infinitival instances of figura etymologica (stem doublets, i.e., constructions of the *látni láttam* ‘see, I did’ [literally: to see, I saw] type). The basic principle of the author’s method is that this investigation can only yield reliable results for descriptive grammar if it abstracts away from stylistic and rhetorical aspects. First, she analyses points of contact between stem doublets and syntactic roles; in that respect, she introduces a new method of classification based on the presence vs. absence of referential identity of the constituents. Alongside constructions of the *látni láttam* type, she also draws the reader’s attention to independent infinitival adverbs of regard (*Mesélni, danolászni nem volt párja* ‘She had no rival in telling tales or singing songs’), more or less unknown in the relevant literature so far. She demonstrates the extent to which the infinitive in the constructions at hand meets general expectations of that part of speech, as well as the respects in which it departs from them. She then concludes that, whereas the forms with figura etymologica do not meet the criteria of subordination, hence of adverbhood, either in semantic or in syntactic terms, constructions involving an independent infinitive do have properties characteristic of adverbs of regard. In addition to those involving infinitives, figura etymologica constructions of other parts of speech are also discussed; the nominal construction *szebbnél szebb* ‘one more beautiful than the other’ [literally: more beautiful than more beautiful] is given special treatment as showing a peculiar double-faced semantic and part-of-speech behaviour.

Magyar Cicero kerestetik!

A magyar romantika retorikaszemlélete a 19. század első felében íródott
retorikai művek tükrében

„Rhetoricé, Adverb. – Ekessen Jollási mesterseg ferint.”
Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*

„Szokatlan füleknek nemde szokatlan dologgal jövök elő, ékes beszéddel a' hallgatás korában 's
egy olly dolog mellett, melly másoktul örömet elhallgattatik...”

Vajda Péter: *Őszinte beszédek*

Bevezetés

A retorika tudománya 2500 éves múltra tekint vissza, kialakulása az i. e. 5. században Szirakuzában zajló vagyoni jogi perekhez köthető, melyek a türannoszok elűzését követő demokráciában, az egyes javak elosztásának gyakorlatában alakultak ki. Ebben a században találunk először a retorika mint vitatkozás tudományára, művészetére utaló forrásokat. Ugyanebben a században már Kínában is foglalkoztak retorikával, ez azonban az európai retorikai hagyományra nem volt hatással (Víggh 1981: 13). Az európai retorika tehát elsősorban a görög–római hagyományra épül, abból alakult ki, és formálódik egészen napjainkig.

Nem céлом a retorika történetének áttekintése, ezért csak néhány nevet – a magyar romantika retorikai műveinek vizsgálatánál fontos személyt – említenék még meg. A rómaiaknál három szerző kiemelése elkerülhetetlen: **Cornificius**, **Cicero** és **Quintilianus**. E három szerző hatása az egész 19. századi magyar retorikában fellelhető, a szerzőkre való hivatkozások (elsősorban Ciceróra és Quintilianusra) száma nagy (Pápay 1808, Balogh 1823, Bitnitz 1827, Pap 1847, Nagyenyedi retorika 1839). Cornificius műve¹ az első teljes egészében ránk maradt római retorika. Cicero elődjére, Cornificiusra támaszkodva részletesen tárgyalja az inventio témakörét (*De Inventione*). A retorikát *De oratore* című, dialogikus formájú művében kiterjeszti az esztétikai fogalmak használatára is, valamint az *Orator* című művében Arisztotelésznél részletesebben foglalkozik a prózaritmussal (Adamik 1970: 627). A korábbi szerzőknél részletesebben foglalkozik a három stílusnemmel, azokhoz szónoki funkciókat is kapcsol. A klasszikus antik retorika utolsó nagy egyénisége Quintilianus, aki pedagógiai alapokra helyezve a retorikát, tankönyvnek is kiváló művet nyújt az olvasók kezébe (Adamik 1970: 627, L. Aczél 2001: 11).

A császárság kialakulását és az iskolai tananyag csökkenését követően a retorika tudományában megindult az a folyamat, amelynek végeredményét **Gérard Genette** *leszűkült retorikának* nevezi (Genette 1977). A „kereszténység előretörésével a keresztény tudományosság új feladatok megoldására alkalmazta a retorika szabályrendszerét” (Adamik 1970: 628). A bibliaértelmezések, a keresztény tanítás közvetítésének módja és formája vált a retorika központi tárgyává. **Augustinus** a Bibliát mint nyelvi jelet értelmezve (minden nyelvi objektum természetesen kétértelmű) tartja szükségesnek a bibliai szövegek értelmezését. Adamik Tamás (1970) rámutat arra, hogy Augustinus az értelmezések előadására használja az antik retorikaelmélet *elocutio* fogalmát, melyet mint a megismert igazság előadásának tudományát értelmez. Az elocutióban csak a szöveg szerkezetét és a három stílusnemet hangsúlyozva tovább szűkíti a retorika terét. Ugyanakkor az értelmezés- és jelelméletével újabb irányba tereli a retorika tudományát.

¹ Cornificius, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*, Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás, 1987.

A középkori társadalmi és politikai helyzet nem jelentett motiváló erőt a retorika továbbfejlődésére. A középkor retorikai munkássága az antik retorikára alapozva, de a beszéd elsődlegességét háttérbe szorítva az ügyintézés formai nyelvére szorítkozott, az oklevelek és levelek technikai és tartalmi felépítését kielégítő mintagyűjteménnyé egyszerűsödve (Balázs 1985, L. Aczél 2001), csak mint elméleti tudnivalót lehetett elsajátítani. Egyetlen szóbeli alkalmazása a retorikának a tanácsadó beszédformában (genus deliberativum), a templomok igehirdetőinek beszédeiben maradtak meg. A formai szempontok előtérbe kerülése magával vonta a retorikának a stilisztikával való szoros összekapcsolódását, a retorikai és stilisztikai fogalmak összemosódását. A középkori retorikák Augustinuséhoz hasonlóan az elocutio elsődlegességét hangsúlyozták, a művekben a stílusereyek és stílusnemek alapos ismerete követelménnyé vált.

A reneszánszban a retorika visszanyerte a nyilvános beszédben betöltött funkcióját, de mind a beszédben, mind az írásban az udvari etikett és morál tudományára szűkült, viselkedési szabályokat határozott meg (vö. Castiglione: *Az udvari ember* [1516]).

A költészetben is teret nyer a retorika, a poétikai formákat a retorikai előírásoknak megfelelően alkalmazzák. A középkorban és a reneszánszban a retorika az irodalom elméletévé is vált, kánonképző szerepet is betöltve (Imre 2000). A reformáció és az ellenreformáció lehetőséget nyújtott a retorikai meggyőzés újragyökerezésére az egyházi prédikációk és hitviták által.

Előzmények

Bitnitz Lajos (1827) a magyar nyelvbeli előadás történetéről írva megjegyzi, hogy a gyakorlati retorika elsősorban az egyházi beszédekből táplálkozott.² Az elsősorban gyakorlaton és kevésbé elméleti alapokon nyugvó beszédekben persze fel-feltűnik néhány beszéd a beszédről, metanyelvi ékesszólás.³ Itt jegyezném meg, hogy a gyakorlati retorika jelentős anyanyelvi hagyománnyal rendelkezik⁴, szemben a retorikai tudomány anyanyelvi kidolgozottságával.⁵

A retorika latin nyelvű előzményei fölött nem szabad átsiklanunk, még akkor sem, ha a 18. század végéig, javarészt már a bevezetésben említett szerzők műveinek áthagyományozódása figyelhető meg. A magyarországi reneszánsz és barokk kori latin nyelvű retorikai művekről **Bán Imre** (1971) és **Tarnai Andor** (1984) nyújt áttekintést. A 17. század hazai retorikájával többek mellett **Bartók István**, **Téglásy Imre** és **Keckeméti Gábor** foglalkozott. Elsősorban az antik retorikai művekből táplálkozik, de a magyarországi latin nyelvű retorikairodalomra is épül **Szörényi László** és **Szabó G. Zoltán** (1988) hiánypótló műve. **Imre Mihály** 2000-ben megjelent munkája a reformáció korának latin nyelvű retorikáinak magyar fordítását adja közre. Többek között **Melanchton**, **Ramus**, **Keckermann**, **Pécseli Király** műveit ismerhetjük meg magyar fordításban.

² „Az ékesszólás, melyet ekkor csak az egyházi beszédekben kereshetni, eleinktől már a’ legrégebb időben is gyakoroltatott, és a’ hitbeli villongás, a’ mindenütt tüzesen folyt tanítás által kivált most nagyon divatba jöve; azonban szinte a’ 16dik század’ lefolytáig nyelvünk’ csekély előmenetelével...” (Bitnitz 1827: 18)

³ Például Pázmány Péter: *A keresztyén prédikátorokhoz intéés*.

⁴ Például Gellei Katona István, Komjáthy Benedek, Medgyesi Pál, Pázmány Péter, Pesti Gábor, Telegdi Miklós.

Pap Ignác is felhasználja a magyar szónokok műveit: „Vannak a’ magyar hazának koszorús szónokai, ’s ezek műtanomban tekintélyül állanak...” (Pap 1947: 11)

⁵ Egyetlen kivételtől tudok: Medgyesi Pálnak, Lorántffy Zsuzsanna lelkészének, 1650-ben félig magyar nyelven íródott homiletikája: *Doce nos orare, quin et praedicare etc. Azaz Imádkozásra és prédikációírássra s tételre és annak megtanulására való mesterséges táblák*.

Az angol nyelvterület retorikai közül meg kell említenünk **Hugo Blair** művét⁶ (1838), amely a század retorikafelfogására rányomta bélyegét (Vígh 1981). Elterjedése, széleskörű ismertsége többek között **Kiss János**⁷ fordításának köszönhető.⁸

Az idegen nyelvű művek és fordítások mellett a retorikaoktatás előzményeit is fontos számba venni. Vígh rámutat, hogy a 16–18. században az iskolai tanulmányoknak is szerves részévé vált a retorikai tudás: „...nagy súlyt helyeztek általában – az iskolák felekezeti széttagoltsága ellenére – a gyakorlati szónoki képesség elsajátítására. A Debreceni Kollégiumban, a 16. század derekán, a középkori hét szabad művészetből kinőtt oktatási rendszer a latin nyelv elsajátítását célzó grammatika mellett nem véletlenül részesíti »meleg felkarolásban« a trivium másik két tantárgyát, az ékes beszéd szerkezeti felépítését tárgyaló retorikát és a beszéd hatásos előadására tanító dialektikát [...]. A pozsonyi líceum 1649-es tanterve előírja, hogy a retorikai osztályban a retorikai elmélet oktatását három hónap alatt fejezzék be...” (Vígh 1981: 45). **Johannes Amos Comenius** *Orbis sensualium trilingvis* (1738) című művében három dolgot sorol az alapvető (szükséges és elégséges) tudnivalók közé: „Tökélletes fog az lenni: hogy-ha el-készítettik az elme a' böltlességre, böltlességre, nyelv az ékefenjzölláfra⁹, és a' kezek e' világi életre tartozandó dolgoknak ferény véghez-vitelekre: ez léfzen ennek az életnek ama' jója és java; tudni-illik okóskodni, böltselkedni, tselekedni és jólni.” (1738: 4) Mindezen tanulmányokat pedig „az Oskolákban kell az elmékbe belé-önteni...” (Comenius 1738: 4).

A 19. század első felének magyar nyelvű retorikai műveiről

Az 1790–91. évi országgyűlésig csak latin nyelvű homiletikákkal találkozhatunk, melyeknek ismertetése tanulmányomnak nem tárgya. A politikai küzdelmekkel párhuzamosan alakuló világi retorika kialakulására, a retorika fogalmának alakulására irányul a vizsgálatom. A magyar nyelvű retorika igényének felvetődése egybefonódott a magyar nyelven való kormányzás igényének kialakulásával. A politikai életben, az országgyűléseken használatossá vált magyar nyelv természetes hozzáadéka volt a magyar grammatika, poétika és ékesszólás tudományos művelésének igénye.

Érdemes rámutatni a magyar retorikatudomány kialakulásának helyére és idejére. A magyar nyelvű retorika csíráit már a 18. század végén fellelhetjük. Létrejöttének igényét, a tudományos szempont mellett, mindig a hazaszereget erős kötelékéhez kapcsolják: „Nemzetedet, született nyelvedet szerető, Jó-Akaró Olvasó!” – írja **Szenthe Pál** 1792-ben (Szenthe 1792: 3). A nemzethez, nemzeti nyelvhez kötése a magyar nyelvű retorikának azonban az egész magyar romantikán végig húzódik: Pap Ignác művének címlapján olvashatjuk az „Ezzel még tartoztunk drága hazánknak” (Pap 1947: 1) mondatot, melyet bevezetésében a következőképpen fejt ki: „A' szónoklás szinte mint a' költészség nemzeti érdek; egyik ugy mint a' másik rendszeres tanulmány e' hon' tanodájiban, 's tanulja mindeniket a' magyar ifjuság; de sem a' költészségben, sem a' szónoklásban nem sajátját, hanem latin nyelven a' latinét [...]. Megvallom, igen tudnék örülni, ha valaki iparomul azt mondhatná, hogy ismeretlen téren, a' töretlen uton jól kertészkedtem, de ekkor sem kívánnék nagyobb

⁶ Blair, Hugo, *Retorika és esztetikai leczkái*, Buda, 1838.

⁷ Kiss János nevével meg kell említenünk, hogy nemcsak Blair művének lefordításával segítette a retorika tudományos fejlődését. Lefordította Anaximenes *A fenségről* írott művét és Arisztotelész *Retorikáját* is.

⁸ Természetesen nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy nemcsak Kiss ösztönözte a Blair-féle retorika elterjedését, hanem az értelmiség körében már jól ismert mű is előhívta a fordítás elkészítését.

⁹ J. A. Comenius a *Rede Kunjtéról*: „A közönséges jóllásnak mesterfége, forgódik (bánik) a' bötük körül, melyekből öfzve-rakja [fzedi] a' fzőkat és meg-tanítja igazán kimondani le-írni, öfzve foglalni, és el-válfaztani” (Comenius 1738: 140). Retorikafogalma elsősorban a gyakorlati alkalmazásra, a *tekhné* 'mesterség' jelentésére koncentrált.

jutalmat, mintha megismerné, hogy a régi adósság tanommal csakugyan le van a hazának fizetve” (Pap 1947: 12).

1800 előtt Víg két író emel ki: az egyik a már fentebb említett Szenthe Pál, aki 1792-ben írja meg *Magyar Oskoláját*, s művét a következőkkel engedi útjára: „Ha ez unalommal telyes munka tetszik, tanúld belőle Magyar nyelvedet; ha nem tetszik, írd jobbat, én örömeft tanúlok töled” (Szenthe: 1792: 7–8).

A másik **Péczeli József**, akinek retorikai témájú dolgozatai a *Mindenes Gyűjtemény* ötödik (1791) és hatodik (1792) kötetében jelentek meg.

Mindkét író műve azonban csak indító, motiváló szerepű egy átfogó, teljes magyar nyelvű retorikai munka megalkotásához. Ezt a megállapítást bizonyítja az is, hogy **Czinke Ferentz** a magyar nyelv ügyében tartott beszédében¹⁰ a grammatika megalkotását elégtelennek tartva rámutat egy hiányzó, magyar nyelvű retorika megalkotásának szükségességére: „Az Unverzitásnál nem tsak az ABC-t tanítjuk; – noha ezt az emberi minden nagy esméretek első talpkövét, értem a’ Grammatikát, a’ nyelv tudományját, ezt elmellőzni, tsak ímmel-ámmal tekinteni, vagy megvetni, nem jelent egy igen józanan gondolkodó elmét! – mondom: nem tsak az ABC-t tanítjuk, és tanuljuk a’ felső oskolákban, nevezet szerint a’ magyar oskolában. Hanem, imez ősi, nemzeti, felséges nyelvünkkel, az Árpád nyelvével, halhatatlan emlékezetű, párdutzos elejink vitézi nyelvével együtt, egyszer’ smind amaz egész magyar Ékesszöllásnak férjfiás, messze kiterjedett, meghatározhatatlan, mély, kimeríthetetlen mesterségéhez, fogunk ügyekezni, hogy – mennél közelébb juthassunk; én talán majd hólto-mig, talán többed magunkkal hóltonkig; mint ama’ hóltilg tanúld jó Pap¹¹!” (Czinke 1808: 2).

A retorika további magyarországi útja a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain koncentrálódik. Itt jelenik meg 1818-ban **Fejér György** cikke *Az ékesszöllásra egy tekintet* címmel. Fejér fogalmazza meg először a magyar retorikai irodalomban a retorika és poétika kettősségének Kanttal szembeni álláspontját, mely szerint a retorika magasabb rendű tudomány: „Az Oratorság tulajdon erejére, ’s fontosságára nézve a’ Poésisnál nyilván jelesebb” (Fejér 1818: 25). Az ékesszöllást rokon mesterségnek tartja a poézissal, s annak okát keresi, hogy a poézis miért népszerűbb. Válaszát abban az egyszerű következtetésben véli megtalálni, hogy ami nehezebb, azzal kevesebben foglalkoznak. Tanítómasterére, Ciceróra hivatkozik: „Velem, igazán mondom, hogy mind azok között, kik a’ szép mesterségekben ’s tudományokban forgottak a’ jó Poéták legkisebb számmal voltak; de ezeknél is, ha szorgalmatosan mind a’ mieinket, mind a’ Görögöket számba vesszük, kevesebbek találtnak jeles Oratorok” (Fejér 1818: 25).

Rendszerszerű retorikát elsőként **Balogh Sámuel** (1823) dolgozott ki. Fejérhez hasonlóan ő is kiemeli a „Poézis” és „Ékesszöllás” rokonságát, s a fentihez hasonlóan az „Ékes-szöllást” tekinteni magasabb rendűnek: „A’ Poésis, úgy szólván, csak személyes (subjectiv) tökéletesülést eszközöl; az Ékes-szöllás ellenben tárgyias (objectiv) tökéletesülést, és így ennek haszna képestül (relative) nagyobb; mivel a’ személyes tökéletesség csak úgy jöhet tekintetbe, ha azt tárgyakra fordítjuk” (Balogh 1823: 29). Nála is megjelenik a „Nemzeti pallérozódásnak forró óhajtása”, ahogy ez követőinél is szembetűnő.

Bitnitz Lajos a szombathelyi királyi líceum magyar nyelv és irodalom szakos tanára 1827-re készíti el szónoklattánát.¹² A nyelvet mint „az egész nemzetek’ műveltségének visszafénylését” (Bitnitz 1827: 1) gondolja el, s Quintilianushoz hasonlóan a nyelvi fejlesztést már gyermekkortól kezdve szükségesnek tartja. Bitnitz szintén hangsúlyozza a magyar retorika kidolgozásának szükségességét, de a korábbi művektől eltérően munkájában nyelvészeti, ismeretelméleti alapokra helyezi ezen igény magyarázatát: „Mivel továbbá az egyes nyelvek’ tapasztalásbeli köre változik, más az

¹⁰ Czinke Ferentz, *Beszéd a’ Magyar nyelv ügyében A’ Kir. Unverzitás előtt nagyszámú Tekintetes Nemes Hazafiak gyülekezetében mondotta*, Pest, 1808.

¹¹ Lásd: Pap Ignác 1847.

¹² Bitnitz Lajos, *Bevezetés a’ magyar nyelvbeli előadás’ tudományába*, Pest, 1827.

p. o. a' Görög, a' Római, a' Német nyelvben, mint a' Magyarban; innen a' Magyar nyelvbeli előadás' tudományának a' tökéletes nyelvbeli előadás' közönséges alapfeltételeit a' Magyar nyelv' tapasztalásbeli sajátságaira, – a' nyelvszokásra, nyelvtisztaságra, nyelvhíbtalanságra és szépségre kell alkalmaztatni" (Bitnitz 1827: 3).

Gáti István *Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria* (1828) című művét így kezdi: „...ezenel pedig a' Magyar Nemzet javára kiadattatott...” A latin és német nyelv igáját lerázva ő is hangsúlyozza egy hazai retorika kidolgozásának igényét. A korábbi próbálkozásokat megemlíti, de nem tartja érdemesnek az *Oratória* címre.¹³

Sasku Károly¹⁴ az okoskodás tudományának elsajátításához a retorika és oratoria tanulmányozását, ismeretét előfeltételezi. Célja mindhárom tudománnyal az oktatás megszervezése, fejlesztése. A romantikában gyakran párhuzamba állított nemzet és nyelv összefonódott haladásának utóbbi része Saskunál áttevődik a széptudományokra: „...attól várhatnak a' tudományok és mesterségek eléhaladást, abból jó polgárt a' Haza” (Sasku 1836: 30).

A **Nagyenyei retorika** (1839) az eddig felsoroltaktól némileg eltér. Eltér, hiszen az antik retorikai példatárra¹⁵ épül teljes egészében¹⁶, s magyarítása még célként is csak haloványan fogalmazódik meg. Gyakorlati alkalmazása nem hangsúlyos, szigorúan iskolai használatra, a retorikai elmélet sulykolására szánt mű, szépirodalmi és poétikai betétekkel. Ugyanakkor idetartozik, mert iskolai, rendszerezett retorikát nyújt az olvasóknak, idetartozik, mert nemzeti nyelven, a magyar nyelven frott retorikára utal: „...nem nehéz dolog értelmes olvasónak más nyelvekre, 's különösen a' mi nemzeti nyelvünkre is alkalmazni. Ez utolsó annyival is inkább érdekes lenne, mivel nyelvünk az ékesesszólásra is különösen rátermett nevezetes sajátságokkal bír” (1839: 4). Ugyanezen kijelentéseit az író nem részletezi, de a kellő tiszteletet ő is megadja. A nyelv eredetének kérdésével a vizsgált retorikák nem foglalkoznak, de már Czinke Ferentznel is láthattuk, hogy a keleti eredetetésünk nyelvészeti vonatkozása miatt a nyelvtudomány különböző területeinek vizsgálatánál nem kikerülhető. A nagyenyedi iskola is hasonló nézeteket vallott a korban népszerű „A' mí nemzeti nyelvünk keleti nyelv lévén...” (1839: 12) felfogással.

A szónoklatot „ég és Isten magzatá”-nak keresztelő **Kiss Károly** 1844-ben a fentebb felsorolt számos mű ellenére a retorikát még mindig „parlagon heverő” tudománynak nevezi (Kiss 1844: 96).¹⁷ *Hadi szónoklatról* írt előadásában a szónoklás önbizalmat, lelkesedést ébresztő szerepére hívja fel a hallgató figyelmét.¹⁸

Tatay István *Költészeti és szónoklati remek* (1847) című kiadványa nem nyújt retorikát, csak szónoki beszédek kompendiuma, rövid szónoklattani bevezetővel.

¹³ „Kiváltképp pedig a' magyar nyelv Grammaticája készítése jött nagy divatjába, [...]. De hogy a' közönséges Oratóriának teljes és tiszta magyarsággal való előadásáról gondolkozott volna valaki, nem tudom” (Gáti 1828: 9).

¹⁴ Sasku Károly, *Az okoskodás' és költészet tudománya a' szép tudományok ismertetésével*. Pest, 1836.

¹⁵ A Nagyenyei retorikával szemben megemlíthetjük Bitnitz már említett munkáját, ahol hangsúlyozza az antik szerzők ismeretének szükségét, ugyanakkor felhívja figyelmünket azok korlátozott alkalmazási lehetőségére: „...a' mi a' Görög és Római remekírókban a' religiót, az ország' állapotját, törvényeket, véleményeket és tudományokat illeti, az a' mai ékesen író Magyaroknak semmi segedelmet sem nyújthat...” (Bitnitz 1827: 5).

¹⁶ Már címében is megfogalmazódik az antik tudományhoz való kötődés: *Az ékesesszólás' vagy Rhetorica' Elemei a' romai nyelvre alkalmazva, a' tanuló ifjuság', 's közönséges leczkék' számára* (1839) vagy másutt: „De mind az, mit e' részben az új idő tett, magát Angliát 's Francia országot is ideszámítva, koránt sem ér-fel a' régi classicus szónokok' reánk maradott gazdag kincseivel” (1839: 3).

¹⁷ Kiss Károly, *A' hadi szónoklatról*, Kiszfaludy Társaság Évtalaja IV., 1844.

¹⁸ „...vigassuk fel nemzeti büszkeségöket, emlékeztessük őket a' nemzet' hírére” (Kiss 1844: 97).

Ugyanebben az évben¹⁹ jelent meg **Pap Ignác** kiváló munkája. Pap feladata Grigely 1808-ban kiadott latin nyelvű retorikájának magyarítása volt. Az alábbi idézetből azonban kiderül, hogy az eredeti cél megváltozhatott. Pap így nyilatkozik Grigely retorikájáról: „...a’ magyar ifjuság tanodájinkban máig is kötelezőleg gyötörtetik, csak a’ tanári nagylelkűségnek köszönheti, hogy a’ vastag kötetből 25-30 levélnél többet évenként nem tanul, kétségkívül azon egyszerű oknál fogva, hogy a’ 368 lapból álló rhetorikából csak ennyi a’ haszonvehető” (Pap 1847: 4).

A sort **Szeberényi Lajos** zárja, aki „nyelvünkön a szónoklatbani biztos útmutatás hiányá”-t felismerve 1849-ben kiadja *Polgári szónoklatát*. Bitnitzhez és Paphoz hasonlóan részletesen kidolgozott, átfogó munkát készít.

E röviden felvázolt sor nem teljes. Számos rövidebb írás, cikk is napvilágot látott a 19. század első felében. Ezekre azonban dolgozatomban nem térek ki, a retorikai szemlélet egészét nem befolyásolják. A magyar retorikák szerkezeti felépítésével, a beszédrészek osztályozásával, Blair széleskörű ismertségével dolgozatomban nem foglalkozom, mivel Víg, ha nem is kimerítő, de átfogó műve a fenti ismeretek megszerzésére kiváló lehetőséget nyújt.

Érdekes lehet azonban megnézni az egyes retorikafogalmakat. Kiindulópontként vegyük sorra, hogy ez az oly sok névvel illetett tudomány, a vizsgált szerzőknél hogyan jelenik meg. Az alábbi táblázatban összefoglaltam a retorika fellelhető elnevezéseit.

Szerző és műve	A retorika megnevezése
Szente Pál: Magyar iskola (1792)	Ékes-fzöllás
Péczeli József: a Mindenés Gyűjteményben írt retorikai munkáiban (1792)	Ékesen-szöllás
Czinke Ferentz: Beszéd a Magyar nyelv ügyében (1808)	Ékesszöllás
Fejér György: Az ékesszöllásra egy tekintet (1818)	Ékesszöllás
Balogh Sámuel: Az ékesszöllásnak ismertetésére ’s felvilágosítására szolgáló némelly Jegyzetek (1823)	Ékesszöllás
Bitnitz Lajos: A’ magyar nyelvbeli előadás’ tudománya (1827)	Előadás, nyelvbeli előadás
Gáti István: Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria (1828)	Fontosbeszéd, papszó
Sasku Károly: Az okoskodás’ és költészet tudománya a’ szép tudományok ismertetésével (1836)	Ékesszöllás
Az ékesenszöllás’ vagy Rhetorica’ Elemei a’ romai nyelvre alkalmazva, a’ tanuló ifjuság’, ’s közönséges leczkék’ számára (1839)	Ékesenszöllás
Kiss Károly: A hadi szónoklatról (1844)	Szónoklat
Kun Bertalan: A szónoklatról általában, az egyháziról különösen (1846)	Szónoklat
Pásztor Dániel: Hongyülési ékesszöllás (1847)	Ékesszöllás
Tatay István: Költészeti és szónoklati remek (1847)	Szónoklat
Pap Ignác: Ékesszöllástan (1847)	Ékesszöllás, szónoklat
Szeberényi Lajos: Politikai szónoklattan (1849)	Szónoklat, szónoklattan

¹⁹ 1847-ben jelent meg Szalai László: *Statusférjak’ és Szónokok’ könyve* is, amely azonban csak mintákat (Dupont, Fox, Pitt, Mirebeau, Guizot, O’Connell) ad, retorikával nem foglalkozik, csak beszédek közöl.

A folyamatra **Négyessy László** 1897-ben írott *retorika* szócikke nagyon jól rámutat: „Retorika (gör.) a. m. szónoklattan (vagy nem rossz, de már elhanyagolt névvel: ékesszólástan)...” (Négyessy 1897: 511). A megnevezés változásfolyamata azt jelzi, hogy a hangsúly áttolódik az elocutióról a pronuntiatióra. Míg az előbbinél a figyelem az öltöztetésre, ékesítésre összpontosul (elocutio), az utóbbinál a hangsúly a méltóságteljes, szép előadás (pronuntiatio) van. Ezt támogatja **Briedl Fidé**l 1840-ben írt dolgozata²⁰ is, amelyben a szónoklatot *szavalmat*knak nevezi. A folyamat persze folytatódik, s a századfordulóra újra bekerül a használatba a *retorika* elnevezés.²¹

Láthatjuk, hogy az 1820-as évek végén két próbálkozás is volt a szó magyarosítására: *nyelvbéli előadás*, *fontos-beszéd*, illetve *papszó*. Az utóbbi nyilván az elterjedt homiletikák miatt került be Gáti ajánlatai közé. Bitnitz választása azt jelzi, hogy a retorikát a nyelvtudomány körében kívánja elhelyezni.

A *retorika* szó szinonimái közti választásnál azonban fontosabb a retorika meghatározása. A retorika fogalmát tizenhárom szerzőnél vizsgáltam meg. Rövid táblázatban kivonatoltam az alapvető definíciókat.

Szente Pál: Magyar oskola (1792)	„Az Ékes-szóllás, olyan Mesterség, melly azt tanítja, hogy kell jól, ékesen, és illendő bővséggel szóllani” (Szente 1792: 93)
Péczei József: a Mindenes Gyűjteményben írt retorikai munkáiban (1792)	„a mi beszédünk által egyeseknek lelkeikben azokat az indulatokat's bé-nyomásokat tsináljuk, a' mellyeket akarunk” (Péczei 1792: 330)
Czinke Ferentz: Beszéd a Magyar nyelv ügyében (1808)	Ékesszóllásnak (ornate dictio) másként (másként ékesszóllás, ornate dicere, ornate loquens) „...férjfiás, meszsze kiterjedett, meghatározatlan, mély, kimeríthetetlen mesterségéhez...” (Czinke 1808: 2).
Fejér György: Az ékesszóllásra egy tekéntet (1818)	„Az ékesszóllás (Eloquentia, Beredsamkeit)... oly Tudomány, melly szerént a' Beszéllő úgy jelentheti ki magát, mint czéllýára leg alkalmasabb. Ez tulajdon képp' kétféle: az értelem' meg gyözödése, 's az akarat' indítása” (Fejér 1818: 25).
Balogh Sámuel: Az ékesszóllásnak ismertetésére 's felvilágosítására szolgáló némelly Jegyzetek (1823)	„Az Ékes-szóllás, bizonyos gondolatoknak 's igazságoknak oly világos, eleven, ékes, fontos, 's hathatós előadását, 's meghatározott alakba szövését teszi, melly a' maga valódi czéljának a' lehetőségig eleget tehessen, az az, az akaratot mozgásba hozza, gyözözzön 's buzdíton” (Balogh 1823: 29).
Bitnitz Lajos: A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya (1827)	„Azon tudomány, melly a' Magyar nyelv' tapasztalási körét a' nyelvbeli előadás' közönséges, magában az emberi lélek' mivoltában foglalt, alapfeltételeiben gyökerezeti, és ezen közönséges feltételekben nem csak nyelvünk' minden tapasztalásbeli tulajdonságának végső alapját kimutatja, hanem azok' segedelmével nyelvünk' körét fel is osztja, elrendeli, megigazítja és tökéletessé teszi, a' Magyar Nyelvbeli Előadás' tudományának nevezetik” (Bitnitz 1827: 2).

²⁰ Briedl Fidé, *A szavalmatról*, Atheneum, 1840/1, 193–244.

²¹ Például Sárffy Aladár, *A classicusok Rhetorikája*, Bp., 1890; Góbi Imre, *Szerkesztéstan és Rhetorika*, Bp., 1888; természetesen ellenpéldát is találhatunk: Szvorényi József, *Ékesszóllástan*, Pest, 1870.

Gáti István: Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria (1828)	„Oratio a' deák nyelvben eredeti gyökeres értelemben teszen Könyörgést; a' dolognak nyomos és hosszabb előadására vitettetvén, jelent olyan beszédnek nemét, melyben valamely bizonyos feltétel erősségekkel hosszasan úgy mutogattatik, hogy az az okos hallgatókba és olvasókba meggyőzést szerezhessen” (Gáti 1828: 11).
Sasku Károly: Az okoskodás' és költészet tudománya a' szép tudományok ismertetésével (1836)	„A Rhetorica (értelmes beszélés' mestersége) azt tanítja: mi módon kelljen a' már készen lévő (kigondolt) gondolatokat értelmesen lebeszélni és leírni, – vagy a' mit mások beszélnek és írnak avagy beszéltek és írtak, azt megérteni.” „Az Oratoria (ékesesszóllás, szónokság) már többet kíván, – olly sokat, hogy a' híres Cicero egy egész hosszú könyvben (melly alig van valamely bizonyos állítás) töméntelen és mesterségesen beszélve is meg nem tudta mutatni, mi az Oratoria, vagy tsak éppen azt mutatta – mi nem az” (Sasku 1836: 4–5).
Az ékesenszóllás' vagy Rhetorica' Elemei a' római nyelvre alkalmazva, a' tanuló ifjúság', 's közönséges leczkék' számára Nagyenyeden a' református collegium'... (1839)	„Ékesenszóllásnak nevezetik széles értelemben az a' készség, mellynél fogva valaki magát akármiféle beszédben szépen és kedvesen kitudja fejezni. Ellenben szorosabb értelemben az ékesenszóllás, mint az alkalmazott Aestheticának egy különös része, a' szép mesterségek' sorába tartozik, és ezen szép mesterségeknek teoriája, mint tudomány, azt tanítja, hogy miként lehet és kell közönséges beszédek által a' mások akaratjára meghatározólag befolyjni, és bennem bizonyos törekedéseket gerjeszteni, melyek elevenmunkásságban s' tettekben valósuljanak-meg” (1839: 1).
Kun Bertalan: A szónoklatról általában, az egyháziról különösen (1846)	„a' hangnak a' test minden részeinek, az előjövő tárgynak, szavak, mondatok s' azokban feltűnő lélek mozdulataihoz alkalmaztatása” (Kun 1846: 1105).
Tatay István: Költészeti és szónoklati remek (1847)	„Szónoki beszéd (oratio) minden szóbeli előadás, mellynek főadata, a hallgatókat valamely személyes vagy közügynek érdekében vagy ellenében bizonyos nézetekre, győződésre és hajlamokra rábírní” (1847: 500).
Pap Ignác: Ékesszóllás-tan (1847)	„ <i>Mi az ékesszóllás?</i> A' szót megkülönböztetem, és mondom: Az ékesszóllás tág értelemben tehetség, miszerint valamely tárgy' érdekében szivrehatólag beszélünk, 's az így beszélő <i>ékes-szóllónak</i> (eloquens) mondatik. Szoros értelemben az ékesszóllás saját elvei szerint művésziileg fogalmazott ünnepélyes beszéd, melly másokat bizonyos célra törekszik lekötötelezni. Illy értelemben az ünnepélyes beszéd <i>szónoklat</i> (oratio), előadója <i>szónok</i> (orator), előadási helye <i>szószék</i> nek vagy <i>szóhely</i> nek (cathedra) mondatik” (Pap 1847: 13).
Szeberényi Lajos: Polgári szónoklat (1849)	„... művészi szóbeli előadás, melly által valamely tárgy kifejtetik, fölvilágosítottatik, vagy bebizonyítottatik, s mellynek célja a hallgatók meggyőzése és rábeszélése” (Szeberényi 1849: 4).

A retorika tekhné (gör.), ars (lat.). A *retorika* szó a *hé rhetoriké tekhné* kifejezésből önálló-sodott. Tekhné, tehát mesterség, művészet és gyakorlat egyaránt: **Babitsnak** a tanulmányok alapja, a neoretorikusoknak az irodalom formaeszköztára (vö. L. Aczél 2001: 10). **Caecilius** az ártatlan-

sággal, Arisztotelész a dűnamisz képességének birtoklásával azonosítja. A rómaiaknál a retorika művészete: *ars bene dicendi*, a helyesen, jól szólás művészete; illőség (aptum vagy kairosz) három dologhoz: beszélő, hallgató, tárgy. A magyar romantika kérdésfeltevésére: Mi a retorika? – nincs egyetlen jó válasz. A *retorika* szó szinonimáinak vizsgálata is arra a kettősségre mutat rá, amelyet **Hobbes** is megfigyelt²². Elkülöníthetjük tehát a fogalmakat forma- és funkciócentrikusság szempontjából. A formai ékesítés kiemelt szerepet kap: Szenthénél, Czinke Ferentznél, Bitnitznél, Kun Bertalannál és Pap Ignácznál is. Ugyanakkor szerepe nem egyeduralgkodó például Papnál, de a retorika fogalmát esztétikai alapokra helyező Bitnitznél sem. A funkciócentrikusság felé húz Péczeli, Fejér, Balogh és Gáti is. A Nagenyedi retorika véleményem szerint a két fogalom között a legjobban egyensúlyoz, ellentétben Tatay Istvánnal és Szeberényi Lajossal, akik szintén a meggyőzést, a retorikai célt, a szónoklat funkcióját helyezik előtérbe a művészi megformáltsággal szemben.

Összegzésként tehát elmondható, hogy a romantika retorikai nézete a meggyőzés, rábeszélés felé indul el, amiben nagy szerepe lehet a kialakuló nemzeti nyelv használatának (az ékesítés még kidolgozatlan, illetve kidolgozása folyamatában van). Következik az országgyűlési és egyéb tanácskozások (köszöntő beszédek, emlékbeszédek stb.) alkalmával kialakuló nyelvhasználatból is, hiszen a retorika a politikai diskurzus eszköze is. Cicero és Quintilianus (mindketten a célirányos retorikaszemlélethez tartoznak) tehát követőkre talált a magyar nyelvű retorikában is. Egy kivétel azért a sok jó „diák” közt is akad: **Sasku Károly**, aki az anticiceronisták köréhez csatlakozva kijelenti, hogy „iskoláinkban eddig igen helytelenül sinormértékül vett Cicero” (Sasku 1836: 5) munkái bírálatra szorulnak. Jómaga ezt el is végzi, Cicero Catilina elleni beszédét undorítóan, erkölcstelennek tartja, beszédeinek jó részét az „üres pöffeszkedés” minősítéssel illeti (Sasku 1836: 5).

Összegzés

A kor retorikafelfogásáról összességében megállapíthatjuk, hogy – Sasku kivételével – az antik alapokra, pontosabban Ciceróra épít, valamint néhány európai retorikusra (Blair, Pölitz). Mintául állítja elének Cicerót és Quintilianust, mint követendő helyes példát. Retorikafogalmát ennek megfelelően a tekhné hármasságára építi (művészet, mesterség, gyakorlat), s római elődeire hivatkozva hangsúlyozza, hogy a született tehetségnek is fejlesztenie kell képességeit.

Hogy az ötvenes évek után miért folytatódik mégis a magyar retorika hiányának emlegetése? A bemutatott ötven év nem volt elegendő a korábbi magyar szónoklatok, beszédek összegyűjtésére, feldolgozására, a külföldi és a csekély számú magyar szakirodalom tüzetes áttekintésére. Az előrelépés ténye azonban nem tagadható, s nem is kicsinyíthető. Vígh a hiányosságokat a hiányzó beszédekben véli felfedezni. Indokoltabbnak látom azonban a fennmaradó hiányosságokat abban megtalálni – megjegyzem, hogy véleményem szerint kellő számú beszéd áll rendelkezésre –, hogy a magyar nyelvű beszédek elemzésére és tanulmányozására a latin alapon dolgozó, s sokáig csak latinul elérhető szakirodalom nem jelentett kielégítő eszközt. A magyar Cicero keresése tehát a század második felében tovább folytatódik...

²² L. Aczél Petra a retorika fogalmának vizsgálatánál idézi az alábbi meghatározást Hobbestól: „A retorika: mesterség, mégpedig a mívész beszéd mestersége, mely két részre oszlik: 1. A beszéd ékesítésére, melyet ékesszólásnak, 2. A kiejtőmód ékesítésére, melyet ékes hangzásnak” hívunk (L. Aczél 2001: 22).

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- Az ékesenszóllás vagy *Rhetorica Elemei* a római nyelvre alkalmazva, a tanuló ifjúság s közönséges leczkék számára. Nagenyed, 1839.
- Balogh Sámuel 1923. Az ékesszólásnak ismertetése s felvilágosítására szolgáló némely jegyzetek. *Tudományos Gyűjtemény* 8. Bp. 29–67.
- Bitniz Lajos 1827. *A magyar nyelvbeli előadás tudománya*. Pest.
- Briedl Fidél 1840. A szavalatról. *Atheneum* 1. 193–244.
- Czinke Ferentz 1818. *Beszéd a Magyar nyelv ügyében*. Pest, Trattner.
- Fejér György 1818. Az ékesszólásra egy tekintet, *Tudományos Gyűjtemény* 7. 24–37.
- Gáti István 1828. *Fontos-beszéd tudománya vagy Oratoria*. Sárospatak.
- Góbi Imre 1888. *Szerkesztéstan és Rhetorika*. Bp.
- Horváth Elek 1836. *A szép tudományok ismertetése*. Pest.
- Irnínyi József 1843. A politikai szónoklatról Magyar-, Francia- és Angolországban. *Országgyűlési Almanach*. Pest. 60–89.
- Kiss Károly 1844. A hadi szónoklatról. *Kisfaludy Társaság Évlapjai* 4. 96–104.
- Kun Bertalan 1846. A szónoklatról általában, az egyháziról különösen. *Protestáns Egházi és Iskolai Lapok*. 1105–13.
- Laky E. J. Demeter 1847. *A költészetnek rövid elméleti s gyakorlati rendszere és történeti vázlat*. Pest.
- Pap Ignác 1847. *Ékesszólástan*. Veszprém.
- Pápay Sámuel 1808. *A magyar irodalom eszmérete*. Veszprém.
- Péczei József 1792. A beszédnek díszes hangjáról vagy jeles elmondásáról. *Mindenes Gyűjtemény* VI. 358–60.
- Péczei József 1792. A rómaiaknak ékesen-szóllásokról. *Mindenes Gyűjtemény* V. 275–7.
- Péczei József 1792. Az ékesen-szóllásról. *Mindenes Gyűjtemény* VI. 330–7.
- Péczei József 1792. Mégis az ékesen-szóllásról. *Mindenes Gyűjtemény* VI. 343–5.
- Péczei József 1792. Mitsoda vígyázással kelljen élni az óratornak a beszédben. *Mindenes Gyűjtemény* V. 194–205.
- Sasku Károly 1836. *Az okosság és költészet tudománya a széptudományok ismertetésével*. Pest.
- Szalay László 1847. *Státusférfiak és szónokok könyve*. Pest.
- Szeberényi Lajos 1849. *Politikai szónoklattan*. Pest.
- Szenthe Pál 1792. *Magyar Oskola*. Pest.
- Szvorényi József 1870. *Ékesszólástan*. Pest.
- Tatay István 1847. *Költészeti és szónoklati remek*. Pest.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 2000. Az antik retorika rendszere és változásai az időben. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A régi új retorika*. Budapest, Trezor Kiadó. 11–35.
- Adamik Tamás 1970. Retorika In: *Világirodalmi lexikon*. V. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Babits Mihály 1978. Irodalmi nevelés. In: Babits Mihály: *Eszék, tanulmányok I*. Budapest. 87–99.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bán Imre 1971. *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Blair, Hugo 1839. *Retorika és esztétikai leczkék*. Buda.
- Comenius, Johannes Amos 1738. *Orbis sensualium trilingvis*.
- Cornificius, A. C. 1987. *Herenniusnak ajánlott rétorika*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fischer Sándor 1981. *Retorika*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Genette, Gerard 1977. A leszűkült retorika. *Helikon* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–72.
- Gondán Felicián 1929. *Összefoglaló nemzeti irodalomtörténet*. Budapest.
- Greguss Ágost 1849. *Szépészet alapvonalai*. Pest.

- Greguss Ágost 1888. *Rendszeres széptan*. Budapest.
- L. Aczél Petra 2001. *Retorika. A szövből épült gondolat*. Budapest, Krónika Nova Kiadó.
- Négyessy László 1897. *Retorika. Pallas Nagylexikona 14*.
- Imre Mihály 2000. *Retorikák a reformáció korából*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Kiadó.
- Sárffy Aladár 1890. *A classicusok Rhetorikája*. Budapest.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyv kiadó.
- Szuppan Zsigmond 1847. *A prosa s a költészet nyelve*. Pozsony.
- Szvorényi József 1868. *A magyar irodalmi tanulmányok kézikönyve*. Pest.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Toldy Ferenc 1868. *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest.
- Vachot Imre 1843. Néhány alsótáblai szónokunk jellemrajza. *Országgyűlési Almanach*. Pest. 1–40.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Papp Kornélia

SUMMARY

Papp, Kornélia

Wanted: a Hungarian Cicero

The approach of Hungarian romanticism to rhetorics as reflected in rhetorics treatises written in the first half of the 19th century

The paper explores rhetorics treatises written in Hungarian in the first half of the nineteenth century. Alongside the morfe widespread rhetorics books written in Latin, English, or German, the demand for a Hungarian rhetorics was increasingly felt fro the beginning of the nineteenth century. Rhetorics books published up to 1850 kept referring to that demand, almost without exception.

That permanent sdense of lack already suggests the answer to the question implied in the title: in the first half of the century, no complete, satisfactory Hungarian rhetorics of a Ciceronian quality was produced. However, in rhetorics treatises that *were* written and published in the period, a long process started whereby, along with the adaptation of Latin-based rhetorics to the requirements of Hungarian, the theoretical and practic al foundations of a Hungarian rhetorics were gradually laid.

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. 380 lap.

A szerzőnek a már korábbi munkái – így a funkcionális pragmatikai alapú szövegtani összefoglalása (*A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994) vagy az új szemléletet tükröző prózaelemzései, de a jelen munka korábban publikált fejezetei – is sejteni engedték, hogy Tolcsvai Nagy Gábortól lehet, illetve kell várni a régóta hiányzó, korszerű szövegtan megírását.

A magyar nyelv szövegtana a nyelvtudomány, azon belül a szövegtan kognitív keretbe foglalt tudományos igényű, kiemelkedő szintézise, mely a hazai és a nemzetközi szövegtani kutatások minden eddigi eredményét integrálja, és egyszersmind újraértelmezve meg is haladja. Tolcsvai Nagy munkája sokrétű, gazdag szempontrendszerével együtt is zárt egységet alkot, tudatosan és következetesen felépített monográfia, amely a legkorszerűbb irodalom nézeteinek ötvöztetével biztos elméleti alapokon nyugszik, s ezért a szövegtant a legmagasabb tudományos szinten reprezentálja. Minden fejezete összegez és nyit, majd beépül a következőbe, rendszerszerű összefüggést alkotva azzal. Kidolgozott és átgondolt fogalmi apparátussal operál, melyet fejezetről fejezetre logikusan alkalmaz.

A tudománytörténeti háttér alapozza meg a mű koncepcióját, készíti elő a leíró, kifejtő fejezeteket, és adja – azokkal együtt – a szöveg makroszintjének, a teljes szövegre kiterjedő szövegjelenségek megközelítésének előzményeit. Ennek lényege, hogy a szövegkutatás kognitív keretben kívánja leírni a szöveget mint **szervezetet** és **műveletet**. Tolcsvai Nagy monográfiája mindezt új megközelítésű szemléleti egészbe képes foglalni.

A szerző a munkája elején megadott szövegmeghatározást helyezi egyre tágabb összefüggésbe, egy rendkívül széles skálán fokozatosan kibontva, értelmezve és indokolva. Tolcsvai Nagy „minden uralkodóan nyelvi produktumot, amely valamilyen interakciós helyzetben körülhatárolható kommunikációs egységként, vagyis kommunikátumként értelmezhető, szövegnek nevez” (14), hozzátéve, hangsúlyozva – „a kognitív nyelvészeti elveknek megfelelően” –, hogy a szöveg „értelmezése kettős: produktum és produkció, struktúra és procedúra” (14). A kognitív megközelítésnek ez a két szempontja, a **szervezeti** és a **műveleti** szempont vezérfonalként, alapvető rendezőelvként van jelen az egész munkában (például *A kommunikáció tényezői* című fejezetben [66] vagy *A szövegértelmezés mikroszintjének szövegtani formáinál* [173], de valójában folyamatosan és minden lényeges kérdéssel összefüggésben, így annak megokolásában is, hogy a mezoszintű szöveg egységek jellemzőinek érvényesülései „nemcsak a témából következnek [...], hanem a téma [témák] szövegbeli kifejtésének lehetséges módjaiból, azaz a feldolgozás, a nyelvi reprezentáció mint művelet és szervezet módjaiból erednek” [314]; ezért lehet például teljes szöveg – s ez igen fontos – a „rövid napihír” vagy a „lexikonszócikk” [314]).

A szöveg szervezeti és műveleti összetevőit a partitúrában, illetve a partitúramodellben megadott közeg „módszertanilag elkülöníthető, megnevezett tényezői” (61) szerint mutatja be úgy, hogy tételezi és bizonyítja e modell két-, illetve háromdimenziós voltát, „amelyben az egyes összetevők párhuzamosan haladnak előre, egymással keresztirányú kapcsolatokat is létesítve” (319).

A következő lényeges és átfogó szempont az, hogy „a szöveg értelmi egység, amely valamilyen közegben létezik reprezentáció formájában, az emberi tudással összefüggésben, párhuzamos műveletek eredményeképpen, nyelvi (és nem nyelvi) összetevők különböző fajtájú kapcsolataiban” (64).

A szövegértelmezés kifejtése a munka egyik legnagyobb szabású vállalkozása, s egészen a szövegtipológiáig ível, tudniillik a szövegtipológiát is „a szövegnek mint értelmi egységnek a tipikusan jellemző művelési és szerkezeti felépítéséből” vezeti le, azokból a tulajdonságokból tehát, „amelyek az értelemszerkezet három szövegszintjén” – a mikro-, a mezo- és makroszinten – „tipikus tulajdonságokként elkülönülnek” (331).

A szöveg közegének összetevői: „a) a beszédhelyzet, b) az előtte, alatta, utána végbemenő cselekvés, c) a szövegtől függetlenül előzetesen meglévő tudás” (62). Mindezzel összefüggésben más megvilágítást kap a **kommunikáció** is. „A nyelv [...], amennyiben kommunikáció, nem pusztán közvetítés, hanem jelentés-előállítás” (66). Ebből pedig az következik, hogy „szöveg és kommunikáció egymást feltételezi, a funkcióknak értelem- és szerkezetformáló hatása van, a szöveg mint értelmi egység pedig visszahat a funkcióra” (66).

A szövegmagyarázat egyik további központi kategóriája a **reprezentáció**, melyet a szerző – Fodor és Pylyshyn nyomán – úgy értelmez, hogy „»vannak az elmének állapotai, amelyek a világ állapotainak kódolásaként funkcionálnak«” (76).

Így érkezünk el a **szövegvilág** kérdéséhez, s ahhoz – az ismét csak lényegi megállapításhoz –, hogy „a beszélő(k) a szövegben reprezentálják [...] a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad” (121). A szöveg tehát nem tükrözi, nem leképezi a világot, „hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon” (121).

Tolcsvai Nagy – helyesen – a szövegvilágon belül (első megközelítésben) tárgyalja a **nézőpontot** mint „a szövegvilág egyik legjellegzetesebb” összetevőjét, majd a **szövegfókusz** és a **szövegtopik** kérdését, kiemelve, hogy e két kategória „részben különbözik a mondatbeli fókusz és topik fogalmától” (131).

A tér és az idő jelölése a szövegben megkülönböztetett figyelemre méltó fejezetei a munkának (kivált *A térjelölés a magyarban* kimunkált és újszerű).

Az eddig mondottak azonban csak előkészítő részei legfontosabb, legnagyobb igénnyel és szaktudással megírt, a szöveg értelemszerkezetét kifejtő egységnek, melynek végső összegzése azt bizonyítja, hogy a „szöveg értelemszerkezete a szöveg strukturált értelme, »jelentése«” (318).

Tolcsvai Nagy a hazai szakirodalomban elterjedt színtező modell (a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szövegszint) helyett a szövegértelmezés mikro-, mezo- és makroszintű tagolódását vezeti be, feloldva ezáltal a korábbiak számos ellentmondását. „A szintek [...] a kiterjedtség és a viszony jellege alapján különböznek el a leírásban, és azt mutatják be, hogy egy szövegbeli jelenség milyen jelleggel mekkora területet fog át” (116), illetve, hogy az adott szinten funkcionálisan miként járul hozzá „a szövegértelmezés létrehozásához és megértéséhez” (173).

A szövegértelmezés mikroszintjén először azokat a nyelvtani formákat veszi számba (a határozottság, a személyragok és -jelek, a névmás, az egyeztetés), melyek nyelvtani tulajdonságaiknál fogva, azokból adódóan „lehetőséget adnak a mikroszintű” kapcsolatokra (163). Majd ezekre boltozódik rá *A szövegértelmezés mikroszintjének szövegnyelvi formái a magyarban* című nagyívű rendszerezés, mely *A deixis*, *A koreferencia*, *A névmási koreferencia* és *A fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia* alfejezetekből áll. „A deixis egy dolog érzékelésen alapuló reprezentációját egy névmással; a névmási koreferencia egy fogalmi (konceptuális) jelentésű elem és egy névmás reprezentációját; a (konceptuális) szójelentésen alapuló koreferencia két ilyen jelentésű nyelvi elemét (szót)” kapcsolja össze (174). E fejezet a fenti kérdéskörnek – a hazai nyelvudományban való – eddigi legteljesebb, legrészletesebb, példákkal és elemzésekkel alátámasztott következetes bemutatása, ezért csak néhány megállapítását lehet – a szubjektív szelekció alapján – kiemelni.

A szövegvilág értelmezése szempontjából fontosnak tartom például, hogy a deixis „az addig külső dolgot bevonja a szövegvilágba” (mindez a nézőponttal és a tér jelölésével is összefügg), és „szoros kapcsolatot” teremt „a szövegvilág és a külső világ között” (175).

Világos a **koreferenciának** a szerkezet és művelet foglatatában megadott értelmezése a **referens – antecedens – anafora** és a **referens – katafora – posztcedens** típusokban (180–3).

A **referencia** – mint a koreferencia egyik alapja – is részletes magyarázatot kap a referenciatípusok (a dologreferencia, az eseményreferencia, a térreferencia, az időreferencia), valamint a referenciális megjósolhatóság/hozzáférhetőség bemutatása által (188–92); s „hogy mire vonatkozik a referálásra alkalmas szövegbeli nyelvi vagy \emptyset elem” (192), arra a **referens** meghatározása nyújt egyértelmű eligazítást: „A szövegvilágban minden olyan összetevő referens, amelyre” – elkülöníthető entitásként – „referálni lehet, akár többször is” (194).

Az **antecedens – anafora/katafora – posztcedens** kapcsolatok fajtáit bontja le, illetve ki a **névmási koreferencia**, ezen belül is az *E/1. és E/2. névmási és \emptyset + INFL*, továbbá az *E/3. névmási és \emptyset + INFL anafora/katafora*. Az elemzett példák nyomán levonható szabályszerűség a következő: „Az *E/1. és E/2.* szövegtanilag kötelezően PRO vagy \emptyset . Amennyiben a szöveg (szövegrészlet, forduló) kiemelkedő lényege, tehát szövegfókusz a deiktikus *E/1. és E/2.*, annak természetesen PRO a jelölése; amennyiben a szöveg (szövegrészlet, forduló) háttérelme, tehát szövegtopikja *E/1. és E/2.*, annak \emptyset + INFL a jelölése mind antecedens-, mind anaforahelyzetben. Az *E/1. és E/2.* anafora esetén a referenciális távolság és a szövegtopik-állandóság nincsen korlátozva, amíg a nézőpont azonos” (204). A névmásítás, tágabban a névmási koreferencia ilyen pontosan körülhatárolt, szövegfókusz-szövegtopik szempontú definiálása valójában hiányzott a magyar szakirodalomból. De ugyanez mondható az *E/3. névmási és \emptyset + INFL koreferenciáról*, amely azért válik le az előző kettőről, mert „*E/3.* koreferens nyelvi elem [...] számos lehet egy szövegben” (205), értelmezése ezért nyitottabb. Megvalósulását is több szempont határozza meg együttesen: így a nyelvtani funkció, a szemantikai szerep (AG, EXP, J, PAT, INS, DIR), a nézőpontviszonyok, a szövegfókusz és szövegtopik (213). Az anaforikus \emptyset és az magyarázata szintén hiteles, és indoklása is meggyőző. Az \emptyset és az az megoszlását „két potenciális antecedens esetén alapvetően a nézőpont jelöli ki”, és a megoszlást a szemantikai szerep mellett „a szövegtopik/szövegfókusz szempontja” támogatja (222).

Jogosan kerül külön fejezetbe a *fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia*, mivel mindkét tagja „teljes nyelvi reprezentációt ad”, s „ezért antecedens és anafora szemantikai és pragmatikai összjátéka teljesebb, részletesebb” (222).

A szövegértelelem **mezoszintjének** bemutatása logikus továbbvitele az előzőeknek. Ez az építkezés, a minden mindennel összefügg elve és a problémakör koncentrikusan táguló körökben való kibontása (az újabb szempontok és kategóriák bevonásával) – amint korábban is említettem – a munka egyik nagy érdeme.

A *szövegértelelem mezoszintjén* kapnak helyet például a szövegtopik/szövegfókusz megoszlása, viszonya a mondatpik és -komment rendszerhez, a mondatok közötti mellérendelés, a fogalmi séma mezoszintű szerepe, a mezoszintű szövegegységre utaló anafora/katafora, továbbá a szövegszerkezet mezoszintjének formái: a bekezdés és a párbeszéd alapegységei és mezoszintű szerkezete. E sokrétű – de a korábbiakhoz hasonlóan egységes elméleti keretbe foglalt – összetevők rendszerének a funkcionális tárgyalásában is mintaszerűen érvényesül az elmélet és a gyakorlat következetes szembesítése.

A *szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása* újabb példákkal támasztja alá a *szövegvilág* fejezetnek azt a kitételét, hogy az aktuális mondattagolás és a szövegtopik/szövegfókusz tagolás nem mindig esik egybe, illetve, hogy a szöveg mezoszintjének a szövegtopik és a szövegfókusz dinamikus jelensége (256).

A *mondatok közötti mellérendelésnek* talán a legtöbb tanulsággal szolgáló megállapításai, hogy „a szöveg mezoszintjén a mondatok mint nyelvtani és jelentéstani egységek közötti kapcsó-

latok [...] egy sajátos reprezentációs gyakoriságból erednek” (262), s hogy „a mezoszinten a szövegtopik/szövegfókusz rendszere a mondatok közötti viszonyokat elsősorban a dolgok, entitások tartományában szervezi, a mellérendelés pedig elsősorban az események tartományában” (263). De hasonlóan fontos, amit Tolcsvai Nagy a **diagrammatikus ikonicitás** funkciójáról mond, amely „a dolgok részeinek viszonyát” a reprezentáló szövegvilágban „valamilyen beszélői startégia alapján strukturálja” (268).

Mindezt okszerűen követi a **fogalmi sémának** mint a tudás összetett formájának, mint a szöveg mondatától független jelentésbeli, „azaz értelemadó összetevőjének” a jellemzése (272). A séma szövegbeli érvényesülései (a pusztá említés, a részleges kifejtés, a megnevezés és részleges kifejtés [280]), majd a mezoszintű szövegegységre utaló elem kapcsolódnak össze a mezoszintű szövegteni formák együttállását komplex módon bemutató elemzésekben – többek között – a tematikus progresszió, a szövegtopik/szövegfókusz és a mellérendelés problematikájával (288).

Végső értelmezésben, míg „a mikroszinten két elemi egység kapcsolata a koherenciátényező”, addig „a mezoszintű szöveg egység szerkezete nem zárt”, minthogy „több, párhuzamos feldolgozású, különböző fajtájú és több helyen érintkező értelem-összetevőből áll (ilyenek például a mondat szerkezetekből és mondatjelentésekben adódó tematikus progresszió és mellérendelés”, valamint a „szövegfókuszok fogalmi sémáiból eredő értelmi összefüggések)” (289).

A mezoszint bemutatását két invenciózus fejezet zárja, mely „a mezoszintű szöveg egységeket a teljes szövegszerkezet és a mezoszint szerkezeti összefüggései szerint” vizsgálja (291). Tolcsvai Nagy – egy lényegi különbségtellessel, mely „a mezoszintű szöveg egységek szerkezeti típusaiban határozottan megmutatkozik” (291) – karakterisztikusan elválasztja a **monologikus** és a **párbeszéd**es szövegeket. Így „a monologikus szöveg jelölt mezoszintű szerkezeti egysége a bekezdés, a párbeszédes szövegé a forduló” (291). Mindkét mezoszintű egységhez – korábbi és legújabb értelmezéseiket is figyelembe véve és példákkal illusztrálva – új jellemzőket és definíciót rendel.

Felfogásában a „bekezdés belső szerkezetét, határainak kialakulását és a megelőző és következő bekezdéshez való kapcsolódását saját értelemszerkezete mellett befolyásolja a szövegtípus, a téma, a beszédhelyzet és a beszélő motivációja, továbbá a feldolgozhatóság és az emlékezeti korlátok szempontja” (297). Ezek tükrében munkálja ki és szemlélteti a bekezdésszekvenciák lehetséges formáit (298).

A párbeszéddel kapcsolatban mindenekelőtt „a párbeszéd nyelvi jellegű szövegteni értelemszerkezetére” vonatkozó leírásokra összpontosít (301), s ezek alapján jelöli ki mezoszintű tulajdonságait. Elemi egységének a **fordulót** tekinti, a párbeszéd belső pedig „a két fordulóból álló változat a legkisebb lehetséges egység” (304). A kétfordulós párbeszéd relációi után a többfordulós párbeszéd változatai következnek, ismét csak elemzett példák tükrében.

A szövegértelem utolsó szintje, a **makroszint** minden eddigi kérdést bennfoglal, mivel a mű valamennyi korábbi fejezete a maga zárt, de egyúttal előkészítő és önmagán túlmutató sajátos mivoltával a szöveg makroszintje felé közelített. Ezért a szövegértelem makroszintjének szövegteni formáiba az egész munka mintegy összefoglalóan beágyazódik.

A *szöveg makroszintje: második megközelítésben* a makroszintet három általános modellbe rendezi. Az első a **szövegvilág** összetevőit adja; a második a szöveg **általános szerkezetét**, mely „az értelemszerkezet létrehozásának [...] a dinamikus függvénye” (318); míg a harmadik – „a szöveg belső összefüggésrendszerének [...] a viszonylag állandó szerkezetté alakított” formájaként (318) – a szöveg **értelemszerkezetét**, vagyis a szövegértelmezéssel modellálja.

E nagyszabású monográfiát *A szöveg stílusa mint a szövegértelem része, A cím, A Szövegtenológia*, valamint a *Szöveggalkotás és szövegértés* című fejezetek zárják. Következésképpen az elméleti keretben maradvány mindegyik új szemponttal, szempontokkal járul hozzá Tolcsvai Nagy szövegtenának enciklopédikus jellegéhez.

A szöveg stílusáról szólva a szerző a már eddig is vallott és kimunkált stílusfelfogását (vö. A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996) illeszti szervesen a szö-

vegértelemhez. A stílus a szövegértelem része, amelynek „értelmealkotó szerepe szövegszinten érthető meg” (322), mivel „a beszélő vagy a hallgató [...] tipikus beszédhelyzetekhez, cselekvésekhez és szövegtípusokhoz kötve különböző nyelvi megformálási típusokat ismer”, és ezek „felidézhető, tehát hasonlítható rendszerében tudja elhelyezni az újonnan létrehozott vagy megértett megnyilatkozást”, képes elvégezni a stílustulajdonítást (323).

Tolcsvai Nagy az értelmi egységnek tekintett szövegből származtatja a **cím** funkcióit is, a metatextuális és a szövegre mint értelmi egységre utaló tartalmi funkciót. A cím metatextuális funkciójában a szöveg helyett álló „viszonylag egyszerű reprezentáció” (325), amely vagy rámutat a szövegre (deiktikusan), vagy képviseli azt (metonimikusan) (327). Követhető módon igazolja, hogy „a metatextuális funkció érvényesülése a címstátus alapján történik meg”, a tartalmi funkcióé pedig „a címmel mint nyelvi egységnek a [...] kognitív szemantikai jellemzői alapján” (328). A tartalmi funkció jellege a cím nyelvtani formájától függ, melynek a legfontosabb típusokat rendszerező funkcionális áttekintését is megkapjuk.

A címhez hasonlóan – ahogy arról korábban már szó volt – a **szövegtipológiát** is a szövegértelem függvényének tekinti. Tolcsvai Nagy az itt frottakkal kitágítja a szövegtipológia határait és lehetőségeit, kivált két tételnek a bevonásával. Az egyik az **összehasonlítás kognitív művelete** (333), a másik a **nyitott normafogalom** kérdése (334). Ezek szemszögéből „a szövegfajta [...] a kommunikációs helyzetben lehet meghatározni” (336), amelynek dinamikus szempontrendszerét szintén fölvezetjük.

Végül a *Szövegalkotás és szövegértés* a **spontán** és a **tervezett** beszéd elkülönítésével úgy zárja le a felépített szövegtant, hogy annak visszafelé, „a makroszinttől a mikroszint felé olvasva” is teljes jogú érvenyt szerez (340).

Összegzésként azt lehet mondani, hogy Tolcsvai Nagy Gábor felsőoktatási tankönyvnek szánt munkája, *A magyar nyelv szövegtana* – a külföldi irodalomhoz és eredményekhez mérve is – a magyar nyelvudomány kiemelkedő teljesítménye, mely a szöveg- és műelemző nyelvész és irodalmár számára egyaránt hasznos és nélkülözhetetlen monográfia.

Gáspári László

Kemény Gábor: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XIV.) Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2002. 227 lap.

1. Kemény Gábor könyvének címe („Bevezetés”) és tematikája érdekes kettősséget képvisel. A **cím** mintegy hangsúlyozza, hogy a munka az igényes informálás szándékával is íródott, valamint arra utal, hogy mindezen információk mintegy **bevezetnek** a kérdéskör problémáiba, hogy azután azokkal a magunk gyakorlatában szembesülvén, az olvasottak alapján tovább tudjunk lépni. A **tematika** viszont kettős szempontból is összefoglalás, mondhatnánk, **lezárás** jellegű. Egyfelől továbbgondolja és összefoglalja a szerző korábbi kutatásainak eredményeit, szerves folytatásaként a megelőző két munkának: a *Krúdy képalkotásának* és a *Képekbe menekülő életnek*. Másfelől (mintegy a huszonegyedik órában) gondosan felépített tudománytörténeti keretben összefoglalja (és lezárja) a hagyományos strukturalista nézőpont szerinti stilisztika és trópuselmélet kérdéskörét. A huszonegyedik óra arra a kettős irányváltásra utal, amely egyre erőteljesebben igyekszik kiszorítani a hagyományosan nyelvi-strukturális alapokon nyugvó stilisztikát/retorikát eddigi állásaiból: az egyik a hermeneutika (és a tudománytörténetileg is, tudományelméletileg is velejáró dekonstrukció) irányvonala, a másik a kognitív nyelvészet, ezen belül elsősorban az úgynevezett kognitív metaforaelmélet. Mindezt Kemény Gábor könyve egyszerre fontos tudománytörténeti tény és problémagazdag kihívás mind a hagyomány, mind az új szelek képviselői számára.

Az első fejezet címe: A bevezetés bevezetése: Töprengések a stílusról és a stilisztikáról, a második: Fejezetek a nyelvi kép szemantikájából és stilisztikájából, a harmadik: Kitekintés és gyakorlati alkalmazás: néhány szövegelemzés. A szerző, aki nemcsak kiváló stilisztikus, hanem kiváló stiliszta is, nem véletlenül választja ezeket a fejezetcímeket. A „Töprengések”, a „Fejezetek”, illetve a „Kitekintés” megjelölés egyrészt arra utal, hogy a téma szinte átfoghatatlan egészéből a szerző folyamatos önkorlátozás során válogatni kényszerült, ugyanúgy, ahogyan a stilisztika mint tudomány történetében is jelen van az önkorlátozás motívuma, másrészt arra, hogy a kérdések nincsenek lezárva, ellenkezőleg, további problémákat vetnek fel mind a hagyományos funkcionális-strukturális szemléletmódú kutatás, mind az azt meghaladni vágyók részére.

Az a két kérdés, amelyre a könyv egésze irányul, a következőképpen summázható: (i) mi a nyelvi kép és (ii) miképpen tehetünk fel és válaszolhatunk meg kérdéseket a nyelvi képpel kapcsolatban, ha ezt a fogalmat a stilisztikában, annak elméletére és módszereire támaszkodva kívánjuk szemlélni és vizsgálni. Az első kérdés feltételezi, hogy állást foglaljunk a második kérdéssel szemben. Vagyis: a szerzőnek a nyelvi képről szólva szembesülnie kell azzal a tudománytörténetileg és tudományelméletileg értékelhető problémával, hogy miképpen vélekedünk stílusról és stilisztikáról. A probléma megoldásaként a könyv gondos és szuverén áttekintést közöl e fogalmak történetéről. Szembesül a stílusfogalom leírásával (e fogalmat eleve mint **szöveg**stílust közelíti meg, és egyúttal megerősíti Péter Mihály stílusmeghatározását), és körüljárja a stilisztika feladatait és lehetőségeit e tudomány történetének jelenlegi állomásán, szembesítvén az ismert ellentmondásokat (= nyelvészeti versus irodalmi stilisztika, önálló tudomány versus „interdiszciplína”, a stilisztika kutatási területének fokozatos kiterjesztése versus önkorlátozó próbálkozások). Hasonló módon jár el a nyelvi kép tárgyalásánál, amennyiben ezt a fogalmat is egy tudomány, azaz immár pontosítva: a stilisztika (és retorika) mint tudomány történetének keretében helyezi el és próbálja meg körüljárni és definiálni.

A tudománytörténeti megközelítésnek két szempontot kell követnie. Az egyik a válogatás kérdése, a másik az összefüggések kérdése. Kemény Gábor könyve azokat a szerzőket és nézeteket szembesíti, akik/amelyek egyfajta szold, megalapozott és megbízhatónak tűnő strukturalizmust képviselnek, illetve a (stilisztikai) kutatás történetében bizonyíthatóan (statisztikailag, idézettségüket tekintve vagy a további alakulást, a további vitákat illetően) egyértelműen nagy – vagy a legnagyobb – hatásúak voltak. A könyv felvonultatja mind az európai (elsősorban francia), mind a hazai strukturalizmus képviselőit. A választott szemléleten belül az összefüggések keresése, az osztályozásra törekvő áttekintés a meghatározó. Többek között Vekerdí László idevágó megkülönböztetésével élve: nem krónika, hanem történet.

2. Tudománytörténeti jellege mellett Kemény Gábor könyvének kardinális kérdése a **nyelvi kép, maga a fogalom**, illetve a hozzá tapadó nyelvi-nyelvészeti illetve irodalmi-stilisztikai problémák.

A nyelvi kép tárgyalásánál a dolgozat háromféleképpen jár el. (i) Egyfelől a megközelítésben deklaráltan **támaszkodik a szókép fogalmára**, és ezzel a nyelvi kép fogalmat a szóképek tudománytörténeti tárgyalásával mutatja be. (ii) Másfelől kifejtetten és célratörően közöl **két definíciót**, az egyiket ontológiai meghatározásnak, a másikat a beszélő szempontját követő meghatározásnak tartja. (iii) Végül kimerítően tárgyalja a nyelvi kép olyan jegyeit, amelyek lényegi, meghatározó tulajdonságnak számítanak; e tárgyalás során egyrészt részletes leírását adja a nyelvi kép nyelvi-szerkezeti lehetőségeinek, vagyis **megteremti a nyelvi kép leíró grammatikáját**, másfelől pedig **összefoglalja a nyelvi kép hagyományos típusait és e tipológiát szembesíti egy másfajta csoportosítás lehetőségével**.

(i) A nyelvi kép, amint ezt a szerző számos adattal és írói véleménnyel is szemlélteti, a szép-irodalom nyelvének bizonyosan „egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb stíluseszköze” (30). Ennek vizsgálatával „nemcsak egy stilisztikai részletkérdést boncolgatunk, hanem – ha jól végezzük a dolgunkat – a költőiség, az irodalmiság lényegéhez is közel(ebb) kerülhetünk” – írja

a szerző (32). Ezzel egyúttal azt is jelzi az olvasó számára, hogy kutatása elsősorban a szépirodalom nyelvére vonatkozik, és célja kimondatlanul is a költői nyelvhasználat létének és mibenlétének minél sokoldalúbb megismerése és bemutatása.

A *kép* (szókép, nyelvi kép, költői kép) metaforát a kutatás közismerten igen régóta használja. Ugyanakkor – gondolván a metaforáknak a tudományos megismerésben, illetve a tudományok nyelvében játszott szerepére – mivel a terminus a nyelv- és irodalomtudományban még nem elhalványult metafora, az embernek óhatatlanul eszébe jut a *kép* „igazi” jelentése. Ezt megtámogatja a szerző maga is, például a következő idézettel Déry Tibortól: „... Ne vessük el tehát egy múltó divat kedvéért nyelvünknek azt a képességét, hogy érzékien fogalmazza meg a világot, és hasonlatokkal, metaforákkal, **jelzőkkel** rokoni kapcsolatokba fogja s így érthetőbbé tegye számunkra az értelmünk elől menekülő, szétröppenő jelenségeket” (32. lap, kiemelés tőlem, K. P.). Fontosnak tartom a felsorolásban a jelzőre való utalást a hasonlat és a metafora **mellett**. Nem vitatván a szerző választásának, illetve eljárásának jogosságát, vagyis elismervén, hogy a nyelvi kép nagyon is eredményesen tárgyalható a szóképek keretében, kitekintésként vagy egy további szempont felvillantásaként mégis utalnék a metaforikus terminus sugallta egyéb lehetőségekre is. Ezt azért tartom fontosnak, mert talán tisztázólag vagy perspektivikusan nem tűnhet teljesen lényegtelennek a stilisztika mint tárgyának meghatározásával folyamatosan küszködő tudományterület egésze számára. A nyelvi kép hagyományos és a könyvben is képviselt fogalma mellett a **stilisztika – mint a hatással foglalkozó tudomány** – tárgyának tekinthetné a metaforikusan értelmezett *képet*, és pedig kétféle megközelítésben is. Egyfelől mint mindazon jelenségek gyűjtőfogalmát, amelyek a vizualitással függenek össze. E megközelítés felhasználhatná a maga számára a kognitív tudomány bizonytalanabb és biztosabb eredményeit egyaránt. Ha ki tudunk metszeni kisebb és jól körülhatárolt kutatási feladatokat, egy ilyen irányú stilisztikai hatásvizsgálat talán nem volna érdektelen sem a **nyelvi-pszichológiai**, sem a **nyelvi-szociológiai**, sem az **esztétikai irányú hatáskutatás** számára, s a stilisztika szerintem ebbe a három irányba léphet előre. Másfelől a *kép* metafora hangsúlyozása arra készítheti a kutatót, hogy fokozottan figyeljen egyfelől a nem vizuális, de érzékletes, másfelől a nem is konkrét, tehát nem érzékletes irányú nyelvi képek létrejöttére és megpróbálja magyarázni, súlyozni őket. Ezen a területen is fel lehetne venni azt a kesztyűt, amelyet a kognitív metafora tanának képviselői dobnak elének. A fogalmakkal (vizuális, érzékletes, elvont, képszerű stb.) a könyv természetesen szembesít, hagyománykövető tudománytörténeti jellegénél fogva azonban a hangsúlyt nem ezekre teszi.

(ii) A nyelvi kép kettős meghatározása egyfelől a szöveg, másfelől a befogadó szempontját követi. A közlemény felől, vagyis ontológiai szempontból a nyelvi kép „olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely különböző valóságsíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket (jeleket vagy jelcsoportokat) hoz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok, illetőleg nyelvi elemek összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával kényszerítsen formába egy olyan érzelmi és/vagy gondolati tartalmat, amely más úton-módon (közvetlenül) megfogalmazhatatlannak bizonyulna” (41k). Ezt az alapdefiníciót a beszélő szemszögéből a kölcsönhatás, illetve az állandó oda-vissza kapcsolás momentuma egészíti ki, eszerint a nyelvi kép nem más, mint „szemantikailag inhomogén, de szintaktikailag egymással többé-kevésbé szorosan összekapcsolt nyelvi jelek vagy jelcsoportok közti kölcsönhatás (pontosabban: állandó oda-vissza kapcsolás a tárgyi és a képi, a reális és a kvázi-szint, illetve az izotóp és az allotóp szövegelemek között)” (55).

E kettős meghatározás felépítése módszertanilag is igen gondosan történik. Az ontológiai szempontú meghatározást az előzőleg bevezetett szemantikai fogalmak – a reális és a kvázi szint, az izotóp és az allotóp szövegelemek stb. – teszik pontosabbá. A befogadó szempontját a metaforákra vonatkozó behelyettesítési és kölcsönhatási hipotézis tüzetes vizsgálata előzi meg; ennek során szemléletes bizonyítást nyer, hogy a két fajta nyelvi kép (az explicit és az implicit) befoga-

dási mechanizmusát a behelyettesítési hipotézissel nem, a kölcsönhatási hipotézissel viszont megfelelő módon meg tudjuk magyarázni. Ebben a fejezetben kap helyet a nyelvi kép mint „rendellesség” és mint „szabályszerűség” tárgyalása (tudománytörténetileg konzekvensen a strukturalizmus álláspontjai alapján), és sor kerül egy fontos tipológiai jellegű megállapításra, tudniillik a jelölő és a kifejező típusú kép elválasztására. A könyv foglalkozik a típusváltás lehetőségének kérdésével, és megállapítja, hogy a kifejező képek jelölő képpé válása alig-alig fordul elő, míg a jelölő képek „megújulhatnak” és ezzel átkerülhetnek a kifejező képek csoportjába. Ez a látszólag tipológiai tárgyú megállapítás túlmutat a tipológián, és a definíció legfontosabb elemére utal. Az pedig az oszcillálás, az állandó ide-oda váltás a két sík (a tárgyi és a képi) között. „Az igazi költői kép nemigen tud köznyelvivé válni, mert jelentésének hullámzó, vibráló volta (élesebben fogalmazva: az, hogy jelentése nincs is, és éppen ez a jelentése!) alkalmatlanná teszi a jelölő funkció betöltésére” (79k).

Az idézetben a „jelentés” jelentése: lexikális jelentés, amellyel a mentális lexikonban rögzített egységek alapvetően rendelkeznek. A költői képekben ebben az értelemben nem keletkezik új (lexikális) jelentés, a nyelvi kép (a költői metafora, a költői metonímia) nem eredményez poliszemiát. „Az igazi költői képet az különbözteti meg a többi nyelvi képtől, hogy a benne egymásnak feszülő, egymáshoz képest inhomogén elemek szemantikai összeférhetlensége sokáig, gyakorlatilag a végtelenségig fennmarad” (85). Ez a nézet egyfajta, hagyományosan szemantikai jegyekkel, szemákkal dolgozó strukturális szemantikában értelmezhető. Az idézett ontológiai definíció azonban, ha egy feszes strukturális nyelvi szemantika igényével vizsgáljuk, tágnak tűnhet. Míg az érvelés megpróbál egyértelműen nyelvi-szemantikai keretben maradni, a bátrán bevezetett problémák egyre kevésbé magyarázhatók ebben a keretben.

Ilyen, hagyományosan nehezen kezelhető probléma például a képi és a tárgyi sík közötti szemantikai távolság fogalma is. A könyv természetesen nem a szemantikáról szól, hanem a képek lehetséges hatásáról, a stilisztikai értékelés mibenlétéről és milyenségéről. Mégis, többek között ezen a ponton is felmerül a kérdés, hogy egy olyan háttér, amely nem a nyelvi jelek megragadására és elemzésére épül, hanem a jelentés részének tekint fogalmi szinteket és mentális műveleteket is, nem tenne-e jó szolgálatot, ha tovább szeretnénk gondolni a könyv kínálta problémákat. Ha egyet is lehet érteni Borcila és Fónagy kritikájával (idézi a szerző a 75. lapon; hasonló értelemben bírálja Lakoff és Turner tanait Jackendoff és Aaron is: „More than cool reason: A field guide to poetic metaphor, by George Lakoff and Mark Turner. Chicago: University of Chicago Press, 1989. Pp. xii, 230. Reviewed by Ray Jackendoff, Brandeis University, and David Aaron, Wellesley College. In: *Language Vol. 67. Nr. 2 (1991): 320–38*”, mindezen bírálatokkal a recenzens is egyetért), a konceptuális szemantika bizonyos irányai a nyelvi kép további tanulmányozása során mégis megkerülhetetlennek tűnnek. Érdemes elgondolkodnunk tehát azon, hogy milyen perspektívát nyithat a vizsgálat számára egy olyan szemantika, amely a jelentésjegyeket nem a lexémához, hanem a fogalomhoz, illetve a fogalmi műveletekhez köti.

(iii) A könyv lebilincselően érdekes részének tartom a tipológiai fejezeteket. Elsősorban azért, mert a konzekvensen bevezetett újabb fogalmak – mint például a komplex kép és a körülíró metafora – és az egyes megszokott típusok határainak feszegetése – mint például a metafora és metonímia határesetei vagy a szinesztézia kezelése – kényszerítő erővel hatnak a további kutatásra. Ugyanakkor az egyes, megszokott kategóriákkal való óvatos leszámolás vagy pontosításuk is helyeselhető – az allegóriára, a szimbólumra vagy a megszemélyesítésre gondolok, az előbbieket besorolhatók a metafora, a metonímia vagy a komplex képek közé, az utóbbi egyértelműen metafora. – Ebből a szempontból a dolgozat valóban bizonyítja, hogy mennyi mindent lehet kezdeni a hagyománnyal. Másfelől a kritikus kiegészítések és pontosítások arra is készíthetnek, hogy élesebben szembesüljünk a hagyománnyal. A könyv több ponton problematizálja, ámde (a recenzens szerint is helyesen és meggyőzően) alapján véve mégis megőrzi a jakobsoni metafora-metonímia ket-tösséget. Ez többek között a hagyományos csoportosítás egyik legkényesebb és legérdekesebb része.

Ha nincsenek is explicit módon csoportosítva, a tárgyalás több ponton mégis sugallja az olvasónak a következő kérdéseket:

1. Tudománytörténetileg is megtámaszthatóan azt a kérdést, hogy melyik az „előbbrevaló” (a kérdésfeltevés tudománytörténete bizonytalán külön dolgot igényelne). Külön probléma, illetve a mindenkori kutatási keretben teleologikusan eldöntendő kérdés, hogy mit is értsünk „előbbrevalón”: kognitív pszichológiai, filozófiai, szemantikai vagy a hatás vizsgálatából következő (pszichológiai, szociológiai, esztétikai) fogalmat-e.

2. Miképpen viszonyuljunk a köztesnek tűnő kategóriákhoz, a metaforikus metonímiákhoz, a szinesztéziához és az egyéb még elképzelhető határesetekhez? Mi legyen az a kritérium, amely szerint ha nem is éles határokat, de legalábbis tendenciákat állapíthatunk meg?

Bár most visszaélek a recenzió lehetőségeivel, mégis ide fűzöm azt a könyv olvastán is megerősödő véleményemet, hogy hagyományosan, tehát a struktúra és a rendszer (de nem a befogadás) kategóriáiból kiindulva elképzelhető, illetve védhető volna az a szembeállítás is, amely nem két hanem háromféle csoportot különít el, és pedig nem a metafora-metonímia-szinekdoché hármasságában, hanem a következőképpen:

– a metafora a szabad képzettársítás esete a mindenkori tertium comparationis felfedezése alapján;

– a metonímia/szinekdoché a fogalmi-szemantikai egymásmellettség esete, amely a helyettesíthetőség, illetve a létrejövő helyettesítő lexémahasználat kiszámítható, megjósolható módjának felel meg;

– mindkettővel szembesíthető az a lehetőség, amelyben nem valami valami helyett áll, hanem valami valamivel felcserélődik. Ez a hypallagé, enallagé és bizonyos értelemben a szinesztézia esete, az előzőknél a felcserélődés szintaktikai indíttatású, az utóbbinál szemantikai.

Persze látnunk kell, hogy a három csoportot nem egységes kritériumrendszerrel, hanem nagyon is eklektikusan választottuk szét: mindhárom esetben más-más kritériummal szűrtünk ki egy-egy típust. A metafora esetében a klasszikus kritériumot alkalmaztuk, és a nyelvi képet megerősíthetjük mint olyan fogalmi művelet eredményét, amely fogalmi művelet az előre meg nem jósolható asszociativitás teremtő erejéhez kötődve eredményez megismerést. A metafora meghatározását tehát a gondolkodás folyamatához, a szemantikailag nem tárgyalható asszociációhoz kötöttük. A metonímia esetében megpróbáltunk eredendően szemantikailag eljárni, amennyiben a „valami valami helyett áll” tételhez hozzáfűztünk egy magyarázó kritériumot. Ezzel a metonímia legáltalánosabban mint szemantikai jelenség ragadható meg. Az, hogy a fogalmi asszociáció mint minden jelentésben, az ő esetében is működhet, nem befolyásolja metonímia voltát, legfeljebb a másik kritérium alapján metaforának is tekinthető. Végül az enallagé, hypallagé, illetve a szinesztézia lényegét mind progresszíven, mind statikusan nem a bárhogyan értelmezett helyettesítés, hanem a kölcsönös felcserélődés fogalmával ragadtuk meg, esetükben ugyanis nem egyszerűen valami valami helyett áll, hanem valami valamivel felcserélődik, a szinesztézia esetében a csere az érzéki-mentális területen történik, az enallagé és hypallagé esetében a mondat szintaktikai szabályrendszerén belül. Az így létrejövő nyelvi kép a befogadás szemszögéből természetesen ugyanúgy értelmezhető a szabad asszociáció lehetősége vagy adott esetben kényszere következtében metaforának.

A könyv kínál egy, Kemény Gábor korábbi műveiből is ismert, további csoportosítást. A típusok ugyanazt a hozzáállást tükrözik, mint a könyv egésze: változtatni, továbblépni a hagyományok tiszteletben tartásával, illetve ehhez fogódzót keresni a struktúrában. E tipologizálást előkészíti a nyelvi képek részletes és igen finom megfigyeléseket tartalmazó formai leírása, a képeknek egyfajta grammatikája, amely messze túlmutat az ismert formai jegyek megállapításán. Ezzel Kemény Gábor magyar viszonylatban – és nem kevésbé jó színvonalon, ha más rendszerezéssel is – azt a munkát végzi el, amelyet a nemzetközi szakirodalomban Brook-Rose hasonló tárgyú monográfiája képvisel.

Maga az új csoportosítás három szempont szerint történik, ezek a következők: 1. jelölve van-e a tárgyi elem, vagyis explicit vagy implicit képről van-e szó, 2. jelölve van-e a közös tulajdonság, vagyis motivált vagy motiválatlan képről van-e szó, 3. jelölve van-e a két elem (tárgyi, képi) közötti viszony valamilyen módon, valamilyen „modalizátorral”, eszerint a kép lehet jelölt vagy jelöletlen. A három szempont együttesét tekintve nyolcféle képtípus különíthető el. Ezeket a könyv színes példákkal szemléltetve tárgyalja, és tárgyalásukat egy gyakorisági vizsgálattal egészíti ki a mai magyar prózairodalomból vett korpusz alapján. A gyakorisági vizsgálat eredményei kiindulópontul szolgálhatnak egy további gondolatmenet számára is, amely irányulhat mind nyelvi-pszichológiai, mind stilisztikai kérdésekre, ez utóbbiakra abban a kettős értelemben, ahogyan Szabó Zoltán megfogalmazza a stilisztika tárgyát: mint stilisztikai elemzést és mint stílusjellemzést. (Szabó Zoltánt idézi a szerző a 173. lapon.)

3. A könyv határterületet fészegető tárgyának következményeképpen nem lehet megkerülni annak vizsgálatát, hogy miképpen egyeztethető össze a **stilisztikai elemzés** a nyelvi kép feltárt sajátágaival. Ennek a kérdésnek jut központi szerep a dolgozat harmadik, elemző fejezetében. (Az elemzett szövegek Krúdytól, Márai Sándortól és Vas Istvántól valók.) De ez a vezérlő motívuma a második, átfogó fejezet utolsó részfejezetének is, amely a nyelvi képről mint szövegszervező tényezőről szól, azt demonstrálja többek között Móricz, Babits és Krúdy egy-egy szövegében.

Az eddig tárgyalt kérdések a stilisztikának azt a problémáját szemléltethették, amely első-sorban a stílus és a jelentés közti határok bizonytalanságához kötődik. Ez az utolsó vizsgálati szempont most a másik irányból élénk tornyosuló nehézséget emeli ki, tudniillik azt a határkérdést, amely egyfelől a stilisztikai minősítés, a stilisztikai elemzés és a stílusjellemzés hármasságával meghatározható stilisztika (Szabó Zoltán nyomán, l. 173. lap) és másfelől az interpretáció mint hermeneutikai vagy pszichológiai fogantatású fogalom közötti érintkezésre vonatkozik. A hagyományos megválaszolatlan kérdés a következő: miképpen tudjuk áthidalni azt a szakadékot, amely a stilisztika fogalomrendszerének – például a nyelvi képeknek – statikus tárgyalása és a stíuselemzésben ugyanezen jelenségek értéktelítődése között húzódik. Kemény Gábor könyve számomra azt közvetíti, hogy bár a strukturális irodalomelemzés kísérlete véget ért, és az elemző elkerülhetetlenül a hermeneutikai kihívással találkozik, a stilisztikai fogantatású elemzés változatlanul eleven valóság, és feladata kettős. Egyfelől elismervén az elemző jelenlétét az elemzésben, az elemzést Coseriuval szólva tanításnak tekinti, amellyel másokat az értelmezésre készítet, illetve nevel. Másfelől Manfred Frank nézeteihez kapcsolódva ahhoz járul hozzá, hogy megtalálhassunk egy számunkra megnyugtató arányt a mindenkor interpretáció szöveg szerinti meghatározottsága és a dekódoló szabadsága között. Kemény Gábor könyve éppen ebben a kettősségben példamutató. Ezért is olyan gyönyörűség nyelvészként az áradó bőségben idézett példákat olvasni, az elemzéseket követni.

Kocsány Piroska

Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Balassi Kiadó, Budapest – Második átdolgozott, bővített kiadás, 2001.

Napjainkban egyre többször vetődik fel, hol élesebben, hol kevésbé élesen és határozottan a gyakorlati hasznosság, felhasználhatóság kérdése. Felteszik ezt a kérdést a humán tudományok, így a nyelvtudomány kapcsán is. A nyelvtudomány eredményeinek a gyakorlatban való alkalmazása nem szembetűnő és a laikusok számára nem nyilvánvaló. Ez lehet az oka – Fodor István véleménye szerint is – annak, hogy a nyelvtudomány a köztudatban mind a mai napig nem kapta

meg azt a helyet, amely pedig művelői szerint méltán megilletné. A nyelvtudománynak a többi tudomány közti helyét és a gyakorlattal való kapcsolatát kívánta a szerző bemutatni munkájának első kiadásában is (1968), s ezt a témát bővítette tovább a második kiadásban.

Fodor István kutató nyelvész, a nyelvtudományok doktora, 1920-ban született, 1956–1969 között a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa volt, majd 1969–1985 között a Kölni Egyetem Afrikanisztikai Intézetében tudományos munkatársként dolgozott. Fontosabb művei: *Mire jó a nyelvtudomány?* (1968), *A világ nyelvei* (szerk. 1970), *A Fallacy of Contemporary Linguistics* (1982), *Introduction to the History of Umbundu* (1983), *A világ nyelvei* (szerk. 1999), *Mire jó a nyelvtudomány?* (bővített kiadás, 2001) stb.

A második kiadás elsősorban terjedelmében különbözik az elsőtől. Az első kiadás a maga szerényebb keretei között nem volt képes választ adni sok, a nyelvvel kapcsolatos kérdésre. Azóta pedig sok minden új történt a nyelvtudományban. Maga a szerző is felismerte ezt, mikor így szólt az első kiadás előszavában: „Más tudományágak csak nemrég kerültek szorosabb kapcsolatba a nyelvészettel. Ez vonatkozik a kibernetikára, a matematikára, az állattanra [...] vannak olyan közös kapcsolatok, amelyek inkább a jövőben fognak létrejönni [...] filmtudomány, a kriminalisztika, a politika...” stb. A második, bővített kiadásban a szerző követi az első kiadás koncepcióját, de az adott kereteken belül leírását mélyíti, és a nyelvtudomány szerepét olyan területeken is bemutatja, amelyekre az első kiadásban legfeljebb csak utalt. A második kiadás tehát az elsőnek bővített változata.

Mint minden tudománynak, a nyelvtudománynak is megvan a maga belső szerkezete, az, amiből valójában áll, ahogyan funkcionál, változik, fejlődik, él. Ezenkívül van kiterjedt alkalmazási területe is: mivel áll kapcsolatban, melyek azok a tudományok, amelyek nem tudnak létezni, fejlődni a nyelvtudománnyal való együttműködés nélkül, vagy fordítva. Végül, mi az, ami a kölcsönös kapcsolatot létrehozza.

Mindezeknek a kérdéseknek a könnyebb megválaszolása érdekében Fodor István könyve két nagy részre tagolódik. Az első rész a nyelvtudomány belső problematikájával foglalkozik. Ezen belül külön vizsgálja a történeti és a leíró nyelvészetet, valamint a nyelvtudomány és a névkutatás kapcsolatára is kitér. Az impozáns szakirodalom-jegyzék tanúsítja a szerző naprakész tájékozottságát. A felsorolt művekhez, elsősorban az általános tájékozódás céljából, még két összefoglaló munkát tehetünk hozzá: Milka Ivić több nyelven és kiadásban is napvilágot látott „Nyelvtudományi irányzatok” (*Pravci u lingvistici*) című tömör, tájékoztató jellegű összefoglalását, valamint H. Tóth Imre „Bevezetés a szláv nyelvtudományba” (1996) című egyetemi tankönyvét.

A második rész a nyelvészet és a többi tudomány kapcsolatát taglalja, kiemelve a nyelvtudománynak a filozófiával, a pszichológiával, a történeti tudományokkal és a különböző más társadalomtudományi diszciplínákkal való kapcsolatát, közös vonásaikat, közös vizsgálódási területeiket. Az első rész a nyelvtudományban jártas olvasóknak és a nyelvtudománnyal foglalkozóknak szól. A második rész az érdeklődők szélesebb köre számára is érdekes olvasmány, tele olyan érdekesítő problémákkal, amelyek épp a címben feltett kérdésre keresik a választ.

Tudományos igényű nyelvészetről a XIX. század első felétől kezdve beszélhetünk. Mivel ez a korszak a nyelvemlékek feltárásának korszaka is volt, a nyelvtudományban is a történeti, később pedig a történeti-összehasonlító módszer lett úgyszólván kizárólagos. A szerző felhívja figyelmünket arra, hogy a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások megelőzték az indoeurópai nyelvek hasonló módszerű vizsgálatait. A történeti-összehasonlító módszert az újgrammatikusok fejlesztették tovább.

E módszer kidolgozása mellett a nyelvészek arra a következésre jutottak, hogy szükség van a nyelv szinkron vizsgálatára is, hiszen ha nem ismerjük a nyelv struktúráját, akkor nem tudunk tudományosan eljutni az alapnyelv rekonstrukciójához sem. Fodor István itt ismerteti a leíró nyelvészet fejlődését, különös figyelemmel Saussure munkásságára, továbbá bemutatja a prágai iskola felfogását és Hjelmslev glosszematikájának lényegét.

A következő kérdés, amely a szerzőt foglalkoztatja, a nyelvtipológia kérdése. A különböző eredetű nyelvek típusokba foglalása halaszthatatlan feladatnak látszott, így aztán elsősorban morfológiai jegyek alapján kezdtek megkülönböztetni flektáló, agglutináló, izoláló stb. típusú nyelveket.

A XX. század második felében új nyelvvizsgálati módszer alakult ki. A harmadik nagyobb témakör a tudományos nyelvészetben, amellyel a szerző ebben a munkájában foglalkozik az újgrammatikusok és strukturalisták mellett, a generatív nyelvészet és a transzformációs módszer. A generativisták vizsgálati módszerének az alapja az volt, hogy bizonyos számú alapmondatból tetszés szerinti számú új mondatot lehet létrehozni (generálni). Matematikai ábrákkal és jelekkel aztán az egész rendszert analizálhatónak vélték. A helyes mondatok mellett azonban így számos helytelen mondat is generálható. Ezért szükségessé vált egy olyan új elmélet kidolgozása, amely az addig fontosnak tartott grammatikai információk mellett szemantikai információkat is tartalmaz. Ezt J. J. Katz és J. A. Fodor mutatta be 1963-ban született művükben (vö. Máté Jakab: A 20. sz. nyelvtudomány történetének... 1998: 180–193.)

A modern történeti és leíró nyelvészlelet mai felfogásunk szerint nem választható mereven szét. A nyelvtudományban lassan észrevehető az egyensúlyra való törekvés. Az új tudományos törekvések méltó rangra emelték a szinkrón nyelvészetet, de új módszerekkel gazdagították a diakrón vizsgálatokat is.

A könyv második része azoknak szól, akik szeretnének választ találni arra a kérdésre, miért is fontos általában a nyelvtudomány, miért szükséges a nyelvet ápolni, milyen kapcsolatban áll a nyelv és a nyelvtudomány a többi tudományággal, mi közös bennük, és a jövőben miről fog állni a kapcsolatuk, együttműködésük, kölcsönhatásuk. A szerző itt a nyelvtudománynak a filozófiával, a logikával, az esztétikával, a pszichológiával, az orvostudománnyal, a történettudománnyal, a politikával, a természettudományokkal stb. való érintkezési pontjait mutatja be. Az ebben a részben található írásokat az olvasó saját kedve, érdeklődési köre, szakmája alapján választhatja ki.

Példaként említeném 3.2.1.3. alfejezetet, a pszichológia, fiziológia témakörében a *Fordítás, tolmácsolás* című írást. Mivel magam fordító és tolmács is vagyok, élvezetes és tanulságos volt ezt a fejezetet végigolvasnom. Ebben a részben a szerző megmagyarázza, mi is a különbség a fordító, a tolmács és a nyelvész között. A fordítónak és a tolmácsnak nem kell feltétlenül értenie a nyelvészethez, és fordítva sem. A fordító például csak írásban, a tolmács pedig élőszóval fordít nyelvekről nyelvekre. Ezenkívül a szerző említést tesz a fordításban és a tolmácsolásban fennálló lehetséges problémákra, mint például a reáliák ismerete és használata a különböző nyelvekben. Példaként említi a magyar *fröccs* szót, melynek nincs megfelelője minden idegen nyelvben, s például a fajtát, mint *kisfröccs*, *nagyfröccs*, *hosszúlépés* stb., amelyeket esetleg más nyelvek egyáltalán nem is különböztetik meg egymástól. Szerző leírja, mik azok a feltételek, amelyeknek egy tolmács vagy fordító meg kell feleljen. Három igen érdekes és tanulságos írásrészletet mutat be Klaudy Kingától és Lomb Katától. Végezetül még a műfordítás különlegességét és egyedülállóságát emeli ki.

Egy másik, úgyszintén a pszichológia, fiziológia témaköréhez tartozó írás, nevezetesen a kriminalisztika is felkeltette a figyelmemet. A kriminalisztika, a bűnüldözés, számos tudománnyal kapcsolatban áll, azok eredményeit alkalmazza és használja fel munkájában. A bűnözők bűneik elkövetésekor nemcsak rabolnak, törnek-zúznak, hanem beszélnek és írnak is. Ezeknek a nyomoknak az elemzésében a nyelvtudomány segít. A hangerő, a beszédritmus, a hangsúly stb., sok mindent elárul az elkövetőről, például a nemét, korát, fizikai és lelkiállapotát, anyanyelvét stb. Ez pedig mind segíti a nyomozási munkát. Például a helyesírás kutatói a helytelenül írt szövegekből következtethetnek a büntényt elkövetők életkorára, a nyelvjáráskutatás pedig abban nyújthat segítséget, hogy meghatározza az adott személy gyermekkorának helyét, hovatartozását stb. (vö. Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegnyelvészet. 1980. 58–62). A beszélt nyelv és az írott szöveg között viszont sok a különbség. Amíg az érzelmek világához a beszéd jelent inkább kulcsot, az írott szöveg inkább a műveltség, iskolázottság fokát mutatja.

Fodor István *Mire jó a nyelvtudomány?* című könyve fontos lépés azon cél felé, hogy a nyelvtudománynak is kialakuljon a társadalmi presztízse. Ez a könyv arra készíti az olvasót, hogy elgondolkozzék, és egy pillanatra se tévessze szem elől a nyelvi és így a nyelvtudományi összefüggéseket.

Urkom Alexander

Jürgen Trabant–Sean Ward (eds): *New essays on the origin of language. Trends in Linguistics, Studies and Monographs 133.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 2001. 258 o.

Az ismertető mű címében szereplő *New essays* szókapcsolat *new* eleme a nyelveredet kérdését taglaló ősrégi tudományos probléma újszerű megközelítését előlegezi. Arra utal, hogy a nyelveredet problematikájával kapcsolatban az utóbbi években ismételtelen fellángolni látszó viták alapvetően megváltozott a kiindulópontjuk, amennyiben az e témában kibontakozó legújabb viták és napvilágot látott legfrissebb publikációk elsősorban Noam Chomsky nyelvelméletére, illetve annak a bírálataira vezethetők vissza. Chomsky innáthipotézise arra sarkallta a korábban társadalomtudományként számontartott nyelvészet művelőit, hogy a nyelveredet-probléma megválaszolásához más tudományterületek, elsősorban a természettudományok (evolúciós biológia, ideggyógyászat, genetika, paleoantropológia stb.) eredményeit is vegyék figyelembe. Elsősorban abból a tényből indulnak ki, hogy az emberi evolúció fordulópontjai (például az egyenes testtartás kialakulása, a megnövekedett koponyaméret, az agy rétegződöttsége, a hangképző szervek kialakulása stb.) valóban kapcsolatba hozhatók a nyelvvel, illetve a beszéddel. – Megjegyzem, e témakörből jó negyedszázaddal ezelőtt már napvilágot látott Pap Mária szerkesztésében egy nagyon izgalmas, magyar nyelvű tanulmánygyűjtemény (A nyelv keletkezése. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1974).

Mivel az elmúlt évszázadokban a nyelveredet problematikájával kapcsolatos viták legismertebb színtere a Berlini Akadémia volt, ezért 1999 decemberében e neves tudományos intézmény fennállásának 300. évfordulója tiszteletére rendezett ünneppsorozat részeként összehívott konferenciát is ennek a témának szentelték. A kötet a konferencián elhangzott felszólalásokat, hozzászólásokat, beszélgetéseket és vitákat tartalmazza. A különböző tudományterületeket képviselő meghívottak azt a feladatot vállalták magukra, hogy evolúciós perspektívából szemlélve illessék kritikával Chomsky alapfelvéseit, mégpedig elsősorban a következőket: a nyelv velünk született képesség, s mint ilyen, független az általános intelligenciától, a logikától vagy az éstől; a nyelvsajátítás alapkategóriája nem a szó, hanem a mondat: a nyelv főként szintaxis; a nyelvnek nincs (alig van) köze a kommunikációhoz és a beszédhez.

A kötet Jürgen Trabant bevezetésével indul (*New perspectives on an old academic question*, 1–17), amelyben a szerző kronológiai áttekintést ad a nyelveredet kérdésének, ennek az egyik legizgalmasabb tudományos problémának a történetéről. Érdeklődésre számot tartó, hasznos olvasmány, amelynek rövid tartalmi összefoglalásával jelen ismertetés keretében én is megpróbálkozom, mert valóban nagyon érdekes és izgalmas nyomon követni az eredetproblematika kérdésfeltevéseit és a nyelvtudomány művelőinek változó állásfoglalásait a kezdetektől napjainkig.

Úgy tűnik, ez a problematika ősidők óta foglalkoztatja az embereket. Már a zsidó-keresztény kultúra klasszikus nagy alkotásában, a Bibliában és az antik filozófiában is fellelhetők olyan elképzelések, amelyek a nyelv kialakulásával kapcsolatosak. A bibliai történetekben, illetve a mítoszokban a világot minél teljesebben megismerni, megérteni vágyó ember magyarázatait olvashatjuk. Az „Ádám nevet ad az élőlényeknek” történet például a nyelv és a szókincs kialakulásának példázata, a kígyó csábítása a szavak, a beszéd mód hatására hívja fel a figyelmet, a Bábel tornyához fűződő mítosz pedig a nyelvi sokszínűsége próbál magyarázatot találni.

A görög filozófusok kritikusan viszonyultak a mítoszokhoz, megkérdőjelezve azok bizonyosságát. Platón kérdésfelvetésében, hogy tudniillik a nyelv vajon természettől fogva adott-e, vagy az ember hozta létre, már a racionális kételkedés figyelhető meg. Még Dante, a legmélyebben hívő olasz költők egyike is megkérdőjelezte a bibliai mítoszok bizonyosságát, amennyiben – több száz évvel megelőzve Chomskyt – a nyelvet velünk született képességnek tekintette. Ezek a kérdésfelvetések, kételkedések jelentették az első lépéseket a szabad gondolkodás felé.

A nyelveredetkérdés megválaszolása számára új távlatokat a felvilágosodás nyitott. A XVII. századi filozófusok alternatív teóriák sorát hozták létre, hogy választ próbáljanak adni erre a problémára. Etienne Bonot de Condillac feltételezése szerint a nyelvet, amely elsősorban a dolgok megnevezésének eszköze, az emberek közötti kölcsönös egymásrautaltság szüksége hozta létre. Munkája (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746) tipikus felvilágosodáskori történet a nyelv keletkezéséről. A történet két, a sivatagban magára maradt gyerekről szól. A közöttük kialakuló első nyelvi aktust a következő szituációban képzelte el: az egyik gyerek többször is sikertelenül próbálkozik egy tárgy elérésével. A sikertelen kísérleteket követően kétségbeesetten felkiált. A másik gyerek látja a mozdulatokat, hallja a kiáltást, és szánalomból a segítségére siet. Ez az interakció később többször is megismétlődik, minek következtében rögződik, és végül szabadon reprodukálhatóvá válik. Az ő teóriájában tehát a mozgás (a gesztus) és a kiáltás tekinthetők az első tudatosan létrehozott jeleknek.

Jean-Jacques Rousseau elsősorban a szánalom feltételezése miatt bírálja de Condillacot, szerinte ugyanis az úgynevezett „prehumán” fázisban élő ember még teljesen magányos lény. Érdeklődése a másik ember iránt, szociális érzékenységének kifejlődése evolúciós fordulatot jelent, amelynek háttérében Rousseau a szeretet megjelenését feltételezi.

Mindkettejük magyarázata tradicionális abban a vonatkozásban, hogy a nyelvet elsősorban a kommunikáció eszközeként értelmezik. Mindketten azt hangsúlyozzák, amit több mint 2000 évvel korábban Arisztotelész is gondolt a nyelvről: a nyelv a dolgok megnevezésének és a kommunikációnak az eszköze. Azt figyelmen kívül hagyják, amit például John Locke, illetve az európai nyelvelmélet már a reneszánsz kezdetén felismert, hogy tudniillik a nyelv elsődlegesen megismerés (kogníció).

A nyelv eredetével kapcsolatos európai viták legjelentősebb fórumává később a Gottfried Wilhelm Leibniz által 1699-ben alapított Berlińi Akadémia vált. Leibniz az Akadémia első kiadványát, a *Miscellanea Berolinensia*-t is ezzel a témával indította útjára (1710); cikkében, a *Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum*ban ősi emberi nyelvként olyan lingua adamicát tételez fel, amely hangutánzó, hangfestő tövekből jött létre. Később az empirista filozófusok és konzervatív keresztény kollegáik közti viták színtere lett a Berlińi Akadémia. 1769-ben pályázatot írtak ki a következő kérdés megválaszolására: mi magunk alkottuk-e meg önmagunkat a nyelv létrehozásával, vagy a Teremtőtől kaptuk ajándékba a nyelvet? A pályadíjat Johann Gottfried Herder nyerte el az *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) című munkájával.

A nekünk, magyaroknak gyászos jövőt felvillantó Herder szigorú bírálattal illette de Condillac és Rousseau elméletét, és – elsődlegesen a nyelv megismerő funkcióját hangsúlyozva – mindkét hipotézist elutasította. Az ő kiindulópontja az volt, hogy – mivel gondolataink a világ dolgaival, jelenségeivel való találkozásaink során fogalmazódnak meg, ezért – a nyelv alapvetően belső nyelv, tehát tudás.

50 évvel Herder után Wilhelm von Humboldt akadémiai székfoglalójában (1820) visszautalt Leibniz és Herder nyelveredet-teóriáira. de egy transzcendentális-filozófikus fordulattal – nevezetesen azzal, hogy a nyelv kialakulása kívül esik a tapasztalás hatókörén, ezért tudományos szempontból semmit sem mondhatunk róla – a probléma lezárását javasolta.

Ennek is köszönhetően a nyelveredettel kapcsolatos viták hosszú időre lekerültek a napirendről. 1866-tól a Sociéte de Linguistique de Paris is törölte programjából az egyetemes nyelvet,

illetve a nyelveredettel kapcsolatos összes témát. A nyelvtudományt a továbbiakban történettudományként értelmezték, amelynek nem lehet feladata a nyelv történelem előtti kezdeteinek tanulmányozása. A nyelvészek a párizsi nyelvtudományi társaság által bevezetett tilalmat komolyan vették, s az 1970-es évekig alig akadt neves nyelvész, aki a nyelveredet problematikájával foglalkozott volna. Az egyetlen kivétel talán Hugo Schuchardt volt, aki a Berliini Akadémián – megszegve a tilalmat – 1919 és 1922 között éppen ezt a kérdéskört boncolgatva végzett tudományos kutatásokat.

A tilalom alapvetően természetesen nem befolyásolta a kutatások alakulását, amelyeknek köszönhetően – különösen Darwin óta – megsokszorozódott tudásunk az emberiség kialakulásának történetéről, következőképp a nyelv kialakulásának folyamatáról is. A korábbi tilalom így idejétmülttá vált, s a nyelvészet ismételen növekvő érdeklődéssel fordult e kérdés felé, figyelme ismét a nyelv kialakulásának tanulmányozására irányult. A legújabb kori nyelvészet sok mindent próbált integrálni saját kutatási körébe a természettudományokból, s ez új távlatokat nyitott az eredet-problematika vizsgálatában is.

A bevezetést követően a kötet írásai három téma körül szerveződnek: 1. a kérdés biológiai megközelítései (*Biological aspects of the question*, 19–51); 2. az első nyelv (*The first language*, 53–175); 3. ami a biolingvisztika mögött van (*Beyond biolinguistics*, 177–227).

Az első fejezet mindkét írása a biológiai kiválasztás problematikájával foglalkozik, illetve a nyelvnek mint jelenségnek az értelmezésében megmutató legszembetűnőbb különbségeket mutatja be, valamint a nyelveredetetés két alapvetően különböző megközelítését tárgyalja.

Philip Lieberman Chomsky nyelvelméletének egyik legharcosabb kritikusaként vált ismertté. *On the subcortical bases of the evolution of language* című cikkében (21–40) a Chomsky teóriája mellett kitartó nyelvészekkel szemben, akik az utóbbi negyven évben meggyőződéssel állítják, hogy a nyelv és a szintaxis között egyenlőségjel húzható, illetve azt feltételezik, hogy a szintaxist a velünk született, úgynevezett „univerzális nyelvtan” határozza meg, azt próbálja bizonyítani, hogy az emberi nyelvi képesség központi kategóriája inkább a beszéd. A beszéd szintén a lexikont és a szintaxist foglalja magában. Ezeket tanult „skill”-ként értelmezi, amely az agy nagy részét behálózó idegrendszernek, a „Functional Language System”-nek (FLS) a működésén alapul. Jelen pillanatban az FLS-nek ugyan sem az anatómiája, sem a fiziológiája nem határozható meg pontosan, de a behaviorista és a neurobiológiai kutatások alapján arra következtetnek, hogy az emberi nyelv idegrendszeri alapja olyan szétszórt hálózat, amely döntően subkortikális struktúrákat (felső kéreg alatti idegpályákat) foglal magában, a basalis ganglionokat. A funkcionális basalis ganglionok kifejlődése időben a mai békákhoz hasonló állatokig vezethető vissza. A tanult komplex kommunikatív viselkedés elsajátításában betöltött szerepük az emlősöknél és a madaraknál is hasonlóknak tűnik. Az emberi nyelv fejlődése ilyen megvilágításban több százmillió évre nyúlik vissza. Az FLS kialakulása ugyan visszavezethető az állatok motorikus viselkedését irányító idegi struktúrákra, de az emberi nyelvet irányító konkrét idegi hálózat mégis egyedülállónak tűnik abban az értelemben, hogy olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek megkülönböztetik az embert az összes, vele közeli rokonságban lévő fajtól, vagyis a kommunikációt és a gondolkodást szolgálja. A nyelvet és a gondolkodást irányító kéregrétegek idegi körei, amelyek a fejlődés kezdeti szakaszán valószínűleg a természetes szelekció következtében jöttek létre, hogy eleget tegyenek az egyenes testtartás és a két lábán járás követelményeinek, az emberi evolúció első meghatározó sajátosságai lettek.

Bár az idegi felépítmény, amely a mozgást, illetve a szintaxist vezérli, része a velünk született adottságoknak, a részleteket mégis tanulunk kell. A szintaxis is inkább tanult, mint az „univerzális nyelvtan” által létrehozott rendszer. A neurolingvisztikai kutatások is azt mutatják, hogy a motorikus viselkedés algoritmikus leírásai legfeljebb csak metaforának tekinthetők; az az idegi tevékenység, amely a motorikus irányítást végzi, párhuzamos és szétszórt. Mivel arra nincs bizonyíték, hogy az agy fiziológiája a motorikus irányításra vagy a nyelv re nézve alapvetően külön-

bőzne, arra kell következtetni, hogy a nyelvi folyamatok algoritmos leírása ugyanazt a helyet foglalja el, mint a motorikus irányításé. Ebből pedig az következik, hogy a Chomsky és tanítványai által feltételezett velünk született nyelv tant, amely meghatározza a szintaxis szabályait, biológiailag valószínűtlennek tűnik.

Szathmáry Eörs (is) szkeptikusan vélekedik a nyelveredet-rejtély megfejthetőségéről *The origin of the human language faculty: the language amoeba hypothesis* című írásában (41–51). Többek között azért lehetetlen szinte bármit is mondani a természetes nyelvek kialakulásáról, mert például a „nyelv szervéről” (language organ) nagyon korlátozott ismereteink vannak, továbbá nem létezik közvetítő nyelv az „ősnyelv” (a szerző szerint tágan értelmezve ezen korlátozott szókészletet értünk szintaxis nélkül; a szerző itt alighanem a gerincesek legősibb kommunikációs rendszerére gondolhat) és az emberi nyelv között, valamint ez a sokkal egyszerűbb ősn nyelv többször is kialakult (használhatták a természetben, például a palackorrú delfinek, a szürkepapagájok és a csimpánzok), a természetes nyelv azonban csak egyszer fejlődött ki, az emberi nyelv genetikája nagyrészt ismeretlen. Ennek ellenére azonban rendelkezünk néhány olyan tudományos információforrással, amely segítséget nyújthat a talány megfejtéséhez.

Szathmáry szerint mindezek egy „nyelvi amöba” felé mutatnak az emberi agyban. A nyelvi amöba szerinte az idegi tevékenység sablonja, amely lényegében ahhoz járul hozzá, hogy létrehozza a nyelvi információkat, elsősorban a szintaxist. Ez a Chomsky-féle nyelvi szerv egyik megnyilvánulása, amely a fejlődő emberi agyban lakozik, amivel más főemlősök agya láthatóan nem rendelkezik. Szathmáry megpróbál a „miért?”-re válaszolni. Mivel a többi főemlős és az ember közötti különbség meglehetősen kicsi, a genetikai és az azokkal összhangban lévő funkcionális változások nem mehettek végbe túl nagy mértékben az emberi evolúció során. Mik lehetnek a kritikus változások? Szathmáry szerint egy megfelelő és széles körben elterjedt kapcsolási minta (connectivity pattern) igazolja, hogy a még fejlődésben lévő emberi agy helyet ad a felbukkanó nyelvi amöbának. Ez a változás nem igényel túl sok génmódosulást, de magában hordoz néhány olyan rizikófaktort, amelyek ezt a döntő átmenetet igazán megnehezítik.

A könyv második fejezetében található írások csaknem mindegyike elsősorban az „ősnyelv” kialakulásával foglalkozik, vagyis azokkal a kérdésekkel, vajon (a) milyen evolúciós lépések voltak szükségesek a teljesen funkcionális nyelv létrejöttéhez, (b) milyen kapcsolat van a szókinés és a szintaxis között, (c) létezik-e velünk született univerzális nyelvtan.

Manfred Bierwisch *The apparent paradox of language evolution: can Universal Grammar be explained by adaptive selection?* (55–79) című írásában Chomsky feltevéseit elfogadva nyilatkozik az eredetproblémáról. Szerinte a nyelvi képesség, illetve annak strukturális aspektusaként létező, a nyelvi tudás lehetséges rendszereit kialakító univerzális nyelvtan a homo sapiens fajspecifikus jellegzetessége nem kognitív vagy kommunikatív viselkedésforma adaptációs szelekciójának eredményeként jön létre, hanem járulékos fejlődés eredménye. A nyelvi képesség tehát mint minden más genetikai jegy, evolúciós fejlődés eredménye. Ezen a genetikai bázison először a lexikon jön létre, amelyen olyan formával és jelentéssel bíró szavakat kell értenünk, amelyek grammatikai funkcióik alapján csoportokba, nagyobb egységekbe (szintagmákba, mondatokba) szerveződnek, illetőleg ezen lexikai elemek az inflexió és a deriváció bázisául szolgálnak.

Wolfgang Klein lényegében egyetért Bierwisch elméleti fejtegetéseivel. *Elementary forms of linguistic organisation* című tanulmányában (81–102) élesen elkülöníti egymástól a nyelvi képességet, a nyelvi rendszert és a kommunikációt vagy beszédtevékenységet (Bierwisch és Chomsky felfogásában a kommunikáció csak kellemes ráadás, „bónusz”). Mivel Klein a nyelvi képességet velünk születettnek tekinti, írását éppen ezért inkább a nyelvi rendszer kialakulásának szenteli. Érdeklődésének középpontjában a következő kérdések állnak: (a) vajon ilyen(ek) volt(ak) az első nyelvi rendszer(ek), (b) lehettek-e olyan komplexek mint az ismert legrégebb nyelvek, például a szanszkrit, vagy inkább a pidzsinnel mutathattak hasonlóságot? Az „emberi nyelv” minősítésben bennefoglaltatik a lexikon és a nyelvtan létezése. Vajon hogyan viszonyultak ezek

egymáshoz? További bizonyítékokkal szolgál arra nézve, miképpen jöhetett létre második lépés-ként a szintaxis. Bickertonhoz hasonlóan, aki a velünk született nyelvi képesség bizonyítékát a kreol nyelvek nyelvtanának kialakulásához hasonlítja, Klein a második nyelv elsajátításával kapcsolatos kutatásokból meríti bizonyítékait. A kreol nyelvekhez hasonlóan az idegenként elsajátított második nyelvek is egyetemes szerkezeti sajátosságokat mutatnak. Egy több nyelvet érintő kutatási program keretében negyven felnőtt nyelvtanulót vizsgáltak körülbelül harminc hónapon keresztül, és arra a kérdésre keresték a választ, miképpen sajátítható el egy nyelv célnyelvi környezetben a mindennapos kommunikációban. A tanulók teljesítménye nagyon sok hasonlóságot mutatott. Az egyik egy speciális nyelvi forma meglétének a felfedezése volt, amelyet „alapváltozat”-nak (basic variety) neveztek. Ez – célnyelvtől függetlenül – minden nyelvtanuló nyelv használatában kialakult. A másik felfedezés az volt, hogy a nyelvtanulók körülbelül egyharmada meg is rekedt ezen a szinten, ami azt jelenti, hogy kevés variációtól eltekintve csak a szókincsüket bővítették, és megtanulták folyékonyabban használni az alapváltozatot, más területeken – főként a morfológiában és a szintaxisban – nem fejlesztették nyelvismeretüket. Szerinte az úgynevezett alapváltozat nemcsak a második nyelv elsajátításának folyamatában játszik szerepet, hanem bizonyos értelemben a teljesen kifejlődött természetes nyelvek is csak ennek az alapváltozatnak a továbbfejlődései. Az alapváltozat egyetemes tulajdonságai lehetnek az univerzális nyelvi képességnek a bizonyítékai, illetve ezek lehetnek a legelső emberi nyelv fő jellemzői is.

Bernard Comrie *From potential to realisation: an episode in the origin of language* (103–17) című, nem titkoltan spekulatív természetű dolgozatának központi kérdése: Mi készíteti Dumbót arra, hogy repüljön? Dumbo, a repülő elefánt életének kezdeti szakaszában nem volt tudatában e képességének. Amikor olyan szituációba került, hogy az élete függött ettől, próbát tett és repült. Ez a fikció analogikus kapcsolatban van a nyelv kialakulásának problematikájával, tudniillik azzal a kérdéssel: hogyan lesz egy velünk született adottságból konkrét tevékenység? Konkrétabban: a genetikailag meghatározott nyelvi adottságokkal rendelkező emberi lény számára milyen körülmények között válik szükségessé ennek felhasználása, vajon mi indítja útjára a szintaxist? A szerző a nyelvvészés híres eseteinek, illetve az új nyelvek lehetséges létrehozásának számbavételével próbálja megközelíteni ezt a kérdést, és megfogalmazni a lehetséges válaszokat. Az új nyelvek létrejötte (például a hosszú éveket nyelvi izoláltságban töltött Genie 13 éves korától elsajátított angol nyelve, a kreol nyelvek nyelvtana és a siketek jelnyelve vagy a mesterséges nyelvek) az általános intelligenciától független nyelvi ösztön létezésére szolgáltat példákat. A szerző a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján azt állítja, egy teljesen kifejlett nyelv létrejöttének alapfeltétele a lexikon. Amennyiben a lexikon megvan, belőle – egy megfelelő létszámú beszélőcsoportban – a gyerekek képesek újra alkotni a nyelvtant.

James Hurford *protothought had no logical names* című munkájában (119–32) az úgynevezett „ősidea” (protothought) vizsgálatával közelíti meg a szintaxis kialakulásának problematikáját. Ha a Comrie által használt Dumbo-analógiát akarjuk alkalmazni a szintaxisban rejlő lehetőségekre, azt mondhatjuk, hogy Hurford Dumbo fülét tanulmányozza, mielőtt azt Dumbo a repülésre használná. Hogy mi is az az ősidea? Hurford elfogadja Derfek Bickertonnak azt a munkahipotézisét, amely szerint a teljes mondattani rendszerrel rendelkező nyelv előzményeként egyfajta szintaxis nélküli kommunikációs rendszert tetelez fel. Az ősnyelvben a szavak minden bizonnyal rövid hangsorúak voltak, és mivel nem létezett a szavak jólformáltságát meghatározó szabály, ennél fogva nem tartozhattak még szintaktikai csoportokhoz. Közismert az a feltételezés is, amely szerint az ősnyelv időszakában már létezett a szellemi reprezentációnak valamiféle komplex rendszere, amely alkalmas lehetett az események szerkezetének, valamint az agensnek és a patiensnek a megjelenítésére. A szintaxissal rendelkező nyelv kialakulása eszerint nagyrészt a reprezentáció kezdeti rendszerének a kiterjesztése lehetett. Ennek a szellemi reprezentációnak a rendszerét nevezi Hurford ősideának.

Jan Aitchison *The birth of the rules* (133–47) című tanulmánya a szabályok kialakulásának lehetséges folyamatát mutatja be. Elképzelése szerint az emberi nyelv akkor különült el a többi

főemlős kommunikációs rendszerétől, amikor különböző tényezők egymáshoz közelítve fejlődtek, például a beszédképesség együtt fejlődött a dolgok megnevezésével, és ezáltal nagy szókincset hozott létre. Továbbá szerinte pedig az a képesség, amely által megkülönböztethetővé váltak az emberek, a tárgyak és az események egymástól, a különböző szófajok kialakulásához, illetőleg bizonyos szórendi preferenciákhoz vezettek. A preferenciák szokássá válása, illetve a szokások szabályokká formálódása ma a grammatikalizálódás folyamatában kísérhető nyomon. A dolgozat elején feltett kérdés a memorizált kezdetleges szóalakulatok és a szabályok közötti kapcsolatra irányult. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a memorizált kezdetleges szóalakulatok vezethettek ugyan szabályok kialakulásához, de ennek nem feltétlenül kellett bekövetkeznie. A szabályok feltételezhetően akkor jöttek létre, amikor a szavak már különböző szóosztályokba sorolhatókká váltak, és ezek a szóosztályok tipikus rendet alakítottak ki. Ez a rend valószínűleg részben a természetes preferenciákból, részben a hírértékből fejlődött ki. A különböző típusú tevékenységek adhattak aztán lökést a hírértékszerűség különböző típusainak megjelenéséhez.

Daniel Dor és Eva Jablonka tanulmánya *How language changed the genes: toward an explicit account of the evolution of language* (149–75) is az emberi nyelv evolúciójának bemutatására tesz kísérletet. A szerzőpáros által felvázolt új, lényegét tekintve interdiszciplináris teória azt a három, a szakirodalomban gyakran felbukkanó alapparadoxont (1. the functional paradox, 2. the paradox of domain-specificity, 3. the paradox of the dynamic and variable nature of language) szándékozik feloldani, amely a nyelvfejlődéssel kapcsolatos tradicionális koncepciókat elméleti zsákutcába kényszeríti, gátolva a nyelvészet, az evolúciós biológia, az antropológia és a neurológia kutatóinak együttműködését.

Kiindulópontjuk Chomsky ismert teóriájának (tudniillik hogy a szintaxis független a jelentéstől) elméleti újraértékelése. Tapasztalaton alapuló kutatásaik következetesen igazolják, milyen döntő mértékben határozzák meg a szemantikai szabályszerűségek a szintaxist. Tanulmányukban javasolják a Chomsky-féle teória felváltását egy, a jelentés és a forma transzparens kapcsolatát hangsúlyozó explicit, szemantikai alapokon, tapasztalatokon nyugvó teóriával.

A nyelvnek, illetve használoinak evolúcióját a kulturális, illetve a genetikai evolúció közötti kölcsönhatásként értelmezik. A nyelvi rendszer evolúcióját a nyelvi szokások megújításának, létrehozásának, megértésének, közvetítésének és terjesztésének társadalmi folyamatoként mutatják be, amelyben a nyelvi közösség előtérbe vagy háttérbe állítja e folyamat bizonyos aspektusait, miközben a folyamat mikéntjét illetően közmegegyezés alakul ki. Ez a folyamat főleg funkcionális és erősen korlátozott kommunikációs rendszert eredményez, amelynek alapját a szemantikai kategóriák meghatározott elemei alkotják.

A könyv utolsó fejezete három szerző olyan cikkét tartalmazza, amelyek nem tartoznak a biolingvisztika főáramába. Volker Heeschen megközelítése etnolingvisztikai szempontú, Merrit Ruhlen történeti összehasonlító nyelvész, Henri Meschonnic pedig elsősorban a nyelv történeti-antropológiai vizsgálatával foglalkozik.

Volker Heeschen írásának (179–96) címe, *The narration „instinct”: signalling behaviour, communication, and the selective value of storytelling*, Steven Pinker jólismert könyvét idézheti fel az olvasóban. De míg Pinker a nyelvi ösztönt a nyelvi struktúrákra vonatkoztatja, addig Heeschen cikkének a címében szereplő nyelvi ösztön a nyelvi funkciókra utal, egészen pontosan a nyelvi funkciók közül egyre, az esztétikaira koncentrál. Azt vizsgálja, milyen kapcsolatban van ez a funkció a kis nyelvi közösségekben a beszéd közben megnyilvánuló viselkedéssel. Ez meglehetősen újszerű, ezért is figyelmet érdemlő próbálkozás, hiszen az úgynevezett primitív kultúrákkal foglalkozó, korábban megjelent munkák figyelmen kívül hagyták a túlzottan kultúraspecifikusnak tekintett szóbeli megnyilvánulásokat, és elsősorban emberi produktumokat vizsgáltak (például barlangrajzokat, karcolt mintákat). Annál is inkább érdekes e kísérlet, mert az evolúció és az eredet kérdése az etnológiában és a nyelvi antropológiában régóta lezárt témakörnek számított. Az utóbbi években azonban az érdeklődés a jelek szerint újra az esztétikai kategóriák (például a művészetek,

az erkölcs, a szépség) biológiai eredete felé fordult. Heeschén tanulmánya a különböző kutatási területek eredményeit próbálja összekapcsolni. Az, amit Roman Jakobson poétikai funkciónak nevezett, nemcsak a nyelv esztétikai eszközkészletére vonatkozik, hanem egyike a nyelvi evolúció mozgatóerőinek. A szerző vizsgálódásaiból arra a következtetésre jut, hogy a nyelvvel kapcsolatos teóriák nagy mértékben a modern nyugati társadalmak nyelvi tapasztalataira épülnek. A szerző szerint a kis közösségekben ugyanis nemcsak a kommunikáció a nyelvhasználat célja, hanem különösen fontos a nyelv esztétikai funkciója is, ugyanis ezekben az ego, a cselekvő személye és a személyes érdekek csak esztétikai formákban fejezhetők ki. Itt a beszéd kevésbé van megterhelve szociális funkciókkal.

Merrit Ruhlen *Taxonomic controversies in the twentieth century* című írása (197–214) az egész 20. századot átívelő, az ősnyelv rekonstrukciójával kapcsolatos szvenvedélyes vitát vázolja fel, amely két, egymással éles ellentétben álló táborra osztotta a tudósokat. Az egyik tábor képviselői szerint minden olyan kísérlet, amely kb. 6000 évvel az indoeurópai nyelvcsalád kialakulása után a rokonok megtalálására irányul, eleve kudarcra van ítélve, hiszen a genetikai rokonság bizonyítékai ilyen távlatokban nem igazolhatók, még akkor sem, ha azok valaha léteztek is. Ők azok, akik a világ valamennyi nyelvét egyetlen ősnyelvre visszavezetni próbáló monogenetikus elméletet hitetlenkedve, ellenségeskedve utasítják el. Velük szemben a másik táborba tartozók (legismertebb képviselőjük az olasz Alfredo Trombetti) a monogenezis-elmélet híveiként, azt állítják, hogy az indoeurópaiaknak nyilvánvalóan voltak közeli rokonaik, ahogyan más nyelveknek és nyelvcsaládoknak is. A szerző – a második tábor nézeit elfogadva – merész rekonstrukciós törekvéseivel Leibniz megállapításait nyomatköszítja, tudniillik azt a meggyőződést, miszerint kezdetben egyetlen nyelv létezett, a *lingua antiqua*, amelynek nyomai fellelhetők a később létrejött nyelvekben is. Mind az archeológia, mind a humángenetika afrikai eredetet feltételez. Az anatómiailag modern embereknek minősülő lények Afrikában bukkanhattak fel kb. 100 000 évvel ezelőtt. Feltételezhetően 50 000 évvel ezt követően mehetett végbe az a nagy evolúciós fordulat, amelynek eredményeképpen elődeink anatómiailag már modern emberi viselkedésformát kezdtek felmutatni. Ez az az időszak a szerző szerint, amikor a már viselkedésükben is modern emberek elvándoroltak Afrikából, szétszóródtak a világon, magukkal vitték az afrikai eredetet igazoló géneket és nyelvüket, amelynek nyomai ma is fellelhetők a mai nyelvekben is. Az emberi viselkedésben váratlanul bekövetkezett döntő fordulat mögött több tudós is a már teljesen kifejtett emberi nyelv megjelenését tételezi fel.

A kötet a francia Henri Meschonnic nyelvész-költő ötfelvonásos, komoly kérdéseket feszegető, szkeptikus írásával zárul (*The origin of origins: a play in five acts, with a prologue im Himmel and an epilogue auf der Erde*, 215–27), amelyet ő maga komédiának nevez.

Kétségtelen, hogy a nyelv keletkezésére vonatkozóan hipotézisek felállításánál messzebbre jutni nehéz, de érdemes eljátszadózni a lehetőségekkel. Ezek megismerése is izgalmas foglalatosság.

H. Varga Márta

Szikszaíné Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete. Az alakzatok világa 3. Sorozatszerkesztő: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 117 l.

1. A Szathmári Istvántól szerkesztett sorozat 3. füzetének témája a retorikai kérdés, aminek vizsgálata nagy és nehéz feladat. Emiatt is dicsérendő a szerző vállalkozása. Hogyan oldja meg feladatát? Először tisztázza a vizsgált fogalom tartalmát. Utána pedig a különböző tudományok, tudományágak sajátos szempontjainak segítségével világítja meg, majd – a szerző sajátos műszava szerinti – „tudománytörténet” fényében tárgyalja sajátosságait.

Vizsgálatainak célját így fogalmazza meg: „Dolgozatomban arra törekedtem, hogy számba vegyem az interrogatio (retorikai kérdés) két és félezer év óta használatos fogalmának a különböző tudományágakban szokásos értelmezését” (7). Arra is utal, hogy „egyrészt a szónoki kérdést szembeállítom a felvilágosítást kérő, úgynevezett valódi kérdő mondatral, másrészt elválasztom a kérdés többi alakzatától” (7). Céljának tekinti azt is, hogy a kérdéssel „foglalkozó diszciplínák megállapításainak szembesítéséből olyan következtetéseket vonok le, amelyek sok szempontú megközelítésből is érvényesek az interrogatióra” (7).

2. A szóban forgó retorikai alakzatnak sokféle értelmezését ismerjük. Ezekről tájékoztat a szerző gazdag ismeretanyaga alapján az első, a bevezető fejezetben (A kérdés mint ismeretet tudakoló mondatfajta és mint funkcióját változtató jelenség 7–8). Ezt teljesíti ki a következő nagy fejezetben (A retorikai kérdés a különböző diszciplínákban 8–71).

Helyesen és meggyőzően világítja meg az értelmezési és az elnevezési nehézségeket, illetőleg az ezekből adódó problémákat: „Az elnevezésbeli nehézség azt is jelenti, hogy a terminológia együtt jár a fogalmi körök terjedelmének változó meghúzásával, és nyilvánvalóan ennek háttérben a retorikai kérdés fogalmával kapcsolatos tisztázatlanság bújik meg” (72).

Az elnevezésbeli sokféleséget a magyar nyelvű szakirodalomból vett példákkal világítja meg, amelyek hol egymás szinonimái, hol egymás alá rendelődnék, hol pedig egymástól teljesen függetlenek: kérdés, szónoki kérdés, költői kérdés, retorikai kérdés, interrogatio, cicerói kérdés, nem valódi kérdés, formális kérdés stb.

Ennél is fontosabb a szóban forgó fogalom értelmezése. A terjedelme miatt itt nem idézhető, de valóban a sok mindenről tájékoztató, sok szempontra kiterjedő, sok részletet tartalmazó meghatározása a második nagy fejezet végén olvasható (73). Szerintünk sokatmondó és valóban a lényegre sarkító az „összegzés összegzéseként” megfogalmazott értelmezés: „A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amely stiláris-retorikai fogásként kérdő formájú, de attól funkcióváltással együtt járó jelentésváltozása miatt eltérő szerepű, sajátos hanglejtéssel jelzett emocionális mondat/nyilatkozat” (108).

A szerző fontos megállapítása az is, hogy az említett funkciócsere kollektív érvényű. És az is, hogy egy tényleges „retorikai kérdés értelmezése a grammatikai szintről a retorizáltság szintjére vált át” (108). Minderre egy példa: Hányszor kértelek meg? Ez mint retorikai kérdés érzelmi indítékú, bosszankodást fejez ki (szórendje is más): Hányszor megkértelek?, azaz „Sokszor megkértelek!” (93).

3. A második, a leghosszabb fejezetben a szerző sorra veszi a különböző tudományoknak, tudományágaknak a kérdésalakzatra vonatkozó megállapításait (A retorikai kérdés a különböző diszciplínákban (8–71).

Így például megtudjuk, hogy az irodalomelméletekben a retorikai kérdés esztétikai érték-többletet jelentő alakzatként szerepel. Főnagy a költői kérdést így határozza meg: „eredeti modális szerepét esztétikai funkcióval felcserélő kérdő mondat” (51). Továbbá a retorikai kérdés álkérdés a hermeneutikában (54), funkciófordulás a pragmatikában (55), felszólításenyhítő forma a diszkurzuselemzésben (64), mintanorma eleme a pragmatikai háttérű nyelvi illetenban (65), udvariassági formula a szociálpszichológiában (66) stb.

4. A harmadik fejezet (A retorikai kérdésről a tudománytörténet fényében 71–110) tartalma „a fontosabbnak vagy jellegzetesebbnek vélt álláspontok regisztrálásából, esetleg ütköztetéséből levonható tanulságok” összegezése (71), és mindez – ahogy a fejezet címéből is kiderül – a tudománytörténet fényében való megvilágítás.

A címben szereplő „tudománytörténet” műszóra, valamint a fejezet tartalmára gondolva spontán módon felmerülő kérdés az, hogy vajon a „tudománytörténet” nem vonatkoztatható-e az előző fejezetre is, ami következne az előző fejezet tartalmából, továbbá a füzet egészének címéből is. Ez persze nem retorikai, hanem pusztán informálódó, tudakozó szándékkal feltett kérdés.

Lényegében mit is vizsgál itt a szerző? Különböző elméletek, diszciplínák, részdiszciplínák megvilágításában bontja ki a retorikai kérdés sajátosságait, különíti el típusait, állapítja meg kü-

lönböző funkcióit, és így teremt kapcsolatot a kérdés más alakzataival és egyáltalán más retorikai eszközökkel. Így tárgyalja például a retorikai kérdés intonációs, szintaktikai, szemantikai, frazeológiai, logikai, pragmatikai stb. sajátosságait.

Ezt követi egy általánosító és mindenképpen produktív megjegyzése: „A retorikai kérdéstről [...] nem lehet általánosságban kijelentéseket tenni, mert a különböző diszciplínák és eltérő elméleti keretek alapján más és más megállapítások alkothatók róla” (104). Ezt, valamint a fentebb sorra vett sajátosságokat (a retorikai kérdésnek a különböző diszciplínák révén felfedett sajátosságait) pragmatikai, kommunikációs megközelítés alapján, valamint a beszédaktus-elmélet szemszögéből világítja meg.

A stilsztika művelőit nyilván az (is) érdekli, hogy a stílus szempontjából a retorikai kérdésnek milyen sajátosságait említi meg. Ezek közül kiemelem azt, hogy a funkcióváltozás miatt a retorikai kérdésnek stilsztikai célú, stílárís értékű „többetet tulajdonítanak” (95). Ennek a stílárís értékű funkciótöbbetnek az igazolására a következő (kifejtett) példákat sorolja fel: nyomósítás, élénkítés, fordulatosság, érzelmi színezet, közvetlenség, változatosság, sűrítés, drámaiság, patetikusság (96). Végül stilsztikai vonatkozása van annak a megállapításnak is, hogy „a retorikai kérdés stílárís hatása azon a stílusrétegen, szövegtípuson, szövegműfajon múlik, amelyik felhasználja” (98).

Nyilvánvaló érdeme, hogy a sorra vett diszciplínák mellett eljut – ugyan meg nem nevezve – az általános tudományelméletig, amikor állítja, hogy a retorikai kérdés léte a nyelvekben univerzális sajátosságnak tartható (73), azaz – amiről alig beszélnek – a tudományok egyik általános kategóriáját képviseli, tehát a vizsgált alakzat retorikai univerzálé.

5. A szerzőnek itt ismertetett füzetében a retorikai kérdés sokféle megvilágításáról olvashatunk. Kevesen írtak ilyen alapos munkát erről a sokat vitatott retorikai alakzatról. Sok mindenben igaz ügyszeretettel és a tisztázás szándékával előbbre vitte a kérdésalakzat ügyét, de arra is gyakran utalt, hogy még sok itt a tennivaló, hogy ez az alakzat még sokáig a retorika egyik nagy és nyitott kérdése marad.

Egy másik érdeme a tárgyalás célzatos módjára vonatkozik. Vizsgálatainak értékelését összekapcsolhatjuk azzal, amit Kibédi Varga Árontól idéz: a retorika mint a rend keresése, nyelvi rendszerezés (105). Egy ilyen rendkeresésnek a szándéka nyilvánul meg egy nehéz feladat megoldási kísérletében, a tárgyalás módjában, az egyik leginkább rendezésre váró alakzatnak, a retorikai kérdésnek a vizsgálatában.

Valóban jól kivehető, hogy az idetartozó kérdések kifejtésében következetes célszerűség és rendszeresség érvényesül. És az is nyilvánvaló, hogy mindez a szerzőnek már évek óta ismert és produktívnak bizonyult elméleti alapvetésén nyugszik. Mindemellett meglep anyagismeretének gazdagsága. És ebben nem kis szerepet játszik egyik egykori egyetemi szakja, a klasszika-filológia.

Szabó Zoltán

Georg Trakl: A magányos ősze. Georg Trakl összes versei és szépprózai írásai. Fordította és az előszót írta: Erdélyi Z. János. Fekete Sas Kiadó. Budapest. 2002. pp. 288

Georg Traklról, az osztrák irodalmi expresszionizmus nagy alakjáról a magyar versolvasó közönség viszonylag keveset tud. Költészetét hazájában is csak jóval halála után fedezték föl. Magyarul eddig három Trakl-kötet jelent meg, mindegyik „válogatott versek” alcímmel. Utoljára 1993-ban az Új Mandátum és az Orpheus Kiadó közösen jelentette meg Georg Trakl válogatott verseinek kötetét *A halál hét éneke* címmel, Erdélyi Z. János fordításában. Most a teljes Trakl-életművet tartja kezében az olvasó ugyanezen fordító ihletett, szövegű tolmácsolásában.

Sokan megfogalmazták már – különösen a költő-műfordítók –, hogy verseket fordítani csak költő tud igazán. Azt a poétikai többletet, amelyet a versszöveg hordoz más szövegtípusokhoz képest, tartalmi és formai szempontból egyaránt adekvát módon csak az tudja anyanyelvén megszólaltatni, aki maga is birtokában van a költői mesterségnek. Erdélyi Z. János személyében ilyen szakavatott, ihletett költő-műfordítót ismertünk meg.

Trakl mindössze 300 verset írt, Erdélyi Z. János pontos megfigyelésen alapuló megállapítása szerint valójában azonban a teljes költői életmű egyetlen vers. A viszonylag kevés motívumból, ám azok rendkívül gazdag variációiból felépülő egyes költemények – kisebb-nagyobb terjedelmű teljes vagy részleges szövegátfedésekkel – mozaikképszerűen összeállva alkotják ezt a lírai egészet. Ezért is adhatunk igazat a fordítónak, hogy egy költői életművet egyetlen fordítónak kell tolmácsolnia, hogy a költői üzenet teljessége maradéktalanul átkerülhessen egy másik nyelvi kultúrába. Erdélyi Z. János, megismerve a költő sajátos versépítő technikáját, a lehető legpontosabban végzi el ezt a feladatot – tartalmi és formai szempontból egyaránt. A műfordító, aki korábban Jeszenyin-verseket is fordított, és Jeszenyin színszimbolikáját vizsgálta a teljes költői életműben, megállapítja, hogy Trakl színszimbolikája nagyon sok egyezést mutat a jeszenyini színvilággal. Az azonosságok mellett azonban jól érzékelhető különbségek is vannak a két költő életművében. „Jeszenyin költészetének van egy szó szerint *színtelen szakasza*, ugyanis a forradalom idején született, azzal kapcsolatos versek színvilága teljesen fakó, színt csak elvéve találunk bennük (s ha mégis, akkor többnyire *fehéret, feketét, szürkét*), míg Trakl teljes költői életművét a színek burjánzása, szinte orgiája jellemzi” (12). Sajátos a Trakl-versek tartalmi-hangulati felépítése is, hiszen az idilli kezdet után szinte mindegyikre ráborul a nyomasztó hangulat: „Elkezdjük olvasni valamelyik verset: kedves, sokszor idilli, vidám képpel kezdődik, hogy aztán egy hirtelen, váratlan fordulattal elénk táruljon a romlás, a pusztulás, megjelenik a Gonosz; avagy egy haláltáncszerű kép ad az addigiaknak egészen más értelmet” (8). Ezekhez a versekhez szokványosan a sötétebb színek illenének, ezért igazán meglepő a színek orgiája. De ahogyan Trakl élete nem volt szokványos – genetikai terheltség, drogfüggőség, testvérszerelem jellemezte –, a költészete sem az. Ezt a sajátos költői világot, a mozaikképszerű versépítkezést, a tematikai és motívumvariációkban megnyilvánuló jellegzetes életművet ekvivalensen adja vissza Erdélyi Z. János. S hogy a befogadó élményét még teljesebbé tegye, az életmű egyes darabjainak összefüggéseit magyarázó, elemző esszé-előszót is csatolt a fordításokhoz. Joggal tarthatjuk hiánypótló munkának a kötetet, és ajánlhatjuk mindenkinek, aki szereti a verseket, és különösen az eredetivel egyenértékű, szövegű fordításokat.

Lőrincz Julianna

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATOT HIRDET NEM HIVATÁSOS NYELVÉSZEK SZÁMÁRA

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig nyomtatásban még nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő amatőr kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ĕ* (rövid *e*), nyílt *ä*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); az *ię*, *ę*, *uo*, *ao*, *oy*, *öü*, *ěj* stb. kettőshangzókat; a *j ~ ly ~ l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *aptya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttä* [beküldte], *ēmongya* [elmondja], *rosföd* [rozs föld] stb.). Ez megtalálható többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37), HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárás olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft

2. díj: 30 ezer Ft

3. díj: 15 ezer Ft

(A pályadíjak járulékok nélkül értendők.)

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el, s a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A pályázat támogatója a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére **2003. október 31-éig** eljuttatni. Eredményhirdetés a Társaság decemberi éves közgyűlésén várható.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címen levélben (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A), illetve a 267-08-20/5150-es telefonszámon Fodor Jánostól lehet kérni.

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénck naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV. + Mellékletek Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft., V–VI. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
Beke Ödön: Mari szövegek II. Szombathely, 1995. 1000 Ft.
Beke Ödön: Mari nyelvjárás szótár. Szombathely, I. 1997. 1120 Ft. II. 1997. 1400 Ft. IV. 1998. 2016 Ft.
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 600 Ft.
Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
T. Somogyi Magda: Toldalékrendszeresztünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft.
Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft.
Radóczné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2001. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4

TARTALMÁBÓL

Gósy Mária: A spontán beszédben előforduló megakadás-
jelenségek gyakorisága és összefüggései

Bañcerowski Janusz: A szaknyelvek szerepe a civilizációs
fejlődésben

Rácz János: A Szőlő és Bor

Szathmári István: Nyelvünk közéleti szerepéről

Szili Katalin: *Elnézést, bocsánat, bocs...* (A bocsánat-
kérés pragmatikája a magyar nyelvben)

Pete István: Hány esetük van a magyar főneveknek?

Laczkó Krisztina: A mutató névmások funkcionális vizs-
gálata

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Gósy Mária</i> : A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései	257
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben	277
<i>Rácz János</i> : A Szőlő és Bor	283

Nyelv és iskola

<i>Szathmári István</i> : Nyelvünk közéleti szerepéről	288
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szili Katalin</i> : <i>Elnézést, bocsánat, bocs...</i> (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben)	292
<i>Pete István</i> : Hány esztük van a magyar főneveknek?	308
<i>Luczkó Krisztina</i> : A mutató névmások funkcionális vizsgálata	314

Kisebb közlemények

<i>Mizser Lajos</i> : „Csúnya” nevek (?)	326
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Csengővirág és bolondítófü	329
--	-----

MAGYAR NYELVÖR

127. ÉVF.

*

2003. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései*

Bevezetés

A beszéd közben tapasztalható megakadásokat általában úgy definiálják, hogy azok a folyamatos beszédet megtörő jelenségek, amelyek az elhangzottak tartalmához nem járulnak hozzá. Az újabb kutatások azt igazolják, hogy ezeket a megakadásokat a hallgatók mintegy tudat alatt felhasználják, azaz bizonyos értelemben szükségesek az elhangzottak mind pontosabb megértéséhez (Fox Tree 2001; Gósy 2000). Goldman Eisler például már a hatvanas években utal a szüneteknek a beszédmegértésben betöltött szerepére (1968). A beszélők – valószínűsíthetően az anyanyelv-elsajátítás folyamán – megtanulják a nyelvre jellemző megakadásokat és azok funkcióját, illetőleg használatukat is. Ez vagy úgy történik, hogy megtanulják nem figyelembe venni az elhangzott megakadásokat a beszédfeldolgozás során (beleértve a szüneteket is mint nem tartalmas jeleket); avagy megtanulják felhasználni a nem tartalmas jelenségeket arra, hogy még biztosabbá tegyék az elhangzottak megértését.

A megakadások azért jönnek létre, mivel a beszélő bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani, ugyanakkor igyekszik kontrollálni is a közlés tervezési, kivitelezési, illetve artikulációs részfolyamatait. A „megakadásjelenség” kifejezés valójában gyűjtőfogalom, a spontán beszédben fellépő, különféle bizonytalanságokat és hibákat értjük rajta (vö. Gósy 2002). Noha ilyen jelenségek az emberi beszéd folyamatban általánosan regisztrálhatók, és bármely nyelv beszélt változatában megjelennek, az ide tartozó jelenségeknek mégis egy univerzálisnak tekinthető rendszerezése. Ez azt jelenti, hogy nem tudjuk pontosan ki mit ért megakadásjelenségen, mit sorol e gyűjtőfogalomba, s hogyan osztályozza a jelenségeket. Ezért a kérdéssel foglalkozóknak minden esetben pontosan definiálniuk kell az elemzendő jelenségeket.

* A kutatás a T 037287 sz. OTKA-pályázat keretében történt.

Az emberi beszédprodukciónak mechanizmusának működése ugyan univerzális, s ez önmagában feltételezi a megakadásjelenségek előfordulását (azt tudniillik, hogy a spontán beszéd velejárói); a gyakoriság és a típusok tekintetében azonban egyéni és nyelvspecifikus jellemzőket is valószínűsíthetünk. Ennek (is) az eredménye az, hogy az egyes nyelvekben a jelenségek azonosítása, a típusok meghatározása, illetőleg csoportosításuk különböző lehet. A megakadásjelenségekkel kapcsolatosan az egyik legérdekesebb kérdés az előfordulási gyakoriságuk, illetőleg az, hogy ez milyen más tényezőkkel mutat valami összefüggést, például a beszélő személyével, avagy az elhangzó beszéd tempójával. A hatvanas évek elemezései alapján azt állították, hogy a hezitálás a spontán beszédben mindössze egyszerekszer fordul elő 100 szóra vetítve (vö. Garnham et al. 1981). Mintegy húsz évvel később 100 szóra számolva 2–26 előfordulást mutattak ki (Lutz–Mallard 1986). Az ismétlésekre és a téves kezdésekre kapott adatok azt mutatják, hogy összesítve minden huszadik szó esetén bekövetkeznek; a beszélők között ugyanakkor néha jelentősek a különbségek. Az angol anyanyelvűekkel végzett kísérletek szerint a leggyakoribb esetben 13 szavanként, a „legritkább” esetben pedig 33,3 szavanként következett be az elemzett megakadások valamelyike (Lickley–Bard 1998).

A kilencvenes évek eredményei szerint növekedés tapasztalható a megakadások előfordulásában. A néma szünetek kihagyásával spontán beszédben átlagosan 6 szavanként regisztráltak megakadást (Fox Tree 1995). Narratívákban az átlag 3,6 szó (100 szóra vetítve), míg a párbeszédekben valamivel gyakoribb, a határértékek 5,5–8,83 szót mutatnak, ugyancsak 100 szóra megadva (Bortfeld et al. 2001). Harminckét horvát beszélő összesen 12 párbeszédés rádióanyagában elemezték az önkorrekciót a beszéd folyamán, vagyis olyan ismétléses jelenségeket, amelyek a beszéd folyamatosságát megakasztották (Horga 1997). Azt találták, hogy az önkorrekciók átlagosan 42 másodpercenként fordultak elő (s ehhez járultak hozzá a néma és a kitöltött beszédszünetek). A számok természetesen csak tájékoztató jellegűek, hiszen bármilyen összehasonlításakor mindig tekintetbe kell venni, hogy milyen jelenségeket elemeztek, illetőleg hogy a néma szünetet beszámították-e vagy sem.

A néma szünet mint megakadásjelenség ugyanis számos problémát vet fel. A hagyományos fonetika a beszédszünet megjelenésére két okot sorol fel: a) a lélegzetvételt (oxigén pótlása) és b) az értelmi tagolást. A szakirodalom számos további szünetfajtáról is említést tesz, mint például a gondolkodási szünet vagy a hatásszünet, amelyek más-más funkciót töltenek be a beszédprodukciónak. A folyamatos beszédben olyan jelkimaradások is előfordulnak, amelyek egy adott beszéd artikulációs mozgássorozatának részeként funkcionálnak, s így – bár a szó szoros értelmében jelkimaradások – nem minősülnek szünetnek. Ilyenek a zöngétlen zárhangokat megelőző úgynevezett néma fázisok (ezek a beszédhang részét képező „szünetek” időtartamban a valós szünetekkel azonos tartamúak is lehetnek). A szünet hosszú időn keresztül elfogadott definíciója módosításra szorul, mivel a konvencionális meghatározásokból hiányzik egyfelől a spontán beszédben a tervezés és a kivitelezés „paradoxonából” adódó szünet megnevezése (Gósy 1999), másfelől pedig a szünet funkciójának pontos leírása. Mindezeket figyelembe véve

a módosított definíció a következőkben fogalmazható meg. A beszéd folyamatban jelentkező szünet olyan kismértékben akaratlagos beszédkimaradás, amely néma vagy jellel kitöltött, de független a beszédhang képzésétől. Funkcióját tekintve a beszédprodukciónban 1. biztosítja az artikulációt lehetővé tevő légáramot, 2. elősegíti a közlés értelmi tagolását, 3. a beszédtervezés során az úgynevezett ellentmondások, téves utak stb. feloldására szolgál, 4. a mentális lexikonban történő keresési idő kitöltését biztosítja, illetőleg lehetőséget nyújt a nyelvi kódolás módosítására. A felsoroltak közül a 3. és a 4. tekintendő megakadásjelenségnek. Noha elméletileg viszonylag egyszerűnek tűnik ez a megkülönböztetés, a valóságban meglehetősen nehéz biztonsággal megállapítani, hogy egy szünet az értelmi tagolás biztosítására, avagy egy szó keresése miatt jött létre (s nemegyszer a rögzített anyag alapján megállapíthatatlan, hogy történt-e levegővétel is közben vagy nem).

Különböző vizsgálatok azt igazolták, hogy a spontán beszédben a néma szünetek megjelenése a leggyakoribb. Saját korábbi elemzéseink szerint a spontán beszéd teljes időtartamának átlagosan 20–30%-a csendes szünet, az összes többi, a folyamatosságot csökkentő jelenség ehhez az értékhez adódik hozzá. Misono és Kiritani párbeszédű szövegekben 32%-ban találtak szünetet, közülük 7%-nyi volt kitöltött (hezitációs) szünet (1990). A beszéd szünetek gyakorisága (száma) és hossza (tartama) több tényező függvénye. Döntően meghatározó a beszélő személy (veleszületett tulajdonságai, gyakorlottsága a beszédben, pszichés alkata stb.), továbbá a téma, a beszédhelyzet (cél, hallgatóság stb.), a beszédstílus (Duez 1982) és még egyéb tényezők is. Mint a beszéd számos területén, itt is előfordulnak egészen kivételes esetek: a szinte szünettartás nélkül beszélő, a rendkívül sok szünetet közbeiktató beszélő vagy a csaknem folyamatosan hezitáló személy.

Különösebb elemzés nélkül is megállapítható, hogy a spontán beszédre jellemzőek a különféle típusú és gyakoriságú megakadások. Vajon a különböző nyelvek esetében találhatók-e olyan eltérések, amelyek egyértelműen a nyelvi struktúra következményeiből és nem a beszélő individuális sajátosságaiból következnek? Angol és német spontánbeszéd-korpuszt hasonlítottak össze, és szignifikánsan eltérő eredményeket (is) kaptak (Hieke 1981). A fonológiai hibák javítása az angolban 14,82% volt, míg a németben mindössze 5,26%; a szintaktikai hibák aránya az angolban 18,52%, míg a németben 10,53%. A horvátban a leggyakoribb megakadások, amit a beszélők javítottak, a morfológiai, a szintaktikai hiba, a téves szótalálás és az egyszerű nyelvbtlás volt, míg a fonológiai típusú hibák igen ritkán fordultak elő (Horga 1997). További nyelvek elemzése adhat választ arra, hogy vajon ezek az eltérések nyelvspecifikusnak tekinthetők-e.

A jelen tanulmány a megakadásjelenségek típusait és előfordulási gyakoriságukat, valamint az egyes beszélőkre jellemző megakadások összefüggéseit elemzi első ízben spontán beszéd alapján. A hipotézisünk az, hogy a beszélők különböznek egymástól mind a megakadástípusokat, mind azok előfordulásait tekintve. Feltételeztük, hogy a magyar spontán beszédre kapott adatok nem különböznek lényegesen a szakirodalmi eredményektől, de nem zártuk ki, hogy nyelvspecifikus sajátosságok is előfordulhatnak.

Módszertani sajátosságok

A megakadásjelenségek kutatása mindenekelőtt azt a módszertani kérdést veti fel, hogy miként juthatunk elemzésre alkalmas minőségű és mennyiségű megakadásjelenség birtokába. Természetesen ez sem az úgynevezett modern kor új kérdésfelvetése. Az első ismert nyelvészeti munka, amely a nyelvbotlásokról szól, egy Al-Ki-sa'i nevű arab nyelvész nevéhez fűződik, és a 8. században publikálták. Az első nagy gyűjtemény, amely beszéd közben ejtett hibákat tartalmazott, több mint tíz évszázad múlva, 1895-ben jelent meg (Meringer–Mayer), és 8000-nél több adatból állt. A mai napig ez tekinthető a legnagyobb méretű – mai szóval – korpusznak. Az angol beszédből gyűjtött nyelvbotlások legnagyobb gyűjteményei az UCLA-korpusz, ez 4200 adatot tartalmaz (Fromkin 1988), az MIT-korpusz (Shattuck-Hufnagel 1986; Garrett 1988) és a London–Lund korpusz (angol és svéd nyelven). Számos más nyelv esetében is találhatók megakadásjelenségekből álló gyűjtemények (vö. Lickley–Shriberg 2001).

Az adatbázisok egy része úgy jön létre, hogy a hallott és lejegyzett „nyelvbotlásokat” valamilyen rendező elv szerint korszerű módon (ma már számítógépen) rögzítik. Bár ez az eljárás jó, s ha a gyűjtés kritériumai tudományosan megalapozottak, akkor kiváló korpuszok jöhetnek létre ezen a módon, amelyek különféle pszicholingvisztikai célú elemzésre felhasználhatók, Fromkin azonban már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet az így gyűjtött anyag hátrányaira. Mindezenelőtt arra, hogy statisztikai jellegű megállapítások ezek alapján nem tehetők, hiszen egy adott megakadásjelenség a mindenkori „hallgató” percepciók mechanizmusának szűrőjén megy keresztül (1980). Ez egyrészt azt jelenti, hogy a lejegyzett megakadások a lejegyző individuális érzékenységének függvényei, azaz hogy milyen nyelvbotlásokra figyel fel valaki, azt egyéni tényezők determinálják. Előfordulhat, hogy a korrigált hibákat jobban észrevesszük, mint a javítatlanokat. Továbbá, az ilyen típusú gyűjteményekben nincs ismételt adat, azaz ugyanazt a tévesztést nem veszik fel többször az adatbázisba. Ennélfogva nem is lehet mód gyakorisági elemzésekre. Az is megállapítható, hogy az ilyen korpuszok rendszerint a feltűnő, hiba jellegű megakadásokat tartalmazzák. Ez azt jelenti, hogy általában hiányoznak például a kitöltött szünetek, a nyújtások, gyakran a töltelékszavak és az ismétlések is. Gyakoriak ugyanakkor például a metatézisek, az egyszerű nyelvbotlások vagy a szavakra kiterjedő sorrendiségi hibák. Mindezek ellenére ilyen jellegű korpuszok napjainkban is vannak, és ezeket bővítik, mivel számos olyan tényert tartalmaznak, amelyek más módszerrel csak igen nagy energiával vagy nem is lennének felgyűjthetők.

Azok a korpuszok, amelyek spontán beszédet rögzítenek, igen jól használhatók a megakadásjelenségek vizsgálatára, és statisztikai érvénnyel is bírnak. Példaként mutatunk be angol, illetve amerikai angol és ausztráliai angol nyelvű adatbázisokat. Az egyikben célzottan felvett dialógusok találhatóak (London–Lund korpusz), a másokban ugyanannak a látott történetnek az elmeséléseit (reprodukcióit) rögzítették 20 beszélőtől. A harmadikban telefonbeszélgetések alkotják a korpuszt, a negyedikben pedig telefonautomatának mondott szövegeket vettek magnetofonra (Clark–Fox Tree 2002). Egy éven át rögzítették egy ausztrál pizzatársaság telefo-

nos pizzarendeléseit, majd adatolták és elemezték a kapott anyagot (Hutchinson–Pereira 2001). A korpuszok nagysága nagy különbségeket mutat. A London–Lund korpusz 170 000 szót tartalmaz 50 dialógus alapján; a telefonautomatának mondott adatbázisban 2,7 millió szó található, a telefonbeszélgetésekből álló korpusz pedig „csupán” 5000 szóból áll. A pizzarendeléses korpusz 3 óra 54 percnyi anyagot tartalmaz, ez 162 megrendelés rögzítését jelenti. A japán Spontánbeszéd-korpusz 650 órányi anyagot tartalmaz, ez több mint 7 millió szót jelent (Minagawa et al. 2003). Ezeknek a korpuszoknak az a hátránya, hogy ugyanazon méretű nyelvbottlásmennyiséghez, mint amekkorát „fül alapján” rögzítettek, relatíve igen nagy adatbázis gyűjtésére és adatolására van szükség.

A magyarra vonatkozóan létezik egy közel 3800 egységből álló (folyamatosan bővülő), gyűjtött megakadásjelenségeket tartalmazó korpusz (a jelen szerző anyaga), valamint egy 380 adatot tartalmazó lexikális előhívási nehézséggel kapcsolatos LEP-jelenség-korpusz (Gósy 2003). Két másik, magyar nyelvbottlásokat tartalmazó mintegy 1000 adatot gyűjteményben normál és afáziás beszélők adatai találhatóak (Szépe 2001).

A saját vizsgálat anyaga és módszere

A jelen kutatáshoz egy spontán beszédből gyűjtött korpusz 134,3 perces, azaz több mint másfél órás részletét dolgoztuk fel. A korpusz 18 beszélő monológja, közülük 12 nő, 6 férfi, az életkoruk 22–45 év (egyetemi hallgatók és tanárok). Ugyanarról a témáról kellett beszélniük, a munkájukról, illetőleg a hobbijukról; valamennyien tudatában voltak annak, hogy a beszédükéről magnetofonfelvétel készül (csendesített szobában). A rögzített beszédanyagot 10 kHz-es mintavételezéssel digitalizáltuk, a méréseket a Kay Elemetrics 4300B típusú CSL (Computerized Speech Lab) rendszerrel végeztük. Az egyes megakadásjelenségek azonosítása és szegmentálása egyetlen beszélő esetében sem jelentett nehézséget. A legrövidebb néma szünet időtartamát 100 ms-ban határoztuk meg (az annál rövidebbeket nem vettük figyelembe). Az egy adatközlővel rögzített beszédanyag átlagos időtartama 7,47 perc; a legkevesebbet beszélő 5,7 percig, a leghosszabban beszélő pedig 10,53 percig beszélt. A teljes anyag 15 498 szót tartalmazott. A legkevesebb szót mondó beszélő szavainak száma 621, a legtöbb, egy személytől elhangzott szó pedig 1450 volt. A statisztikai elemzéseket (ANOVA) az SPSS for Windows 8.0 szoftverrel készítettük el, minden esetben 95%-os szignifikanciaszinten.

Eredmények

Közismert, hogy a beszélők tudatában vannak annak, hogy bizonyos megakadások tarkítják a spontán beszédüket. A megakadások kontrollja többféleképpen jelenik meg, amikor működik (jelenleg nem ismert olyan adat, hogy a spontán beszéd hibáinak hány százalékát korigálja a beszélő). Az előfordulások egy részében ugyanis a beszélő nem veszi észre a hibát, és nem is javítja. Más esetekben

– bár ugyancsak nem veszi észre, hogy hibázott – azonban az automatikus javítás mégis megtörténik, s erről a műveletről sincs a beszélőnek tudomása. Természetesen vannak esetek, amikor a beszélő észreveszi a megakadást, de azt nem minden esetben javítja. A megakadásjelenségek tehát nem feltétlenül tudatosulnak a beszélőben, s a korrekció is esetleges. Az ugyanakkor kimondható, hogy a beszélők általában nem tudják, hogy milyen megakadástípusok fordulnak elő a beszédükben, s arról sincs pontos ismeretük, hogy ezek a jelenségek milyen gyakran fordulnak elő, azaz a tartalmas közléseik hány százalékát teszik ki, miközben gondolataikat beszéddé alakítják. Példaként közlünk két részletet két beszélő anyagából. A nyújtást a betű kettőzésével, a megakadásokat a betű(k) félkövérítésével, a hezitálást az **öö** és **hm** betűkkel jelöljük. Az első részlet 107 szavában 40 megakadás fordult elő: 17 néma szünet, 9 hezitálás, 2 töltelékszó, 5 szintaktikai hiba, 1 újakezdés, 3 egyszerű nyelvbtlás, 2 nyújtás, 1 ismétlés és 1 szünet egy összetett szóban. A második részlet 23 szavában 19 megakadást találunk: 10 néma szünetet, 5 hezitálást, 2 nyújtást, 1 újakezdést és 1 szünetet szón belül.

1. példa:

„**aa** következő műsorszámunknak az **előő szünet** (86 ms) adónője megkért **szünet** (125 ms) hogy egy néhány szóban ismertessem és magyarázzam meg **aa szünet** (520) műsorát **szünet** (486 ms) ugyanis ő hastáncot fog **szünet** (393 ms) **öö** (210 ms) bemutatni **szünet** (242 ms) **öö** (126 ms) érdekes lehet hogy hogy jön ide **szünet** (346 ms) **a hogy jön** a hipnózis találkozóhoz **találkozóhoz** a hastánc a **szünet** (398 ms) **hm** (261 ms) **öö** (299 ms) **szünet** (141 ms) a hastáncnak sokféle **szünet** (447 ms) neve van a francia gyomortáncról kezdve **szünet** (495 ms) **aa** (447 ms) a görög úgynevezett ciftetelli **szünet** (338 ms) ami egy török ritmusnak a neve **szünet** (480 ms) **öö** (468 ms) **nevén** keresztül a Közel-Keleten ahol dance orientale **szünet** (130 ms) **tehát** keleti táncnak **öö** (500 ms) nevezik **szünet** (204 ms) a lényeg az **szünet** (126 ms) hogy mindegyik **öö** (899 ms) kifejezés valahogy utal **arra hogy egyrészt** a mozgásra magára **szünet** (345 ms) másrészt pedig arra hogy honnan indult **szünet** (266 ms) **tehát öö** (379 ms) a keletről **indul** ez a **öö** (379 ms) **szünet** (105 ms) tánc”

2. példa:

„én a magyar jelnyelv **szünet** (811 ms) **öö** (348 ms) jeleit próbálom meg **szünet** (355 ms) **eszerint szünet** (219) **öö** (335 ms) **szünet** (207 ms) az elmélet szerint **szünet** (248 ms) **öö** (276 ms) **szünet** (49 ms) osztályozni **szünet** (96 ms) a kutatásom **szünet** (120 ms) jelenlegi fázisában (653 ms) **öö** (593 ms) **szünet** (247 ms) a szótárnak **aa** hétszázöt **öö** (128 ms) **ven** jele van feldolgozva **szünet** (134 ms) illetve ezek közül **aa szünet** (82 ms) kétkezes jelek”

Korábbi kutatásaink eredményeképpen meghatároztuk a magyarra jellemző megakadásjelenségeket (Gósy 2002), s azokat két nagy csoportban elemeztük: (i) a bizonytalanság és a (ii) hiba tekintetében. A beszélő bizonytalanságából adódnak a (nem lélegzetvételt biztosító és nem retorikai célú) néma szünetek, a hezitálások, az újakezdések, az ismétlések és a töltelékszavak. A téves kivite-

lezés jelenségei a nyelv szabályainak mondanak ellent, tehát ebben az értelemben hibák. Ide tartoznak az elszólások, az egyszerű nyelvbotlások, a „grammatikai” és lexikai hibák, a változtatások, a lexikális előhívás nehézségei vagy a fonológiai tervezés hibái. Mindezek a problémák különféle formákban ölthetnek testet. A bizonytalanságra utaló megakadások a fogalmi szint és a nyelvi tervezés szintje „közötti” problémák jelei, míg a hibaként osztályozott jelenségek a beszédprodukciónak bármely szintjén, avagy szintjei között létrejöhetnek. Minden beszélő anyagában adatoltuk a megakadásjelenségek típusát és előfordulását. Összesen 16 különböző típust azonosítottunk egyértelműen, a néma szüneten kívül további 3 bizonytalanságtípust és 12-féle hibát (vö. 1. táblázat; a táblázat nem tartalmazza a néma szünetet). A jelen anyagban az ún. freudi elszólás nem fordult elő, malapropizmus pedig mindössze egyetlenegyszer (a beszélő az *egyelőre* helyett az *egyenlőre* szót aktiválta javítás nélkül); s egyértelműen nem tudtunk meghatározni „a nyelvem hegyén van” jelenséget sem.

1. táblázat: A megakadásjelenségek típusai példákkal
(a néma szünet és az ismétlés nélkül)

Megakadások típusai	Példák
töltelékszó	<i>tehát; ugye; szóval; tulajdonképpen</i>
hezitálás	[ø], [ø:], [hm], [khm]
ismétlés	<i>és felhívtak, mert mert azt akarták</i>
kontamináció	<i>a kezében forgatni a könyvet</i> (ti. a kez(é)be venni, ill. forgatni)
morfológiai, szintaktikai hiba	<i>párhuzam az akkori országról</i> (ti. országgal); <i>gyanítok valami eltérésre</i> (ti. eltérést); <i>a legkevesebb ilyen elemeket</i> (ti. elemet)
nyújtás	<i>kkülönböző; iigazán; aaz; dee</i>
téves kezdés	<i>már okt</i> (szünet) <i>novemberben; italokat ára</i> (szünet) <i>áruló; ez tífi</i> tipikusan
újraindítás	<i>ritm ritmus; any anyagi; ro rossz</i>
téves szótalálás	<i>lehetséges indokot</i> (ti. okot); <i>európai lendület ... rendelet</i>
újrakezdés toldalékjavítással	<i>testrésznek</i> (szünet) <i>testrészszel; tárgy tárgyi; gyűjteményt</i> (szünet) <i>gyűjteménynek</i>
szóváltoztatás	<i>különböző tárgyai</i> (szünet) <i>tájai; a történelmi</i> (szünet) <i>anyanyelvi nevelés</i>
szünet a szóban	<i>har</i> (szünet) <i>madik zené</i> (szünet) <i>ről</i>
fonológiai hiba	<i>azban</i> (abban)
sorrendiségi hiba	<i>gyeke gyerekeim; süti a víz a napot</i> (ti. a nap a vizet)
egyszerű nyelvbotlás	<i>találkozóhoz</i> (szünet) <i>találkozóhoz; györs gyorsírók</i>

Az egyes típusok a következők. A hezitálás, azaz a kitöltött szünet, függetlenül attól, hogy a beszélő milyen hanggal vagy hangkapcsolattal valósítja meg. Anyagunkban mintegy 95%-ban az [ø] magánhangzóra emlékeztető hangjelenség különféle időtartamú ejtése volt a leggyakoribb, de előfordultak a következők: *mm*, *ömm*, *hm* és *khm*. A töltelékszók használata és az ismétlések ugyancsak a nyelvi

tervezés bizonytalanságára utalnak. A nyelvi tervezés szintjén bekövetkező zavarok morfológiai és/vagy szintaktikai típusúak lehetnek; a kontamináció leggyakrabban két szó vagy kifejezés vegyülésének eredménye. A fonológiai hiba a kiejtett hangsor mögöttes fonémáinak szabályellenes realizációjából adódik. Az artikulációs tervezés hibái a sorrendiséggel kapcsolatosak (idetartozik a metatézis, az anticipáció és a perszeveráció). A mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos nehézségek jelentkeznek a téves szótalálásban, a szó megváltoztatásában, az újraindításban, a téves kezdésben, a nyújtásban, a szóban tapasztalható szünettartásban, valamint a morfológiai változtatást tartalmazó újraindításban. Az egyszerű nyelvbotlások az artikuláció pillanatnyi hibái.

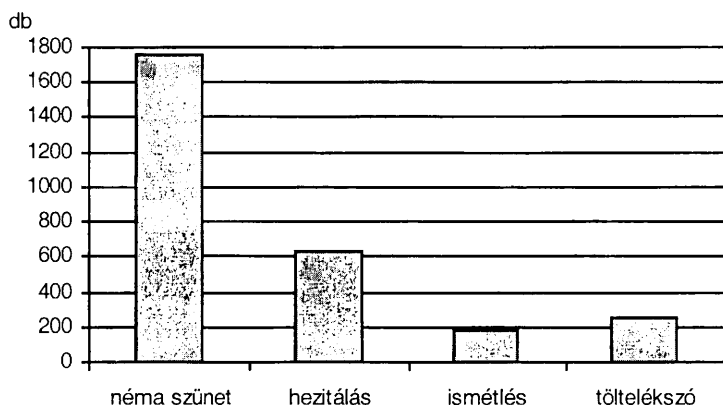
Azok a megakadásjelenségek, amelyeket a bizonytalanság kategóriájába sorolunk, lényegesen gyakoribbak, mint a hibák, de az egyes beszélők között jelentősek a különbségek. A bizonytalanságkategóriába sorolt típusok előfordulási gyakoriságának átlaga – a teljes korpusz összes szavának arányában – 2,3537% (az átlagos eltérés értéke 1,201%); a hibák átlaga 0,262% (az átlagos eltérés értéke 0,172%). A bizonytalanság és a hiba előfordulásának különbsége szignifikáns (Wilcoxon Signed Ranks Teszt $Z = -3,724$, $p < 0.01$). Darabszámban kifejezve, a több mint 15 000 szavas anyagban 1067 bizonytalanságra utaló megakadás (3 típus) és 520 hiba (12 típus) fordult elő (a néma szüneteket nem számítva). A 2. táblázat az egyes típusok gyakoriságát összegzi a teljes anyagban, illetőleg a beszélők szempontjából.

2. táblázat: A megakadások előfordulásának statisztikai adatai

Megakadástípusok	Előfordulás a beszélők szempontjából* (%)	Átlag (teljes korpusz) (%)	Átlag eltérés (teljes korpusz)
néma szünet	100	11,34	2,66
hezitálás	100	4,397	2,84
ismétlés	83,3	1,08	1,16
töltelékszó	94,4	1,58	1,46
kontamináció	22,2	0,025	0,05
szintaktikai hiba	88,9	0,626	0,55
nyújtás	83,3	0,889	0,88
sorrendiségi hiba	66,7	0,172	0,177
fonológiai hiba	11,1	0,012	0,036
szünet a szóban	72,2	0,429	0,718
téves kezdés	83,3	0,364	0,257
téves szótalálás	38,9	0,071	0,10
szóváltoztatás	55,6	0,124	0,16
újrakezdés	100	0,47	0,31
újrakezdés toldalékjavítással	61,1	0,191	0,21
egyszerű nyelvbotlás	50	0,141	0,186

* Ez azt mutatja meg, hogy hány beszélőnél jelent meg a kérdéses jelenség (az összes, tehát a 18 beszélő jelenti a 100%-ot).

Az összes megakadásjelenség 67,24%-a a bizonytalanság kategóriájába tartozik, míg 32,76% volt hibatípus. (A néma szüneteket ezúttal kihagytuk az összehasonlításból azok különféle funkciói miatt.) A hezitálások a bizonytalanság típusain belül 59,33%-ot tesznek ki, a töltelékszavak 23,24%-ot, az ismétlések pedig 17,43%-ot (a darabszámmra l. 1. ábra). A statisztikai elemzések azt mutatták, hogy anyagunkban a különböző megakadások előfordulása szignifikánsan eltérő (a Friedman-tesztet használva: $\chi^2(15) = 172,918$, $p < 0.01$).

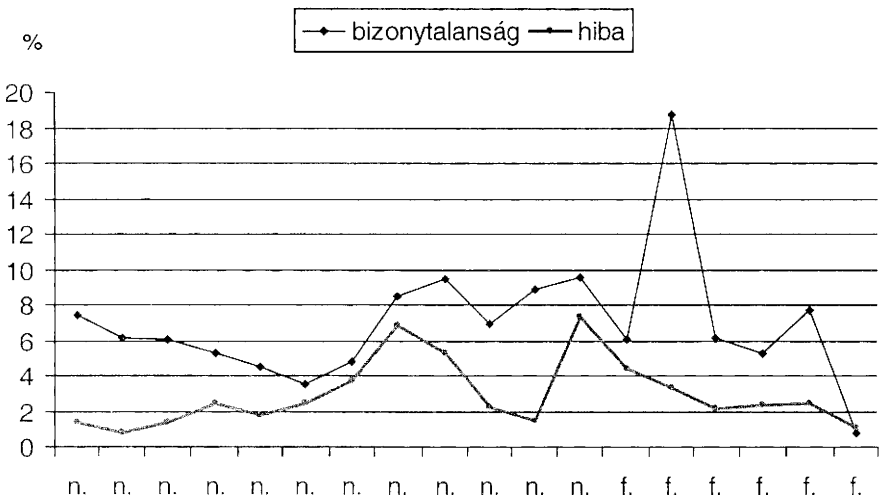
1. ábra

A bizonytalanságra utaló megakadásjelenségek száma a korpuszban

Ez az eredmény azt mutatja, hogy a beszélőnek a legnehezebb feladat a fogalmak, a gondolatfolyam nyelvi formába öntése. A mentális lexikon aktiválása és az artikulációs tervezés közötti részfolyamatban viszonylag nagy a hibázások aránya: 18,39%. A következő beszédprodukciós szakasz, amikor a legnagyobb arányban jelennek meg a megakadások, a grammatikai tervezés, a hibaarány itt 7,04%. Az artikulációs tervezés, illetőleg a mentális lexikon aktiválása – a megakadások tükrében – kevesebb problémát jelent a beszélőknek. Az előbbi esetében a hibák aránya 2,93%, az utóbbinál pedig 1,89%. A jelen anyagban mindössze 0,1%-ban találtunk hibát a fonológiai tervezés szintjén, s csupán 0,06%-ban a fogalom szintjén. Minthogy a nyelvspecifikus műveleteket igénylő grammatikai tervezés nagy nehézségeket mutat, és sok hibával jár, ugyanakkor az ugyancsak nyelvspecifikus fonológiai tervezés feltűnően stabil; fel kell tételeznünk, hogy a fonológiai tervezés más stratégiák alkalmazásával működik, mint a morfológiai vagy a szintaktikai megformálás. A fonológiai szabályok alkalmazása nagyobb mértékben klisészerű, és számát tekintve nyilvánvalóan korlátozottabb, mint a morfológiai vagy a szintaktikai szabályok száma. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy az anyanyelv-elsajátítás folyamán előbb rögzülnek a gyermekben a fonológiai szabályok, mint a morfológiai vagy szintaktikai szabályok. A magyar gyermek például nem vét a magánhangzó-harmónia ellen 3 éves kora után, de ekkor még számos egyéb grammatikai szabályt bizonytalanul használ. Ez magyarázhatja a kétféle szabályhasználati különbséget a hibázások tükrében. A kapott adatok alapján kimondhatjuk,

hogy a beszédprodukciónak kezdeti szakaszaiban nagyobb nehézségekkel találja szembe magát a beszélő, mint a folyamat végefelé.

Feltételeztük, hogy vannak beszélők, akik bizonytalanok ugyan a spontán beszéd létrehozásakor, de viszonylag csekélyebb számú hibát ejtenek. Másoknál a bizonytalanság típusai csökkenten vannak jelen, ugyanakkor a hibázások aránya relatíve nagy. Végül azt gondoltuk, akadnak olyan beszélők, akiknél nincs jelentős különbség a bizonytalanság és a hiba kategóriájának típusai között. Adataink részben alátámasztották a feltételezést, a valóság azonban árnyaltabb képet mutat. A kísérletünkben részt vevők mintegy kétharmadánál a bizonytalanság típusai csupán 1–4%-kal voltak nagyobb mértékűek, mint a hibák. Egy beszélőnkéél ez a különbség 7%-ra növekedett. Két személynél pedig nem volt különbség, illetve szinte elhanyagolható (0,5%). Mindössze egy beszélő produkált több hibát, mint bizonytalanságot (vö. 2. ábra).

2. ábra
A bizonytalanság és a hiba típusainak egyéni eltérései
(n. = nő, f. = férfi)

A spontán beszéd létrehozását számos tényező befolyásolja: genetikai adottságok, artikulációs biztonság, a szókincs nagysága, illetve aktiválása, anyanyelvi ismeretek biztonsága, gyakoroltság, a beszédtema, s végül nem elhanyagolhatóan a szorongás mértéke. A statisztikai elemzések igazolták, hogy a megakadásjelenségek előfordulása beszélőnként szignifikánsan különböző volt [$F(56,905)$, $p = 0,000$, $F(99,309)$, $p = 0,000$]. A legkevesebb megakadástípust produkáló beszélő 8-félét ejtett, a legtöbb pedig 15 volt, amit egy személynél adatoltunk. Ugyancsak egyetlen személy produkált 14-féle megakadást, 13-at azonban már hárman. A „közepesnek” mondható típusszámot (11-, 12-félét) hét beszélő képviselte, vagyis az összes kísérleti személy csaknem 40%-a. 10-féle megakadást mindössze egy személynél

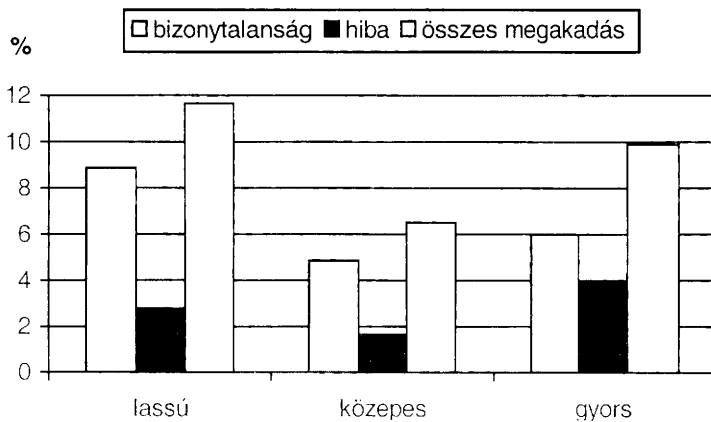
találtunk, de 9-et öten is produkáltak. A megakadások típusa és az előfordulási gyakoriság között nem találtunk összefüggést.

Meghatároztuk minden egyes beszélő beszédtempóját a teljes beszédidő alatt ejtett szavak számával. Az összes beszélőt tekintve, a korpusz átlagos beszédtempója 10,9 szó/perc. Három kategóriát hoztunk létre, a lassú, közepes és gyors beszélőket (3. táblázat). A hipotézisünk az volt, hogy a beszédproduktions tempó összefüggésben van a megakadásjelenségek előfordulásával, mégpedig úgy, hogy a lassú beszélők jobban tudják kontrollálni a beszédüket, s ennek következtében kevesebb bizonytalanságot, illetve hibát produkálnak. Minthogy valamennyi beszélőnél megtalálható volt a kitöltött szünet (hezitálás), kérdésünk az volt, hogy vajon a hezitálás gyakorisága összefügg-e a beszédtempóval.

3. táblázat: A 18 beszélő beszédtempója

Beszédtempó	Átlag (szó/perc)	Határértékek (szó/perc)	Beszélők száma
lassú	125,28	114–130	7
közepes	138	136–140	7
gyors	156	150–160	4

A statisztikai elemzések nem támasztották alá a hipotézisünket, annak ellenére, hogy az adatok egyértelműen jelzik azt, hogy az „extrém” beszélők több megakadást produkáltak, mint a közepes tempójúak. A lassú és a gyors beszéd gyakrabban tartalmaz megakadásokat, mint a normál tempójú (vö. 3. ábra, a megakadások az összes kiejtett szó arányában szerepelnek). Ugyanakkor sem a Kruskal Wallis Test, sem az ANOVA nem igazolt szignifikáns eltéréseket.

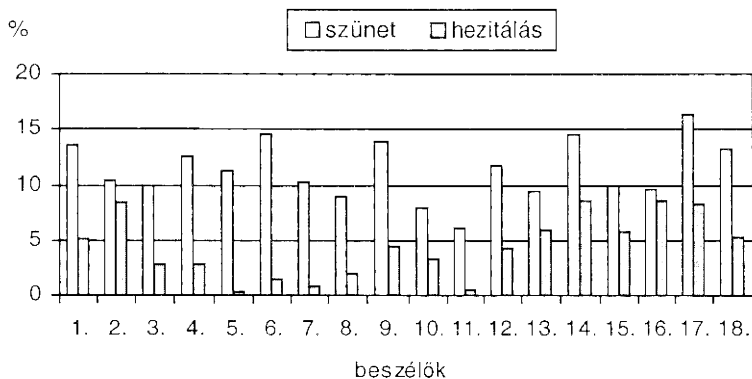

3. ábra

A beszédtempó és a megakadások közötti összefüggések

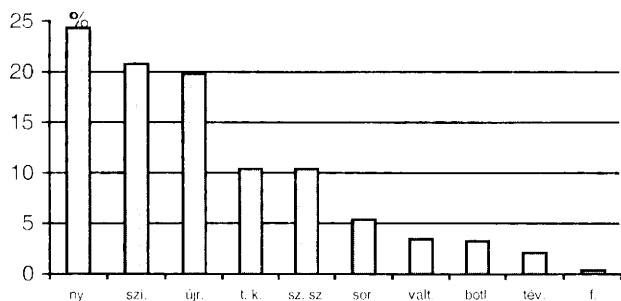
A megakadások gyakoriságának az elemzéséhez kategóriákat határoztunk meg. A módszer az volt, hogy 25, 50 és 75%-os határokat húztunk úgy, hogy minden csoportba közel azonos számú eset kerüljön. Így öt (elméleti) sávot határoztunk meg (a kísérleti személy a kérdéses jelenséget nem produkálta, rendkívül ritkán produkálta, nagyon ritkán produkálta, ritkán produkálta és viszonylag gyakran produkálta). Az eredmények azt mutatják, hogy az összes megakadás 30,6%-a abba a kategóriába esik, amit úgy neveztünk meg, hogy „a beszélők nem produkálták”. Abba a kategóriába, hogy „a beszélők rendkívül ritkán produkálták”, 17,7% került. Közel ugyanennyi, 16,7% tartozott „a beszélők nagyon ritkán produkáltak” kategóriába, míg ismét 17,7% „a beszélők ritkán produkáltak” kategóriába. „A beszélők gyakran produkáltak” kategóriába 17,4% került. Mindössze három olyan megakadástípust találtunk, amely minden beszélőnél előfordult, ezek a néma szünet, a hezitálás és az újramegzés. A legritkább típusok a fonológiai hibák, a konnaminációk és az egyszerű nyelvbtlások voltak.

Korábban említettük, hogy a beszédben a néma szünetek multifunkcionálisak, s adott esetben alig lehet vagy lehetetlen meghatározni, hogy mely funkciójában fordult elő az adott helyen és pillanatban. A magyar beszédre kapott adatok szerint a néma szünetek aránya 20–30% (a beszéd teljes időtartamához képest). A japánra kapott adatok 25%-ot mutatnak átlagosan, a francia politikai beszédekben 24,5–53% a szünetarány, míg dialógusokban 32% (Misono and Kiritani 1990; Duez, 1982). A most elemzett korpuszban nem mértük meg minden szünet hosszát, csupán a számukat adatoltuk. Ez a szám 1763, azaz ennyi helyen fordult elő szünet, s ez 11,37%-ot tesz ki az összes szó tekintetében. Goldman-Eisler becslése szerint a néma szünetek minden hetedik-nyolcadik szó után következnek be (1968). Anyagunkban a 100 ms-nál hosszabb néma szünetek előfordulása 8,79 szavanként volt tapasztalható. A néma szünettel szemben a hezitálás mindig annak jelzése, hogy valami diszharmonia állt elő a beszédprodukción folyamatban. A hezitálás tehát egyfunktciós. A néma szünet és a hezitálás előfordulásait a 4. ábra szemlélteti. A legkevesebb néma szünetet egy férfi adatközlő produkálta, anyagában a szünetarány 6,08%, a legtöbb szünet egy női beszélőnél fordult elő, az aránya 16,38%.

4. ábra
A néma szünet és a hezitálás aránya az összes beszélőnél

Tudjuk, hogy a legtöbb problémát a beszélő számára a nyelvi forma megtalálása és elfogadása, illetőleg a mentális lexikon megfelelő aktiválása jelenti. Elemeztük az egyes hibatípusok arányát a teljes korpuszban (itt az összes megakadást tekintettük 100%-nak, vö. 5. ábra). Relatív nagy a nyújtások megjelenése (125 db), de az nem minden esetben egyértelmű, hogy melyik tervezési folyamat jelenti a beszélő számára a gondot (például a grammatikai forma megtalálása vagy a megfelelő szó keresése). A nyújtások döntő többsége a határozott névelőkön jelentkezett (*a, az*), és sokkal gyakrabban fordult elő magánhangzókon, mint más-salhangzókon. Adatközlőink összességében 20%-ban vétettek a magyar grammatikai szabályok ellen, s ez meglehetősen nagy diszharmóniára utal a fogalmi és a nyelvi tervezés szintje között. Hasonló arányú a hibák megjelenése a szóaktíválások tekintetében is, bár a megjelenési formák többfélék. Az újrakezdések aránya közel 20% (103 db), beleértve azokat, amelyeknél toldalék módosítása is történt (26 db); a téves kezdéseké 10% körüli (54 db), a szavak megváltoztatása 18-szor fordult elő. A szakirodalomban alig található adat azokról a szünetekről, amelyek egy szón belül fordulnak elő. Meglepetésre anyagunkban ez relatíve gyakori volt, 10,38%-ot tett ki (54 db). Feltételezhetjük, hogy – részben a gazdag morfológia, részben az összetett szavak miatt – nyelvspecifikus jelenséggel állunk szemben. Azok a szón belüli (többnyire néma, ritkábban kitöltött) szünetek, amelyek a szóösszetételekben a szavak határán vannak, illetőleg például az igeekötőket követik, egyértelműen szóaktiválási nehézségre utalnak. Azok a szünetek, amelyek a toldalékot előzik meg, a morfológiai (és/vagy szintaktikai) tervezés problémáját jelzik. Az alábbi példákban megadjuk a szünetek időtartamát is: *belep* (244 ms) *pillantottam*, *nyelv* (48 ms) *vészlet*, *réteg* (50 ms) *ben*, *amelyek* (340 ms) *nek*, *ízlés* (168 ms) *normának*, *válság* (452 ms) *hullám*. A szünetidőtartamok változóak ugyan, de általában 150 ms-nál hosszabbak. A sorrendiségi hibák aránya 5,38% (28 db), a biztosan elemzett téves szótalálások száma 11 db. A fonológiai hibák és a kontaminációk nem érik el az 1%-ot (összesen 6 db). A produkciós folyamat legvégén jelentkező egyszerű nyelvbotlásokra 17 példa adódott.

5. ábra

A hibatípusok aránya a teljes anyagban (az összes hibajelenséget tekintve 100%-nak)

(ny. = nyújtás, sz. = szintaktikai hiba, újr. = újrakezdés, t. k. = téves kezdés, sz. sz. = szünet a szóban, sor. = sorrendiségi hiba, vált. = szó változtatása, botl. = egyszerű nyelvbotlás, tév. = téves szótalálás, f. = fonológiai hiba)

Elemeztük, hogy kimutatható-e valamiféle korrelációs összefüggés az egyes megakadási típusok előfordulása között (a Spearman correlation koefficiens alkalmazásával). A legerősebb pozitív korrelációt a szóban jelentkező szünetek és a nyújtás között kaptuk, közepes pozitív korreláció több típus összefüggéseire kimutatható volt (vö. 4. táblázat; itt nem szerepeltettük a néma szüneteket, amelyek egyébként a sorrendiségi hibákkal mutattak közepes pozitív korrelációt: [0,538, $p = 0,021$]).

4. táblázat: A szignifikáns korrelációk mátrixa a különböző megakadási típusokra

		h.	i.	t.	sz.	újr.	tév.	vált.	ny.	sz. sz.	sor.	botl.	t. k.
h.	c.									0,652			
	s.									0,015			
i.	c.			0,671	0,484	0,560							
	s.			0,002	0,042	0,016							
t.	c.		0,671		0,667								0,586
	s.		0,002		0,002								0,011
sz.	c.		0,484	0,667			0,513						
	s.		0,042	0,002			0,029						
újr.	c.		0,560					0,502		0,569			
	s.		0,016					0,034		0,014			
tév.	c.				0,513								
	s.				0,029								
vált.	c.					0,502							
	s.					0,034							
ny.	c.									0,808			
	s.									0,000			
sz. sz.	c.	0,562				0,569			0,808				
	s.	0,015				0,014			0,000				
sor.	c.											0,689	
	s.											0,002	
botl.	c.					0,742					0,689		
	s.					0,000					0,002		
t. k.	c.		0,515	0,589	0,562								
	s.		0,029	0,011	0,015								

(c. = Spearman rho-érték a megakadások egy bizonyos párjára, s. = valószínűségi szint a kapott korrelációra). A rövidítések feloldása: h. = hezitálás, i. = ismétlés, t. = töltelkészo, ny. = nyújtás, sz. = szintaktikai hiba, újr. = újrakezdés, t. k. = téves kezdés, sz. sz. = szünet a szóban, sor. = sorrendiségi hiba, vált. = szó változtatása, botl. = egyszerű nyelvbotlás, tév. = téves szótalálás

A korrelációs adatok elemzése azt támasztja alá, hogy a legszorosabb és leggyakoribb összefüggés a bizonytalanságok és a hibák között van. Előfordult néhány olyan eset, amikor a korreláció az egyes hibatípusok között is fennállt, de mindössze egyetlen olyan esetet találtunk, amikor szignifikáns korreláció két bizony-

talanságra utaló megakadás között jelentkezett (az ismétlések és a töltelékszavak között). Ez nyilvánvalóan arra enged következtetni, hogy a beszélő hosszabb időt próbál nyerni a problémája megoldására, mint amennyi néma vagy kitöltött szünettel biztosítható, illetve elegendő lenne. A kapott eredmények azt is sugallják, hogy az a beszélő, aki bizonytalan, várhatóan több hibát is fog produkálni. Az egyszerű nyelvbtlások szorosan kapcsolódnak az újakezdésekhez, míg a szavakban megjelenő szünetek a nyújtásokhoz. Az első kettő esetében talán pszichés következményt is valószínűsíthetünk. A beszélőre erősen hat a produkációs nehézség, szorongásos állapot alakul ki, s ebben a helyzetben nagyobb a valószínűsége az egyszerű nyelvbtlásnak. Ugyanez a szorongás vezethet az újakezdésekhez is, amelyek ez esetben egyfajta „dadogásnak” is minősíthetők. Mind a szóban tartott szünet, mind a nyújtás egy lexikai egység időzítési viszonyainak a felborítása, a beszélő a szokásos artikulációs tartamot megnöveli, hogy a beszédproduktió-zavart ellensúlyozza.

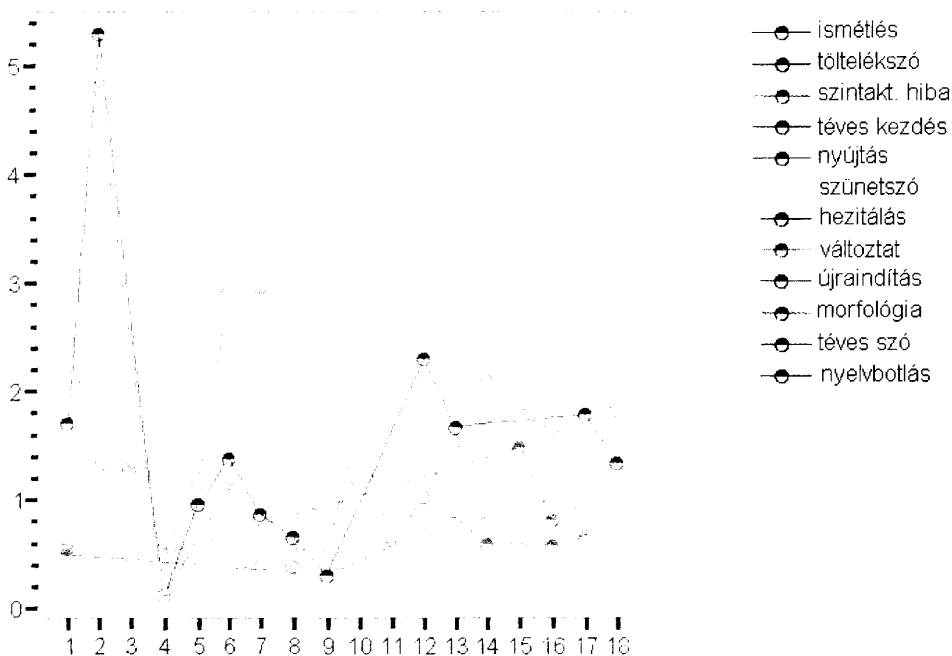
A mindennapi kommunikációs tapasztalat az, hogy ugyanazon beszélők beszédét gyakran ugyanazok a megakadásjelenségek tarkítják. Az egyik személy gyakran hezitál, a másakra a töltelékszavak használata jellemző, egy harmadik pedig például gyakran ejt metatéziseket. Ez felveti azt a lehetőséget, hogy a beszélők bizonyos „megakadási stratégiát” alkalmaznak (tudatosan vagy öntudatlanul), vagyis rendszerint ugyanazon a módon igyekeznek az előállt diszharmóniát feloldani. Elemeztük, hogy a rendelkezésünkre álló anyagban kimutathatók-e bizonyos preferenciák a beszélők között. A Nemenyi-teszt azt fejezi ki, hogy a beszélők mely típusokat részesítették előnyben (a kritikus érték a jelen esetben 7,7234). Az 5. táblázat összegzi az adatokat; a kritikus értéknél nagyobb érték jelzi, hogy a beszélők az oszlopban szereplő megakadásokat előnyben részesítették a sorokban találhatóakkal.

5. táblázat: Preferált megakadások (a Nemenyi-teszt alapján)

Típus	sz.	újr.	ny.	i.	t.	h.	szün.
fon.	7,722	7,889	8,444	8,611	10,278	13,056	14,667
kont.		7,444	8,000	8,167	9,833	12,611	14,222
tév.					8,667	11,444	13,056
botl.					7,778	10,556	12,167
vált.					7,722	10,500	12,111
újr.						9,444	11,056
sor.						9,333	10,944
sz. sz.							8,778
t. k.							8,222

A rövidítések feloldása: szün. = néma szünet, h. = hezitálás, i. = ismétlés, t. = töltelékszó, ny. = nyújtás, sz. = szintaktikai hiba, újr. = újakezdés, t. k. = téves kezdés, sz. sz. = szünet a szóban, sor. = sorrendiségi hiba, vált. = szó változtatása, botl. = egyszerű nyelvbtlás, tév. = téves szótalálás, fon. = fonológiai hiba, kont. = kontamináció

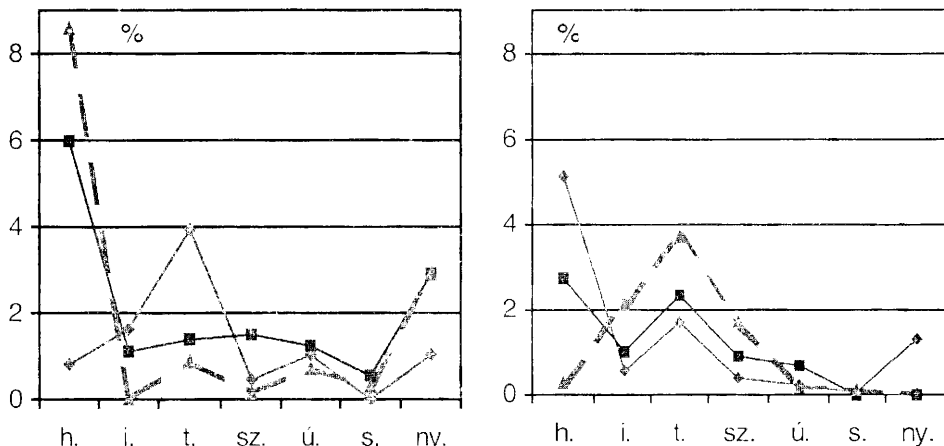
A tendencia egyértelműen látszik: a beszélők preferálják a néma és a kitöltött szüneteket, illetve a töltelékszavakat beszédprodukciónak zavarai esetén szemben számos más hibajelenséggel. Ez egyszersmind újra alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, hogy a nyelvi tervezés jelenti a legnagyobb gondot a beszélőknek, a produkciós folyamat időben későbbi szintjein azonban sokkal kevesebb nehézséggel találjuk szembe magunkat. Az ismétlések, újakezdések és nyújtások sokkal „preferáltabbak”, mint például a téves kezdések, a téves szótalálások vagy az egyszerű nyelvbtlások. A jelenségek együttjárása beszélőfüggőséget mutat. Ez azt jelenti, hogy a beszélőkre jellemzőek bizonyos megakadások gyakoribb együttes előfordulásai, mint más jelenségeké. Ezek a „mintázatok” akár egészen különbözőek is lehetnek az egyes beszélők tekintetében. Ha mind a 18 elemzett beszélőnk tizenkét típusra kapott eredményét összesítjük, akkor igen tarka képet kapunk (6. ábra).

6. ábra

A 18 beszélő megakadásjelenségeinek összesített ábrázolása

Véletlenszerűen kiválasztottunk három-három beszélőt, s két grafikonban ábrázoltuk a 7 (leg)gyakoribb megakadástípusuk előfordulását. A típusok a következők: hezitálás, ismétlés, töltelékszó, szintaktikai hiba, újakezdés, sorrendiségi hiba és nyújtás. Ebben a szemléltetésben egyértelműbben láthatók az egyéni eltérések (7. ábra).

7. ábra

A megakadások előfordulásainak aránya hat beszélőnél

(h. = hezitálás, i. = ismétlés, t. = töltelékszó, sz. = szintaktikai hiba, ú. = újrakezdés, s. = sorrendi hiba, ny. = nyújtás)

Noha a nők és a férfiak száma anyagunkban nem azonos (12 nő és 6 férfi), megpróbáltunk óvatos megállapításokat tenni a nemek esetleges különbségeivel kapcsolatosan. Összevetettük a beszédtempókat, a megakadások típusait és gyakoriságát. Az eredmények azt mutatják, hogy a női beszélőknél ritkábbak a bizonytalanságra utaló megakadások a férfiakhoz viszonyítva; ugyanakkor a hibák előfordulásában lényegében nem találtunk különbséget, az átlagértékben jelentkező 0,21%-os eltérés elhanyagolható (6. táblázat). A különbségek sem a beszéd sebességét, sem a megakadásokat tekintve statisztikailag nem szignifikánsak.

6. táblázat: A női és férfi beszélők megakadásjelenségeinek összevetése

Beszélők	Tempó (szó/perc)		Bizonytalanság (%)		Hiba (%)	
	átlag	átlagos eltérés	átlag	átlagos eltérés	átlag	átlagos eltérés
Nők	138,6	22,3	6,87	1,95	3,58	2,23
Férfiak	134,6	18,6	7,43	5,96	3,37	1,51

Következtetések

Adataink nem térnek el lényegesen a szakirodalomban található eredményektől. A 100 szóra becsült megakadások száma – mint említettük – az amerikai angolra 6 szó (Fox Tree 1995). A mostani elemzési eredmények szerint a magyar beszélők bizonytalanságra utaló jelenséget 5,47 szavanként, hibát 33,25 szavanként produkáltak; összesítve az adatokat minden 10,109-ik szónál volt tapasztalható megakadás (ebben nem szerepelnek a néma szünetek). A néma szünetek mintegy

8 szavanként fordultak elő. Az elemzésekből és összehasonlításokból úgy tűnik, hogy a beszédprodukciónak megakadásjelenségei nagyobb mértékben függenek a beszélőtől, mint az adott nyelvtől. Ugyanakkor a megakadások előfordulási gyakorisága mégsem független a nyelvi struktúráktól. A bizonytalanságok és hibák többsége nem a beszélés problémája, hanem azoknak a stratégiáknak a működési eredményei, amelyek révén a beszélők igyekeznek a problémákat megoldani. A beszélő számos stratégiával rendelkezik, amelyek segítségével megpróbálja megelőzni a zavart, vagy ha már létrejött, minél gazdaságosabban megoldani. A cél, hogy a beszédprodukciónak mechanizmus valamennyi szintjén elérje a kívánt harmóniát, azaz folyamatos és érthető beszédet hozzon létre. A spontán beszéd természetéből adódik, hogy valamely kódolási művelet késése és a diszharmónia-helyzetek elkerülhetetlenek; a beszélő azonban rendszerint készen áll ezek kontrolljára és megoldására. Nincsenek szabályok a diszharmónia feloldására; minden beszélő saját maga alakít ki a maga számára egy olyan eszközrendszert, amely bármikor aktiválható és alkalmazható a problémás esetekben. Ennek az egyéni problémamegoldó eszközrendszernek a következménye az, hogy a beszélő bizonyos értelemben jellemezhető a megakadásjelenségei, illetőleg azok gyakorisága alapján. Ennek alapján pedig egy úgynevezett „egyéni megakadási mutató” is kialakítható.

A fogalmak, gondolatok nyelvi formába öntése jelenti a legnagyobb nehézséget a beszédprodukciónak folyamatában, s ez számszerűsítve jelentkezik is a megakadások arányában. Azokat a nehézségeket, amelyek ekkor állnak elő, a bizonytalanság kategóriájába, míg azokat, amelyek a beszédprodukciónak folyamatának időben későbbi pontjain jelennek meg, a hiba kategóriájába soroltuk. A bizonytalanságra utaló jelenségek lényegesen gyakoribbak, mint az aktuális hibák. Akadtak olyan megakadások, amelyek minden egyes beszélőnél jelen voltak, ezek a néma szünetek, a hezitálások és az újrakezdések. Nyilvánvaló, hogy a néma és a kitöltött szünetek a folyamat egy más pontján jelentkeznek, mint az újrakezdések (utóbbi a hiba kategóriájába tartozik). Az újrakezdések bizonyos értelemben korrekciónak is tekinthetők, bár kétségkívül a beszélő adott pillanatban feltételezett diszharmóniájára utalnak. Az újrakezdések sajátos helyet foglalnak el a megakadások között, hiszen a létük egyidejűleg jelzi a hibát és a korrekciót. Amíg például az egyszerű nyelvbtlás maga a hiba, s a beszélő vagy korrigál, vagy nem, addig az újrakezdés ténye jelzi a hallgatónak, hogy azt megelőzően a beszélőnek valami problémája támadt.

A kísérletben részt vett beszélők valamennyien küszködtek a nyelvi megformálással (bár ennek a mértéke individuális különbségeket mutat), de nem mindenküknél tapasztalható átmeneti zavar a folyamat összes további szintjein (vagy szintjei között). A megakadások egyéni sajátosságai úgy értelmezhetők, mint pillanatnyi ablakok a folyamat problémáira, illetőleg a megoldási stratégiára.

Igazoltuk, hogy a beszélők megakadásai a folyamatos beszédben hasonlóak, valószínűsíthető tehát, hogy hasonló hatást gyakorolnak a spontán beszédet feldolgozó hallgatóra. Nyilvánvaló, hogy a megakadásjelenségek következményei a beszédfeldolgozási mechanizmusra nagymértékben függenek a megakadás típusától, az előfordulási gyakoriságtól és az adott helytől (ti. ahol megjelenik). A néma szünetekkel kapcsolatos korábbi kutatásunk alapján megállapítottuk, hogy a szü-

netnek kettős funkciója van: akár beszélők, akár hallgatók vagyunk, a (tartalmas) jelek kimaradásai nélkülözhetetlenek a kommunikációban. A beszélők közel azonos arányban tartanak szünetet szerkezethatáron és egyéb helyeken, a hallgató azonban mintegy kétszer annyi szünetet vár szerkezethatáron. Ez azt jelenti, hogy mintegy felkészül az elhangzottak valamilyen mértékű és szempontú tagolására. A hallgatók az 500 ms-nál hosszabb szüneteket képesek nagyon biztosan azonosítani; de a beszédmegértési eredmények arra utalnak, hogy a rövidebb időtartamú szünetek is nagymértékben hozzájárulnak a tartalom pontos felismeréséhez. Ki mondhatjuk, hogy a spontán beszéd megértéséhez nélkülözhetetlenek a szünetek (Gósy 2000). A beszédmegértés pontossága drámaian csökkent, ha kiiktattuk a jelkimaradásokat. A produkcióban a tervezés és a kivitelezés diszharmonióját oldják fel, a beszédmegértésben pedig csökkentik a tartalmi bizonytalanságot, továbbá lehetővé teszik a biztos követhetőséget, a pontos feldolgozást. A szünetek ekkor mintegy „tágítják” a munkamemóriát azzal, hogy több időt adnak a műveletek elvégzésére. A több idő pedig jobb eredményt hoz. Mindez vajon feltételezhető-e a megakadások többi típusára is? A válasz természetesen további kutatásokat igényel; az a tény azonban, hogy a hallgatók rendszeresen nem veszik észre a beszélő legtöbb megakadását, bizonytalanságát, arra enged következtetni, hogy ezek a jelenségek is lényegében hozzájárulnak a feldolgozási folyamat sikeréhez. Az ok az, hogy akár néma szünet, akár ismétlés, akár újratekintés vagy nyelvbörlés történik, az időt vesz igénybe, ezáltal a beszédprodukciós folyamat lelassul, s ezt az időt a hallgató hasznosítja a feldolgozási műveletek végzésében. (Hozzáteesszük, hogy a szünetekre igen, de a megakadásokra nincs feltétlenül „szüksége” a hallgatónak. A művészi interpretációban közvetített beszédben a prozódiai tényezők oly mértékben segítik a feldolgozási műveleteket, hogy nem szükséges extra idő. Az átlagos beszélő azonban általában nem rendelkezik olyan képességekkel, mint egy előadóművész; és nem is megtanult szöveget hangosít meg.)

Látjuk tehát, hogy a megakadások mint időnyerő lehetőségek, segít(h)e(t)nek a hallgatónak. A túlzottan sok megakadás azonban éppen az ellenkezőjét idézi elő; az ilyen beszédet nehéz követni, csaknem lehetetlenné válik a percepció tagolás, és nehézkes lesz az összefüggések felismerése. Végeredményként sérülhet a hallgató beszédértése. A spontán beszéd megakadásait a beszélő vagy javítja, vagy nem; a sok nem korrigált hiba további problémákat okozhat a hallgató számára, és bonyolult újraszerkesztő műveletekre kényszeríti. A relatíve sok korrekció pedig túlzottan megnyújtja a feldolgozási időtartamot, ami azzal járhat, hogy a beszélő elveszti az összefüggések felismerésének lehetőségét.

Angol anyanyelvűekkel végzett kísérletek eredményei szerint (vö. Fox Tree–Schrock 2002) a hallgatók minősítik a beszélőket a beszédük folyamatossága szerint (a mindennapi kommunikációban általában öntudatlanul). Azokat a beszélőket, akik sok szünetet és hezitálást produkáltak, kevésbé találták őszintének, és úgy gondolták, hogy nehezen fejezik ki magukat, illetve nem igazán járatosak az adott témában. A beszédünk megakadásjelenségei tehát szükségszerűek, de ha túlzottan sok van belőlük, az sem a beszélő, sem a hallgató szempontjából nem jár kedvező következménnyel.

SZAKIRODALOM

- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Susan E. 2001. Disfluency rates in conversation: effects of age, relationship, topic, role and gender. *Language and Speech* 44: 123–47.
- Clark, Herbert – Fox Tree, Jean E. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- Duez, Danielle 1982. Silent and non-silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25: 11–25.
- Fox Tree, Jean E. 1995. The effect of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech. *Journal of Memory and Language* 34: 709–38.
- Fox Tree, Jean E. 2001. Listeners' uses of *um* and *uh* in speech comprehension. *Journal of memory and Language* 29: 320–6.
- Fox Tree, Jean E. – Schrock, Josef C. 2002. Basic meanings of *you know* and *I mean*. *Journal of Pragmatics* 34: 727–47.
- Fromkin, Victoria A. (szerk.) 1980. *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press. New York.
- Fromkin, Victoria A. 1988. The grammatical aspects of speech errors. In: Newmeyer, F. J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey* (Vol. II.). Cambridge University Press. Cambridge. 117–38.
- Garnham, A. et al. 1981. Slips of the tongue in the London-Lund corpus of spontaneous conversation. *Linguistics* 19: 805–17.
- Garrett, Michael F. 1988. Processes in language production. In: Newmeyer, F. J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey* (Vol. II.). Cambridge University Press. Cambridge. 69–96.
- Goldman-Eisler, Frieda 1968. *Psycholinguistics*. (Experiments in Spontaneous Speech.) Academic Press. London.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Covina. Budapest.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2000*. Beszéd és társadalom. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 1–15.
- Gósy Mária. 2002. A megakadási jelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- Gósy, Mária 2003. Temporal organization of phonological and phonetic encoding: Evidence from experiments and spontaneous speech. *Proc. of ICPhS*. Vol. 3. Barcelona. 2649–53.
- Hieke, Adolf E. 1981. A content-processing view of hesitation phenomena. *Language and Speech* 24: 147–61.
- Horga, Damir 1997. Samoispravljanje u govornoj proizvodnji. *Izvorni znanstveni članak* 19: 91–104.
- Hutchison, Ben – Pereira, Cécile. 2001. Um, one large pizza. A preliminary study of disfluency modelling for improving ASR. In: Lickley, R. – Shriberg, L. (szerk.) *Disfluency in Spontaneous Speech*. Proceedings. Edinburgh. 77–81.
- Lickley, Robert J. – Bard, E. G. 1998. When can listeners detect disfluency in spontaneous speech? *Language and Speech* 41: 203–26.
- Lickley, Robert J. – Shriberg, Lisa. (szerk.) 2001. *Disfluency in Spontaneous Speech*. Proceedings. Edinburgh. 77–81.
- Lutz, K. C. – Mallard, A. R. 1986. Disfluencies and rate of speech in young adult nonstutterers. *Journal of Fluency Disorders* 11: 307–16.
- Meringer, R. – Mayer, K. 1895. *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*. Gösche Verlagbuchhandlung. Stuttgart.
- Minagawa, Yasuyo–Kagomiya, Takayuki–Maekawa, Kikuo 2003. Durational variations of Japanese long/short vowels in different speaking rates: analysis of a spontaneous speech corpus. In:

- Solé, M. J.–Recasens, D.–Romero, I. (szerk.): *Proc. of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*. Barcelona. 2127–2131.
- Misono, Y. – Kiritani, S. 1990. The distribution pattern of pauses in lecture-style speech. *Logopedics and Phoniatrics* 2: 110–3.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie 1986. The role of word-onset consonants: Speech production priming. In: Keller, E.–Moprik, M. (szerk.): *Motorsensory processes*. Erlbaum. Hillsdale, New Jersey.
- Szépe Judit 2002. Hangsorépítési stratégiák nyelvbótlásokban és parafáziákban. In: Gósy M. (szerk.): *Beszékkutatás 2002*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 52–70.

Gósy Mária

SUMMARY

Gósy, Mária

Co-occurrence and frequency of disfluencies in Hungarian spontaneous speech

Speech disfluencies are generally defined as phenomena that interrupt the flow of speech and do not add propositional contents to an utterance. Most disfluencies are not problems in speaking but the solutions to problems arising *while* speaking. There are various forms of disfluencies like long silent pauses, filled pauses, repeated words, restarts, false starts, repairs, prolongations, changes, diverse fillers, slips of the tongue, etc. Spontaneous speech differs not only in the amount and frequency of disfluencies it contains but also in the types that the actual speakers produce. The question arises whether there is any tendency to be traced concerning language-specific (occurrences and) frequency of various types of disfluencies in fluent speech.

In this paper the author takes a closer look at the types, co-occurrences, and relative frequency of disfluencies in Hungarian spontaneous speech. The results show that instances of uncertainty occur at every 5.47 words in the material analysed, there are errors at every 33.25 words, while interruptions (discounting silent pauses) occur at every 10.109 words. The distribution of disfluency phenomena is more speaker-dependent than language-dependent. The types and occurrences of these phenomena are discussed in detail in this paper for the first time with respect to Hungarian.

A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben *

A történeti bizonyítékok hiányában nem tudjuk megállapítani sem azt, hogy mikor és hol keletkeztek az első szaknyelvek, sem pedig azt, hogy mikor és hol vették észre először a speciális voltukat. Nem kétséges, hogy bizonyos szaknyelvekkel nemcsak az ókori görögök és rómaiak rendelkeztek, hanem az ókori egyiptomiak és kínaiak is, de nem lehet tudni, hogy mennyire tudatosult bennük ezeknek a nyelveknek a sajátossága. Nyilvánvaló, hogy ezt a tudománytörténeti problémát ma már nehéz lenne pontosan rekonstruálni, viszont megközelítőleg meghatároz-

* Ez a tanulmány annak az előadásnak a szerkesztett változata, amely a Magyar Szakírók Szövetsége által a Magyar Tudományos Akadémia Székházában 2003. április 5-én rendezett konferencián hangzott el A szaknyelvek helyzete 2003-ban: a legsürgősebb teendők címmel.

hatjuk, hogy mióta folynak rendszeres kutatások ezen a területen. Viszonylag rövid időről, valamivel több mint 100 éves időszakról van szó, amely a XIX. század végén kezdődött el, amikor az emberi alkotás egyes területein az innováció és ennek következtében a szaknyelvek kvantitatív fejlődése az egyes országokban annyira felgyorsult, hogy szinte már sajátos nyelvi káosszal fenyegethetett, ha nem történik meg – a főként az emberi tevékenység avantgárd területeire vonatkozó – szókészlet rendszerezése. Kezdetben nem érezték szükségét annak, hogy „teljes egészében” foglalkozzanak a szaknyelvekkel, és az érdeklődés tulajdonképpen csak a terminológia kutatására összpontosult.

A XX. század második felében felfigyeltek más sajátos szaknyelvi, illetve szövegbeli elemekre is; ehhez nagymértékben hozzájárult a glottodidaktika és a transzlatorika. Az emberekben tudatosult, hogy szaknyelvekkel nemcsak a műszaki és/vagy tudományos területek rendelkeznek, hanem minden szakmai emberi tevékenység (alkotás) is. Időközben kiderült, hogy az egyes szaknyelveknek igen hosszú történelme van. Azóta a szaknyelvekről sok minden kiderült, de ennek ellenére még messze vagyunk attól, hogy megértsük minden aspektusukat és funkciójukat. A szaknyelvek sokoldalú megismerésének csak a kezdetén vagyunk. Viszont sokkal intenzívebb kutatások folynak a terminológia területén.

A szaknyelvekről szóló tudomány nem hozható létre csupán a terminológia határainak egyszerű kiszélesítésével. A terminológiát és a szaknyelvekről szóló tudományt két különböző kutatási területnek kell tekinteni. A szaknyelvekről szóló tudomány nagymértékben a lingvisztikának a része, a terminológia viszont olyan terület, amely csak kismértékben tartozik a nyelvtudományhoz, és nagyobb mértékben a megfelelő szakterületekhez. A terminológia fő tárgyát nemcsak maguk a terminusok mint nevek alkotják, hanem velük azonos mértékben az egyes terminológiai rendszerek által képviselt tudás is. A terminológiai „bankok” a szaktudás, a szakinformáció „bankjai”. A terminológia rendszerezése viszont nem más, mint ennek a szaktudásnak, illetve a szakinformációnak a rendszerezése.

Az emberiség civilizációs fejlődésének egyik megnyilvánulása az egyre finomabbra szakosodó munkamegosztás, amelynek eredményeként újabb és újabb szakmák születnek. Az azonos szakmát képviselő emberek (csoportok) egy idő múlva sajátos nyelvet hoznak létre, amely előbb vagy utóbb szaknyelvvé alakul át. A szaknyelv nem más, mint olyan képződmény, amely az ugyanazon munkát végző emberekre jellemző, egy bizonyos közösségi jelleget kölcsönözve nekik. Az adott közösség által elért civilizációs fejlődés annál jelentősebb, minél gazdagabb az a szaknyelvi készlet, amellyel rendelkezik. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy egy adott közösség civilizációs fejlődéséről nemcsak a szaknyelvek mennyisége tanúskodik, hanem azok állapota is, azaz a belső gazdagsága, rendszere, taxonómiája, de mindenekelőtt a lexikális elemek (terminusok) precíz volta, illetve egzaktsága. Nem közböbs az sem, hogy az adott közösség tagjai közül hányan ismerik a megfelelő szaknyelveket, és milyen mértékben képesek használni őket saját innovációik létrehozásában és/vagy az idegenek átvételében, adaptálásában. Hozzátehetjük azt is, hogy a civilizációs fejlődés elért szintjéről nemcsak a rendelkezésre álló szaknyelvek precizitása, egzaktsága, valamint pontos használata tanúskodik, hanem elsősorban annak a precizitásnak a foka (a specializáció), amely az egyes munkafajtákat jellemzi.

A civilizációs haladás motorja mindig a konkrét helyen és időben élő konkrét közösség volt, de ez nem mindig ugyanaz. A civilizációs fejlődés folyamatát globális dimenzióban nemcsak az állandó aktivitás, hanem a permanens módon növekedő tempó is jellemzi, amely az emberi munka egyre gyorsabb differenciálódásában, átalakulásában, az új specializációk és szakmák megjelenésében nyilvánul meg. Ennek a jelenségnek a következménye a szaknyelvek egyre gyorsabb fejlődése, készleteinek gyors ütemű gazdagodása.

Jelenleg annak lehetünk tanúi, hogy lavinaszerűen nő az új tudás, és ennek következtében az új termékek mennyisége és minősége is. Ezzel egyidejűleg egyre gyorsabban avulnak el a korábbi eredmények. Nő a tudományban alkalmazottak száma, ami az adott közösség civilizációs fejlődésének bizonyos szintjét mutatja. A telekommunikációs elektronika például már körülbelül 2-3 év alatt elavul, és vele együtt avulnak el a ráépülő termékek is. Ez azt eredményezi, hogy ugyanolyan ütemben változnak a megfelelő szaknyelvek is. Ha még azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy a természetes nyelvek általában 200–300 ezer szót tartalmaznak, egy átlag nyelvhasználó néhány ezer szóból álló szókészlettel rendelkezik, a szakterminusok mennyisége viszont eléri a 3–5 milliós nagyságrendet, akkor világosan látjuk, hogy milyen problémával állunk szemben.

Azt a megállapítást, hogy a szaknyelvek a civilizációs fejlődés sajátos mutatói, természetesen nem szabad kimerítő válasznak tekinteni a létezésüket firtató kérdésre. A szaknyelveket nem azért hozták létre, hogy „szignalizálják” az emberiség és/vagy egyes közösségek civilizációs fejlődését. Létrehozásuk alapvető oka és egyben létezésük fő értelme funkciójukban rejlik. A szaknyelvek lehetőséget biztosítanak arra, hogy ne csak alkotó (kreatív, innovációs) módon vehessünk részt a civilizációs fejlődés folyamatában, hanem igénybe vehessük, felhasználhassuk a mások által létrehozott civilizációs vívmányokat (eredményeket) is. Másképpen fogalmazva, a szaknyelvek nélkül semmilyen innováció létrehozása vagy átvétele, illetve felhasználása nem lehetséges. Innováció nélkül pedig nincs fejlődés. A szóban forgó lehetőség egy adott közösség szempontjából az általa „birtokolt” szaknyelvek fejlődési szintjétől, belső taxonómiájától, elemeinek szemantikai precizitásától stb. függ. A konkrét személyek esetében viszont arról van szó, hogy milyen fokon ismerik (sajátították el) az egyes szaknyelveket, és milyen mértékben képesek használni azokat. Az, aki nem sajátítja el a megfelelő szaknyelvet, az adott szakmai közösség határain és végső soron a civilizációs világon kívül marad. A szaknyelvek egyes funkciói fontosak az egész közösség számára. Az úgynevezett „polgári társadalom” minden tagjának ismernie kell nemcsak a politika, hanem bizonyos mértékben a közgazdasági, a pénzügyi szféra, valamint a különböző állami és önkormányzati intézmények szaknyelvét is. A mindenki számára „fontos” szaknyelvekhez jelenleg bizonyos mértékben az információs és telekommunikációs elektronika nyelve is hozzátartozik. Bizonyos mértékig mindenkinek meg kell ismerkednie az orvostudomány és a farmakológia szaknyelvével is. A adott szakterületen létrejött új eredmények alkalmazását nagymértékben megnehezíti a megfelelő szaknyelvek ismeretének a hiánya. Ha nem ismerjük azokat, gyakran nem tudjuk igénybe venni a megfelelő tanácsadást sem.

Az egyes szaknyelvek népszerűsítésének és megismerésének a feltétele a lehető legtöbb alapvető civilizációs vívmányhoz való hozzáférés biztosítása. Néha azonban a civilizációs javakhoz történő hozzáférés joga egy szűk társadalmi szférára korlátozódik, és ez gátja a fejlődésnek.

Már régóta tudjuk, hogy nem lehet szakembernek, illetve specialistának tekinteni azt a személyt, aki nem tudja a megfelelő szaknyelvet. A mai világban azonban nem elég csak a saját szakmánknak a nyelvét ismerni. Valamilyen mértékben ismernünk kell más szaknyelveket is. Emellett egyes szaknyelvek általánossá váltak, és így nem elég csak elsajátítani őket, hanem állandóan aktualizálni is szükséges. Sajnos, ezek a változások még mindig csak csekély számú döntéshozóban tudatosulnak. Erről legjobban az iskolai oktatási programok tanúskodnak, amelyek telítődve vannak a múlt világról szóló tudással, és csak minimális mértékben érintik a jövőt. Arról, hogy a mai világban zajló eseményeket sokszor figyelmen kívül hagyják, az a tény is tanúskodik, hogy olyan tanulmányi és kulturális elméletnek biztosítanak elsőbbséget, amely magasabbra értékeli az irodalmi, illetve a történelmi tudást, mint például az idegen nyelvek és/vagy a szaknyelvek ismeretét, illetve a színészt, a rendezőt, az énekest pozitívabban minősítik, mint például az informatikust vagy az orvost.

A rendszerváltozás és az Európai Unióhoz történő csatlakozás időszakában figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy minden rendszer, legyen az politikai, társadalmi, polgári vagy közigazgatási, sajátos szaknyelvvvel rendelkezik. Mind-egyikhez hozzátartozik egy sajátos kultúra (egyben a mentális kultúra is), a specifikus nyelvi pragmatika, bizonyos jellemző kifejezési és érvelési módok stb. is. Minél egzaktabban definiáljuk az adott rendszert, annál precízebb az a szaknyelv is, amely ezt a rendszert reprezentálja. Mind a rendszerváltozás, mind pedig az európai integráció folyamata magában hordja többek között az egyes szaknyelvek fejlesztésének, illetve adaptálásának a szükségességét is, hogy továbbra is megfeleljenek a felmerülő igényeknek. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a cél elérése érdekében a „régii” szaknyelveket és a velük kapcsolatos „régii” mentalitást az „új” szaknyelvekkel és az „új” mentalitással kell helyettesíteni. Az „új” szaknyelveket viszont először meg kell alkotni, be kell vezetni a kommunikációs folyamatba, és széles körben el kell fogadtatni. Hasonló feladatot kell elvégezni a mentalitásra vonatkozóan is. A „régii” szaknyelvek segítségével semmilyen innovációt, semmilyen új elméletet nem lehet adekvát módon megfogalmazni, a régi mentalitással viszont lehetetlen teljesen megérteni az új valóságot. A köznyelvben nem lehet kifejezni azt, ami egyedül a szaknyelvben lehetséges. A szaknyelvek ismeretének a hiánya egyébként a manipulációnak is kedvez. Az új tudásnak a régi nyelven történő kifejezése annál nehezebb, minél finomabb az új és a régi tudás közötti különbség, és minél magasabb fokú specializáció jellemzi az új tudást. Ez az egyik nyelvből a másikba történő tudás átadására, azaz transzkódolására is vonatkozik. Ha át akarjuk venni az „idegen” tudást, az „idegen” rendszereket, az „idegen” társadalmi rendet, létre kell hoznunk a megfelelően kompatibilis szaknyelvet is. Ha viszont népszerűsíteni akarjuk az átvett tudást, a rendszert vagy a társadalmi rendet, népszerűsíteni kell a velük kapcsolatos nyelvet és e nyelv adekvát használatának az ismeretét is. Egyidejűleg ki kell alakítani és népszerűsíteni kell

a megfelelő új mentalitást is. Érzésem szerint ezek közül a folyamatok közül Magyarországon egyik sem fejeződött be teljesen. Ezzel a mi politikai elitünk sem tudott megbirkózni. Mind a megfelelő szaknyelvek, mind pedig az említett elit többségének a mentalitása sajátos hibrid képződmény, azaz sajátos keresztezése a réginek az újjal. Ez nyilvánul meg például az olyan kifejezésekben mint: „Szabad piac – igen! De azzal a feltétellel, hogy ellenőrizve legyen.” Vagy: „Kapitalista rendszer – igen! De olyan, amelyben sem a tőke, sem a tőkés nem fog dominálni.”

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mind a glottodidaktikának, mind pedig a translatorikának az eddig tapasztaltnál nagyobb mértékben kell foglalkoznia a megfelelő szaknyelvekkel, és hogy szükség van a szaknyelvek glottodidaktikájára és translatorikájára is. A translatorikának az a feladata, hogy „reprodukálja” a megfelelő „idegen” szaknyelveket, és adaptálja azokat, a glottodidaktikának pedig szélesítenie kell a tevékenységi körét oly módon, hogy felölelje a megfelelő anyaszaknyelveket is. Jó lenne, ha a szaknyelvoktatás bekerülne az iskolai oktatási programokba. Ezért el kell kezdeni népszerűsíteni a szaknyelvek jelentőségéről, az emberi civilizáció fejlődésében játszott szerepéről, instrumentális funkcióiról szóló ismereteket, tudatosítani kell azt, hogy semmilyen tudás elsajátítása sem lehetséges a meghatározott szaknyelv elsajátítása nélkül. A szaknyelv több tekintetben is különbözik az irodalmi nyelvtől, csak kisebb mértékben tartalmaz például metaforákat, sokkal kisebb mértékű a redundanciája stb. Tehát minden szakképzés feltételezi a meghatározott szaknyelv oktatását, aktív elsajátítását, azaz használati képességének a megszerzését is.

A szaknyelv – mint specifikus kutatások tárgya – új metodológia alkalmazását követeli meg, mert a hagyományos nyelvtudományi módszerek erre nem alkalmasak. Jelenleg tanúi vagyunk a szaknyelvek lingvisztikája mint külön diszciplína kialakulásának, amelynek határai, kutatási területe, módszertana egyre jobban kirajzolódik. Beszélhetünk például a szaknyelvek lexikájáról, szintagmatikájáról, szintaxisáról, frazeológiájáról, szövegeiről stb., beszélhetünk a szaknyelv mint anyanyelv és mint idegen nyelv oktatásáról is, elemezhetünk konkrét szaknyelveket és a szaknyelvet általában is. Tehát jogosan beszélhetünk egy külön tudományágról, nevezetesen a technolingvisztikáról.

SZAKIRODALOM

- Albrecht, J.–Baum, R. (szerk.) 1992. *Fachsprache und Terminologie in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen.
- Bősze Péter (alaptó-főszerkesztő). 2002. *Magyar orvosi nyelv*. II. évf. 1. szám.
- Buhlmann, R.–Fearn, A. 1987. *Handbuch des Fachsprachenunterrichts*. Unter besonderer Berücksichtigung naturwissenschaftlich-technischer Fachsprachen. Berlin et al.
- Bungarten, T. 1981. *Wissenschaftssprache und Gesellschaft*. Auswahlbibliographie. Hamburg.
- Busse, D. 1989. Sprachwissenschaftliche Terminologie. Verständlichkeits- und Vermittlungsprobleme der linguistischen Fachsprache. „*Muttersprache*” 99. 27–38.
- Gajda, S. 1997. Polskie języki specjalistyczne dawniej i dziś. In: Arabski, J. (szerk.): *Języki specjalistyczne*. Język biznesu. Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych w Katowicach. Katowice.

- Grucza, F. 1991. Terminologia – jej przedmiot, status i znaczenie. In: Grucza, F. (szerk.): *Teoretyczne podstawy terminologii*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław.
- Grucza, F.–Kozłowska, Z. 1994. (szerk.). *Języki specjalistyczne*. Materiały XVII Ogólnopolskiego Sympozjum ILS UW. Warszawa 9–11 stycznia 1992. Warszawa.
- Hoffmann, L. 1983. Fachtextlinguistik. In: „*Fachsprache*” Hft. 5, 2.
- Keszler Borbála 2002. A gyökerek: a magyar orvosi kifejezések eredete. In: *Magyar Orvosi Nyelv* II. évf. 1. szám.
- Klaudy Kinga–Kohn János 1997. (eds.): *Transfere necesse est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting*. 5–7 September, 1996, Budapest, Hungary. Scholastica. Budapest.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. (Második kiadás). Scholastica. Budapest.
- Lewandowski, J. (szerk.) *Języki specjalistyczne*. 2003. Problemy technolingwistyki. Uniwersytet Warszawski. Katedra Języków Specjalistycznych. Warszawa.
- Lukszyn, J. 1998. Język specjalistyczny a myślenie zawodowe. In: „*Przegląd Rusycystyczny*”. Z. 3–4.
- Lukszyn, J. (szerk.). 2001. *Języki specjalistyczne*. Metajęzyk Lingwistyki. Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Murdoch, A. 2000. *Język Public Relations*. Poltext. Warszawa.
- Nyomárkay István 2001. Adalékok a horvát szaknyelv és német mintáihoz. *Nyr.* 125: 225–32.
- Stoberski, Z. 1974. Prace UNESCO i ISO nad terminologią naukową i techniczną. In: „*Poradnik Językowy*”. Warszawa. 527–32.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

The role of specialist languages in the development of civilisation

The author thinks that the discipline studying ‘language for special purposes’ (or specialist/technical language) cannot be created merely by extending the boundaries of terminology research. Terminologies and specialist languages are different things deserving two different research areas for studying them. Their scopes are not identical, rather, they intersect. The study of specialist languages is mainly part of linguistics, whereas terminology research is an area that belongs to linguistics to a lesser extent and to the appropriate technical areas to a larger extent. The subject matter of terminology research does not only include a set of technical terms as names but also, and equally importantly, the body of knowledge represented by individual terminological systems. Terminological banks are banks of expertise, of specialist information. The systematisation of terminology is the systematisation of expertise, of expert knowledge.

Specialist languages are peculiar indicators of the development of civilisation. They make it possible not only to participate in the processes of that development in a creative or innovative way but also to access accomplishments or results of civilisation that others have created. In other words, without specialist languages, no innovation of any kind can be created, accessed, or used.

As a subject matter of specific study, specialist languages require new methodology since traditional linguistic methods are not suitable for them. At present, we witness the birth of the linguistics of specialist languages as a separate discipline whose limits, area, and methods are increasingly clearly seen. We can speak about the lexicology, syntagmatics, syntax, phraseology, textology, etc. of specialist languages, about the teaching of specialist languages as first or second languages, we can analyse individual specialist languages and specialist language in general. That is, we are entitled to speak of a separate branch of science, called technolingistics.

A Szőlő és Bor

A cím írásmódja szembeszökően helytelen; ejtsünk néhány szót az alábbiakban arról, hogy vajon szőlő- és borneveink mára széles körben elterjedt, de a köznyelvben nem elfogadott nagy kezdőbetűs írásmódja viszont helyes-e?

A szavak, nevek nagy kezdőbetűjének indokoltságáról már a régiségben is vitatkoztak, visszatekintésünkben még a közelmúltról is elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy a kis- vagy nagy kezdőbetűk kérdésében erősen eltértek a vélemények. A különösebb értelmi vagy érzelmi mozzanatokkal telített szó nagy kezdőbetűs kiemelése elsősorban a barokk korszakban és a XIX. század elején volt divatos. (Később is kísértett a magasztosítás szándékával megszemélyesített fogalmaknak, égitestek, épületek, politikai események neveinek, magas hivatalt viselők címeinek hatáskeltő, nagybetűs kiemelése; pl. *Nagy Októberi Szocialista Forradalom, Titkos Tanácsos* stb.). A XIX. századi akadémiai szabályzatok kezdőbetűikről szóló fejezetének anyagát elsősorban a tulajdonneveknek és származékaiknak az írására vonatkozó szabályok adják. De az egymás után következő kiadások egyre több olyan esetet is szabályoznak, amelyekben a tulajdonnevek írásától függetlenül alkalmazunk kis vagy nagy kezdőbetűt, „öreg betűt”. A Magyar Nyelvőr (1898: 307) hasábjain arról panaszkodtak, hogy „úgy elszaporodtak a nagy kezdőbetűk, hogy már-már a német helyesíráshoz hasonlatos az íráskép.” Ugyanerről ebben a folyóiratban 1918-ban (115) azt írják, hogy „idegen minták utánzásaképp burjázott el a nagy kezdőbetűk használata”. Nyelvünkben a nagy kezdőbetűs szót nem kell idézőjellel kiemelni, mint például a németben, „mert a magyarban a nagy kezdőbetű megkülönböztet.”

Ami újabban a szőlő- és borfajták helyesírását illeti, igencsak tarka a kép! Különösen a szőlészek, borászok, ampelográfusok körében vannak sokan, akik a szőlőfajták és a borok neveit nagy kezdőbetűvel látják szívesen. Arra hivatkoznak, hogy ezek tulajdonnevek, sőt, hogy ezek kisbetűs írásmódja a nemzetközi kereskedelemben minket hátrányos helyzetbe hoz. Ám, ha belenézünk a szakkönyvekbe, szakfolyóiratokba, nem látunk egységet ebben a tekintetben. A *Kertészet és Szőlészet* című, Budapesten kiadott folyóirat számaiban például olvasható 1957-ben a *Furmint, Hárslevelű* nagybetűvel, ugyanakkor a *szamorodni* kisbetűvel. Ugyanígy a következő évben például: *Kékfrankos, szamorodni, Olaszrizling*. Ennek a folyóiratnak egyik cikkében (1957/7: 18) szóvá is teszük ezt a jelenséget, és kérjük az érdekelt szakemberek hozzászólását, illetve várjuk a Magyar Tudományos Akadémia döntését: „megérdemlik-e a szőlőfajták, hogy nagybetűvel írják a nevüket?” Egy számmal később (8: 22) ketten is hozzászóltek. Egyikük teljesen elfogadhatónak tartja a fajták nevének nagy kezdőbetűjét, és érveinek alátámasztására a zöldségtermesztés köréből hoz példákat. A másik levélíró a közelmúltban elhunyt híres ampelográfus, Csepregi Pál, aki szintén a nagy kezdőbetűs írást tartja helyesnek a következő okokból: a kertészeti termesztés valamennyi ágában a fajták így írottak, továbbá, hogy a szőlőfajták neveit a legtöbb országban nagy kezdőbetűvel írják. Említi még a hagyományokat és a kisbetűs tábor következetlenségét – például *Kecskemét virága*, de *kecskeméti rizling*, *Mathiász Jánosné muskotály*, viszont *csabagyöngye*, *izabella*. Cikkének másolatát

megküldte a Magyar Nyelvőrnek, amely még 1958-ban (257) válaszolt is, hiszen „A Nyelvőr postája” mások által is fölvetett problémát, az állat- és növénynevek ingadozó helyesírási gyakorlatát igyekezett mielőbb rendbe tenni. A szerkesztőség a Magyar Enciklopédia lexikográfiai csoportjával és egyik botanikus szerkesztőjének egyetértésével azon a véleményen volt, hogy „A nemzeti nyelvek megtartják a maguk külön írásmódját; a magyar növény- és állattan terminológiájában például még a genusz neveket is kis kezdőbetűvel szokás írni”. A védjegyszerű névválasztás tulajdonnévi felfogását és írásmódját kár volna a köznyelvi helyesírásra is ráerőltetni, hiszen „ez a nagybetűs írásmód merőben ellenkezik a magyar köznyelvi helyesírással.” Elsősorban azért is, mert a tulajdonnevek gyakran köznevesülnek, a *Gül baba burgonya*-ból *gülbaba* lesz, ilyen többek között *burgonya* szavunk is (< *Burgundia*, *Borgogna*) vagy a *ringló* (< *reine-Claude*) és *ella* (< *Ella burgonya*). „Aki *Ellá*-t eszik, az – Csokonai szavával – embertársát vendégeskedi be”. Az MTA Helyesírási Bizottsága kiadványaként 1985-ben jelent meg szabályzat a növénynevekre vonatkozóan, melyet Priszter Szaniszló is ismertet Növényneveink c. 1998-ban megjelent igen fontos munkájában. E szerint a nemzetség feletti egységek (szupragenerikus taxonok) nevei és a nemzetségnevek (genusznevek) kis kezdőbetűvel írandók. Akárcsak a fajnevek (speciesnevek), kivéve azokat az összetételeket, amelyeknek földrajzi- vagy személynévi tagja nem köznevesült. A fajtanevek (cultivarok nevei) azonban nagy kezdőbetűsek (pl. *Cegléd szépe*, *Medoc noir*, *Olasz rizling*, *Király furmint*). Felvetődik először is a kérdés, hogy az utóbbiak miért különírva, két szóban szerepelnek? Ezt azután semmi sem indokolja! A magyar helyesírás szabályai 11. kiadásában (tizenkettedik, szótári anyagában bővített lenyomat, 2001) a szabályzat 107. b) pontja szerint: „A minőségjelzős összetételeket egybeírjuk. Ezek tagjainak együttes jelentése más, mint az előtag és az utótag jelentésének összege; *gyorsvonat*, *hidegvérű*, *melegágy*”. Ennek megfelelően találjuk az ilyen szőlőneveket: *olaszrizling*, *szürkebarát*. Elgondolkodtató persze az is, hogy összetett fajtanevben (*Olasz rizling*) a *rizling* (és *Király furmint* is) kisbetűs, de önállóan már nem? Amellett, hogy „A magyar helyesírás szabályai” kötetében egybeírva találjuk (*olaszrizling*), még sokkal fontosabb, hogy kis kezdőbetűvel, ahogy szótározottak is (Helyesírási tanácsadó szótár, 1983: *medoc*, *kövidinka*, *kéknyelű*, *kadarka*, *otelló*, *otellóbor* stb.; Nyelv-művelő kézikönyv, 1985: *Otelló* alatt: „A szőlőfajtát jelentő *otelló* szó természetesen kisbetűs”; Helyesírási kézisztár, 1988: *rizlingszilváni*, *szemelt rizling*, *saszla*, *somlói furmint* stb.; A magyar helyesírás szótára, 1999: *kéknyelű*, *Otelló* [személynév], de *otelló* [szőlőfajta], *ezerjő*, *muskotályszőlő*, *tramini*). Lezárva a rövid áttekintést megjegyezzük még, hogy az Új helyesírási szabályzatban a néhány szőlőfajta és bor kis kezdőbetűvel szerepel: *burgundi vörös*, *rajnai rizling*, *szürkebarát*, *ezerjő*, *tramini*, *kövidinka*, *sárfehér*, sőt a külföldiek is: *chianti*, *portói bor*, *medok*. Ugyanakkor felhívjuk a figyelmet arra is, hogy míg a szőlőnevek valamennyi szótárunkban (CzF., Ballagi, Etsz., Magyar értelmező kézisztár, TESz., ÚMTsz., SzT. stb.) és korábbi lexikonainkban (Pallas, Révai, Új magyar lexikon) kisbetűsek, addig a Magyar Nagylexikon (1993–) írásmódja már tarka képet mutat! Így egyszerre szerepel a nagy kezdőbetűs *Ezerjő*, *Furmint*, *Kadarka*, *Leányka*, *Kékfrankos* stb. mellett a kis kezdőbetűs *cirfandli*, *sárga muskotály*,

eperszőlő (Izabella alatt). Sőt, *Otello* rövid ó-val, *direktermők* (ezt viszont külön kell írni!) alatt egyenesen *Othello* alakban! Több variáció szinte nincs is! Ugyanilyen következetlen a Révai új lexikona (1999–), mely még egy szócikken belül is használ kis-, illetve nagy kezdőbetűt: *ezerfürtű*, ugyanott *Hárslevelű* és *Piros tramini*.

Tény, hogy számos szőlőfajta és néhány borféleség biztosan megérdemelné a nagy kezdőbetűt, sőt azt is, hogy nevét csupa nagybetűvel írjuk! Esetleg arany tintával... Ugyanakkor azonban a Magyar Tudományos Akadémia ma hatályos helyesírási szabályzata az ellenkezőjét sugallja. A kétszázézes példányszámú Szabad Föld egyik olvasói levelére Grétsy László válaszolt (Anyanyelvi Őrjárat 360, 2002. július 26, majd Köszöntő Fábián Pál 80. születésnapjára. Bp., 2002: 22–24); teljesíthetetlennek ítélte azt a kívánságot, hogy valamely borfajta minden tagját nagy kezdőbetűvel írjuk. Arra hivatkozott, hogy „a mi helyesírási rendszerünk szerint a fajtanevek – ide értve a borfajták általánosabb megnevezését is – kisbetűsek: *ezerjő*, *kéknyelű*, *furmint*, *leányka*, *szamorodni* stb. De ha a származási helyet is pontosan megjelölve neveznek meg valamely kitenyészett szőlőfajtát a borszakemberek, akkor szerintem ezek már nem egyszerűen fajtanevek, hanem márkanévnek számító elnevezések.” Ezeket már célszerű nagy kezdőbetűvel írni akár felsorolásban is: *Tokaji szamorodni*, *Egri bikavér*, *Dörgicsei rizling*, *Soproni kékfrankos*, *Móri ezerjő* stb. Ám a borfajta neve itt is kis kezdőbetűs!

Miután a szőlőnevek általában megegyeznek az illető fajtaból készült bor elnevezésével, a magyar bornevekről különösebb mondanivalónk nem lehet. (Előfordulnak ugyan olyan bornevek is, melyek különböző szőlőfajtákból házasított borokat jelölnek, és kivételesen új nevet kapnak – például a híres *bikavér* vagy az elzászi *Edelzwicker* –, de a jó borokat szinte kivétel nélkül szőlőnevekkel illetik: *rizling*, *olaszrizling*, *ezerjő*, *furmint*, *hárslevelű*, *chardonnay*, *tramini*, *leányka*, *zweigelt*, *dinka*, *zöldszilváni*, *muskotály*, *szürkebarát*, *cabernet*, *merlot*, *kadarka*, *kékfrankos*, *otelló*, *bakator*, *kéknyelű*, *juh fark*, *sauvignon* stb.). Noha helynévi eredetűek is vannak ezek között (pl. szövégi képzőcserével *tramini* < *Traminer*, a szerbhorvát *Szkadar* városnévből való *kadarka*), sőt személynévi eredetűek is (*zweigelt* < *Fritz Zweigelt*), sem szőlő-, sem bornévként nem tulajdonnevek. A híressé vált magyar borok nevei meghonosodtak idegen nyelvekben is; vö. szlovák *bikaver*, *bikavér* (MNy. 86: 187), ukrán *hárslevelu* (NytudÉrt. 92: 80), orosz *gars levelju*, német *Samorodner*, szerbhorvát *tokajac*, olasz *tokaj aszu* (uo. 71) stb. Sajnos előfordul az is, hogy a borok szőlőfajta utaló elnevezése megalapozatlan, ugyanis a kérdéses szőlőből abban a borban nincs elegendő alapanyag (ez a helyzet például a *kéknyelűvel* és a *cirfandlival*), vagy azért, mert nemzetközileg védett elnevezéssel való visszaélést jelent (ez vonatkozik a *medoc*, a *burgundi* és újabban az *oportó* név, valamint a mi *tokaji* bornevünk idegen használatára). A fajtaelnevezéseket az asztali borokra való kiterjesztéssel csak lejáratják. A napjainkban árult egyéb – szörnyű minőségű –, többnyire pancsolt boroknak éppoly kevés közük van a szőlőhöz, mint fantázianeveiknek (pl. *asztali fehér*, *durbincs sógor*, *hegyvidéki vörös* stb.). Előfordul, hogy a bornév helynévi eredetű, tájegység nevével képzett, jelentéstapadással önállósult (pl. *tokaji*, *budai*, *somlai*). Ezek arra a településre, tájegységre, vidékre utalnak, ahol azokat a szőlőfajtákat ter-

mesztik, amelyekből a jelölt borok készülnek. Sokszor a híres borvidékekről származó borfélések gyűjtőnevei, azaz különböző, azon a vidéken termesztett szőlőkből készült más-más jellegű borfajtát jelölnek. És mégis összefoglalóan is használatosak: például *vinum tokajense* 'általában a leghíresebb tokaji bort, az aszút értik alatta'; *budai*, mely hangulatot adó, kedvderítő, „nevető bor”. Abban az időben, amikor Budán a szőlőművelés felvirágzásának második nagy korszakában megszorodtak a kiskocsmák, borharapók, melyekben az óborhoz később már ropogós libasültet, rántott csirkét is fölszolgáltak, közmondás is támadt róla: ha Pesten virágos kedvű embert láttak az utcán, azt mondták róla: „megjárta a fejét a budai törökvér”.

Az elvont nevek (ide tartoznak a híres emberek, családtagok, ismerősök neve alapján létrehozott szőlőnevek, mint például a Kocsis Irma, Hegedűs Sándor emléke, Mathiász Jánosné muskotály, Darányi Ignác, Munkátsy József muskotály, Szauter Gusztávné, Kossuth szőlő, Thallóczy Lajos stb.) érdemben semmit sem mondanak a jelölt fajtáról. Sőt, gyakran azt sem tudni, hogy szőlőnév a kérdéses elnevezés. Mint Kiss Jenő idézi, Pálinkás Gyula emelte föl ezek ellen a szavát (Borászati Lapok, 1942: 105): „ilyen neveket ne adjunk a szőlőfajtáknak: Faragó Zsiga bátyám dinka, mert akkor végül is odajutunk, hogy Kati néném piros pöttyös napernyője muskotály szőlőfajtánk is lesz”. Ami azonban a nagybetűs írásmódot illeti, az itt rendben van.

Az újabban nemesített szőlőfajták nevével szemben azért is tapasztalható idegenkedés, mert ezeket lehetetlen bornevekre átvinni. Még az olyan sikerült elnevezések esetében is, mint a *mátrai muskotály* vagy a *cserszegi fűszeres*. Bornévként a fajtanév-használat zavaró volna a kettős földrajzi név miatt. A *rajnai rizlingnél* a kettős földrajzi elnevezés nem zavaró, mert egy régen ismert és világhírű szőlőfajtáról van szó. De egy bornév az előbbiekkal, mit például *Egri cserszegi fűszeres*, *Csopaki cserszegi fűszeres*, esetleg *Badacsonyi mátrai muskotály* már nem volna szerencsés. Természetesen itt is fölmerül a nagy kezdőbetűs fajtanév helyesírási szabály szerinti írásmódjának nehézsége!

A kis és a nagy kezdőbetűk vitás kérdéseiben tulajdonképpen a köznévi és a tulajdonnévi elhatárolásának problémájával állunk szemben. Határozottan megfogalmazódott már számtalanszor, hogy a közszavakat kisbetűvel írjuk. Folyóirataink közleményeinek egyike-másika olykor tanácsalankodott, általában azonban sorra rámutatott a fölösleges nagybetűs kezdés hibájára tudományos műszavakkal kapcsolatban is (például a fentiekén kívül még Nyr. 1899: 36, MNy. 1919: 166, uo. 1927: 155, uo. 1951: 93). A szőlő- és bornevekről alighanem úgy dönthetünk: ha lesz igazán egységes és egyértelmű, minden vonatkozásukra kiterjedő szabályzat, lesz helyesírás is.

SUMMARY

*Rácz, János***Grapes and Wine**

The author argues against the spelling of the names of various types of grapes and wine with a capital letter, a widespread but not accepted practice. He claims that “a number of types of grapes and a few types of wine would surely deserve being spelt with a capital initial, or even in block capitals throughout. Maybe using golden ink. However, the prevailing orthographical regulations of the Hungarian Academy of Sciences suggest doing the opposite”.

Nyelvünk közéleti szerepéről

Értékelő beszéd a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny győri döntőjén

1. Harmincnyolcadszor gyűltünk össze Győrben, hogy hitet tegyünk a helyes és szép kiejtés mellett. A verseny végén illik tehát, hogy hagyományainknak megfelelően szóljunk egyfelől a verseny jelentőségéről, valamint lefolyásáról, az eredményekről és az esetleges negatívumokról, másfelől köszönetet kell mondanunk mindazoknak – intézményeknek és egyes személyeknek –, amelyeknek és akiknek az áldozatos munkája révén létrejöhetett ismét ez a kedves és tanulságos találkozó. Aztán az is rendre kialakult, hogy ilyenkor minden alkalommal szólunk a nyelvünket érintő, egyszerre tudományos és gyakorlati kérdéssről.

2. Ez utóbbival kezdem. Induljunk ki abból, hogy mostanában a szépirodalom közéletisége lebecsülte. Egyes irodalom- és művelődéstörténészek szemében például Móricz Zsigmond vagy Nagy László életművének irodalmi értéke lejjebb szállt, nem beszélve a népi írókról (Veres Péterről, Szabó Pálról és a többiekéről). Nemcsak arról van szó, hogy aki az eseményleírást szereti, most is, hozzájuk vagy a hasonlókhhoz fordul (én például Móricz Kerek Ferkó c. regényét most se tudom letenni), hanem egyenesen állítom: a kis népek szépirodalma – a mienk meg különösen – mindig közéleti volt. Gondoljunk arra, hogy az 1848–49-es szabadságharcot elsörendűen a költők, írók készítették elő, még az olyan egyáltalán nem forradalmi egyéniségnek is, mint Vörösmarty Mihály, része volt benne. De emlékezzünk a két világháború közötti népi írók idevágó műveire, sőt arra, hogy Illyés Gyula még a szocializmus építése idején is megírta – többek között – a Haza, a magasban című versét és az Egy mondat a zsarnokságról címűt, igaz, ez utóbbi csak az 1956-os forradalom idején látott napvilágot.

Most azonban inkább arról kívánok szólni, hogy nyelvünk hogyan segítette a közéletet. Természetesen a nyelv, az anyanyelv eleve közéleti. Ez biztosítja tudniillik mindenkor a nélkülözhetetlen egyéni és társadalmi érintkezést, és elsősorban ez jeleníti meg a nemzet kultúráját, mégpedig az illető közösség által meghatározott módon. Nagy igazság: az ember oly módon veszi birtokába a világot, ahogy anyanyelve mintegy beprogramozza a számára. Hogy gondolkodásunknak is az anyanyelv az alapja, azt legjobban a szólások lefordíthatatlansága igazolja. Csak egyetlen példát: a magyar azt mondja: *alszik, mint a bunda*; a francia viszont így: *mint a facipő*; a német meg: *mint a mormota* vagy *a zsák*; az orosz: *mint az agyonütött* vagy *a halott*; a finn pedig: *mint a fatönk*.

Ezen a legfőbb hivatásán kívül mivel szolgálta még nyelvünk a közösséget, a közéletet?

a) Mindenekelőtt azzal, hogy a megfelelő műveltségi színvonal biztosítása céljából századokon át vett fel szláv, latin, német, francia, román, angol és más nyelvekből szavakat, de úgy, hogy szinte magához hasonlítva a sajátjává tette. Ki

gondol például arra, hogy a szláv eredetű *pap*, *barát*, *galamb* vagy a latin származék *angyal*, *iskola*, illetve a német *polgár*, a francia *lakat*, a román *cimbora*, a török *dívány* nem eredeti magyar szó? Ezek azonban hosszabb idő alatt kiejtésükben, leírásukban, ragozásukban nyelvünkhöz idomultak, és rendszerint szócsaládokat is alapítottak. Közben természetesen számos magyar szó is átkerült a szomszédok és a távolabbi népek nyelvébe, mint például a *huszár*, a *vásár*, a *kocsi*, a *város* stb.

b) Kiemelkedő módon segítette közéletünket az 1790-től mintegy száz éven át tartó nyelvújítás. Ez megmozgatta az egész országot, és több ezer időszerű szóval gyarapította szókincsünket. Hogy beszéljünk például ma az *anyag*, az *állam*, a *bizottság*, a *cím*, a *cukrász*, a *csőr*, a *dísz* szavak nélkül? És a nyelvújításunk megalapozta a szaknyelveket is, úgy, hogy – ma is példa lehetne – egy-egy szaktudomány képviselője irányította a munkálatot: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály a növénytan, Révai Miklós és Verseghy Ferenc a nyelvészet, Bugát Pál az orvostudomány, Pápay Sámuel az irodalomtudomány, Benkő Ferenc az ásványtan megmagyarítását, illetve megalapozását, és így tovább.

És a magyar nyelvújítás nem fordulhatott elődökhöz, mint ahogy a román a franciához és a latinhoz; a cseh, lengyel, bolgár az óegyházi szlávhoz, illetve az oroszhoz, hanem saját magából kellett merítenie: a régi nyelvből, a tájnyelvekből, a szóképzést, a szóösszetételt és más szóalkotó módokat felhasználva. A magyar nyelvújítás sikerét egyébként mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Kemál Atatürk török köztársasági elnök az 1920-as évek végén magyar szakemberek bevonásával és a mi nyelvújításunkat követve végeztette el a török szókincs megváltoztatását és kibővítését, egyáltalán a török nyelvújítást.

c) A közéletet segítette aztán az a mód, ahogyan nyelvünk évszázadok során kialakította a nyelvjárások fölé emelkedő, normákkal szabályozott és eszményinek tekintett úgynevezett irodalmi nyelvet (napjainkban inkább sztenderdnek, standardnak mondják). E fontos nyelvi változat alapja ugyanis – a Károli-biblia, Pázmány, Kazinczy, Kölcsey és mások jóvoltából – az északkeleti, keleti területek *e*-ző és nem *ö*-ző (tehát *ember* és nem *embör*), továbbá *é*-ző és nem *í*-ző (tehát *szép* és nem *szíp*), valamint kettőshangzó (diftongus) nélküli (vagyis nem *főüd* vagy *füöd*, hanem *föld*) nyelvjárása lett. De érvényesítette az egyensúlykeresést is: megmaradtak bizonyos *ö*-ző formák (*öröm*, *török*, *fölött*), valamint *í*-zők is (*kígyó*, *kísér*, *kímél*).

d) Nem kismértékben szolgálta nyelvünk a közt általában, hogy ezen az irodalmi nyelven páratlan szépirodalom: költészet és próza jött létre. Nem kétséges, ha Arany Jánosnak a Szondi két apródja című balladája vagy Vörösmartynak A vén cigány című verse – és még sorolhatnám tovább, egészen máig – valamely világnyelven íródott volna, ezek ott lennének a világirodalom legemlegettebb alkotásai között.

e) De még a magyar sajtónyelv, a publicisztikai stílus is a közösséget szolgálta a maga emelkedettségével. Kovalovszky Miklós ugyanis joggal mutatott rá (NyKk. 2: 620–5), hogy nálunk a XIX. század második felére sajtónyelvként egyfajta műveltségnyelv jött létre (mindenekelőtt a reformkor, Kossuth és a Pesti Hírlap hatására – ezt már én teszem hozzá), amelyet bizonyos szónokiasság és

kimért választékoság jellemezte. Ezt vitték tovább, sőt a jelzett irányba bővítettek íróink, költőink, akik mind újságírók, szerkesztők is voltak: Jókai, Mikszáth, Tömörkény, Móra, Móricz, Krúdy, Márai, illetve Ady, Kosztolányi, Babits, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula és így tovább.

f) És vajon napjaink nyelve szolgálja-e a közösséget? Erre is „igen”-nel válszok. Azért, mert hallatlan teremtőerőről (idegen szóval: kreativitásról) tesz nap mint nap tanúbizonyságot. Csak egyetlen példa: a napokban jelent meg egy nyíregyházi kollégának, Minya Károlynak a Mai magyar nyelvújítás című munkája, és ebben háromezer 1990 és 2000 között keletkezett szót, kifejezést vesz számba és tesz mérlegre. De a gazdagságot, a nagyon változatos teremtőerőt mutatja az egyre terjedő szleng is. Hogy vannak ezeknek negatív vonásai? Bizonyára vannak. De ez már másik előadást igényelne. Ezért áttérek versenyünk közelebbi értékelésére.

3. Kezdjük a szabadon választott szövegekkel. Örvendetes mindjárt, hogy ezek mondanivalójukban az örök értékeket képviselték (haza- és szülőföldszeretet; a másik ember megbecsülése; a múlt, a hagyomány tisztelete; az anyanyelv értékeinek képviselete; stb.). Egyébként a gimnáziumi részlegben Kosztolányi 12 szöveggel; Márai és Illyés 3-3-mal; Babits, Kodály, Szabó Lőrinc, Pilinszky, Sütő András, Nemes Nagy Ágnes és Csoóri 2-2-vel szerepelt, de hallottunk szöveget Móra, Fekete István, Nyíró József, Ravasz László, Ottlik Géza, Határ Győző, Gál Sándor, Tornai József írásaiból is.

Örvendetes továbbá, hogy megjelent a – mondhatnánk – közpróza Herman Ottó, Jancsó Adrienn, Görömbei András, Benedek István, Halász Gyula, Lőrincze Lajos, Deme László és Szende Aladár írásaival.

Lássuk a további pozitívumokat, immár a kötelező szöveg felolvasását is figyelembe véve. Mintha mind a felkészítő tanárok, mind a versenyző diákok megfogadták volna a tavaly elmondott tanácsokat.

a) Az indokolatlan, patetikus hanghordozás nagymértékben visszaszorult. Az idej kiejtésre a természetes hangnem volt általában a jellemző.

b) A szöveg immáron kezd valódi szöveg lenni. Sokat javult a tagolás, és a szöveg sokkal kevésbé töredezik mondatokra.

c) Hatott az explication de texte módszer felidézése is, az volt tudniillik az érzésem és az érzésünk, hogy a diákok teljesen értették a – többször nem is könnyű – szöveget, mert tanáraik segítségével minden bizonnyal utánajártak az idegen szavaknak, a kevésbé ismert fogalmaknak és a bonyolultabb mondatok megértésének.

d) Néhány esetben a sziszegő hangok ejtését nem tekintve, a résztvevők hangképzése tiszta volt. Jóval kevesebbszer fordult elő hangsúlyhiba is.

e) Az szintén örvendetes, hogy általában kellemes a diákok hangorgánuma, amihez az ugyancsak hozzájárult, hogy az idén megnőtt a versenyző fiúk száma.

A pozitívumok nem teljes érvényesülése következtében eddig említett negatívumokon kívül milyen más hibát, hiányosságot tapasztaltunk még?

a) Továbbra is csak kevesen érvényesítik a Zolnai Bélától látható nyelvnek nevezett írásjeleknek a szöveg felépítésében, hangzásában betöltött szerepét (vessző, pontosvessző, kettőspont, idézőjelek, gondolatjel, közbevetés, három pont). A szünetekkel is többször volt baj.

b) Az enyhén nyelvjárási ejtés – sajnos – egyáltalán nem jellemző a diákokra. Csupán néhány szép zárt és (nagyon) nyílt *e-t* és a megfelelő hosszú helyett rövid *i, u, ü-t* hallottunk.

c) Még most sem ritka személynevek esetében a keresztnév indokolatlan hangsúlyozása.

d) Viszonylag többször előfordult, hogy a versenyzők egy-egy hangot, szótagot, sőt szót illetően mást olvastak, mint ami a szövegben állt. A szövegtévesztés helytelen, néha még nevetséges is. Odafigyeléssel kerüljük el.

e) Néhány halkán vagy éppen sietve felolvasó diák az idén is akadt.

f) Szépirodalmi, nagyon művészi szöveget ne válasszunk, mert az eleve szavalásra, színészi alakításra ösztökél (ilyen volt most az egyik versenyző előadásában Kossuth imája).

4. Végezetül következék a köszönet szava. Köszönet illeti mindenekelőtt a felkészítő tanárokat és a versenyzőket, önként vállalt eredményes munkájukért. És köszönetet kell mondanunk a Kazinczy Gimnázium igazgatójának, tanárainak, Győr városának és mindenkinek, akinek valamilyen része volt abban, hogy kelles körülmények között bonyolíthattuk le az idei versenyt is.

Folytassuk ezt a hasznos munkát, és találkozzunk egy év múlva ismét itt Győrben!

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

The role Hungarian plays in public life

Evaluative speech at the final round of the Ferenc Kazinczy Fair Speech Contest

This paper is a written version of the author's evaluative speech that he delivered at the final round of the "Ferenc Kazinczy" Fair Hungarian Speech Contest in Győr. As in earlier years, his speech had a central theme: this year, it was the role that Hungarian, or language in general, plays in the public life of the linguistic community. He pointed out that, in addition to making individual as well as social communication possible, the language of a community serves that community in a number of other ways as well (e.g., by adopting and adapting loanwords); in particular, the Hungarian community was so served by the Language Reform, the fortunate development of Literary Hungarian, etc. – With respect to the contestants, he gladly listed what he found in their performance on the positive side (appropriate choice of text, prevalence of natural way of speaking, enhancing the textuality of the text, etc.) but he did not remain silent about what he found problematic, either (contestants had sometimes lost sight of the role of punctuation marks while reading aloud, some of them had inappropriately stressed the Christian names of persons in addition to stressing their family names, some had committed errors in reading, etc.). Finally, he thanked the teachers who had helped the contestants' preparation, contestants themselves, the secondary school that had organised the contest and the city of Győr for their hospitality.

*Elnézést, bocsánat, bocs...** (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben)

1. A bocsánatkérés meghatározása, helye a beszédaktusok között

Dolgozatom tárgyának, a bocsánatkérésnek a helye a beszédaktusok kisebb-nagyobb ellentmondásuktól sem mentes klasszifikációiban a kezdetektől fogva biztosnak mondható, túlnyomórészt az expresszívumokhoz soroltatik. Mint ahogy az az alábbi rövid összefoglalóból kitűnik, az osztály definíciója az elméleti munkák számának növekedésével egyre teljesebbnek mondható, csupán a megnevezése körül érezhető némi bizonytalanság. Austin első, a továbbiakat meghatározó taxonómiájában (Austin 1990: 145) még az általa is sokkoló elnevezésűnek tartott viselkedők (behabitives) közé helyezi a köszönettel, üdvözléssel, kívánságokkal stb. együtt. Az ebbe a típusba sorolható beszédtevékenységek általános jellemzőjének ő azt tartja, hogy velük „az emberek viselkedésére és sorsára reagálunk, valamint magatartásmódokat alakítunk és fejezünk ki mások múltbeli vagy jelenlegi viselkedésével kapcsolatban” (Austin i. m. 153). Searle 5 típusból álló, legelterjedtebbnek mondható csoportosításában már az expresszívumok egyik válfaját alkotja, mely család tagjai „a beszélőnek a dolgok állásával kapcsolatos magatartását jelenítik meg” (Searle 1975: 357). A Bach és Harnish szerzőpárosnál szerepük hangsúlyos elemeként említődik az a tulajdonságuk, hogy elsődlegesen a hallgatónak szóló érzéseket jelenítenek meg (Bach–Harnish 1979: 42–51). (Nem túl szerencsésre sikerült nevüket – acknowledgments 'bevallók' – ez a gondolat inspirálhatta.) Hallgatóírányultságuk még határozottabban jelenik meg Allan megfogalmazásában. Az expresszívumok szerint a hallgatóval kialakított olyan társadalmi interakciók, amelyekre bizonyos, előzetes történések készítik a beszélőt (Allan 1986).

A bocsánatkérés az expresszívumok egyik altípusaként természetesen magán viseli főkategóriájának imént ismertetett jegyeit, de emellett megítélésem szerint egyedi vonásokkal is bír. Az utóbbiak azonosításához induljunk ki Sh. Blum-Kulka és J. House definíciójából, amely így foglалható össze: a bocsánatkérés az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgatója között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát (Blum-Kulka–House 1989: 20). „Eseményutánisága”, hallgatóorientáltsága valóban rokonítja osztályának más tagjaival, így a gratulációval, köszöntéssel, köszönnel, de emezekkel ellentétben merőben másfajta feladatot ró az interakciókban részt vevő felekre. A gratuláció és társaik ugyanis konfliktusoktól mentes, de legalábbis semleges viszonyt feltételeznek a beszélő (továbbiakban B) és a hallgató (H) között, illetve a megelőző történések egyik fél számára sem kedvezőtlenek. A bocsánatkérést ezzel szemben három feszültséget eredményező előfeltétel teljesülése kényszerítheti ki: 1. B véghez vitt valamilyen cselekedetet (vagy éppen tartózkodik megtenni azt). 2. Ezt a cselekedetet vagy B, vagy H, vagy mindketten, illetve egy harmadik résztvevő úgy fogják fel, mint a társadalmi normák megsértését. 3. A tettet az érintettek közül legalább egy H-ra nézve sértőnek, bántónak gondolja (Faerch–Kasper 1984). A H-t ért vélt vagy valós sérelmet „helyrehozó” munka közben B-nek el kell ismernie, hogy vétséget követett el, hibázott, vagyis valamilyen mértékben meg kell alázkodnia ahhoz, hogy partnerét az őt megillető elégtételben részesítse. Ez a történet jól beilleszthető a Brown és Levinson-féle udvariassági elmélet (Brown–Levinson 1978) központi fogalmának, az arc fenyegetettségének gondolatába. Mint

* A dolgozat az OTKA T295223 számú projektjének a támogatásával készült.

ismeretes, kissé pesszimista felfogásukban udvarias magatartásunk mozgatórúgója az a törekvésünk, hogy arcunkat, a külvilágnak önmagunkról mutatott képet az azt majd nem szükségszerűen fenyegető interakcióink során megvédjük, partnereinkben lehetőleg a legkedvezőbb benyomást alakítsuk ki magunkról. Ha ez nem sikerül, arcunk „veszteséget” szenved, kisebbekké, kevésbé becsülendőkkel válunk környezetünk számára. Ugyanez megtörténhet H arcával is: vagy megerősödik, helyreállítódik B viselkedésének köszönhetően, vagy éppen különböző mértékű sérülés éri.

A bocsánatkérés kétélű, B számára arcfenyegető, H számára arcvédő jelleggel bíró aktus: amikor bevalljuk, hogy hibáztunk, figyelmetlenek, feledékenyek stb. voltunk, egyfelől csökkentjük arcunk értékét, másfelől „kárpótoljuk” partnerünket, kiegyenlítjük az arcát ért veszteséget. A másik meghatározó udvariassági elméletben, Leech rendszerében a bocsánatkérés H-nak ugyancsak előnyöket, hasznot nyújt, B-nek pedig veszteségeket okozó cselekedetként értékelődik (Leech 1983: 104).

Dolgozatomban vizsgálataimnak csak főbb eredményeit összegzem három területre összpontosítva. 1. Kellő mennyiségű nyelvi adatra támaszkodva bocsánatkérési stratégiáinknak a lehető legteljesebb leírására töreksem. 2. Ezzel összefüggésben arra a kérdésre is választ kívánok adni, hogy a látszólag szinonim alakok – *bocsánat, elnézést, ne haragudj, bocsáss meg* – használatát milyen szabályok irányítják a magyar nyelvben. 3. Végül a nyert következtetéseket tágabb interkulturális összefüggésbe is belehelyezem: a rendelkezésemre álló anyagot összevetem a más nyelvekben végzett hasonló kutatások eredményeivel. Az így kirajzolódó kép reményeim szerint kiemeli a bocsánatkérés során követett viselkedésünk egyedi, a magyar nyelvre jellemző vonásait. A B és H közötti harmónia helyreállításának módja ugyanis nem csak a B személyes indíttatásától, kisebb közösségének szokásaitól függ, hanem a tágabb beszélőközösség által kimunkált, elfogadott s elvárt normáktól is. Ezek a szabályok – talán az összes beszédaktus között a legegyszerűbben – előírják a társadalom tagjai számára, hogy mikor és hogyan kérjenek bocsánatot egymástól, ebből következően az eltérő nyelveket beszélők, más kultúrákhoz tartozók bocsánatkérésében mennyiségi, de minőségi eltérések lehetnek. Sőt megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a félreértések, zavarok ennél a beszédaktusnál okozhatják a legnagyobb kárt a felek együttműködésében, nemegyszer akár valós veszélyhelyzeteket is eredményezhetnek. Talán mindannyiunkban él még a néhány évvel ezelőtt az Egyesült Államok és Kína viszonyában elhúzódó feszültségeket okozó, kémrepülő körüli diplomáciai pengeváltások emléke, amikor is a gyors, zökkenőmentes rendezést többek között az amerikaiak kínaiaknak nem tetsző viselkedése akadályozta. Az emberéletet követelő baleset után (felszólításra) az USA bocsánatot kért ugyan, de a kínaiak tudatosan kihasználva annak hiányosságait, nem fogadták el. Az amerikai *we are sorry* ugyanis túl súlytalannak, formálisnak tűnt számukra, ennél jóval nagyobb fokú „megalázkodást” tartottak volna helyénvalónak. Azt akarták, hogy az amerikaiak ismerjék be bűnösségüket, magyarázkodjanak, fejezzék ki Kína felháborodásának jogosságát. Ilyen mértékű arcvesztéssel járó cselekedetre viszont az amerikaiak nem bírhatók rá több okból sem. Egyfelől közösségi tudatukkal nem egyeztethető össze az effajta viselkedés (az USA az első számú nagyhatalomnak tekinti önmagát), másfelől mint individuumok sem vállalják fel a nyilvános megszégyenülést, hiszen társadalmukban mindenek fölött álló érték az egyén függetlensége, akaratának sérthetlensége.

2. Anyaggyűjtés, az anyag feldolgozásának módszerei

Az elemzendő nyelvi anyagot 7 szituációt magában foglaló úgynevezett diskurzuskiegészítő teszt segítségével nyertem. Az első – a hasonló céllal született munkák által azóta is kiinduló pontul használt – kérdőíveket a CCSARP pályázat keretén belül a 80-as évek elején állították össze, s ekkor alakították ki a feldolgozási módszereket is (CCSARP: Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns: 1982-ben indított, a kérést és bocsánatkérést 8 nyelvben vizsgáló projekt.) Amellett, hogy írásban és ne szóban (interjúkkal, videofelvételekkel) gyűjtsem össze a szükséges

adatokat, az utóbbi módszer költséges voltán kívül az szólt, hogy az írásbeli megnyilatkozásokra támaszkodó elemzések aránya a külföldi szakirodalomban is jóval nagyobb, így bőségesebb, könnyebben hozzáférhető forrás állt a rendelkezésemre. A kétféle eljárás vitathatatlanul eredményez eltéréseket a megkérdezettek viselkedésében, de ahogy azt a Rintell és Mitchell szerzőpáros bizonyítja, ezek nem olyan jelentősek, hogy a levonható következtetések hamis képet nyújtanának a nyelvhasználatról (Rintell–Mitchell 1989: 248–72). Adatszolgáltatónak 120 bölcész, illetve műszaki egyetemi hallgatót, valamint 100 gimnazistát kértem fel. (Dolgozatomban az előbbieket anyagát elemzem.)

Az egyes szituációkat választott célkitűzéseim mellett részint a témával foglalkozó elméleti munkák alapvetéseire támaszkodva, részint a hasonló empirikus vizsgálatokra figyelve alakítottam ki. Az utóbbiakhoz való hasonlóság azért volt lényeges, hogy rendelkezzem a más nyelvekkel történő összehasonlításra alkalmas adatokkal. Az egyes szituációk paramétereinek létrehozásában több lehetséges forrás közül leginkább Olshtain és Weinbach munkájára támaszkodtam (Olshtain–Weinbach 1987), melyben a szerzők a beszélő választását befolyásoló úgynevezett szociopragmatikai tényezőgyűttesnek két típusát különítik el. Az úgynevezett **társadalmi meghatározók**hoz olyan összetevőket rendelnek, mint a hatalom, a felek közötti társadalmi távolság, a kor, a nem. A kérés és visszautasítás körében végzett hasonló vizsgálataim (Szili 2002a, b) azt mutatták, hogy a magyar beszélőközösség nyelvi viselkedése legérzékenyebben a két fél közötti társadalmi távolság alakulását követi, a hatalmi viszonyok kisebb mértékű módosulásokat okoznak megnyilvánulásaikban. Ezt szem előtt tartván minden szituációban másfajta társadalmi kapcsolattípusba helyeztem adatközlőimet, sőt egyazon feladaton belül is vizsgáltam a résztvevők közötti meghittségeket (5.a szit.), a beszélő függő viszonyának (5.b), illetve hallgatója fölötti hatalmának (5.c) viselkedésmódosító szerepét.

A **belső kontextuális tényezők** az egyes beszédaktusoktól függően változhatnak: a bocsánatkérés esetében a szakirodalom a H-t ért sérelem súlyosságát, valamint azt az explicit bocsánatkérési kötelezettséget sorolja ide, ami az adott kultúrában B-re hárul. E két összetevőn kívül én még számításba vettem a H-val szemben elkövetett tett jogosságát is, mely szintén jelentőséggel bírhat (4. szit.).

Terjedelmi okokból az alábbiakban csak vázlatosan írom le a 7 kialakított helyzetet. A *-gal jelölték megegyeznek a későbbiekben sokszor idézett Blum-Kulka–Olshtain-féle felmérésben szereplőkkel (Blum-Kulka–Olshtain 1984). 1. szit.: ígéret nem teljesítése (B nem nézte át H-nak, a szomszéd gimnazistának a házi feladatát); *2. szit.: B nem hozta vissza a tanárától kölcsönkapott könyvet; *3. szit.: munkaköri feladat rossz teljesítése (B étteremben kiszegítő pincérként más ételt hoz ki); *4. szit.: kolléga megsértése (B munkaértekezleten – jogosan – kritizálta munkatársát, aki ezt szóvá teszi); 5. szit.: fél óra késés (*5.a: baráti megbeszélésről; 5.b: egy cégnél történő meghallgatásról; *5.c: főnökként értekezletről); *6. szit.: károkozás egy autóban (B elég csúnyán végighúzza az ismeretlen H új kocsiját); 7. szit.: egy értékes váza eltörése (B barátainál vendégségben lelők egy vázát).

Azt, hogy miképpen ítélik meg a válaszadók a 7 szituációba beépített szociopragmatikai tényezőket – részben követve az előzménynek számító munkákat –, külön tesztben vizsgáltam (1. táblázat). 30 diákot kértem meg a felek közötti társadalmi távolság, azaz a familiaritás, meghittség hozzávetőleges fokainak megjelölésére (1: távoli viszony, 2: se nem közeli, se nem távoli, 3: közeli, meghitt viszony), valamint hatalmi viszonyaik megállapítására (1: B társadalmi helyzete alacsonyabb, 2: B és H azonos státusú, 3: B magasabb státust képvisel). A belső kontextuális összetevők közül csak a sérelem súlyosságáról kérdeztem véleményüket (1: kisebb hiba, 2: közepesen súlyos hiba, 3: nagy kárt okozó hiba). Az ismert felmérésekkel ellentétben a bocsánatkérési kötelezettséggel kapcsolatos elvárások iránt nem érdeklődtem, a kérdőívben ugyanis nem jelöltem, hogy ezt a beszédaktust várom a leírt helyzetek megoldásaként, tehát elmaradása (voltak ilyen esetek!) nyújtott információt arról, mennyire érzik adatközlőim szükségesnek azt, hogy bocsánatot kérjenek.

1. táblázat: Az egyes szituációk szociopragmatikai paramétereit
(1. alacsony, 2. közepes, 3. magas értékek)

paraméterek	szituációk								
	1. szit. házi feladat	2. szit. könyv	3. szit. pincér	4. szit. kolléga	5.a késés barátok	5.b késés H főnök	5.c késés B főnök	6. autó	7. váza
1. alacsony 2. közepes 3. magas									
B státusa	2,66	1	2,11	2,05	2,11	1	2,88	1,88	2,16
a familiaritás foka	2	1,66	1,16	2,27	2,83	1,05	1,44	1,11	2,88
a sérelem súlya	1,94	2,11	2,27	2,77	2	2,88	1,94	2,44	2,44

2.1. Bocsánatkérési stratégiák

A feldolgozás első lépéseként a nyert adatok tagolását kellett megoldanom, az adatközlők ugyanis az alábbiakhoz hasonló, első pillantásra sem egységes megnyilatkozásláncokkal éltek: *Elnézést, elnéztem az asztalszámot. Rögtön hozom a kért ételt. A kávé az étterem ajándéka. Még egyszer elnézést. – Űristen! Szörnyen érzem magam. Igazán sajnálom, de esküszöm, véletlen volt.* Elkülönítésükben, osztályozásukban mintául ismét csak a CCSARP kutatásokban formálódó klasszifikációs rendszerek kínáltak (Fraser 1981; Olshtain–Cohen 1983; Blum-Kulka–Olshtain 1984; Olshtain 1989; Rintell–Mitchell i. m.). A nagyírész E. Olshtain közreműködésével készült munkák egységesek abban, hogy a Cohennel felállított, 5 típusból álló taxonómiát követik. Ebben 2 általános és 3 úgynevezett szituációfüggő stratégiát különítenek el. Az előzők legfontosabbikát a bocsánatkérési szándékot közvetlenül magukban foglaló megnyilatkozástípusok alkotják. Angol elnevezésük az ezt a sajátosságukat magában foglaló betűszó: IFID, azaz Illocutionary Force Indicating Device 'az illokúciós erőt magában foglaló eszköz'. (A továbbiakban én is ezt a rövidítést használom.) A második stratégiátípusba a felelősség beismerését szolgáló alakzatok tartoznak. Meghatározó voltuk miatt előbb e két stratégiát mutatom be részletesebben.

1. IFID-stratégiák

A bocsánatkérési szándékot explicit módon kifejező, zömében konvencionizálódott formák tartoznak ide, melyek nagyrészt tartalmaznak valamilyen bocsánatkérést kifejező igét, másképpen performatívumot: *bocsánatot kérek; elnézést kérek.* Közvetlen illokúciós erejüknél fogva elméletben bármely helyzetben alkalmasak a szóban forgó beszédaktus megjelenítésére, ennek ellenére rangsorolhatók aszerint, hogy a beszélő őszinte szándékát jelenítik-e meg, avagy inkább a társadalmi elvárásoknak való megfelelés kényszere mondatja őket. Olshtain és Cohen (i. m. 1983) az erőstől a gyengébb felé haladva az alábbi három alkategóriájukat különítik el. (A példákat itt még az angolból és németből veszem, a magyar megfelelőikkel részletesen foglalkozom a későbbiekben.)

1.a Sajnálát kifejezése (expression of regret): ang. *I am sorry*, német: *leider, dummerweise, tut mir leid, ich bedauere, Pardon.*

1.b Megbocsátás kérése (request for forgiveness): ang. *excuse me*, német: *entschuldigen Sie, verzeihen Sie mir, kannst du mir verzeihen?*

1.c Bocsánatkérés (offer of apology): ang. *I apologize*, német: *ich entschuldige mich für..., ich möchte mich (bei Dir/Ihnen) entschuldigen für...*

2. A felelősség beismerése (acknowledgment of responsibility)

Az elnevezésének megfelelően a beszélő hibájának beismerését szolgáló megnyilvánulásokat jelenti. Négy alfaja különíthető el:

2.a A hiba beismerése (accepting the blame): *it's my fault.*

2.b Önnön hiányosságunk beismerése (expressing self-deficiency): *I wasn't thinking.*

2.c Annak felismerése, hogy a másik személynek jár a bocsánatkérés (recognizing the other person deserving apology): *you are right*;

2.d Szándékosság hiánya (expressing lack of intent): *I didn't mean to*.

Az alábbi három, különösebb magyarázatot nem igénylő stratégia megjelenését Olshtain szerint (i. m. 157) nagymértékben befolyásolják a szituációk belső kontextuális jellemzői, azaz szituációfüggők.

3. Magyarázkodás, helyzetjelentés (explanation or account of the situation) *The bus was late*.

4. Javítás felajánlása (an offer of repair) *I'll pay for the broken vase*.

5. Ígéret a jövőbeli elkerülésre (a promise of forbearance) *It won't happen again*.

2.2. Az illokúciós erőt fokozó és lefokozó elemek

Mint ahogy a következő kiemelt (*Úristen! Szörnyen érzem magam. Igazán sajnálom, de esküszöm, véletlen volt*), az előző alfejezet elején idézett, félkövérrel szedett megnyilatkozásrészek is mutatják, a szóban forgó beszédaktus legtöbbször nem merül ki az eltérő erősségű stratégiák együttes alkalmazásában. A beszélő ugyanis a hozzájuk kapcsolt, avagy beléjük épített elemekkel képes bocsánatkérési szándékának erejét növelni, még nagyobb arcvesztést okozni magának, hogy ezzel is biztosítsa H minél egyértelműbb megbocsátását. A bocsánatkérést **fokozó eszközöknek** Sh. Blum-Kulka és E. Olshtain alapján (i. m. 208) két fajtáját különítem el. (A dolgozatban félkövér betűtípussal jelölöm őket.)

a) IFID-en belüli eszközök:

– határozók: **rettenetesen sajnálom**;

– érzelemkifejezők: **jaj, óh, hű**;

– kérés, könyörgés: **kérem, bocsásson meg**;

– ismétlés (főként a fokozó elemek kettőződnek meg: **nagyon-nagyon sajnálom**).

b) IFID-en kívüli eszközök:

– A H-hoz közelítő udvariassági formák. B azt hangsúlyozza velük, mennyire fontos számára H személye: legtöbbször a véleményét akarja megtudni, egyetértési szándékát igyekszik kipuhatolni velük, valamint az érzelmi viszonyulása iránt érdeklődik. Például: **Sokat várt?; Hozok egy másikat. Jó?**

– Stratégiaegyüttesek. Jelentheti ugyanannak vagy egy másik IFID-stratégiának a megismétlését: **Ne haragudj... Még egyszer elnézést kérek**, illetve az 5 stratégia közül kettőnek vagy többnek az ötvözését: **Bocs, de késett a busz**.

– Megszólítások: **tanár úr, tanárnő**.

A fokozók léte az eddigi munkák tanúsága szerint az ismert sociopragmatikai tényezőkkel hozható kapcsolatba, de függhet egyéni és kulturális sajátosságoktól is. Vannak, akik mélyebben élik meg a másoknak okozott sérelmeket, így többféle eszközzel erősítik mondandójuk hatását, de ugyanaz a tett az egyik kultúrában súlyosabban ítéltetik meg, mint a másikban. Például a késés az amerikaiaknál nagyobb vétek, mint Izraelben, következőképpen az amerikai beszélő inkább igyekszik kiengesztelni megvárakoztatott partnerét, mint héber anyanyelvű társa (Blum-Kulka-Olshtain i. m. 61).

Természetesen az is előfordulhat, hogy a B célja nem a minél teljesebb önmegsemmisítés, ezért inkább védi az arcát, tompítja hibáját, esetleg igyekszik azt letagadni. Ezt az úgynevezett nyelvi **lefokozók** segítségével teheti meg, melyek közé az alábbi alakok tartoznak:

- a feltételesség: *bocsáss meg, ha megvárakoztattalak*;
- a bocsánatkérés tényének megkérdőjelezése, ami a hiba másra hátrításától: *Ez is miattad van*, jelentőségének csökkentésén keresztül: *Á, csak egy kis karcolás*, az önvédelmi megnyilvánulásokig terjedhet: *Csak az igazat mondtam*.
- A megszólításformák – *haver, kisöreg* – jelölhetik B leicsinylő, H-t semmibe vevő magatartását is.

Megítélésem szerint igencsak hiányos képet kapnánk a bocsánatkérési tevékenységünkről, ha figyelmen kívül hagynánk a hatását fokozó vagy az azt csökkentő elemeket. Saját vizsgálataim azt igazolják, hogy nem csupán a situációk jellemzőihez alkalmazkodik használatuk igen érzékenyen, de szoros összefüggés fedezhető fel az egyes stratégiatípusok és a velük megjelenő fokozók és lefokozók között. (E témával külön dolgozatban foglalkozom.)

3. A magyar bocsánatkérési stratégiák

A nyelvi anyag elemzésekor abból a feltevésből indultam ki, hogy a magyarok bocsánatkérési viselkedése leírható a már több nyelvre alkalmasnak bizonyult klasszifikáció segítségével. Ez többé-kevésbé be is igazolódott: általában könnyen azonosítható stratégiaegyüttesekkel találkoztam. Ezt a tényt ismételten azért emelem ki, mert az általam ismert munkák az egyes bocsánatkérési módok előfordulására helyezik a hangsúlyt, összekapcsolódásukkal nemigen foglalkoznak, holott elváltva fordul elő az, hogy a lehetőségek közül csak eggyel élünk: *Ne haragudj! / de elfelejtettem, / de ha most van negyed órád, szívesen átnézem.* (1.b + 2.b + 4); *Jaj! Bocsánat, / az én hibám, /ma egy kicsit szétszórt vagyok. / Rögtön hozom.* 1.c + 2.a + 2.b + 4; *Igazán sajnálom, / de esküszöm. / véletlen volt.* (1.a + 2.d) *Jaj! Szent Isten! Nem akartam, / de igazán! Ne haragudj! / Nem vettem észre. Hogy tehetném jóvá?:* 2.d + 1.b + 2.b + 4.

Kisebb változtatásra három esetben kényszerültem. Nem nagy számban ugyan, de találtam bocsánatkérés gyanánt a beszélő szégyenét, zavarát kifejező megnyilvánulásokat: *nagyon rösteltem magam; a pófámról sül le a bőr; rettenetesen zavarban vagyok; azt sem tudom, mit mondjak.* Ezeket még a sajnálatkifejezésnél is erősebb fokúnak tekintem, s az 1.a.a csoportot hoztam létre a számukra. (Teljesen eltérő kóddal azért nem láttam el őket, hogy rendszerem harmonizáljon az összevetés alapjául szolgáló felmérésekkel.) A 4. stratégiát „a hiba kijavítása, jóvátétele” elnevezéssel valamivel szélesebbé tettem, mert B gyakran ajánlott fel kárvallott partnerének valamifajta kárpótást: *A kávé az étterem ajándéka.* Mivel a kérdőívet úgy állítottam össze, hogy adatközlőim ki kerülhették a bocsánatkérést, ha úgy érezték, valamilyen okból nem szükséges azt megtenniük, fel kellett vennem a beszédaktus hiányát jelölő kategóriát is. Ilyenkor (főként az 5.a, 5.c, és 7. szituációkban) semmit nem mondtak, vagy lefokozó eszközökkel megkérdőjelezték meg a hibájukat: *Miért ilyen hülyén állt ide?*

Szólnom kell még az IFID három kategóriájának elválasztásáról, arról, mely formákat melyik típusnak feleltettem meg. Az 1.a-hoz a *sajnálom, sajnós, sajna* alakokat rendeltem, az 1.b típushoz, azaz a megbocsátás kéréséhez a hallgatóhoz forduló, nagyrészt felszólító módú kifejezéseket – *bocsásson meg, ne haragudj(on), meg tud bocsátani?* –, az 1.c alkategóriát pedig a *bocsánatot kérek, elnézést kérek* performatív szerkezetek és változataik (*bocsánat, bocsi, bocsika, bocsesz, elnézést* stb.) alkotják. (Az egyéb formai jellemzőket a 3.3. alfejezetben vizsgálom.)

3.1 Az IFID-stratégiák a magyarok bocsánatkérésében

3.1.1 Az IFID-stratégiák és a szituációk szociopragmatikai tényezői

A legtöbbit az egyes stratégiákról leggyakoribb és legritkább feltűnéseik árulnak el, ezért a továbbiakban az IFID-stratégiák csúcspontjain keresztül igyekszem feltárni előfordulásuk és az egyes helyzetek szociopragmatikai tényezői közötti összefüggéseket. Amint az a 2. táblázatból látszik, az explicit bocsánatkérési módok – a 4. kivételével – minden helyzetben meghatározták a kérdőívet kitöltők nyelvi viselkedését. (B jogos cselekedetének viselkedésmódosító funkciójával ebben a dolgozatban nem foglalkozom.)

IFID-stratégiákkal legmagasabb százalékban az 5.b szituációban kértek bocsánatot adatközlőim (93,63%), amikor is a nyelvi viselkedésüket meghatározó kétfajta tényezőgyűttes minden eleme az 1. táblázat alapján valamelyik szélső értékhez áll közel: a köztük és a partnerük közötti társadalmi távolság nagy, a meghittség foka mindössze 1,05, H-val szemben – leendő főnökükről lévén szó – alávett helyzetben vannak (státusuk: 1), sőt a fél óras késést is elég súlyos vétkeknek ítélték (2,88). A pincéri szerepben (3. szit.) a hatalmi viszonyok vélt kiegyenlítődéssel (2,11), a hiba kisebbedésével (2,27) egyenes arányban csökkentek a közvetlen bocsánatkérések (84,56%). Hogy a külső (társadalmi), avagy belső kontextuális jellemzők befolyásolják-e jobban az IFID-ek alkalmazását, nehéz eldönteni. Az előbbieket meghatározó szerepét több látványos változás is alátámasztja: az 5. szituációnak közeli, baráti viszonyt jelölő változatában (meghittség: 2,83) például mintegy 30%-kal csappantak meg az IFID-stratégiák az 5.b-hez képest (meghittség: 1,05), a két fél ismeretlenségét szimbolizáló 3. szituációval (meghittség: 1,16) összehasonlítva pedig 20%-kal. (Az a furcsának tetsző tény, hogy az 5. helyzet változataiban még a félórás késés súlyát is másképp ítélték meg az adatközlők, [1. tábla] ugyancsak a szociális tényező nem elenyésző szerepét igazolja.) A társadalmi faktorok ennek ellenére sem tekinthetők kizárólagos IFID-stratégiát csökkentő-növelő elemeknek, amire a 7. szituáció viszonylag magas adatai (79,1%) utalnak. A két fél viszonya itt majdnem megegyezik az 5.a-ban tapasztaltakkal, következésképpen az emelkedést a kár súlyosbodása eredményezhette. (Ez így is van: a váza eltérése a „kárlistán” elég magas, 2,44-es minősítést kapott.)

2. táblázat: A fő IFID-stratégiák százalékban

		IFID				összes IFID (ismétlések nélkül)	ismétlés	mindenféle str. hiánya
		1.a.a szégyen	1.a sajnálát	1.b megbocsá- tás kérése	1.c bocsánat			
1. szit. házi f.		2,72	4,54	60	22,72	82,8	7,2	–
*2. szit. könyv		2,72	20,09	11,8	40,9	68,3	7,2	–
*3. szit. pincér		–	16,36	10,9	59,09	84,56	1,8	0,8
*4. szit. kolléga		–	13,63	27,27	8,18	49	0,9	3,33
5. szit. késés	*a	2,72	7,27	33,63	29,09	65,52	7,2	4,1
	b	6,36	23,63	10,9	64,54	93,63	11,8	–
	*c	–	9,09	15,45	47,27	70	1,8	5,8
*6. szit. autó		0,9	22,72	20,9	28,18	65,5	7,2	1,6
7. szit. váza		7,27	26,36	36,36	28,18	79,1	19,1	4,1

A fenti mozgások summázataként azt mondhatjuk, hogy kisebb vagy közepes bosszúságot okozván B kevésbé érzi kötelező érvényűnek azt, hogy a közvetlen formák valamelyikével kérjen bocsánatot a vele közeli vagy baráti kapcsolatban levő H-tól. Ha ellenben súlyosabban vétkezik ellene

– a további jó viszony fenntartása érdekében is – komolyabb gesztusokat tesz partnerének, vállalja a nagyobb arcvesztéssel járó stratégiákat is. Ilyenkor mintha éppen az ismeretlenség vetné vissza az IFID-stratégiákat: a 6. szituációban a parkoló autó meghúzásakor (kár: 2,44) például jóval visszafogottabban fejezték ki magukat, csupán 65,5%-ban kértek explicit módon bocsánatot.

A táblázatban még két adat hívja fel magára a figyelmet. Egyrészt a baráti viszonyt szimbolizáló 5.a és a B hatalmát jelentő 5.c helyzetekben regisztrált majdnem azonos arányok (65,52% – 70%). Az utóbbi esetben B-t feltehetőleg társadalmi fölényének tudata (státusa: 2,88) ösztönzi arra, hogy különösebb arcvesztés nélkül, könnyedén oldja meg a helyzetet az alacsonyabb státusú H-val szemben. De mivel magyarítható az 1. szituáció harmadik legmagasabb száma (82,8%)? B „megalázkodása” itt ugyanis nem lenne indokolt: a társadalmi távolsága a hallgatóval ideális (2. se túl közel, se túl távol nincsenek egymástól), sőt a tudás birtokában, idősebb is lévén enyhe fölényt érez (2,66), a véték nem számottevő (1,94). Az IFID-stratégiák meghatározó jelenlétének okát szerintem egyes válfajaik illokúciós erejének eltéréseiben kell keresnünk: ebben a helyzetben nagy hányadukat valószínűsíthetően nem a legerősebb bocsánatkérisi szándékot megjelenítő alakok teszik ki. (A gondolatot a 3.3. alfejezet fejti ki.)

3.2. A magyarok IFID-stratégiai interkulturális összefüggésben

Összehasonlítva az IFID-előfordulásokat a nemzetközi felmérések adataival (3. táblázat), váratlan hasonlóságokat és különbözőségeket fedezhetünk fel. A több évszázados kulturális hatásokból, de leginkább abból a tényből, hogy viselkedésünket zömében a német illem- és etikettkönyvek majdnem változtatás nélküli fordításai, valamint az azok alapján kialakított szabályok irányították, azt várnók, leginkább a német felmérés eredményei állnak közel a magyaréhoz. Ezzel szemben csak a 3., a pincér megnyilvánulását elemző szituációban találunk közeli adatokat (magyar: 84,56%; német: 84%). Többször kértek bocsánatot a magyarok, amikor partnerük autójában okoztak kárt (magyar: 65,5%; német: 52%), de a 4. szituációban is 10%-nál nagyobb az eltérés köztük, s ott is a magyarok javára: magyarok: 49%; német: 37%.

Elgondolkodtató az 5.c helyzetben tapasztalt nagy különbség: míg főnöki pozíciójukban a négy nyelv adatközlői szinte a legelőzékenyebben viselkedtek megvárakoztatott beosztottaikkal az összes helyzet közül, a magyarokkal, mint ahogy ezt láttuk, éppen a társadalmi hierarchiában elfoglalt magasabb státusuk feledtette el azt, hogy bocsánatot kellene kérniük.

3. táblázat: A magyarok összes IFID-stratégiája interkulturális összehasonlításban

szituációk	magyar %	német %	k. francia %	ausztrál angol%	héber %
2. könyv	68,3	81	71	82	77
3. pincér	84,56	84	84	76	70
4. kolléga	49	37	51	61	41
5.a barát	65,52	67	63	72	57
5.c főnök	70	84	92	89	81
6. autó	65,5	52	61	87	76

A különböző nyelvekről szóló adatok leelőhelye: Olshtain, i. m. 166. (A félkövérrel szedett számok az 5%-on belüli egyezéseket, a dőltek a 10%-nál nagyobb eltéréseket jelölik.)

A félkövérrel szedett számok azt jelzik, a legharmonikusabban a kanadai franciákkal oldanánk meg a szóban forgó konfliktushelyezeteinket. Az ausztrálokkal való interakcióinkban ellenben

az a képzetünk támadna, hogy valamivel többször kérnek bocsánatot, mint mi (2., 4., 5.a, 5.c, 6. szituációk), a héber anyanyelvűekkel kommunikálván pedig részben alig tűnne fel, hogy partnereink más kultúrából érkezett, egyszer-máskor udvariatlanabbnak ítélnénk, mivel szerintünk elmulasztotta kiengesztelésünket.

Az IFID-stratégiák 3 válfajának százalékos megoszlásáról az idézett Olshain-dolgozat nem nyújt teljes képet, így az általam mért értékeket csupán a német anyaggal tudom összevetni (Vollmer–Olshain 1989). Az adatok hiánya azért sajnálatos, mert amint azt a 4. táblázat sejteti, a számottevő különbségek a nyelvek között inkább az explicit bocsánatkérési módok közötti választásban mutatkoznak meg, mintsem együttes arányukban. Elsőként az tűnik fel, hogy a németek (feltehetőleg az angolul beszélők is) jóval gyakrabban követik meg partnerüket a sajnálatuk kifejezésével, mint mi. Szinte teljesen megegyező mértékben mindössze pincérként választanák ezt a bocsánatkérési módot: németek: 18,5%, magyarok: 18,9%. (Náluk ez a legalacsonyabb jelenléte.) Az 1.a stratégia meghatározó voltából adódóan jelentős különbségek keletkeznek az 1.b és 1.c arányaiban is. A németeknél a második legfontosabb stratégiának – a pincér-szituáció kivételével – a megbocsátás kérése (1.b) tekinthető. Mivel alig fordul elő 1.c-hez tartozó alak (*Ich entschuldige mich; Ich möchte mich bei Dir/Ihnen entschuldigen für...*), az IFID-bocsánatkéréseket nagyrészt az 1.a és 1.b alkategóriák alkotják. A magyaroknál ezzel szemben a sajnálatkifejezés hangsúlyos szerepén a megbocsátás kérése (1.b) és a bocsánatkérés (1.c) osztozkodnak, így a 3 stratégia használatának arányosabb rendszere jön ugyan létre, de ebben az 1.a stratégiának mindig a legkisebb hányad jut.

4. táblázat: A magyarok IFID-stratégiáinak megoszlása a német adatokkal összevetve

szituációk	1.a sajnálat		1.b megbocsátás kérése		1.c bocsánatkérés	
	magyar	német	magyar	német	magyar	német
2. könyv	20,9	75,3	11,8	22,8	40,9	1,9
3. pincér	16,36	18,5	10,9	76,2	59,09	5,3
4. kolléga	13,63	60	27,27	32	8,18	8
5.a késés	7,27	67,2	33,63	32,8	29,09	–
5.c késés	9,09	44	15,45	54,2	47,27	1,8
6. autó	22,72	69,5	20,9	29,5	28,18	1

Az adatok lelhelye: Vollmer és Olshain i. m. 210. (A félkövérrel szedett számok a 10%-on belüli egyezéseket, a dőltet a 20%-nál nagyobb eltéréseket jelölik.)

Csak megemlítem, hogy az egyes IFID-stratégiák használatának imént tapasztalt eltolódása a különböző nyelvekben több megoldandó fordítási kérdést vet fel. Hogy csak a legalapvetőbbet említsem: ragaszkodjanak-e a fordítók az eredeti megnyilatkozásokhoz, s a *sajnálom* alakot használják-e azokban a helyzetekben, amelyekben a magyarul beszélő más – gyengébb vagy erősebb – illokúciós erejű stratégiát alkalmazna? A problémára Tótfalusi István is utal (1998: 415).

3. 3 A fő IFID-kategóriák formai-szociopragmatikai összefüggései

Az IFID-stratégiák egymáshoz viszonyított előfordulásának birtokában már használati szabályaik és formai jellemzőik pontosabb összefüggései is feltárhatók. Ha ugyanis ismerjük az alkategóriák egymáshoz viszonyított arányát (5. tábla), illetve a hozzájuk rendelhető összes alakváltozatot (6. tábla), megállapítható, hogy milyen szociopragmatikai tényezők mellett mely formák megjelenése valószínűsíthető. A kétféle szempont, a pragmatikai és nyelvészeti ötvözése válasszal szolgálhat arra

a dolgozatomban elején feltett kérdésre is, hogy a látszólag szinonim bocsánatkéresi formáknak vannak-e elkülöníthető használati szabályaik.

1.a.a A szégyen kifejezése

Ritka, a B érzelmeit leginkább feltáró, a legnagyobb arcvesztést jelentő forma, ezért igazán nyomós belső kontextuális okok, mégpedig súlyos hibák hívják elő, kövessük el őket velünk közeli kapcsolatban álló hallgatónal szemben (7. szit.), avagy tőlünk magasabb státusban lévővel szemben (5.b). A beszélők eltökélt bocsánatkéresi szándékát igazolja az is, hogy határozói fokozó elem nélkül szinte nem is éltek vele: *nagyon, rettenetesen, rémesen, szörnyen szégyellem magam* (6. tábla).

1.a A sajnálat kifejezése

Legtipikusabb megjelenítője a *sajnálom* performatívum. Már tudjuk, hogy más nyelvekhez képest jóval gyéribben alkalmazott stratégia. A pragmatikai összetevőiket tekintve „kritikusabb” helyzetekben (H-nak nagyobb kárt okozó 4., 6., 7. szit.) várható megjelenése, bár akkor sem sűrűn, hisz a magyar adatközlőknel legmagasabb aránya mindössze 38,6% a 6. szituációban. Rövidített formája, a *sajnos* (a gimnazisták kérdőívében találtam *sajna* alakváltozatot is) személytelensége miatt kisebb arcvesztéssel jár, így a jelentéktlenebb vétet jelentő 2. helyzetben találkoztam vele nagyobb számban. A 6. táblázatból az is jól látszik, hogy a határozói fokozó elemek (*nagyon, borzasztóan, rettenetesen, szörnyen*) a társadalmi és belső kontextuális jellemzők függvényében kapcsolhatók hozzá.

5. táblázat: Az IFID-stratégiák egymáshoz viszonyított aránya (n, %)

		1. házi f.	2. könyv	3. pincér	4. kolléga	5.a késés	5.b késés	5.c késés	6. autó	7. váza
	össz. n	101	84	95	54	80	111	79	88	107
szégyen	n	3	3	–	–	3	7	–	1	8
	%	2,9	3,57	–	–	3,75	6,3	–	1,1	7,17
sajnálat	n	5	23	18	15	8	20	10	34	29
	%	4,95	27,4	18,9	27,7	10	18	12,65	38,6	27,1
megbocsátás kérése	n	66	13	12	30	37	12	17	22	39
	%	65,3	15,5	12,6	55,5	46,2	10,8	21,5	25	36,4
bocsánat	n	27	45	65	9	32	72	52	31	31
	%	26,7	53,6	68,4	16,7	40	64,9	65,8	35,2	29

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb, a dőlttel a legalacsonyabb százalékot jelölik a szituációkon belül.)

1.b A megbocsátás kérése

Az egyik leggyakoribb IFID-stratégia. A 6. táblázatban az ide sorolt alakok – *bocsáss/on meg, ne haragudj/on* – közel egyenlő mértékű használata helyett az utóbbi túlsúlyát tapasztaljuk. Az érintett szituációk sajátosságai azt valószínűsítik, hogy a *ne haragudj/on* -t főként akkor részesítjük előnyben, ha a H-val való kapcsolatunk zökkenőmentessége érdekében bocsánatkéresi szándékunkat egyértelműen ki akarjuk fejezni, de az elkövetett hiba nem indokol túl nagy arcvesztéset okozó viselkedést. Jellegzetes e tekintetben a legsűrűbb jelenlétét mutató 1. szituáció (101 n-ből 59-szer: 63,53%), amikor is a felek távolsága sem nem közeli, sem nem távoli (meghittség: 2), a társadalmi hierarchiában közel azonos szinten helyezkednek el, s a B által elkövetett vétet közepesnek mondható. Külön figyelmet érdemel 4. szituációbeli meghatározó funkciója (55-ből 30-szor: 55,5%). A belső kontextuális tényezők miatt – H kiérdemelte B kritikáját – az adatközlők a leg-

str.	forma	1. szit. házi	2. szit. könyv	3. szit. pincér	4. szit. kolléga	5.a késés	5.b késés	5.c késés	6. szit. autó	7. szit. váza	összes n
1.c	<i>bocsánatot kérek</i>	2	–	2	–	–	–	2	2	1	9
	<i>bocsánatot kérek + fokozó</i>	–	–	–	2	–	–	–	–	–	2
	<i>bocsánatot szeretnék kérni</i>	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	<i>bocsánat</i>	3	8	8	2	3	3	4	6	7	48
	<i>fokozó (ezer) bocsánat</i>	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
	<i>bocs</i>	13	–	–	4	20	–	–	–	9	46
	<i>bocsi</i>	5	–	–	–	7	–	1	–	5	18
	<i>bocsika</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
<i>bocsesz</i>	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
	<i>elnézést kérek</i>	–	13	6	–	1	29	10	4	5	72
	<i>elnézést</i>	4	20	32	1	–	29	27	15	2	126
	<i>elnézést kérek + fokozó</i>	–	3	15	–	–	9	8	3	–	38
	<i>elnézést szeretnék kérni</i>	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
	<i>nem tudom, hogy kérhetnék bocsánatot</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
	<i>sorry</i>	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
	<i>pardon</i>	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
<i>ha most eltekint</i>	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	
összes n szit. belül		101	84	95	54	80	111	79	88	107	

*magázó: ** tegező

A két alakzat megoszlásának tükrében feltehetjük a kérdést, hogy a magyar nyelvre vonatkoztatva helytálló-e a kategória elnevezése, hiszen az esetek többségében nem megbocsátást kérünk hallgatóinktól, hanem azt szeretnénk elérni, hogy **ne haragudjon**, vagyis felénk irányuló negatív érzelmének, haragjának megszűntét akarjuk elérni.

1.c Bocsánatkérés

Két performatívumból, a *bocsánatot kérek* és az *elnézést kérek* formákból álló kategória, mely akkor ér el kimagasló értékeket, ha az interakciókban részt vevők között nagyobb a társadalmi távolság, hatalmi viszonyuk valamelyik fél előnyére vagy hátrányára aszimmetrikus, illetve a B által okozott vétség kicsi, legfeljebb közepesen súlyos, azaz a 3. (68,4%), az 5.c (65,82) szituációkban. A két ide tartozó alak eltérő számadatai (6. tábla) azonban a megállapítás finomítását teszik szükségessé. Az *elnézést kérek*, valamint rövidebb változatát: az *elnézést* valóban nagyrészt a leírt szocio-pragmatikai feltételek mellett használjuk (3., 5.b, 5.c szit.). Az 5.b-ben megítélésem szerint inkább az önmaguknak – és nem a megvárakoztatott főnöküknek – okozott kárt érezték súlyosnak (2,88), így a forma sűrű használata nem mond ellent a két fél szociális távolságáról mondottaknak. A *bocsánatot kérek*, *bocsánat* az 5.a, 1. és a 7. helyzetekben gyakoribb, amikor is B és H viszonya közelebbi. Könnyedebb voltát, familiáris jellegét támasztják alá kicsinyítő és egyéb képzős alakváltozatai

(*bocs, bocsai, bocsika, bocsesz*), melyekkel leginkább a jelen munkámban nem idézett fiatalabb korosztályú adatközlők éltek.

A szituációk paraméterei (jelentéktelen vagy közepes súlyú hibák, a két fél közötti társadalmi távolságnak szinte minden lehetséges változata), a két forma változatos megjelenésmódja (teljes, illetve rövid alakok, egyéb származékok) egyben magyarázatot adnak arra is, hogy miért válhatott e stratégia a bocsánatkérés legáltalánosabb, konvencionizálódott módjává, mellyel sokkal inkább a társadalmi előírásoknak felelünk meg, mint ősziinte megbánásunkat fejezzük ki.

4. Egyéb stratégiák

A felelősség felvállalása (2. stratégia). Az idézett CCSARP-tanulmányok a második legjelentősebb stratégiaként tartják számon, s ez a négy vizsgált nyelv magas százalékainak tükrében (Olshtain i. m. 168–70) helytálló következtetés. A magyaroknál alkalmazásában két lényeges eltérés hívja fel magára a figyelmet (7. tábla). Egyfelől jóval ritkábban, mondhatjuk úgy, visszafogottabban éltek vele, kiváltképpen akkor, ha az okozott anyagi kár nagy volt (6., 7. szit.). A héber nyelvűek kivételével a parkoló autót meghúzó külföldieknek több mint fele fejezte ki valamiképpen felelősségét a 2. stratégia altípusainak valamelyikével: héber: 41%; ausztrál angol: 69%, francia: 54%, német: 77% (Olshtain i. m. 168). Ugyanebben a helyzetben a magyaroknak mindössze 29%-a tett így, a 7.-ben még ennél is kevesebben (19,9%). Hasonlóságot a kisebb vétket jelentő 2. szituációban fedezhetünk fel: magyarok: 84,5%; ausztrál angol: 95%; német: 96%; héber: 96%; francia: 96%.

De még többet árul el nyelvi viselkedésünk pszichés mozgatórugóiról a stratégia egyes altípusainak megoszlása (8. tábla). A három nyelvben (a németről nincs adat) a legsűrűbben a H-t igazoló 2.c (*you are right*), valamint a felelősség egyértelmű felvállalását kifejező 2.a (*it's my fault*) megnyilatkozásokkal éltek, a magyarban ezek aránya viszont elenyészőnek nevezhető. A jelentős eltérések érzékeltetésére csak néhány szám a 2.c (*igazad van*) alak előfordulásából: 2. (könyv) szit.: magyar: –, ausztrál angol: 95%, héber: 76%, kanadai francia: 97% (i. m. 170). Nincs ez másképpen a 2.a formával sem. Mi, magyarok még az előbbinél is nehezebben mondjuk ki az *én hibám* mondatot: a külföldi anyag elég magas arányaival (3., 5.a szit.) például egyetlen egy megjelenés sem állítható szembe. (A 6. szituációbeli „kimagasló” 10,9% a három nyelvben a legalacsonyabb érték.) Mint ahogy mind a két a táblázatból látszik, nálunk a felelősség felvállalásának legkedveltebb módja a 2.b alkategória, vagyis a hibát, vétket eredményező hiányosságunk beismerése: *elfelejtetem; kiment a fejemből; fáradt voltam; ügyetlen vagyok* stb.

7. táblázat: Az IFID és egyéb stratégiák előfordulása százalékban

szituációk	összes IFID	2. felelősség felvállalása				3. magyarázat	4. javítás, jóvátétel	
		a.	b.	c.	d.			
1. házi szit.	82,8	–	72,7	–	–	19,1	84,54	
2. könyv szit.	68,3	–	84,5	–	–	9,1	80	
3. pincér szit.	84,56	0,9	35,4	0,9	–	16,36	90,9	
4. kolléga szit.	49	–	–	6,66	13,3	–	0,9	
5. szit. kérés	a	65,52	–	34,5	0,9	1,9	39,1	0,9
	b	93,63	0,9	48,1	–	–	63,6	1,8
	c	70	–	35,4	–	1,9	53,6	3,6
6. autó szit.	65,5	10,9	12,7!	–	5,4	3,6	70,9	
7. váza szit.	79,1	0,9	17,2	1,8	14,5	0,9	50,54	

8. táblázat: Az IFID-ek, valamint a 2. stratégia előfordulása 3 nyelvvél való összevetésben

szit.	IFID				2. felelősség											
	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. franc- ia	2.a: a hiba elismerése (az én hibám)				2.b: a hiányosság beismerése (elfelejtettem)				2.c: a hallgató megerősítése (igazad van)			
	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. franc- ia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. franc- ia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. franc- ia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. franc- ia
2. könyv	68,3	82	77	71	–	–	–	–	84,5	–	11	–	–	95	76	97
3. pincér	84,6	76	70	84	0,9	–	–	–	35,4	–	60	–	0,9	70	–	51
4. kolléga	49	61	41	51	–	31	78	43	–	42	–	30	6,6	–	–	–
5.a késés	65,5	72	57	63	–	26	46	31	34,5	–	–	–	0,9	62	46	48
5.c késés	70	89	81	92	–	–	–	–	34,5	58	56	90	–	–	16	–
6. autó	65,5	87	76	61	10,9	27	19	26	12,7	–	–	–	–	63	62	61

Nem igényel hosszas bizonyítgatást, hogy a stratégián belül ez B számára az egyik legelőnyösebb, közepes arcvesztéssel járó megnyilatkozástípus, hiszen – lehetőleg megbocsátható – emberi gyengeségeire (*elfelejtettem; elaludtam*) hivatkozhat vele. (Az akaratlagosságot tagadó 2.d altípus jelenléte [*nem akartam; nem volt szándékos*] nem számottevő.)

Magyarázkodás (3. stratégia). Olshtain idézett vizsgálatában csak érintőlegesen szól a bocsánatkérésnek erről a módjáról, ami ritkább használatával magyarázható. A héber anyanyelvűeknél például az összes lehetséges előfordulásoknak csak 5%-ában, az ausztrál angoloknál a 4%-ában, a kanadai franciáknál a 10%-ában van jelen (i. m. 164). A magyaroknál ellenben 24,4%-ában, azt is zömében az 5. helyzet teszi ki. Némi öniróniával kijelenthetjük, hogy a magyarban a késéskor alkalmazott legszokványosabb önmentegető stratégia: nem különösebb képzelőerőről téve tanúbizonyságot nagy arányban magyarázunk, főként a közlekedést okolva: *a Flórián téri felüljáró felújítása miatt hatalmas a dugó...; Baleset miatt dugóba kerültem...; Nem jött a busz.*

A hiba kijavításának, jóvátételének felajánlása (4. stratégia). Az általam ismert munkák – gyér volta miatt – csak megemlítik, a magyar anyagban viszont nem elhanyagolható a jelenléte. Alátámasztva szituációfüggő jellegét, a lehetséges helyzetekben (1., 2., 3., 6. szit.) az IFID-stratégiákkal azonos súlyú, legtöbbször azokkal társuló bocsánatkérési mód. Pincéreként adatközlőim (3. szit.) például 90,9%-ban a következőképpen biztosították a vendéget a hiba kijavításáról: *mindjárt/azonnal/máris/rögtön hozom, amit rendelt; pillanatokon belül kihozom; öt perc türelmét, és hozzuk...* Nyelvi szempontból tüzetesebb vizsgálatokat azért nem kíván, mert nem konvencionálódott, a pillanat ihlette megnyilatkozásokról van szó.

5. Stratégiaegyüttesek

Mint ahogy ezt láttuk, bocsánatkérési tevékenységünk fő sajátja, hogy legritkább esetben elégszünk meg egyfajta stratégia alkalmazásával, vagyis a domináns IFID-típusba tartozó megnyilatkozások a szituációk szociopragmatikai jellemzőitől függően a másik 3 stratégiafüggő alakkal egészítjük ki. (Az 5., ígéret a hiba jövőbeli elkerülésére elnevezéssel illetett típusba sorolható alakkal [*Máskor nem fordul elő*] elvéve találkoztam.)

Részvizsgálataim összegzéseként – az 5., 6., 7. táblázat adataira támaszkodva – az alábbiakban azt veszem sorra, milyen bocsánatkérési stratégiák, illetve azoknak mely válfajai a leggyakoribbak az általam vizsgált szituációkban.

1. (házi f.) szituáció: magas IFID (1.b) + 2.b + 4.: *Ne haragudj, de teljesen kiment a fejemből, holnapra megcsinálom. Jó?*
2. (könyv)szituáció: közepesen magas IFID (1.c) + 2.b + 4.: *Elnézést kérek, tanár úr. Elfelejtettem, de ha szükséges, visszamegyek érte.*
3. (pincér)szituáció: magas IFID (1.c) + 4.: *Elnézést kérek. Rögtön hozom a teát és túrótortát.*
4. (kolléga)szituáció: alacsony IFID (1.b) + 2.d: *Ne haragudj, nem akartam problémát okozni.*
- 5.a (késés)szituáció: közepesen magas IFID (1.b/1.c) + 2.b + 3.: *Ne haragudj/bocsánatot, de későn indultam, meg dugóba is kerültem.*
- 5.b (késés)szituáció: nagyon magas IFID (1.c) + 3.: *Elnézést kérek, baleset történt, a rendőrök elterelték a forgalmat.*
- 5.c (késés)szituáció: magas IFID (1.c) + 3.: *Elnézést kérek a késésért, de haszontalan tárgyalásom volt.*
6. (autó)szituáció: közepesen magas IFID (1.a/1.c) + 4.: *Nagyon sajnálom/elnézést kérek, természetesen a biztosítóm kifizeti a kárát.*
7. (váza)szituáció: magas IFID (1.b/1.c/1.a) + (2.b) + 4.: *Ne haragudj/elnézést kérek/rettenesen sajnálom. Hogy én milyen ügyetlen vagyok! Hogyan tehetném jóvá?*

6. Összegzés

A kérdőívvel nyert adatok feldolgozása – eredeti célkitűzéseimnek megfelelően – az alábbi általános következtetések levonását is lehetővé teszi. A magyarban fellelhetők mindazok a bocsánatkérési stratégiák, melyek a más nyelvekhez, kultúrákhoz tartozók viselkedését jellemzi, előfordulási gyakoriságuk sem mutat számottevő mennyiségi eltérést az összetett nyelvekhez viszonyítva. Használatukat azonban az univerzális jegyek mellett a beszélőközösségünk által kialakított, követett normák is meghatározzák. Ezek a szabályok a szituációk szociopragmatikai tényezőitől függően jelölik ki azokat a stratégiatípusokat, melyeknek illokúciós ereje megfelel a beszélőtől elvárt arcvesztés, illetve a hallgatót megillető elégtétel mértékének. Így meglehetősen tagolt, a formai változatok tekintetében gazdag rendszer áll a rendelkezésünkre, melynek megvannak a jól körvonalazható sajátosságai. Hogy csak a legfőbbeket említsem:

- Az ismert IFID-stratégiákon kívül létezik egy erősebb, a beszélő szégyenét kifejező alakot (1.a.a).
- Az 1.a. sajnálatot kifejező stratégia háttérbe szorul, átadva a helyét a megbocsátást kérő (1.b), illetve a bocsánatkérés (1.c) kategóriákat alkotó alakoknak.
- Bár a tüzetes vizsgálatok azt mutatták, hogy az egyes stratégiák nem kényszeríthetők túl szigorú használati szabályok közé, az megállapítható, hogy az általánosabb szociopragmatikai jellemzőkkel bíró szituációkban (kisebb vagy közepes hiba, a távolítól a meghittig terjedő kapcsolatok) az 1.c, a valamelyik vagy mindkét tényezőt tekintve szélső értéket mutatókban (legalább közepes vagy annál súlyosabb hiba és a felek közeli kapcsolata) pedig inkább az 1.b, kisebb arányban az 1.a, 1.a.a stratégiák megjelenése várható.
- A 2., felelősséget felvállaló stratégia ritkább jelenléte, altípusainak megoszlása, jelesül a 2.a hiánya, a 2.b viszonylag magas aránya azt jelzi, hogy a magyarok nem szívesen vállalják fel tetteikért közvetlenül a felelősséget, kiváltképpen ódkodnak annak egyértelmű kifejezésétől. Nagy valószínűséggel felajánlják ezzel szemben az okozott kár megjavítását, tettük jóvátételét (4. stratégia). A magyaródkodást szintén gyakrabban választják, mint az összetetés alapjául szolgáló nyelveket beszélők, kiváltképpen késés esetén.

SZAKIRODALOM

- Allan, K. 1986. *Linguistic Meaning*. Vol. 2. Routledge and Kegan Paul, London.
- Austin, J. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bach, K. – Harnish, R. M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Blum-Kulka, Sh. – E. Olshtain 1984. Request and Apologies. *Applied Linguistics*. Vol. 5. 3. 206–13.
- Blum-Kulka, Sh. – J. House 1989. *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey.
- Brown, P. – Levinson, S. 1978. Universals of language usage: Politeness phenomena. In: Goody, E. (ed.): *Questions and politeness*. Cambridge. CUP. (Pp. 56–324).
- Faerch, C. – Kasper, G. 1984. Pragmatic knowledge: Rules and procedures. *Applied linguistics*. 5. 214–25.
- Fraser, B. 1981. On apologizing. In: F. Coulmas (ed.): *Conversational Routine*. The Hague: Mouton.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of pragmatics*. London, New York. Longman.
- Olshtain, E. – Cohen, A.D. 1983. Apology: A speech act set. In: Wolfson, N. – Judd, E. (eds.): *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA: Newbury House.
- Olshtain, E. – Weinbach, L. 1987. Complaints: A study of speech act behavior among native and non-native speakers of Hebrew. In: M.B. Papi – J. Verschuere (eds.): *The pragmatic perspective: Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Benjamins. Amsterdam.
- Olshtain, E. 1989. Apologies across languages. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 155–73.
- Rintell, E.M. – Mitchell, J. C. 1989. Studying Requests and Apologies: An Inquiry into Method. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 248–71.
- Searle, J. R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, Mind and Knowledge*. University of Minnesota Press. Minneapolis, MN.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Nyr*. 124: 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk német magyarul? *Nyr*. 124: 204–19.
- Tótfalusi István 1998. „Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat?”. *Nyr*. 120: 403–17.
- Vollmer, H. J. – E. Olshtain 1989. The language of Apologies in German. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 197–218.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

How to be sorry in Hungarian

This paper, based on a linguistic corpus elicited from 120 subjects with a discourse-complementation questionnaire, undertakes three tasks. 1. Partly on the basis of results of experiments conducted abroad, and partly on the basis of her own research, the author gives a pragmatic description of apologizing in Hungarian: she defines the individual types of strategy, lists the appropriate forms going with each, and explores the connections between their frequency of occurrence and social as well as internal contextual factors of the relevant situations. 2. She describes the differences in the use of apparently synonymous forms. 3. Comparing her results with those of international investigations, she points out specificities of the behaviour of the Hungarian community of speakers with respect to this speech act.

Hány esetük van a magyar főneveknek?

Az utóbbi ötven év munkái alapján erre a kérdésre különbözőképpen válaszolhatunk. Benkő Loránd és Kálmán Béla középiskolai nyelvtana (1953: 104, 109–14) a birtokos jelző ragját, a tárgyragot, a határozóragokat és a részeshatározóragot nevezi meg, s ezek alapján 19 esetet különíthetünk el. (A szerzők mondatrészek szerint mutatják be a ragokat, az *eset* szó nem fordul elő.) K. E. Majtinszkaja orosz nyelvű magyar nyelvtanában (1955: 143) 22 eset van. Ezek közül 16 teljes értékű eset (birtokos eset nincs), 2 eset új, 2 eset kihalófélben van, kettő pedig esetre emlékeztető képződmény. A MMNYR. I.-ben (1961: 283) Tompa József táblázata 28 esetet tartalmaz. Antal László az ugyanebben az évben megjelent NyTudÉrt. 29. sz.-ban (51) 17-re redukálja a magyar főnevek eseteinek számát. A Rácz Endre szerkesztette egyetemi tankönyvben (1968: 197–9) Velcsov Mártonné 22 esetet sorol fel. Fenyvesi Anna a Hungarian c. angol nyelvű magyar nyelvtanban (1998: 192) 27 esetet különböztet meg, birtokos eset nincs köztük. Kiefer Ferenc (1998: 201) arra az eredményre jut, hogy a magyarban 18 esetraggal kell számolnunk (közöttük nincs birtokos eset), hozzátéve, hogy „még mindig nem lehetünk biztosak abban, hogy a kiszűrt elemek után megmaradt 18 elem valóban esetrag-e”. A Str.Morf.-ban (2000: 580) minden kiegészítő megjegyzés nélkül ugyanazt a 18 esetet sorolja fel, azzal a különbséggel, hogy az *essivus-formális* terminust *superessivusra (emberül)* változtatta. Balogh Judit a MGr.-ban (2000: 203–4) más felsorolásban ugyanazokat az eseteket nevezi meg, mint Kiefer Ferenc, azzal a különbséggel, hogy nála a főneveknek van még képzőszerű ragokkal képzett 5 periférikus esete. Forgács Tamás (2001: 145–7) német nyelvű magyar nyelvtanának esetei sorrendjüktől eltekintve megegyeznek Balogh Judit 23 főnévi esetével, azzal az eltéréssel, hogy az utolsó ötről megjegyzi, hogy egyes nyelvtanokban képzésük alapján a határozószókhöz sorolják őket.

1. Mi az eset, mi az esetrag? A fent említett szerzők közül az esetek és az esetragok meghatározásával a legalaposabban és a legbonyolultabban Kiefer Ferenc foglalkozik. Módszere az, hogy különböző kritériumokat nevez meg, amelyekről sorra megállapítja, hogy nem egészen megfelelőek, s végül eljut az általa legmegfelelőbbnek tartott kritériumhoz. Vegyük sorra ezeket egy kis kiegészítéssel a Str.Morf. alapján. 1) Az esetrag olyan névszói toldalék, amely után nem állhat más toldalék (578) meghatározás szerint a *nagy-on*, *magyar-ul* névszóból képzett határozószók képzője után sem állhat más toldalék, mégsem esetragok, mivel a határozószókat nem lehet ragozni. Ezt kiegészítem azzal, hogy az oroszban a határozatlan névmások esetragjai után mindig van más toldalék: *кто-мо* 'valaki', *кого-мо* 'vkit', *кому-мо* 'vkinek'. 2) Az esetrag olyan toldalék, amely szabadon társul (a) névmással, (b) tulajdonnévvel, (c) melléknévvvel, (d) számnévvvel, (e) jelekkel és (f) társulási képessége független a főnév jelentésétől. Kiefer megállapítja, hogy ez a kritérium sem teljesen megbízható. A *Lajosul*-t én *jellel jelölném. A *Lajosként mutatkozott be* pedig elfogadható. 3) Az esetrag főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül (581). Számos képző is főnevet ad eredményül: *asztal-os*. Továbbá az esetrag nemcsak főnevekhez járul. 4) Egy toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha alkalmas esetviszony kifejezésére (583). A birtokos eset esetviszonyt fejez ki, ennek ellenére legújabb nyelvtanaink mind kiiktatták ezt az esetet a magyar főnevek paradigma-sorából. Kiefer meg is jegyzi (583), hogy ez a kritérium „azonban nem állítja, hogy az esetraggal ellátott főnév bármely mondatban szükségszerűen vonzata az igének”. Így megszületik a 5) kritérium: Egy toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha előfordul valamely vonzatkeretben (583). Eszerint az alanyeset zérói nem esetet jelölnek, mert az alanyeset nem vonzata az igének. Az ige szótagi jelentését ugyanis a legelvontabban (számtól, személytől, időtől, módtól stb. függetlenül) a főnévi igenév nevezi meg. Mondhatjuk például azt, hogy *írni vmit, vmivel, vhol, vmikor, vmiért, vkinek*, de azt nem mondhatjuk: **írni ki/mi*. Ez nyelvi bizonyítéka annak, hogy az alanyesetben álló főnév nem lehet vonzata semmilyen igének. 6) „Minden főnév módosítható melléknévi jelzővel és vonatkozó mellékmondattal. Ha tehát egy toldalékolt főnév nem módosítható, akkor a toldalék nem lehet esetrag”. Ez a meghatározás a 2-es kritériummal ellentétben csak a főnevekre korlátozza

az esetrag fogalmát. Továbbá a birtokos esetben álló főnevet is módosíthatjuk jelzővel, mégpedig ige nélküli mondatokban is: *Új könyvemnek a borítólapja nem szép*. Végül megszületik az **esetrag definíciója**: Valamely toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha a vele toldalékolt főnév lekötheti az igeinek valamely szempontjából is meghatározott vonzatát (284). A probléma itt elsősorban az, hogy a tárgyatlan igeeknek, a kopuláknak nincs vonzatuk, valamint sem a birtokos eset, sem az alanyeset nem vonzata az igeinek. A melléeknek, számnevek esetragjai pedig a főnevek esetragjaival egyeznek meg: *Csizmában, az újban, ment táncolni*. Megállapíthatjuk, hogy Kiefer Ferenc kritériumai közül egyik sem igazán helytálló.

2. A rag és a jel megkülönböztetése. Az ÚMNY.-ban (192) Kiefer Ferenc kijelenti, hogy „a jel és a rag megkülönböztetése magyar sajátosság, más nyelvek nyelvleírasi hagyománya nem ismeri (egyszerűsen **inflexiósnak** szokták nevezni a képzőkön kívüli toldalékmorfémákat)”. A Str.Morf.-ban (617) viszont már úgy véli, hogy „a jel és a rag megkülönböztetésére nem rendelkezünk megfelelő kritériumokkal, a két fogalom megkülönböztetése tehát nem indokolt”. Az ÚMNY.-ból az **1.5. Jel, rag, képző** c. fejezetet olvasva az az érzésem támadt, hogy a ragozás, a szóképzés és a szóösszetétel összefüggése és különbözősége sem problémamentes. Vö.: „A németben a képző előtt is megjelenhet egy inflexiósnak toldalék (-er, -s), ami arra utal, hogy a ragozás megelőzheti a képzést: *läch+er+lich* 'nevetésges', *hoffnung+s+los* 'reménytelen'. Az angol összetételeknél az előtag többes számban is állhat, ami azt jelenti, hogy a ragozásnak meg kell előznie a szóösszetételt: *system+s+development* 'rendszerfejlesztés', *arm+s+merchant* 'fegyverkereskedő'” (194). Vegyük sorra a problémákat. Először: az angolban az „inflectional suffix” kategóriájába tulajdonképpen csak jelek tartoznak, mivel az angolban ragnak nevezhető morféma nincs, s így most már érthető, hogy Kiefer Ferenc nem választja el a jelet a ragtól. Az oroszban azonban vannak „словообразующие” és „формообразующие суффиксы” 'szó- és formaképzők' meg „флексии” 'flexiók, ragok'. Az orosz formaképzők szinte teljesen megegyeznek a magyar jelekkel. Formaképzője van például a fokozásnak, a főnévi igenévnak, a múlt időnek, a felszólító módnak, a határozói és melléknévi igenévnak. (A magyar nyelvvel foglalkozó munkákban a magyar „jel” orosz megfelelője Majtinszkajánál a főnevek esetében „показатель”, az igeknél „признак”.) Másodsor, a német *lächerlich* esetében semmiféle képzést megelőző ragozásról és ragról nem lehet szó, mivel ez a szó a *Lacher* 'nevető, nevetés' jelentésű főnévből a -lich képzővel létrejött melléknév (vö. *herz-lich*). Harmadszor, úgy tűnik, hogy a összetétel és a szóképzés területén Kiefer megfeledezett az **interfixek** és az **unifixek** (más szóval a kötőhangzók) lehetőségéről, amelyek egy része történetileg valóban rag volt. Interfix két gyökérmorféma között van az oroszban, a németben, és a görög-latin eredetű magyar összetételekben is előfordul: *nap-o-xod* 'gőzhajó', *Arbeit-s-woche* 'munkahét' (az *Arbeit* nőnemű főnév, tehát szó sem lehet arról, hogy itt „a ragozásnak meg kellene előznie a szóösszetételt), *galvan-o-méter* (vö. *galvánelem, galvanizál, bar-o-méter* stb. Az angolban is a többes szám jeléről (formaképzőjéről) lenne jó inkább beszélnünk, mintsem ragról. Az más probléma, hogy a szóösszetételnél egy szónak melyik alakjával képezzük az összetételeket. Az angolban az összetétel első tagja valóban gyakran áll többes számban. A magyarban is előfordul az a látszat, hogy a ragozás megelőzi a szóösszetételt vagy a szóképzést: *lét-re-hoz, lét-re-jön*. A *part-ra-száll-ás* összetett szó alapszava viszont a *partra száll* szó szerkezet. Ezeknek a szavaknak a morfémaelemzésében azonban csak volt ragokról beszélhetünk, amelyeket a német -s- volt birtokos eset ragjához hasonlóan interfixeknek lehetne tekintenünk. A megnyugtató megoldást nehezíti, hogy a *létrehoz, létrejön* szavakat már egybe kell írunk, továbbá az, hogy *Létrehozták a szövetséget?* kérdésre válaszolhatunk úgy, hogy: *Létre*. De ez csak azt bizonyítja, hogy az összetett igeekben az összetétel folyamatában kötelemekek (interfixummá) vált ragok szorosabban tartoznak az első taghoz. Ha az ilyen típusú összetételekben ragozás nélküli ragról beszélnénk, ahogy ez a magyar nyelvtanokban teljesen elfogadott a nem ragozható *szép-en* típusú határozószók esetében, akkor leíró elemzésünk újabb problémával találkozna. Egy szóban lehetne két esetrag is. Vö.: *Én a part-ra-szál-lás-ra szavazok*. Az első -ra nem rag voltát azonban cáfolja *A többség lemondott az azonnali part-ra-szállás-ról – A többség lemondott a part-ról*

való lemászás-ról mondatokban található ragozások összevetése. Megjegyzem, hogy két azonos esetrag megléte egy szóban nem kifogásolható, ha azok valóban esetragok. Erre jó példa az orosz összetett számnevek minkét tagjának a ragozása. Vö. *Погибло пятьдесят солдат / около пятидесяти солдат*. 'Meghalt 50 katona / kb. 50 katona'. Egy szóalakban két különböző jelentésű rag azonban a magyarban is lehetséges [Ha a birtokos személyjelet ragnak tekintjük! Szerk.], például a *beleszeret* ige ragozásakor: *Első látásra belé-d szeret-t-e-m*. A magyar *nagy-ban-i, itt-en-i, ott-an-i* melléknevek képzését sem előzi meg semmiféle ragozás. Ezekben a szavakban sincs rag, hanem melléknevekből és határozószókból ragokkal **homonim** képzőkkel képzünk mellékneveket.

Mindenféle ragot és mindenféle jelet (formaképzőt) igen könnyen és megbízhatóan elhatárolhatunk egymástól és a szóképzőktől. A **ragok** szóalakokat képző morfémák, amelyek szavak közötti viszonyokat egy **paradigma**sor tagjaiként különböző ragozási típusok keretében fejeznek ki. **A rag a szóalak szerkezetének az az eleme, amely a ragozás során esetenként vagy személyenként változik**, mivel a ragok a magyarban esetkategórián belüli eseteket és személykategórián belüli személyeket jelölnek. Az esetragok megváltoztatják a szóalakok szintaktikai környezetét, a személyragok nem. A ragok fő ismérve tehát nem az, hogy azoknak a szó végén kell állniuk.

A jelekből különböző kategóriák paradigmasorát lehet létrehozni, mivel **morfológiai kategóriákat** jelölő szóalakok. Az angolban például egy ilyen igei paradigmasor van: *see 'lát', sees, seeing, saw, seen*. A főnévi paradigmasor pedig így néz ki: *boy, boy's (of the boy), boys, boys' (of the boys)*. A magyarban a többes szám *-k* jele, a többes birtokos *-i* jele, de az összes többi jel is – a képzőkhöz hasonlóan – minden ragozott alakban jelen van. Nyelvtudományunk ballépéseként értékelhetjük a birtokos személyragoknak egy dogma kedvéért birtokos személyjelekké történő átminősítését. Vö. *Lány-a-i-m-mal / lány-a-i-d-dal is találkoztam*. A birtoktöbbséti jel marad, a birtokos személyragok személyenként váltakoznak. Ilyen egyszerű a jel (a formaképző) és a rag megkülönböztetése. Itt emlékeztetem az olvasókat Kiefer Ferenc vélekedésére az ÚMNY-ban (197): „A jel és a rag megkülönböztetése nem alapulhat jelentéstani-funkcionális különbségeken. Marad tehát a pozícióra vonatkozó különbség: a rag lezárja a szó szerkezetét, utána nem állhat más toldalék, a jelet viszont követheti más toldalék. Ez a meghatározás azonban arra kényszerít bennünket, hogy minden egyéb ok híján a birtokos személyragokat birtokos személyjelekké minősítsük át, mivel utánuk még más toldalékok is állhatnak, tehát nem szóalakzáró toldalékok. A birtokos személyragok is szintaktikai viszonyok megjelenítői, tehát szintaktikailag relevánsak, az esetragoktól eltérően azonban szintaktikai szerepük csak főneves szerkezeteken belül nyilvánul meg [...] Mivel a pozícióbeli különbség sem lehet kritérium a jel és a rag megkülönböztetésére, nincs értelme, hogy a kétféle inflexió toldalék között terminológiai különbséget tegyünk. Ennek ellenére – pusztán gyakorlati megfontolásból – a továbbiakban is használni fogjuk a rag és a jel elnevezéseket, de a kettő közt sem funkcióbeli, sem formai különbséget nem teszünk. Mindkettőt inflexió toldaléknak tekintjük”. Talán sikerült meggyőzőnöm az olvasót arról, hogy ami helyes az angolban, nem helyes a magyarban, mivel a nyelvtudomány empirikus és nem racionális tudomány.

3. Lehet-e két különböző esetnek is Ø ragja, vannak-e homonim ragok? A MGr. (49) alapján az egyes szám alanyesetben álló magyar főneveknél 2 zéró morfémát is feltételezhetünk: *könyv-Ø-Ø* (az alanyeset és az egyes szám), az azonban lehetetlen, hogy két különböző esetnek is lehessen zérója vagy azonos hangalakú ragja. Balogh Judit (193) hangsúlyozza, hogy az „eset meghatározásában [...] nem az általa jelölt viszony minősége, hanem az alak az elsőrendűen döntő szempont [...] Ha felvennénk egy *-nak/-nek* genitívust (a *-nak/-nek* datívus mellé), akkor ugyancsak fel kellene vennünk egy Ø ragos genitívust is a Ø ragos nominatívus mellé. Tehát két genitívust, ami önmagában véve abszurdum lenne”. Ehhez több megjegyzés kívánkozik. 1) Ha lehetséges formailag azonos 2 zéró jelentésének a megkülönböztetése egy eseténél, miért lehetetlen ez két különböző eset vonatkozásában? Az oroszban a főneveknek például 6 esetük van. A 'ajtó' ragozási típusú főnevek ezt a hat esetet azonban csak 3 különböző morfémával fejezik ki. (Vö. Nom. *дверь-Ø*, Acc. *дверь-Ø*, Gen. *двер-и*, Dat. *двер-и*, Instr. *дверь-ю*, Elöljárós: *о двер-и*). A németben is például 'az anya' típusú

nőnemű főnevek 4 esetét két különböző forma fejezi ki: *die Mutter* és *der Mutter*. 2) Más nyelvekben arra is találunk sok példát, hogy egy eset kifejezésének nemcsak egy módja van, s a különböző formák ellenére is például csak egy genitívus van. Vö. például a németben: *der Mutter, des Vaters*, az oroszban *двер-и, стол-а, знам-ен-и*. Az angolban is lehetséges a genitívus kétféle jelölése: *the boy's mother* ↔ *the mother of the boy*. Az orosz ragozási paradigmában is vannak olyan hímnemű főnevek, amelyeknek egyes szám alanyesete és többes szám birtokos esetének a ragja Ø: *один человек-Ø – пять человек-Ø*. De a magyarban is mondhatjuk például *Győr-öt-ül* és *Győrben*. 3) A magyar nyelvészek egy része azt sem tudja elképzelni, hogy **homonim ragok** létezzenek egy nyelvben. Antal László (1961. 29) például kijelenti, hogy „nem mondhatjuk, hogy a magyar *-nek* rag olyan esetet hoz létre, amely egyszerre datívusz és genitívusz (pl. *Szólok Pistának és Pistának apósa*), mert e kétféle viszony nyelvünkben egy viszony, egy osztatlan eset keretében jelenik meg, s ha a magyar lenne a világ egyetlen nyelve, e kettéválasztás soha senkinek sem jutott volna eszébe”. Kiefer Ferenc (2000: 579) is úgy véli, hogy „a genitívust mint esetragot szintén kizárhatjuk, mert azonos a datívus ragjával. A genitívus a magyarban olyan esetviszonyt jelöl, amelynek nincs külön esetragja”. (Tehát Antallal ellentétben nála a két viszony mégsem egy.) Az ÚMNy.-ban (198) Kiefer Ferenc meg is jegyzi, hogy „az esetviszony és az esetrag említésére valószínűleg azért volt szükség, mert csak ily módon lehetett a **genitívusi -nAk** esetet a **datívusi -nAk** esettől megkülönböztetni”. (Zárójelben megjegyzem, hogy ennek forrása Ch. J. Fillmore ún. *case grammar*-je 'esetnyelv-tana, Kasusgrammatik' [1968, 1977]). Velcsov Mártonné (1968: 198) és Tompa József (1961: 574, 583) viszont jól látják, hogy itt két különböző esetviszonyról és két esetben homonim ragjairól van szó. Csak a magyar nyelvre hagyatkozva is egyértelműen bizonyítható, hogy a *Pistának apósa* szerkezetben a birtokviszony jelölése kétszeres. Ezért a birtokost jelölő *-nak* ragos birtokos esetnek lehet egy hangalak nélküli Ø változata is: *Szólok Pista apósának*. Iskolában tanult szabály, hogy két rag nélküli és két ragos birtokos eset nem állhat egymás mellett: **Szólok Pistának az apósának*. Vagyis itt nem két genitívusz van, hanem **egy** genitívusznak két formai variánsa. A másik különbség a datívuszi és genitívuszi *-nak/-nek* között, hogy a genitívuszi után használhatjuk a határozott névelőt, sőt ez a használat kötelező is lehet: *Pistának az apósa / Pista apósa elutazott. – Pistának az apósa utazott el, nem az anyósa*. Itt is inkább egy dogma – a főnevek eseteinek az ige vonzatkeretébe kell tartozniuk – érdekében „áldozták fel” a birtokos esetet, annak ellenére, hogy a genitívusznak egészen más a szintaktikai környezete, mivel önálló jelentésű esetviszonyt jelöl. A *Balásznak az apósa már aggyastán* jól bizonyítja, hogy a genitívusz nem tartozik egyetlen ige vonzatkeretébe se. Az egy más probléma, hogy az oroszban és a németben, meg a magyarban is a datívusznak van „datívus possessívus” jelentésű használata is. A magyarban a datívuszi *-nak/-nek* rag kiszorítja a birtokos jelentésű *-nak/-nek* használatát. Vö. **Megmondtam ezt Balásznak az apósának is. – Megmondtam ezt Balázs apósának is*. (A datívuszi ragos alak az ige vonzata, ezért nem maradhat el.)

4. A főnevek esetének a száma, elnevezésük és sorrendjük. Abból kiindulva, hogy a németben a főnevek eseteit a névelők ragozása fejezi ki, úgy gondolom, hogy a magyarban a főnevek toldalékos szóalakjai közül **csak azokat tekinthetjük főneveink eseteinek, amelyek előtt határozott névelő használata is lehetséges**, továbbá, ha ezeket a ragos szóalakokat a megszámlálható tárgyakat jelölő főnevek esetében **többes** számban is használhatjuk. Itt természetesen csak a köznevekre gondoltam. A határozott névelő csak főnevekkel, de **mindegyik** köznévvvel használható. A névelőhasználat mellékneveinket is főnévvé változtatja, önállóan ragozzuk őket, és nem a főnévvel való egyeztetés révén kapják a ragjukat: *Csak a szépre emlékezem*. A határozószókkal határozott névelő sohasem állhat, és olyan határozószavunk sincs, amelyet a főnevek többes számú alakjából képezhetnénk. A határozószóknak nem lehet esetragjuk, nem ragozhatóak, nincs ragozási paradigmájuk. Ezzel pontot tehetünk egy féllévszázados vita végére. Pontosan megállapítható, hány esetragjuk és hány esetük van a magyar főneveknek, ha elfogadjuk a szinonim jelentésű és homonim hangalakú ragok létezését is. Mindezek figyelembevételével a birtokos esetet is beleértve **17 esetet**

sikerült kimutatnom. Sokáig ingadoztam, hogy megtartsam-e a 17.-et, az úgynevezett **faktívuszt**. A problémát az okozta, hogy ezzel az „esettel” nem tudtam olyan épkezláb mondatot alkotni, amellyel határozott névelő állhat. A névelő nélküli többes számú használatot viszont minden nehézség nélkül sikerült bizonyítanom. Mivel egyetlen olyan határozószóznk sincs, amelyet többes számú szóalakból képeztünk volna, ezt az esetet a Majtyinszkájától kölcsönzött **transzlatív** elnevezéssel végül is meghagytam. Vö. *A földrengés után a kunyhók házakká történő átépítése, az üzlethelyiségeknek lakásokká történő átalakítása megtörtént*. Kiefer Ferenc (1998: 200) és mások táblázatában található formatívus (**ház-ként**) és essívus-formális (**ház-ul**) alakok névelő nélkül és csak egyes számban használatosak. Ezért ezeket a szóalakokat a jövőben a határozószók között látnám szívesen az összes többi, annak idején már Antal László által is odasorolt volt esetek társaságában. Vö. *Német vendégeink turistaként érkeztek Magyarországra. A földrengés áldozatainak hosszú ideig sátrak szolgáltak lakásul. A lakásomul szolgáló sátort lebontották. A lakássá nyilvánítás megtörtént* mondatokban a határozott névelő nem a két jelzői funkciójú vitatott szóalakra vonatkozik.

A főnévragozás iskolai oktatása szempontjából elengedhetetlen, hogy az egyes eseteknek magyar elnevezésük is legyen. Az esetek sorrendjének a kialakításánál a fő szempont az idegen nyelvek oktatásának a segítése. Ezért azok az esetek kerülnek a paradigmasor elejére, amelyek a nálunk oktatott nyelvekben is megvannak. Utánuk következnek a speciális magyar határozói esetek elvontságuk fokozatai szerint, logikai és formai összefüggéseikre is figyelve. Vö.

1. alanyeset (<i>nominatívuszt</i>):	A ház felépült.
2. tárgyeset (<i>akkuzatívuszt</i>):	A ház-a-t megveszi.
3. birtokos eset (<i>genitívuszt</i>)	A ház-nak a falai/ a ház falai magasak.
4. részeseset (<i>datívuszt</i>):	A ház-nak adták a pályázati pénzt.
5. eszköz- és társhatározó eset (<i>instrumentáliszt</i>):	A ház-zal együtt vette meg a telket..
– belviszonyt jelölő esetek:	
6. hová (<i>illatívuszt</i>):	Ebbe a ház-ba ment be.
7. hol (<i>inesszívuszt</i>):	Ebben a ház-ban lakik.
8. honnan (<i>elatívuszt</i>):	Ebből a ház-ból jött ki.
– felszíni viszonyt jelölő esetek:	
9. hová (<i>szublatívuszt</i>):	Erre a ház-ra szállt a gólya.
10. hol (<i>szuperesszívuszt</i>):	Ezen a ház-on láttam egy gólyát.
11. honnan (<i>delatívuszt</i>):	Erről a ház-ról szállt fel egy gólya.
– közelséget jelölő esetek:	
12. hová (<i>allatívuszt</i>):	Ahhoz a ház-hoz szaladt a rendőr.
13. hol (<i>adesszívuszt</i>)	Annál a ház-nál állt meg a rendőr.
14. honnan (<i>ablatívuszt</i>):	Attól a ház-tól szaladt el a róka.
15. végpontot jelölő eset (<i>terminatívuszt</i>):	Eddig a ház-ig vezették el a villanyt.
16. célt és okot jelölő eset (<i>fínáliszt-kauzáliszt</i>):	Ezért a ház-ért dolgozott éjjel-nappal.
17. átformáló eset (<i>transzlatívuszt</i>):	Házak-ká építik át ezeket a kalibákat.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések*. 29. sz. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika* Bp.
- Benkő Loránd–Kálmán Béla 1953. *Magyar nyelvtan*. Az általános gimnáziumok I–IV. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest. Harmadik kiadás.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Bp.
- Fillmore Ch. J. 1968. The case for case. In: E. Bach / R. T. Harms (eds.): *Universals in linguistic theory*. New York. 1–88.

- Givon T. 1984. *Syntax. A functional-typological Introduction*. Vol. I, John Benjamins B. V.
- Forgács Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Wien, Edition Praesens.
- Kenesei, István–Vago, Robert M.–Fenyvesi Anna 1998. *Hungarian*. Descriptive Grammars. Series Editor: Bernard Comrie. Routledge. London and New York.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális Magyar Nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Майтницкая К. Е. 1955. *Венгерский язык*. I, Введение – Фонетика – Морфология. Москва, Академия Наук СССР.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 123: 483–95.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Bp., Akadémiai K.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

How many cases are there in Hungarian?

The number of nominal cases in Hungarian fluctuates between 28 and 17 in grammars written in the past fifty years. For instance, in Kenesei, Vago, and Fenyvesi (1998: 192), nouns have twenty-seven cases. The present author thinks that the inflectional suffixes of Hungarian should be divided into markers (*jelek*) and inflexional endings (*ragok*). Markers produce the grammatical categories of words as wholes (number, tense, mood, voice, degree, aspect, infinitive, gerund, participle). Inflectional endings are the variable parts of the morphological structure of words in terms of conjugation and declension. They indicate the various cases and the various persons and numbers. The author furthermore thinks that nouns have **17 cases** in Hungarian. Sixteen cases may cooccur with the **definite article** *a/az* in both the **singular** and the **plural**. The last case cannot cooccur with the definite article. The cases are the following:

1. nominative: *a ház* ‘the house’
2. accusative: *a ház-a-t*
3. genitive: *a ház-nak a ... / a ház ...*
4. dative: *a ház-nak*
5. instrumental: *a ház-zal*
6. illative: *a ház-ba*
7. inessive: *a ház-ban*; Győr-**ben**/-**ö-tt**
8. elative: *a ház-ból*
9. sublative: *a ház-ra*
10. superessive: *a ház-o-n*
11. delative: *a ház-ról*
12. allative: *a ház-hoz*
13. adessive: *a ház-nál*
14. ablative: *a ház-tól*
15. terminative: *a ház-ig*
16. final-causal: *a ház-ért*
17. translative: *ház-zá / házak-ká*

The other forms are derivational suffixes that produce **adverbs**.

A mutató névmások funkcionális vizsgálata¹

1. A névmási szóosztály elemeit összefoglalóan a Magyar grammatika (Keszler 2000: 69) a szófaji felosztásokban alkalmazott Herman Paul-féle hármas szempont szerint a következőképpen jellemzi: szintaktikailag mondatrészszerpeket töltenek be, morfológiai szempontból toldalékolhatók, szemantikailag – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel, másképp fogalmazva: a főnevekhez, melléknevekhez képest részleges jelentéssel rendelkező szófajcsoport. Ez alapvetően és általánosságban a következőket jelenti: a névmások nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általában, közvetett, indirekt módon a mindenkori kontextus vagy beszédhelyzet segítségével. Ezt a beszédhelyzet vagy szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást vagy jeltárgy-azonosítást nevezzük a névmás referenciális értelmezhetőségének, mely elsőrendűen pragmatikai keretben történik.

Hogyan kell mindezt értelmezni? Induljunk ki abból a nyilvánvaló tényből, hogy minden nyelvi egység a szövegben, pontosabban a szövegvilágban kapja meg érvényes funkcióját és értelmét (vö. Tolcsvai 2001: 121). A névmások vonatkozásában mindez lexikálisan adott alapvető szófaji jellemző, a névmások pragmatikai és referenciális jellegűek, s ebből ered szövegtani képességük, amely egyben a szófajiságuk legfontosabb jellemzője. A névmások tehát a szövegértelem mikroszintjének nyelvtani formái, az elemi egységek szövegszintű kapcsolatában vesznek részt, azaz nyelvtani-lexikális tulajdonságaik alapvetően alkalmassá teszik őket a szövegbeli mikroszintű kapcsolatok kialakítására szűk szemantikai megkötések nélkül (vö. Tolcsvai 2001: 169). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen állandó, általános jelentésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések nem egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más szövegtani és/vagy grammatikai, valamint logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből viszont nyilvánvaló az, hogy a különböző névmások referenciális értelmezhetősége és az ezzel szorosan összefüggő helyettesíthetősége is meglehetősen nagy eltéréseket mutathat.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve² a névmás referenciális értelmezése alapvetően háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők:

1. deixis,
2. koreferencia,
3. halmazreferencia.

A deixis és a koreferencia a mikroszintű szövegtani formák két alapkategóriája. A koreferencia általánosságban a névmás, a 0 + INFL., az egyeztetés, a határozottság kategóriáján alapul, a halmazreferencia pedig a logikai operátori szerepkörű, többnyire kvantorértékű általános és határozatlan névmásokra jellemző. A koreferencia további tipikus megvalósulási formái szerkezeti-grammatikai szempontból:

- a) a kontextusfüggő, vagyis tagmondaton túlmutató forikus referencia;
- b) a tagmondaton belüli forikus referencia;
- c) a konnexiós referencia. (Vö. részletesen Laczkó 2000.)

¹ Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Előadásként elhangzott 2003. május 8-án a Nyelvtudományi Társaság felolvasóiülésén.

² A névmások funkcionális alcsoportjai a következők: 1. személyes névmás (beleértve a birtokost is), 2. visszaható névmás, 3. kölcsönös névmás, 4. mutató névmás, 5. kérdő névmás, 6. vonatkozó névmás, 7. általános névmás (gyűjtő, tagadó és megengedő alcsoportokkal), 8. határozatlan névmás.

A névmási alosztályok közül a mutató névmás rendelkezik a legtöbb referenciális értelmezési lehetőséggel, ilyenformán a legtöbb funkcióval is.

Az alábbiakban a mutató névmások tipikus és sajátos szövegtani és grammatikai funkcióit veszem sorra, s kitérek azokra a szerepkörökre is, amelyek már eltávolodtak a tényleges névmási funkcióktól.

2. A mutató névmások legősibb funkciója minden bizonnyal a deixis. A mutató névmás tehát az a nyelvi eszköz lehet, amely „a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt rámutatással jelöli ki” (Tolcsvai 2001: 175). Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani monográfiája alapján a deixissel mint szövegtani művelettel kapcsolatosan a következőket kell kiemelni. A deixis egy dolog, másképpen fogalmazva: a referens érzékelésen alapuló reprezentációja, vagyis a deixissel egy addig külső dolgot, pontosabban a külső világ egy entitásának nem nyelvi, hanem főként vizuális reprezentációját bevonjuk a szövegvilágba, így téve lehetővé a nyelvi eszközzel történő rámutatást. Azaz a külső világ nem nyelvi és a szöveg nyelvi reprezentációi kerülnek egymás mellé szoros kapcsolatot hozva létre a szövegvilág és a külső világ között. Lényeges momentum a deixisben, hogy a jelentés nem játszik szerepet, nincs fogalmat jelölő nyelvi reprezentáció, csak irány-, idő-, mód-, minőség- vagy helyreprezentáció. Mindebből következik, hogy a deixis alapvetően és elsődlegesen beszélt nyelvi jelenség. A rámutatás nyelvi végrehajtását főképpen mutató névmási elemek³ végzik, valamint a személyes névmások és olyan határozószók, amelyek tartalmaznak névmási elemet, például a *most*.

2.1. A mutató névmások deiktikus funkcióját vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A mutató névmás úgynevezett exoforikus, tehát szövegen kívülre mutató deiktikus referenciája lehet térbeli, ezen belül:

- a) irányt jelölő: *Erre futott el a tolvaj!*
- b) helyjelölő: *Itt láttam meg először Jánost.*
- c) dimenzionális: *Ekkorára lapult össze a piskóta, miután kivettem a sütekből.*

A térbeli rámutatáson belül megkülönböztethető továbbá az úgynevezett autodeixis, amely a tényleges térben történő rámutatást jelenti, valamint a heterodeixis, amelyben a rámutatás egy elképzelt, meghatározott teret jelöl. Az alábbi példák a Fővárosi Önkormányzat 2002. április 18-i jegyzőkönyvéből⁴ származnak, amely a közgyűlésén elhangzottak szó szerinti átírata:

Autodeixis: *Azt hiszem, hogy itt elég sokan vannak avatott szakértők, akik ezt [a tényt] nagyon jól tudják.*

Az *itt* névmás a tényleges térben történő rámutatás, nevezetesen a közgyűlés ülésterme.

Heterodeixis: *Mindezzel együtt úgy ítéljük meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat építeni.*

Az *ide* névmás értelemszerűen nem lehet tényleges térben történő rámutatás, hiszen a szöveg az ülésteremben hangzott el. A névmás annyiban heterodeiktikus, hogy miközben a képviselő

³ A mutató névmási elemek közé sorolom az ún. határozószói mutató névmásokat is (*itt, oda, innen, azután, így, akképpen, ennyire, arra* stb.) a Magyar grammatika alapján (Kugler–Laczkó 2000: 167). A korábbi magyar leíró nyelvtanok ezeket az elemeket névmási határozószóként kezelték (vö. Temesi 1961: 225–57; Velcsovné 1968: 59–61). Tény, hogy morfológiailag és a helyettesíthetőséget tekintve valóban inkább a határozószói főkategóriába tartoznak, s azon belül a névmási alkategóriába, szövegtani-funkcionális szempontból azonban a névmási főkategória határozószói alkategóriájának részei (vö. Laczkó 2003).

⁴ Köszönettel tartozom Bánovics Tamásnak, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

ezt a megnyilatkozást mondta, az előtte lévő előterjesztésre mutatott, amelyben szerepelt a torony-házépítés lehetséges helyszíne.⁵

Az exoforikus deixis lehet továbbá időbeli, ezen belül:

- a) időpontra utaló: *Itt fejezzük be a vitát.*
- b) időtartam kezdetére vagy végére utaló: *Eddig tartott a türelmem.*

Az időpontra utaló deixis gyakran együtt jár metaforikusan értelmezhető térbeli deixissel is, vagyis az *Itt fejezzük be a vitát* mondat *itt* mutató névmása egyszerre jelölheti a megnyilatkozás elhangzásának idejét és helyét.

Az exoforikus deixis azonosíthat:

- tárgyat: *Ott a könyvem!*
- személyt: *Ez Géza!*
- módot: *Így tartsd a könyvet!*
- állapotot: *A macska egész nap így feküdt.*
- tulajdonságot: *Pont ilyen ruhát szerettem volna!*
- mennyiséget: *Csak ennyi kenyér van itthon!*

A mutató névmási exoforikus deixisben a rámutatás történhet pusztán a névmással, például: *Ezt kérem.* Ebben az esetben csak és kizárólag a beszédhelyzet teszi értelmezhetővé a rámutatást, a névmás irányt jelöl. Lehet azonban a deixis nyelviileg kifejtő is, például: *Ezt az almát kérem.* A névmás funkciója ilyenkor is az irányjelölés. A kifejtő rámutatás grammatikailag jellemzően kijelölő jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett hangsúlyeltolódással. Az ilyen típusú, eredetileg névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejöttek pedig feltehetően éppen az az oka, hogy a névmás referenciális értelmezését kellett pontosítani az utaltak a megnevezésével. Úgy tűnik, annak függvényében, hogy a rámutatás nyelviileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója eltolódik a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

1. *Ezt az almát kérem.*
2. *Ezt a kukacos almát kérem.*
3. *Ezt az asztal bal sarkán lévő kukacos almát kérem.*

A mutató névmási exoforikus deixissel kapcsolatosan még egy fontos kiemelendő tényezőt kell megemlíteni. A rámutatásban következetesen érvényesül a közel-távolság kettősség. Ennek megfelelően a mutató névmásokra egységes fonológiai felépítés jellemző: palatális-veláris alakváltozataik vannak, s ezek értelemszerűen funkcionálisan elkülönülnek. Konkrétan vagy metaforikusan közelre mutat a palatális alakváltozat, távolra a veláris. A közel-távolság kettősség az úgynevezett deiktikus középpontból értelmeződik (vö. Tolcsvai 2001: 175). Ennek megfelelően a leíró grammatikák által nyomatékosnak nevezett mutató névmások, például az *emez* : *amaz* alakváltozatok (vö. Kugler–Laczkó 2000: 166) funkciója alapvetően nem a nyomatékosítás, hanem a közel-távolság kettősség rendszerének kiteljesítését biztosítják. A deiktikus szerepű *emez* például a közelség kategóriáján belül a deiktikus középponttól konkrétan vagy metaforikusan távolabb eső nyelven kívüli entitásra

⁵ Az *ide* névmás azonosítását a fenti példában számomra az tette lehetővé – hiszen a közgyűlés anyagát magnófelvételtől, illetőleg írásos jegyzőkönyvből ismerem –, hogy egy jóval korábbi szövegelméletben már szerepelt a magasházépítés egyik lehetséges helyszíne, a Soroksári-Duna-ág egy adott része, így az frott anyag olvasásakor a szituációt anaforikusan is lehetett értelmezni.

mutathat: *Ezt a dobozt a pincébe, emezt a padlásra vidd!* Ugyanígy a távolság kategóriáján belül az *amaz* a távolabbi entitást jelölheti. Az *emez* : *amaz* névmások mindig tartalmaznak tehát egy olyan viszonyítást, amelyben egy másik külső entitáshoz képest értelmezhetők, tehát *emez* = ez a másik, *amaz* = az a másik.

2.2. Az endoforikus, azaz a szövegrészletre utaló, szövegen belüli deixis, amelyet a szakirodalom szöveg- vagy diskurzusdeixisként tart számon (Levinson 1994: 856), a névmások közül elsőrendűen magas hangrendű mutató névmással valósul meg. A diskurzusdeixis rámutathat egy szövegrészlet helyére és/vagy időbeli vonatkozására a diskurzuson belül. Például: *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban... Az ezt* mutató névmásnak a funkciója ebben az esetben a vicc szövegrészletbeli helyének kijelölése, erre a helyzetre mutat rá, tartalmilag nem referál az általa kijelölt szövegre. Ennek az az oka, hogy a deixis nyelviileg kifejtő, grammatikailag a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióban van. A nyelviileg nem kifejtő endoforikus deixis esetén azonban a névmás nemcsak a diskurzus egy részének szövegbeli helyére, hanem annak tartalmi vonatkozására is rámutat: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* A névmás ilyenkor nyilvánvalóan nem kijelölő jelzői szerepben áll, hanem önálló használatú, ám átalakítható kijelölő jelzős szerkezetté úgy, hogy az alaptag egy a tartalmi vonatkozásnak megfelelő tartalomváró szó lesz: *Ez a kijelentés/megállapítás/tény nem igaz.* Ilyenformán a mutató névmás egyszerre deiktikus és anaforikus jellegű. További két példa az endoforikus deixis és az anaforikus utalás együttes megjelenésre az önkormányzati jegyzőkönyvből (továbbiakban: Jk.):

Azt hiszem, itt elég sokan vannak avatott szakértők, akik ezt nagyon jól tudják.

Az *ezt* névmás a következőképpen értelmezhető: 'azt a tényt, amiről az előbb/az eddigiekben beszéltem', 'azt a tényt, amiről az előbb/fentebb/az eddigiekben szó volt'.

Nem rabolva a türelmüket – nyilván még többen hozzá fognak szólni a vitában –, egységesen úgy ítéljük meg, hogy elképzelhetően lesz olyan pillanat a jövőben, amikor erre vissza kell térni, de ma az a jó döntés, ha toronyházat, magasházat nem engedélyezünk sehol Budapesten.

Az *erre* névmás értelmezése: 'arra a kérdéskörre/problémára, amiről az előzőekben beszéltem'. (Deixis és anafora összefüggését lásd alább is.)

A diskurzusdeixis szerepében lévő magas hangrendű mutató névmás viszonylag gyakori egyenes idézetek esetén az idézőmondatokban:

Nádas Péter ezt írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

„Első Károly király kihagyhatatlan feje” – ezzel az alcímmel kezdődik Ottlik Géza A Budapesti (Budai) Torna Egylet című 1987-es írása.

Ha az idézőmondat az idézet után áll, az idézet előrevetett propozitumként funkcionál (az előrevetett propozitumokat lásd alább is).

A hátul álló idézőmondatból a névmás gyakran elmarad:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – (ezt) írja Esterházy Péter Otthon című munkájában.

Gyakori, hogy az önálló használatú szövegdeixis szerepű mutató névmás az összefoglaló jelentésű *mind-* előtaggal szerepel:

Mindezzel együtt úgy ítélik meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat, magasházat építeni. (Jk.)

Előfordul, hogy a mutató névmás egyszerre tölti be az exoforikus és az endoforikus deixis szerepét:

Frakciónk hétfőn elég hosszan tárgyalta ezt a napirendet, ami nyilvánvalóan nem volt meglepő, hiszen elég régóta téma már ez a magasházkérdés. (Jk.)

Mindkét magas hangrendű mutató névmás endoforikus, hiszen a képviselő elsőként szól hozzá a vitában, tehát a névmásokkal rámutat arra, hogy a következőkben erről a kérdéskörrel lesz szó. Exoforikusak is egyben, mert a képviselő előtt található a napirendi ponthoz kapcsolódó előterjesztés, amelyre mint a külső világ entitására mutat rá, miközben a fenti megnyilatkozást teszi. Vagyis bizonyos szituációkban a kétféle deiktikus szerepkör nem választható szét élesen.

A szintaktikailag kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak létezik egy sajátos diskurzus-deixis-funkciója is. A következő példában: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ez a könyv azóta a polcomon van*, a második mondat alanya (a könyv) anaforikus (megismélt elem), kijelölő jelzője a diskurzusdeixis szerepében van, hiszen visszamutat az előző mondat tárgyi pozíciót betöltő antecedensére, ám a mondat e nélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. A könyv azóta a polcomon van*. A mutató névmásnak ezt a funkcióját a Grundzüge einer deutschen Grammatik című német nyelvtan operátori szerepkörnek tartja, és iotaoperátornak nevezi. A következő megállapítást teszi róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (Grundzüge 1981: 670). További példák:

Magyarán: a Csepel-északi területet egy nagyon szép helyen, gyakorlatilag a Duna fősodra és a Soroksári-Duna között valamifajta közparki, parkosított funkcióval lehetne a város számára legjobban hasznosítani. Természetesen senki nem mondja azt, hogy ezt a jövődő közparkot vagy ezt a zöldfelületet nem lehet valamilyen formában beépíteni. (Jk.)

Ezt a Csepel-északi területet nagyon szépen ki lehet tisztítani, nagyon szép része lehet a városnak, függetlenül attól, hogy milyen politikai színezet lesz a jövőben. (Jk.)

Mindhárom magas hangrendű mutató névmás endoforikus és iotaoperátor egyben.

Az endoforikus deixisen belül még egy sajátos formát kell megemlíteni. A diskurzusdeixisnek ez a sajátos formája a diskurzus egy részének lezárását jelöli, ez az *ennyi* mutató névmással valósul meg, például: *Ennyit akartam mondani*. Gyakran ezt a lezáró funkciót maga a névmás tölti be alapalakban, mintegy szerkesztetlen tagolatlan mondategységként. Ez utóbbi főként a beszélt nyelvre jellemző. A jelenség szemléltetésére a www.index.hu fórumán található Macskanevek – miért ne? című topikról hozok példát⁶: *Arról van szó, hogy ugye itt anno felvetődött egy macskás műsor ötlete. Aztán voltam a FIX-en Jackkel. Aztán Cicával közösen becserkészjük a főszerkesztőnőt, aztán ma hívtam, és azt mondta, OK! Tehát vasárnap, élőben Szuszmonk vezetésével egy-egy órás Doromból c. csak macskás show!!! Ezúton köszönöm nektek az ötletet!!! Köszönöm Cicának a segítséget és Petrának a megvalósítás lehetőségét! Köszönöm Jacknek előzetes türelmét! És külön köszönöm Safinak, hogy első műsoromban ő is vendég lesz. Ennyi.*⁷

⁶ Az internetes fórumok a nyelvhasználat egy újfajta, sajátos válfaját teremtették meg: az ún. virtuális szóbeliséget. A társalgás ugyan írásban történik, párhuzamosan többen is diskurzust folytatnak egymással általában egy adott témakörben, ám minden hozzászólásra azonnali válaszlehetőség van. A diskurzus az írásbeliség korlátai között a beszélt nyelv szabályaihoz közelít.

⁷ Az idézett szövegben szereplő nevek nagy része ún. nicknév, amelyet az internetes fórumokon használnak a beszélgetőpartnerek.

Az *annyi* névmásnak létezik egy már nem névmási használata is, s ez összefüggésben lehet az *ennyi* lezáró deiktikus funkciójával. Például: *Ha nem hozod időben a pénzt, neked annyi*. Az *annyi* jelentése itt: 'vége', tehát: *Ha nem hozod időben a pénzt, neked véged van*.

3. A mutató névmások másik alapvető referenciális értelmzhetőségi lehetősége a deixis mellett a koreferencia. A koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása a következő: a szövegben két nyelvi egység, mely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál. A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis névmási, illetve morfematikus, és lehet zéró (vö. Tolcsvai 2001: 181–2). Ezen belül a névmási koreferencia pedig a következőképpen foglalható össze: a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet. A névmási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerre kétféle viszonyt hordoz: egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (vö. Tolcsvai 2001: 200–1.) Tehát a kontextusfüggő forikus referencia esetében – mely a névmások s köztük tipikusan a mutató névmások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegtani szerepe – az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése és funkciója a szöveggörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedens vagy posztcedens, amelyre a névmás utal. Vagyis az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában szerkezetileg – s ez a tipikus – nem ugyanabban a mondategységben helyezkednek el, sőt többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak. Példa a tipikus névmási anaforára:

Tegnap Péter vett egy új autót (antecedens). *Ma már azzal* (mutató névmási anafora) *ment meglátogatni a vidéki rokonait*.

Valamint a névmási kataforára:

Péter végül megvette azt (mutató névmási katafora), *amire mindig vágyott*. *Az új autójára* (posztcedens) *na gyon büszke volt*.

(Az utóbbi példában a névmásnak konnexiós referenciája is van, l. alább.)

A névmási koreferencia, s azon belül is a névmási anafora a magyar szövegtani szakirodalom legkidolgozottabb része. Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személynév névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is).

Ide kívánkozik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személynév névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő – az*). (Vö. G. Varga 1988: 171, valamint Pléh–Radics 1976: 261–77; az *őket – azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305). Az anaforikus *ő – az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000, 2001: 213–22).

Éppen ezért nem céloM a névmási koreferenciát ebben a dolgozatban minden részletében ismertetni, az egyeztetés és a határozottság kategóriáira kitérni a kérdéskör kapcsán. Mivel a mutató névmási koreferenciának létezik több sajátos, a tipikustól többé-kevésbé eltérő esete, az alábbiakban ezeket vázolom fel néhány példával illusztrálva.

3.1. Az anaforikus mutató névmásnak a magyarban szófaji szempontból tipikusan főnév vagy főnévi csoport, melléknév vagy melléknévi csoport, határozószó vagy határozószói csoport, valamint ige vagy igei csoport az antecedense. Előfordul azonban az is, hogy az antecedens szófajlag nem határozható meg pontosan, hiszen nem egy szó vagy szerkezet a névmás értelmezhetőségének a szövegelőzménye, hanem egy akár hosszabb szövegrészlet. Vegyük az alábbi példát (www.index.hu Macskanevek – miért ne? című topik):

Picur fel akart jönni mellém, de Lucácska megelőzte, felugrott az ágyamra, és zajos morgással közölte, hogy én az övé vagyok. Picur visszamorgott, majd kikullogott a szobámból. Luca most diadalittasan rohangál birodalmában, alattvalója (azaz én) szomorú tekintetétől kísérve. Hiába, a macskák már csak ilyenek.

Az *ilyenek* melléknévi mutató névmás antecedense az egész megelőző szövegrészlet. Az *ilyen* névmás tulajdonságkategóriát jelöl, de ebben az esetben egy olyan tulajdonságra referál, amely nem adható meg egyetlen lexémával vagy kifejezéssel, csak hosszabb körülírással. Egy másik hasonló példa:

R. írja: *Itt rohangászik (ti. a macska), néha sétál, majd hirtelen köríves perdüléssel vetődik valami láthatatlan ellenségre, beront a szekrény alá, békés pihenésből hirtelen végigrohan a lakáson hosszában. Szóval meg van kergülve.*

Sz. válasza erre: *Képzeld el, amikor nálunk ilyet csinál az egész társaság (ti. hét macska).*

Az *ilyet* mutató névmás antecedense az egész megelőző diskurzusrészlet, R. szövege teljes egészében. Ez a macskákra nagyon jellemző viselkedési forma ismét nem határozható meg egyetlen lexémával vagy kifejezéssel. Annak ellenére, hogy mindkét példában anaforikusnak kell alapvetően tekintenünk a mutató névmást, az *ilyen*-nek mégis van némi deiktikus jellege is, hiszen a szöveg-előzmény és a névmás együttesen meghatároz, kijelöl egy-egy összefoglaló jellegű, tulajdonképpen tartalomváró szót, az első esetben ez a *tulajdonság*, tehát: 'a macskák ilyen tulajdonságokkal rendelkeznek', a második esetben a *viselkedés*: 'a macskák így viselkednek'.

Anafora és szövegdeixis egymásba fonódásáról Levinson (1994: 856) Lyons (1977)-re hivatkozva a következőket írja: „Analysts tend to make a practical distinction between anaphora (taken to be non-deictic) and textual deixis, whilw noting that the phenomena grade into one another, and in any case that anaphora is ultimately perhaps deictic in nature.”⁸ Ahogy fentebb kiderült: diskurzusdeixis esetén a mutató névmás önálló használata is kettős funkciót hordoz, vagyis deiktikus szerepe mellett anaforikus jellegű is. Egyelőre hipotetikusan feltételezem, hogy a főnévi és melléknévi mutató névmás ilyen jellegű kettős funkciója elkülönül. A főnévi mutató névmás esetén a deixis, míg a melléknévi esetében az anaforikus jelleg dominál, s ez összefüggésben lehet a referálás ontológiailag kétféle típusával: a nominális és a relacionális jellegű reprezentációval. Mindez azonban még további vizsgálat tárgya kell, hogy legyen.

3.2. Sajátos anaforikus viszonynak kell tekintenünk azt az esetet is, amikor a mutató névmásnak valamilyen okból nincsen nyelviileg kifejtett antecedense. A szövegtani hiányjelenségeket vizsgálva Fricsovszky Éva (2000: 169) hozza az alábbi példát. Két fiatal férfi beszélget.

A: *Mitől olyan fáradt a feleséged?*

B: *Attól biztosan nem.*

⁸ Azaz: 'A kutatók arra törekednek, hogy éles különbséget tegyenek az anafora (amelyet nem tartanak deiktikusnak) és a szövegdeixis között, miközben megjegyzik, hogy a két jelenség összefolyik, és az anafora minden valószínűség szerint természeténél fogva deiktikus is egyben.'

Az anaforikus utalás itt látszólag antecedens nélküli. A névmás alapvetően egy társadalmilag meghatározott tabu miatt, a tabu megsértésének elkerülése végett tulajdonképpen helyettesít egy a szexualitás témakörébe tartozó szót. A megértés a szövegvilágból válik lehetővé, a *feleség* szó egyfajta „hívószóként” funkcionál ebben az esetben, s a megértést támogatja a grammatikai szerkesztés (a mutató névmás a kérdő névmással egyező szintaktikai szerepben áll ugyanazzal a morfológiai kifejezőeszközzel), valamint beszédben a mondatfonetikai eszközök. Sajátos, hogy a mély hangrendű mutató névmás a beszélt nyelvben gyakran kap a fentihez hasonló funkciót, tehát egy tabunak számító, ezért ki nem mondható tartalomra reflektál. Hasonló példa:

A: *Hogy vagytok a barátjoddal?*

B: *Tökéletes a lelki összhang, és az is nagyon jól működik.*

Vagy:

A: *Mit csinált tegnap az a két kutya a ház előtt?*

B: *Ne is mondd, hát azt.*

Nyelvileg kifejtetlen antecedenssel rendelkező mutató névmást használhatunk akkor is, ha eufemizálni akarunk vagy olyasvalamire célozni, amit valamilyen okból nem akarunk megnevezni. Például:

A: *Miért nem szereted Katit?*

B: *Azért, mert ő egy afféle nő (= rosszleltű, prostituált).*

Az *afféle* névmás eufemizáló 'prostituált' jelentése már a 18. századból is adatolható, s mind az Értelmező szótár, mind a készülő Nagyszótár fel is veszi ezt a használatot önálló jelentésként.⁹

3.3. A tipikustól eltérő az anaforikus viszony jellege az úgynevezett témaismétlő mutató névmások esetében is. A témaismétlő névmások használata elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, a redundancia egy sajátos fajtájának tekinthetjük. A névmás funkciója itt egyfajta nyomósítás, az É. Kiss-féle modell (1983) szerinti úgynevezett mondattopikot sorolja a nyomatékos topik tartományába. A nyomatékos topik tartománya természetesen nem homogén, fokozatokat lehet megkülönböztetni a kontraszt markáns kifejezésétől kezdve a szünetkitöltő funkcióig. A témaismétlő mutató névmások kommunikatív funkciója is jól megragadható akkor, ha a topik és a komment a mondatban távol kerülnek egymástól, ilyenkor a témaismétlés a kommunikáció sikerét szolgálja, például: *Arról van szó, hogy egy olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot* (vö. összefoglalóan Szalamin 1988: 90–3). A jelenség részletező kifejtésére s ennek példákval való illusztrálására ebben a rövid dolgozatban most nincsen mód, a témaismétlő névmás leggyakoribb megjelenési formájára – nyomósító funkció, szintaktikai szempontból szerkezetileg összetett állítmányú mondat – álljon itt néhány példa a már idézett topikból (a téma a macskanevek): *A Moszat az eredetileg Maszat volt, de olyan „kettőig sem tudok számolni” képe volt mindig, hogy Moszatra módosult; Cimi azért lett, mert a Cirmi az túl evidens lett volna; A Lábtörőt azt hogyan találtátok ki?*¹⁰

A fenti néhány példából is nyilvánvaló, hogy ezek a névmások az anafora nem tipikus, sajátos esetei. Az anaforikus névmás és az antecedense mindig ugyanabban a tagmondatban találha-

⁹ Köszönettel tartozom Mártonfi Attilának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

¹⁰ Azt, hogy ez a témaismétlő névmások leggyakoribb formája és funkciója, alátámasztja Szalamin Edit (1988) beszélt nyelvi vizsgálata, valamint saját – internetes korpuszon végzett – vizsgálata is.

tók, egymással esetben és számban egyeztetve vannak¹¹, a névmás nem azonosít, erősen eltávolodik eredeti funkciójától, diskurzuspartikula-szerű szerepe van. Nyilvánvaló azonban, hogy a funkcionális hasonlóság ellenére a témaismétlő névmások formailag nem sorolhatók a partikulák közé. A partikula ugyanis olyan viszonyzó, amely egyrészt nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, és nem lehet mondatrész (vö. Kugler 2000: 275). A témaismétlő névmás azonban ezeknek a kritériumoknak nem tesz eleget az antecedenssel való kötelező szám- és esetbeli egyeztetés miatt. Vagyis a témaismétlő mutató névmások formailag értelmezők, funkcionálisan partikulák.

Szalamon Edit felhívja a figyelmet arra, hogy létezik fókuszismétlő névmás is egy speciális esetben, ha a főnévi igenév fókuszpozícióban áll, és közelre mutató névmás utal vissza rá, melynek szerepe ilyenkor a fókusz kiemelése. Például: *Neveltségessé válni, ez a fő félelme* (Szalamon 1988: 97). Ez a jelenség azonban eltér a témaismétlő névmások funkciójától. A magas hangrendű mutató névmás ugyanis itt nem értelmezőszerű még formailag sem, hiszen a névmás beilleszkedik egy tagolt mondat szintaktikai szerkezetébe. Az ilyen típusú mutató névmási használat az úgynevezett előrevetett propozitumot tartalmazó mondatokban található. Az előrevetett propozitum nemcsak főnévi igeneves szerkezet lehet, hanem akár egyetlen szó, más típusú szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat is (vö. Keszler 2000: 468). A mutató névmás olyan módon kapcsolja az előrevetett propozitumot a rá következő mondatához, hogy részben visszamutat annak szövegbeli helyzetére, részben tartalmilag is referál rá a névmás önálló használata révén, vagyis a diskurzuseixis funkciójában van. Például:

*A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez volt az egyik kérdéskör. (Jk.)
Gyorsan az állatorvoshoz – most csak erre gondold!* (Fórum.)

3.4. A mutató névmások jól körvonalazható, sajátos forikus referenciája a konnexiós referencia. A konnexiós referencia nem más, mint a névmási koreferencia speciális, mondat szinten grammatikalizálódott esete. Ezt a funkciót mindig mély hangrendű mutató névmás tölti be utalószóként. Az utalószó pedig nem más, mint grammatikalizálódott anafora vagy katafora, s ebben az esetben a referenst tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli fogalmilag kifejtve a mondatrendtől függően antecedenként vagy posztedenként. Például kataforikus utalószói szerepű mutató névmás: *Azt mondta, hogy eljön* (tárgyi alárendelés), anaforikus: *Hogy mikor intézem el ezt az ügyet, az még bizonytalan* (alanyi alárendelés). A vonatkozó mellékmondatok esetében a kötőszói szerepű vonatkozó névmás korrelációban áll a főmondatbeli utalószói szerepű mély hangrendű mutató névmással. Természetesen a mutató és a vonatkozó névmás ilyenkor szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkeznek.

A grammatikai szerepkörön túl azonban az utalószói szerepű mutató névmások is a szövegben, a szövegvilágban értelmeződnek, s – itt ismét egyelőre hipotetikusan állítom – a mellékmondat fajtájától függően eltérő módon. A tartalomváró hogy kötőszós mellékmondat esetén a névmás antecedense vagy postcedense maga a mellékmondat. A vonatkozó mellékmondatok esetében azonban nem szükségszerűen a mellékmondat tartalmazza azt a nyelvi elemet, amely az utalószói szerepű mutató névmást értelmezi. Előfordulhat olyan szerkesztésmód, amelyben az utalószó referenciális értelmezését a kontextus tartalmazza. Például:

Péter végre megvette azt, amire vágyott. Másnap az új autójával indult a vidéki rokonaihoz.

¹¹ Ezért sorolják be a témaismétlő szerkezeteket az értelmezős szerkezetek közé, jóllehet Károly Sándor felhívja a figyelmet arra, hogy ezek csak formailag értelmezősek, valójában nem tekinthetők annak (Károly 1958: 32).

Az az névmás és így a vonatkozó névmás postcedense a második mondat *új autójával* főnévi csoportja. Az ilyen típusú szerkesztés feltételezhetően a beszélt nyelvre jellemző. Mindennek tisztázásához azonban további vizsgálódások szükségesek.

3.5. A mutató névmási koreferencia szerkezeti és műveleti szabályainak megfelelően működnek az *ugyan-* előtaggal rendelkező úgynevezett azonosító mutató névmások. Az *ugyan-* előtag jóvoltából azonban a névmás egyedít. Az előtag funkciója pedig sokszor a nyomatékosítás vagy a teljes referenciális azonosság kiemelése. Példa az *ugyan-* előtag nyomatékosító szerepére:

S.: *El kellene már vinni a makkát az állatorvoshoz minél előbb.*

Sz.: *Gondolatolvasó vagy!!! ☺ Ugyanezt akartam javasolni.* (Fórum.)

Az *ugyanezt* névmás itt teljesen azonos funkcióban szerepel a nyomosító partikulával szerkesztett *ezt* névmással: *Pont/pontosan ezt akartam mondani.*

Ha az *ugyan-* előtagú mutató névmás szerepe a teljes referenciális azonosság kifejezése, az antecedensétől való távolsága minimum két mondat egységnyi. Például:

Zsuzsa vett egy estélyi ruhát, ebben ment az Operabálba. Később ugyanebben a ruhában jelent meg a követségi fogadáson is.

Az *ugyan-* előtagú mutató névmások mindig tartalmazzák a viszonyítás mozzanatát az előtagjuk következtében. Ennek következtében, ha utalószerkezetben szerepelnek, a mellékmondatuk hasonlító jelentésárral rendelkezik, a kötőszó így a *mint*, illetőleg a mellékmondatba betehető a *mint* kötőszó. Például:

Ez a kiscica ugyanúgy néz ki ezen a képen, mint Bencus. (Fórum.)

Ugyanúgy csak blöfföltem, (mint) ahogy a múltkor is. (Fórum.)

4. Végezetül meg kell említenünk a mutató névmás használatának azokat az eseteit, amikor a névmás már nem eredeti funkcióiban szerepel, s ezért megkérdőjeleződik a névmási szóosztályhoz való tartozása. A témaismétlő névmások esetében is hasonló a helyzet, ott azonban még megvan az anafora és az antecedens közötti szerkezeti szimmetria és a műveleti aszimmetria. Az alábbi esetekben azonban már ez sincs meg.

Az egyik viszonylag gyakori eset a melléknévi mutató névmás hangsúlytalan, formailag jelzői szerepe.¹² Egyrészt állhat pusztán főnévi alaptag jelzőjeként, ilyenkor az alaptag hangsúlyos:

'Ez csak afféle 'kifogás, nem érdemes törődni vele. (Fórum.)

'Ez egy ilyen 'dicséretféltetés volt. (Fórum.)

Másrészt állhat a névmás jelzővel ellátott főnév előtt is:

Mint afféle régivágású úriember, mindig hordott magával kalapot és sétapálcát.

Ez amolyan óriási termetű macska. (Fórum.)

Az *afféle* mutató névmás ezekben a példákban nem deiktikus és nem is koreferens semmilyen szövegelőzménnyel. Látszólag jelzői szerepű, de hangsúlytalan, így valamiféle diskurzuspártikulai funkcióban van. A partikulai funkció főképpen akkor nyilvánvaló, ha a mutató névmás jelzős főnév

¹² A jelenségre Mártonfi Attila hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm neki.

előtt szerepel. Valójában a névmás jelzői szerepköre csak látszólagos, hiszen – többek között – a mondatrészszerpeknek megfelelő kérdéssel rákérdezni nem lehet.

A mutató névmások partikulaként való viselkedése főként a beszélt nyelvre jellemző sajátosság. Keszler Borbála kötetlen beszélgetések grammatikai vizsgálatát végezve el, több hasonló példát talált; ő még „a töltelékszókhoz közel álló”-nak nevezte ezeket a mutató névmásokat (1983: 175):

...van egy **ilyen** marha jó pasi az egészbe, aki földrajztanár, és most a tanácsnál dolgozik, **ilyen** nagy szervező alak.

Szóval ... Békés város ... na, szóval van egy barátom, aki lenn volt **ilyen** népművelési gyakorlaton Békésen.

Nyilvánvalóan eltávolodik a kijelölő jelzői szerepű mutató névmás eredeti névmási funkcióitól, ha hangsúlytalan, például: *Csak ne 'volna az az 'adósság!', 'Ki ez a 'nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza szobájában hangzik el.) (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 166.)

Hasonlóképpen partikulaként viselkedik hangsúlytalanul az *azért* eredetileg mutató névmási határozószó. Nem deiktikus és nem koreferens az alábbi példákban (a már idézett topik példái): *Tizenhét év azért nem semmi!*, *Ezek (ti. nevek) azért nem olyan jók, mint a Lábtorlő!*, *Azért a Zselére (macskanév) kíváncsi lennék!*, *Ez azért már túlzás!* Jellegzetesen felkiáltó mondatokban szerepel ez a diskurzuspartikulai funkcióban lévő nyelvi elem. Feltehetően inkább beszélt nyelvi jelenségnek tekinthetjük az *azért* partikulaszerű használatát is.

Ugyancsak felkiáltó mondatokban szerepelnek az *úgy*, *annyira*, *olyan* névmási elemek akkor, ha nem rendelkeznek deiktikus vagy forikus referenciával. Például: *Úgy szeretnék hazamenni!*, *Annyira vágyom már a pihenésre!*, *Olyan szép vagy!* Kugler Nóra megállapítja róluk, hogy ezek fokozó szerepű névmások, s azért nem tarthatjuk őket partikulának, mert más szóosztályba jól beilleszthetők (Kugler 2000: 278). Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetérthetünk, de nem a névmások, hanem a határozószók közé kellene ezeket a nyomósító szerepű lexémákat sorolni, egyrészt mert nincsenek névmási funkcióik, másrészt mert jelentésük a *nagyon* határozószóval azonos. Az *olyan* ráadásul ragtalanul fok-mérték határozói mondatrészszerpepet tölt be.

Beszélt nyelvi sajátosságként tarthatjuk számon az *ugyanakkor* eredetileg azonosító szerepű határozószói névmást kötőszói szerepkörben. Jelentése ilyenkor: 'egyszersmind; egyben'. Például:

Ugyanakkor teljes egészében jónak tartom azt a koncepciót, amit a Főépítési Iroda ebben a pillanatban Csepel-északról vagy a Csepel-szigetről alakított, és ami ebben az anyagban is található. (Jk.)

Ugyanakkor nekünk, fővárosi közgyűlésnek, fővárosi képviselőknek az a felelősségünk, hogy a város egészének érdekeit nézzük. (Jk.)

A mutató névmások itt vázolt sajátos szerepkörei természetesen további adatgyűjtést és vizsgálatokat igényelnek.

SZAKIRODALOM

Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.

Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 41–9.

É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyTudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó Budapest.

Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–305.

- Fricsovsky Éva 2000. Szövegghiányok retorikai és szövegtani keretben. In: Földi Éva–Gadányi Károly (szerk.): *Vox humana*. Bolla Károly professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest, 168–70.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik*. 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyTudÉrt*. 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 461–71.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–75.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Nyr*. 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások néhány sajátos szerepéről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 191–7.
- Laczkó Krisztina 2003. Névmási határozószó vagy határozószói névmás? (Megjelenés alatt.)
- Levinson, Stephen C. 1994. Discourse Deixis. In: Asher R. E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon, 846.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney, Cambridge University Press.
- A magyar nyelv értelmező szótára* I. 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT*. 11: 261–77.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Nyr*. 100: 257–62.
- Szalamín Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. *Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes*, I. Budapest, 91–101.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy*. 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. Az az néha fölösleges. *MNy*. 60: 359–63.
- Tompa József 1976. Mutató névmásaink némely bökkenőjéről. In: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–73.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy*. 84: 167–72.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

A functional study of demonstrative pronouns

This paper presents the typical and special textual functions of the class of demonstrative pronouns. Given that, among pronouns, it is demonstrative pronouns that have the widest range of referential interpretation, they likewise have the largest number of functions. The author first gives a detailed account of their typical roles, deixis and coreference. In addition, she introduces general as well as divergent or specific possibilities of their interpretation. Finally, she discusses cases of the use of demonstrative pronouns where the pronoun no longer fulfils its original pronominal functions. The sample material presented covers both written and spoken text types.

„Csúnya” nevek (?)

(Avagy szükség van-e névszépítésre?)

A 2002/3-as tanévben a Nyíregyházi Főiskolán „Bevezetés a névtudományba” címmel speciális kollégiumot tartottam. Néhány órán át a vezetéknevekkel is foglalkoztunk. Az egyik hallgatónak ez volt a kérdése: „Hogy lehet valakinek az a neve, hogy Buzi?” Majd kommentálta is: „Bajos lehet ezzel a névvel élni, hiszen a néviselő már a bemutatkozáskor is kínos helyzetben van”. Természetesen a magyarázatom sem nyugtatta meg (de erről majd később). Szorgalmi feladatként adtam ki: írják össze azokat a családneveket (pl. telefonkönyvekből), amelyek nem felelnek meg ízlésüknek, és magyarázzák meg, hogy miért is nem tetszik (vagy miért visszatetsző számukra) az a név. Jó sok adat gyűlt össze. Ezeket aztán egy-két órán át elemeztük. Könnyítés volt számunkra, hogy a Vasárnap Reggel Vasárnapi Kelet című újság egyik cikke hasonlókkal (is) foglalkozott (2002. augusztus 18. 4.). A „Ma már nem ér a nevem” című cikkben a riporter megszólaltatja a Belügyminisztérium egyik osztályvezetőjét is: „Erdélyben például a *Buzi* név eléggé elterjedt, mivel ott ennek semmilyen jelentése nincs. Nálunk bezzeg... Érthető hát, hogy az onnét áttelepülők nagyon gyorsan szabadulni igyekeznek vezetéknevüktől. De az anyakönyvi osztály munkatársai találtak már olyan kérelemmel is, mely vallási okokkal magyarázta az *Ördög* név megváltoztatását. Ám ezzel koránt sincs vége a sornak. A *Mészáros* név eléggé elterjedt, mégis volt már olyan helyzet, hogy viselője megszabadult tőle, mivel sebészként valahogy rosszul mutatott a névjegykártyán...” (a kiemelések tőlem M. L.). Különös nevű embereket mutatott be a TV-2 Kibeszélő műsora 2003. március 14-én. Ilyen nevekkel ismerkedhettünk meg: *Buzi*, *Fűfa*, *Punczi*, *Pum Pál*. Büszkén viselték a nevüket, eszük ágában sem volt a névváltoztatás kérdése, bár igyekeztek (volna) meggyőzni őket. A néviselők semmi kivétel nélkül nem láttak, hiszen apjuk, nagyapjuk, az összes felmenő ezen a néven élt.

Az ilyen, az efféle neveket a köztudat csúnyának, nem kívánatosnak stb. tartja. Némelyek durvábban fogalmaznak: sértik esztétikai érzékünket. Éppen ezért meg kell(ene) változtatni őket. A névváltoztatásnak ezt a formáját Mikesy Sándor névszépítésnek nevezi, és részletesen is elemzi a névszépítés különböző eseteit (Nyr. 1963: 216–21).

Ha valaki bekerül egy közösségbe, és neve eltér az ott megszokottaktól, akkor „különös” neve van, s időbe kerül, míg az adott közösség megszokja. Nézzük például Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét! Beregdarócon a *Görény* a gyakori nevek közé tartozik, közepesen gyakori Nyírkútán a *Czundás*, Gégényben pedig az *Ondó* név. Egy német számára teljesen közömbös a *Fassbinder* vagy a *Pötzsch* családnév, a magyarban már nem az. Gimnazista koromban a történelemórákon nem – vagy éppen félve ejtettük ki a francia *Foch* marsall vagy az első csehszlovák elnök *Masaryk* nevét. Az egykori osztrák válogatott labdarúgót, *Stojaspalt* szívébe fogadta a magyar közönség, mivel Tojás Pálnak értelmesebb a nevét. Emiatt lett az említett futballista népszerűbb Magyarországon, mint saját hazájában. Homonimák, paronimák alighanem minden nyelvben előfordulnak – kezdve a cseh *Pospířil*től az orosz *Kubaszovon* át egészen a portugál *Cacáig*.

A hallgatóim által összegyűjtött „csúnya” nevek közül válogattam néhányat. Ezek már évszázadok óta viselt családnevek. A legújabb korig úgynevezett jelnevek voltak, s csak a XIX. század végén és a XX. században kezdett előtérbe kerülni a köztudatban a szónévi jelleg. Ez a kronológia teljes semmibevevésével jött létre.

Bige: Kázmér Miklós (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993. 139) 1448-ból adatolja *Byge* formában, és azt valószínűsíti, hogy régi világi személynév. Jólal később,

1792-ben előfordul a szó 'egy fajta játékszer' jelentésben (TESz. I, 298). Ugyanakkor megjegyzi: „Az argóban élő *bige* 'lány' (Nyr. 89: 152) idetartozása kétes”. Ez a jelentés a II. világháború után keletkezett, de a mindennapi életben csakis 'lány' a jelentése, és a beszédben ennek megfelelően használják. A XV. században már meglevő nevet ma argóízűnek tartják. Nyíregyházán, Ömbölyön, Paposon és Újfehértón élő családnév.

Bugyi: 1321-től lehet adatolni *Budymatheusfelde* formában (Kázmér, i. m. 191), értsd: Bugyi Máté földje. Bugyi község ma is megvan Pest megyében, s elnevezése a Budimir–Budislav nevek rövidüléséből keletkezett (FNESz I, 263). Az első névviselők tehát Pest megyei illetőségűek voltak. Ez a jelnév is – bár jóval később – szónévvé vált. A 'női vagy gyermek- (alsó)nadrág' jelentés 1873-tól igazolható: „A *bugyi* a *bugyogó* játszi rövidítéses-képzős változata” (TESz. I, 382). Az igaz, hogy a Budimir vagy a Budislav az igen ritka neveink közé tartozik, ám a bugyi szó a mindennapos beszédünknek az eleme. Hiába nincs köze a *Bugyinak* a *bugyi*-hoz, mégis az utóbbi jelentését érzik a családnéven is. Beszterecen, Geszteréden, Nyíregyházán és Tiszatelken élő név.

Bunkóczi: Nem szerepel Kázmér családnévszótárában. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem régi név, legfeljebb azt, hogy pillanatnyilag nem tudjuk évszámhoz kötni. Az Ung megyei Bunkóc (mai szlovák nevén: Bunkovce) 1358-ban Bonkhaza, 1320 k. *Bunkocz* formában adatolható. Ez utóbbi a szlovák Bunkovce névből magyarosodott, s eredeti jelentése: 'Bonk–Bunk emberei' (FNESz. I, 265). Tehát a *Bunkóczi* vezetéknev helynévi alaptagú. Az argóban a *bunkó* szónak 'buta' a jelentése, és alighanem a link > linkóci analógiás hatására keletkezett az 1920-as években a *bunkóci* 'butácska' szó. Nyilvánvalóan hatott a Bunkóczi használati értékére. Északkelet-Magyarországon meglehetősen gyakoriságú családnév: Anarcs, Demeccser, Dombrád, Fényeslitke, Kék, Mátészalka, Nagykálló, Nyíregyháza, Nyírkércs, Sényő, Szabolcsveresmart és Tiszabездé helységekben élő név.

Buzi: Kázmér két helyen is hozza l. 1450: Joannis *Buzy* – a Sopron megyei Boz helységnevből (i. m. 181), 2. 1717: *Búzi* István – a Doboka megyei Búza helységnevből levezetve (i. m. 196). A ma 'homoszexuális' jelentésű *buzi* szó csak 1932-től adatolható, s ez nem más, mint a csak 1886-ban előforduló *buzeráns* 'ua.' rövidülése és képzése (TESz. I, 399). A családnévet Északkelet-Magyarországon nem tudom kimutatni, de bizonyos (l. fentebb), hogy másutt létező családnév.

Geci: családnévként nem, csak elavult becenévként fordul elő. Kázmér (i. m. 398–9. Géci a.) a helynévi alaptag mellett gondol a becenévi eredetre (Gergely) is: „Az adatok nagyobb részében a helynévből, illetve személynévből alakult nevek – az -é jelöltségé miatt – csak családtörténeti vizsgálattal választhatók szét”. A 'sperma' jelentésű szót (< Geci < Gergely) 1841-től lehet adatolni (TESz. I, 1041). Ez okozta aztán azt, hogy még az állami anyakönyvezés bevezetése (1895) előtt az *e* – akár természetes, akár mesterséges úton – megnyúlt, és létrejött a névszépítés. Nem véletlen Hajdú Mihály megjegyzése: „A *Geci* névben a -*ci* képző nem eredményez kedveskedő hangulatot, a *Béci* névben azonban igen” (Magyar becézőnevek [1770–1970], Bp. 1974. 196).

Gyügyi: Kázmér 1720-ból hoz adatot: Joan(nes) *Gyügyy* formában, a többiben Gyügyei van (i. m. 442). A Szatmár megyei Gyügye község nevéből vezeti le. A név használati értékét némiképpen csökkentti az eredetileg népielvi, ma már köznyelvi *gyügye* 'ügyefogyott' szó (ÜMTSz. I, 767). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében nem ritka név; a következő helységekben fordul elő: Hodász, Kántorjánosi, Komoró, Mátészalka, Nagykálló, Nyírkáta, Nyírparasznya és Tunyogmatolcs.

Hugyik: magyar fölnek kissé furcsán hangzik, de ennek nem az érezhetően idegen mivolta az oka. Szlovák eredetű, és a szlovákban kétféleképpen írják: *Hudík* és *Chudík*. Az első jelentése 'zenész, muzsikás' (< *hudí*' 'muzsikálni' + -*ik* képző), a másodiké 'szegény' (< *chudý* 'sovány' + -*ik*) (Mizser Lajos: Tirpák vezetéknevek. Nyíregyháza. 2000. 32–3). Az alapszavakból képezték még a *Hugyecz*, illetve *Hugyina* családnéveket. Valamennyi nyíregyházi. 1908-ban a szabolcsi *Hugyaj* község nevét Érpatakra változtatták (Mező András: Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. Nyíregyháza. 1999. 153), bár ez magyar eredetű volt. Akárhogy is nézzük, mind a falunévbe, mind a vezetéknevekbe beleértették a 'vizelet' jelentésű szót.

Here: Kázmér 1480-ból hozza: Gregorio *Here*, és jellemnévnek tartja: 'semmirekellő, ingyen-élő' (i. m. 470). A TESz. (II, 95) még más jelentéseket is ad: 'hím ivarmirigy', 'dongó, bögöly' (a takarmánynövény neve csak a XVII. század végétől adatosolható). Furcsának vagy különösnek hat egyrészt az eredeti jelentés miatt, másrészt pedig az ivarmirigyhez való – téves – kapcsolása miatt. Megvan a németben is a *Hariulf* személynév alakváltozataként (Gottschald, Max: Deutsche Namenkunde. Berlin. 1971. 371). A németben nem is lehet semmi pejoratív kicsengés. Kemeccsén és Székelyben élő név.

Ondó: Kázmér első adata 1580-ból való: Gregorius *Ondo*, az *Ond* személynév -ó képzős alakját valószínűsíti a névadás alapjául (i. m. 787). Igaza is van. A TESz. (II, 1082) nyolc jelentését is hozza az *ondó* szónak, ezek közül legfeljebb csak egy, a '(köles)korpa' képzelhető el névadási alapnak. A köztudatban a 'sperma' jelentés él, s ez teszi nem szép hangzású névvé. Ez a név könnyen levezethető a szlovák *Ondrej* 'András' -o képzős alakjából is. Mivel ezt a nevet megtalálhatjuk mind *Ondó*, mind *Ondo* formában, nem merjük egyértelműen eldönteni, hogy az *Ondo* változat a szlovákból származik-e, vagy pedig névszépítés eredménye. Megjegyzem, hogy két borsodi volt hallgatóm következetesen röviden írta a nevét, noha az egyiknek a személyi igazolványában hosszasan volt. Északkelet-Magyarországon előfordult Gégényben, Nyíregyházán, Tiszaeszláron és Tiszalökön.

A hallgatóim által gyűjtött anyagból még felsorolok tízet: *Bácsi, Badar(i), Csizmeg, Disznós-Disztós, Gagy, Gargya, Pók, Rontó, Segesdi, Töki*.

A nem kívánatos neveknek van egy – ha nem is gyakori – fajtája, amikor a vezeték-, illetve a keresztnévvel külön-külön semmi probléma nincsen. Ha a névegyüttest másként tagoljuk vagy egybemondjuk, a jelnévből szónév válhat. Kb. 100-ra mehet az eddig összegyűjtött nevek száma, néhányat már közöltem is (Éltető anyanyelvünk. Bp. Tinta Kiadó. 2002. 354). Az ilyen névegyütteseken, mint *Csernó Béla, Móricz Katalin, Szájer Mónika* még csak mosolygunk, de az *Alapi Csaba, Alapi Natália, Szarka Kálmán* nevek hallatán már a szülők értelmi képességét kérdőjelezzük meg, mert véletlenről szó sem lehet.

Az nyilvánvaló, hogy az alcímben feltett kérdésre kategorikus választ nem szabad vagy nem merünk adni. Az évszázadokon át viselt nevek bizonyos késői benyomások alapján elveszítették közömbös hangulatukat. A névviselők kevés sikerrel ugyan, de próbálják ezt megőrizni. Ám a mindennapos használatban a pejoratív jelleg jön előtérbe a közösség vagy akár csak néhány ember ízlésében. Az efféle nevet viselő embereknek tehát tűrniük kell a névhasználat minden ódiáját, avagy – ahogy ezt többen is tették – megváltoztatják nevüket. Ennek természetesen megvan az a hátránya, hogy újabb, semmitmondó tucatnevek jönnek létre.

Mizser Lajos

Csengővirág és bolondítófü

Csengővirág

A Magyar értelmező kéziszótárban a **csengővirág** orbáncfű (193), az **orbáncfű** jelentése pedig 'áttetsző pontokkal pettyezett levelű, sárga virágú növény'; *Hypericum perforatum* (1039). Kincskereső híre volt a növénynek, és gyógyfűként is számon tartották. Sebeket gyógyítottak vele, főképpen pedig az orbáncot; ezért kapta *orbáncfű*, *orbáncvirág* társnevét. Az orbánc 'vörös foltkban mutatkozó bőrgyulladás'.

1577 körül már felsorolja Lencsés György kézirat oszbotanikai művében, az *Ars Medicinæ*-ben. Melius Herbáriumában (1578) *likas levelű fű*, illetve *csengő fű* a *Hypericum*, Clusius-Beythe névjegyzékében, 1583-ban *chengő verág*, Frankovith Gergely „Hasznos es fölötte szikseges könyv” c. művében 1588-ban *chengő fű*, 1590-ben Szikszai Nomenclatorában szintén. A XVII. században, Dioszkuridész „*De medicinali Materia Libri sex*” (Marburg, 1543) című művébe tett magyar nyelvű bejegyzések között szerepel a *csiengeő fű* a *Hypericum* nevéként, 1656-ban Kájoni János Hasznos orvosi könyvében szintén. A Dorstenius-féle *Botanicon*-ba bejegyzett magyar növénynevek között (1703) *csengő fű*; Csapónál 1775-ben a *kis-csengő-fű*, *csengő virág* a *Hypericum minus*, a *nagy-csengő-fű* pedig a *Hypericum majus*. 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban a *tsengő fű* a 'Rhinantus'. Szintén ezt a növényt jelöli Benkő József 1783-ban, a Magyar Könyv-ház sorozatban napvilágot látott *Nomenclatura Botanicon*-jában a *tsengő-kőrő*. Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében *tsengőfű*.

A *csengőfű*, *csengővirág*, *csengőlinka* név szemléleti háttere az, hogy ha az érett, hártás toktermést megfújja a szél, csengő hangot ad. Társnevei a népnyelvben többek között a *linka*, *csemegefű*, *Szent Antal virága*, *kozmadinor* és a metaforikus *lyukasfű*, *lyukaslevelűfű* (R. 1775, Csapó: *likas levelű-fű*), *ezérliki fű*. Az utóbbi nevek a növény latin *Hypericum* genusnével függenek össze, hiszen ez a görög *hyper* és *erikerin* (latin *perforatum esse*), azaz 'átfúrt, perforált' jelentésű szavakból van képezve. A mai nemzetségnév ókori, már Pliniusnál szereplő latin növénynév; görög eredetű, Hippokratész *hypereikon* 'csengőfű' és Dioszkuridész *hyperikon* 'ua.' terminusaira vezethető vissza.

XVI. századi botanikai és kertészeti művekben olvasható a *csengőfű herba sanctae Mariae* névváltozata, mely minden bizonnyal a középkori kertművészet szakrális szimbólumainak sorába tartozik. Mária jelképévé vált a korábban rossz szellemeket elűzőnek vélt növény, mely a középkori kertekben gyakran előfordult, és a hivatalos drogjegyzékben is nyilvántartották. Levelének perforáltsága miatt a néphit még ma is azt tartja néhány vidéken, hogy a rossz szellemek búvóhelye, a népi gyógyászat ördögűző képességet tulajdonít a növénynek. Hittek varázserejében, innen ered a növény *ördögűző* elnevezése is.

A *csengőfű* régi latin *herba Sancti Johannis* neve először Dorstenius 1540-ben napvilágot látott művében fordul elő nyomtatásban, ám korábban is már több kódexglossza vonatkoztatja erre a növényre. Ennek az elnevezésnek nyomán jött létre a magyar *Szent János fű* (és német *Johannis-kraut*, román *iarba-lui-Sf.-Ion*, angol *common St. John's wort*, francia *herbe Saint Johan*, olasz *erba de San Giovanni*, portugál *herva San Joao*, ukrán *Ivan trava*), mely a növény viritási idejére, vagyis János napjára, június 24-ére utalnak egyes források szerint. Azzal függenek össze, hogy egy régi legenda szerint ez a fű mentette meg Szent János életét. Amikor halálra keresték a szent embert, egy ellensége megtudta, hol tartózkodik, és hogy a poroszlók megtalálják, a házra ismertető jelül

a növény virágzó tövét ültette. Alig ment el azonban, a környék minden házának falánál kivirágozott a növény. A néphit szerint, ha Szent János éjjelén gyújtott tűzben megpörköljük a virágát, megvéd a boszorkány ellen, és aki magánál hordja, nem vesz erőt rajta a szemmelverés. A nyári napfordulókor gyújtott tűzbe, a szlávoknál Szent Iván tűzébe is ezt a füvet vetették. Ez a magyarázata *Szent Iván fű* nevének. A középkorban – a régi pogány babonát átvéve – különböző hiedelmek, babonák tárgya volt. A füvet Szent János-napi örömtűzeken égették a levegő megtisztítása, az ördög elriasztása és a bő termés érdekében. Erre utal egy 1400-as évekből való versike is:

*Mind a boszorkány s az ártó szellem
hatalmukat veszítik az ember ellen,
ha annak Szent János-nap éjjelén
szedett orbáncfű füzére van a mellén.
S hogy házad vész, sem vihar ne érje,
s rontás ellen a szent mindenkor védje,
mint melleden az orbáncfű füzére,
virítson a szemöldökfán a virágnak vére.*

A vers utolsó sorában szereplő „virág vére” azzal magyarázható, hogy a levelek és virágok különleges mirigyeket tartalmaznak, amelyek érintésre vörös olajat bocsátanak ki. Erre vonatkozik a növény régi és nyelvjárási *vérfű*, *embevérű* elnevezése, illetve egyik régi német neve, a *St. Johannesblut*, azaz ’Szentjános vére’.

Magyarországon *Jézus füve*, *júdásfű* a növény további társneve, mert a legenda szerint a keresztfa alatt erre a növényre hullott a Megváltó szent vére. Azóta a virág öt szirma Jézus öt sebére, piros nedve pedig Krisztus vérére emlékeztet. Németország egyes vidékein pedig *Gottesgnadenkraut*, azaz ’Istenkegyelmefű’ vagy *Herrgottsblut*, tehát ’Istenvére’, *Unseres Herrgotts Wunderkraut*, melynek jelentése ’mi urunk csodafüve’, illetve *Christi Kreuzblut*, azaz ’Krisztuskereszt-vér’.

Paracelsus igen sokra becsülte ezt a növénykét, felismerte a lélekre gyakorolt hatását; 1525 körül megjelent művében a *Nervenkraut*, azaz ’idegfű’, illetve a *Sonnenschein für die Seele* ’a lélek napfénye’ neveken említi.

A nyelvjárásokban *csengőfünek* (ÚMTsz. *csengő* [Kajántó, Szucság], *csengőkórónak* [Réty, Gyimes]), de nevezik *kakascímernek* is a Rhinantust. Utóbbi már 1578-ban felbukkan Melius Juhász Péter Herbáriumában (majd 1706: PPNomH., 1775: Csapó, 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1807: MFüvK.). A *Rhinantus grandiflorus csörgő kakascímern* növényt száraz toktermésében zörgő magvai miatt *csörgőfünek* is hívják. Mint Kassai írja 1834-ben: Hegyalján *tsörgő fű*, *tsengő fű*. „Midő ez megsördül, üdeje van a rét kaszállásnak”. A növénynek Radványban *csörgősfű*, a Hegyközben *csörgőszerű fű*, sőt *kaszaalámegérőfű* a neve: „mikor csörög, akkor munkához lehet fogni”.

Dioszkuridész (Kr. u. 50) volt az első, aki pontos leírást adott erről a növényről, mégpedig *hypericon* vagy *askyron* név alatt. Plinius természetrajzában pontosan idézte Dioszkuridészt. Égések kezelésére, belsőleg hashajtóként, menstruációs serkentőként, isíász és váltóláz gyógyítására ajánlották. Szent Albert (1200–1280) *királyi koronának* nevezte, receptgyűjteményében említette köszvény elleni gyógyhatását. A XVI. században mint gyógynövény népszerű, és minden szerző által (Paracelsus, Matthiolus, Camerarius stb.) felsorolt növény lett. 1690-ben Pápai Páriz Ferenc „Pax corporis” című művében azt írja a „szárazbetegségről”, hogy „ha nehezen lehel és pök: *csengőfü*-nek a virágát megszedvén liktáriom formán főzze meg tiszta mézben, s gyakran egye.”

Legizgalmasabb lehetséges hatását 1988-ban fedezték föl a New York Egyetem és a Weizmann Intézet munkatársai. Nevezetesen azt, hogy a növény „drámai” hatással van egy víruscsalád tagjaira, többek között az emberi immunhiány vírusára, a HIV-re. Ismeretes, hogy a vírus a szerzett immunhiányos tünetegyüttes, az AIDS kórokozója. A felfedezés óta sokat ígérő kísérletek folynak!

Bolondítófü

Az értelmező kéziszótárban a **beléndek** a burgonyával rokon, szőrös levelű, sárga virágú mérges gyomnövény; *Hyoscyamus niger* (112), illetve **csalmatok**, jelentése (rég.) beléndek (185). A burgonyafélék családjának kis nemzetsége mintegy 10 fajjal. Lágyszárú, általában mérgező növények. Legismertebb nálunk a *bolondító beléndek*, melynek minden része erősen mérgező, már a kigőzölgése is fejfájást és kábulatot okoz. Erre vonatkoznak *bolondítófü* és *bolondító csalmatok* hasonnevei.

Korai latin–magyar szójegyzékeinkben (BesztSzj. 1395 k., SchläglSzj. 1405 k.) szerepel már a *belend* és a Casanate glosszákbán (1470 k.) a *belentfw*, mely alighanem a *beléndek* hibás alakja. 1578-ban Meliusnál *belénfü*, *bilind*, *beléndek*, *bolondítófü*, 1595-ben Beythe András Fives Könyvében *belend*. 1604-ben a Szenczi Molnár Albert-féle szótárban, 1690-ben Pápai Páriz Pax Corporisában *belénd* vagy *bolondító fü*. Ezután 1694-ben Felvinczi György De conservanda bona valitudine c. művében, 1767-ben Pápai szótárának Bod Péter-féle kiadásában találjuk. 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban *belin fü*. A *beléndek* a TESz. szerint szláv eredetű szavunk; vö. bolgár *blén*⁴, szerbhorvát *blen*, ócséh *blén*, cseh *blin*, szlovák *blen*, szlovén *blén* 'Hyoscyamus niger'. A *belénd* szóban a szóvégi *-d* járulékhang. A népnyelvben Somogy megyében *böléndök*, de a *beléndek* egyéb származékai és alakváltozatai (*bellény*, *belind*, *bilind*, *bilindek*, *bilindök*, *böléndék*) is használatosak a nyelvjárásokban.

Ismert elnevezései még a *bölény* állatnévvel képzett összetételek. A *beléndek*-ből származik a *bölény*, *bölén*, *böllény* elnevezés is a növénynevekben, népetimológiai alakulat. A *bölény* állatnév alakváltozatai között szintén megtaláljuk a *belény*, sőt a *belénd* szót a nyelvjárásokban. Ilyen rendkívül elterjedt népnyelvi neve a *Hyoscyamus niger*nek a *bölényfü*: *biüdösbölény* (Somon) | *bölényfü* (Csíkszentimre) | *bilin* (Tiszadob) | *bölin* (Kemenesalja) | *böli*¹ (Bakonyalja) | *bellény*, *böllény* (Dunántúl, Göcsej) | *bölénd*, *bilind* (Székelyföld) | *bélénd* (Nyitra m. Vágkirályfa) | *bölléncs* (Nagykanizsa) | *bölény*, *belén* (Kalotaszeg) | *bölinfüj*, *böllénfüj* (Göcsej, Zalabaksa). A *bölényfü* tükörszava a németben a *Büffelgras*, amely az Észak-Amerikában honos *Buchloë* prérifüvet jelöli (*Buchloë* < görög *boûs* 'szarvasmarha', *b. ágrios* 'bölény' és *chloe* 'fiatal zöld, fü'). Szintén ide tartozik a *bölénylapu*, azaz *béléndlapi* (Csíkmadaras) | *bölénylapi* (Gyergyó) | *bölenlapi* (Csíkszentimre), illetve a *bölénmag* (Réty) | *belén*, *belénmag* (Balaton mell.). A *bölénymag* elnevezés a jókora, cseresznyéhez hasonló boggyóra utal. Végül ide tartozik még a *bölényvirág*, mely erdélyi népi elnevezés Gyergyó-szárhegyen.

A beléndek régi *csalmatok* elnevezése metaforikus terminus: a *csalma* török turbán, régen 'hosszú süveg' jelentésű volt. Nyelvújítási összetett szó, 1807-ben, a Magyar Fűvész Könyvben olvasható először. Minden bizonnyal Diószegiék szóalkotása. Az elnevezés alapja a jelölt növény korszak alakú, tölcseres pártája és fedővel nyíló toktermése lehetett.

A növény veszedelmes voltára utal a *tyúkméreg* (R. 1832: Kreszn., 1843: Bugát, 1874: CzF. 6) név, melyet alighanem Kresznerics vett át a németből tükörfordítással; vö. ném. *Hühnergift* 'Solanum nigrum'. A névadás magyarázata az, hogy a jelölt növény mérgező, a baromfit féltik tőle. Régebbi fűvészkönyvekben olvasható a beléndek *disznóbab* neve.

A beléndeket a korai civilizációkban az istenek növényei közé számították, később az ördög művének tekintették, és száműzték a boszorkánykonyhába. A középkorban ez volt az egyik alkotóeleme a boszorkányok hírhedt „repülőkenőcsének”, „boszorkányzsírjának”, mellyel ha bedörzsölték magukat, révületbe estek. Képzletben repülni tudtak, „elszálltak” mai argó nyelven. További társneve a magyarban a *csábítófü*, *csodabab* és az *ördög szem*. A beléndek ókori nevei is szerzteázgató asszociációkat idéznek: *dioskyamos* 'zeuszhab', *hypnotikon* 'altató', *emmanes* 'bolondító', *insana* 'örjítő', *pythonion* 'sárkányfü', *apollinaris* 'apollófü'. Ittas vagy kábult állapotot jelöl a beléndek héber *šikkárón* neve is; a Szentföldön öt beléndekfaj is él, az aransárga beléndek 'Hyoscyamus aureus' a jeruzsálemi óváros falain is nagy tömegben látható.

Az idők során a beléndeket nemcsak bájjal főzésére használták, számos módon visszaéltek vele, mérget is kevertek belőle. A tesszáliai boszorkányok a *sötét földi hatalmak* és *Hekaté növényé*-nek hívták. A germánok *bilsa*, *pilsen*, *pilsenkrut* néven ismerték, és fontos varázsszernek tartották. Felejtő italt készítettek belőle, és erotikus esővarázslást is végeztek vele. Nagy szárazság esetén az asszonyok a legfiatalabbat királynővé választották, akinek meztelenül kellett a mezőn beléndeket gyűjtenie. A beléndek azonban élvezeti szer is volt, már Dioszkuridész beszámol arról, hogy magvait mákkal és ópiummal együtt méhsörbe vegyítették. A germánok is fésítették a sörűket beléndekmaggal, ez volt az úgynevezett pilsensör, mely sokkal mámorítóbb volt természetesen, mint az egyszerű árpasör. Egészen addig, amíg az 1516-os sörtörvény megtiltotta Németországban a beléndek alkalmazását a sörfőzdekkben. (Ez a törvény tekinthető az egyik első kábítószerellenes rendeletnek!) De továbbra is használatos maradt, mint a szerelmi bájjalok alkotórésze. A középkori fürdőkkben az általános erotikus hangulat feltüzelésére beléndekmagot szórtak a füstölőkbe. A fürdőzők nemcsak ruháikat, hanem erkölcsi gátlásaikat is levetközték, kicsapongó orgiák színterévé változott a fürdő; ezeket számos XVI. századi rézmetszeten is megörökítették (Virgil Solis például). Noha már az ókori szerzők óva intettek belső alkalmazásától, az újkor kezdetén sok iszonyatos és visszaszító dolgot műveltek az „ördögi beléndekkel”.

Külsődleges használatát balzsam vagy olaj formájában azonban az orvosok mindig is dicsérték. A keresztény kolostorok napfényes kertjeiben is gyökeret vert a beléndek. Az ókori szerzők műveit és a helyi népi ismereteket jól hasznosították a szerzetesek, akiknek botanikai ismeretei révén a növénygyógyászat komoly fejlődésnek indult.

Nálunk fogfájás ellen is használták a növényt. Az Ethnographia 1892. évfolyamában arról tudósítanak, hogy Somorján a száraz kóróján lévő gyümölcsseit összeszedik, a magjait megszárogatják; szeten tesznek egy fedőbe, s arra ráhintik a magokat. A fogfájós egyén száját kitétvá ráborul a füstre, lepedővel betakarják, s néhány percig ilyen helyzetben hagyják. A Szigetközben is gyógyították hasonló módon a fogfájást a növény „párájával”. Szenyet (= parázs) tettek egy edénybe, arra hintették a magokat, kendővel körülvették, és a fejet gőzölték. A Baranya megyei Nagyvátyon a fogfájás legnépszerűbb növényi ellenszere szintén a beléndek volt. Magját, a *bölémmagot* izzó cserépre tették, s egy kis tállal letakarták. A tál feneke jól megfűstölődik, a tálba forró vizet öntve a fölszálló gőzre kell a betegnek tátott szájjal hajolnia. Azt mesélik, hogy az ilyen gőzölés után sok kukac jön ki a fájós fogból, s az egészen rossz fogak ki is esnek.

A beléndek neve néhol a népnyelvből *bariska* (pl. Apátfalván 'Hyosciamus niger' [ÚMTsz. 1]). A kisbárányt becézik a *bariska* szóval. A nyelvjárás adat szerint Apátfalván a *bariskát*, azaz a beléndek éretlen termését játékszernek használják a gyermekek; és ott *bárány*-nak, illetve *tehén*-nek is nevezik (ÚMTsz. i. h.). A *szűzbariska bárányszűzfa* a 'Vitex agnus-castus', mely ma *barátbors* az ugyanezt a növényt jelentő német *Mönchspfaffer* tükörszavával. Az *Agnus castus* Linné előtt Bauhin-nál szerepel, mely a Pliniusnál már olvasható latin *agnus* = *vitex* növénynév (< görög *hagnós* = *lygos* 'ua.') folytatója. A görög *hagnós* hangalakilag igen közel áll a latinhoz; ennek 'tisztelt, szent' és 'szűziesen ártatlan, tiszta, szemérmes' jelentése is van. Dioszkuridész a növénynek tisztító hatást tulajdonított (gör. *agnéuein* 'szűznek lenni, megtisztulni'). A későbbi időkben azután, különösen mert a latin *agnus* 'bárány' és *castus* 'ártatlan, szűz' jelentésű, a név a középkor szimbolikus gondolkodásának és hitének megfelelően kiszorította a név eredeti névadási szemléletét (hasonló az *Agnus Dei* 'Isten báránycája' mint a tökéletes ártatlanság és szűziesség jelképe). Így érthetőek a növény R. (XVIII. századi) magyar nevei: *leányharagja*, *szűz nemszeretemfa*, *szütyabárány*, *barátbors* elnevezései. Ez utóbbi terminus a kolostori élet megpróbáltatásait őrzi. Miután a barátoktól teljes önmegtartóztatást követeltek, a szerzeteseknek szükségük volt olyan szerekre, amelyek megszabadították őket a testi gerjedelmektől. Jól ismerték természetesen a régi írásokból és a népi gyógyászatból az afrodisziákumokat, nekik azonban éppen ellenkező hatású, szexuális vágyakat elnyomó szerre volt szükségük. Végül megtalálták a keresett növényt, már Dioszkuridész ismertet egy *agnos* nevű bokrot, melyről azt írja, hogy „a Déméter tiszteletére rendezett ünnepségeken a szűzességü-

ket megőrző lányok alatta háltak, *lűgosz*-nak azért hívják, mert ezzel az ágaiban lévő szilárdságra utalnak, levét elfogyasztva a nemiségre való hajlandóság mérséklődik.” A monda szerint Héra, a házi tűzhely istennője is ez alatt a bokor alatt látta meg a napvilágot. A növény a megtartóztató házasság jelképe lett, de a szerzetesek, akik a növény magjait ételeikbe keverték, és elfojtott ösztöneiket legyűrték, szűzies életének is szimbólumává vált. Arnaud de Villeneuve, a XIII. század hírneves tudósa is dicséri a barátbors erényeit, akár 1526-ban Matthiolus, aki szerint „a *barátbors* a testi vágyat csökkenti. Nemcsak a magok, hanem a levelek és a virágok is.” Ugyanakkor a népi gyógyászat éppen az ellenkezőjére használta a növényt. Menstruációs zavarokat és görcsöket csillapítottak vele, impotencia ellen javallták. Érdekes ellentmondás! Hiába, a szerelemben mindenki arra használ mindent, amire csak akarja, amiben hisz vagy amire rábeszélnek.

HIVATKOZÁSOK

- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
 Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
 Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
 MFüvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
 NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (In: Nyr. 29).
 Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.

Rácz János

Tamás Forgács: Ungarische Grammatik. Edition Praesens. Wien, 2001. 456 l.

A műben megjelölt célkitűzés kettős, amint az a könyv előszavában olvasható. Elsősorban magyarul tanuló külföldieknek szánja a szerző a könyvet, olyanoknak, akik bizonyos előzetes ismeretek alapján már a nyelv rendszere iránt is érdeklődnek. A másik megcélzott csoport a külföldi kutatóké, akik nyelvtipológiai, kontrasztív vizsgálódásokhoz számíthatnak részletes leírásra a magyar nyelv rendszeréről. A szerző művével ezeken túl egy olyan úrt szándékozik kitölteni, amely azáltal keletkezett, hogy az újabb leíró grammatikai kutatások – mármint a hagyományosnak nevezettek – idegen nyelven nem juthattak el a külföldi olvasókhöz, esetleg azoknak csak kis köréhez, ellentétben a strukturális és generatív grammatikai eredményekkel, amelyek angolul a nemzetközi nyelvészetben is képviselve vannak. A korábbi német (egyéb idegen nyelvű) nyelvtanok a megjelölt szempontok közül jobbra csak az egyikre koncentráltak: vagy inkább nyelvkönyv jellegűek, vagy leíró nyelvtanok. A szerzőnek tehát könyve megszerkesztésekor kettős, méginkább hármas problémával kellett megküzdenie: **újszerű** (azaz elsősorban a tradicionális területen megújuló eredményeket beépítő), **részletes rendszert** adó leíró nyelvtant alkotnia **didaktikus** formában. Forgács Tamás ezzel úttörő és nem kis feladatra vállalkozott, bár előszavában („das Buch vor allem für den Unterricht und nicht für die Forschung bestimmt ist” – 16. l) és a könyv hátlapján olvasható szövegben is a hangsúlyt nyomatékosan a nyelvtanulás szempontjára, a didaktikára helyezte. A szerző kiváló nyelvész, aki több évet töltött német nyelvterületen lektorként, tehát a nyelvtanítás, rendszer-elsajátítás, didaktika problémáit közelről tapasztalhatta. Nekem ilyesfajta tapasztalatokból csak kevés adatott meg (pályám legelején külföldi egyetemistákat, aspiránsokat tanítottam néhány évig magyarrá), nem biztos tehát, hogy illetékes vagyok az Ungarische Grammatik (a továbbiakban UGr.) nyelvoktatási szempontokat figyelembe vevő megítélésében. Úgy gondolom, talán biztosabban tudom megítélni e nyelvtant a grammatikaírás sajátos szempontjai szerint, nem biztos viszont, hogy a fő szempontnak ennek kell lennie. A szerző, mint azt egyéb művei, de az éppen tárgyalt könyv is bizonyítja, sok részterület szakembere: elsősorban nyelvtörténész, de az új(abb) elméletek (valenciaelmélet, modern fonológia) területén is otthonosan mozog, megbízható ismeretei vannak leíró nyelvtanból, és kiterjedt frazeológiai kutatásokat folytatott. A szakmai részleteket illetően tehát kétségtelen az UGr. anyaga: gazdag, rendkívül részletes, számos példával, sok magyarázattal. A recenzióval együtt járó kritikai megjegyzések így nem a nyelvi anyagra, a felsorakoztatott nyelvtényekre vonatkoznak, hanem elsősorban koncepcionálisak, az elrendezésre összpontosítanak, szembesítve a művet némileg az előszóban megadott célokkal. Forgács több helyen is megjegyzi ugyan szerényen, hogy nyelvtana nem teljes, amennyire azonban teljességről egyáltalán szó lehet, ez a könyv törekszik erre: nyelvrendszer és nyelvhasználat, nyelvtörténet, nyelvjárások, modern elméletek, nyelvészeti viták mind helyet kapnak az UGr.-ban. A szerző a lehető legtöbbet akarja adni az olvasónak, ez azonban a könyv szerkezetére nézve nem mindig előnyös: az áttekinthetőséget nem segíti. Teljességre törekszik az UGr. a tárgyalt nyelvi szintek szempontjából is: a hangtannal (fonológiával) is foglalkozik, van szórendi és intonációs fejezete, több esetben a helyesírási tanácsadó szerepét is vállalja (az *-i* képzővel kapcsolatban például ír a tulajdonnevek *-i* képzős származékainak helyesírási szabályairól (285.)), de egyéb kérdésekkel kapcsolat-

ban is tesz helyesírási és olykor nyelvhelyességi megjegyzéseket). A két utóbbi egy leíró nyelv-
tanban nem lenne szükségszerű, a nyelvkönyv jelleg azonban ezt megengedi.

A könyv szemlélete, a hagyományos grammatikához való viszony. Maga a szerző „in-
kább hagyományosnak” minősíti nyelvтанát, s ezt a nyelvtanulást, didaktika szempontjaival indo-
kolja (15. lap). Az UGr. valóban az ún. hagyományos felépítést követi, a nyelvi szintek alapján
építkeznek. Tradicionális jellegében azonban nem egészen egységes. Mint azt az előszóban olvassuk
(15), a könyv létrejöttének egyik indítéka éppen az volt, hogy a megújított hagyományos nyelv-
tant közvetítse német nyelven a nemzetközi nyelvészet számára. E téren azonban – szerintem – nem
egészen maradéktalanok az eredmények. A könyv bizonyos részfejezetek felosztásában, bizonyos
kérdések táralásában túlságosan is hagyományos maradt (pl. szófaji felosztás, az affixumokkal
kapcsolatos egyes alapkérdések, a névmási határozósók kontra határozó(szó)i névmások, az
ikerszók helye, a számállapot-határozói és partitivusi alany meghagyása, a mondatfajták gram-
matikai eszközeinek tárgyalása stb.). A tradicionális nyelv-
tan új eredményei, megoldásai közül több
minden kimaradt az UGr.-ból – igaz, hogy a megújított hagyományos nyelv-
tánként készült Ma-
gyar grammatika csak röviddel a kézirat leadása előtt jelent meg, amint azt a szerző könyve elő-
szavában említi. Megújítási szándék érzékelhető a Strukturális nyelv-
tan egyes részkérdéseinek
bedolgozásában, ez azonban kevésbé a szemléletre hat, inkább terminológiai és jelölésbeli kérdé-
sekben mutatkozik meg, nem is mindig következetesen. Csak egy példa: a nyitító fogalom és
terminus például a kötőhangzókkal foglalkozó fő részben, ahol a *tő*, ill. a *toldalék* meghatározta
kötőhangzók hangszínéről, minőségéről van szó, és ahova szervesülnie kellene (46. pont, ezen
röül különösen 53. lap), nem kerül szóba; először a többes szám jelével kapcsolatban olvashatunk
róla (136.), a 140.-ben egy táblázat részeként jelenik meg, a 289. pontban pedig bizonyos képzők-
kel kapcsolatban jön elő.

Nyelvoktatás és/vagy kutatás? Az UGr. legnehezebb problémáját az és-ben látom. Az elő-
szóban a szerző a nyelvoktatás szempontjainak ad prioritást. Egyértelműen nyelv-
tanulóknak szá-
nódtak a *Mi a könnyű a magyarban?*, illetve a *Mi a nehéz a magyarban?* c. fejezetek is. Ízlés és
felfogás dolga, hogy ezekbe mi vonható bele. Igaz az például, hogy a német többes szám többféle,
s az is, hogy ugyanazon szó különböző többes számai jelentésmegkülönböztető szerepűek (15.).
Az is igaz, hogy a magyarban a német heterogenitással szemben a többes szám általános jele
egyedül csak a *-k*. A *-k* azonban sok esetben kötőhangzóval kapcsolódik, s ha ennek minősége nem
lenne problematikus (olykor szófajmegkülönböztető), nem kerülne elő számos helyen a könyvben
(26., 46., 54. és főképp 136.). A jelentésmegkülönböztetéssel is meg kell küzdeni pl. a *darvak* ~
daruk-típus esetében, igaz, ez tótani ügy. S aztán van még a birtoktöbbsítő jel, amelynek haszná-
lata (gondolom) nem anyanyelvűek számára elég bonyolult. Nem biztos tehát, hogy ezt a jelenség-
csoportot a *Mi a könnyű?* részbe kell osztani. Az sem előnyös talán, hogy a *Mi a nehéz?* fejezetben
a főnévi esetragok számháborújával ijesztgessük előre a külföldi olvasót (17.). Ezek a bevezető
fejezetek kontrasztív szempontból íródtak, az itt érintett jelenségek azonban az egyéb fejezetekben
kellő részletességgel tárgyalva vannak, így nem biztos, hogy az amúgy is nagy terjedelmű könyv-
ben szükségesek.

A hangtani fejezet eleje kiejtési alapismereteket elsajátítani akaró nyelv-
tanuló sejtet. Még az is meg van mondva, hogy a hosszú magánhangzók a rövidektől az egy, ill. két
vesszős írásmódban különböznek (22.), vagy hogy hogyan írjuk a hosszú mássalhangzókat (30.).
Csakis kutatóknak valók viszont azok a részek, amelyek bonyolult nyelvészeti vitákba vezetnek be
az olvasót. Ilyen például többek között a birtoktöbbsítő jel szegmentálási problémáival foglalkozó
140. pont, vagy a főnévi esetragok kérdéseinek körüljárása (144.); stb.

A funkció kettősségével az is összefügg, hogy gondosan méricskél-
ni kell: mi és milyen
mélységben legyen benne az UGr.-ban? Milyen arányú képviselőket kapjanak a rendszeren kívül
a nyelvhasználat kérdései? A központi jelenségeken kívül a periferikus(a)(bba)kból mennyivel
szembesüljenek az olvasók? A túlzott teljességre törekvés e szempontból is észlelhető. Nem tudom

például – magam is meglepődtem a dolgon –, hogy szót kell-e ejteni arról (melyik célcsoportnak fontos?), hogy az ikes igék mindig kötött tőváltozatai közül éppen melyik a főváltozat (44. pont, 49. lap). A szerző azt tekinti annak, amelyhez a főnévi igenév képzője járul. Az *eszik, iszik* esetében ez az *e-, i-, a játsziknál az -sz-es* tő, az *ugrik* esetében pedig állítólag nem az *ugr-* a „legfontosabb töalak”, hanem az *ugor-*. (S mindez mégcsak nem is a töveknél kerül elő, hanem a szabad, félszabad és kötött morfémákkal foglalkozó részben.) Ismét csak az ikes igékkel kapcsolatban ezek tárgyias ragozásáról talán nem kellene külön táblázatot felfektetni (99.). Előfordulhat, hogy az ikes ige tárgyias (a példának hozott *eszik és iszik* valóban azok), de ezt egy megjegyzéssel el lehet intézni. A túlzott alaposság miatt így a rendszer összetevőjeként jelennek meg, és ez esetleg torzíthatja az ikes igeikről alkotott képet. Főleg a nyelvtanulói célcsoport szemszögéből túlzás az összetett szavak tárgyalásában a *sasorr* stb. endocentrikus (*Máriának hatalmas sasorra volt, ezért egy plasztikai sebésszel kisebbre operáltatta*), illetőleg exocentrikus (*Hello, sasorr, mit akarsz tőlem?*) besorolása körüli különbségtéves (333.), főként az utóbbi erősen speciális használata miatt.

Szerkezeti kérdések: mi hol legyen elmondva? A grammatikaírás egyik küzdelme annak eldöntése, hogy mi hol kerüljön sorra a leírásban. Egy nyelvtanulásra szánt nyelvtankönyv szempontjai persze keresztezhetik, sőt – divatos kifejezéssel – fölül is írhatják a szigorúbb grammatikai szempontrendszert, ezért lehet, hogy ebbeli kritikám túl szigorú. Az UGr. döntően szófajközpontú. Ez már az egyes fejezetek terjedelméből, az egyes nyelvi szintek elfoglalta lapszámból is világossá válik: hangtan: 28–46; morfológia: 47–68; szófajtan: 69–333; mondatan (belefoglalva szintagmatan, szórend, intonáció): 334–445. A szerző bevezetőjében meg is írja, hogy az egyes szófajokon belül tárgyalja az azokkal kapcsolatos morfológiai, szemantikai és szintaktikai jelenségeket és szabályokat, ezért a mondatant rövidre lehetett fogni. (Mindemellett a 109. és 110. pont – ha van szórendi fejezet, és van, akkor – szerintem oda való. Ugyanígy a mondatanba tartozik a felszólító mód használata a mellékmondatokban.) A szófajközpontúság döntés kérdése, így is lehet dönteni. Vagy (szinte) mindent a szófajtanba teszünk bele, vagy a szófaj mint olyan kívánkozik ki a szerkesztéstárból. A szófajközpontúság választása nyelvtanulás-didaktikai szempontból jól indokolható. Csak egyet nem előnyös tenni (szerintem): ugyanazt a jelenséget ugyanígy több helyen is elmondani. Erre viszont nem is kevés példa van a könyvben. Néhány ezek közül: Az *életet él, halált hal* féle szerkezetek négy helyen is szerepelnek: 72. pont: tranzitív és intranszitiv igék, 99.: az *-ik-es* igék tárgyias ragozása, 150.: a tárgyeset, 373.: a tárgy (külső és belső tárgy). Vagy: a határozói tárgy esetei kimerítően megvannak a 150., a tárgyraggal foglalkozó pontban. A tárgynál (374.) ismét előkerülnek – a 150. pontra való utalás nélkül és kevésbé részletezve (jóllehet itt lenne az igazi helyük). Az, hogy a tulajdonnevek nem vesznek részt a tőváltakozásban, el van mondva a 44. pontban a szabad, kötött és félszabad morfémákkal kapcsolatban, valamint a 132. pontban a főnév (tulajdonnév) alatt, legjobb helye – szerintem – a tőtan megfelelő tőtípusánál lenne. A nyitó-tövek három helyen vannak definiálva, szinte ugyanazon szavakkal (a locusokat l. feljebb). Az, hogy a mutató névmási kijelölő jelző – szemben a melléknévi jelzőkkel – számban és esetben egyeztetődik a főnévvel, előkerül a 147. pontban (főnévragozás), a 211. pontban (szófajok: mutató névmás) és a 405. pontban (jelző). A 205., illetve a 209. pontban ugyanazt olvashatjuk a nyomtatékosított személyes névmással kapcsolatban egyszer a személyes, egyszer a visszaható névmásnál, de mindkét esetben fel vannak sorolva egyéb funkciók, pl. az 'egyedül' jelentésű határozószó is. Hogy hasznos-e az effajta redundancia vagy zavaró, nyilván az UGr. használói, a külföldi olvasók fogják eldönteni.

Olykor a sorrendiség lehetne szerencsésebb: A magánhangzórendszer-táblázat magyarázatában (22.) szó van arról, hogy az *a ~ á* nem párok, nincs azonban megmondva, hogy az *e ~ é* sem, az *ë* csak néhány oldallal később, a 26. pontban kerül elő. A táblázat üres helyeit ahelyt lehetne és kellene magyarázni. Az egyes jelenségek tárgyalásakor érdemes minden esetben a tipikussal kezdeni. A 216. pontban a vonatkozó névmás két variánsáról olvashatunk, s az előtag nélküli tárgyalatik először. Ez semmiképpen nem a tipikus nyelvi helyzetet mutatja. Az előtag nélküli forma

valójában apróbetűbe tartozik, a „manchmal als etwas veraltet” minősítés első három szava nyugodtan elhagyható. Az eldöntendő kérdésekben használatos partikulák bemutatását érdemesebb inkább az *-e*-vel kezdeni (266.); a 314. pontban a főnévi igenév képzője tárgyalásakor a ható igével való kapcsolódás periférikus, nem jó ezzel indítani; stb.

Terminológia: előnyös-e a vagylagosság? Az előszóban Forgács megjegyzi, hogy elsősorban a latin terminusokat használja, illetve ha ilyen nincs (és német sem), akkor lefordított terminust alkot. A kettős terminusok használata azonban nehezíti a nyelvi jelenségek azonosítását. A palatális – veláris (nemzetközileg is szokásosabb) elnevezést nem érdemes esetenként felcserélni a „hell – dunkel”-lel (vö. a 22. és a 140. táblázatait), még akkor sem, ha a kettő egymással azonosítva van (23.). A jelle az eléggé jellegtelen Grundsuffix terminus nem a legszerencsésebb. Mikor először előjön (46.), még nincsen azonosítva a Zeichensuffixszal, ez csak a következő (47.) pont apróbetűjében történik meg, majd az 50. pontban egyenrangúként állnak egymás mellett, ugyanitt azonban megjelenik a „paradigmatisches Grundsuffix” megnevezés is a fokjellel kapcsolatban, az 51.-ben már ezen név alatt tárgyaltnak (vajon a kiemelő jel, a fokjel, a többesjel vagy a birtokjel paradigmaticusak?). A 138. pontban előkerül a Possessivsuffix elnevezés (amely nincs a mutatóban, helyette Besitzerzeichen van), a 139. pontban paradigmatische Besitzerzeichen áll ugyanerre. A „számnévi”-nek két megfelelője is van: numeralisch és zahlwörtlich; hasonlóan a szóképzéssel és a szóösszetétellel kapcsolatban is hol a latin, hol a német terminusok kerülnek elő. A subjektive ~ objektive Konjugation helyett ma a megújított hagyományos nyelvtanokban inkább az allgemeine ~ bestimmte Konjugation terminuspár használatos, ennek a korábbi elnevezésnek az alkalmazása azonban semmi gondot nem okoz.

Tartalomjegyzék, utalások, utalórendszer, tárgymutató: A tartalomjegyzékbe sok minden bekerült: decimális számozással egyáltalán nem rendelkező címek, akár apróbetűsek is (Gegenseitige Abgrenzung der Affixtypen – más kérdés, hogy ez a rész nagybetűt érdemelne!), vagy olyanok, amelyek csupán utalást tartalmaznak: Der Akzent (Betonung). Általában véve is meggondolandó, hogy szükség van-e a felépítés ebbéli komplikáltságára: az igen aprólékos decimális számozásra, valamint ezen túl a jelenségek pontokba foglalására a lapszéleken. A műben található belső utalások mindig az utóbbiakra, azaz a pontokra történnek. Nekem az egyszerű lapszámra való utalás tűnne kézenfekvőnek, már csak ezért is, mert az egyes pontok sokszor terjedelmesek, és eléggé heterogén tartalmúak is lehetnek. Az utalórendszer, ha nem is teljesen, de aránylag pontos. A kivételeken – ilyen tömegű utalás esetén (s feltételezve a bármely kézirat keletkezése során elkerülhetetlen némi átcsoportosítást) – nem is lehet csodálkozni; ezek egy újabb kiadásban könnyedén javíthatók. A 70. pontban (a 72. lapon) például hivatkozás történik a faktitív igékkel kapcsolatban a 295. pontra. Ott azonban nem a $V \rightarrow V$, hanem az *-ít* képzővel kapcsolatban az ADJ \rightarrow V képzéseket találjuk. Vagy a Registerben a Wortstämme mit konsonantischem Auslaut alatt – tévesen – a 126. pont is szerepel. A három ízben definiált nyitító előfordulási helyei közül a tárgymutató csak a 289. pontot hozza: Wortstämme \rightarrow Öffnerstämme alatt. Néha a számozásban véltem következetlenségeket felfedezni. A 270. pont a képzőfunkciók felsorolásakor a hagyományos grammatikákban szokásos sorrendet követi: **a)** csoport: deverbális verbum; **b)** csoport: denominális verbum stb. Ehhez képest a részletes tárgyalásban megváltozik a sorrend és a számozás jellege is: **A)** csoport Ableitungen aus Substantiven; **B)** csoport Ableitungen aus Adjektiven; **C)** csoport: Ableitungen aus Verben. Az sem szerencsés, hogy ami a 272. alatti táblázatban **a)** csoport ($N \rightarrow V$), az a részletező tárgyalásban (275. pont) **1.**-gyé változik, s ezalatt az egyes képzők sorszámozásába alkalmazza a **a)**, **b)** stb. felosztást.

Ami még hiányzik: A valóban szinte tökéletes részletezettség mellett olykor hasznos lett volna, ha egyes kérdések generálisabb tárgyalásban is előkerülnek – sok apró megjegyzést és magyarázatot lehetett volna megspórolni ezáltal. Ezek közé tartoznék pl. a morfémakötelezettség, valamint az invariáns fogalmának határozott és tiszta bevezetése már az általános morfológiai rész elején; egy általánosabb fejezetrész a szófajváltásról és annak módzatairól (így több helyen kima-

radhatott volna, hogy mellékevek stb. főnévi esetragokat kaphatnak); jó lenne egy elvi összefoglalás a képzőség fokozatairól, a homonim és szinonim képzésről.

Kontrasztív és didaktikus jelenségek. Az eddigi, elsősorban a szerkezetet érintő kritikai megjegyzések természetesen nem akarják elhomályosítani az UGr. értékeit. Főleg a nyelvtanulói célcsoportot szem előtt tartva a kontrasztív jelenségek bemutatása tekintetében, de egyéb szempontból is sok jó gyakorlati megoldás található az UGr.-ban. Nagyon szerencsés a 76. pont táblázata, amely az igenem típusok és az igeképzők összefüggéseit világítja meg. Segítség a nem anyanyelvi beszélők számára a 114. pontban a *-t* időjel alternánsainak a különféle igetövekhez való kapcsolódásáról szóló rész. Fontosnak tartom a 135. lapon a szótárakra vonatkozó megjegyzést, még akkor is, ha a szerző e megjegyzés közvetlen hasznát könyvében még nem érvényesítette. A kötőhangzóval kapcsolatos mindig újra visszatérő számos apró megjegyzést ugyanis át lehetne majd hártani például Elekfi László Magyar ragozási szótára-ra (MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1994.) – természetesen azok után, hogy a morfológiai részben az általánosítható jelenségek tárgyaltnak. Igen jó a hasonlítás különbségeinek érzékeltetése a német és a magyar között (192.), ugyanígy a *hány?* és *mennyi?* kérdőszók használati szabályainak megadása (179.). Hasznos a 208. pontban az állítmányi szerepű birtokos névmás német megfelelő szerkezetére való figyelemfelhívás, ugyanígy a kérdő névmás használati szabályainak világossá tétele (214. pont, 216–7. lap). Praktikus segítség a nyelvtanulóknak néhány fontosabb idő- és módhatározószó listázása (221.) is, és a szerző megokolása alapján a módosítószóknak a mondatvezető közlő kivételével is egyet lehet érteni (267.). Számos szemléletes és kiváló táblázat található a műben. A sort még bőven lehetne folytatni: mindezekben nyilván a lektor tapasztalata mutatkozik meg.

Tipográfia, kötés. Sajnálatos, hogy az UGr. kiadója kevésbé remekelt a könyv tipográfiájával. A betűtípus túl kicsi, az elrendezés nem elég szellős. Egy következő kiadásban erre érdemes lenne nagyobb figyelmet fordítani. Legalább ennyire fontos azonban az, hogy a könyv kötése **tartós** legyen. Jelen állapotában ugyanis már rövid ideig való használat után lapokra esik szét. Egy ilyen igényű könyv pedig nem egyszeri olvasásra, hanem tartós használatra, sok-sok forgatásra számíthat.

Haader Lea

Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVI. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2003. 128 lap.

1. Minya Károly Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig című sikeres munkájával kapcsolatban mindennek előtt a szerző nem mindennapi bátorságát emelem ki. Bátorságot feltételez mindjárt egy éppen csak mögöttünk lévő évtized (és milyen évtized, nyelvi tekintetben is!) szókinésének alakulását, elsősorban az újonnan keletkező szavakat, kifejezéseket számba venni, rendszerezni és nem utolsósorban mérlegre tenni. Bátorságot jelent továbbá az, hogy a jelzett művelet, különösen a szerző által szigorúan követett filológus módszer esetén, számos diszciplína (a lexikográfia és frazeológia, a leíró nyelvtan, a nyelvtörténet, a stilisztika, a pragmatika stb.) felhasználását követeli meg. És még nagyobb bátorságról tanúskodik az, hogy a szerző nem riadt vissza a józan nyelvvelés szempontjainak az érvényesítésétől sem. Méghozzá akkor, amikor napjainkban a nyelvújítás létjogosultsága is megkérdőjeleztetik, illetve amikor az úgynevezett deskriptív nyelvvelést vallók (szemben a preskriptív szemléletet követőkkel) egyenesen károsnak minősítik a nyelvvelést, egyáltalán a beavatkozást a nyelv életébe, beleértve a szókészlet alakulását is. És megemlíthetjük

mint gátló tényezőt a nyelvi jelenségek megítélésében fontos szerepet játszó közszokásnak a csaknem kiszámíthatatlanságát, bizonytalanságát is (vagy húsz évvel ezelőtt például a *spray* helyett a pályázat útján kiválasztott *permet*, illetve a *sci-fi* ellenében ajánlott *fanti* egyáltalán nem fogadtatott el, viszont a *számítógép* szinte teljesen kiszorította a *komputer* formát).

2. A szerző ezekkel és más nehézségekkel nem törődve, képességeire és tenni akarására támaszkodva bátran nekivágott e sokrétű téma kidolgozásának, először PhD-disszertációként, majd az opponensi vélemények és a vita tanulságait is felhasználva megjelentette munkáját a Tinta Könyvkiadó gondozásában a Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához című sorozat XVI. számaként. Azt gondolom, hogy – amint munkájának címében is szerepelteti a mára vonatkoztatva – egy kissé a magyar nyelvújítás lebeghetett a szeme előtt. A nyelvújítás – amely a XVIII. század végétől mintegy száz évig tartott, de amely teljes intenzitással a XIX. század első felében fejtette ki hatását – mint ismeretes, páratlanul volt nyelvünk életében. Először is országos mozgalommá tudott válni. Aztán, bár mi nem meríthetünk az elődök nyelvéből (mint a franciák a latinból; a románok a franciából; a csehek, lengyelek, bolgárok az óegyházi szlávból és az oroszából), a magyar nyelvújítás eredményesen használta fel az akkori és a korábbi magyar nyelvet (régai szavak felújítása, tájszavak beemelése, a szóképzés és a szóösszetétel segítségül hívása, tükörfordítások és így tovább). Szerencsés volt nyelvújításunk továbbá azért – és a mára vonatkoztatva, mint a szerző is utal rá, talán ez nyújtja a legfőbb tanulságot –, mert megalapozta a szaknyelveket. Mégpedig úgy, hogy az egyes területek szakemberei vállalták magukra – természetesen a nyelvészek segítségével – az illető szakszókincs megalkotását. Szinte minden tudományágnak, szaknak megvolt az irányítója, felelőse (Benkő Ferenc: ásványtan, Benyák Bernát: filozófia, Bugát Pál: orvostudomány, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály: növénytan, Dugonics András: matematika, Kovács Mihály: kémia, Pápay Sámuel: irodalomtudomány, Pete Ferenc: gazdaságtudomány, Révai Miklós: nyelvtudomány, Székér Joachim: haditudományok).

A magyar nyelvújítás sikerét nemcsak az akkor létrehozott és máig megmaradt több ezer szó, kifejezés igazolja, hanem az is, hogy az 1920-as évek végén a török nyelvújítást a magyar mintájára szervezték meg.

Hadd utaljak arra is, hogy a XX. század elején a Nyugat című folyóirat körül kialakult nyelvi-stilisztikai újításokat többen második nyelvújításként emlegetik. Természetesen ez szintén nagy jelentőségű volt, de elsősorban a szépirodalomra, azon belül is inkább a költészetre korlátozódott, továbbá az előbb jelzett értelemben országos mozgalommá sem vált.

Mindamellett nemrégiben magam is a harmadik nyelvújítás szükségességéről beszéltem egy interjú kapcsán. Ismeretes ugyanis, hogy az utóbbi időben eddig nem tapasztalt mértékben áramlanak be – különösen az egyes szakmákba – angol, főleg amerikai angol szavak és kifejezések. Szerencsére máris megmozdult több szakma. A Magyar szakírók szövetsége vagy a Mondjuk magyarul! egyesület például – amelyekben mérnökök, orvosok, jogászok, közigazdászok, a szabványok megalkotói dolgoznak együtt nyelvészekkel – magára vállalta az illető szaknyelv gondozását és az ottani új idegen szavaknak, kifejezéseknek lehetőség szerint magyarokkal való helyettesítését.

3. Nos, valójában ezt a harmadiknak jelzett nyelvújítást szolgálja Minya Károly könyve is, amelyben több mint háromezer új szó és kifejezés vizsgáltatik meg. A szerző nagy súlyt fektet, helyesen, az elméleti megalapozásra. Az I. fejezetben a szókészlet változásának elméleti hátterét rajzolja meg röviden. A II. fejezet a neologizmusok korábbi és a szerző által módosított rendszerezéssel foglalkozik. A III. tárgyalja az elmúlt évtized új idegen szavait és kifejezéseit, mégpedig külön a közigazdaság és a kereskedelem, a politika és a társadalom körébe tartozókat, majd az üzlet- és vállalkozáselnevezéseket, továbbá a technika, kultúra, sport, étkezés, szórakozás stb. területén jelentkezőket és végül az úgynevezett digitális nyelvújítás lexikai elemeit, azaz a számítástechnikai, informatikai kifejezéseket. A IV. fejezetben kerül sor a szóösszetétellel, a szóképzéssel és elvonással, vagyis a szóalkotás útján létrejött neologizmusok bemutatására. Az V. fejezetben található az egyéb szókincs bővítő eljárással (jeletésmódosulás, elavult szavak felelevenítése, szavak

kiavulása stb.) keletkezett elemek. Végezetül a VI. fejezetben a szerző levonja a tanulságokat, és előretekint a jövőre. A munkát bőséges szakirodalmi jegyzék és nagyon hasznos szövegmutató zárja.

Megjegyzem, hogy például az idegen szavak tárgyalása során valóságos kis szótörténeteket kapunk. A szerző ugyanis közli a szó eredetét, a kiejtését, a stílusminőségét, a jelentését vagy jelentéseit, valamint a származékait, és ha szükséges, hozzáfűzi a szó használatával kapcsolatos megállapítását, javaslatát. Másik megjegyzésem: ennek a több mint háromezer szónak és kifejezésnek a változatos, célszerű megoldása igazolja, hogy – mint József Attila és Illyés Gyula is rámutatott – nyelvünk nagyon is élő, idegen szóval kreatív szervezet.

Minya Károly munkáját haszonnal forgathatja mindenki, akit mai nyelvünk alakulása, illetve az egyes neologizmusok felhasználásmódja érdekel.

Szathmári István

Máté Jakab: A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig. Elméletek, irányzatok és módszerek. III. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 355 l.

A jelen kötet pontot vagy inkább koronát tesz a két korábbi végére, amelyek a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában A 19. századi nyelvtudomány története címen 1997-ben és A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai címen 1998-ban jelentek meg. Lásd erről ismertetésemet a *Nyelvőr* 123. kötetében, 1999-ben (252–4. lapon).

Fájdalom, hogy a szerzőnek, a kitűnő tudósnak és egyetemi oktatónak, kedves kollégáknak ez a harmadik kötet csak posztumusz műve, amelynek csupán az első korrektúráját tudta kijavítani. Pályatársa, Szabó Zoltán a belső címlapon bírálóként van megnevezve, de ha ő az utolsó időszakban segíthetett is a szerzőnek, a belső szerkesztés a kiadóban történt. A kötet címében feltűnő „vázlatos” megjelölés talán éppen arra utal, hogy Máté Jakab ereje fogytán, már nem tudta a kéziratot a tőle megszokott alaposággal lezárni, és az ő ismert szerénysége készítette az említett megjegyzésre. A három kötet összehasonlításakor kitetszik, hogy Máté Jakabnak leginkább a két utolsó század, főként a 20.-é az érdeklődési és kutatási területe, de a jelen kötet hatalmas anyagának feldolgozása és számos elmés észrevétele, valamint bíráló megjegyzései mutatják, hogy tudományszakunknak kezdeteitől a 19. századig létrejött eredményeit, elfogadott és követett vagy olykor elvetett, máskor pedig mégis elismert elméleteit kitűnően ismeri s ismerteti. A nyelvtudomány történetének átfogó bemutatása és elemzése magyar nyelven először Máté Jakabnak köszönhető. Ezt a tényt ki kell emelnünk, habár az elmúlt években két hasonló témájú, de éppen a legújabb és legvitatottabb korszakkal (A 20. század elejétől) lezárt könyv jelent meg. Az egyik H. Tóth Imre *A nyelvtudomány története a 20. század elejéig* (Szombathely, 1996) című tömör összefoglalása, a másik Robert Henry Robinsnak magyarra fordított tüzetesebb műve, *A nyelvészet rövid története* (Budapest, 1999, Siptár Péter fordításában) címmel.

Máté Jakab támaszkodik ezekre a művekre, sőt rajtuk kívül különösen Balázs János (Hermész nyomában, Budapest 1987), az antik és középkori latin és görög auctorokról Adamik Tamás, a magyar nyelvtudomány úttörőiről Szabó T. Attila, Szathmári István és a filozófus Kelemen János műveit idézi, gyakran *in extenso*, sőt terjedelmesebben, mint korábbi két kötetében az ott idézett szerzők munkáit. A külföldi nyelvészek közül hasonlóképpen merít Alexandru Graur és Lucia Wald *Scurtă istorie a lingvisticii* (București, 1997), T. A. Amirova et alii (*Ocserki po isztorii Lingvisztyiki*, Moszkva, 1975), továbbá V. A. Zvegincev (*Lingvisztyika v szisztyeme nauk i issledovatyelszkih metodov*, Moszkva, 1977) munkáiból, akiknek gondolatait közvetve, kifejtve idézi. Nagyszámú forrásai közt még más román, orosz, francia stb. művek vannak felsorolva, tanúskodván Máté Jakab széles körű nyelvtudásáról és nyelvtudományi olvasottságáról.

Az ismertetett harmadik köteten végigvonul az a gondolat – az egyes témákról szólva ismételtén, csatlakozván Balázs János, Robert A. Hall, Zvegincev és mások nézeteihez (14–5, 39, 199–200) – hogy sem a 19., sem a 20. század „paradigmaváltó” nyelvészete nem volt előzmények nélküli, sőt mintegy folytatása a megkezdett évszázadok kutatói munkásságának, másrészt pedig nem lehet a 20. század előtti vizsgálódások korszakát „tudományelőttinek”, az utána következők pedig „tudományos nyelvészetnek” nevezni, Ezt még kiegészíteném azzal a kuriózzal, hogy a múlt század ötvenes éveiben néhány amerikai nyelvész, akiket megszállott a kvantitatív módszer varázsa, például a szerintem tudománytalan glottokronológiáé, az egész korábbi korszakot tudományelőttinek (*prescientific*) minősítették.

Lássuk most már a kötet témaköreit a tartalomjegyzék szerint:

I. A „nyelvészkedés” kezdetei (45–8): a mezopotámiai szótárakról, az egyiptomi, sumer és ás ókori írások kialakulásáról és jelentőségéről olvasunk benne.

II. Az ókori görög nyelvészet fejlődési útja (49–89). Ez a fejezet részletesen ismerteti Platón, Arisztotelész, az alexandriai iskola eredményeit, a physis-thesis vita, az analógia és anomália, valamint más nyelvészeti-filozófiai kérdések lényegét és megítélését a mai tudomány szemszögéből.

Ám Máté Jakab tévesen tulajdonítja az araboknak az alexandriai könyvtár és tudományos központ elpusztítását. Mai ismereteink szerint Julius Caesar borított a lángba az épületet, de az az állomány megújítása után századokkal, ám még az arab hódítás előtt végleg elpusztult.

III. A római nyelvészet kialakulása és eredményei (91–109).

IV. A kínai nyelv tudomány kezdetei és eredményei (111–3) című rövid fejezetet Robins-Wald és Amirova ugyancsak vázlatos leírásai alapján olvashatjuk, de erről eddig általános nyelvészeti tanulmányokban magyar nyelven nem vagy még rövidebben volt említés, csupán sinológiai írásokban tárgyaltak róla.

V. Az ókori görög-római nyelvtudomány utóélete (115–28) tüzetesen ismerteti Szent Ágoston filozófiai-nyelvtudományi nézeteit. Máté Jakab Adamik Tamás Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig (Budapest, 1998) című kötetére támaszkodva hangsúlyozza Szent Ágoston szemantikai elméletének modernségét.

VI. A középkor nyelvtudománya az 5. századtól a 12. századig (129–49) című fejezet behatóbban tárgyalja az arab filológusok, nyelvészek és filológusok működését, különösen az ókori szerzők, Arisztotelész és mások munkáinak fordítását és ezzel közvetítését a nyugati tudományosságának (129–49). Máté Jakab kiemeli a zsidó tudósok, Maimonides (Maimuni Mózes) és Ibn Gabriol (Ibn Gvirol, Avicbron) jelentőségét.

VII. Az európai nyelvtudomány a 12. századtól a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció koráig (151–84). Részletesebb leírás foglalkozik a nominalizmus és realizmus vitáival, a spekulatív grammatikákkal, valamint Dante Alighieri *De vulgari eloquentia* című tanulmányával és a vulgáris (nemzeti) nyelvek jelentőségének felismerésével.

VIII. Nyelvészeti vizsgálódások a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció korában (185–219). Külön alfejezet ismerteti a hazai nyelvtudomány kezdeteit, elsősorban Sylvester János (*Grammatica Hungarolatina*) munkásságát (208).

IX. A racionalizmus és az empirizmus (a 17. és a 18. század nyelvtudománya) (221–68) című fejezet tüzetesebben tárgyalja a Port-royali grammatikát hivatkozva Chomsky elméletére, továbbá G. W. Leibniz munkásságát különös tekintettel univerzális nyelvelméletére, a mesterséges nyelv kialakításának elvi alapjaira.

X. Az összehasonlító-történeti nyelvészet forrásai és közvetlen előzményei (269–74). A „Lingua Sanscrita” alfejezet számol be a szanszkrit nyugati nyelvészeknek köszönhető „felfedezéséről” és Panini nyelvtanáról. Ez a téma időben voltaképp az első fejezetbe tartoznék, de az indogermanisztika és az összehasonlító nyelvészet története szempontjából, amint a szerző céloz rá a Bevezetésben, ide kívánkozik.

XI. A magyar nyelv a 17–18. század összehasonlító nyelvészetében (285–315). Ebben a fejezetben Benkő József, Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Révai Miklós és Versegly Ferenc munkásságáról olvashatunk, részletesen különösen Éder Zoltán és Szabó T. Attila írásai alapján, de Komáromi Csipkés György, Pápai Páriz Ferenc, Pereszlényi Pál, Szenczi Molnár Albert, Bél Mátyás, Bod Péter és mások működéséről is.

Az áttekintést a XII. fejezet zárja le: Rövid kitekintés a magyar nyelvújítási mozgalomra (317–20). Az Utószó (321) Máté Jakab szerénységéről ad tanúbizonyságot, amelyben mentegetődzik, ha minden objektivitási törekvése ellenére szubjektív látásmód „szüremkedett be” fejtegetésébe.

A szakirodalom-lista mintegy 400 művet tartalmaz (323–41), ezt követi a Névmutató; majd a megboldogult özvegyének epilógusa és Máté Jakab arcképe zárja le a kötetet.

Máté művét haszonnal forgathatják kutató nyelvészeink, köztük az egyetemi oktatók. Az áttekintés lényegében teljesnek mondható, csupán a 16–17. századi Európán túli, de főként európai tudósok által művelt szótárak, lexikonok, nyelvtani leírások megemlítése hiányolható. Gondolok itt az afrikai nyelvek köréből Matheus Cardoso 1556-ban írt kikongó nyelvű katekizmusára, Jean Barbot többnyelvű szógyűjteményére 1732-ből, Ch. G. A. Oldendorp ugyancsak többnyelvű szójegyzékére és mondatfordításaira 1777-ből, a dravida tamil nyelvről Jácome Gonçalves 16. századból fennmaradt kéziratok szótárára stb.

A szerkesztés egyenetlenségei közt említem meg, hogy néhány téma, például a „sepem artes liberales” részletesebb leírása többször előfordul (125–26, 135–36).

Egyéb következetlenségek közé tartozik, hogy számos hivatkozott szerző műve csak a szövegben található, de hiányzik az irodalomjegyzékből, például Rudolf Camap Introduction... (25), másrészt R. H. Robins többször idézett kötete teljes címmel van megadva több helyen, például a 283. oldalon és az irodalomjegyzékben is; több idegen nyelvű cím eredeti névalakban áll, másoknak ellenben olvasható a magyar fordítása, ismét néhány csak magyarul van idézve, például az arab tudósokéi (143–47).

Részben a szerkesztésnek róható föl, hogy sok nyelvész és műve előtt meghagyta a díszítő jelzőket, például Vargyas Béla kitűnő monográfiája; a neves román nyelvudós, Lucia Wald; [Du Marsais] a neves francia szerző; Téglássy Imre nagyszerű értekezése stb.

Bizonyára csak a belső szerkesztés és korrigálás hibájából keletkezett több sajtóhiba az idegen szavakban, például: *sui genesis* (11), *Grammaire des fan̄tes* (97), *katala = kataba* 'ő írt' *arabul* (143), *Si Socrates c̄rrit = currit* ('fut') 173.

A mondott kisebb egyenetlenségek és hibák ellenére megboldogult barátunk és kollégánk műve a hazai nyelvtudomány jelentős nyeresége. A sors megfosztotta attól, hogy a hosszú évek munkájának gyümölcsét kézbe vegye, de az utókor hálával forgatja majd ezt a harmadik kötetet is, akárcsak az előző kettőt.

Fodor István

Vászolyi Erik: Ausztrália bennszülött nyelvei. L'Harmattan Kiadó, Kultúrák keresztútján sorozat 3. [Budapest] 2003. 193 lap, 3 térképvázlat, 2 arckép – illusztráció.

Egy rendkívüli mű kerül ezzel a kötettel az olvasó kezébe. Különleges egyrészt azért, mivel a téma magá szokatlan, messze áll a hazai nyelvészek eddigi kutatási területétől, másrészt azért, mivel a feldolgozás, a nyelvi anyag bemutatása és stílusa újszerű, meglepő, sőt olykor ámulatba ejtő. Különben a szerző pályafutása szintén rendhagyó, már amennyire a 20. századi magyar tudósok nem kis számának életútja is annak mondható.

Vászolyi Erik ebben az évben töltötte be hetvenedik életévét. Mint finnugor szakos kutató a zürjén nyelvvél és néppel foglalkozott a forradalom előtt, több publikációja jelent meg ebben a tárgy körben. A forradalomban való részvétele miatt bebörtönözték, kilenc hónapot töltött kemény

rabságban, utána alkalmi munkából tengődött, de néhány kollégánk segítségével tanári állást kapott 1959-ben.

1968-ban elhagyta Magyarországot, Angliában élt két évet, aztán Ausztráliában kötött ki 1970-ben. Ott a perthi főiskolán (ma már egyetem) működött mint kutató és oktató. Akkor kezdte el az ausztráliai bennszülöttek nyelvét kutatni és leírni, amelynek elismert szakértője lett. A Vászolyi név ottaniak előtti nehézségei miatt felvette a Vasse nevet, úgyhogy későbbi publikációiban már ezen a néven szerepel. Szerzőnk mögött tehát több mint három évtizednyi szaknyelvszervi múlt áll választott új hazájában. De nem feledte el az őhazát sem. Ennek ékes bizonyága a jelen kötet. Ezért vett részt A világ nyelvei című lexikon (főszerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, utánnomás 2001) munkálataiban az ausztráliai nyelvekről írt cikkeivel. (Itt jegyzem meg, hogy annak a lexikonnak szócikkeiben szereplő eddig alig vagy egyáltalán le nem írt nyelvek magyaros alakban és helyesírással vannak feltüntetve, így a *w* betű magyaros *v* alakban, ellenben Vászolyi a saját kötetében megtartotta az angol *w*-vel jelölt és ejtett frászmódot.)

Az ausztráliai nyelvek leírása csak a népek társadalmának, kultúrájának bemutatásával együtt érthető. Erről több fejezet tárgyal (27–35, 159–70), de szó esik róluk a nyelvrendszer taglalásában is.

A szóban forgó nyelvek statisztikáját illetően a szerző – erős kételyei hangoztatásával – hivatkozik egy 1994. évi felmérésre, amely szerint 92 nyelvet beszél mintegy 32 000 ember, ebből 72 nyelvet 7500 fő ismer és jól-rosszul beszél, vagyis az illető nyelvek a kihalás szélére kerültek; 20 nyelvet egyenként 500-an használnak mindennap, ezenkívül van még egy tucatnyi nagyobb nyelv, aranda nyangumata, walpiri, tiwi stb., amelyeknek beszélői 1000–4000 között mozognak, tehát ezek a legéletképesebbek. Ennyien maradtak meg a földrészt gyarmatosítás előtti 150–650 nyelve, nyelvjárása közül: számuk csak különböző feltevéseken alapul. Különböző nyelv és nyelvjárás közt igen nehéz különbséget tenni a ma élő jórészt íratlan nyelvek között is. A hatvanas években bekövetkezett változások óta, amelyek a kontinens nemzetiségeire, köztük a bennszülöttekre kedvező hatású, 33 iskolában folyik angol–bennszülött nyelvű oktatás, amely 30 őshonos nyelvet érint. Ezenkívül vannak ezeken a nyelveken helyi rádió- és tévéadások bennszülött programokkal. Az etnikai eredetű őslakosok száma kb. 270 000, amelyekből látható a nyelvi és kulturális egybeolvadás tendenciája.

Az őslakosok részben a pusztaságokban, sivatagokban vándorló, gyűjtögető és vadászó nagycsaládokban és csoportjaikban élnek, másrészt bizonyos telepek, missziók környékén, harmadrészt (némileg) akkulturáltan, a földrészt óriási területén szétszórva, de gyakran szorosabb szomszédai kapcsolatban egymással, ami két- vagy háromnyelvűséggel jár. Egyébként ezek közt a nyelvek közt kevés a kimutathatóan rokon eredetű. Ennek részben az az oka, hogy a tabu szokása miatt változékony a szókincs, az alapszóikincs is; például a halott nevét, ez általában köznévi eredetű, nem szabad kiejteni, tehát helyette más szót kezdenek használni. Ez a jelenség Pápua Új-Guinea és más földrészek természeti népei között szintén megvan. Egy ngányatara nyelvközösség egyik tagja, akit *Ngajunyan* néven hívtak, meghalt, ezután a *ngaju* 'én' névmás helyett a hasonlóság elkerülésére *nganku* alakot kezdtek használni, majd ez egy másik tabu miatt szintén tilalmassá vált, tehát azután *mi*, vö. angol *me*, lett a névmás alakja (35).

Meglepő viszont, hogy ezeknek a nyelveknek, nyelvjárásoknak a hangrendszere néhány kivétellel majdnem azonos, a genetikai kapcsolatuktól függetlenül, hiszen ilyen alig mutatható ki. Általában csak három magánhangzót ismernek: *a*, *i*, *u*. Mássalhangzóik közül hiányoznak a részhangok, például: *s*, *sz*, *z*, *c*, sőt a zár-rész hangok is, ámbar megvan a *ty* és a *gy* így írva vagy *ij*, *dj* kapcsolattal, és amint Vászolyi megállapította, a magyar megfelelőikkel lényegében azonos fonetikai jellegűek. Az ausztráliai nyelvészek e fonémák hangtani sajátosságait nem ismerték fel, és nem írták le megfelelően. Jellegzetes, hogy a zöngés és zöngétlen oppozíció hiányzik, felváltva is előfordulhatnak, vagy inkább csak az egyik, máskor csak a másik változat. Ezért van aztán az, hogy az eddigi szakirodalomban számos nyelvénél több változata jelenik meg írásban, például a pintupi nyelv: *pintubi*, *bindubi*, *bintupi*, s persze angolosabban *beendoobee*, a karatyiari nyelv: *karagyari*, *garagyari*, *garatyari* stb. (52). Ugyanilyen tarkaság olvasható a bennszülött nyelvek közszávainak

leírásában. A fentebb említett *w* hangalakja lényegében azonos az angol megfelelővel, de *f* párja nincs meg ezekben a nyelvekben. A szótagszerkezet nyílt, és kerüli a mássalhangzó-torlódást. Szerzőnket például a bennszülöttek *Takatari Ariki Patyali* néven illetik: dr. Erik Vászolyi.

Nyelvtani szerkezetük szintén eléggé hasonló egy nyelv kivételével: ez a tiwi északon, a Melville- és Bathurst-szigeteken, mintegy 1500 beszélővel, amely poliszintetikus rendszerű. A többi mind ragozó, mégpedig két válfajuk van: szuffixáló és prefixáló nyelvek. A prefixálók, genetikus viszonyaiktól függetlenül, egy tömböt alkotnak Észak-Ausztráliában, az előragokon kívül utóragokat is használnak, mindkettőt rag- és képzőként is. A szuffixáló nyelveknek előtoldalékaik nincsenek. Az ausztráliai nyelvekben kevés kivétellel a névszóknek egyes és többes számon kívül keletős (duális), sőt hármas (triális) alakjuk is van. A névmások megkülönböztetik az inkluzív és exkluzív jelentést: 'mi veled együtt' vagy 'mi nélküled'. Ez a kategória a névszókra és az igei alakokra is kiterjed, például a wunambal nyelvben: *ngalangyin* 'idevalósi, helybeli vagyok' – *ngaralangyin* 'mi mind idevalósi, helybeli emberek vagyunk' – *nyaralangyin* 'mi mind idevalósiak, helybeliek vagyunk kivéve téged' (96).

Gyakori a névszók reduplikációja, például a wunambalban (északnyugaton, Kimberely vidékén kb. 300 beszélővel): *bijanda* 'gyerek' – *bijajanda* 'gyerekek'. Számos afrikai, pápua, amerikai indián stb. nyelvhez hasonlóan gyakori az „elidegeníthetetlen” és „elidegenített” tulajdon megkülönböztetése a birtokviszonyban (A világ nyelvei című lexikonban „állandó” és „változó” birtokviszony néven szerepel). Elvben a testrészek, a rokonsági viszonyok stb. kifejezései az előbbi kategóriába tartoznak, akárcsak a személyi tulajdon tárgyai, de nyelvenként és szavanként mégis gyakran különböző osztályba; birtokos személyraggal ellátva fejezik ki őket, ezért az elnevezés csak olyan tartalmatlan, mint a nyelvtani nemé az indogermán és más nyelvekben; vö. német *der Mond* – francia *la lune*, német *die Nase* – *das Auge* – *der Mund*. A szintaxisban az alanyi mondatok mellett gyakori az ergatív szerkezet, amely külön ragokkal járul az illető névszóhoz, a mondat alanyához, például pityantyayara (Közép-Ausztrália, Alice Springs és más települések környékén néhány száz beszélővel): *wati nyinanyi* 'az ember üldögél' – *minyma ma-pityangu* 'az asszony element', de *watingku minyma pungu* 'az ember megverte az asszonyt' – *minyangu wati pungu* 'az asszony megverte az embert' (97).

E nyelvek számnevei igen szegények, rendszerint csak háromig számolnak, de némely nyelvben hatig, például a mangalában (a Nagy-homoksvatag északi részében mintegy 250 beszélővel). Az igerendszerben általában van három igeidő, felszólító mód és feltételes mód, azonkívül számos igekepző alakít különféle jelentésármányokat, amelyek az európai nyelvekben ismeretlenek, például a wunambalban: *balya-nguma* 'mozog, halad' – *balya-bungamiramira* 'megközelít, becserkész' – *balya-bungamindaminda* 'megszöktet, elszöktet' – *balya-bunganbun* 'ellenőriz, megvizsgál' (153).

A szókincs tekintetében – nem beszélve a már említett taburól – azzal a jelenséggel találkozunk, amely más földrészek természeti népeinek nyelvében megnyilvánul: az általános fogalmak neveinek hiánya, ezzel szemben az egyes dolgok (állatok, növények, a környezet stb.) fajtáinak és alfajainak részletekbe menő elnevezése. Amit kengurunak nevezünk, az nem létezik ezekben a nyelvekben, valószínűleg téves lejegyzés következménye az első „felfedezők” részéről, ellenben külön neve van a hím és a nőstény állatnak, kicsinyeiknek az erszényben és azon kívül; a pityantyayara nyelvben a kenguruk fajtáira alkalmazzák a *malu*, *kanyala*, *kulpirpa*, *waru* és más neveket (164). A lyuk, gödör, mélyedés stb. fogalmaira a pintupi nyelvben (Északon a Mackay-tó és a Tanami-pusztaság között mintegy 1000 beszélővel) a következő kifejezéseket találjuk (165–6):

<i>ngarti</i>	'lyuk a földben vagy anyagban, tárgyban'
<i>jarla</i>	'lyuk egy tárgyban, de nem a talajban'
<i>kunawirtinpa</i>	'lyuk, bemélyedés a dárdanyél végében,'
<i>muluwirtinpa</i>	'lyuk, amelybe beleillik a dárdavető kiálló tüskéje'
<i>mutara</i>	'lyuk, amelybe beleillik a dárdavető kiálló tüskéje'

<i>pirti</i>	'lyuk, gödör a földben'
<i>kartalpa</i>	'apró lyuk a földben'
<i>jukpilpa</i>	'lyuk hangyabollyal'
<i>pulpa</i>	'lyuk nyúlüreg nyílásával'
<i>waraji</i>	'nyúlüreg'
<i>nyarrkalpa</i>	'más apró állat ürege'
<i>tyúrlpa</i>	'különféle gyíkok üregének bejárata'
<i>makarnpa</i>	'különféle gyíkok üregének bejárata'
<i>katarta</i>	'téli álom után elhagyott gyíküreg'
<i>kurrumpari</i>	'földalatti nyúlüreghálózat'
<i>tyurni, pirnki</i>	'kiugró szikla alatti odú vagy barlang'

(Az *rt*, *lt* kapcsolatok retroflex mássalhangzót jelölnek.)

Az angol nyelvű lakossággal való érintkezésben ezekbe a nyelvekbe számos jövevényszó jutott megfelelő fonetikai adaptációval, például *kapuman* vagy *gabumun* 'kormány, hatóság' < angol *government*; *bigyinity* 'dolog, ügy' < *business*; *ambag* 'széltoló, csirkefogó'; *mityityi* '(nem bennszülött) asszony' < Mrs. stb. Érdekes azonban, hogy az életképesebb nyelvekben képeznek spontán szavakat új fogalmakra, például *ngawa* 'víz' lett a neve a sör és más ital elnevezésére a wunambalban (168), a *jirgal* 'zsinór, kötél, öv (emberi hajból, állati szőrből)' a bilincs és lánc nevére, amellyel elfogták, elvezették őket, ebből *jirgalngari* a csendőr neve lett, vagyis a láncos, bilincses ember; a repülőgépet a *kantyal* 'vércse' szóval illetik.

A bennszülöttek az őshonos nyelveken kívül – ha egyáltalán még beszélnek őket – jellegzetesen váltanak át az angolra, amelynek megvannak a maga jellegzetességei, neve Aboriginal English.

Harmadik nyelvük viszont talán a legfontosabb, a legfejlődőképesebb, a kriol, vagyis kreol a pidzsin eredetű beszédükből teljes értékű nyelv, körülbelül 30 000 bennszülött anyanyelve a kontinens északi részében, Kimberly vidékén az Arnhem-földön át a Torres-szoros szigetvilágáig. A kriol az őshonos bennszülötteknek az angol uraikkal, a bevándorolt melanéziai, maláj, Fülöp-szigeteki és más ültetvényes és egyéb munkásokkal való érintkezéséből keletkezett. A szókincs jórészt angol eredetű, a nyelvrendszer leegyszerűsített, a hangrendszer főként ausztráliai jellegű. Ez a kreolizálódott kriol az 1980-as évek óta írásbeliséget kapott, lefordították rá a Bibliát, számos egyéb írások jelennek meg rajta, az iskolában tanítják, rádió- és tévéadások folynak rajta; beszélőik ragaszkodnak a nyelvükhöz.

Vászolyi részletesen tárgyalja ezeknek a népeknek és nyelvüknek, azaz a kutatásuknak történetét. Lesújtó képet ad (155–9) az őslakókat ért évszázados elnyomásból, megvetésből, értetlenségből eredő tudatlanságról, félreértésekről, ami egészen az utolsó évtizedekig tartott. Ennek következménye, hogy ezeknek a nyelveknek a leírása hiányos és hibákkal teli. Kevés a tudományosan elfogadható leírás, mint például Arthur Capell kötetei, valamint T. G. H. Strehlow lelkésznek aranda nyelvű művei; ő köztük született, és ezt a nyelvet anyanyelvi szinten ismerte. Viszont jellemző Howard Coat és Lynette F. Oates ngarinyin nyelvű szótára és nyelvtana (1970, 1974), amelyeknek nyelvtani adatait a lelkes, de kórházi szolga foglalkozású Coat gyűjtötte össze (158). De még a legképzettebb nyelvészek is talánnyal állnak szemben az agglutináló nyelvrendszerrel, a *ty*, *gy* hangok akusztikai jellegével, minthogy ők anyanyelvükön kívül legfeljebb egy-két indogermán nyelvet ismernek. Ezért nyelvi leírásaikban nem egy félreértés akad.

A könyv 48. lapján egy már akkulturáltak látszó bennszülött arcképe látható, aki szerzőnknek így nyilatkozik:

„Mesélek neked arról, hogy éltünk mi wunambalok hajdanában szabadon és gondtalanul. Hogy ma hogy élünk itt, azt magad is látod”.

Vászolyi Erik köszönetet érdemel, hogy a maga módján megadta az őslakosoknak a kellő tiszteletet. Remélhetőleg kötete eljut majd hozzájuk angol fordításban, és a Magyarország és Auszt-

rália közti 12 000 kilométeres távolságon át egy vékony kulturális szál összeköt minket az őslakosokkal. Elismerést érdemel a szerző, hogy könyvével tágabbra nyitotta a hazai tudományosság ismereteit erre a távoli földrészre.

A tanulmány műszavairól a szerkesztő Terts Iván magyarázó jegyzéket állított össze (181–93).

Fodor István

„Coccinelle”. Chamfrault Catherine, Gál Edit, Tamussin Catherine: Francia nyelv (8–11 éveseknek). Institut Francais, Budapest, 2002

Észrevételek a könyvhöz az alternatív pedagógiai módszerek nyomában.

1. Formabontó tananyagot készítettek a szerzők magyar iskolások számára. A vonzó könyvbortón pettyes katicabogár – róla kapta nevét a módszer.

A tanulók számára zöldborítós, öt nagy témakörből álló munkafüzet készült, hét játékos (kézműves feladatot tartalmazó) függelékkel, összesen 96 oldalon. Egy hangkazetta tartalmazza a munkafüzethez készült hanganyagot.

A tanár számára sárgaborítós tanári kézikönyv készült, amely a módszer alkalmazásához valóban nélkülözhetetlen.

A kontrasztív szemlélet keretében, a magyar nyelv logikájához kapcsolódva, a nehézségeket nem megkerülve, hanem a botlási lehetőséget előre látva, azokat ügyesen kiküszöbölve vezetnek egyre beljebb a nyelvtanulókat a többéves tanári tapasztalattal rendelkező, több kísérletet vezető tanárok.

A drámajáték, bábjáték, egész testet megmozgató körjáték hozza magával a nyelvi önkifejezés vágyát, a személyiség elfogadtatásával, a viselkedéskultúra gyakoroltatásával együtt.

I. I. Az első fejezet a címadó katicabogár, a „Coccinelle” című dalocska meghallgatásával kezdődik, amelyből a fejezetek során egyre többet, hosszabb részleteket hallunk. A francia nyelv fülnek igen kellemes zenei oldalát, a nyelv sajátos zenei intonációját mutatja be. A természetes nyelvmegközelítés és a drámajáték (approche naturelle, psychodramaturgie linguistique) ötvözését az első, a bemutatkozó játékban láthatjuk. Ki gondolná, hányféle érzelmi hangsúllyal lehet elmondani: „Jónapot! Hogy hívnak? Mondd meg nekem!” Az affektívítás szerepe, a tanár személyes belépése a játékba nélkülözhetetlen. A több tucat francia keresztnév a függelékben nemcsak gazdagítja kulturális ismereteiket, hanem a kiejtés, a hangok diszkriminációjának, a fül gyermekkori nyitottságának minél hosszabb ideig történő fenntartására irányul.

A hangfelvételek külön bája a Lycée francais tanulóinak természetes, néha megbicsakló énekhangja. Különösen bátorító hatású a fiúk vagy az énekelni nehezebben tudók számára, hogy a példa nem a tiszta kórushangzásra törekszik.

Már az első fejezetben találkozunk kérdéssel, rámutatással, felszólító igealakokkal. A természetes nyelvmélet szerint a beszélni, érteni kezdő csecsemő is változatos modalitású egyszerű mondatokat tanul meg értelmezni, és a beszédhelyzetekben korántsem a kijelentő mód a leggyakoribb. A témakörben a feladatok közül az utolsó mindig az írásos, esetleg rajzos, színezéses, összefoglaló jellegű.

Az illusztrációk a francia gyermekkönyvek, képregények magas színvonalát idézik. A rajzoló tudja, az ilyen életkorú gyerek a cérnalábú, gúlszemű, kanálfülű, mókás figurákat kedveli, de nem a gúnysosat, az elidegenítőt, hanem a derűset, az önbizalomkeltőt. Kun Fruzsina grafikus stílusa jól illik ehhez a műfajhoz.

Az üdvözléseknél regiszterek figyelembevételével, az életkori helyzetek szerinti legfontosabb két szintet (tegezés, magázás) hangsúlyosan elkülönítve találjuk, ahogyan a kommunikáció-

ban betöltött életfontosságú szerepük ezt megkívánja. Az „öcsém, húgom” bemutatási situációban minden nyelvtanár számára világos, hogy a jelzői szerepű birtokos névmás bemutatása (*mon, ton, son* etc.) legalább olyan fontos, mint a szókincsfejlesztés.

A módszer finom intelligenciával alkalmazza az indirekt módon történő nyelvtanítást (pédagógie non directive), hiszen a túl korai explicitté tétel elvonná a lehetőséget a konceptualizálás lehetőségétől, és talán örökre elvonná a kedvet magától a tanulástól. Ezzel teljes mértékben a kommunikatív szemlélet alapján állnak a szerzők. Viszont ismerjük a figyelmeztetést, a nyelvtanulásban „az egyik vonat eltakarhatja a másikat”, ha egyszerre nyelvtani és lexikai a feladat, igen fontos a nagyon alapos előkészítés. A feladatokban tanári előrelátás, előregondolkodás bizonyítja: a szerzők kipróbált feladatokkal állnak elő.

1.2. A második fejezet az ábécé és a számok tanulása körül szerveződik, de csak első szinten.

„A kosaramban három cseresznye van”-típusú mondatban a főnévi determinánsok sorrendje az előjáró szó után, valamint a *van (il y a)* szerkezet megfigyelése jóval izgalmasabb tétje a mondatoknak, mint a számok tanulása. Az igékkel a mozgás, a játék közben találkoznak a gyerekek. Először a felszólító móddal ismerkednek meg: „Járjatok, táncoljatok, járj, táncolj” azután a tapintáson alapuló játék segítségével ismerik meg a kijelentő módú igéket: „Mit csinál a kezem?” *Simogat, csíp, csiklandoz, megüt* – hallják és érzik egyszerre a tanulók, miközben egymással kommunikálnak. A nyelvtani nemek létezéséről hallás utáni, diszriminációra épülő gyakorlatok során szereznek tudomást.

A daltanulás során *Il y a six oiseaux sur un arbrisseau* sem a számok tanulása a legfontosabb, hanem a szótári szó és a „fonetikai szó” különbsége. A magánhangzóval kezdődő főnevek jó részét soha nem ejti a francia beszélő önmagában. Az *oiseau* szó soha nem fordul elő egyedül, csak valamilyen (*zwazo – nwazo*) alakban, különböző határozatlan vagy határozott, egyes vagy többes számú névelője kíséretében (Francois Wioland strasbourgi professzor előadása az ELTE Francia tanszékén). Legjobb ezt először hallani, azután jöhet a találkozás az írott alakokkal (a beszélt nyelv elsőbbsége az írotthoz képest). Jó ötlet az Éluard-vers memorizálása, a bővített mondat szerkesztésére irányuló szép példa, a szemléltetés legvilágosabb módján (Dans Paris ily a une rue, /Dans cette rue il y a une maison/ etc.).

1.3. A harmadik fejezetben a fontosabb mellékneveket, igéket és az állatok hangját utánzó kifejezéseket tanulják. La Fontaine ismertebb meséi általában nehezebbek, mint az itt választott Az ökör és a béka (Le boeuf et la grenouille). A tehén általában mindenhol ugyanúgy bög és a kakas is ugyanúgy kukorékol. Hogyan lehet az, hogy más és más nyelven mást hallunk, más hangokat utánzunk? Ez a fonetikai gyakorlat nem öncélú, rácsodálkoztatja a diákokat a hangrendszerek más-ságára, megnyitja fülüket az idegen nyelv felé, olyan hangokat hallanak meg, amelyek a saját anyanyelvükben nem léteznek (zártabb, nyitottabb magánhangzók, diftongusok, nazális magánhangzók). A színek tanulása színes oldalon a hasonlítás és az igaz/hamis situáció gyakorlása közben valósul meg. Néhány sor erejéig előkerül Rimbaud-tól a Magánhangzók szonettje, melynek lexikai elemeihez rejtvények kapcsolódnak. Sugárzó jókedvet áraszt az Állatok rock and roll-ja, amely szórakoztató és hasznosan építi, egyengeti az utat az összetett mondatok felé, a helyhatározó és a módhatározó helyének rögzítésével.

1.4. A negyedik fejezet a „Mit szeretsz?”, „Mit nem szeretsz?” ismert játéka a determináció, a tárgy szerepe, az állító és tagadó szerkezet köré épülnek. Az anyagnévelő és az *avoir* 'bírni valamivel' ige használatának gyakorlása tovább folytatódik. Fontos döntés volt elkülöníteni az előző fejezettől, ahol az *il y a* 'van' szerkezet gyakorlása folyt. Ez a magyar anyanyelvű tanulónak gondot okoz. A recept-feladat szellemes betetőzése az anyagnévelő témakörének. Visszatér a masszív, általánosan használt *a listzet, a tojást* alakhoz, hogy felfigyeljünk arra, az anaforikus használatban a határozott névelő egy meghatározott mennyiségre vonatkozik; ismét egy kétértelműség, ami szerencsére a magyar nyelvben is így működik. Fokozatosan komoly nyelvi szintre értünk, és a munkafüzet végére az *avoir* 'bírni' szerkezet harmadszorra is visszatér az életkorok kifejezésénél. Ez

magyarul ismét a létige (van) segítségével történik. A rövid képleírást, néhány mondatos körülírást váró képek, rajzok egyre inkább a néhány mondatos szövegek világa felé irányítanak.

2. Az igényességre törekvő könyv nem kényszerűségből végzett feladatokat, hanem örömteli játékokat tartalmaz. A nyelvtanár nem fog sokat a tanári asztalnál ülni, a diákoknak pedig többet kell fejlődniük, mint ahogy azt a könyv szellős, teres lapjai alapján gondolni mernénk. A látszólagos könnyűség, játékoság, az oldalszámok, az egy oldalon elférő feladatok nem sejtetik, mekkora tanári munkát igényel e tudásanyag elsajátítása.

2.1. A tanári kézikönyv nélkül a drámajáték egyes fázisai nem lennének világosak. Aki csak a munkafüzet alapján próbál képet alkotni a módszerről, nem értheti meg működését. A játékokat részletesen és magyarul ismerteti a tanári kézikönyv, melynek egyes lapjai („Fiches”) óravázlatként szolgálnak. Az egyes órák menete, felépítése a kommunikatív modellt követi. Dalhallgatás vagy lexikai előkészítés játékkal, drámajáték dalhallgatással, drámajáték szituációval, rögzítés írásban vagy kiegészítőes gyakorlatokkal. Az új „leckék” mindig ismétléssel indítanak, az egységek végén rajzok, képek segítségével foglalják össze a tanult 6-7 órányi anyagot. A tanári kézikönyv tartalmazza a dalok kottáját, kivéve az ábécé dalát, amely sokféle változatban ismert. A gyakorlatok, feladatok mennyiségét tévesen ítéljük meg, ha rutinszerűen a frontális munkához szokottan mérjük fel. Ezeket a feladatokat ki kell bontani, a drámajátékot végig kell játszani, különben nehezen működik a módszer. A tanári továbbképzés igen fontos, a stratégiaváltás jelentőségének megértése nélkül nem képzelhető el előrelépés a gyakorlatban.

Pálffy Gabriella

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2002. évi munkájáról

1. Az 1999-ben újjáalakult Magyar Nyelvi Bizottság 2002-ben két ülést tartott (2002. június 17-én és 2002. november 18-án), valamint több tudományos és kulturális rendezvényen képviselte magát.

Az üléseken a bizottsági tagok részvétele mintegy 80%-os volt.

A júniusi ülés fő témája a bizottság elnökének, dr. Keszler Borbálának a bizottság három-éves munkájáról szóló beszámolója volt. Egyúttal dr. Grétsy László beszámolt az MTA elnöke mellett létrehozott Nyelvhelyességi Tanácsadó Testület megalakulásáról, valamint a 2002. évi magyar nyelv hetéről.

A novemberi ülésen a bizottsági tagok megválasztották a Magyar Nyelvi Bizottság 2002–2005. közötti tisztségviselőit. Kiss Lajos akadémikus elnöklétével a résztvevők megszavazták a jelölőbizottságot (elnök: Fábíán Pál, tagok: Sebestyén Árpád professzor és Zimányi Árpád főiskolai tanár). A bizottság tagjai egyhangúlag a Magyar Nyelvi Bizottság elnökének Keszler Borbálát, az MTA doktorát, társelnöknek Grétsy László kandidátust, titkárának Balázs Géza habilitált kandidátust választották. – Majd az elnökség vázolta a bizottság előtt álló feladatokat.

2. A bizottság kapcsolatai az MTA más bizottságaival, tudományos kutatóintézetekkel, külső főhatóságokkal, vállalatokkal.

Köztudott, hogy a Magyar Nyelvi Bizottság az MTA-nak egyetlen olyan bizottsága, amelynek tagjai nemcsak egy szakterület képviselőiből állnak, hanem minden osztálynak egy képviselője helyet kap benne. Ennek megfelelően a bizottság nemcsak olyan kérdésekkel foglalkozik, melyek kizárólag az I. osztályt érintik.

A bizottság tehát állandó kapcsolatban van az osztályokkal; a különböző tudományterületekkel való kapcsolattartás intenzitása azonban változó, a szükséglethez igazodik. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van (Fábíán Pál, Hőnyi Ede és Földi Ervin révén) az FVM keretében működő Földrajzinév-bizottsággal.

2002. február 14-én az MTA elnöke a gazdasági reklámok és üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények közzétételéről szóló 2001. évi XCVI. törvény 5. paragrafusának (1) bekezdésében foglaltak alapján létrehozta a Nyelvhelyességi Tanácsadó Testületet, amelynek tagjai a következők: elnök: Kiefer Ferenc, akadémikus; titkára: Kenesei István, a nyelvtudomány doktora; tagjai: Hunyady György, akadémikus; Kiss Jenő, akadémikus; Balázs Géza, kandidátus; Grétsy László, kandidátus; Görgy Gábor, író.

A testület 2002. február 26-án tartotta alakuló ülését az MTA Nyelvtudományi Intézetben. Az ülésről Grétsy László számolt be a bizottságnak.

Az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatások Programja keretében Balázs Géza vezetésével 2002-ben A 21. század kommunikációja címmel folyt nyelvstratégiai kutatás – amelyben a bizottság tagjai közül sokan részt vettek. A témában 2003-ban konferenciát szerveztek, valamint nyelvstratégiai tanulmánykötetet jelentettek meg.

3. A bizottság munkájához kapcsolódó egyéb eredmények

A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László, Alkalmazott Nyelvtudomány: Gósy Mária, Beszédkutatás: Gósy Mária, Acta Linguistica Hungarica: Siptár Péter), illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai

(Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Fábíán Pál, Gósy Mária, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor), tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Pusztai Ferenc, Szathmári István; 2002. szeptemberétől Balázs Gézát a Nyelvi Bizottság elnökévé választották), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László stb.).

A bizottság tagjai közül Szűts László és Heltainé Nagy Erzsébet az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelv művelő közönségszolgálatában is részt vesz.

A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája, a Magyar Nyelvőr című folyóiratnak, mely a művelt közönség (különösen a pedagógustársadalom) nyelvi-nyelv művelő igényeinek kielégítésén túl törekszik a legszélesebb értelemben vett nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek tudományos közlemények formájában való megjelentetésére is. A folyóirat három éve olvasható az interneten is. 1999 szeptemberétől 2002 szeptemberéig 71 országból 212.299 alkalommal látogatták a lap internetes változatát (valamint töltötték le anyagot róla).

Balázs Géza

A szavak súlya

Értékmegőrzés és értékteremtés az anyanyelvi versenyeken

A szavaknak súlyuk van, akár kimondjuk, akár leírjuk őket. A kommunikáció folyamata nem függetleníthető attól az értékrendtől, melyben a kommunikációban részt vevők hisznek, melyet képviselnek. Az anyanyelvi versenyek is a társadalmi kommunikáció értékmegőrző és értékteremtő formái, erről győződhettem meg ez év tavaszán két országos anyanyelvi versenyen. Mindkét verseny a szóbeli és az írásbeli kommunikációs készség fejlesztését, az anyanyelvi nevelés jövőjét szolgálta. A III. országos anyanyelv-tanítási verseny, valamint a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny rendezői és résztvevői elkötelezték magukat az anyanyelvi kultúra megőrzése, fejlesztése, valamint az anyanyelvi kultúrát újratereztető értékek mellett.

Beszámoló a III. országos anyanyelv-tanítási versenyről

2003. április 27. és 29. között rendezték meg Szombathelyen a III. országos anyanyelv-tanítási versenyt a tanárképző főiskolákon, a tudományegyetemeken és a tudományegyetemek tanárképző főiskolai karán tanuló magyar szakos hallgatók számára. A versenynek a meghirdetés szövegében is megfogalmazott célja: a magyar nyelv tanításának tartalmi és módszertani korszerűsítése, a felsőoktatási intézmények anyanyelv-pedagógiai műhelyeiben folyó munka megismerése és népszerűsítése, a kapcsolatteremtés, valamint a tapasztalatcsere segítése. A tanítási versenyt már harmadik éve hagyományosan mindig más-más helyszínen szervezik. Az elmúlt évben a debreceni kollégák kiváló szervezőmunkájának köszönhetjük a verseny folytatását, 2003-ban pedig a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke kínált helyszínt a rendezvénynek. A szervezők, közülük is Pintérné Bujtás Tímea áldozatkész munkájának köszönhetően csodálatos három napot töltöttünk a tavaszi virágpompába öltözött nyugat-magyarországi városban.

2003-ban a következő kilenc tanárképző intézmény 1-1 magyar szakos hallgatója vállalta, hogy szavának súlya van, hogy képviseli saját intézményét, és helyes kommunikációra neveli egy

szombathelyi iskola diákjait: Berzsényi Dániel Főiskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar, Nyíregyházi Főiskola, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Debreceni Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Miskolci Egyetem, Szegedi Tudományegyetem.

A főiskolai hallgatók és az egyetemisták ugyan külön kategóriában versenyeztek, az óráik témája azonban közös volt: a kommunikáció. Minden versenyzőnek egy-egy 45 perces ismeretbővítő, készségfejlesztő órát kellett tartania. A főiskolai hallgatók a következő témakörök közül választhattak: a párbeszéd (5. osztály); a nem nyelvi jelek (6. osztály); a hozzászólás (7. osztály); a tudósítás (8. osztály). Az egyetemi hallgatóknak az alábbi órátémákat ajánlották fel: a kommunikáció céljai (9. osztály); a kommunikáció folyamata (10. osztály); a tömegkommunikáció (10. osztály).

A kiválasztott témakör tanítására a hallgatók saját intézményükben készültek fel, óratervezetet írtak. A főiskolai versenyzők április 28-án, az egyetemisták pedig április 29-én tanítottak a szombathelyi Bolyai János Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium lelkes osztályaiban. A zsűri elnöke a korábbi évekhez hasonlóan Benkes Zsuzsa főiskolai tanár volt, a tagjai pedig a versenyzőket kísérő és felkészítő szakmódszertanos oktatók.

Mind a versenytanítások, mind az órák utáni értékelések igen jó hangulatban folytak. Élénk kommunikációt folytattunk nemcsak a gyakorlóiskolában, hanem a szálláshelyünkön, a patinás Savaria Hotelben is. Barátságok szövödtek, megosztottuk egymással gondolatainkat, tapasztalatainkat, véleményünket. A látott órák tanulsággal szolgáltak mind a hallgatók, mind a felkészítő tanárok számára, a verseny megmutatta, hogy ugyanazt a témakört sokféle módon, változatos módszerekkel, feladatokkal és munkaformákkal lehet feldolgozni. Az értékelés során a módszerek és az eszközök mégis másodlagosak maradtak, inkább a hallgatók kommunikációs és tanítási készsége, rátermettsége döntötte el a versenyt. A jók között a legjobbak voltak:

A főiskolások csoportjában

- I. Vachter Zsuzsanna (Nyíregyházi Főiskola, felkészítő tanára Szabó Ferenc, Rátonyi Marianna)
- II. Mészáros Krisztina (Berzsényi Dániel Főiskola, felkészítő tanára Pintérné Bujtás Tímea)
- III. Pukli István (Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar, felkészítő tanára Szabóné Erdélyi Erzsébet)

Az egyetemisták csoportjában

- I. Sas Annamária (Károli Gáspár Református Egyetem, felkészítő tanára Antalné Szabó Ágnes)
- II. György Piroska (Eötvös Loránd Tudományegyetem, felkészítő tanára Kugler Nóra)
- III. Divinszki Renáta (Miskolci Egyetem, felkészítő tanára Kovács Ferencné)

A zsűri véleményét meghatározta: hogyan dolgozták fel a tanárjelölt hallgatók a kiválasztott témakört, hogyan építették fel az órát céljuk érdekében, hogyan szervezték meg a tanulók munkáját; a végső sorrendet mégis az döntötte el, hogy a hallgatók hogyan találták fel magukat az idegen környezetben, miképpen voltak képesek – akár az óratervezettől eltérve is – alkalmazkodni az osztály képességeihez, mennyire tudtak figyelni a tanulókra, kik voltak azok, akik a szó valódi értelmében „tanítottak”. A versenyzők többségének kommunikációs készsége maga is példaul

szolgált tanítványaik számára, komolyan vették a latin közmondás intelmét, mely szerint: A szavak oktatnak, a példák vonzanak. Az órákon nem voltak súlytalan szavak, a versenyhelyzetben minden szó, minden tett hangsúlyt, nyomatékot kapott.

A díjkiosztón ezért minden versenyző és minden felkészítő tanár megérdemelten vehette át ajándéksomagját, a helyezetteket pedig külön pénzjutalommal és emléklapokkal, a nyertesek intézményét pedig szép serleggel jutalmazták. Az Oktatási Minisztérium szerény anyagi támogatásával és más önzetlen támogatók segítségével a versenyt igen magas színvonalon készítették elő és bonyolították le a mindenre odafigyelő helyi szervezők. A verseny támogatói voltak: Berzsényi Dániel Főiskola, Oktatási Minisztérium, Bolyai János Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Gazdag Erzsébet Irodalmi Alapítvány, Claudibus 2000 Bt., Apáczai Könyvkiadó, Műszaki Könyvkiadó, Osiris Kiadó, Akadémiai Kiadó, Nemzeti Tankönyvkiadó, Életünk, Leopold Bloom Alapítvány, BDF Magyar Irodalom Tanszék, BDF Magyar Nyelvészeti Tanszék, MC Donald's Szombat-hely, Savaria Hotel.

Köszönjük a szervezők áldozatkész munkáját, köszönjük a főiskola és a gyakorlóiskola vezetőségének, hogy fáradhatatlanul dolgoztak azért, hogy minden a legnagyobb rendben folyjék. A szervezők nemcsak kedves szóval győzték mindhárom nap, hanem erővel, hittel, lelkesedéssel, szeretettel is.

A versenytanítások rávilágítottak arra is, hogy micsoda erő, lehetőség rejlik a megfelelő kommunikációban, a diákok kipróbálhatták, hogy mind a szavak nélküli kommunikáció, mind a kimonodott szó is fegyver és eszköz lehet, ha megfelelően bánunk vele, ha odafigyelünk egymásra; segítenek abban, hogy erőszak nélkül, meggyőzéssel érjük el a célunkat. Ugyanakkor a verseny azt is bizonyította, hogy a sikeres kommunikáció nem csupán technika, hanem a kommunikáció maga is értékteremtő folyamat, a kommunikációs stratégiák alkalmazásakor képviseljük, újraterejtjük azon emberi, erkölcsi, társadalmi és művelődési értékeket, amelyekben hiszünk, amelyek mellett elköteleztük magunkat. Talán ez volt az egyik legfőbb üzenete a 2003. évi anyanyelv-tanítási versenynek.

Beszámoló a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjéről

A Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét május 31-én hatodik alkalommal szervezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával. A budapesti döntőn összesen 119 diák vett részt versenyzőként; minden magyarországi megye, valamint a főváros legjobb 5., 6., 7. és 8. osztályos diákjai, valamint a válogatóversenyekről bejutott felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági és mura-közi diákok bizonyították azt, hogy hisznek a helyesen leírt szó erejében.

A Múzeum körüli épületben tartott megnyitót egy megható esemény tette még emlékezetesé. Itt búcsúzott el tőlünk Fábián Pál tanár úr, aki idős korára való tekintettel már nem vállalja tovább a zsürielnöki teendőket. Az új elnök, Tolcsvai Nagy Gábor búcsúztatta el a Tanár Urat két kisdíák kíséretében. Nincs rá megfelelő szó, amit akkor éreztünk, amikor Fábián Pál tanár úr búcsúzó szavait hallgattuk. Köszönjük szépen, hogy eddig velünk volt, hálásak vagyunk, hogy mindig számíthattunk okos tanácsaira, bölcs szavaira, és örökös tiszteletbeli zsürielnöknek tekintjük őt a további versenyeken is. Kapaszkodni fogunk azokba a szavakba, azokba a gondolatokba, melyeket tőle hallottunk; igyekszünk megőrizni, továbbvinni azokat az értékeket, melyekkel Tanár Úr a versenyt eddig gazdagította.

A budapesti döntő a hagyományoknak megfelelően nemcsak elmepróbáló versenyt kínált a diákoknak, hanem egyéb programokat is. Mialatt a versenyzők korosztályonként más-más tollbamondást és feladatlapot írtak, addig tanáraik figyelmesen hallgatták az előadók érdekes és tanulságos előadásait a játékoság és a kreativitás szerepéről: Grétsy László az ezerarcú magyar nyelvről, a játékos anyanyelvi nevelés lehetőségeiről beszélt; Tolcsvai Nagy Gábor a helyesírás, a nyelvi

játék és a szépirodalom kapcsolatát taglalta szemléletesen, Benkes Zsuzsa pedig az anyanyelv-tanításban alkalmazható kreatív gyakorlatokat mutatott be. A helyesírási verseny után a diákoknak lehetőséget biztosítottunk arra, hogy kipróbálják magukat különféle anyanyelvi játékokban is.

A zsűri az egész döntő során figyelemmel kísérte a szervezők, a javítók munkáját. A zsűri új elnöke tehát Tolcsvai Nagy Gábor egyetemi docens lett, társelnöke Grétsy László főiskolai tanár, titkára Antalné Szabó Ágnes egyetemi docens. További tagjai voltak 2003-ban: Andokné Juhász Zsuzsa Baranya megyei szaktanácsadó, Benkes Zsuzsa főiskolai tanár, Fercsik Erzsébet főiskolai tanár, Kerner Anna országos tantárgyi referens, Pisnjak Mária szlovéniai főszaktanácsadó és Nagy L. János egyetemi tanár. A javításban segédkező több mint harminc főiskolai és egyetemi oktató, valamint hallgató munkáját Fercsik Erzsébet tanárnő irányította.

A budapesti döntőt többfordulós válogatóverseny előzte meg mind a határon innen, mind a határon túli magyarulkta területeken: iskolai versenyek, területi, illetve fővárosi kerületi versenyek, fővárosi és megyei döntők. Ezek megszervezését a megyei pedagógiai intézetek, a fővárosi kerületi munkaközösségek és lelkes szervező iskolák áldozatkész tanárai végezték. Az egész országban azonos időpontban tartott utolsó két válogatóhoz, továbbá a határon túli magyarulkta területek válogatóversenyeihez központilag küldtük el a feladatlapokat, a tollbamondásszövegeket és a javítókulcsokat, ezeket Antalné Szabó Ágnes állította össze, és Völgyiné Reich Márta vezetőtanár, valamint Mártonfi Attila tudományos munkatárs lektorálta.

A Kárpát-medencei döntőn helyezéstől függetlenül minden döntőbe jutott diák és minden felkészítő tanár jutalmat kapott. Külön ajándékot vehettek át minden évfolyamon az I–X. helyezést elért diákok, továbbá felkészítő tanáraik; különdíjjal jutalmaztuk az új arany okleveles tanárokat, valamint a legjobb eredményt elért három megye diákjait, továbbá a legjobb határon túli versenyzőket.

2003-ban a következő diákok bizonyították legmeggyőzőbben, hogy számukra fontos érték a magyar helyesírás:

5. osztály

- I. Főris Klára (Alsó Erdősori Általános Iskola és Gimnázium, Budapest VII. kerület, felkészítő tanára Dóczi Erzsébet)
- II. Kovács Gergely (Görög Katolikus Általános Iskola, Nyíregyháza, felkészítő tanára Szabóné Sándor Gabriella)
- III. Kocsis Teréz (Bolyai János Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Szombathely, felkészítő tanára Nagyné Eröss Rozália)

6. osztály

- I. Barta Réka (Vörösmarty Mihály Általános Iskola, Újszász, felkészítő tanára Balkovicsné Vágó Katalin)
- II. Vargha Márk (Práter Utcai Ének-zene Tagozatos Általános Iskola, Budapest VIII. kerület, felkészítő tanára Vadász Gusztávné)
- III. Krizsán Boglárka (Széchenyi István Általános Iskola, Újkígyós, felkészítő tanára Zemó Lászlóné)

7. osztály

- I. Vasas Ferenc Béla (Lorántffy Zsuzsanna Általános Iskola, Pocsaj, felkészítő tanára Gyarmati Attiláné, Vasas Ferencné)
- II. Véték Orsolya (Áldás Utcai Általános Iskola, Budapest II. kerület, felkészítő tanára Farkas Eszter)
- III. Dávid Gergely (Erkel Ferenc Ének-zenei Általános Iskola, Pápa, felkészítő tanára Kovács Tiborné)

8. osztály

- I. Kovács Péter (Fiumei Úti Általános Iskola, Szolnok, felkészítő tanára Somogyiné Durucskó Mária)
- II. Elek Márton (Implom József Általános Iskola, Gyula, felkészítő tanára Kovácsné Doba Mariann)
- III. Sárvári Kinga Fanni (Dienes Valéria Általános Iskola, Szekszárd, felkészítő tanára Klézli Mária)

Dicsérendő teljesítményt nyújtottak a határon túlról érkező diákok is, közülük is kiemelkedtek eredményükkel a felvidéki és az erdélyi tanulók, a felvidéki versenyzők közül többen a helyezettek között vehették át megérdemelt jutalmukat. A megyék közötti versenyben ebben az esztendőben Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád és Pest megye versenyzői bizonyultak a legjobbaknak. Nagy szó, örvendetes tény, hogy újabb arany okleveles felkészítő tanárokat is köszönhetünk: Jakubík Teréz Párkányból, Kis Bocz Jánosnét Pécsváradról, Klézli Máriát Szekszárdról, Spátay Adriannát Révkomáromból, Tóth Lajosnét Mándokról, Tóthné Hlavács Máriát Szentesről és Vida Törnar Juditot Lendváról.

A helyesírási verseny megrendezését, a résztvevők megjutalmazását és a vendéglátást, továbbá a több mint negyven határon túlról érkező diák és tanár fogadását évek óta támogatja az Oktatási Minisztérium. További támogatóink voltak 2003-ban: az Akadémiai Kiadó, az Alexandra Kiadó, a Balassi Kiadó, a Bravo és Bravo Girl szerkesztősége, a Cartographia, a Ciceró Kiadó, az ELTE Hallgatói Önkormányzata, az Enciklopédia Kiadó, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Helikon Kiadó, a Korona Kiadó, a Krónika Nova Kiadó, a Maecenas Könyvkiadó, a Magyar Nyelv szerkesztősége, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Műszaki Könyvkiadó, a Nemzeti Tankönyvkiadó, a Pauz-Westermann Kiadó, a Pedellus Kiadó, a Raabe Kiadó, a Reader's Digest Kiadó, a Rébusz Iskolaszövetkezet, a Szamos Marcipán, a Szemimpex Kiadó, a Tessloff és Babilon Kiadó, a Tinta Kiadó, a Trezor Kiadó, a Vince Kiadó, a Westel Mobil Távközlési Rt., a Zsiráf Kft. Köszönjük a segítségüket, és számítunk rájuk a következő esztendőben is.

Mind a szervezők, mind a helyesírási verseny résztvevői egyazon értékben hisznek: a magyar helyesírás műveltségközvetítő szerepében. Szervezőként és felkészítő tanárként azért munkálkodunk, hogy az igényes írásbeliség iránti igény tovább hagyományozódjék a felnövekvő nemzedékekben.

Záró gondolatok

Az anyanyelvi kultúra olyan érték, amelyet nemcsak megőriztünk, hanem felelősséggel fejleszteniünk is kell. Az anyanyelvi versenyek – akár az anyanyelv-tanítási verseny, akár a helyesírási verseny – alkalmasak arra, hogy ezen értékeket képviseljék és közvetítsék. Résztvevőként és szervezőként mindannyian hiszünk az anyanyelvi nevelés hagyományőrző és kultúrateremtő szerepében. Mindent megteszünk azért, hogy az anyanyelvi versenyek továbbra is értékörző, értékátadó és értékteremtő események maradhassanak a társadalmi kommunikáció színes palettáján. Arra neveljük diákjainkat, hogy súlya van a szónak, akár kimondjuk, akár leírjuk őket. Ugyanakkor arra törekszünk, hogy az anyanyelvi versenyek legyenek az örömteli kommunikáció, az önfeledt játék színterei is; szölgáljon mottóul az alábbi József Attila-gondolat az elkövetkező esztendőben is:

„Jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!”

Antalné Szabó Ágnes

Könyvbemutató az Ormánságban

2002. szeptember 28-án rangos esemény színhelye volt a sellyei Draskovich-kastély: itt került sor Temesi Mihály **Az Ormánság nyelvjárása (1939–1949)** című posztumusz monográfiájának bemutatójára és az ez alkalomból megrendezett tudományos ülésre.

Az ormánsági kisvárosban már hónapokkal előbb megkezdődött a fölkészülés. Anyanyelvi- és rajzpályázatot hirdetett a Kiss Géza Általános Iskola a sellyei és a környékbeli iskolák tanulói számára. Volt nyelvjárás szövegmondó verseny, pályamunkák készültek a nyelvjárás tipikus jellemzőiről: a hangtani, alaktani sajátosságokról; a gyerekek gyűjtötték a tájszavakat, szófordulatokat; illusztrációk készültek már megjelent nyelvjárás szöveggyűjtemények anyagához. Volt vetélkedő az Ormánság községeiről, népéről, nyelvjárásáról. A pályázatokon induló tanulóknak Káczán Szilvia, Mészáros Gyuláné, Pelenczeiné Czupy Rózsa, Répásné Hegedűs Katalin tanárok, valamint az iskola igazgatónöje, Cserneczky Istvánné adott segítséget.

Temesi Mihályt tanára, az egykori pécsi Erzsébet Tudományegyetem tudós professzora, Klemm Antal az 1930-as években buzdította arra, hogy kutatási témául válassza az Ormánság nyelvjárását. Ehhez a munkához kiindulópontul szolgált későbbi feleségének, az ormánsági Tomanóczy Jolánnak doktori disszertációja 1940-ből, **Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana** címmel.

Az anyaggyűjtést Temesi Mihály 1939-ben kezdte el, és egy évtizeden át 1949-ig csaknem folyamatosan, rendszeresen végezte. Kezdetben csak szavak, később már összefüggő szövegek lejegyzésére is sor került, a mindennapi beszéd különféle témaköreiből. A hallottak hű és pontos rögzítését segítette, hogy 1942-ben Temesi Mihály feleségével együtt részt vett Hegedűs Lajos ormánsági beszédfelvételeinek az elkészítésében. A szó- és szöveggyűjtés kezdetben csak Hiricsben és közvetlen közelében folyt. Az ott szerzett tapasztalatok indították arra, hogy rögzítse az akkori élő nyelv területi tagoltságú változatait az Ormánság településein. Két év gyűjtés (1947–1949) anyagából készült 1967-ben az *Ormánsági nyelvatlász* című adattár.

A kutatások gyümölcse a jelen posztumusz kiadott könyv, melynek kézirata 1986-ban készült el, majd az MTA könyvtárának kéziratárába került 873 szöveg- és térképlap terjedelemben és 110 saját fényképmelléklettel. 1998-ban, a Temesi Mihály halálának tizedik évfordulójára rendezett emlékülésen fogant meg a szellemi örökösökben a gondolat a kézirat kiadásáról, hogy – a többihez hasonlóan – a nyelvjárás monográfia is elfoglalja méltó helyét a nyelvtudományban. A kézirat lektorálását Dezsőné Zemplényi Veronika, Pesti János, valamint Székely Gábor, a szerkesztést Pesti János és Szűcs Tibor végezte. A kötet kiadását segítette a Pécs-Baranyai Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Sellye Város Önkormányzata, az Ormánságfejlesztő Társulás, valamint a Pécsi Tudományegyetem. A kiadás nyomdaköltségeit az Oktatási Minisztérium pályázatán nyert 800 000 Ft-ból, valamint a Temesi család pénzbeli hozzájárulásából sikerült fedezni.

Az Ormánság szívében, Sellyén megrendezett könyvbemutató-ünnepséget a sellyei Kiss Géza Általános Iskola diákjainak műsora nyitotta meg, ormánsági népdalok és népmesék előadásával; bemutatkozott az iskola citerazenekara is. A műsort Szabó Jenőné szervezte, a konferáló Kalla Julianna volt. Előadásuk után Nórántné dr. Hajós Klára, Sellye polgármestere és Bokor Béla, a Baranya Megyei Közgyűlés alelnöke köszöntötte a megjelent vendégeket. Mindketten hangsúlyozták nemzeti kultúránk, szellemi értékeink ápolásának fontosságát, hiszen így őrizhetjük meg nemzeti identitásunkat az Európai Unió tagjaként.

A tudományos tanácskozás előtt Pesti János könyvjutalmakat adott át a könyvbemutatóra kiírt rajzpályázat, valamint a vers- és prózamondó verseny győzteseinek. Jutalomban részesültek: Sebes Sarolta, Kemsei Klaudia, Kátai Alexandra szövegmondásáért; Papp Zsófia, Seitz Anett, Dudás Viktória, Pál Emese, Danku Diána, Pandur Barbara, Kisfalvi Ivett az ormánsági nyelvjárás értékeiről készített pályamunkájáért; Ferencsics Dániel, Pál Emese és Klepe Richárd rajzaiért vehette át az Alexandra Kiadó adományát, **Az őrdögzsántotta hegy** című népmondagyűjteményt. Az or-

mánsági vetélkedő győztese a „Söllei jányok” csapata: Pál Emese, Sebes Sarolta, Dudás Viktória és Kisfalvi Ivett.

A tudományos értekezéslet első előadója Kiss Jenő akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára volt, aki a könyvbemutató napját az Ormánság ünnepének, Temesi könyvét pedig leletmentő munkának nevezte. Rámutatott arra, hogy a nyelvészprofesszor tökéletes éleslátással ismerte fel a nyelvjárás lejegyzésének szükségességét; precíz adatgyűjtésével, más tájnyelvek adatainak összevetésével, a magyar dialektológia legfrissebb fejleményeinek leírásával nívós munkát hagyott maga után.

Szűcs Tibor egyetemi docens Temesi Mihály nyelv tudományi tevékenységének felvázolásakor rámutatott az életmű rendszerszerűségére, s e könyvet szintézisnek, a szerző főművének nevezte. Kiemelte azt, hogy a szerző, aki nem volt ormánsági, újból és újból visszatért a dialektológia tanulmányozásához, szívében viselte az ormánsági nyelvjárás kutatását.

Székely Gábor egyetemi adjunktus a könyv szerkezetéről tartott előadást, s rámutatott arra, hogy a kötet fele részben hangtani, másik fele alaktani és mondattani adatokat, megállapításokat tartalmaz. Az előadó megemlítette a szerző által készített nyelvjárás térképek és a bibliográfiai jegyzék értékét.

Pesti János nyugalmazott főiskolai docens szerkesztői tapasztalatait osztotta meg a közönséggel, s arra a kérdésre adott választ, vajon mi, az olvasók milyen területen hasznosíthatjuk a monográfiát. Felhívta a figyelmet a könyvnek a gyakorlati életet szolgáló, kultúrahordozó voltára, mely felélénkítheti a tudomány és a pedagógusok párbeszédét.

Az ünnepi alkalom főnyújtaként Temesi Mihályné Tomanóczy Jolán és a szerző tanítványa, Dezsóné Zemplényi Veronika nyugalmazott egyetemi adjunktus közös előadása következett. A szerző felesége és gyűjtőtársa élményszerű elbeszéléséből hallhattunk a nyelvjárás adatgyűjtésről, amit az ott megjelent egykori adatközlők bemutatkozása még hitelesebbé tett; valamint arról, hogy a 43 ormánsági község református lelkészei hogyan segítettek az adatközlők kiválasztását, és biztosították a feljegyzések elkészítéséhez szükséges megfelelő körülményeket. Dezsóné Zemplényi Veronika hangsúlyozta, hogy Temesi Mihályt a gyűjtés során közösség vette körül, jól ismerte az ormánsági embereket, s tanári működése során a népi kultúra megismerésére, a népnyelv tanulmányozására ösztönözte hallgatóit, munkatársait. (L. MNy. 2002/2. 249–50.)

A tudományos értekezés zárásaként munkatársak, barátok, tanítványok emlékeztek Temesi Mihályra: Bokor Béla, Guttman Miklós és Rónai Béla a szerző humanitását és a nyelv tudomány szolgálatában végzett feltétlen és lelkiismeretes munkáját méltatták. A változatos programot Temesi Mihályné személyes hangú köszönőszavai zárták.

(A könyv megvásárolható a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának könyvesboltjában [Pécs, Ifjúság u. 6.]. Ára: 3980 Ft.)

Figler Csilla

Szemle

Tamás Forgács: Ungarische Grammatik (Ismerteti: <i>Haader Lea</i>)	334
Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás (Ismertetői: <i>Szathmári István</i>)	338
Máté Jakab: A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	340
Vászoly Erik: Ausztrália bennszülött nyelvei (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	342
„Coccinelle”. Chamfrault Catherine, Gál Edit, Tamussin Catherine: Francia nyelv 8–11 éveseknek (Ismerteti: <i>Pálffy Gabriella</i>)	346

A Nyelvőr hírei

<i>Balázs Géza</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2002. évi munkájáról	349
<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : A szavak súlya. Értékmegőrzés és értékkeremtés az anyanyelvi verse-nyeken	350
<i>Figler Csilla</i> : Könyvbemutató az Ormánságban	355

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknel, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknel. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szépe György: Szende Aladár

Pusztai Ferenc: Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban

*Lanstyák István: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelv-
helyesség fogságában*

Tátrai Szilárd: Egy nem mindennapi elbeszélés

Antalné Szabó Ágnes: Az anyanyelvi nevelés új stratégiái

*Bañcerowski Janusz: Néhány megjegyzés az információ
fogalmáról és terjedelméről*

*Gósy Mária–Kovács Magdolna: Nyelvi tudatosság, norma
és rendszerkényszer a h esetében*

*Balogh Judit: Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák
között I.*

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szépe György</i> : Szende Aladár	357
<i>Pusztai Ferenc</i> : Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kézi- szótárban	362
<i>Lanstyák István</i> : A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában	370

Nyelv és stílus

<i>Tátrai Szilárd</i> : Egy nem mindennapi elbeszélés	389
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : Az anyanyelvi nevelés új stratégiái	407
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Néhány megjegyzés az információ fogalmáról és terjedelméről	428
<i>Gósy Mária–Kovács Magdolna</i> : Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a <i>h</i> ese- tében	439
<i>Balogh Judit</i> : Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között I.	456

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Az Ómagyar Mária-siralom néhány szavának magyarázatáról	472
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

127. ÉVF.

*

2003. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Szende Aladár

(Pécsdevecser, 1914. június 12 – Törökbálint, 2003. október 3.)

1. Fordulatos és sikeres életének 90. évében hagyott itt bennünket. Ebből az utolsó ötvenben voltunk egymás iránt barátsággal.

Életrajzának fordulatairól saját maga is beszámolt; ennek az átélt érdekes és hosszú időszaknak a titka valószínűleg abban rejlik, hogy alázatosan és szívósan szolgálta azokat az ügyeket, amelyekben hitt, amelyeket elfogadott. Profitált a történelem pozitív hozamából, ha kellett, ha lehetett, de nem hagyta magát megzavarni a negatívumoktól.

Megérdemelné, hogy holta után megjelenjen az ő zöld füzeté is a „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” sorozatban. A sorozat 45. száma neki

volt fenntartva, de az elkészült anyagot, azon belül egy videós interjú szövegét, Szende Aladár – szerénységéből – mégsem kívánta életében megjelentetni. Ebben a füzetben helyet kaphatna teljes bibliográfiája, amely sikeres életpályáját dokumentálná.

Mivel Szende Aladár a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője volt hosszú időn át (1956 és 1993 között), s ebben – bármilyen furcsa, hogy fél nemzedéknyivel idősebb létére – az utódom lett, itt kezdem a közelképet.

Szende Aladár ugyanis egy személyben nyelvész, nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő, a magyar nyelvnek magyarországi és külföldi magyarok számára történő oktatásának szakembere, a neveléstudomány művelője, folklorista, interdiszciplináris stilsztika-szakértő is volt; ezért feltehetően több helyen emlékeznek meg róla. Úgy gondolom, hogy mindezekből az írásokból együttesen fog kikerekedni az összkép: az, hogy életének csaknem egy évszázada alatt jelentős nyomot hagyott maga után a magyar nyelv, kultúra és nevelés történetében. (Ehhez hozzátartozik, hogy rendkívül művelt, derűs és kedves ember volt, közmondásos szerénysége és fegyelmezettsége mellett.)

2. Szende Aladár élettörténete nagyon érdekes; bibliográfiája is bámulatosan gazdag. Mindkettő megtalálható – töredékesen több helyütt; remélhetőleg együttesen hamarosan rendelkezésre áll a mégiscsak megjelenő zöld füzetben.

Én mindebből csak néhány csomópontot szeretnék kiemelni: a kollega, barát és a békés „harcostárs” tanúságával.

Ezek közül az első még abból a korból származik, amikor személyesen még nem találkoztunk: a „Süss föl nap” (1943) című közkedvelt népköltési-gyűjteménynek volt nevezetes szerzője-szerkesztője.

A számomra még mindig személyesen ismeretlen szerző egyetemi doktori értekezése: „A XVI. század nyelvszemlélete” (1938) csak az egyetemen került a kezembe. Ettől kezdve tekintetem a két világháború közötti korszak magyarországi nyelvészei közé is tartozónak. Szerénységére jellemző, hogy egyetlen egyszer sem említette, hogy a nyelvészetet Gombocz Zoltántól, Németh Gyulától Pais Dezsőtől és Zsirai Mikóستól, az irodalomtörténetet pedig Horváth Jánostól és Keresztury Dezsőtől tanulta az Eötvös Collégiumban és a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. (Kollegista barátság fűzte Lőrincze Lajoshoz, aki úgy bízott minden területen Szende Aladárban, mint csalhatatlan testvérében.)

3. Lőrincze Lajos 1954-ben lett a Magyar Nyelvőr szerkesztője. Akkor a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgató-helyettese volt, a magyarországi magyar nyelvművelésnek pedig tényleges irányítója, az MTA Nyelvművelő Bizottságának titkáráként. A folyóiratot előzőleg Beke Ödön finnugor nyelvészprofesszor vezette, aki – néhány munkatársával együtt – még Simonyi Zsigmond köréhez számított. (A folyóiratot a második világháború alatt betiltották, majd 1945 után újraéledt, de több ok miatt sem kapcsolódott korának nyelvész közvéleményéhez; ezen a helyzeten próbált változtatni az az akadémiai döntés, amelyik a folyóiratot az MTA Nyelvművelő Bizottságához rendelte, s így Lőrincze Lajos lett annak felelős szerkesztője.) Én akkoriban kerültem az Intézet Magyar

Osztályára, amelyik a folyóirat háttérét alkotta (Deme László és Tompa József irányításával); ilyen módon lettem két évig a folyóirat segédszerkesztője (amitől azért váltam meg, mert olyan érdekes feladatot jelentett, amely teljesen elvont volna a kutatómunkától, amit végül is magam választottam).

A „régí” és az „új” közötti szükséges reformokat még nekem kellett megkezdenem (természetesen a Lőrincze Lajos és Kodály Zoltán által vezetett szerkesztőbizottság irányításával); ezeket Szende Aladár folytatta, stabilizálta és évtizedeken át folyamatosan továbbfejlesztette. A „Nyelv és iskola” rovat bevezetésével a magyartanárok számára is különlegesen hasznossá tette a Nyelvőrt. Kialakította azt (az azóta is sikeresen működő) profilt, melynek keretében a Magyar Nyelvőr az élő (mai) magyar nyelv kutatásának központi orgánumává vált. (A gyakorlati nyelv-művelésnek pedig az Édes Anyanyelvünk lett a saját periodikája.)

Itt jegyzem meg, hogy Szende Aladár megbecsült tagja volt a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola kiváló Magyar Nyelvi Tanszékének (1953–1955), amely tudománytörténeti szempontból az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelv Tanszéke elődjének tekinthető.

Abban az időben Szende Aladár még további két helyen dolgozott közmegelegedésre: az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nagyszótári Osztályán és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezetében.

4. 1962-től nyugalomba vonulásáig (1977-ig) az Országos Pedagógiai Intézet munkatársaként dolgozott (főiskolai tanári beosztásban). Ezen a munkahelyén voltaképpen kialakította és megszilárdította a magyar nyelv és irodalom iskolai tantárgyán belül a nyelvi részt. Tantervek írójaként, bírálójaként és szerkesztőjeként, tankönyvsorozatok írójaként, a magyartanárok továbbképzésének koncipiálójaként és legalázatosabb munkásaként, az iskolai anyanyelvi neveléssel (és egyúttal a nyelv-műveléssel) összefüggő témakör ismeretterjesztőjeként, mindenféle állami, egyesületi továbbképzés, számtalan bizottság aktív és megbízható tagjaként, tudományos konferenciák közkedvelt előadójaként működött. Számomra rejtélyes volt, hogyan tudta mindezt elvégezni pontosan, halkan, mosolyogva (néha egy kis iróniával).

A bibliográfiájából kiderül, hogy Szende Aladár – aki ezt megelőzően és ezt követően is alkotott – ebben a másfél évtizedben annyit tett a magyarországi magyar anyanyelvi oktatás ügyében, mint a XX. században őelőtte senki más.

Műveit egyedül és szerzőtársakkal írta. Társai közül feltétlenül megemlítenéd Takács Etel, akivel a programozott oktatásban és egyéb témákban dolgozott együtt, valamint Fajsek Magda, akivel a „Miről vallanak a magyar szavak?” című könyvét írta.

Szende Aladár tantárgygondozó munkájáról voltaképpen egy disszertációt lehetne írni. Nagymértékű egyszerűsítéssel a következő jellegzetességekre hívom fel a figyelmet. Igyekezett – minden hűhó nélkül – lépést tartani a nyelvészet többségi felfogásával, folyamatosan számolt annak iskolai következményeivel. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a szöveg szintje: a stilsztika és a retorika ugyanúgy része az átadandó iskolai műveltségnek, mint a mondat és annak részei, alkotóelemei. Tisztában volt azzal, hogy a tanterv csak vezérszólam, de nem kelthető életre jó tanári és tanulói segédkönyvek, gyakorlófüzetek és továbbképzési útmutatók

nélkül. S talán a szakma történetében először vonta le a következtetést: a magyarországi iskolák és tanulók többsége a középfokú szakmai képzés mellett foglalkozik anyanyelvével.

5. Ennek a szakasznak van egy belső intermezzója, amely önmagában is tudománytörténeti fontosságú: az akadémiai reformmunkálatok anyanyelvi vonatkozású szakmai irányítása.

Az oktatással foglalkozó (váltakozó nevű) minisztérium felkérésére a Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban létrehozott egy Elnökségi Közoktatási Bizottságot. Ennek az volt a feladata, hogy összeállítsa a (XX.) század végére szükséges iskolai műveltség szerkezetét és annak tartalmát. Az EKB a műveltséget hét területre osztotta fel: az első lett a nyelvi és kommunikációs műveltség, ezen belül is legelső helyen az anyanyelvi nevelés/műveltség szerepelt. Ezen (rész)terület alapvető fontosságát minden egyes szakma elismerte. A koncepciót erre egy munkabizottság dolgozta ki, amelynek Bencédy József volt az elnöke, én működtem társelnökként, de a munka motorja Szende Aladár, a munkabizottság titkára volt. Ezzel kapcsolatban születtek – máig megkerülhetetlen – dokumentumok és tanulmányok, tanulmánykötetek; ezek feldolgozása, felsorolása is feladata volna a tudomány történetnek. (A műveletekben részt vett Hernádi Sándor, Takács Etel, Temesi Mihály és az (akkor még tényleg fiatal) Fialat Nyelvészek Munkaközössége.) Az anyanyelvi oktatás távlati fejlesztése című összefoglaló tanulmány (amelyet együttesen írtunk) több helyen is megjelent (magyar és francia nyelven). Ebben voltaképpen – sok kiváló nyelvész, pedagógus és más szakmák művelőinek írásaira építve – elkészült a magyar anyanyelvi nevelésnek egy „hosszanti modellje”, amely három évestől tizennyolc éves korig összeállította – s olvasható szerkezetben felmutatta – nemcsak az elsajátítandó elméleti tudást, hanem az eszköztudást is.

A közös koncepció után kétféle irányban folytatódtak a további kutatások. Szende Aladár az egyetemeket összefogó – fontolva haladó – csoporton belül végzett jelentős kutató-fejlesztő munkát, de mindvégig fenntartotta a baráti és kollegiális kapcsolatot a radikálisabb reformistákkal.

6. A hetvenes években kezdődött a Szende Aladár kimeríthetetlen energiái számára is nagy kihívást jelentő új szakmai feladat: a határon kívüli (elsősorban a „nyugati”) magyarság nyelvi gondozása. Az – akkori – Magyarok Világszövetségével kapcsolatban álló Anyanyelvi Konferencia Pedagógiai Bizottságának vezetőjeként, majd a Nyelvünk és Kultúránk című periodika szerkesztőbizottságának tagjaként Szende Aladár kiemelkedő szerepet töltött be a tankönyvek és segédkönyvek írásában, az egész akcióorozat módszertani megalapozásában és a határon kívüli magyarral foglalkozó pedagógusok kiképzésében és továbbképzésében. Ennek során látogatott el az Amerikai Egyesült Államokba is, ahol nagyon jó emléket hagyott maga után. Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége (ma új nevén: a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága) elnökének, Lőrincze Lajosnak és Szende Aladárnak mindenki barátja lett Amerikában, mivel ők – ha jól emlékszem – nem voltak hajlandók semmiféle sűgás alapján diszkriminálni a magyarokat

(vagyis azokat a magyar identitású személyeket, akik óhazájuk nyelvének megerősítésére vagy megtanulására törekedtek).

Szende Aladár tevékenységének ezt a szelvényét is érdemes volna diplomadolgozatok formájában kutatni. Ennek során kiderülhet, hogy a magyarországi és a határon kívüli magyartanításban melyek az állandó elemek, melyek az egyetemes szempontok.

7. S ezek után a naiv olvasóban felmerül a kérdés, hogy milyen elismerést kapott Szende Aladár ezért a rendkívüli kiterjedt és értékes életművéért. (A nem naiv olvasó ugyanis tudja, hogy Szende Aladár a közelében sem járt soha olyan grémiumoknak, ahol az elismeréseket osztják.)

1982-ben megkapta a pedagógusok Kossuth-díját, az Apáczai Csere János díjat; úgy tudom, hogy erre volt legbüszkébb.

Egyetemi doktorátusa után mintegy fél évszázaddal később (1985-ben) a Tudományos Minősítő Bizottság Nyelvészeti Szakbizottságának felkérésére (és barátainak unszolására) nyújtotta be Az anyanyelvi műveltség kibontakoztatása a középiskolában című autoreferátumát, amelynek alapján – „tézises védés” formájában – megkapta a „nyelvtudomány kandidátusa” címet.

A fordulat után (1994-ben) kapta meg Köztársasági Érdemrend kiskeresztjét.

2003 őszén a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete arra az elhatározásra jutott, hogy következő kongresszusán (2004 húsvéti szünetében, Nyíregyházán) az Egyesület első tiszteleti tagjává választja Szende Aladár választmányi tagunkat. Megkérdeztük Szende Aladár családját, hogy át tudja-e majd venni személyesen a tiszteleti tagsági oklevelet. Azt üzenté vissza a már akkor nagybeteg Szende Aladár, hogy mindenképpen személyesen szeretné azt átvenni. Ez azonban most már posztumusz aktus lesz, egyike annak a sok-sok elmaradt gesztusnak és aktusnak, amellyel tartozunk neki.

8. Szende Aladár valahol azt írja, hogy szerencsés volt, mert az iskolában Szinnyei József magyar nyelvtankönyvéből tanult (egyébként elismerve, hogy a nyelvi nevelés súlypontja abban az időben nem annyira a magyar nyelvtanra, hanem inkább a latinra esett). Tudjuk, hogy Szinnyeinek és még inkább Simonyinak kiváló tankönyvei – csekély módosításokkal – csaknem fél évszázadig voltak forgalomban. Szende Aladár ugyanannyi idő alatt – folyamatosan alkalmazkodva a társadalom, az iskola és a tudomány fejlődéséhez – az anyanyelv oktatásában hozzájuk és Nagy J. Bélához mérhető, talán őket meg is haladó alkotónak számít a XX. század viharos kontextusában.

Szende Aladár közvetlen (vagy tananyagai révén közvetett) tanítványainak száma százazres nagyságrendű. Közülük itt csak kettőt említek név szerint is (két nyelvész gyermekét): Szende Tamás általánosnyelvész-professzort és Szende Virág tanárnőt, a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatóját és kutatóját.

Valamilyen módon azonban mindnyájan több szakterületen is egy kicsit a szeretett „Ali bácsi” tanítványai vagyunk.

Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban *

Furcsának, stiláris szerepjátszásnak tűnhet az első mondatom: a magyar lexikográfiában, közelebbről a magyar értelmező szótárak történetében azért újdonság az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótár, mert átdolgozás. Igen, azért, mert „csak” átdolgozás. Czuczor Gergely és Fogarasi János hatalmas (110784 szócikket tartalmazó) szótárának (A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, 1862–1874) nem átdolgozása Ballagi Mórnak csak címében teljes szótára (A magyar nyelv teljes szótára. I–II. Pest, 1867–1872), de Balassa József szerény terjedelmű, 28 ezer szócikkből álló szótára (A magyar nyelv szótára. I–II. Budapest, 1940) sem. Ezek az értelmező szótárak egymást követték az időben, de nem épültek egymásra. A 20. század második felében születtek meg azok a magyar értelmező szótárak, amelyek lehetőséget teremtettek arra, hogy alapul, fundamentumul szolgáljanak, hogy ne csak hasznosíthatók, de folytathatók legyenek. Előbb, 1959 és 1962 között a hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.), majd 1972-ben az egy, később két kötetben újra és újra kiadott értelmező kéziszótár (ÉKSz.) jelent meg. Az egymást követő évtizedekben egyre bizonyosabbá vált, hogy ezek a szótárak hiteles képét rögzítik koruk nyelv-állapotának, s ezért alkalmasak arra, hogy hozzájuk, mint viszonyítási alaphoz mérve mutassák meg a későbbi átdolgozások a nyelvtörténeti folyamatosságot, az egymásra gyűrűződő nyelvi változásokat. Most a Kéziszótár átdolgozott változata készült el, de aligha kétséges, hogy kitűzendő és elvégzendő feladat a hétkötetes (részteljesen értelmező, példákkal kibővített) szótár átdolgozása, korhoz igazítása is. Ezt a munkát nem elodázza, hanem előkészíti az értelmező és szótörténeti jelleget egyesítő Akadémiai nagyszótár, minthogy adatbázisának a 18. század végétől 2000-ig terjedő léptéke egybevág A magyar nyelv értelmező szótáráéval.

Az Értelmező kéziszótár *átdolgozása* tehát tudománytörténeti nyomatékú szó és esemény, súlyos lexikográfiai következményekkel. Igaz, a szerkesztés során gyakran *leporolásként* emlegettük. Ez a bizalmas megnevezés azonban sem indítékában, sem jelentésében nincs ellentmondásban az eddig mondottakkal. Azt a műhelygondot érzékelteti inkább, hogy szervesen, kellően megfontolt módozatokkal kellett az előzményhez, az 1972-es alapkiadáshoz hozzáilleszteni a megújított változatot. A (többek által vitatott) mértéktartásnak, a szerényebb arányú lexikográfiai újításnak ez az oka. Nem utolsósorban azért is törekedtünk erre az önkorlátozásra, mert **első** átdolgozásra vállalkoztunk. Megbeszéléseink közben sokszor emlegettem magam is a Pais Dezsőtől eredeztetett szállóigét: „Nem kell mindent megváltoztatni, amit lehet”. Már csak azért sem, mert a lexikográfiai leírás (például a minősítési rendszer) „egészének vagy egyes elemeinek nagyobb méretű módosítása azt a látszatot keltheti [...], hogy a szókészlet helyzet változott meg így és ennyire” (Pusztai 1994: 38).

A mértéktartó átdolgozással tehát a folytathatóságot kívántuk segíteni, azaz nem akartuk sietve, rögtönözve alkalmazott módosításokkal, korlátokkal megne-

* Az ELTE Germanisztikai Intézetének Német Nyelvészeti Tanszékén 2003. október 16–17-én rendezett lexikográfiai konferencián elhangzott előadás változatlan szövege.

hezíteni az újabb átdolgozók munkáját, lehetőségeit. Ebből a megfontolásból elsősorban az a teendő következik, hogy az újabb módosításig alaposan meg kell vizsgálni, vitatni a szemléleti és/vagy módszertani okokból még több-kevesebb bizonytalansággal terhelt kérdéseket. Ez a megfogalmazás nem azt jelenti, hogy magunk ne kezdeményeztünk volna már most, szótári munkánk közben is efféle, messzebbre ható munkálatokat. 1994 végén ezért nyújtottunk be pályázatot az Országos Tudományos Kutatási Alaphoz (OTKA) „Az Értelmező kéziszótár rendszeres (folyamatos) felújításának előkészítése” címmel. Örömmel adtuk közre az új Kéziszótár előszavában, hogy az elnyert pályázat ösztönzésére az előkészítésnél többet sikerült elérni: a papírszótárral párhuzamosan már most elkészült a szótár számítógépes adatbázisként rögzített változata is.

Kéziszótárunk előszavában közzétettük azt a 10 pontot, amelyek az átdolgozás szempontjait, illetőleg a nekik megfelelő részfeladatokat 1995-ben, néhány közös munkában eltöltött év után rögzítették. Most csak kulcsszavakkal, emlékeztető kifejezésekkel idézem fel őket. Legyenek a szótárban új címszavak; új, illetőleg módosított jelentések; új, illetőleg módosított példák; új, illetőleg módosított minősítések; a nyelvhasználati hibát tartalmazó szavakkal, s ne figyelmeztető jellel (ti. egy csillaggal) jelöljük meg; a helyesírásban általában igazodjunk a Magyar helyesírási szótárhoz, és végül a Kéziszótár legyen egyértelműen rajzok nélküli szövegszótár. Néhány ponthoz most fűzök kommentárt, néhányukhoz később, a szövegtípusokról (az adatbázisról), az értelmező szótártípusról, a szócikkek szerkezetéről és a nyelvhasználati minősítésekről szólva térek vissza.

A mintegy ötezer új címszó mellett alig húztunk ki régit. A későbbi átdolgozásokban ez a rostálási teendő azonban egyre nagyobb gond lesz. Legalábbis a papírszótári változatokban. A most kihagyott címszók többszörösen peremhelyzetűek, olykor még fogalmilag is eljelentéktelenedtek, illetőleg a korábbi nyelvállapotban is esetlegesen voltak – mint annak idején a nyelvújítás számos tisztavirág-életűnek bizonyult szava. Ilyen az *ablakbiztosítás* mint biztosítási szakszó (az ÉKsz. ugyan köznyelviként tartotta számon) vagy az *affektáció* (de felvettük helyette az *affektálás*-t). A kihagyandók, illetve pontosabban a kihagyhatók kritériumainak meghatározása azonban még sok bizonytalanságot rejt magában. Az egi lexikológiai és lexikográfiai kongresszuson (1994-ben) megfogalmazott véleményem olyan tételes, annyira határozott, hogy a még ma is meglévő kidolgozatlanságot szinte eltakarja: „A Kéziszótár végül is nem duzzadhat folyamatosan – túlzóan mondván – egy középszótárrá válás ambíciójával. A rostálásnak nyilvánvalóan két szempontja, kettős indoka lehet: egyrészt a szó a peremszókészlet szélére sodródva kikophat, másrészt ha (ítéletünk szerint) korábbi felvétele is indokolatlan volt. Az első típus a szókészleti helyzet változását fejezi ki, nyelvi tény; a második a lexikográfiai megítélés változását, tehát szótári korrekció. [...] Véleményem szerint például a szakmai idegen szóként szótárazott *abbreviatúra* [’(mű)szavak, kifejezések stb. rövidítése’] kihagyható a Kéziszótárból!” (Pusztai 1994: 36). Az *abbreviatúra* beszédes példa lett, ugyanis a kihagyására tett javaslatom az én véleményem maradt, szerkesztő társaim kiálltak mellette.

Aligha kétséges, hogy a Kéziszótár lexikográfiai rendszerében a legtöbb kérdés, s ezért a legtöbb változtatási javaslat a minősítésekre irányul. Mértéktartás

ide, mértéktartás oda, mi is ebben a kérdéskörben szántuk el magunkat jelentékenyebb módosításokra. Nem használjuk összefoglaló értelemben a *stílusminősítést* sem, helyette megkülönböztetően felsoroljuk a „régennyelvi, szóhangulati és stílusminősítéseket” (ÉKsz². VI). Ezeknek egymáshoz való (össze nem mosandó) viszonya, illetőleg a *durva, szépítő* stb. típusú értékelő jellegűeknek a nyelvhasználatot minősítőkkel való kapcsolata a legvitatottabb kérdéseknek is az élén áll. (A nyelvhasználat minősítésének lexikográfiai problémájára később, mondandóm zárásaként visszatérek.) Változatlanul nyitott kérdésnek tekintendő a lexikai minősítések száma, árnyalatainak szükséges és elégséges mértéke és (a rendszer egészének függvényében) az egyes kategóriák érvényességének határa, azaz kritériumainak meghatározása. Mi a *vulg* minősítés érvényességi körét módosítottuk először. Az ÉKsz. tudniillik ezt a minősítést így oldotta fel a rövidítések jegyzékében: „vulgáris, a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola haszn.”. A probléma abból fakad, hogy a mai magyarban a *vulgáris* melléknév jóval pejoratívabb, érdesebb jelentésű, mint amire a „pongyola használat” vagy a „kevésbé [!] művelt beszéd” utal. Ezért a *vulg* hatókörét szűkítettük, s ’kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas’ értelmezéssel alkalmaztuk. Sok, eddig *vulg* minősítésű szó egyrészt *biz* (vagy akár *tréf*) lett, mások pedig az új értelmezéssel is megmaradtak *vulgáris*-nak. Például a *fater* ’apa’ *vulg* minősítésű volt. Az új szótárban jelentésárnyalat elkülönítésével írtuk le a helyzetét: „*biz* v. *tréf* Apa. | *vulg* <(Ismeretlen) idős(ebb) ffi megszólításaként.> Hé, ~!”. A betűjejtéses alakváltozatok (*kovboj* stb.) is kirívóan igénytelen beszédmódra jellemzőnek, tehát *vulg*-nak minősítették.

Szűkítettük az *argó* minősítésűek körét is. Az ÉKsz. ugyanis számos bizalmas nyelvhasználatú szót jelölt meg így, azaz argósította őket. Ezért az *argó*-t messzebb toltuk a köznyelvtől, illetőleg a mindennapi beszélt nyelv bizalmas változatától – az eredetére utaló úgynevezett tolvajnyelv irányába. Például a *csaj* is *argó* minősítésű volt, „Nő.[Lány” értelmezéssel. A jelentésárnyalatként elkülönülő értelmező szavak sorrendjének megfordításával, „Lány. | Nő” értelmezéssel ezt is *biz* minősítéssel láttuk el.

A nyomatékosan pejoratív, bántó, sértő szavak eddigi, *vulg, durva* minősítéssel jelölt csoportjaihoz csatoltunk egy harmadikat, a *trágár*-ként elkülöníthetőket. A növekvő nyomatékú pejorativitás irányát követve így kapcsoltuk őket egymáshoz: *vulg*[áris], azaz ’bántóan közönséges, alantas’ → *durva*, azaz ’sértően, megalázóan, (gyakran kakofemisztikusan) nyers’ → *trágár*, azaz ’szeméremstőten illetlennek tekintett, tabusított megnevezéseket (gyakran tüntetően) használó’ szó. Természetesen a Magyar értelmező kéziszótárból eddig hiányzó, mert lexikográfiailag tabusított szavak felvételével nem ezek törvényesítése, köznyelvivé avatása vagy semlegesítése volt a szándékunk. „Ellenkezőleg: az újonnan alkalmazott *trágár* minősítéssel azt fejezzük ki, hogy elterjedtségük ellenére [!] *trágár* voltuk nem változott meg” (Pusztai 2003: 49). Neveztesse nek, minősítessenek tehát annak, amik.

Új szaknyelvi, csoportnyelvi minősítést csak az informatika (*Inf*) és a szociológia (*Szociol*) szavai, jelentései kaptak.

A Kéziszótár átdolgozási munkálatait kezdetben leginkább a rendezett, kellő léptékű, kellően változatos tartalmú adatbázis hiánya nehezítette, sőt fékezte – éve-

ken át. Hamar kiderült tudniillik, hogy az Előszóban is felsorolt friss szótári forrásokon és személyes adattárakon kívül intenzív adatgyűjtéssel is gazdagítani, hitelesíteni kell meglévő adatainkat. Az adattár bővítése, pótlása a kézirat elkészítésének, szerkesztésének egész folyamatát végigkísérte. Tanulásként is megfogalmazható: az átdolgozások folyamatossá tételének nyilvánvalóan nemcsak részfeladata, de feltétele is az immár számítógépes adattár folyamatos feltöltése, gondozása.

Tudománytörténeti tény, hogy 1994-ben, az egri kongresszuson ketten, Szabó Mihály Gizella és Jómagam is, egymástól (akkor még) függetlenül, kezdeményezően vetettük fel az adatbázisnak, azaz a szótár tényanyagának a határon túli magyar nyelvváltozatokkal való kibővítését. Magam a Kárpát-medencei magyar nyelvterület egészét felölelő nyelvatlaszra, A magyar nyelvjárások atlaszára és az Új magyar tájszótárra utalva szorgalmaztam a magyar értelmező szótáraknak hasonló léptékben való elkészítését. A szakmai lehetőségek, körülmények számbavételével azonban későbbi, a Kéziszótár átdolgozása utáni időszakra terveztem, javasoltam e szándék megvalósítását. „Természetesen nagy körültekintéssel elvégzendő s ekként megtervezendő feladatról van szó. Elképzelhetetlennek, vállalhatatlannak tartom például, hogy a Kéziszótár most készülő, fölfriessített változatába sietve, tövel-heggyel egybegereblyézett mutatóanyagokat sodorjunk be” (Pusztai 1994: 38). E feladat fontosságának, téjének vonzásában, annak ösztönzésére azonban több nyelvész – a Nyelvtudományi Intézet egyetértésével – vállalhatónak ítélte a feladatot, s mivel fontosságával, téjével én is egyetértettem, fenntartásaim ellenére vállaltam én is. Tudva, hogy milyen helyzetben, milyen körülmények, mekkora munkaterhek mellett mire vállalkozunk. Ezt a tényt soha nem rejtettük véka alá, az évek múlásával sem ígértünk soha a várhatónál többet. Szótárunkban is azt írjuk, hogy a „mostani átdolgozás csak úttörésre vállalkozhatott, [...] csupán mintaanyagot illeszthettünk be az erdélyi, a szlovákiai és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat regionális elterjedtségű szókészleteti elemeiből. A feladatnak nem a megoldására adunk tehát mintát, hanem szándékunk és reményeink szerint a folytatásra ösztönzést” (ÉKsz². VI). A folytatásra való készség nagyon hamar megmutatkozott. A szótár július 9-i sajtóbemutatóját követő napokban, 2003. július 18-án Illyefalván tanácskozást tartottak a Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák képviselői. Állásfoglalásuk, amelyben a magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok viszonyáról testületileg nyilatkoznak, hamarosan publikus lesz. Elkezdődhet, illetőleg nem kevés részlet esetében folytatódhat a tisztázandó elméleti, szemléleti és gyakorlati kérdések nyilvános megvitatása. Az ügy érdekében elkerülhetetlenül végigvívandók a viták, hiszen az új Kéziszótár, e tekintetben „az első próbálkozás ... hiányos és bizonytalan is” – mondja az állásfoglalás. Mindebből nem azt a sanda következtetést kívánom levonni, hogy lám, én éppen ezeknek a hiányosságoknak, bizonytalanságoknak az elkerülésére, kiszűrésére javasoltam más menetrendet, hanem inkább azt, hogy a szótárba illesztett majdnem félezer határon túli mintaadat mint konkrét probléma segítheti a helyes, a helyesbítő vagy megerősítő értelmezést. A későbbi viták porondjának korrekt körülhatárolása érdekében is hangsúlyozandó ténynek tartom azonban, hogy a bizonytalanságok, hiányosságok jó része

messze túlmutat nemcsak a Kéziszótáron, de a lexikográfián is. Aki erről a körülményről elfeledkezik, az nem a Kéziszótárhoz igazítja – racionálisan – a megválaszolendő kérdéseket, hanem a helyes válasz megtalálásának esélyét rontja, sőt veszélyezteti.

A szótártípusok gazdag családjában az értelmező szótárak csak kivételes esetben szorítkozhatnak pusztán a címszavak értelmezésére. A legszikárabban megfogalmazott értelmezésekkel elkészített szótárban is kereshetünk idegen szavakat, nem csak az idegen szavak szótárában, s helyesírási bizonytalanságunk feloldására ugyancsak kézbe vehetjük az értelmezőt, ha éppen nincs helyesírási is a közelünkben. Ez a többarcúság az utóbbi évtizedekben szinte tendenciaként erősödik: az egynyelvű értelmező szótár az anyanyelv szótárasított kézikönyvévé kezd formálódni. Ez a megállapítás különösen a kézisótárakra igaz, mert jól illik hozzájuk. A Magyar értelmező kézisótár szócikkeinek zömét például tömör etimológiai rész zárja le. Az átdolgozásban – Gertsner Károlynak köszönhetően – jelentékeny számban bővítettük az etimológiai tájékoztatást is adó szócikkek körét, s így számos tükörszói kapcsolatra is felhívjuk etimológiai újdonságként a figyelmet – egy értelmező szótárban.

Egy-egy értelmező szótár – tekintettel a sok ezer címszóra, a címszóknál sokszorosán több értelmezett vagy (példaként álló) szabad szókapcsolatra – hatalmas helyesírási mintakönyv, tehát helyesírási szótár is lehetne. Lehetne. A megszorítást a korábbi és az új Kéziszótár egyaránt okkal használta, illetőleg használja. Az új kiadás előszavában például ez olvasható: „A helyesírásban (nagyon kevés kivétellel) a *Magyar helyesírási szótárhoz* igazodunk”. Nem helyesírási szótárba illően bántunk néha például a tulajdonnévként, tehát nagy kezdőbetűvel írandó szavakkal. A Kéziszótárban tulajdonnévi címszó nincs. Írásképileg valóban egyetlen egyszer sem. A helyesírási szótártól eltérően kisbetűvel kezdődik a Vénusz bolygó neve, az *esthajnalcsillag* is. Ugyanúgy, ahogy a szinonim népnyelvi *vacsoracsillag* is. Az átdolgozott változatban az *esthajnalcsillag* értelmezése előtt azonban azt is rögzítjük, hogy „(tulajdonnévként nagybetűvel)”. A köznévi címszó szócikkében elhelyeztünk tehát egy tulajdonnévi adatot is. Más a helyzet az *alföld* esetében. Megtartottuk az 1972-es kiadás eljárását: jelentésárnyalatként különül el a határozott névelővel példázott, 'a Kárpát-medence közepén elterülő síkság' jelentésű földrajzi név, „Az ~”. Az efféléket a „(tulajdonnévszerűen)” formula vezeti be. Ezt a megjelölést – az alapkiadástól eltérően – alkalmaztuk például az *oltáriszentség* szócikkében is. (A Magyar helyesírási szótárban ez a szó csak kisbetűs írással szerepel.) Bizonyára több következetlenségre, a helyesírási szótártól eltérő alakra bukkannak a szótárforgatók (velünk együtt) a külön- és egybeírás tekintetében. Ezek a példák azért villannak fel észrevehetőbben, mert az egybeírta címszóként helyezkednek el a szótárban. Jól láthatóan címszó maradt az *ajándékkönyv* is, holott az érvényes helyesírási kívánalom szerint külön kell írni (mint a közmondásbeli *ajándék lovat*), s nem egybe (mint az *ajándékcsomagot* vagy az *ajándéktárgyat*). Megvallom, sokáig haboztunk, hogy szabálytörök legyünk-e a *játék baba* esetében. Végül igazodtunk a helyesírási ajánlathoz: szótárunkban már nem címszó összetételként (*játékbaba*), hanem szókapcsolati példa a *játék* jelzői használatára, az ugyancsak különírt *játék katoná*-val és *játék vonat*-tal együtt.

Nem sokkal a kézirat lezárása előtt bővült a Kéziszótár egy valóban új információt közlő résszel, a címszavak gyakoriságát jelző mutatóval. Szótárunk részletesen tájékoztat az alapul szolgáló Magyar nemzeti szövegtárról, a Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Osztályán elkészített adatbázisról, az adatok gyűjtőköréről és az ötfokozatú gyakorisági mutató skálájáról. Ezúttal csak két megjegyzést teszek. Egyrészt bizonyos, hogy a gyakorisági mutató a további módosítások műhelymunkálataiban is nagy segítség lehet, főként a *ritk*, *kiv*, *elav* és *rég* minősítések hitelesítésében vagy korrekciójában. Másrészt kívánatos – éppen a lexikográfiai hasznosítás érdekében is –, hogy ez a korpusz, amely a modern [!] magyar írásos nyelvhasználat reprezentatív mintája, kibővüljön a múltbéli magyar írásbeli nyelvhasználat legfontosabb (ismeretként, olvasmányként, tananyagként élő, ma is ható) dokumentumainak az anyagával. Ennek természetesen az a feltétele, hogy ezek közül a dokumentumok közül minél több, minél előbb digitalizált formában is rögzíttessék.

A többfunkciós értelmező szótár még csak töredékesen megjelenített lehetőségeiből a szinonimaszótárét és a ragozási szótárét emelem ki. Mindkettőt azért, mert van mire támaszkodni a Kéziszótáron túli szaktudományban és magában a szótárban is. Az egyszavas értelmezések szinonimapárokra adnak részleges tájékoztatást, szinonimaszótáraink pedig átfogó képet rajzolnak a szinonimasorokról. Őszintén remélem, hogy nem a vak remény mondatja velem, hogy a Kéziszótár szinonimikus utalórendszerének kidolgozása már a közeli években megtörténik. – A Magyar értelmező kéziszótár mindkét változata közli a magyar szóragozás alapmintáinak táblázatait. Az 1972-es kiadás teljes anyagát feldolgozó, adatait kóddal megjelölt Ragozási szótárnak (Elekfi 1994) a 2003-as szótári változathoz igazított kibővítésével végre az egyes címszavakhoz csatolhatnánk a ragozási típusuk mutatóit is.

Egyöntetűen kedvező a visszhangja az Akadémiai Kiadó tipográfiai kezdeményezéseinek. A kurzív példák vastagítása, a jelentésárnyalatokat elkülönítő, eddig szorosan tapadó virgulák betűközökkel való használata áttekinthetőbbé, mozgalmasabbá tette a laptükröt. A szótárnak még ebben az évben megjelenő CD-ROM változata az olvasmányosságot azzal javítja, hogy (terjedelmi korlát nem lévén) a tildéket is mindenütt feloldja, a címszót minden előfordulásában kiírja.

Érdemlegesen nem nyúltunk bele a jelentések sorrendjének jelenlegi tarkaságába. A következő módosítás előkészítésében azonban elkerülhetetlen részfeladatként jelölendő ki a szerkezeti, szerkesztési következetesség rendje, kritériumrendszere ebből a szempontból is. Ösztönző példa lehet az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. Már csak azért is, mert ez a történeti anyagot feldolgozó szótár deklaráltan értelmező szótári jellegű a jelentések elrendezésében. Eszerint „a jelentések logikai rendben követik egymást: a jelentés-, illetve jelentésárnyalatstruktúra tükrözi a jelentések alá-fölé rendeltségi viszonyait, a jellemző, gyakori jelentés rendszerint megelőzi a kevésbé jellemző, kevésbé gyakori jelentést, általában a konkrétól haladunk az elvont felé, az általánosan elterjedttől a rétegnyelvi felé, a semlegestől a stíláris minősítésre szoruló felé” (Ittész 2002: 37–8). Ez a szabályzat, illetőleg a Nagyszótár szerkesztőségének egyre gyarapodó műhelyta-

pasztalata segítséget adhat a szókapcsolatok címszói tagjának kiválasztásához is (uo. 22–3).

Végül arról a kérdésről szólok, amely már a Kézisztótár átdolgozásának utolsó éveiben kemény vitakérdéssé horgosodott. Ez a kérdés így hangzik: szabad-e nyelvhelyességi minősítéseknek, a nyelvhasználatra vonatkozó értékelő kategóriáknak helyet adni az értelmező szótárban? Köztudott, hogy ilyenek mindkét Kézisztótárban vannak. Többen ezt olyan nagy hibának tartják, hogy a tudománytalanság bizonyítékaként mutogatnak rá. Minden jel arra mutat, hogy még jó ideig vitahelyzetet gerjeszt, heves szó- és gyakori indulatváltást indít el ez a kérdés, ez a véleménykülönbség. Többször találtam magamat is a válaszadó vívópózában – akár nyelvtörténeti, akár lexikográfiai, akár nyelvművelési tárgy volt szönyegen. Több változatban többszörösen megfogalmaztam a véleményem. Álláspontom változatlan.

Most, időszükében két rövid, de egymásba fonódó kérdést teszek fel. Azt a két kérdést, amelyre a válasz egyrészt kikerülhetetlen, másrészt vízválasztó, mert aszerint ágaznak el az utak, hogy ki milyen feleletet ad rájuk. Az első kérdés így hangzik: van-e nyelvi hiba? A második meg így: van-e magyar köznyelv? Az első kérdésre előbb a nyilvánosság előtt már megfogalmazott módon válaszolok, majd kiegészítem valamivel. Az ismételt válasz: csak azzal a következménnyel vonhatom kétségbe a nyelvi hiba létezését a magyarban, hogy azt is állítottam, magyarként csak idegen nyelvet törhetek, illetve csak idegen törheti a miénket. A kiegészítő válasz kicsit hosszabb. Van nyelvi hiba, mert van mihez képest. Nem egy, hanem több „mihez képest” van. Vitapartnereink, vitapartnereim gyakran hivatkoznak Gombocz Zoltán nevezetes, 1931-ben elmondott közgyűlési előadására, amelyet „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” címmel tartott meg (Gombocz 1931). Kettős merészséget követek el. Egyrészt azt mondom, hogy Gombocz okfejtésének nem minden részével értek egyet. Másrészt azt, hogy előadásának sokszor idézett summázatával viszont maradéktalanul. A magam mentsége is kettős. Az első mentség: nem a tanonc utód (azaz személyem) képzelet magáról, hogy jobban tud valamit Gombocznál. Az idő hozott, hordott össze mást, illetőleg másított meg valamit. A második mentség Gombocz Zoltán maga, tudniillik az ő szavait hívom tanúnak magam mellé. A nevezetes rész így hangzik: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvszociológia problémája. Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll. A nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetesen következik, hogy nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye” (i. h. 11). Tehát a nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvszociológia problémája – mondja Gombocz. Távol áll tőlem (remélem, máskor is) a nyegleség, de most így fogalmazok: nekem tetszik, nekem *így* tetszik. Tetszik, mert régóta várom, hogy a szociolingvisztika és a nyelvművelés kapcsolatát találjon egymással. Úgy, ahogy Gombocz is egybekapcsolta a nyelvhelyességet a nyelvszociológiával. S mi az, ami megváltozott az időben? Tudjuk, a nyelvszociológia státusa. Mert ki ne hitelesítené, hogy a Gombocz által nyelvszociológiának nevezett szemlélet és stúdium tudományá, nyelvtudományá vált?

A „van-e magyar köznyelv” kérdésre látszólag könnyű az igenlő válasz, hiszen jól megragadható, pontosan leírható okai vannak annak, hogy a nyelvi széttagoltság fölé boltozódva kialakult a köznyelv. A magyarban is. Ez a változat a többitől átfogó léptékében és általános kommunikációs szerepében különbözik. Olyan nyelvváltozat tehát, amely (elvileg) a nyelvközösség egészéhez, azaz a magyar anyanyelvűek összességéhez mint nyelvközösséghez kötődik. Gombocz tételének érvényességéből jó okkal ez a közösség sem zárható ki: helyes az a nyelvi kifejezés, amely e nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll. Természetesen korlátozás nélkül igaz az is, hogy a tértől és időtől független nyelvhelyesség ebben a nyelvközösségekben sincs. A köznyelv egész alakulás- és változástörténete ezt bizonyítja: a változó területi, az adott időszakra jellemző körülmények szerint más-más esély volt a magyar nyelvközösségekben a (helyes-helytelen mérce alapjául szolgáló) nyelvi szokások kialakulására és megállapodottságára. Igen, a „nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve”. Azaz a különböző nyelvközösségek, beszélőközösségek különböző nyelvszokásai területi érvényességben is különböznek egymástól, s különböznek saját maguktól is – a változó időben.

A feltett kérdésnek azonban nemcsak lehet, de van is egy kiegészített változata: „van-e még magyar köznyelv?”; vagy csak egy „magyarországi magyar” – más területi, regionális változatok mellé társítva? A válaszhoz újabb kérdéseket kell feltenni: megszűntek-e azok az okok és érdekek, amelyek a köznyelvet létrehozták és működtették, formálták és fenntartották? S ha (velem ellentétben) erre igennel válaszol valaki, akkor is van további kérdés: mi a teendő? (Vö. Pusztai 2000: 386.) Ez a végső kérdés ugyan sokágú, de határozott véleményem szerint nyelvi, nyelvészeti is értelmes. Érdemes végiggondolni.

SZAKIRODALOM

- Elefki László 1994. *Magyar ragozási szótár*. Budapest.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Ittész Nóra 2002. *Mutatványok az Akadémiai Nagyszótárból*. Budapest.
- Pusztai Ferenc 1994. Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. 201. sz. Budapest. 33–41.
- Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv* 96: 385–91.
- Pusztai Ferenc 2003. A befogadó magyar nyelv. *Heti Válasz* 31. sz. 48–9.

Pusztai Ferenc

SUMMARY

Pusztai, Ferenc

**Questions and answers of a lexicographic kind in the revised edition
of the Concise Explanatory Dictionary of Hungarian**

The author (as the Editor-in-Chief of CEDH) emphasises the double function of the recent revision: the dictionary had to be adjusted to the current state of the language that has undergone changes since the last edition, and it also had to be made suitable for continuous updating from now on. In order to serve the latter aim, lexicographical innovations were kept at a moderate level. The author lists, among partly answered lexicographic problems, the addition and (rare) omission of entries, the number and criteria of labels (especially with respect to slang, informal, rude, taboo, and vulgar items), the continuous expansion of the data base, the inclusion of samples of varieties of Hungarian as spoken in neighbouring countries, and the addition of information on synonyms and on inflectional patterns as a widening of scope as compared to a traditional explanatory dictionary. With respect to usage (correctness) labels, the author asks two questions: Is there such a thing as an incorrect linguistic form? and Is there (still) something that can be called Standard Hungarian? He answers both questions in the affirmative.

A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában*

1.

Dolgozatom címe halvány utalás Kovalovszky Miklósnak a stílusminősíté-
sekről szóló tanulmányára (1966), pontosabban az abban található egyik alcímre
(*A szótár a nyelvművelés szolgálatában*), s bár tudománytalanul metaforikus, jól
kifejezi annak a problémának a lényegét, melyről szólni szeretnék. A címben ta-
lálható „nyelvhelyesség” szó is némi magyarázatra szorul, nem lévén tudományos
terminus.¹ Használatát részben közérthetősége indokolja, részben pedig az, hogy
lehetséges alternatívái nem fedik le a jelenségeknek azt a tartományát, amelyre
a „nyelvhelyesség” utal.

A „**preskriptivitás**” vagy „**előíró jelleg**” azt a tényt fejezi ki hangsúlyosan,
hogy az úgynevezett nyelvhelyesség szorgalmazói a beszélőknek gyakran elő szeret-
nék írni, hogyan beszéljenek. Ez igaz, de lehet valaki a nyelvhelyességi szemlélet
képviselője (sőt rabja is) anélkül, hogy másoknak elő akarná írni, hogyan beszélje-
nek. Vannak például puristák, akik a standardban vagy akár a nyelvjáráásokban,

* Ez az írás a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport és a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folyó kutatásokra épül, melyeket az Illyés Közalapítvány, a Telegdi Zsigmond Ösztöndíjalap, az Arany János Közalapítvány, valamint a Domus Hungarica támogatott, illetve támog-
gat. Korábbi változata a *Társadalmi átalakulások, nyelvi változások és a szlovákiai magyarság* című konferencián hangzott el 2002. december 6-án Pozsonyban. Itt köszönöm meg Eöry Vilmának és Kitlei Ibolyának írásom előző változatához fűzött értékes észrevételeit.

¹ Ennek talán még a nyelvművelők is tudatában vannak, különben nehéz lenne megmagya-
rázni, miért nem tartalmazznak a magyar nyelvművelés reprezentatív kiadványai, az NyKk. I–II.
(1980–1985) és a NymKsz. (1996) „nyelvhelyesség” vagy „nyelvi helyesség” szócikket.

szaknyelvekben, szlengben stb. található idegen szavakat eredendően, azaz a használat kontextusától függetlenül rosszabbnak tartják, mint lehetséges vagy elképzelt magyar eredetű megfelelőiket, mégsem áll szándékukban mások szóhasználatát (sőt akár a sajátjukat sem) megváltoztatni. Ugyanilyen viszonyulás természetesen a nem idegen eredetű, de valamilyen (strukturalista indítékú) megfontolásból kifogásolt elemekkel kapcsolatban is létezhet.

A „**purizmus**” műszo sokkal közelebb áll a „nyelvhelyesség”-hez, mert nem foglalja magába szükségszerűen az előíró szándékot. Tágabb értelemben a purizmust csakugyan úgy szokták meghatározni, mint olyan szemléletmódot, illetve magatartást, amely a nyelvi változásokban – persze különösen azokban, amelyek idegen nyelvek hatására következnek be – negatívumot lát; a purista nyelvművelők a nyelv korábbi állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél, a legtöbb nyelvi változást elutasítják, és akciókat szerveznek ezeknek a változásoknak a visszafordítására (vö. Crystal 1985: 252; 1992/1994: 322).² Mivel azonban az emberek többsége, beleértve a magyar nyelvészeket is, elsősorban mégis az idegen eredetű elemek elutasítását érti a purizmuson (vö. Kugler–Tolcsvai Nagy 2000: 207)³, a szónak ez a tág értelmű használata némileg félrevezető lehet.

Fölmerülhet még lehetséges megoldásként a „**normativitás**” vagy pontosabban „**egynormájúság**” kifejezés. Valóban a „nyelvhelyesség” szinte elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz a nyílt vagy rejtett felfogáshoz, amely – ha egyáltalán elismeri, hogy például a nemstandard nyelvváltozatokat is lehet „szabályosan” beszélni – a standard dialektus normáját a többi nyelvváltozat normája fölé helyezi, s azt kéri számon a beszélőkön olyan beszédhelyzetekben is, amikor a standard nyelvváltozat használata nem szükséges vagy nem is célszerű.⁴ A szótárakban ez a szemlélet úgy nyilvánul meg, hogy a szavak stílusminősítése a standardra jellemző stílusértéküket tükrözi, még akkor is, ha nem a standard nyelv szótáráról van szó. Az egynormájúság azonban mégsem szükségszerűen kapcsolódik össze az úgynevezett nyelvhelyességgel, ugyanis vannak nyelvművelők, akik elismerik, hogy minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája, ám bizonyos formákat a standardon belül (jobbik esetben csak a standardon belül) eredendően, a használat körülményeitől függetlenül helytelennek tartanak, még akkor is, ha az úgynevezett nyelvszokás rég „szentesítette” ezeket a változatokat.

² A hevenyészetség jegyeit magán viselő, de nyomtatásban megjelent magyar fordításban: a purizmus „[f]elfogás, mely szerint törekedni kell a hagyományos nyelvi normák fenntartására, és meg kell védeni a nyelvet az idegen hatások elől” (Crystal 1997/1998: 537).

³ A hivatkozott munka szerint a purizmus „nyelvvédő mozgalom, amely a nyelv tisztaságának megőrzésére, idegen hatásoktól, elemektől való megóvására törekszik. Jeles képviselője pl. Kosztolányi Dezső.”

⁴ Szélsőséges példaként utalhatunk az egyik szlovákiai magyar nyelvművelőre, aki egyik cikkében még a nyelvjárásokban is pongyolának tartotta az *ingyér* kifejezést; elvárta a nyelvjárási beszélőktől, hogy ha már nem ismerik az „igazi” formát, az *ingyent*, akkor legalább *ingyért* formában használják a szót (Jakab 1983: 110). Pedig a standard *-ért* rag valószínűleg egyetlen magyar nyelvjárásban sem használatos hagyományosan ebben a formában: a Magyar nyelvjárások atlasza (MNYA. [1968–1977]) 1055. és 1129. sz. térképlapja és a dialektológiai szakirodalom (Horger 1934: 135; Kálmán 1966/1989: 52 stb.) tanúsága szerint a határozórag *-ér (-ír)*, *-é* vagy *-ét (-ét, -it)* formájú, nem számítva a kettőshangzós változatokat.

Mindezekből következően jobb híján a „**nyelvhelyesség**” szót fogom átfogó értelemben használni annak a téves felfogásnak a jelölésére, amely akár az általában vett nyelvben⁵, akár annak valamely változatában élő formák egy részét eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbnak tartja másoknál (vö. Kugler–Tolcsvai 2000: 171).⁶ Amint az előzőekből kiderült, ez a szemlélet nagyon gyakran összekapcsolódik az egynormájúsággal, azzal a felfogással, mely szerint a standard nyelvi norma érvénye más nyelvváltozatokra is kiterjed, illetve a preskriptivitással, a nyelv művelőknek azzal a törekvésével, hogy a nyelvhasználókat különféle módszerekkel rábírják a helyesnek vélt formák használatára, illetve lebeszéljék a helytelennek tartott formák használatáról. A „lebeszélés” fő eszköze a helytelennek tartott formák és használóik **megbélyezése**.

2.

Az, hogy a magyar nyelv művelés hagyományos vonulatát – az akadémiai és a mozgalmi nyelv művelést – a főntebb említett jegyek jellemzik, nem új megállapítás: a 90-es években a nyelv művelésről folytatott viták során (I. Kontra–Saly szerk. 1998) mindezek napvilágra jöttek. Ezek nyomán egyértelművé vált, hogy a magyar nyelv művelés abban a formájában, ahogyan ismerjük, nem tekinthető tudományos paradigmának, mivel elmélete nincs, fogalmi apparátusa tudománytalan, szemlélete elavult, módszerei pedig megbízhatatlanok. Gyümölcseről lehet megismerni a fát: a nyelv művelés a mai kor egyetlen nyelvi kihívásával sem volt képes szembenézni (még elméleti szinten sem), legyen szó akár a szaknyelvi tervezésről, akár a globalizáció nyelvi következményeiről, akár az új technikai eszkö-

⁵ „Általában vett nyelv” persze nincs, hiszen a beszélők mindig konkrét nyelvváltozatokat – dialektusokat, regisztereket – használnak, ezért etimológiai jelentését véve a „nyelvhelyesség” eleve értelmetlenség. A nyelvi helyesség kérdése konkrét nyelvváltozatok esetében merülhet föl, az érintett beszéd megnyilvánulás elhangzásának célja és különféle körülményei függvényében. Természetesen vannak szekvenciák, amelyek a magyar nyelv egyetlen változatában sem helyesek (mert pl. agrammatikusak, vagy különféle nyelvváltozatok elemeit vegyítik oly módon, ahogy az a leglazább közvelegekben sem szokás), de a helyesség kérdésének felvetése a használat körülményeitől függetlenül még a leíró nyelvészetben sem túlságosan gyümölcsöző eljárás.

⁶ A fentiek természetesen nem értelmezhetők úgy, mintha az azonos denotatív jelentésű variánsok közt nem lehetne vagy nem kellene különbséget tenni. Lehet és kell is – erről szól a nyelvtervezés. Például a belső keletkezésű elemek bizonyos célokra hasznosabbak, mint az idegen szavak (általában könnyebben tanulhatóak; egy részük jobban beilleszkedik a nyelv hangtani és/vagy alaktani rendszerébe stb.), viszont más szempontból meg az idegen szavak jobbak (nyelvközi viszonylatban egyértelműbben azonosíthatóak, így kevesebb zavart, félreértést okoznak; a szűkebb szakmában könnyebbé teszik a nemzetközi kommunikációt stb.). Vagy például a rövidebb hangtestű szavak – ha gyakori használatú fogalmat jelölnek – jobbak, mint a hosszabbak (gazdaságosabb a használatuk), viszont ha ritkán használt fogalomról van szó, jobb ha hosszú a szókészleti elem, legalábbis ha motivált (könnyebben fölidéződik). Tehát bizonyos kontextusban van értelme egyes elemeket jobbnak, másokat rosszabbnak tartani, de nem a használat körülményeitől elvonatkoztatva. A használat körülményeitől függetlenül csak a nyelvtervezők íróasztalán keletkezett, (még) nem használt szavak, szerkezetek, nyelvtani elemek adekvátsága ítélnélhető meg strukturális, funkcionális vagy más szempontból, azaz legfőljebb ezek esetében beszélhetünk jogosan „nyelvhelyesség”-ről.

zők használatából következő nyelvi gondok orvoslásáról, akár a magyar nyelv „trianonizációja”⁷ miatt létrejött sajátos nyelvi helyzet kezeléséről. S mivel a nyelvművelésben nem sok jelét látni a megújulási szándéknak, az eddigi gyakorlattól való nyílt és nyilvános elhatárolódásnak, számos szakemberben megerősödött az a meggyőződés, hogy a magyar nyelvművelés mint olyan fejlődőképtelen, megreformálhatatlan. Néhányan egyenesen arra a következtetésre jutottak, hogy nyelvművelésre egyáltalán nincs is szükség; például a Sándor Klára-féle paradoxon szerint a nyelvművelés „akkor emberközpontú, ha nincs” (Sándor 2001: 193).

A szlovákiai magyar társasnyelvszerek azonban nem tartják szerencsés dolognak a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni; a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a korrekt nyelvi tanácsadásra való igény a beszélők részéről annyira egyértelmű, hogy nem lehet semmibe venni. Fontos azonban, hogy ezt a tevékenységet olyan nyelvészek végezzék, akik teljes mértékben szakítottak a nyelvhelyesség téveszméjével, s a mai nyelvtudomány – különösen az e tekintetben legilletékesebb társasnyelvészet – eredményeire építve folytatnak nyelvi tanácsadó tevékenységet. Ebből a célból jött létre két éve a Gramma Nyelvi Iroda nyelvi közönség-szolgálata.

Bár a 90-es évek vitái egyértelművé tették, hogy a hagyományos magyar nyelvművelés képviselőinek többségével meddő dolog vitatkozni, mégsem lehet megoldás az, hogy a nyelvhelyesség kérdésével egyáltalán nem foglalkozunk. A nyelvhelyességi szemlélet ugyanis nemcsak a nyelvművelő cikkekben és kézikönyvekben érvényesül – ezeket bizvást figyelmen kívül hagyhatnánk –, hanem például a *Magyar értelmező kéziszótár*ban is. Ez a szótári mű, amelynek 1972-es megjelenése óta számtalan változatlan utánnyomása látott napvilágot (először egy, majd két kötetben), alapvetően nem tekinthető nyelvművelő kiadványnak (de vö. Lőrincze 1968), mégis teljesen áthatja a nyelvhelyességi szemléletet. A szótár koncepciója – amint ez az ÉKSz. tájékoztatójából is kiderül (l. ÉKSz. 1972: VII) – e tekintetben gyakorlatilag teljesen azonos az 1959 és 1962 közt megjelent hétkötetes elődjével, *A magyar nyelv értelmező szótár*ával, s a kéziszótár új, ebben az esztendőben megjelent kiadása is támaszkodott rá az átdolgozás során (l. ÉKSz.² 2003: VI). A hétkötetes értelmező szótár koncepciójáról egy külön kötet jelent meg (Ország szerk. 1962), s ezért az alábbiakban erre is többször hivatkozom. (Ahol a két szótári mű közt mégis van különbség, ott erre külön utalok.)⁸

⁷ Gál Sándor szlovákiai magyar író és publicista kifejezése; l. *Szabad Újság* 1998. 1. 28., 1.

⁸ *A magyar nyelv értelmező szótár*ára (ÉrtSz. [1959–1962]) a továbbiakban röviden mint „értelmező szótár”-ra vagy „szótár”-ra utalok; a *Magyar értelmező kéziszótár*ra (ÉKSz. [1972]) pedig mint „értelmező kéziszótár”-ra vagy „kéziszótár”-ra; „új kiadás”-on ennek 2003-i átdolgozott kiadását kell érteni (ÉKSz.² [2003]). Mindkét, illetve mindhárom szótári műre a „magyar értelmező szótárak” vagy „értelmező szótárak” szókapcsolatok vonatkoznak (ezekbe tehát nem kell beleérteni pl. a Czuczor–Fogarasi-féle értelmező szótárt vagy más hasonló munkákat). Itt jegyzem meg, hogy a szokásos extravagáns, minden szavában nagy kezdőbetűs írásmód helyett a szótárak nevét a magyar helyesírás (még) érvényes szabályainak megfelelően írom. A szabályos írásmód egyébként nem példátlan, mindkét szótár neve helyesen szerepel például a kéziszótár előszavában, még az új kiadásában is.

Miért fontos számunkra 2003-ban, hogy a harminc évvel korábban megjelent, de ötven évvel ezelőtti meg gondolásokon alapuló szótári mőről beszéljünk? Egyrészt azért, mert a kéziszótár – amely számos tekintetben kitűnő munka – máig is széleskörűen használatos, és így szemlélete a ma felnövő fiatal beszélői nemzedékeket is befolyásolja (csúnyább szóval: fertőzi), másrészt pedig azért, mert a nyelvhelyességi szemlélettel a kéziszótár új, ebben az esztendőben megjelent átdolgozott kiadása sem tudott szakítani. Az új kiadás az újonnan bekerülő szóanyag kiválasztásában jelentős szemléleti elmozdulást mutat, hiszen a határon túli – konkrétan a szlovákiai, a kárpátaljai és az erdélyi – magyar nyelvváltozatok sajátos szókincsének egy részét is magába foglalja, e szavak és szókapcsolatok számottevő része pedig kontaktusjelenség. Mint a szlovákiai magyar szóanyag összeállítója azonban folyamatosan szembesültem azzal a problémával, hogy a purista megfontolások mellőzésével, alapvetően a használati gyakoriság, illetve a beszélők általi elfogadottság alapján kiválogatott szókészleti egységeket egy olyan szótári műbe kellett beilleszteni, amelyet áthat a purista szemlélet, s így a szavak egy részét kénytelen voltam önként⁹ ellátni olyan nyelvhelyességi megjegyzésekkel, melyek által ezek megbélyegzetté váltak. Ezt a helyzetet csak úgy lehet megérteni, ha közelebbről megismerkedünk a kéziszótár új kiadásának nyelvhelyességi felfogásával. Mivel ez a felfogás valójában a korábbi kiadásnak a felfogása, az pedig – amint utaltunk rá – nem szakítható el a hétkötetes értelmező szótárétól, elkerülhetetlen, hogy mindenekelőtt e korábbi szótári művek nyelvhelyességi szemléletéről beszéljünk.

3.

Az, hogy az értelmező szótár és a kéziszótár nyelvhelyességi szemléletű, már a két munka **bevezető soraiból** is kiláglík. Az ÉrtSz. (1959–1962) például már előszavának harmadik bekezdésében fontosnak tartja leszögezni, hogy „nem elégszik meg a nyelvi tények és fejlemények pusztá számbavételével, hanem a nyelvhelyesség szempontjainak megfelelően értékeli, minősíti is őket” (I: VII). E törekvés mögött nyelvtervezési szándék áll: a szótár „a nyelvhasználat szabályozását, nyelvünknek helyes irányban való fejlesztését, tökéletesítését igyekszik segíteni” (i. h.). Az ÉKsz. (1972: VI) is megállapítja magáról előszavában, hogy „szabályozó, normatív” jellegű, s ebből következően igyekszik „gondosan érvényesíteni a nyelvtisztaság és a nyelvhelyesség” szempontjait; miközben a hivatalos magyar nyelvművelés a nyelvhelyességi ítéletekben a nyelvtisztaságnak szinte semmilyen szerepet nem tulajdonít (erre l. Lanstyák 1996/1998: 423). A szavak „nyelvhelyességi megítélése” – amely mégiscsak emberi vélemény, még ha netán megalapozott volna is – egy szintre kerül azok jelentésének, illetve használati értékének olyan objektív tényeivel, mint amilyen a szófaji hovatarozásuk, nyelvtani

⁹ E miatt az önkéntesség miatt – jóllehet kényszerű volt az önkéntesség – ez az írás pilátusi „mosom kezeimet” gesztusként is olvasható, értelmezhető.

viselkedésük vagy stílusértékük (l. ÉKsz. 1972: VI).¹⁰ A „helytelen” elemek megjelölését az esetek egy részében maguk a szótárkészítők is „megbélyegzés”-ként értékelik.¹¹

A két szótár nyelvhelyességi szemlélete már a szótárazott szavak állománjának kialakításában, illetve a szótárírók rendelkezésére álló szókészletű anyag **megrostálásának módjában** is megnyilvánult. A „szókészletünk magvához” tartozó szavak felvételében a szótárírók saját bevallásuk szerint nem érvényesítették a purizmus szempontját, tudatosan szakítva a nagy elődök, Czuczor Gergely és Fogarasi János gyakorlatával, akik a legtöbb idegen szót kihagyták a szótárukából (Ország szerk. 1962: 16–7; vö. még i. m. 58). A megfogalmazás arra enged következtetni, hogy a peremszókincs rostálásában viszont érvényesültek nyelvhelyességi megfontolások.¹² A szócikkek végén található értelmezés nélküli összetételek és származékok felvételére nézve ezt a szótárszerkesztők nyíltan be is vallják, megjegyezve, hogy „szabálytalan” vagy „kevésbé szabályos” szóalakot csak akkor vettek fel, ha azt „gyakori”-nak és „fontos”-nak ítélték (Ország szerk. 1962: 59). Ez azt jelenti, hogy a helytelennek vélt szókészletű egységek válogatásában kisebb lyukú rostát használtak, mint a helyesnek ítélt szókészletű egységek kiválasztásában.

A szűkebb rostán is áthullott, s így a szótárba mégis bekerült elemek „helytelen” mivoltának megjelölése többféle módszerrel történik. Ilyen például a szavak, szójelentések **„nyelvtani jellegű megjegyzések”**-kel való ellátása a „helyes nyelvhasználat irányítása” céljából, mégpedig „a művelt köznyelv figyelembevétele alapján” (Ország szerk. 1962: 59–60). Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az egyes szavaknak csak a standardban szokásos használata minősítették helyesnek, ami egynormájú felfogásra utal.¹³

¹⁰ „Szótárunk használója a szójelentéseken kívül megismerheti a szavak helyesírását, szófaji hovatartozását, kérdéses esetekben a helyes kiejtését, különféle jelentéseihez kapcsolódó stílusértékét, a nyelvi rétegekben elfoglalt helyét, jellemző használati körét, nyelvtani viselkedését, nyelvhelyességi megítélését stb. is.” (i. h.)

¹¹ „Elvi felfogásának megfelelően a szerkesztőség korántsem él minden esetben a szigorú, merev purizmus követelte megbélyegzéssel” – írják a szerkesztők (Ország szerk. 1962: 58). Ezek szerint a szótár általában a szigorú, merev purizmus követelte megbélyegzéssel él, igaz, korántsem minden esetben.

¹² Kovalovszky (1966: 125) ezt – bár általánosítva, de bizonyára az értelmező szótárra is gondolva – így fogalmazza meg: „A fenti szórétegekből [rég, elavult, ritka, nép- és tájnyelvi, szaknyelvi stb. szavak – L. I.] csak azoknak van helyük egy közhasználatú szótárban, amelyek szélesebb körben ismeretesek és használatosak, elemei a köz- és irodalmi nyelvnek, a művelt ember aktív vagy passzív szókincsének. Hasonló mértéket kell alkalmazni az idegen eredetű szókra is, de itt számba szokták venni – a nyelv jellegétől függően – a nyelvtisztaság (purizmus) vagy általában a nyelvhelyesség szempontját is.”

¹³ Kovalovszky Miklós tanulmányából (1966) az is kiderül, miért van szükség ilyen megjegyzésekre: „A sokféle, gyakran egymást keresztező mérlegelési szempont (szabályszerűség, tárgyi tényezők, tudományos elvek, nyelvi követelmények, alaki szempontok: terjedelem, olvasmányos szabatosság, áttekinthetőség stb.) összeegyeztetése néha nem engedi a szó helytelen használatára vonatkozó egyenes helytelenítést, hanem nyelvtani jellegű megjegyzés beiktatását teszi szükségessé” (i. m. 145).

A nemkívánatos elemek megbélyegzésére szolgál az egyik **stílusminősítés** is, a *vulg[áris]*, amely „a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola haszn[álatú]” szavak jelölője. Már a műszónak a kiválasztása is megbélyegző szándékról árulkodik, hiszen a *vulgáris* szónak a laikus beszélők által legjobban ismert jelentése a szavaknak egy olyan rétegére utal, amelyet a jóízű társadalom egyöntetűen elítél („alantas, közönséges”; vö. az ÉKsz. *vulgáris* szócikkét), pedig a szótárban így megjelölt szavak (pl. *fuszekli, gang, spájz, spórol*) nem ebbe a szókincsrétegbe tartoznak. Megbélyegző szándékra enged következtetni a „pongyola használat”-ra való utalás is a *vulg[áris]* minősítés értelmezésében, hiszen a *pongyola* szó nyelvi elemre vonatkoztatva az ÉKsz. szerint ’henye, laza, pontatlan <szó, kifejezés, stílus stb.>’. A *henye* szó idevágó jelentése, szintén az ÉKsz. megfogalmazásában ’odavetett, felületes’.¹⁴

A megbélyegzés legfeltűnőbb válfaját a „feltétlenül helytelenített” szavak, szókapcsolatok, alakváltozatok, illetve jelentések **csillaggal** való ellátása képviseli. Főleg azok a szavak kapják meg ezt a bélyeget a két szótárban, amelyet a szerkesztők „szükségtelen”-nek ítélnék (vö. Országgh szerk. 1962: 58). Sem a hivatkozott kiadványból, sem magukból a szótárakból nem derül ki, milyen alapon minősítettek az olyan szóképzési elemek vagy jelentések szükségtelennek, amelyek elég gyakoriak ahhoz, hogy „helytelen” mivoltuk ellenére is bekerüljenek a szótárba. Nehezen magyarázható ellentmondás az is, hogy a csillagot, amely elvben – amint jeleztük – a „feltétlenül helytelenített” szavaknak jár, az olyan szavak is megkapják, melyek használata „megtűrhető”, sőt amelyek „még használható”-ak (Országgh szerk. 1962: 58; Kovalovszky 1966: 145).

A nyelvhelyesség szempontja a szótárírók saját bevallása szerint „a szójelentések, jelentésárnyalatok, szókapcsolatok, szólások **értelmezésében** is megnyilvánul (Országgh szerk. 1962: 60). A szerzők 18 pontban foglalják össze az értelmezések során alkalmazott nyelvhelyességi elveket, pontosabban csak „néhány fontosabb”-at közülük (i. m. 60–2). Így például az értelmezésekben kerülték az idegen szavakat, az „idegenszerű” hátravetett határozós kifejezéseket (pl. *ipari termékek elhelyezése külföldön* helyett *ipari termékek külföldön való elhelyezése; [a csíz] farktolla sárga, fekete csúccsal* helyett *farktolla sárga, ennek csúcsa fekete*; a nehézkes és „rendszerint idegen mintájú” kifejezéseket szókapcsolatokat egyszerűsítették; „kiirtották” a szótár nyelvéből a különféle, fölöslegesnek, terjedősnek ítélt „idegenszerű” kifejezéseket (pl. *kifejezést ad vminek* helyett *kifejez; jelentőséget ad vminek* helyett *fontos, jelentős vmi; izgatólag hat* helyett *izgat*), sőt még a *vmivel rendelkezik* v. *bír* szókapcsolatokat is lehetőleg kerültek; a szótárírók a korántsem nehézkes vagy bonyolult szavaknak sem kegyelmeztek az értelmezésekben, ha azokat idegen mintára keletkezettnek tekintették, ezeket más, jobbnak vélt szavakkal, szókapcsolatokkal helyettesítették (pl. *előírás* helyett *rendelkezés, szabály; kizárólag* helyett *csak, csupán, pusztán; túlnyomóan* helyett *főként, főleg, [leg]nagyobbrészt, nagy többségben; kivitelez* helyett *elkészít, megold, elvégez, megcsinál, végrehajt; eltekint vmitől* helyett *nem tekinti, nem veszi*

¹⁴ Az értelmező szótárban van még *hely[elen]* „stílusminősítés” is, de nem világos, hogy ennek használata hogyan viszonyul a csillag és/vagy a nyelvhelyességi megjegyzések alkalmazásához.

tekintetbe, figyelembe; behoz vmit helyett pótol; kivált vmit helyett okoz, előidéző, kelt, ébreszt; vmire szolgál helyett vmire való, alkalmas, használatos, használt; vmit segítő, biztosító stb.).

Az értelmezések más módon is a nyelvhelyesség szolgálatában állhatnak: úgy, hogy a szavak, alakváltozatok, szójelentések egy részét a „helyesen” vagy a „helyesebben” formula előzi meg (Országgh szerk. 1962: 59). Mivel itt nyilvánvalóan a „helyesen”, illetve a „helyesebben” a **standardban** „helyes”, illetve „helyesebb” szavakra utal, ezek a formulák az egynyelvűségi szemlélet megnyilvánulásai.¹⁵

4.

Ami a kéziszótár idén megjelent kiadását illeti, ez mindjárt az előszavában megállapítja magáról, hogy „nem új szótár, hanem az ÉKsz. átdolgozott, bővített változata” (ÉKsz.² 2003: V). Az előszó közli az átdolgozás tíz szempontját, illetve részfeladatát, úgy, ahogy azokat a szerkesztők 1995-ben meghatározták (i. m. V–VI). Az alábbiakban azokat tekintem át, amelyeknek nyelvhelyességi vonatkozása is van (vagy lehetne).

Az első és a második pont az új címszavak, illetve jelentések felvételéről szól. E tekintetben számottevő előrelépés tapasztalható a szótár szemléletében elődeihez képest, mégpedig épp abban, hogy a szótárba beépültek a szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi magyar nyelvváltozatoknak olyan szókészleti elemei is, amelyeket a helyi nyelvűvelők mint „idegenszerűségeket” üldözni szoktak. (Mivel a szótárba bekerülő magyarországi magyar szóanyaggal, illetve egyáltalán a szótár számítógépes adatbázisával nem állt módomban megismerkedni, nem tudom, hogy – a trágár szavakon kívül – vannak-e az új címszók közt korábban a magyarországi magyar nyelvváltozatokban megbélyegzett, s ezért az értelmező szótárba és a kéziszótár régi kiadásába föl sem vett szavak, illetve épültek-e be a meglévő szócikkekbe ilyen jellegű szókapcsolatok, jelentések.)

A harmadik és a negyedik pont az értelmezésekről és a példákról szól; ezek jelentősége a szótár szemlélete szempontjából minimális. Legfőljebb annyit lehetett volna e tekintetben változtatni, hogy a szerkesztők a jelentések megfogalmazásában tudatosan figyelmen kívül hagyják a fentebb említett nyelvhelyességi tilalomfákat, s bátran használják – ha úgy adódik – az olyan „verba non grata”-kat, mint például *eltekint vmitől*, *előírás*, *vmire szolgál*, *kivált vmit*, *kizárólag*, *rendelkezik vmivel* 'van vmije' értelemben stb. (Valószínűnek látszik egyébként, hogy a szerkesztők spontán módon eltekintettek ennek az ötven évvel ezelőtti „nyelvvédő” előírásnak az alkalmazásától mind az értelmezésekben, mind a szavak jelentésének jobb megvilágítására szolgáló példákban, s még csak nem is nagyon

¹⁵ Az értelmező szótárban a nyelvhelyességi szemlélet, továbbá az egyes jelentések illusztrálására szolgáló **irodalmi idézetek kiválasztásában** is érvényre jut: azokat, melyekben a szótárírók „idegenszerű” szóalakokat, szókapcsolatokat, kifejezéseket, mondaszerkesztést találtak, mellőzték, a szerző írói nagyságára való tekintet nélkül (Országgh szerk. 1962: 60). Ez az eljárás azonban a kéziszótárt nem érinti, mivel abban nem szerepelnek íróktól, költőktől vett idézetek.

kellott attól tartaniuk, hogy ezzel kiváltják a nyelvművelők haragját. Mindez azonban részéről kizárólag következtetés, mivel a kéziszótár új kiadása nem rendelkezik önálló koncepcióval, illetve koncepcióleírással, amelyből az ilyen részletkérdésekre vonatkozó elveket meg lehetett volna ismerni.)

Annál fontosabb szemléleti szempontból az ötödik és a hatodik pont, amely a „rétegnyelvi, szóhangulati és stílusminősítések” módosításáról, illetve új minősítések fölveteléről szól. A módosításoknak elvileg nem lehet nagy szemléleti jelentőségük, mivel ezek – legalábbis a szerkesztők szándéka szerint – a nyelvi változások követését szolgálták. Mégis történtek korrekciós célú minősítésváltoztatások is, így például szűkült az *argó* kategóriája, a korábban így jelölt szavak „tekintélyes” része *biz* minősítésű lett (ÉKsz.² 2003: XVI). Ez mindenképpen pozitív fejlemény, ugyanis az *argó* minősítés erősen megbélyegző: az ÉKsz.² szerint – az ÉKsz. első kiadásával megegyezően – az *argó* szó harmadik, e tekintetben leginkább releváns jelentése ’zömében alacsonyabb szintű csoportnyelvek keveredéséből eredő, kül. a fiatalabbak beszédében burjánzó nyelvhasználat’. Nem tudni ugyan, hogy a beszédben hogyan burjánozhat a nyelvhasználat, de az tény, hogy a *burjánzik* ige idevágó jelentése az ÉKsz.² szerint ’<rossz dolog> gyorsan terjed’, ami csak metaforikus kiterjesztése a szó elsődleges jelentésének, annak tudniillik, hogy ’<(haszontalan) növény> sűrűn, dúsan nő, tenyészik’. Ebből következően az *argó* nyilván rossz dolog, s így az, hogy az új kiadásban kevesebb szó kap ilyen minősítést, örömteli változás.

A korrekciós célú minősítésváltoztatásoknál nem kisebb az egyes minősítések **átértelmezésének** szemléleti jelentősége. Sajnos az átértelmezések nyomán a minősítési rendszer nem lett jobb, sőt bizonyos tekintetben még megbélyegzőbbé vált. A *vulgáris* minősítésnek, amely a korábbi kiadásban „a kevésbé művelt beszédre jellemző, pongyola haszn[álatú]” szóképzleti elemekre vonatkozott (1. ÉKsz. 1972: 1549), az új kiadásban a pejoratív jelentését erősítették föl, amely így „kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas” lett. Ez részben pozitív változás, mivel a minősítés hatókörének szűkítésével bizonyos elemek „jól jártak”, mert *vulg* helyett *biz* vagy más ártatlan minősítést kaptak. Azoknak azonban, melyeknél megmaradt a *vulg* címke, erősödött a megbélyegzettségük. Sajnos nem tudom, mely elemekről van szó, mivel annak ellenére, hogy részt vettem a szótár átdolgozási munkálataiban, nem állt módomban megismerkedni a szlovákiai magyar vonatkozásokat nem tartalmazó szócikkekkel.¹⁶ Abból azonban, hogy az új kiadás tájékoztatója a *körút* szónak [körut] ejtését vulgárisnak – azaz bántóan közönségesnek, alantasnak – minősíti (ÉKsz.² 2003: XII), nem sok jóra lehet következtetni.¹⁷

¹⁶ A szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek közül egyedül a *rizs* szócikkében található *vulg* minősítés, mégpedig a szó *rizsa* alakváltozata van így – azaz „bántóan közönséges”-nek, „alantas”-nak – jelölve.

¹⁷ Ez az állásfoglalás még a *Nyelvművelő kéziszótár*én is túltesz, amely ezt az ejtést egyszerűen „pongyolaság”-nak minősíti, amely „vál[asztékos] beszédben kerülendő” (NymKsz. 1996: 323). Lehetséges, hogy a [körut] ejtés vulgárisnak minősítése véletlenül maradt benne az új kiadás Tájékoztatójában, s tulajdonképpen a régi kiadás „vulgáris”-át kell rajta érteni. Erre azonban a szótár legtöbb olvasója biztosan nem fog gondolni.

Az új kiadás minősítési rendszere mindössze három elemmel bővült; ebből kettő az ekként megjelölt elemek szaknyelvi regiszterekhez való kötődésére utal (*Inf* = informatika, *Szociol* = szociológia), így témánk szempontjából nincs jelentősége. A harmadik minősítésnek, a „*trágár*”-nak a bevezetése szemléleti szempontból pozitív változás, ugyanis ez tette lehetővé, hogy a szótárba bekerülhessenek a benne korábban nem szereplő „szeméremsértően illetlennek tekintett, tabusított megnevezések” (vö. ÉKsz.² 2003: XVI).

A hetedik pont egyes címszavaknak és jelentéseknek az új kiadásból való törléséről szól, a nyolcadik pedig a csillag eltávolításáról. Mivel – amint fentebb láttuk – a csillag a „helytelen, magyartalan és ezért kerülendő” szavak, kifejezések, jelentések megjelölésére szolgált (l. ÉKsz. 1972: VI), eltávolítása mindenképpen üdvözlendő fejlemény. Sajnos azonban a vizuálisan jól észlelhető bélyeg mellőzése egyáltalán nem értékelhető a nyelvhelyességi szemlélettel való szakításként, ahogy azt tévesen jómagam is gondoltam (erre l. Lanstyák 2001). A szerkesztők ugyanis nem azt kifogásolták, hogy a megcsillagozással a két szótár bizonyos szavakat kontextustól függetlenül helytelennek minősít, hanem azt, hogy „számos minősítésfokozatot présel egymásra” (Pusztai 1994: 420), vagyis „sokféle árnyalatra figyelmeztet – egyformán” (ÉKsz.² 2003: VI).¹⁸ Ezért a változtatás csak ott járt pozitív következményekkel, ahol a csillagot a *biz* minősítés váltotta föl, a többi esetben csak annyi történt, hogy átfogó megbélyegzés helyett az új kiadásban a megbélyegzés rejtettebb, finomabb, illetve specifikusabb formái érvényesülnek.¹⁹

Arról, hogy a szótár új kiadásának nem sikerült kiszabadulnia a nyelvhelyesség fogságából, nemcsak a fentebb ismertetett változtatások győzik meg az olvasót, hanem az is, hogy az új kiadás Tájékoztatójában rendre benne maradtak a régi kiadás nyelvhelyességi megállapításai. A *h* végű szavakról például azt olvassuk, hogy a szótár csak akkor jelöli a kiejtésüket, „ha a szóvégi *h*-t nem kell vagy nem szabad ejteni”. A „nem kell” nyilván a vagylagos ejtésre vonatkozik (pl. a *düh* szóra), a „nem szabad” pedig azokra az esetekre, melyekben a standard magyar kiejtésben egyáltalán nincs a szó végén *h* (pl. a *cseh* szóban). Az ilyen megközelítéshez képest a *Nyelvművelő* *kézikönyv* érintett szócikkei mintaszerűen

¹⁸ Ennek ékes bizonyítéka, hogy még választékosnak jelölt szó is kaphatott az értelmező kéziszótárban csillagot (pl. *averzió*, *indifferens*, *intakt*, *milió*; l. i. h.); erre a szerkesztőknek semmi más okuk nem lehetett, csupán a szó idegen mivolta, ami töröl metszett purizmus. Pedig a hivatalos magyar nyelvművelés elvei szerint a nyelvhelyességi ítéletek alapja a művelt beszélők nyelvhasználata; vannak még ugyan más tényezők is, de ezek közé a szó eredete hivatalosan nem tartozik (l. Deme 1953: 42–3; Kovalovszky 1953, 1977: 40–1; Lőrincze 1952: 416–7, 1980: 39–59; NyKk. II: 334, 355–6, 374–81). Egyébként a szerkesztők a szótár bővítési munkálatainak megkezdődésekor még számoltak a csillag használatával (a „valóban helytelenített, ún. stigmatizált” szavak esetében, l. Pusztai 1994: 420), csak később szánták rá magukat teljes eltávolítására.

¹⁹ Ennek egyik eszköze az, hogy az értelmezést a „helyesen” vagy „helyesebben” formula vezeti be, ami a címszót közvetve bár, de teljesen egyértelműen „helytelen”-nek vagy az értelmezésben szereplő szinonimájánál „helytelenebb”-nek bélyegzi, a használat körülményeitől függetlenül. Hasonló a helyzet az egyéb nyelvhelyességi jellegű bevezető formulákkal: az előszóban még a „terpeszkedő kifejezésekben” és a „pongyola használatban” vannak említve (ÉKsz.² 2003: VI).

tárgyilagosak. A *cseh* szó végén éppannyira „nem szabad” ejteni a *h*-t, mint amennyire mondjuk a *kutya* szó végén „nem szabad” ejteni a *h*-t vagy a *z*-t vagy a *ty*-t, vagy amennyire „tilos” a *helyesség* szót szókezdő *h* nélkül ejteni.

5.

Ez tehát az a kontextus, amelybe a szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi magyar szókészlet sajátos elemeit be kellett illeszteni. Mivel a kárpátaljai és erdélyi magyar szóanyagról nincs áttekintésem (pedig több szempontból is nagyon hasznos lett volna, ha a határon túli nyelvészek megismerhették volna egymás szóanyagát), a továbbiakban csupán a szlovákiai magyar szavakra, szókapcsolatokra és jelentésekre korlátozom megállapításaimat, bár föltételezem, hogy azok többé-kevésbé a többi határon túli nyelvváltozat szókészleti elemeire is érvényesek.

A kézisztár új kiadásába felvételre javasolt szlovákiai magyar szavak a nyelvhelyesség szempontjából nézve alapvetően három rétegbe sorolhatóak. Az elsőbe a szlovákiai magyar tömegtájékoztató eszközökben, tankönyvekben, írói művekben stb. is előforduló szavak és szókapcsolatok tartoznak (pl. *átnevez* 'átkeresztel'; *dupla* 'repetá'; *egyézségügyi nővér* '(kórházi) ápolónő'; *exkurzió* 'tanulmányi kirándulás'), a másodikba a magyar többségű területeken élő iskolázott beszélők által oldottabb beszédhelyzetekben használt beszélt nyelvi elemek (pl. *alobal* 'alufólia'; *bandaszka* 'marmonkanna'; *bordel* 'rendetlenség, felfordulás, kupi'; *diplom* 'elismerő oklevél'), a harmadikba pedig inkább csak a szlovákdomináns iskolázott és iskolázatlan beszélők, illetve a magyardomináns iskolázatlan beszélők által használt, többnyire beszélt nyelvi elemek (pl. *bufet* 'büfé, falatozó'; *csinzsák* '(lakótelepi) bérház'; *kurz* 'tanfolyam' és 'árfolyam', *termín*²⁰ 'terminus').

Az első réteg nyelvhelyességi szempontból nem jelentett problémát. Az ide tartozó szavak egy része ellen még a szlovákiai magyar nyelvű művelők sem emeltek kifogást (ilyenek pl. az *alapiskola* 'általános iskola', *földműves-szövetkezet* 'mezőgazdasági termelőszövetkezet', *kerület* 'több járást magában foglaló államigazgatási egység' stb. szavak), másik részüket ugyan helytelenítették (pl. az *évfolyam* 'a tanulmányoknak egy-egy évi szakasza [alap- és középiskolában is]; *összpontosítás* '<intézményesen szervezett> összejövétel; gyakorlás, közös próba, illetve bentlakásos foglalkozás, tanfolyam; edzés, edzőtábor'; *promóció* 'a diploma átadása, átvétele' szavakat), objektív kritériumok²¹ alapján azonban ezek úgy kerültek be az értelmező kézisztárba, hogy <a szl. m-ban:> (= a szlovákiai magyarban) „felségjelzésen” kívül rendszerint nem kaptak más minősítést.²² Az ilyen elemek többé-kevésbé úgy tekinthetők, hogy a magyar standard szlovákiai változatába tartoznak, még akkor is, ha a Gramma Nyelvi Irodában folyó nyelvtervező

²⁰ A szótárban – helytelenül – rövid *i*-vel szerepel.

²¹ A két fő kritérium – amint említettük – az említett színtereken való elterjedtség, valamint az iskolázott beszélők általi elfogadottság volt.

²² Azért „rendszerint”, mert a lexémáknak egy kis csoportja tartalmaz ugyan minősítést, de olyat, amely eleve a formálisabb beszédstílusokhoz való kötődésükre utal: ilyen a *vál[asztékos]*, a *hiv[atalos]* és a *sajtó[nyelvi]* minősítés.

munkálatok eredményeként egy részük helyett bizonyos „emelkedett” funkciókban más, az adott kontextusban valamilyen szempontból megfelelőbb formák használatát ajánljuk.

A második rétegbe tartozó szavak <a szl. m-ban:> „felségjelzésen” kívül a *biz* (= bizalmas) minősítéssel lettek ellátva; ez jól kifejezi azt a tényt, hogy az érintett szóképzleti elemek inkább csak a mindennapi beszélt nyelvben használatosak, vagyis szóban és informális beszédhelyzetekben. Ez a megjelölés nem megbélyegző, hiszen az új kiadás – a régivel megegyezően – „a bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző, a választékosabb v[agy] a hiv[atalos] érintkezésben nem haszn[álatos]” szóképzleti elemeket jelöli így (ÉKsz.² 2003: XXI, vö. ÉKsz. 1972: 1547). Ebből következően a szlovákiai magyar szavaknak ez a csoportja sem okozott összeállítójuknak álmatlan éjszakákat.

Súlyos problémákat vetett föl azonban a harmadik rétegbe tartozó szavak jelölése, azoké, amelyeket inkább a kevésbé iskolázott, illetve a szlovák nyelv hatásának nagyobb mértékben kitett beszélők használnak. A szótár minősítési rendszere ugyanis nem tartalmaz olyan elemet, amely alkalmazható volna rájuk. A hasonló használati értékű közmagyar szóképzleti elemekre a szótár különféle megjegyzésekkel utal. Ilyenek például a főntebb már említett „helyesebben...” és „helyesen...”, „terpeszkedő kifejezésekben...” és „pongyola haszn[álatú]” formulák. Ezeknek és az ehhez hasonlóknak azonban egy tudományosan korrekt lexicográfiai munkában semmi keresnivalójuk, hiszen azt a benyomást keltik, mintha egy lexéma – amelyet a nyelvszokás is „szentesített”, hiszen egyébként be sem került volna a szótárakba – önmagában, a használat körülményeitől elvonatkoztatva is lehetne „kevésbé helyes” vagy „helytelen”, s létezhetne eredendően „helyesebb” vagy „helyes” szinonimája; ezenkívül arra a téves következtetésre vezethetik az olvasót, hogy vannak olyan szavak, melyeket lehetetlenség nem pongyolán használni, mert a „pongyola használat” mintegy a jelentésükbe van „bekódolva”. Az első két formula ráadásul előíró szándékú, arra akarja rávenni az olvasót, hogy a beszédhelyzet követelményeitől függetlenül mindig és mindenütt egy más, a címszótól eltérő szóképzleti elemet használjon.

Ez a felfogás nemcsak a modern nyelvtudomány immáron közhelyszámba menő megállapításaival áll szöges ellentétben, hanem a magyar nyelvművelés elvben vallott nyelvhelyességi felfogásával is. A magyar nyelvművelés hivatalos álláspontja szerint a nyelvhelyességi ítéletek alapja a nyelvszokás, az igényes beszélők úzusa (l. Deme 1953: 42–3; Kovalovszky 1953, 1977: 40–1; Lőrincze 1952: 416–7, 1980: 39–59; NyKk. II 1985: 334, 355–6, 374–81), s ez a felfogás a nyelvészeti irodalomban is megerősítést nyert: „Ha egy szabályt a beszélőközösség túlnyomó többsége elfogad és használ, az akkor is normatívnak tekintendő, ha nem felel meg a norma másodlagos kritériumainak, mint amilyenek például a produktív szabályoknak való megfelelés és a jóhangzás igénye” (Huszár 1986: 61). Mindez összhangban van a nyelvművelést, illetve a nyelvtervezést tudományos rangra emelő prágai nyelvészeti iskola felfogásával is (l. pl. Daneš 1979: 85–9, 1986: 226–9).

Ennek fényében súlyos ellentmondástól terhes értelmező szótáraink nyelvhelyességi koncepciója: a szerkesztők a nyelvszokásra hivatkozva felveszik ugyan

azoknak a szavaknak egy részét is, melyek használatát kifogásolják, ugyanakkor helytelenként bélyegzik meg őket, holott a nyelvszokás elsődlegessége miatt a magyar nyelvművelés nyelvhelyességi elvei szerint ezeket helyesnek kell tekinteni.²³

A harmadik rétegbe tartozó szlovákiai – és más határon túli – magyar szavak megjelölésére a szerkesztők a főntebb felsorolt formulák közül a „pongyola haszn[álatú]” vagy „kissé ponyyola haszn[álatú]” formula alkalmazását javasolták. Mivel világos volt, hogy az új kiadás – a szerkesztők belső zsargonjával élve – csupán „leporolása” a réginek, nem új munka, kompromisszumos megoldást kellett keresni, mellyel ha nem sikerülhetett is a nyelvhelyességi szemléletet teljesen kiiktatni a szótárból, de talán ki lehetett volna venni a méregfogát: meg lehetett volna szüntetni a nemstandard elemek nyílt megbélyegzését. Az általam javasolt kompromisszumos megoldás legfontosabb elemei a következők voltak:

1. A kéziszótár *pongyola* szócikkének idevágó jelentésmeghatározását át kellett volna fogalmazni. Az eddigi 'henye, laza, pontatlan <szó, kifejezés, stílus stb.>' helyett 'henye, laza, pontatlan <fogalmazás, stílus stb.>' állt volna a szótárban, s így módon a *pongyola* szó nem vonatkozott volna nyelvi elemekre, hanem csupán fogalmazásra és stílusra.²⁴
2. A szerkesztők által eddig a szavak egy részének megjelölésére alkalmazott „pongyola haszn.” helyett csak „*pongy[ola]*” állt volna a szótárban, mivel egy szó nem lehet eleve ponyyola **használatú**, csak bizonyos kontextusokban válhat „pongyolává”. Ezzel a „*pongy[ola]*” minősítés tulajdonképpen az előző kiadás „*vulg[áris]*” minősítését helyettesítette volna, amely – amint említettük – az új kiadásban eltérő, a szokásosnak megfelelő jelentésben szerepel ('bántóan közönséges, alantas').
3. Ennek megfelelően a rövidítések jegyzékében a „*pongy*” minősítés röviden így lett volna feloldva: „*pongy* ponyyola, a kevésbé iskolázott beszélők nyelvváltozatához kötődő”.
4. A megoldás megokolásaként a szótár tájékoztatója ilyesféle módon tért volna ki erre a minősítésre:

A „*pongy[ola]*” szót stílusminősítésként sajátos szaknyelvi értelemben használjuk, mint ilyen nem tartalmaz értékítéletet, és nem kíván megbélyegző lenni. Azokat a szavakat és szókapcsolatokat minősítjük „pongyolá”-nak, amelyek nem területi kötöttségűek (ez különbözteti meg őket a „*táj[nyelvi]*” minősítéssel ellátott tájszavaktól), azaz *koiné* jellegűek,

²³ Országh László ezt így fogalmazza meg: „Mivel az ÉrtSz.-nak az a fő feladata, hogy mindenekelőtt az élő köznyelv szavait és kifejezéseit gyűjtse össze és leltározza, nemegyszer elsőként regisztrálja, tehát mintegy anyakönyveze, ezért a szókészletünk magvához tartozó szavaknak címszavá tételében nem lehetünk tekintettel arra, hogy azok történeti szempontból nézve milyen eredetűek, illetőleg hogy használatuk nyelvhelyességi szempontból nem kifogásolható-e” (Országh szerk. 1962: 16). Ebben az idézetben benne van az az ellentmondás, amely a szótárak koncepcióját jellemzi.

²⁴ Az új kiadásban a *pongyola* szó érintett jelentésárnyalatának az értelmezése csak annyiban változott, hogy kikerült belőle a *laza* szó, ami témánk szempontjából irreleváns változtatás.

de a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt nyelvváltozatokhoz (szociolektusokhoz) tartoznak. A „pongyola”-ként jelölt szavak nyelviileg semmivel sem rosszabbak, mint a minősítés nélküli vagy más minősítésű szavak, csak más nyelvváltozathoz tartoznak. Ezt a minősítést jobb megoldás híján alkalmazzuk (a „szubstandard” jönne még számításba, de sokan azt is megbélyegzőnek érzik²⁵, ezenkívül pedig a tájnyelvi elemek is szubstandardok); használata annyiban indokolt, hogy az ekként jelölt szavak bizonyos típusú szövegeknek a stílusát csakugyan pongyolává tehetik (vö. szótárunk *pongyola* szócikkének idevágó jelentésével).

Az első ponthoz magyarázatképpen hangsúlyozni kell: ha egy nyelvhasználó gondatlanul fogalmaz, sok a megnyilatkozásában a szóismétlés, egyeztetési hiba stb., akkor erre – főleg írásban – természetesen lehet azt mondani, hogy „henye” vagy „igénytelen”. Azaz a szavak összekapcsolása, a szókészlet elemei közül való válogatás – amint fentebb is említettük – lehet „henye” és „igénytelen” (a pongyola fogalmazásra kitűnő példa az ÉKSz. és az ÉKSz.² *argó* szócikkének harmadik jelentésének meghatározása, amelyet fentebb idéztünk), de maguk a szavak és nyelvtani szerkezetek nem lehetnek.²⁶ Még az *izé* szót sem volna szerencsés önmagában „henyé”-nek vagy „igénytelen”-nek nevezni. Igaz, az *izére* különösképpen jellemző, hogy „henye”, laza, pontatlan fogalmazásban használják, de maga a szó semmivel sem „henyébb”, mint például a *dolog* vagy a *valami*, nem beszélve arról, hogy a kommunikációban sokszor nagy szükségük van rá mind az „igénytelen”, mind az „igényes” beszélőknek.²⁷ Tehát önmagukban, kontextuson kívül az értelmező kéziszótárban „pongyola használatú”-nak jelölt szavak nem „pongyolák”, konkrét felhasználásuk során azonban előfordulhat, hogy „henye” és „igénytelen” fogalmazás részévé válnak. Ezzel lehetett volna megindokolni, miért kapják a harmadik réteg szavai (és persze a hasonló használati értékű közmagyar, illetve kárpátaljai és erdélyi magyar szavak) a „*pongy[ola]*” minősítést.

Ez a javaslat valóban kompromisszumos volt, a szótár egynormájúsági szemléletét nem küszöbölte volna ki teljesen, hiszen a „pongyola” minősítés standardközpontú: az illető elemek ugyanis nem a „saját” nyelvváltozatukban pongyolák, hanem a standard jellegű diskurzusokban válnak azzá. Mivel azonban az emberek a szótáraktól leggyakrabban épp azt várják, hogy a standard nyelvváltozat szókészletében való eligazodást könnyítsék meg a számukra (a mindennapi beszélt nyelvet spontán módon használják, ehhez nem nagyon van szükségük szótári se-

²⁵ A társasnyelvészetben a „szubstandard” helyett a „nemstandard” használatos. Ez ugyan nem vagy kevésbé megbélyegző, viszont a kettő jelentése nem azonos, hiszen a „nemstandard” szuperstandard is lehet (pl. az *én innám valamit* forma szuperstandard a standard *én innék valamit*, illetve a szubstandard *én innák valamit* formákhoz képest).

²⁶ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy jómagam épp a „henye” vagy az „igénytelen” szavakkal tartanám megfelelőnek az ilyen fogalmazást vagy stílust jellemezni.

²⁷ Aki nem használja, az rendszerint sokkal testesebb, körülményeskedőbb körülírással tölti ki a nyelvi lapszus vagy nyelvi hiány miatt kialakuló lexikális rést, vagy pedig kényszerűségből pontatlanul, félrevezetően fogalmaz.

gítségre), ez a megközelítés némileg indokolt (vagy legalábbis menthető), igaz, csakis ilyen gyakorlati, nem pedig elméleti megfontolásokból.

Sajnos a szótárszerkesztők nem fogadták el ezt a javaslatot, és ragaszkodtak a szótár előző kiadásának elavult és a hivatalos magyar nyelvvelés nyelvhelyességi elveit is sértő koncepciójához. Ezzel a határon túli szólisták összeállítói kényszerhelyzetbe kerültek, melyből jómagam a legkevésbé rossz kiútnak a megbélyegző „pongyola haszn[álatú]” formula alkalmazását tartottam. Az egyik – egyébként rendkívül elvszerű és ilyen szempontból támadhatatlan – „még rosszabb” megoldás az lett volna, ha a harmadik réteg szavait töröljük a listáról, s be sem kerülnek a szótárba. Ezzel ugyan elkerültük volna, hogy „pongyola használatú”-nak legyenek minősítve, ám az a tény, hogy be sem kerülnek a szótárba, voltaképpen a legnagyobb megbélyegzés lett volna számukra, hiszen ezzel még létüket is mintegy kétségbe vontuk volna.

A másik „még rosszabb” megoldás e szavak „biz[almas]” minősítéssel való ellátása lett volna, minden megszorító megjegyzés nélkül. S bár ezzel az olvasót kifejezetten nem vezettük volna félre, hiszen ezek a szavak csakugyan a „bizalmas, közvetlen, fesztelen hangú társalgásra jellemző”-ek, s valóban nem használatosak „a választékosabb vagy a hivatalos érintkezésben”, homályban maradt volna az a fontos tény, hogy ezeket a szavakat általában a kevésbé iskolázott, illetve a szlovák nyelvi hatásnak erősebben kitett beszélők használják, s ezzel elmosódott volna a második és a harmadik réteghez tartozó szavak használati értéke közötti különbség.

Talán nem szükséges hosszadalmasan bizonygatni, hogy ez utóbbi két megoldás egyike sem vált volna sem a lexikográfus, sem a társasnyelvész dicsőségére. Ezen a tényen mit sem változtat, hogy az egész szóanyag nagyságához képest egészen kis csoportról van szó (a szótárba bekerült csaknem 250 szlovákiai magyar szónak, alakváltozatnak, jelentésnek és szókapcsolatnak mintegy 4 százalékáról). Tulajdonképpen nem is volna nagyon érdemes foglalkozni a kérdéssel, ha csak e maroknyi szlovákiai magyar szó korrekt megjelölése volna a tét. Világos azonban, hogy itt – amint az a fentiekből remélhetőleg kiderült – sokkal többről van szó: a kérdés az, sikerül-e a jövőben a kéziszótárnak leráznia magáról a nyelvhelyességi szemlélet bilincseit, vagy pedig minősítési rendszerével továbbra is az akadémiai és a mozgalmi nyelvvelés legrosszabb hagyományai mellett kötelezi el magát, s ezzel együtt továbbra is magán viseli azt a „gyalázatot”, amit a „századok” a magyar nyelvvelésre rákentek.

6.

Nagy kár lenne, ha a *Magyar értelmező kéziszótár* minősítési rendszere az újabb kiadásokban is változatlan maradna, még hozzá nemcsak a szótártudomány szempontjából, hanem magának a nyelvvelésnek a szempontjából is. A kézi-szótár ugyanis egy jobb minősítési rendszer kidolgozásával és alkalmazásával nem hogy nem válna alkalmatlanná a nyelvi ismeretterjesztésre és a korrekt nyelvi tanácsadásra, hanem épp akkor lenne rá alkalmas igazán! A korrekt stílusminősítések sokkal jobb tájékoztatást nyújtanak a szavak használati értékéről, mint a szakmai

szempontból is erősen kifogásolható, megbélyegző nyelvhelyességi megjegyzések, melyek forrása nagyon gyakran a purizmus. A nyelvművelők úgy vélik, hogy nyelvhelyességi ítéleteikkel nevelő hatást gyakorolnak a nyelvhasználókra, arra ösztönözve őket, hogy leszokjanak ezekről a „helytelen” formákról, és megtanulják „helyes” megfelelőjüket. Csakhogy ezek a formák nyelvileg természetesen egyáltalán nem helytelenek, esetleges negatív társadalmi megítélésük többnyire az alacsonyabb presztízsű társadalmi rétegekhez való kötöttségük következménye (és másodlagosan a nyelvművelők megbélyegzéséé is).²⁸ Ezenkívül pedig megbélyegzéssel és megszégyenítéssel nem lehet nevelni. Az olyan beszélők, akik büszkék saját otthoni nyelvváltozatukra, s azt bátran használják, sokkal sikeresebbek a standard elsajátításában is, mert nem érzik azt, hogy minden általuk újonnan elsajátított forma megannyi emlékeztetője annak, hogy szeretteik, akik nem ezeket használják, mennyire „igénytelenek” és „henyék”. Nem érzik, hogy a tanító néni által tévesen – de rendszerint annál magabiztosabban – egyedül „helyes”-nek állított másik nyelvváltozat megtanulásával szinte meg kell tagadniuk a múltjukat, legédesebb anyanyelvüket (mert hogy az otthon melegét árasztó anyanyelv a legtöbb ember számára bizonyára édesebb a „tanárnyelvnél”, a „tankönyvnyelvnél”, a „tévényelvnél”, a „főnöknyelvnél” vagy a „hivatalnoknyelvnél”), s nem kezdik el szégyellni „igénytelen” és „henye” szüleiket, nagyszüleiket, rokonaikat, szomszédait és barátaikat.

Tudjuk, hogy kétnyelvűségi viszonylatban akkor sikeres a nyelvelsajátítás, ha hozzáadó helyzetben történik, azaz olyan társadalmi közegben, amelyben mindkét nyelvet megbecsülés övezi, mindkettőnek az ismeretét nagyra értékeli a beszélők. Ilyen helyzetben az új, második nyelv elsajátítása nem veszélyezteti az első nyelvet, az új ismeretek hozzáadódnak a régiekhez, s ezzel megeremődik a magas szintű kétnyelvűség kialakulásának alapja. Ellenkező esetben, felcserélő kétnyelvűségi helyzetben a tágabb társadalmi közeg által nem támogatott anyanyelv az új nyelv elsajátításával párhuzamosan háttérbe szorul, leépül. Ha a másodnyelv elsajátítása túl korán kezdődik, a felcserélő kétnyelvűség körülményei közt magának a másodnyelvnek a kiépülése is nehézségekbe ütközik, mivel hiányoznak azok az alapok, melyekre a nyelvtanuló építhetne. (Vö. Lambert 1972: 122; Göncz 1985: 8, 16; 1999: 25, 66, 112–5.)

Nincs okunk feltételezni, hogy egynyelvű viszonylatban más volna a helyzet: egy új nyelvváltozat, például a standard dialektus elsajátítása akkor igazán sikeres, ha a társadalmi közeg a beszélők anyanyelvváltozatát éppoly nagyra értékeli, mint a standardot, s mindkettő elsajátítását támogatja. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha az anyanyelvváltozat elemei nem bélyegződnek meg a szótárakban, nyelvtanokban, tankönyvekben, tömegtájékoztató eszközökben. Ha a beszélők szégyellik otthoni nyelvváltozatukat, a standard elsajátítása anyanyelvváltozatuk visszaszorulásával járhat, s előfordulhat az is, hogy kellő alapok híján

²⁸ Sokszor nincs is szó negatív társadalmi megítélésről (ez esetben nem lehetne egy, a nyelvművelők által megbélyegzett szó egyben „választékos” stílusértékű is), hanem egyszerűen nyelvészeti – vagy inkább strukturalista – megfontolásokból minősítetik helytelennek egy nyelvi forma.

a standard kiépülése is kárt szenved, a beszélőnek pedig egyetlen olyan nyelvváltozata sem marad, amelyben igazán otthon érezné magát (Lanstyák 1998: 43).

A *Magyar értelmező kéziszótár* koncepciója súlyos emberjogi problémákat is fölvet. A beszélők anyanyelvváltozatának megbélyegzése erkölcsileg semmivel sem kevésbé elítélendő cselekedet, mint az anyanyelv egészének megbélyegzése, s a szabad nyelvválasztás joga föltétlenül a szabad nyelvváltozat-választás jogát is magába kell foglalja. (Már csak azért is, mert – amint közismert – nyelv és nyelvváltozat között nagyon sok nyelvi régióban nem is lehet igazán különbséget tenni.) Az a föltételezés, hogy a kevésbé iskolázott társadalmi rétegek által használt formák nyelvileg kevésbé helyesek, mint az iskolázottabb rétegek által használtak, ellentmond annak a széleskörűen elismert általános nyelvészeti ténynek, mely szerint a nyelvelsajátítás képessége minden embernek egyformán sajátja (talán a súlyos értelmi fogyatékosok kivételével), attól függetlenül, hogy milyen mértékben és milyen módon „veleszületett” ez a képesség.

Értelmező szótáraink koncepciója ötven évvel ezelőtt alakult ki. Abban az időben a magyar nyelvtudományban sokkal nagyobb – jóllehet nem teljes – konszenzus volt a nyelvhelyességi szemlélet hasznosságát illetően, mint manapság. (Bár – nem árt megjegyezni – a szótár által képviselt szemlélet már akkor is elavult volt; erre bizonyosság a prágai nyelvészeti iskola nyelvművelés-elmélete, amely a nyelvhelyességi szemlélettel már a 30-as években végérvényesen leszámolt.)²⁹ Ma már egyre többen föl ismerik, hogy a magyar nyelvművelés nem tekinthető tudományos paradigmának, hiszen – amint föntebb említettük – nem rendelkezik a tudományosság alapvető ismérveivel. Ám még ha elfogadjuk is valamiféle nyelvtudományi „irányzat”-nak, akkor is kétségtelen, hogy erősen visszaszoruló és magát számos tekintetben alaposan lejáratosított irányzatról van szó.

Nagyon szomorú volna, ha a Magyar értelmező kéziszótár ügye egy ilyen marginalizálódó „irányzat” belügye maradna. Fontos volna, hogy a jövőbeli kiadások – amelyek remélhetőleg nem változatlan utánnomások lesznek, hanem átdolgozások³⁰ – kitörjenek a nyelvhelyesség fogságából. Ezért a kéziszótár koncepcióját – különösen a benne alkalmazott stílusminősítések rendszerét és alkalmazásuk módját – lehetőleg minél szélesebb körben meg kellene vitatni. S akkor van rá remény, hogy a következő kiadás jobban megfelel majd a tudományosság követelményeinek, az olvasót korrektebb módon tájékoztatja az egyes szóképzleti elemek jelentéséről és használati értékéről, szakítva a nemstandard elemek – és ezáltal

²⁹ S ne feledkezzünk meg a mi Gomboczunkról sem, aki a prágaiakkal egy időben szállt egyértelműen és nagyon határozottan síkra a többnormájú szemlélet mellett: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvészociológia problémája. **Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll.** A nyelvészokás, a nyelvvállalat relativ egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetszerűleg következik, hogy nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is tér és idő függvénye.” (1931: 11).

³⁰ A szerkesztők az új kiadás előszavában arról írnak, hogy az értelmező szótár s főként ennek kéziszótár változata „folyamatos megújítást” igényel, méghozzá a „mostani megújításnál gyorsabb tempójút”. Mivel az új kiadás számítógépes adatbázisként is létezik, az pedig különösebb anyagi ráfordítás nélkül folyamatosan bővíthető és módosítható, „a további kiadások gyorsabb, jórészt folyamatos átdolgozásá”-nak nem lehet komoly akadály. (Vö. ÉKSz.² 2003: VI.)

az ezeket tartalmazó nyelvváltozatok, sőt az e nyelvváltozatokat beszélő emberek – megbélyegzésével. Ha ez így lesz, akkor az új kiadások munkatársainak majd nem kell munkájuk közben lelkiismereti problémákkal küszködniük, az olvasók pedig olyan szótárt kapnak a kezükbe, amely mind tudományos, mind pedig nyelvi ismeretterjesztő munkaként megállja a helyét.

SZAKIRODALOM

- Crystal, David 1985. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Basil Blackwell.
- Crystal, David 1992/1994. *Dictionary of Language and Languages*. London.: Penguin Books.
- Crystal, David 1997/1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Daneš, František 1979. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Jaroslav Kuchař (szerk.): *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia.
- Daneš, František 1986. Values and Attitudes in Language Standardization. In: Jan Chloupek–Jiří Nekvapil (szerk.): *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia.
- Deme László 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. 15–48.
- ÉKsz. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Második, átdolgozott kiadás.)
- ÉrtSz. 1959–1962. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Göncz Lajos 1985. *A kényelvűség pszichológiája*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Kókai Lajos.
- Huszár Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.): *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság.
- Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Bratislava: Madách.
- Kálmán Béla 1966/1989. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.
- Kovalovszky Miklós 1953. Nyelvünk belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. 115–97.
- Kovalovszky Miklós 1966. Nyelvi elemek stílárius értéke a szótárakban. In: Ország László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó. 123–47.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Lambert, Wallace E. 1972. *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lanstyák István 1996/1998. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. In: Kontra–Saly (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. 1998: 408–36.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben – otthon*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó.
- Lanstyák, István 2001. Slovakizmy v novom vydaní výkladového slovníka maďarského jazyka. In: Slavomír Ondrejovič–Matej Považaj (szerk.): *Lexicographica '99. Na počest' Kláry Buzásovej*. Bratislava: Veda. 133–40.

- Lőrincze Lajos 1952. A nyelvművelés elvi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 2/1–4: 402–20.
- Lőrincze Lajos 1968. Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról. *Magyar Nyelvőr* 92: 365–79.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lőrincze Lajos szerk. 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNyA. 1968–1977. *Magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NyKk. I–II. 1980–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. 1996. Grétsy László–Kemény Gábor szerk. *Nyelvművelő kéziszótár*. Budapest: Auktor Kiadó.
- Országgh László szerk. 1962. *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pusztai Ferenc 1994. Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *Magyar Nyelv* 90: 413–21.
- Sándor Klára 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*. Szeged: JGYTF Kiadó. 153–216.

Lanstyák István

SUMMARY

Lanstyák, István

Prescriptivism in the Concise Explanatory Dictionary of Hungarian

The author examines the ways in which the new edition of the Concise Explanatory Dictionary of Hungarian – similarly to its previous edition that first appeared in 1972 and had a number of unchanged re-editions later – stigmatizes non-standard lexical items, with special regard to the varieties of Hungarian outside Hungary. In contrast with the previous edition, the new edition includes words and phrases used in Hungarian in Transylvania (Romania), Sub-Carpathia (The Ukraine), and (Southern) Slovakia. However, some of these become stigmatized in the dictionary because there is no other way to qualify them as being used in informal contexts by less educated speakers and/or by speakers whose dominant language is their second (non-Hungarian) language. The author argues that the system of usage labels should be thoroughly revised in future editions of the dictionary.

Egy nem mindennapi elbeszélés
Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél, Hatodik fejezet*
(Problémavázlat a narratívák szövegtipológiai megközelítéséhez)*

„– Azt akarja mondani, hogy a történetnek tanulsága van?
– Természetesen – mondta a kenderike.
– Hát ezt – mondta nagyon mérgesen a vízipatkány –, ezt bizony előre is megmondhatta volna.”

(Oscar Wilde)

„... a meséléshez mindenekelőtt világot kell alkotni,
és azt be kell rendezni, amennyire csak lehet ...”

(Umberto Eco)

1. Bevezetés

Ahogy a nyelvészeti szövegtudományról általában, úgy az ennek keretében folyó szövegtipológiai kutatásról is elmondható, hogy lehetséges elméleti háttérnek kialakításában nagy szerepet kapott és kap a nyelvészeti pragmatika, illetőleg az a szemlélet, amely a nyelvészeti pragmatikát jellemzi (vö.: Kocsány 1989, valamint Fehér 2000: 39–43). A pragmatika olyan szemléletmódot érvényesít, amely a nyelvi tevékenységhez kapcsolódó jelenségeket társadalmi, kulturális és kognitív szempontokat együttesen alkalmazva közelíti meg (l. Verschueren 1999: 1–13). Elmondható továbbá az is, hogy a szövegtipológiai kutatások már a kezdetektől megkülönböztetett figyelemmel fordultak a narratív szövegek felé (vö. pl. Gülich–Quasthoff 1985). Ennyiben tehát e dolgozattal, amelyben az elbeszélő szöveghez kapcsolódó problémákat pragmatikai alapról,¹ szövegtipológiai szempontból közelítem meg, egy nagy hagyományokkal rendelkező tudományos diskurzusba szeretnék bekapcsolódni.

A vizsgálat során továbbá igyekszem kiaknázni az elmélet és a gyakorlat dinamikus kölcsönviszonyából adódó lehetőségeket. 1) Egyrészt kísérletet teszek arra, hogy felvázoljam egy olyan értelmezői keret alapjait, amely hozzájárulhat a narratívák szövegtipológiai szempontból adekvát megközelítéséhez: i) abból a feltételezésből indulok ki, hogy a narratív kontextus megteremtésében meghatározó szerepet játszó résztvevői szerepek vizsgálata alapul szolgálhat a narratívák (elbeszélések) tipizálásához; ii) emellett arra is választ keresek, hogy bizonyos szövegek narratív jellege mennyiben és hogyan befolyásolja a szövegvilág létre-

* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A narratívák szintén pragmatikai alapú, de más szempontokat alkalmazó megközelítésére l. Schiffrin 1994: 190–231.

hozását. 2) Másrészt a dolgozatban egy konkrét szövegpéldánynak, Kosztolányi Dezső *Esti Kornél* című műve hatodik fejezetének szövegtipológiai érdekeltségű értelmezésére is vállalkozom. A szöveg elemzése i) a narratív diskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó résztvevői szerepek egymásba ágyazódásának, valamint az egymásba ágyazódó diskurzusok és résztvevői szerepek sajátosságainak bemutatására irányul, amely ii) kiegészül a szöveg értelmezését több szempontból is meghatározó fikcionalitás problémájának vizsgálatával.

2. Narratív diskurzusok – narratív résztvevői szerepek

A narratív résztvevői szerepek viszonyrendszerét feltérképező vizsgálat első, kiinduló lépéseként szükségesnek tartom a **narratív diskurzusok** tipizálásának azokat a lehetséges szempontjait felvillantani, amelyek a dolgozat további részében tárgyalt problémák keretében szolgálnak. Ezt követően – már a *Hatodik fejezetre* összpontosítva – a narratív diskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó **résztvevői szerepek** (a történetmondói és történetbefogadói szerepek) egymásba ágyazódásáról, majd az egymásba ágyazódó diskurzusok és résztvevői szerepek sajátosságairól esik szó.

2.1. Nyelvi kommunikációs tevékenységünk során számos olyan – narratívnek nevezhető – diskurzust folytatunk, amelyek meghatározó jellegzetessége, hogy bennük, illetőleg általuk a világról való tapasztalataink történetekké szerveződnek. A narratív diskurzusok egymástól jelentős mértékben különböző nyelvi kommunikációs színtereken is egyaránt fontos szerepet játszanak. Ha a természetes nyelvek közegében megvalósuló narratív diskurzusokat tipizálni akarjuk, a szakirodalmi hagyományt követve legáltalánosabb szinten **társalgási narratívák** és **irodalmi narratívák** között tehetünk különbséget.

A társalgási narratív diskurzusokban a résztvevők viszonyát a közvetlen interakció határozza meg: a történetmondás és -befogadás folyamata szerves időbeli egységet alkot. A társalgási narratívák prototipikus példányai² a **mindennapi elbeszélések**, amelyekben a velünk és/vagy ismerőseinkkel kapcsolatos eseményekről számolunk be beszédpartnerünknek vagy beszédpartnereinknek. Ugyancsak társalgási narratívákként tarthatjuk számon az olyan mindennapi szövegtípusokat, mint például a történetmondásos viccet vagy az anekdotát. Az e szövegtípusokba tartozó szövegek azonban már nem nevezhetők prototipikus társalgási narratíváknak. E narratívákban ugyanis – szemben a meglehetősen spontán és egyéni mindennapi elbeszélésekkel – a történetmondó szerepét betöltő beszélők lényegében korábban már létező, közösségileg rögzített történeteket mondanak újra, s ez a prototipikus társalgási narratíváknak tekinthető mindennapi elbeszélésektől eltérően befolyásolja a diskurzus szerveződését. Mindez még hatványozottabban érvényesül a közösségi emlékezet megteremtésében meghatározó szerepet betöltő olyan

² A prototípuselmélet pragmatikai hasznosíthatóságáról l. Robinson 1997: 262–4, szövegtipológiai hasznosíthatóságáról pedig l. Tolcsvai Nagy 2001: 331–8.

– szintén orális – műfajokban³, mint a mese, a monda, a legenda stb., amelyek szóbeliségük ellenére sok tekintetben inkább az irodalmi narratívákkal rokoníthatók.

Az irodalmi narratív diskurzusok résztvevői – mivel ez esetben a történet befogadásának ideje jelentősen eltérhet a megalkotás idejétől – már eleve a közvetett interakció lehetőségeivel számolnak. Az irodalmi narratívák prototipikus példányai a **szépirodalmi elbeszélések** (eposzok, regények, novellák stb.), amelyek hangsúlyozott függetlenséget mutatnak mind a szövegalkotás, mind a szövegbefogadás szituációjától. Továbbá ide sorolhatók azok a tudományos szövegek is, amelyekben a narratív jelleg dominál: példaként megemlíthető számos történettudományi munka (l. Carr 1997/1999, Ricoeur 1997/1999), valamint több antropológiai szöveg (l. Atkinson 1990/1999). A publicisztikai narratívák (hírek, tudósítások stb.) azonban már kevésbé mondhatók prototipikusnak, hiszen esetükben csökken az interakció közvetettségének jelentősége: értelmezésük során jelentősen megnő a szövegalkotói szituáció ismeretének szerepe (vö. van Dijk 1988). Írott voltuk ellenére egyértelműen nem sorolhatók a prototipikus irodalmi narratívák közé a narratív jellegű levelek, amelyek „az eleven beszéd helyettesítője”-ként értelmezhetők (vö. Gadamer 1981/1994: 176), és ennél fogva sok hasonlóságot mutatnak a társalgási narratívákkal.

Ha tehát a társalgási és az irodalmi narratívákat átfogó kategóriákként értelmezzük, elhatárolásuk nem a kategóriába tartozás szükséges és elégséges feltételeinek megadásával, hanem a prototipikus esetek (szövegtípusok/műfajok) megnevezésével tűnik célravezetőbbnek. A prototipikus társalgási narratívának tartható mindennapi elbeszélés és a prototipikus irodalmi narratívának tartható szépirodalmi elbeszélés vizsgálata ennél fogva kiindulópontul szolgálhat a narratívák egy lehetséges szövegtipológiai megközelítéséhez.

2.2. A nyelvi tevékenység dialogikus jellegéből adódóan egy diskurzusnak szükségképpen két résztvevője van, a feladó, aki a megnyilatkozást teszi, és vevő, aki befogadja a mondottakat. A narratív diskurzusokban – legyenek azok akár társalgási, akár irodalmi diskurzusok – alapvetően két résztvevői szerep különíthető el: az eseményekről beszámoló **történetmondó** és az elbeszélteket értelmező **történetbefogadó** szerepe. Meg kell azonban jegyezni, hogy a narratív diskurzusokkal kapcsolatban is számolnunk kell a résztvevői szerepek egymásba ágyazódásának lehetőségével. Az irodalmi (művészi, tudományos, publicisztikai) narratívákra jellemző elsősorban, hogy történetmondójuk a saját elbeszélésébe különféle, köztük természetesen narratív diskurzusokat is beemel (Tátrai 2002: 39, továbbá l. még Bahtyin 1953/1988: 247–8, Verschueren 1999: 81–2, Short 1994: 172–5, Gergen–Gergen 2001: 95). Az ilyen narratív diskurzusok résztvevőit **beágyazott történetmondóknak** és **beágyazott történetbefogadóknak** nevezhetjük. A szépirodalmi

³ A szövegtípus és a műfaj fogalmát Kocsány Piroskát követve lényegében azonos minőségű fogalompárként értelmezem: „[...] a mindennapi nyelvhasználat szövegtípusai (Textsorte) és az irodalmi műfajok *egyformán kétarcú jelenségek*, amennyiben egyfelől megragadhatók jelenvaló kultúrában, struktúrájukban, sajátosságaikban, másfelől egyúttal mind létrejöttükben, mind a folyamatos használatban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák is. [...] Ezzel azt is állítom, hogy a szövegtípusok (Textsorte) besorolhatók az irodalmi műfajok *mellé*.” (Kocsány 2002: 59. Kiemelés az eredetiből.)

narratívákba gyakran ágyazódnak mindennapi elbeszélések, anekdoták, tanúvallomások, levelek, naplók stb. Az *Esti Kornél* hatodik fejezete arra szolgáltat példát, amikor egy szépirodalmi elbeszélésbe egy mindennapi elbeszélés ágyazódik be. Pontosabban fogalmazva: amikor egy valós szépirodalmi elbeszélésbe ágyazott fiktív irodalmi narratívába ágyazódik be egy első látásra mindennapi elbeszélésnek tűnő társalgási narratíva.

2.2.1. Az *Esti Kornél* szövege⁴ olyan – a szépirodalmi kommunikáció sajátzerűsége által meghatározott – narratív diskurzus keretében válik értelmezhetővé, amelynek feladója Kosztolányi Dezső, befogadója pedig a mindenkori olvasó. E valós szépirodalmi narratív diskurzusba azonban beágyazódik egy fiktív szépirodalmi narratív diskurzus.

- (1) Egy esztendeig havonta összejöttünk egyszer-kétszer, és ő mindig hozott valami úti élményt vagy regényfejezetet az életéből. Közben csak pár napra utazott el. Történeteit részint gyorsírási jegyzeteim alapján, részint emlékezetből papírra vettem, s utasítása szerint rendeztem. Így jött létre ez a könyv.

(771)

Ahogy az (1) idézet mutatja, a fiktív szépirodalmi narratíva feladója az író, aki egyes szám első személyű nyelvi formákkal utal önmagára, de aki az *Esti Kornél* fikcionális jellegéből következően nem azonosítható a valóságos szerzővel. (A fikció problémájára a későbbiekben még visszatérek.) A résztvevői szerepek illetően való egymásba ágyazódását nyelvi jelöltté teszi az a meglehetősen konvencionálisra vált megoldás, hogy a paratextusként értelmezhető fejezetcímek narrátora – ahogy ezt a (2)-ben az *Első fejezet* címe jelzi – nemcsak Esti Kornélra, hanem barátjára, az íróra is harmadik személyű alakokkal utal:

- (2) Első fejezet, melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hőseit

(757)

Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy az író a fikció keretén belül csak az **elsőleges történetmondó** szerepét tölti be, ugyanis az ő szövegébe beágyazódnak Esti Kornélnak, a **másodlagos történetmondónak** a narratívái – mint ahogy ez az (1)-ben idézett részletben tematizálódik is. A fejezetek egy részében (a II., III., IV., V., VIII., XIII., XV., XVI., XVII. fejezetekben) az elsőleges történetmondó közvetett módon, a saját szavaival adja vissza az Esti Kornél által elmondott történeteket. A fejezetek másik részében viszont (a VI., VII., IX., X., XI., XII., XIV., XVIII. fejezetekben), amelyek közé tehát az e dolgozatban részletesebben vizsgált *Hatodik fejezet* is tartozik, közvetlenül idézi a másodlagos elbeszélő szavait.⁵

⁴ Az *Esti Kornél* önálló szöveggént való értelmezésére l. Tátrai 1997, Péczeli 1998, vö. még Szegedy-Maszák 1998.

⁵ Mindezen kérdésekről l. bővebben Tátrai 1997, valamint 2002: 44–50, továbbá vö. még Bengi 1998: 198.

Mindazonáltal azokban a fejezetekben is szembesülhetünk az elsődleges elbeszélő jelenlétével, amelyekben a másodlagos elbeszélő önálló szólamként különíthető el. E jelenlét néha csak jelzésszerű: a *mesélte Esti Kornél* (VII. fejezet), a *szólt Esti Kornél* (IX. és XVIII. fejezet) és a *fordult felénk Esti Kornél* (XI. fejezet) beékelődött idéző mondatok figyelmeztetnek a másodlagos elbeszélő szólam beágyazottságára. Máskor (a VI., X., XII. és a XIV. fejezetekben) viszont hangsúlyosabbá válik az elsődleges történetmondó szerepe: ezekben az esetekben **kerettörténetek**be ágyazódik be a másodlagos elbeszélő szövege. E kerettörténeteknek az a funkciója, hogy a körülmények, pontosabban a narratív szituáció ismertetésével előkészítsék (X., XII. és XIV. fejezet), s hogy egy esetben – éppen a *Hatodik fejezet* esetében – le is zárják Esti történetmondását. (A *Hatodik fejezet* e sajátosságára még visszatérek.)

Azokat a szöveghelyeket, amelyek a *Hatodik fejezet*ben elsődleges elbeszélői szólamként értelmezhetők, azaz közvetlenül az elsődleges történetmondó szerepét betöltő írónak tulajdoníthatók, a (3a) és a (3b) foglalja magában. Az előbbi az Esti történetmondását bevezető, az utóbbi pedig az azt lezáró részeket tartalmazza. (Az idézetekben kiemelttem az igealakokat, amelyek segítségével vélhetően kielégítően jellemezhető a kerettörténet narrációjának szerveződése.)

(3a) Hajnal felé egy mulatóban **üldögéltünk**. A néger zenekar **pihent**. Mi **ásítóztunk**.

Esti Kornél fülembé **súgta**:

– [...]

Fizetett, aztán így **szólt**:

– [...]

– [...]

– [...] – **fordult** felém mély érdeklődéssel – [...]

– [...]

– [...]

– [...]

– [...] – **dörmögte**.

Hazamenőben az utcán még mindig erről **elmélkedett**:

– [...]

– [...]

– [...] – **szólt** elmerengve – [...]

...

(843)

(3b) ...

Esti Kornél **elhallgatott**. Nem **szólt** többet. Tünődve **lépdelt** az utcán, melyet **előntött** a verőfény, aztán **megállt** a nagy, sötétvörös ház előtt, melynek hatodik emeletén **lakik**, a padlásszobában. **Becsöngetett**.

– [...] – **mondtam**, és **megöleltem**.

– [...] – **kérdezte**. – [...]

(851)

A (3a)-ban található tíz igealak között két többes szám első személyű formát találunk, amelyek egyaránt múlt idejűek (*üldögéltünk*, *ásítóztunk*). Ezen T/1. alakok exkluzív szerepűek, hiszen a történetben szereplőként megjelenő, azaz elbeszél

én mellett a kerettörténet másik szereplőjére, a harmadik személyű formákkal jelölt Esti Kornélra vonatkoztathatók, nem pedig – mint az inkluzív használat esetén – a második személyű formákkal jelölt címzettre. Narratív funkciójuk a szövegben pedig elsősorban a rövidesen elkezdődő társalgás körülményeinek jellemzésében ragadható meg, akárcsak annak az egyes szám harmadik személyű igealaknak (*pihent*) a funkciója, amely egyedüli kivételként nem Esti Kornélra, hanem a néger zenekarra utal. Az Estire utaló E/3. alakok közül csak – a történet szempontjából egyébiránt emblemikus jelentőséggel bíró – *fizetett* igealak tölt be az előbb említettekhez hasonló funkciót. A többi Estire utaló igealak (*súgta, szólt, fordult felém, dörmögte, elmélkedett, szóló*) ugyanis már olyan mondást jelentő, de legalábbis akként értelmezhető igealak, amelyek az Esti és barátja között zajló diskurzus idézettségét, ennél fogva beágyazottságát teszik egyértelművé. A kerettörténetet lezáró (3b)-ben található ugyancsak tíz igealaktól szintén nyolc egyes szám harmadik személyű, amelyek közül itt is csak egy (*az elöntött*) nem Estire utal. (Jelen vizsgálat szempontjából nem központi jelentőségű, de talán érdemes megjegyezni, hogy míg a fejezet elején a néger zenekar pihen, addig a végén a *verőfény* önti el az utcát. Mindez ugyanis értelmezhető úgy is, hogy e nyelvi jelzések az Esti és barátja között zajló társalgás idejét érzékeltetik.) Az Estire utaló igealakok a (3b)-ben egyrészt a befejezéséhez érkezett társalgást kísérő nem verbális cselekvésekre, állapotokra utalnak: *lépdelt, megállt, lakik, becsöngetett*. (A *lakik* jelen idejűsége azt mutatja, hogy az említett állapot az elsődleges történetmondó elbeszélésének időpontjában is fennállt.) Másrészt az igealakok egy része közvetlenül jelzi, hogy Esti története végéhez ért, a narratív diskurzus befejeződött: *elhallgatott, (nem) szólt*. A szintén mondást jelentő *kérdezte* pedig idéző mondatként a barátja reflexiójára adott válaszbba ékelődik be. A (3b) két egyes szám első személyű igealakot is tartalmaz (*mondtam, megöleltem*), amelyek közül az első Esti barátjának, azaz a kerettörténet elbeszélő *én*-jének – aki a másodlagos történetbefogadó szerepét töltötte be – a verbális, a második pedig a nem verbális reakcióját nevezi meg.

A *Hatodik fejezet* fiktív elbeszélő helyzete és narrációjának szerveződése röviden a következőképpen foglalható össze: az író elmeséli olvasóinak, hogy milyen körülmények között és mit mesélt neki Esti Kornél, mégpedig mindezt úgy valósítja meg, hogy szó szerint idézi Esti szavait. Másképpen szólva: a másodlagos történetmondó, Esti Kornél és történetbefogadója, az író között zajló társalgási narratív diskurzus beágyazódik abba a fiktív irodalmi narratív diskurzusba, amelynek feladója az író, aki itt az elsődleges történetmondó szerepét tölti be, történetbefogadója pedig az a reménybeli olvasó, aki a fikció világában kezébe veszi az író Esti Kornélról írott könyvét (vö. az (1)-ben idézett szöveghellyel).

2.2.2. A *Hatodik fejezet*ben található **beágyazódott társalgási narratíva** fiktív kommunikációs helyzetét – szemben az elsődleges narrációs szinten elhelyezkedő irodalmi narratívával – a közvetlen interakció határozza meg. Mivel a történetmondás és -befogadás térben és időben összekapcsolódik, Esti Kornél közvetlen kapcsolatot tart fenn hallgatójával. Hasonlóképpen azokhoz a fejezetekhez (VII., IX., X., XI., XII., XIV., XVIII.), amelyekben Esti Kornél szintén

egy beágyazódott társalgási narratíva történetmondójaként is megjelenik⁶, a *Hatodik fejezet*ben is megtalálhatók azok a deiktikus nyelvi kifejezések, amelyekkel a történetmondó közvetlenül szólítja meg a történet befogadját:

Mondd, ... (842), Hallod: ... (843), ..., tudod. (844), Ne érts félre. (845), Mondd, ... (845), Pajtás, ... (846), Hohó, fiam. (846), Várj, kérlek. (847), Úgy látszik, te tényleg nem értesz. (848), Nem is sejtöd, ... (849), Úgy bizony, pajtás. (850), Képzeld el, ... (851), No, szer-vusz. (851).

Ezen interaktív, azaz **kapcsolattartó funkciót betöltő kifejezések** (jelen időben lévő, egyes szám második személyű alakok, illetőleg tegező formák, megszólítá-sok, köszönő formulák) egyrészt a történetbefogadó résztvevői szerepét nyelvileg explicitté tevő személydeixis, másrészt a résztvevők társadalmi viszonyáról árul-kodó szociális deixis példái, amely utóbbi egyébként általában a személydeixis sajátos altípusaként értelmezhető (vö.: Yule 1996: 10–1, valamint Verschueren 1999: 20–1 és 77–8). Az ilyen jellegű utalások, amelyek a beszédeseményben részt-vevők kapcsolattartási igényét teszik lehetővé, egyébiránt teljesen hiányoznak a közvetett interakciós helyzetben lévő elsődleges történetmondó szövegéből. Akár-csak azok a szintén interaktív funkciójú, jelen idejű egyes szám első személyű deiktikus kifejezések, amelyek a történetmondó elbeszélő tevékenységére hívják fel a figyelmet azáltal, hogy az elbeszélő *én* nyelvileg explicitté válik (erről bőveb-ben l. Tátrai 2002: 51–69). Igaz ugyan, hogy Esti is csak egy esetben utal köz-vetlenül saját történetmondására (*Hazudnék, ha azt állítanám...* 844), ám ennek – mint azt később látni fogjuk – annál nagyobb az emblemikus jelentősége.

Mielőtt a *Hatodik fejezet*ben található társalgási narratív diskurzus jellem-zését tovább folytatnánk, azt megalapozandó érdemes néhány szót szólni azokról a szempontokról, amelyek általában teszik lehetővé a társalgási narratívák tipikus résztvevői szerepvizonyainak értelmezését. Mint korábban említettem, a társal-gási narratívák alapvető jellemzője az a szerves időbeli egység a történetmondás és -befogadás folyamata között, amely lehetővé teszi a diskurzus résztvevői számára, hogy felcseréljék a beszélői-hallgatói szerepeket. Mindez azonban nem jár együtt szükségszerűen a történetmondói és történetbefogatói szerepek felcse-rélődésével is. Nem beszélhetünk ilyen felcserélődésről az **egyszemélyes törté-netmondás** esetében, amikor a történetmondói tevékenység csak a beszédpartnerek egyikéhez kötődik. Ha beszédpartnere(i) közbeszólásokkal, kérdésekkel át is ve-szi(k) a beszélő szerepét, akkor is a történetbefogadó(k) szerepében marad(nak). Emellett azonban lehetőség van az **együttes történetmondásra** is, amikor több résztvevő válik történetmondóvá, azaz amikor több olyan beszélő kér részt a törté-net elmondásából, akik egyaránt megfelelőnek vélt ismeretekkel rendelkeznek a szóba kerülő eseményekről (l. Duranti 1997: 315–6, vö. még Gülich–Quasthoff 1985: 176–92, valamint Tátrai 2002: 28–9). Ekkor a narratív társalgásban részt-vevők egyik része a történetmondó és -befogadó szerepét is betölti, másik részük viszont csak történetbefogadóként vesz részt a társalgásban. Továbbá arra is akad

⁶ A probléma tárgyalását a *Kilencedik fejezetre* vonatkozóan l. Tátrai 1997: 327–35.

példa – például egy osztálytalálkozó alkalmával –, amikor két vagy több beszélő közösen, egymás számára idézi fel a mindannyiuk által ismert eseményeket. A társalgási narratív diskurzusok résztvevői szerepeinek értelmezésekor tehát hangsúlyozni kell, hogy a beszélői és az elbeszélői (történetmondói) szerep nem feltétlenül fedi le egymást. Különbséget kell tenni a *ki beszél?* és a *ki mondja a történetet?* kérdése között, mert nem mindig az mondja a történetet, aki éppen beszél.

A *Hatodik fejezet*be beágyazott társalgási narratíva történetmondója, Esti Kornél úgy meséli el óriási örökségétől való megszabadulásának történetét, hogy párbeszédet folytat a diskurzusban történetbefogadóként részt vevő íróval. Mindez azt jelenti, hogy habár a beszélői-hallgatói szerepek folyamatosan váltakoznak, a történetmondói-történetbefogadói pozíció rögzített marad, azaz ez esetben egy személyes történetmondásról beszélhetünk. Az *Esti Kornél* szövegében egyébiránt ez az egyetlen olyan beágyazott társalgási narratíva, amelyre a párbeszéd forma jellemző. A többi olyan fejezetben, amelyben Esti szintén közvetlenül jelenik meg másodlagos történetmondóként, a történetbefogadók nem lépnek be verbálisan az ott kibontakozó társalgási narratív diskurzusba. Vélhetően ez lehet az elbeszéléstechnikai magyarázata annak, hogy csak a *Hatodik fejezet* végén jelenik meg újra a kerettörténet (elsődleges) elbeszélőjének szövege.

Azokban a társalgási narratív diskurzusokban, amelyekre az egyszemélyes történetmondás jellemző, a résztvevők viszonyrendszerének két tipikus lehetőségét különböztethetjük meg aszerint, hogy a történetbefogadó mennyire játszik aktív szerepet a társalgásban (l. Duranti 1997: 315). A **történetmondó által irányított társalgási narratívákra** az jellemző, hogy a befogadók – főleg különböző paralingvisztikai jelzések alkalmazásával – tulajdonképpen csak azt jelzik, hogy figyelmük továbbra is éber. A **történetbefogadó által irányított társalgási narratívákban** viszont a történet hallgatói kérdéseikkel, közbevetéseikkel aktív szerepet játszanak a történetből kibontakozó világ megteremtésében. Az *Esti Kornél* azon fejezetei tehát, amelyek másodlagos történetmondót is felvonultatnak, a *Hatodik fejezet* kivételével úgy értelmezhetők, mint amelyek a történetmondó által irányított társalgási narratívák sajátosságainak szépirodalmi alkalmazására szolgálnak példát (még azzal együtt is, hogy a befogadók feltételezett paralingvisztikai jelzései nem jelöltek verbálisan). A *Hatodik fejezet*ben viszont, amelyben a másodlagos történetbefogadó a diskurzus verbálisan is aktív résztvevője, egy szépirodalmi fikcióba ágyazott, a történetbefogadó által (is) irányított társalgási narratívával találkozhatunk.

3. Narratív szövegvilágok – fiktív szövegvilágok

A *Hatodik fejezet*ben található beágyazott társalgási narratíva vizsgálata kapcsán felmerülő problémák további tárgyalása nem oldható meg anélkül, hogy ne térjek ki az eddig meglehetősen reflektálatlanul használt **narratíva**, illetve **narratív** terminusok árnyaltabb megközelítését ígérő szempontok bemutatására. Mindezt a szövegerőtelmenek közeget adó szövegvilág fogalmából (Tolcsvai Nagy 2001: 121–5) kiindulva kísérlem meg. Kérdéseim arra irányulnak, hogy e keretben hogyan

értelmezhető a nyelvi szövegek egy csoportjának narratív (és ezzel összefüggésben más csoportjainak leíró, illetve érvelő) jellege. A szövegvilág fogalma ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy az elemzett beágyazott társalgási narratívával összefüggésben felmerülő **fikció** problémáját is kezelni lehessen.

3.1. A szövegvilág fogalmát Beaugrande és Dressler a koherencia fogalmával összefüggésben említik meg: a szerzők a szövegvilágot a szöveg mögött meghúzó-dó, az értelmi folyamatosságot biztosító konfigurációként értelmezik, amely a szövegből származó ismeretek mellett bizonyos – a szöveg megértéséhez szükséges – szövegen kívüli ismereteket is magában foglal (Beaugrande–Dressler 1981/2000: 121–2). A szöveg jelenségét kognitív keretben értelmező Tolcsvai Nagy Gábornál a szövegvilág viszont már központi kategóriaként szerepel:

A beszélők a szövegben reprezentálják valamilyen formában a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad. A szöveg ezáltal nem „tükrözi” a világot, nem leképezi, hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon. A beszédhelyzet, a szövegbeli kifejtett és bennfoglalt, valamint a tudás által az elmében aktivizált reprezentációk rendszeréből létrehozott modell a szövegvilág, amelyben a szöveg maga és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak. (Tolcsvai Nagy 2001: 121)

Ebben az értelmezésben a szövegvilág tehát a megismerő emberi gondolkodáshoz kötött fogalom: olyan mentális modell, amely a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által jön létre. Mindazonáltal Tolcsvai Nagy Gábor arra is utal a szövegvilágról szólva, hogy az – bár lényegét megőrzi – különböző típusú szövegek esetében különböző módon valósul meg (Tolcsvai Nagy 2001: 124). Ennél fogva felvethetőnek tűnik az a kérdés, hogy a szövegvilágok létrejötté közötti különbségek miképpen hasznosíthatók a szövegtipológiai kutatások számára, illetőleg miképpen értelmezhetők szövegtipológiai keretben.

A fentiekkel összefüggésben felvethető továbbá az a kérdés is, hogy a szövegvilágok létrejöttének egymástól eltérő, tipikus módjai összefüggésbe hozhatók-e a leíró, elbeszélő és érvelő **szövegfajták** hagyományos megkülönböztetésével. A kérdésre abban az esetben igenlő válasz adható, ha az említett szövegfajtákat mint tipikus **megismerési/megértési módokat** értelmezzük (vö. Brown 1994). A német szövegtani szakirodalom eredményeire hivatkozva Kocsány Piroska is amellet érvel, hogy míg a szövegtípusok (műfajok) létrejöttét „elsősorban társadalmi-kommunikatív momentumok relevanciája indokolja”, addig a szövegfajták létét „bizonyos kognitív, illetve konceptuális tényezők relevanciája támasztja alá és magyarázza” (Kocsány 2002: 55). Mindebből kiindulva két – egymást kiegészítő – vizsgálati terület vázolható fel egy funkcionális szemléletű szövegtipológia számára. Egyrészt vizsgálhatja az olyan – a beszélőközösség által intuitív módon számon tartott, történetileg és szerkezetileg egyaránt meghatározott – szövegtípusokat/műfajokat (vö. Kocsány 2002: 59), mint például a mindennapi elbeszélés vagy a regény. E szövegtípusok vizsgálatának elsősorban azok társadalmi-kommunikatív funkciójából érdemes kiindulnia, amely azonban lehetőséget ad annak értelmezésére is, hogy az egyes szövegtípusok milyen szerepet töltenek be az emberi megismerésben. Másrészt vizsgálhatja az olyan megismerési/megértési módo-

kat, mint amilyen például a narratív megismerés/megértés, melyeket elsősorban az emberi megismerésben betöltött, azaz kognitív funkciójuk felől lehet és célszerű megközelíteni. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy rámutassak az utóbbi megközelítésben rejlő lehetőségek szövegtipológiai alkalmazhatóságára, hasznosíthatóságára.⁷

3.1.1. A megértés folyamatának tipikus módjait tárgyalva Gillian Brown procedurális megértés, narratív megértés és az érvelések megértése között tesz különbséget (Brown 1994: 10–20). A szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a procedurális megértés alapvetően különbözik a narratív és az argumentatív megértéstől. Míg az előbbi a ‘hogyan (kell)’ tudásán alapul, vagyis annak tudásán, hogy miképpen cselekedjünk adott körülmények között, addig az utóbbiakat a ‘mi (van/volt/lesz)’ tudása, azaz a világ tényeiről való „propozicionális tudás” szervezi (Brown 1994: 11–2). A három megértési mód megkülönböztetésének egyik fő szempontja pedig az, hogy az adott esetekben a résztvevők milyen mértékben támaszkodhatnak a külső világból származó információkra. Másképpen fogalmazva: a fizikai világra vonatkozó ismeretek milyen mértékben játszanak szerepet a szöveg kontextusának kialakításában (vö. Verschueren 1999: 95–102), s ezáltal a szövegvilág létrehozásában.

A külső világból származó ismeretek a **procedurális megértés** során játsszák a legnagyobb szerepet. A procedurális szövegek (pl. útbaigazítások, használati utasítások stb.) megértése az értelmezés minimumát követeli meg, mert a külső információk segítségével könnyen megalkothatjuk azt a mentális modellt, amelyet aztán szembesíthetünk a minket körülvevő világgal, hogy lemérjük, a megértés megfelelő volt-e az éppen aktuális dologban (Brown 1994: 12–4).

A **narratív megértés** (és megértetés) esetében már kevésbé számíthatunk a közvetlen fizikai világ segítségére, s ennél fogva nagyobb mentális erőfeszítésre van szükségünk. Olyan mentális modellt kell ugyanis megalkotnunk és működtetnünk, amelynek segítségével az elmondott történet szereplőit a történet terében és idejében nyomon tudjuk követni, a cselekedeteik okai és a szándékaik közötti kapcsolatra pedig következtetni tudunk (Brown 1994: 15–8). Az ilyen mentális modellek (szövegvilágok) sajátosságának jellemzése vélhetően tovább árnyalható, ha figyelembe vesszük azokat az értelmezéseket, amelyek szerint a narratív megértés elsősorban az **idő** megtapasztalásának, strukturálásának és értelmezésének lehetőségét teremti meg (l. például Carr 1997/1999: 75–7, vö. még Gergen–Gergen 2001: 95). A narratív szövegek megértésében ennél fogva az időbeli viszonyok értelmezése játszik meghatározó (de természetesen nem kizárólagos) szerepet: a térbeli és oksági viszonyok az időbeli viszonyok szerveződésének szempontjából nyernek értelmet és értelmezést.

Ezen a ponton célszerű érinteni a **leírások megértésének** problémáját, amelyről Gillian Brown nem tesz külön említést. A leíró szövegek (útikönyvek, képleírások stb.) megértését azért lehet a narratív szövegek megértésétől elválasztva

⁷ Az alábbiakban felvázolt megközelítés elsősorban az ún. *émikus*, azaz több mondatból álló, grammatikailag kohézív és szemantikailag koherens szövegekre alkalmazható (vö. Kocsány 2002: 9–11).

tárgyalni, mert az elsősorban nem az idő, hanem a **tér** értelmezése és strukturálása felől közelíthető meg (vö. Bal 1991/1998: 135–41). A leírások megértése tehát, amelyet az elbeszélések és az érvelések megértéséhez hasonlóan a ‘mi (van/volt/lesz)’ tudása határoz meg, annyiban mégis rokonítható a procedurális megértéssel, hogy a térnek ott szintén döntő szerepe van. Azonban lényeges a különbség is: míg a procedurális megértést a közvetlen fizikai környezetből észlelt térbeli információk segítik, addig a leírások megértése során a szövegbeli ismeretek mellett az elmében korábban elraktározott tér-, illetve térszerűen felépülő reprezentációk kapnak szerepet a szövegvilág létrehozásában. A leírások és az elbeszélések megértéséről szólva pedig mindehhez hozzátehetjük, hogy azok az ismeretek, amelyeket a környezetünkkel való interakciók során a térbeli viszonyokról szerzünk, nem olyan áttételesek, mint az időbeli viszonyokkal kapcsolatos ismereteink.⁸ Mindamellert hangsúlyozni kell, hogy a leírások és az elbeszélések megértése nem választható el élesen egymástól. Ennek az a magyarázata, hogy a tér és az idő szoros összefüggésben reprezentálódik a szövegben: az észlelés képességein alapuló térbeli és az időbeli tájékozódás kölcsönösen feltételezi egymást (l. Tolcsvai 2001: 132–62).

Szólni kell még az **érvelések megértéséről**, amely tipikusan nem a világról szerzett fizikai tapasztaláson, hanem tágran értett logikai műveleteken alapul (l. Brown 1994: 19–20, továbbá vö. még Bruner 1986/2001, amely az elbeszélést és az érvelést a gondolkodás két formájaként értelmezi). Az érvelések megértésében ugyanis az **oksági** viszonyok játszanak meghatározó szerepet, nem pedig a térbeli és az időbeli viszonyok, mint a leírások és az elbeszélések megértése esetében.

3.1.2. A fentebb tárgyalt megismerési módok felvázolása során a megközelítés jellegéből, elméleti háttéréből adódóan nem szigorú kritériumrendszert felállító osztályozásra törekedtem, hanem bizonyos dominanciaviszonyokra igyekeztem rámutatni (vö. Beaugrande–Dressler 1981/2000: 237), amelyek egy részletesen kidolgozandó értelmezői keret kiindulópontjául szolgálhatnak. A **dominancia** fogalmának hasznosíthatóságára azonban még egy aspektusból fel kell hívni a figyelmet. Az egyes szövegek értelmezésében az egyes megértési módok ugyanis általában nem kizárólagos, hanem domináns szerepet játszanak. Továbbá ugyanez mondható el arról a funkcióról, amelyet a megértési módok a szövegtípusok/műfajok karakterének kialakításában betöltenek.

Mindezt jól szemlélteti a *Hatodik fejezet*ben található beágyazódott társalgási narratíva is. Habár a diskurzusban – mint a műfaji besorolás is jelzi – a narratív jelleg dominál, hiszen a társalgás középpontjában egy történet elmondása és befogadása áll, egyéb megértési módok alkalmazására is találunk példákat.

⁸ Ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka, hogy az időt gyakran metaforikusan, a tér fogalmi rendszerén belül értelmezzük (l. például az olyan metaforikus nyelvi kifejezéseket, mint *hajnal felé* [842], *séta közben* [849] *a negyedik év elején* [850] stb.).

- (4a) – Gyorsan adj ide ötöt. (842)
- (4b) – [...] Nincs egy cigarettád?
– Parancsolj. (843)

Ahogy a (4a) mutatja, Esti a barátjával folytatott társalgást egy olyan fordulóval indítja, amely procedurális megértést követel. A közvetlen fizikai környezet ismeretének szükségességét az *ide* nyelvi jelzés egyértelműsíti, amely helyre utaló deiktikus nyelvi elem. A (4b) pedig arra példa, amikor Esti a történet elbeszélését egy olyan indirekt kéréssel szakítja meg, amely szintén procedurálisan értelmezhető, s – ahogy a válaszból kiderül – beszédpartnere így is értelmezi.

A leírások elbeszélésbeli hasznosíthatóságában rejlő lehetőségekkel Esti eléggé visszafogottan él történetének elmondása során.

- (5) [...] Őszintén szólva, alig emlékeztem Istenben megboldogult nagynénémre. Gyermekkoromban néhányszor elvittek hozzá. Pazar kastélyban lakott a birtokán, a mintagazdaságban. Pokolian gazdag volt, és pokolian unalmas. A kert halastaván fehér, fekete hattyúk úszkáltak. Csak ezt tudtam felőle. Meg azt, hogy sok földje van, több emeletes háza Berlinben és Drezdában, s rengeteg betétje svájci bankokban. Tekintve, hogy tíz éve nem feleltem a leveleire, fogalmam sem volt, mennyi a vagyona. A leltározásnál kiderült, hogy nagyobb, mint gondoltam. [...]

(843)

Az (5)-höz, amely önmagában is meglehetősen vázlatos leírásnak (jellemzésnek) tartható, hasonló hosszúságú leíró betétekkel nemigen találkozhatunk Esti fordulóiban. Sokkal inkább az állapítható meg, hogy a térbeli és a térszerűen megjelenített viszonyok értelmezése szervesen beépül az idő narratív értelmezésébe.

Ha az argumentatív megértési mód megjelenésének lehetőségeit nézzük dominánsan narratív diskurzusokban, akkor itt is elmondható, hogy az oksági viszonyok nemcsak az időbeli viszonyok szerveződése alá rendelődve, attól lényegében elválaszthatatlanul nyernek értelmezést, hanem külön, viszonylag jól elkülöníthető betétek (kommentárok, reflexiók) formájában időlegesen dominánssá válhatnak. A *Hatodik fejezet* is jól reprezentálja Esti Kornél történetmondásának azon jellegzetességét, hogy azt több esetben érvelésen alapuló kommentárok, reflexiók vezetik be, szakítják meg, illetve esetenként le is zárják (vö. Szegedy-Maszák 1998: 168).⁹ A nagy örökségtől való megszabadulás történetének elmondását is a pénzavarról szóló rövid értekezés vezeti be, aztán további kommentárok szakítják meg.

- (6a) – Miért?
– Hallod: egy költő, aki gazdag, minálunk? Ez merő képtelenség. Budapesten mindenkiről, akinek van egy kis pénze, azt képzelik, hogy tökfílkó. Ha van pénze, minek legyen sütnivalója, érzése, képzelete? Így büntetik. Ez a város túlságosan értelmes. Épp ezért túlságosan ostoba. Nem hajlandó belátni, hogy a természet az pogány és kiszá-

⁹ A kommentárok problematikájáról és *Kilencedik fejezet*beli szerepéről l. még Tátrai 1997: 335–7.

míthatatlan módon, egyáltalán nem irgalmi alapon osztogatja kegyeit. Byronról, aki lord volt és sokszoros milliomos, itt senki sem ismerte volna el, hogy van egy fikarcnyi tehetsége. Itt a lángész rangját kárpótlásul – alamizsnaként – adagolják azoknak, akiknek nincs egyebük, azoknak, akik éhenkórászok, betegek, üldözöttek, élőhalottak vagy valódi halottak. Főképp az utóbbiakat kedvelik. Nekem sosem volt kenyerem dacolni az emberek titáni butaságával. Alázatosan meghajoltam előtte, mint egy hatalmas természeti jelenség előtt. [...]

(843–4)

(6b) – [...] Pajtás, én nem születtem arra, hogy megmentsem azt az emberiséget, amelyik, mikor nem sújta tűzvész, árvíz vagy döghalál, háborúkat rendez és mesterségesen idézi elő a tűzvészt, az árvizet és döghalált. Rég levettem én a kezem az úgynevezett társadalomról. Nem is vagyok vele egy. Az esztelen, zabolátlan és élő természet az én atyámfia. Később egy irodalmi pályadíjat terveztem, egy nagyszabású alapítványt. [...]

(846)

A (6a)-ban látható, hogy a cselekedetei okát firtató kérdésre Esti olyan részletesen kifejtett érvelő választ ad, amely az argumentatív megértésre vonatkozó tudás alkalmazásba vételét követeli meg mind saját befogadójától, mind az *Esti Kornél* olvasójától. Az utolsó három mondat, amely már Esti indokait közli, vezet vissza a történet világába, annak személy-, aztán majd az idézetet követő mondatokkal annak időviszonyai közé. A (6b) pedig az érvelő rész egyértelmű elkülönülését példázza: kezdetét a beszédpartner megszólítása (*Pajtás*), végét pedig a történetmondás fonalának felvételéről árulkodó időhatározó-szó (*Később*) jelzi.

3.2. Mint korábban említettem, Esti Kornél történetbefogadója a narratív diskurzus aktív résztvevője: élve a közvetlen interakció adta lehetőségekkel és ismerve a mindennapi elbeszéléshez kapcsolódó pragmatikai lehetőségeket, kérdéseivel és közbeszólásaival tevékeny segítséget nyújt a történetmondónak a történetből kibontakozó világ megkonstruálásához. Mindeközben egyszer arra kényszerül, hogy gyökeresen megváltoztassa történetbefogadói stratégiáját, amely természetszerűleg nem hagyja érintetlenül a szövegértelmennek közeget adó szövegvilág működését sem.

A *Hatodik fejezet* olyan történetet idéz Esti Kornéltól, amelyben maga is megjelenik szereplőként, sőt – mint az több más esetben is megesik – főszereplőként. Az *én* szereplése a történetben pedig olyan nyelvi jelzéseként értelmezhető, amely arról árulkodik, hogy a történetmondónak szándékában áll reális kapcsolatot teremteni a beszédesemény és az elbeszélte esemény személy- és ezzel összefüggésben tér-idő viszonyai között (l. bővebben Tátrai 2002: 69–92). Mindez azt vonja maga után, hogy az *én*-ről szóló narratívákban elhangzó tényállásokat alávetjük a befogadói világtapasztalatainkra épülő igazságfőleteknek (vö. Anderegg 1983/1998: 46). Másképpen megközelítve: az *én*-elbeszélések, mint a múltat megkonstruáló narratívák általában, referenciális minőségükből kifolyólag ki vannak téve az **interszubbjektív ellenőrizhetőség** lehetőségének (vö. Lorenz 1998/2000: 137–42, Gergen–Gergen 2001: 92–3). A narratív diskurzus elején Esti történetbefogadójának kérdései (*Kitől örököltél te?* 842), közbevetései (*Érdekes. Erről még nem is beszéltél.* 843) is azt firtatják, mennyire felelnek meg az Esti által közölték a valóságnak, pontosabban mennyire egyeztethetők össze a valós világgal kapcsolatos releváns ismeretekkel.

Azonban – alighogy Esti belefog története elmesélésébe – a befogadói magatartás jelentős módosulásának lehetünk tanúi.

- (7) – Kétmillió márkát? Ne viccelj.
 – Helyes. Akkor beszéljünk **komolyabb** dolgokról. Mekkora a vérnyomásod?
 – Bocsáss meg. Inkább folytasd.

(843)

A (7)-ben idézett részlet mutatja a fordulópontot. Annak kritikus kérdésére és véleményére reagálva a történetmondó válaszához elé állítja a történetbefogadót: vagy elfogadja az általa felkínált **fikciós egyezményt**, vagy nem folytatja a történetet. A kulcsszó az idézetből kiemelt *komolyabb* melléknév. Egy történet fikcióként való sikeres értelmezése ugyanis azon a tudáson alapul, amely megkülönbözteti a játékot a komolyan vevéstől (vö. Andereg 1983/1998: 56). A fikciós egyezmény következményeként, amely szerint „a szöveget nem beszédként [discourse], hanem »eljátszott beszédként« [enacted discourse] fogjuk föl” (Iser 1993/200: 33), a befogadónak – az egyes szám első személyű deiktikus kifejezések értelmezése tekintetében is – fel kell függesztenie a közvetlen referenciálást. Másképpen fogalmazva: nem kell közvetlen kapcsolatot létesítenie a szöveg értelmezését lehetővé tevő mentális modell (a szövegvilág), valamint a beszélőn és a hallgatón kívül eső entitásokat tartalmazó valóság (a valós világ) között (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 122–3). Egyébiránt nekünk – mint az *Esti Kornél* olvasóinak – is hasonlóképpen kell eljárunk akkor, amikor a fiktív elsődleges történetmondóra, az inszcenírozott diskurzus résztvevőjére utaló egyes szám első személyű deiktikus kifejezéseket nem vonatkoztatjuk közvetlenül a valóságos szerzőre. Mindamellet érdemes megjegyezni, hogy a másodlagos történetbefogadót is viszonylag sokáig fogságában tartja az *én*-elbeszélések referenciális természetébe vetett hit.

- (8) – [...] Volt nekem valaha rengeteg pénzem is. Hajdanában – [...] –, hajdanában, danában.
 – Dániában?
 – Nem, itt Budapesten. Amikor örököltem.

(842)

A (8)-ban láthatjuk, hogy Esti már a legelején kísérletet tesz a fikciós egyezmény megkötésére. A történet idejét a diskurzus idejéhez képest meghatározatlan és meghatározhatatlan távolságba helyező *hajdanában*, *danában* ugyanis hasonlóképpen értelmezhető, mint a mesekezdetek szokásos fikciószignálja, az *egyszer volt, hol nem volt*. A történetbefogadó azonban ekkor még nem hajlandó a fikciós egyezmény feltételeinek elfogadására. Félreértése árulkodó: a képzeletbeli idő helyett egy valóságos helyre kérdez rá. A történetmondó pedig a továbbiakban olyan személydeixiseket (*örököltem*) és helydeixiseket (*itt*) alkalmaz, amelyek a saját és a történet világa közötti reális kapcsolatra utalnak. Ennélfogva a (7)-ben jelzett fordulópontig a történetbefogadó kérdéseivel azt igyekszik kideríteni, vajon Esti igazat mond-e, vagy egyszerűen hazudik. A (7)-ben idézett felszólítása (*Ne viccelj*.) viszont arról tanúskodik, hogy az író udvariasabb annál, minthogy hazugsággal vádolja Estit: a *viccelj* igealak tiltó formájával, amely magában foglalja

a tipikus mindennapi fikciós műfajra utaló *vicc* főnevet, a fikcionális kommunikáció lehetőségét utasítja el, így figyelmezteti Estit arra, hogy igazat mondjon. A fikciós egyezmény megkötése után (*Bocsáss meg. Inkább folytasd.*) azonban kérdéseinek iránya alapvetően megváltozik. Ekkor már az a funkciójuk, hogy segítséget nyújtsanak a történetmondónak a történet fiktív világának lehetőleg minél koherensebb megteremtésében, amely a diskurzus narratív jellegénél fogva fontos szerepet játszik a szövegvilág létrejöttében. Továbbá jelzik a történetbefogadó ironikus azonosulását a történet szereplőivel (*Hallatlan.* 849, *Szegény barátom.* 850).

A fikció nem kötődik kizárólagosan a szépirodalmi kommunikációhoz: a *vicc* műfajába tartozó szövegek és a triviális irodalom termékei mellett bizonyos mindennapi elbeszélések, amelyek kitalált, elképzelt történetet adnak elő, is megmutathatják, hogy „a játék, a »minthá«-ba való belefeledkezés” (Anderegg 1983/1998: 56) a mindennapi kommunikációban is jelen van (l. még Tátrai 2002: 40–4). Amennyiben tehát elfogadható a fenti érvelés, nem érthetünk egyet Beaugrande és Dressler azon kijelentésével, amely szerint az egyszerű hazugságok mindennapi fikciós szövegek (Beaugrande–Dressler 1981/2000: 238, 5. lábjegyzet). Az egyénileg kitalált mindennapi történeteket éppen akkor nem kell hazugságnak tekintenünk, ha értelmezésüket a fikcionális kommunikáció normái határozzák meg, amelynek értelmében „a valóság meghatározottsága túllép önmagán, s ezzel együtt az eddig zavaros imaginárius formát kap és ellenőrzés alá kerül” (Iser 1993/2001: 24).

(9) – Te örült – [...].

– Szóval, nem unalmas? – [...] – Eléggé érdekes? Eléggé képtelen, valószínűtlen és hihetetlen? Eléggé föl fogja bősztíteni azokat, akik az irodalomban lélektani megoldást, értelmet, erkölcsi tanulságot is keresnek? Jó. Akkor megírom. Holnap, ha pénzt kapok érte, majd megadom az öt pengődet is. No, szervusz.

(842)

A (9)-ből, amelyben a történetbefogadó jelzi, hogy sikeresen megértette a fikciót, amit a történetbefogadó elégedetten nyugtáz, az is kiderül továbbá, hogy a korábban elmesélt mindennapi fikció tulajdonképpen egy később megírandó olyan szépirodalmi fikció „műhelytanulmányaként” funkcionált, amely több szempontból nem kíván megfelelni a szépirodalmi elbeszélő műfajokhoz kapcsolódó elvárásoknak.

4. Összegzés

A dolgozatban a narratívák szövegtipológiai megközelítésének lehetséges szempontjait egy konkrét szövegpéldány értelmezésén keresztül kíséreltem meg felvázolni. Az elméleti problémák minél átfogóbb szemléltetése érdekében olyan prototipikus irodalmi narratívát (szépirodalmi elbeszélést) választottam, amelybe egy prototipikus társalgási narratíva (mindennapi elbeszélés) ágyazódik. A vizsgálat során két szempont szövegtipológiai relevanciája és alkalmazhatósága mellett érveltem.

Egyrészt a diskurzusok résztvevői szerepeinek problémájából kiindulva tettem kísérletet a narratív diskurzusokra jellemző résztvevői (történetmondói és történetbefogadói) szerepek jellemzésére. Ennek keretében a narratív diskurzusok és a hozzájuk kapcsolódó résztvevői szerepek egymásba ágyazódására helyeztem a hangsúlyt, amely mind a szépirodalmi, mind a mindennapi elbeszélés jellemző szerepviszonyainak bemutatására adott lehetőséget. A beágyazott társalgási narratíva értelmezése során különbséget tettem továbbá az egyszemélyes és az együttes, valamint a történetmondó és a történetbefogadó által irányított történetmondás között.

Másrészt a szövegvilág létrejöttének eltérő lehetőségeit a szövegfajták mint kognitív tényezők által meghatározott megértési módok felől közelítettem meg. A narratív megértés sajátosságát elsősorban abban véltem megtalálni, hogy az idő értelmezésének, strukturálásának lehetőségét teremti meg, szemben a leírások és az érvelések megértésével, ahol a térbeli, illetve az oksági viszonyok játszanak domináns szerepet. A dominancia fogalma abból a szempontból is gyümölcsözőnek bizonyult, hogy rámutathattam: a narratív megértési mód dominanciájával jellemezhető szövegek (és szövegtípusok) értelmezése megkövetelheti más megértési módok alkalmazásba vételét is. A szövegvilág fogalma pedig ahhoz nyújtott további segítséget, hogy a fikció fogalmát mindennapi elbeszélésekkel kapcsolatban is hasznosíthassam.

Végezetül hangsúlyozni szeretném, hogy e dolgozattal nem problémák megoldására, hanem felvetésére vállalkoztam. A téma kutatásának folytatásához a kérdésfeltevés lehetséges irányát, irányait próbáltam kijelölni.

FORRÁSOK

- Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. In: *Kosztolányi Dezső összes novellái*. (Sajtó alá rendezte: Réz Pál.) Helikon Kiadó. Budapest. 1994. 755–986.
- Oscar Wilde: Az önfeláldozó jóbarát. In: *A boldog herceg és más mesék*. (Ford.: Lengyel Balázs.) Magvető Kiadó. Budapest 1998. 43–60.
- Umberto Eco: Széljegyzetek *A rózsza nevé*-hez. In: *A rózsza neve*. (Ford.: Barna Imre.) Európa Könyvkiadó. Budapest. 1994. 583–617.

SZAKIRODALOM

- Anderegg, Johannes 1983/1998. Fikcionalitás és esztétikum. (Ford.: V. Horváth Károly.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. 43–60. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Atkinson, Paul 1990/1999. A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. (Ford.: Mester Tibor.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 121–49. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Bahtyin, Mihail 1953/1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. 246–80. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bal, Mieke 1991/1998. A leírás mint narráció. (Ford.: Huszanagics Melinda.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. 135–71. Kijárat Kiadó. Budapest.

- Bengi László 1998. In memoriam Cornelii Esti. Az Esti Kornél Tizennyolcadik fejezetéről. In: Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 198–215. Anonymus. Budapest.
- de Beaugrande, Robert-Alain–Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. (Ford.: Siptár Péter.) Corvina. Budapest.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, G.–Malmkjaer, K.–Pollitt, A.–Williams, J. (eds.): *Language and Understanding*. 10–20. Oxford University Press. Oxford.
- Bruner, Jerome 1986/2001. A gondolkodás két formája. (Ford.: Ülkei Zoltán.) In: László J.–Thomka B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 27–57. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Carr, David 1997/1999. A történelem realitása. (Ford.: V. Horváth Károly.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 69–84. Kijárat Kiadó. Budapest.
- van Dijk, Teun A. 1988. *News as Discourse*. Lawrence Erlbaum. Hillsdale. NJ.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat*. Nyelvtudományi Értekezések 147. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg 1981/1994. Hang és nyelv. (Ford.: Tallár Ferenc.) In: *A szép aktualitása*. 169–87. T-Twins Kiadó. Budapest.
- Gergen, Kenneth J.–Gergen, Mary M. 2001. A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. (Ford.: Ülkei Zoltán.) In: László J.–Thomka B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 77–119. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Gülich, Elisabeth–Quasthoff, Uta M. 1985. Narrative analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 2. 169–97. Academic Press. London.
- Iser, Wolfgang 1993/2001. A fiktív és az imaginárius. (Ford.: Molnár Gábor Tamás.) Osiris Kiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvésze? *Filológia Közöny*. 26–43.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lorenz, Chris 1998/2000. Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitvizmus és a „metaforikus fordulat”. (Ford.: Kiss Gábor Zoltán.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. 121–47. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Péczeli Dóra 1998. „E.S.T.I. – Kérdés”. Az Esti Kornél-szövegek kiadásának problémái. In: Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 178–87. Anonymus. Budapest.
- Ricoeur, Paul 1997/1999. Emlékezet – felejtés – történelem. (Ford.: Rózsahegy Edit.) In: Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 51–67. Kijárat Kiadó. Budapest.
- Robinson, Edward A. 1997. The cognitive foundations of pragmatic principles: implications for theories of linguistic and cognitive representation. In: Nuyts, J.–Pederson, E. (eds.): *Language and conceptualization*. 253–71. Cambridge University Press. Cambridge.
- Schiffrin, Deborah 1994. *Approaches to Discourse*. Blackwell. Oxford UK, Cambridge USA.
- Short, Michael 1994. Understanding texts: point of view. In: Brown, G.–Malmkjaer, K.–Pollitt, A.–Williams, J. (eds.): *Language and Understanding*. 170–90. Oxford University Press. Oxford.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998. Az Esti Kornél jelentésrétegei. In: Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 158–77. Anonymus. Budapest.
- Tátrai Szilárd 1997. Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (különös tekintettel a *Kilencedik fejezetre*). *Magyar Nyelvőr* 325–38.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése. Argumentum Kiadó. Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold. London, New York, Sydney, Auckland.
Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press. Oxford.

Tátrai Szilárd

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

An extraordinary story. Chapter Six of *Esti Kornél* by Dezső Kosztolányi

This paper is primarily based, theoretically as well as methodologically, on some current results in linguistic pragmatics, and its aims are twofold. First, starting from the problem of participant roles playing a decisive part in determining the context, an attempt is made at sketching the rudiments of an interpretative framework that might contribute to a text typologically adequate approach to narratives. In that respect, an answer is sought to the questions of how much and in what way the narrative character of certain texts influences the creation of the world of the text. On the other hand, the paper also undertakes a text typologically oriented interpretation of a particular text token, Chapter Six of *Esti Kornél* by Dezső Kosztolányi. The analysis of the text is directed at how narrative discourses and the related participant roles are embedded in one another and at a presentation of the characteristics of those mutually embedded discourses and participant roles, complemented by the investigation of fictionality that determines the interpretation of the text in more ways than one.

Az anyanyelvi nevelés új stratégiái*

Az anyanyelvi nevelés új stratégiáinak megfogalmazását, a tartalmi és módszerbeli modernizációt szolgáló helyes döntéseket a változó világ, a kor követelményei kényszerítik ki és határozzák meg.

I. A változó környezet

Mind a szűkebb, mind a tágabb környezetünk változásai befolyásolják az anyanyelvi nevelés céljait, tartalmát és pedagógiai folyamatát: az oktatáspolitikai szabályozástól egészen a pedagógus órai tevékenységéig. Az oktatást meghatározó környezeti változók közé politikai, gazdasági, nyelvi, emberi, törvényi és dologi tényezők egyaránt tartoznak (Peters 1987). Az **anyanyelvi nevelés világát meghatározó tényezők** a következők:

- az anyanyelvi nevelés tágabb politikai-társadalmi hátterét adó szervezetek (a szomszédos országok szervezetei, az Európai Unió);
- az anyanyelvi nevelés szűkebb társadalmi hátterét adó személyek, szervezetek, intézmények (szabályozó intézmények, az oktatást befolyásoló civil, politikai, szakmai, egyházi szervezetek, médiaszereplők, tudományos kutatók stb.);
- az anyanyelvi nevelés értékrendjét alkotó eszmények, elvárások világa;
- az értékeket normatívumokká alakító rendeletek, törvények, tantervek;
- az anyanyelvi nevelés humán tényezői (tanulók, pedagógusok, szülők) jellemzői (saját értékrendjük, tudásuk, nyelvhasználatuk, képességeik, beállítódásaik, nemük, saját szociális hátterük stb.);
- az anyanyelvi nevelésben részt vevő tanulók és a pedagógusok tevékenységei (tanulás, tanítás, nevelés, értékelés stb.);
- az anyanyelvi nevelés dologi megtettesítői (tankönyvek, segédkönyvek, egyéb hagyományos és korszerű taneszközök);
- az anyanyelvi nevelést közvetítő nyelv(ek), médiumok;
- az anyanyelvi nevelés külső közvetítő szervezetei (család, alkotóközösségek, színház, egyház stb.);
- az anyanyelvi nevelés belső közvetítő szervezetei (óvoda, iskola);

* Készült az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjának *A magyar nyelv jelene és jövője* című alprogramja keretében. A tanulmány egyes részletei előadás formájában elhangzottak a *Szöveg- (félre)értés, A szövegértés helyzete mint nyelvstratégiai kérdés* című konferencián 2003-ban Budapesten.

- az anyanyelvi nevelés idődimenziói;
- az anyanyelvi nevelés földrajzi tere;
- az anyanyelvi nevelés politikai-gazdasági környezete;
- az anyanyelvi nevelés műszaki-technikai környezete.

(Zsolnai 2001)

Újfajta **társadalmi-politikai környezetet** teremt Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása. Az Uniónak az oktatás és a képzés fejlesztését szolgáló, 2001-ben elfogadott stratégiai céljai a következők:

- Az Európai Unió országaiban az oktatás és képzés minőségének és hatékonyságának a javítása.
- Az oktatási és képzési rendszerekbe való belépés megkönnyítése.
- Az oktatási és képzési rendszerek megnyitása a szélesebb közönség előtt.

(Mihály 2002b)

Ahhoz, hogy az oktatás és a képzés hatékonyságát javítsuk, többek között a következő feladatokat kell elvégeznünk:

- a tanárok és a szakoktatók képzésének javítása;
- a tanuló társadalomhoz szükséges készségeinek fejlesztése;
- az információs és kommunikációs technikákhoz való hozzáférés biztosítása mindenki számára.

Az Európai Bizottság szakértői kidolgozták azt a 15 minőségi indikátort is, amelyek az élethosszig tartó tanulás minőségének a javulását segítik elő. Ezek között szerepelnek: az anyanyelvi nevelés tartalmához szorosan hozzátartozó olvasási készség, a tanuló társadalomhoz, valamint az aktív állampolgári részvételhez szükséges kulturális és szociális készségek is (Mihály 2002b). A jövő hazai stratégiai feladatait meghatározza, hogy akarunk-e és meg tudunk-e felelni ezeknek az európai uniós elvárásoknak.

Ugyanakkor az iskolai nevelést befolyásoló **szűkebb társadalmi környezetben** más változások is megfigyelhetők. Megnőtt az oktatással foglalkozó szakmai és civil szervezetek száma, egyre inkább hallatják hangjukat az oktatáspolitikai döntések megvitatásakor. Ugyanakkor a sajtóban, a televízióban, a rádióban, sőt az internet oldalain is szakértők és hozzá nem értők egyre többet foglalkoznak a hazai oktatás kérdéseivel, ezáltal akarva vagy akaratlanul befolyásolják a döntéshozókat. A közelmúlt pozitív változásai közé tartozik, hogy egyre több egyházi iskolában folyik oktatás-nevelés.

Az anyanyelvi nevelés értékrendjét alkotó **eszmények, elvárások** világába beletartoznak a pszichológiai, az anyanyelv-pedagógiai, a szaktudományos kutatások legújabb eredményei is. Az utóbbi évtizedekben lezajlott paradigmaváltások hatással voltak az anyanyelvi nevelés tartalmára és módszertanára. A kognitív pszichológia és a konstruktivista pedagógia elméleti alapjain újra kell értelmeznünk az anyanyelvi nevelés fogalmát, a magyartanárnak és a tanulóknak az anyanyelvi képzés folyamatában betöltött szerepét (Nahalka 2002).

A szűkebb és tágabb közösség, a közösséget alkotó emberek normáiban, **értékrendjében** végbement változások is befolyásolják, hogy mi történik az iskolában, ezen belül is az anyanyelvi képzésben. A kor sokoldalú, önképzésre alkalmas, megfelelő általános műveltségű, talpraesett, jól kommunikáló embereket kíván. Olyan szakemberekre van szükség, akik nemcsak készek, hanem képesek is a folyamatos tanulásra, akik rendelkeznek azon képességekkel, készségekkel, melyek az életük végéig tartó tanulást lehetővé teszik. E cél megvalósításához nagyban hozzájárulhat az anyanyelvi nevelés tartalmi és módszerbeli megújulása. A kor követelményeihez többé-kevésbé alkalmazkodó szülői elvárások, a közösségi tapasztalatok is hatással vannak az iskola életére, az anyanyelvi órán alkalmazott tanulási-tanítási módszerekre. A körülöttünk levő világ értékrendjével együtt változik a fiatalabb nemzedékek érdeklődése, ez is hatással van az anyanyelvi kultúrára és az anyanyelvi műveltséget közvetítő folyamatra. Az anyanyelvi nevelés céljait, feladatait meghatározza, hogy milyen szerepet tölt be az anyanyelvi műveltség a társadalom és a társadalmat alkotó emberek életében.

Az **oktatáspolitiká**, az oktatást meghatározó rendeletek, jogszabályok, törvények is befolyásolják a tanárok cselekedeteit, a tanításhoz való hozzáállásukat. Érdemes lenne olyan vizsgálatokat is végezni, amelyek azt kutatnák, hogy az elmúlt évtizedben egymást követő újabb és újabb tantervi szabályozások, az érettségi rendszer elhúzódnó átalakítása, az iskolarendszer strukturális megváltozása milyen hatással volt és van az anyanyelvet tanítók, a magyartanárok mindennapi iskolai gyakorlatára.

Az anyanyelv-pedagógiai kutatások napjainkban a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeznek az anyanyelvi nevelést meghatározó **szociokulturális környezetre, az anyanyelvi nevelés humán tényezőire**: a tanár-diák kommunikációra, a tanár és a tanuló egyéni sajátosságaira (Kiss 2000). Ebben a megváltozott értékrendű világban nem egyformán tájékozódnak a pedagógusok. Továbbra is eltérő az anyanyelvi tudásuk, a nyelvhasználatuk, a szakmai-pedagógiai-kommunikációs felkészültségük. Másképpen érik meg a gyerekek is a változó környezet pozitív és negatív hatásait attól függően, hogy milyen családi hagyományokkal, egyéni sajátosságokkal rendelkeznek, milyen a motiváltságuk. A pszichológiailag nyitott személyiségek nagyobb mértékben képesek önmagukat és másokat elfogadni. Az anyanyelvi nevelés tervezésében meghatározóak az életkori sajátosságok és a nemek közötti különbségek is. A tanulók világról való tudását, a tanuláshoz, ezen belül is az anyanyelvhez való viszonyulásukat befolyásolja lakóhelyük is (Kiss 1995).

A gyermekkori szocializációs folyamatok megváltoztak, és ez maga után vonta a **kultúraelsajátítási formák** átalakulását is. A mai gyermekek nevelésében meghatározó szerepet játszanak a tömegkommunikációs eszközök is, valamint azok a körülmények, hogy távoli országokba utaznak, idegen nyelveket tanulnak, ezáltal más kultúrákat ismernek meg. Sok kész információt kapnak a televízióból vagy a számítógép virtuális világából, ugyanakkor ezekhez képest kevesebb valószínű tapasztalatot szereznek. Ám ezek a megváltozott tanulási folyamatok sem egyformán jellemzik a gyermekeket; eltérő tanulási stílusú, más-más motivációjú, különböző személyiségű tanulók járnak ugyanabba az osztályba. Szükség van te-

hát a korábbiaknál is nagyobb hangsúlyt fektetni a gyerekek differenciált anyanyelvi képzésére.

Az anyanyelvi kultúrát közvetítő nyelv is változik, és ez a változó **nyelvi háttér** sincs befolyás nélkül az anyanyelvi nevelés alakulására. A köznyelvi norma, a médianyelv változásai, a regionális nyelvváltozatok, a csoportnyelvek és a nyelvjárások szerepének átértékelődése, a nyelvjárási beszélők számának csökkenése is meghatározza az anyanyelvi nevelés tartalmát és módszereit (Antalné 2003).

A folyamatosan **változó tankönyvpiac** kihívásai sem hagyták, hagyják érintetlenül az anyanyelvi nevelés folyamatát. Nagyon megnőtt a magyartanár felelőssége a gazdag, sokszínű tankönyvkínálat miatt. El kell szakadni az egy tankönyves világ tanítási hagyományaitól (Antalné 1999). Megváltozott a pedagógusoknak a tankönyvhöz való viszonya. Azok járnak el helyesen, akik alkotó módon használják a magyar nyelvi tankönyveket, akik figyelembe veszik a tankönyvhasználat korlátait: azt a tényt, hogy a tankönyvek általában átlagos képességű tanulók számára készültek, a tankönyvhasználó gyerekeknek eltérők a társadalmi, kulturális, nyelvi sajátosságai. A pedagógus felelőssége, hogy éljen a tankönyvek kínálta lehetőségekkel, ugyanakkor helyesen értékelje az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepüket.

A **műszaki-technikai környezet** forradalmi megújulásával az anyanyelvi nevelésben is egyre nagyobb teret hódítanak a korszerű technikai, kommunikációs eszközök. Napjainkban a tudás forrása sokkal kisebb arányban az iskola, mint ahogy az az elmúlt évszázadokban, évezredekben jellemző volt. Az ismeretek nagy részét a diákok a televízióból, a rádióból, az újságokból, a videóból, a moziból és az internetről szerzik (Einsiedler 2001). Korábban soha nem tapasztalt közelségbe kerülnek a világgal, ezáltal átértékelődik a könyvek kultúráközvetítő szerepe. Új kihívásokat jelent a kommunikációs nevelésben, hogy mobiltelefonon és az internet segítségével kommunikálunk. A tömegkommunikációs eszközök hatnak a diákok nyelvi és viselkedéskultúrájára. Nem elég csupán a hatásukat föltárni, meg kell találnunk azt is, hogyan aknázhatjuk ki a bennük rejlő pozitív lehetőségeket az anyanyelvi nevelés számára. A jövőben egyre több anyanyelvi órán válik taneszközzé a számítógép, az anyanyelvi órán is az élethez hasonló ingergazdag, tanulásra serkentő környezetet teremtünk. A szociolingvisztika és az anyanyelvpedagógia jövőbeni kutatóira vár az a feladat, hogy elemezzék, miképpen hat a település gazdasági fejlettsége, az iskola felszereltsége az anyanyelvi nevelés hatékonyságára. (Einsiedler 2001; Kiss 1995).

Az anyanyelvi nevelést meghatározó környezeti változókkal kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- az anyanyelvi nevelést befolyásoló környezeti tényezők számbavétele, figyelemmel követése, szerepük értékelése;
- a környezetben zajló változások hatásából szükségszerűen következő hosszabb és rövidebb távú célok, feladatok programok megfogalmazása az anyanyelvi nevelés megújítása érdekében;
- a pedagógusok szakmai felkészítése, hogy a környezeti változóknak az anyanyelvi nevelésre kifejtett hatását helyesen értékeljék;

- a környezeti változásokhoz igazodó anyanyelvi képzés mindennapi iskolai gyakorlatának támogatása, a helyi programok megvalósításához szükséges időkeretek, a személyi és anyagi feltételek biztosítása.

II. Az anyanyelvi nevelés régi új céljai, feladatai

Az anyanyelvi nevelés célrendszerében hagyományosan oktatási, képzési és általános nevelési célokat különböztetünk meg. A környezeti változások erősödő befolyása ellenére sem mondhatunk le az anyanyelvi nevelés magatartás- és tudatformáló szerepéről (Szende 1996). Az 1995-ben megjelent, majd 1998-ban bevezetésre került **Nemzeti alaptanterv** az egyes műveltségi területek közös követelményeiben kiemelte a kommunikációs kultúra fejlesztésének a szükségességét. Az Anyanyelv és irodalom műveltségi területéhez pedig a következő általános fejlesztési követelményeket rendelte:

„Felkészítés a társas-társadalmi együttműködéshez szükséges nyelvi képességekre és beállítódásokra, a kulturált nyelvi magatartásra [...].

Az iskolai képzés szintjeinek megfelelő szövegértés (beszédfelfogás, értő olvasás) [...].

Az ítéloképesség, az erkölcsi és esztétikai érzékenység növelése.

A tanulási képesség fejlesztése, az alpműveltség megszerzéséhez szükséges ismeretfeldolgozás kulturális technikáinak ismerete és használata.

A magyar nyelv életéhez, a nyelvi rendszerhez tartozó ismeretek elsajátítása [...], tudatos nyelvszemlélet kialakítása; [...] a nyelvi igényesség fejlesztése.”

(Nemzeti alaptanterv. Korona Kiadó, Budapest, 1995. 17–19.)

A 2000-ben bevezetett **Kerettanterv** lényegében megerősíti a Nemzeti alaptanterv főbb fejlesztési követelményeit:

„A kulturált nyelvi magatartásra való fölőkészítés [...].

A szövegértés fejlesztése az iskolai képzés szintjeinek megfelelően az eredményes tanulás és önképzés feltétele.

A szövegalkotás képességének folyamatos fejlesztése [...].

A tanulási képesség fejlesztése [...].

A magyar nyelv életének és rendszerének ismerete és ennek révén a tudatos nyelvszemlélet fokozatos kialakítása [...].”

(Kerettanterv. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2000. 133–134.)

Az előző két dokumentum tartalmához hasonló elvárásokat fogalmaz meg a **Nemzeti alaptanterv 2003-as anyaga**:

„Az anyanyelvi képzés befolyásolja a többi műveltségi terület tanítását, elsajátítását, az anyanyelvi kompetencia fejlesztése minden műveltségi terület feladata. A nyelv az emberi kommunikáció, a gondolkodás és a tanulás

közege, előfeltétele és legfőbb eszköze. [...] Az anyanyelvi nevelés alapvető feladata az anyanyelvi kompetencia fejlesztése oly módon, hogy a tanulók életkoruknak megfelelő szinten birtokolják a szóbeli és írásbeli kommunikáció képességét. Ennek előfeltétele, hogy a tanuló ismerje meg anyanyelvét mint rendszert, annak jelenét és múltját, mely saját történetisége tapasztalatát nyújtja.”

(Nemzeti alaptanterv 2003. Vitaanyag. Internet: www.om.hu)

Mindhárom szabályozó dokumentum sajátossága, hogy szembeállítja a képesség- és készségközpontú anyanyelvi nevelést az ismeretközpontú anyanyelvi oktatással. Hangsúlyozzák a **kommunikációs készség fejlesztésének elsődlegességét**, ugyanakkor az anyanyelvi kompetencia fejlesztésének előfeltételeként szabják meg a magyar nyelv múltjára és jelenére vonatkozó anyanyelvi ismereteket. Tehát az anyanyelvi nevelés hagyományainak megőrzése, valamint a képzés tartalmának korszerűsítése egyaránt cél és feladat.

Bár a megváltozott környezethez igazodó anyanyelvi nevelés fő irányvonalait a tantervek meghatározzák, az óralátogatásokon mégis azt tapasztalom, hogy ezek a fejlesztési célok nem vagy nem elégséges szinten jelennek az iskolai gyakorlatban. Az anyanyelvi nevelés újonnan kitűzött céljainak megvalósításához hiányoznak a személyi és dologi feltételek, a célok megvalósítását segítő korszerű pedagógiai eljárások. Ugyanakkor szükségesnek látszik az is, hogy a fő fejlesztési irányvonalak mentén az anyanyelvi nevelést meghatározó célokat differenciáltabban fogalmazzuk meg.

A kognitív pszichológia és a konstruktivista pedagógia filozófiájának megfelelően az iskola feladata nem az anyanyelvi műveltség közvetítése, hanem annak ösztönzése, hogy a diákok eljussanak az aktív tanulásig (Nahalka 2002). A gyerekeket az anyanyelvi órákon sem tekinthetjük a tanítás passzív befogadóinak. A **kognitív váltás** a kutatók figyelmét a belső információfeldolgozásra terelte. A tanulók a kognitív struktúrák felépítését saját maguk viszik végbe, anyanyelvi tudásuk a tanulás folyamán egyre differenciáltabbá és szervezettebbé válik (Csapó 1992). Az anyanyelvi nevelés célja, feladata tehát megfelelő keretet biztosítani a tanulóknak ahhoz, hogy a társadalmi élethez, a magánélethez szükséges kommunikációs kompetenciákat megszerezzék, és az ehhez szükséges anyanyelvi ismereteiket fölépítsék.

Az anyanyelvi nevelés tartalma nem merülhet ki a magyar nyelvi fogalmak és nyelvi szabályok közlésében. Az anyanyelvi képzés során a tanulóknak olyan **produktív anyanyelvi tudást** kell szerezniük, amelyet a mindennapi, társadalmi életükben is alkalmazhatnak. Ez jelenti a komplex készségek megszerzését, az anyanyelvi értékekhez való megfelelő viszonyulást, az anyanyelvi műveltség iránti igény kialakulását is. A cél megvalósítását segítő nevelési stratégia, ha a tanulókat az anyanyelvi órákon életközeli szituációkba helyezzük, értelmes, gyakorlatközeli feladatok elé állítjuk (Harmer 1998). A produktív anyanyelvi tudás által a tanulók tudják azt is, hogy tudásuk mire jó, mire használható. Ez közel áll a szövegszemléletű anyanyelvi nevelés vagy funkcionális szemléletű anyanyelvi képzés gondolatához (Antalné 1995).

Az anyanyelvi képzés feladata a **problémaorientált tanulás** feltételeinek megteremtése is. Az anyanyelvi órákon a diákoknak általános és anyanyelvi problémamegoldó stratégiákat is kell elsajátítaniuk és alkalmazniuk. Ezáltal kiemelt cél lehet a kommunikációs fejlesztési feladatok között a papíralapú és a virtuális szótárak, kézikönyvek használatának megtanítása.

Az anyanyelvi nevelés sokrétű célrendszerében kiemelt helyet foglal el a tanuló **szociális érzékenységének** és anyanyelviotthonosság-érzetének a **fejlesztése** (Kiss 2000). Az iskola, a pedagógusok felelőssége is, hogy a tanulóknak egészséges, előítélet-mentes, **pozitív anyanyelvszemlélet** alakuljon ki saját nyelvhasználatukkal, valamint társaikkal, a kisebbségek és a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatával kapcsolatban. Ehhez egyrészt tolerancia, másrészt megfelelő önismeret szükséges. A nyelvjárási öntudat kifejlesztését segíti, ha a gyermekekben tudatosul, hogy a kortárs társadalom heterogén, ezáltal jobban látják helyüket a környező világban (Crystal 1998). A lakóhely és más régiók nyelvhasználatának a megismerése hozzájárul ahhoz, hogy ne csupán elfogadják, hanem megőrzendő értéknek tekintsek a regionális nyelvhasználatot, a nyelvjárási jellegzetességeket.

Mások és önmagunk nyelvhasználatának megítélését nemcsak a család, a lakóhely és az iskolai környezet befolyásolja, hanem a tömegkommunikációs eszközök is, ezek közül – talán – leginkább a televízió és az internet. Ezért az iskolának az is feladata, hogy segítse a **kódváltás képességének** a kialakítását, vagyis a tanulók képesek legyenek más nyelvváltozathoz tartozó magyar nyelvi szövegeket befogadni, és mint beszélők a nyelvváltozat megválasztásában képesek legyenek a kommunikációs körülményekhez igazodni. Az összehasonlító elemzésre épülő, szövegátalakító és szövegalkotó gyakorlatok hozzájárulnak ahhoz, hogy a diákokban kialakuljon egyfajta képesség a regionális nyelvi formák és az iskolában tanított sztenderd közötti viszony érzékelésére, ezáltal képesek lesznek mindkét nyelvváltozat értékét, kommunikációs szerepét felismerni és megbecsülni (Antalné 2003). A kontrasztív alapú anyanyelvi nevelés úgynevezett szituatív kettős-nyelvűsége nevel, vagyis a köznyelvet tanítja az iskolában, de maximálisan figyelembe veszi a diákok nyelvhasználatának regionális és csoportbeli meghatározottságát a nevelési folyamatban (Kiss 2000). Azokban az iskolákban, ahol nagyobb arányban tanulnak kisebbségi népcsoportokhoz tartozó diákok, kiemelt szerepet kell kapniuk a szűkebb társadalmi-kulturális miliő megőrzendő értékeinek, nyelvhasználatuk megismerésének. De a **szociolingvisztikai szemlélet** érvényesülését meghatározzák a tanár személyiségjegyei, környezetéhez való viszonyulása, attitűdjei, saját szociokulturális ismeretei (Tolcsvai 1996).

Az anyanyelvi nevelés során több bizalmat kell szavaznunk a tanulóknak, hiszen a képzés célja az is, hogy a tanulók **nyelvi kreativitása** fejlődjön. A tanulók iskolába lépéskor már képesek anyanyelvüket kreatívan használni. Az iskolától, a pedagógustól függ, hogy az anyanyelvi nevelés, a konvencionális alapkészségek kialakítása, a nyelvi, kommunikációs normák elsajátítása háttérbe szorítja-e a gyerekek meglévő alkotóképességét. Az anyanyelvi órák különösen alkalmasak a gyerekek nyelvi, kommunikációs stratégiai kreativitásának a kibontakoztatására (Brokerhoff 1976).

A reformpedagógiai iskolák és egyes korszerű anyanyelvi programok kivételével az anyanyelvi nevelés iskolai gyakorlata még sok esetben a lexikális is-

meretekre épülő hagyományos oktatás. A tanítók és a tanárok azonban képesek szembenézni az iskolai nevelés fejlesztésének európai és hazai kihívásaival. Képesek vagyunk megvalósítani a minőségi anyanyelvi képzést, ha a **megfelelő keretek** is megadatnak hozzá: a hosszú távra szóló rugalmas tantervi szabályozás, a pedagógusok folyamatos továbbképzése, az anyanyelvi órák számának emelése, a jelenleginél alacsonyabb osztálylétszám, a tanulás-tanítás korszerű technikai feltételei.

Az anyanyelvi nevelés céljainak meghatározásával kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- az anyanyelvi nevelés tantervekben megfogalmazott céljainak megvalósításához az intézményi, személyi, dologi, jogi feltételek biztosítása;
- az anyanyelvi nevelés céljainak megfogalmazásában a problémaorientáltság, a produktivitás elvének, a szociolingvisztikai megalapozottnak a hangsúlyosabb érvényesítése;
- az anyanyelvi nevelés rész céljainak differenciáltabb megfogalmazása;
- a célok megvalósításához szükséges korszerű módszertani eljárások további kidolgozása.

III. Az anyanyelvi nevelés tartalmi megújulása

Az anyanyelvi nevelés régi-új céljai között a középpontban az **anyanyelvi kompetencia** és a **szociális érzékenység** fejlesztése áll. A kommunikációs kompetencia olyan összetett fogalom, amely a következő nyelvhasználati képességek, részkészségek meglétét feltételezi:

- az aktív és interaktív beszédértés,
- a szövegértő olvasás,
- a hangos olvasás,
- az írástechnika,
- a helyes beszéd,
- a helyesírás,
- a nyelvi helyesség,
- a szóbeli és írásbeli szövegalkotás,
- a viselkedési kultúra,
- a stílusérzék fejlesztése,
- a nyelvészeti kézikönyvek használata.

Kiemelt stratégiai feladat az anyanyelvi nevelés megújítói számára ezek közül a hallásértés, a szövegértő olvasás és a szövegalkotási készség fejlesztésének tudományelméleti-pedagógiai megalapozása.

A **kommunikatív kompetencia alkotóelemei** a nyelvi, a pragmatikai, a szövegalkotói, -befogadói, a szociolingvisztikai és a stratégiai kompetencia (Hedge 2000; Bárdos 2000). Nyelvi kompetencia szükséges ahhoz, hogy a nyelv rendsze-

rének megfelelő mondatokat hozunk létre. A pragmatikai kompetencia segít abban, hogy beszédünk, írásunk a kommunikációs körülményeknek, az alkotói szándéknak, a kommunikációs célnak megfelelően. A szövegalkotói, -befogadói kompetencia azt jelenti, hogy képesek vagyunk mondanivalónkat hosszabb megnyilatkozásokban megfogalmazni, szövegkohéziós eszközöket alkalmazni és ezeket megfelelően értelmezni. A szociolingvisztikai kompetencia alapján tudjuk a szöveget az adott társadalmi konvenciók szerint megfogalmazni és értelmezni, szövegalkotáskor a címzettek szociokulturális hátterét figyelembe venni. A stratégiai kompetencia teszi lehetővé, hogy a kommunikáció sikere érdekében a legmegfelelőbb kommunikációs formákat válasszuk, és a kommunikációs zavart okozó problémákat kikerüljük. A tanulók kommunikációjának sikerességét nagymértékben befolyásolja, hogy mennyire képesek eleget tenni a kommunikatív kompetenciát alkotó elemek követelményeinek.

A nyelvhasználat fejlesztésének tantárgy-pedagógiai alapelve, hogy a kommunikációs kompetencia fejlesztése biztos anyanyelvi tudásra, a **magyar nyelvi és kommunikációs ismeretek** alkalmazására épüljön. A kommunikációs készség fejlesztéséhez szükséges fogalom- és szabályrendszer a következő témakörök tanítását feltételezi:

- általános nyelvészeti,
- szemiotikai,
- hangtani,
- grammatikai,
- kommunikációelméleti,
- jelentéstani,
- pragmatikai,
- szövegtani,
- stilisztikai,
- retorikai,
- szociolingvisztikai,
- nyelvtörténeti,
- nyelvművelési, nyelvi tervezési alapismeretek.

Nem véletlenül szerepel az *ismeret* helyett az *alapismeret* fogalma. Az ismeretek elsajátítása nem jelentheti az elméleti tananyag túlméretezettségét, a lexikális ismeretek túlsúlyát. A tartalmi korszerűsítés követelményeinek megfelelően meg kell őriznünk a korszerű anyanyelvi ismeretekre épülő képesség- és készségfejlesztés elsődleges szerepét.

A magyar nyelvi és kommunikációs tananyagban **új fejezetek** is helyet kaptak a kor kihívásaihoz igazodó tanterveknek köszönhetően. Az 1978-as tantervhez képest megerősödött a **szövegtan** helye és szerepe az anyanyelvi képzés folyamatában. A korábbi évtizedek magyartanítási hagyományaihoz képest új tananyagnak számít: a **nyelvi tervezés**, a **szociolingvisztika** legújabb eredményeinek a tanítása, a **határon túli magyarok nyelvhasználatának** a megismerése. Különösen jelentős szemléletváltás történt a **nyelvjárások** tanításában. Az elmúlt fél évszázadban

nem volt hagyománya a **retorika** tanításának, ezért a hazai gyakorlatban nem alakult ki ennek megfelelő módszertani kultúrája (Antalné 2002). Nagy a tanácsalanság a pedagógusok körében az érvelés, a beszéd fölépítése, a retorikai eszközök tanításakor. A hiányzó iskolai hagyományokat csak részben pótolják a korszerű anyanyelvi tankönyvek.

A **grammatika** tanítására továbbra is szükség van a nyelv rendszerszemléletének a kialakításához, a grammatikai szakszókészlet mint metanyelv használatához, más tantárgyi ágazatok megalapozásához, a szövegolvasáshoz, az idegen nyelvek tanításához. Csak a hangsúlyok változnak, a grammatikatanításban határozottabban érvényesül a **funkcionalitás elve**. A nyelvi elemek tanításakor nem maradhat el közlésbeli funkciójuk megfigyelése, értelmezése, egyszerre tanulják a gyerekek a nyelvi elemek rendszerbeli sajátosságait és közlési szerepüket. Ezzel kapcsolatos törekvés a szöveg szemléletű grammatikatanítás megvalósítása is (Antalné 1995).

A **tananyagválasztás** problémája felveti azt is, hogy az iskolai nevelés mennyire kövesse a nyelvtudományi kutatásokat, milyen arányban épüljenek be a tananyagba a legújabb eredmények. Az utóbbi évtizedekben látványosan átalakult a természettudományos tárgyak tananyaga, ennél kisebb léptékű változások történtek az anyanyelvi műveltség tartalmának iskolai értelmezésében. Nemcsak a jelen, hanem a jövő feladata is a **nyelvészeti kutatások legújabb eredményeinek** iskolai alkalmazásához a megfelelő pedagógiai elméleti alapok, didaktikai módszerek, eljárások kidolgozása. Hiába kínálnak korszerű tananyagstruktúrát a különféle tantervek és az új magyar nyelvi tankönyvek, ha a pedagógusok pedagógiailag felkészületlenek ezen új témakörök tanítására. A tanárképzés jövőbeni megújulása, valamint az akkreditált tanártovábbképzések nyújthatnak segítséget ahhoz, hogy a pedagógusok képesek legyenek a környezeti változásokhoz igazodva korszerűen nevelni, tanítani.

Ugyanakkor a tananyagválasztás nem lehet csupán az oktatáspolitikai szakemberek vagy a hozzájuk közel álló szűk szakmai csoportok feladata. Hiteles szakmai diskurzusra van szükség a tantervírók, a szaktudományok jeles képviselői, a pedagógia szakemberei és a gyakorló pedagógusok között (Zsolnai 2001).

A magyar nyelvi és kommunikációs tananyag megújításával kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- a készségfejlesztés elsődleges voltának hangsúlyosabb érvényesítése az iskolai gyakorlatban;
- a készségfejlesztés minden területéhez korszerű eljárások, gyakorlattípusok kidolgozása és népszerűsítése;
- a készségfejlesztést megalapozó anyanyelvi ismeretek folyamatos korszerűsítése;
- a készségfejlesztés és az ismeretbővítés összekapcsolásához szükséges módszertani kultúra gazdagítása;
- a magyar nyelvi és kommunikációs tananyag fölépítésében a funkcionalitás elvének határozottabb érvényesítése;
- a magyar nyelvészeti kutatások legújabb eredményeinek népszerűsítése a gyakorló pedagógusok körében;

- a magyar nyelvészeti kutatások eredményeinek beépítése az iskolai tananyagba, az ehhez szükséges pedagógiai eljárások kidolgozása és népszerűsítése;
- a szakmai diskurzus kiterjesztése a gyakorló pedagógusok, az oktatáspolitikai szakemberek és a tudományos kutatók körében.

IV. A szövegértő olvasásról

Az utóbbi két évtizedben a németországi iskolákban megváltozott a szövegekkel való foglalkozás módszertana (Einsiedler 2001). Míg korábban az olvasási folyamatra építették a szövegekkel való munkát, addig ma a **korai irodalmi szocializáció** szükségességét hangsúlyozzák. Már a hatéves gyermeknek is vannak tapasztalatai szövegekről, hiszen felismer plakátokat, reklámszövegeket, képeskönyvben nézeget ábrákat. Az iskola feladata, hogy ezekre az előtapasztalatokra építve a szövegekkel való munkát a kezdetektől bevonja az iskolai nevelés folyamatába. Ezáltal lesznek képesek a gyerekek iskolán kívüli szövegeket értően olvasni.

A szövegértő olvasás sikerességét nem szabad csupán az olvasástechnika problémájára leszűkíteni, meghatározzák **egyéb tényezők** is: a világról való háttérismereteink, a szöveg nehézségei, a szöveg olvashatósága, valamint a **szövegértés mikrokészségei**. Ez utóbbiak közé tartoznak a háttértudás mozgósításának a képessége, a szövegegész és a szövegegységek közötti összefüggés megértésének a készsége, a beszédaktusok feltárásának a készsége, az ismeretlen jelentésű szavak iránti tolerancia, a rövid távú memória, a jóslás képessége, a kitalálás mint problémamegoldó képesség, az empátia, a kohéziós eszköztár és a diskurzus folyamatát jelző kifejezések ismerete (Bárdos 2000).

A szövegalkotói szándék feltárásával összefügg, hogy mennyire vagyunk képesek a narratív szerkezetben tájékozódni. Például meg tudják-e különböztetni a gyerekek a főhőst és az elbeszélőt. Elkülönbítik-e a szerzői álláspontot magától az elbeszélés szövegétől. Elkülönbítik-e a szereplők megnyilvánulásait. Elkülönbítik-e a szerző kijelentéseit és az ahhoz tartozó indoklásokat. A retorikai szerkezet felismerése pedig sokban segíti a szövegben megfogalmazott állítások és érvek értelmezését (A. Jászó 2002).

Az **olvasástípusokat** többféle szempont szerint különböztetjük meg. Így beszélhetünk **szó szerinti, értelmező, kritikai és kreatív olvasásról**. Az anyanyelvi nevelés folyamatában mindegyik fajta olvasási mód fejlesztésére szükség van. A kritikai olvasás fejlesztésének korszerű módszereit kínálja a pedagógusoknak az RWCT (= Reading and Writing for Critical Thinking) programja, melynek technikái, gyakorlattípusai a kritikai gondolkodás fejlesztését, az aktív, interaktív és reflektív tanulást is szolgálják (Bárdossy 2002).

A szövegértés eredményes fejlesztésében hasznos ismerni az olvasástípusok más megközelítéseit is. Az **extenzív** (a régebbi metodikákban szintetikus olvasásnak nevezett) **olvasással** különösebb szándék nélkül, csak az élmény kedvéért faggatjuk a sorokat. Ez olyan néma olvasás, amely csak bizonyos olvasási sebesség elérése felett következik be. Ez a természetes olvasási mód. Az **intenzív** (ko-

rábban analitikusnak nevezett) **olvasás** többnyire nem természetes helyzetekben, például az osztályteremben valósul meg. Célja a szöveg lehető legaprólékosabb részleteinek a feltárása és aprólékos magyarázata. Egy másik olvasástípust képvisel az **információkereső olvasás**. Ennek során egy gazdagabb kontextusban egyetlen dologra keressük a választ. Ez a fajta olvasás másfajta készségeket igényel, mint a többi olvasástípus. A **globális olvasás** során a lényegi pontok kiválasztása történik. Egy hosszabb szövegben is el tudjuk különíteni a lényegest a lényegtelenről, azonosítani tudjuk a tételmondatot, a kulcsszót (Bárdos 2000). Legtöbbször globális olvasással futjuk át az újságokat és a reklámanyagokat. Az anyanyelvi nevelés folyamatában mindegyik fajta olvasást szükséges fejleszteni és ehhez megfelelő szövegeket választani.

A megértés folyamatához szükséges készség, hogy azonosítani tudjuk a szöveget mint szövegtípust, ez is segít a szöveg jelentésének megértésében. A **szövegtípus mintája**, sajátos szerkezete, nyelvezete és stílusa az olvasónak jelentést sugall. A szövegértést befolyásoló szövegtani tényezők közül kiemelten érdemes fejleszteni a szövegbeni utalások értelmezését (A. Jászó 2002).

Az anyanyelvi nevelés fejlesztésének stratégiai feladatai közé tartozik az olvasókönyvek és a magyar nyelvi tankönyvek **szövegtípus-választékának bővítése**. Talán a szövegértési felmérések által feltárt negatív helyzetkép (Horváth 1998; Báthory 2002; Mihály 2002a) azzal is magyarázható, hogy a pedagógusok, a tankönyvszerzők nem fordítanak kellő figyelmet a szövegek megválogatására. Keveset olvasnak a gyerekek az iskolában használati utasításokat, ritkán töltenek ki kérdőíveket, nyomtatványokat, intézményi keretek között a szövegtípusok szűk körével találkoznak. Fontos lenne az iskolában a való életnek megfelelő arányban olvastatni folyamatos és nem folyamatos szövegeket, a magánélettel, a közösségi élettel, a munkával, a tanulóssal kapcsolatos szövegtípusokat. Ez nemcsak az anyanyelvi órák feladata, hanem más tantárgyaké is. Sajátos szövegtípusnak kell tekinteni a tankönyvi szöveget, a pedagógus felelőssége, hogy a diákok megtanuljanak a tankönyvből tanulni, a szöveg tipográfiáját és a szöveget kísérő ábrákat helyesen értelmezni.

A **nem olvasás**, azaz az élményszerű extenzív olvasás hiánya adódhat a rossz olvasástechnikából, a nem elégséges motiváltságból, a nem megfelelő szövegértési készségből is. Az élményszerű olvasás kialakulásához egyéb tényezők is szükségesek, például könyvek, nyugalom, egy csendes sarok. Ezért a szövegértés fejlettségét, az olvasási szokásokat befolyásoló tényezők: a szociális helyzet, a lakáskörülmények, a könyvállomány nagysága is. A számítógép használata is rontja a szenvedélyolvasáshoz való viszonyulásunkat, hiszen a számítógép leszoktat az összefüggő szöveg nyugodt, élményszerű olvasásáról, a képernyőn megjelenő szövegek másfajta olvasási módot kívánnak, mint a papíralapú dokumentumok. Attól függően, hogy milyen számítógépes rendszert használunk, egy, két vagy akár több dokumentumot is megtekinthetünk egyszerre; ám minden egyes dokumentumnak az adott pillanatban csak egy kis szelete látható. Az elérhető szövegeknek vagy akár csak egyetlen hosszabb dokumentumnak az átfogó áttekintése nem lehetséges. Az elektronikus szövegben viszont technikailag is könnyebb a keresés; amiképpen a világháló egészét tekintve is összehasonlíthatatlanul könnyebb és hatékonyabb

a keresés-böngészés, mint bármilyen hagyományos könyvtárban. Ezért az eszményi tanulási környezet együtt tartalmazza a virtuális és a materiális dokumentumokat (Nyíri 2002).

A szöveg jelentésének megfejtéséhez hozzátartozik a **kontextus elemzése**, a címzettek felismerése, a kommunikációs cél mérlegelése is. A kódváltás problémája nem jelenik meg megfelelő hangsúllyal sem a szövegalkotási, sem a szövegértési gyakorlatokban. Nem tudatosul kellően a gyerekekben, hogy más helyzet, más címzett más kódot kíván, ezért gyakran ezt a szövegsajátosságot nem is veszik észre szövegolvasáskor, pedig háttértudásunk nemcsak a szövegtípusokról tartalmaz sémákat, hanem a regiszterekről, a nyelvjárási, a csoportnyelvi szövegekről is.

A kutatók leírják a graféma-fonéma megfeleltetéssel induló, alulról felfelé építkező olvasási technikát, és ismerünk a jelentés felől indító, felülről lefelé építkező szövegolvasási modellt is. Vannak kutatók, akik ezt a kétféle olvasási módot nem választják el egymástól (Bárdos 2000; Hedge 2001). A szövegértés tudatos fejlesztéséhez a pedagógusoknak ismerniük szükséges ezeket a **szövegolvasást szimbolizáló modelleket**.

A szövegértő olvasás fejlesztésével kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- a olvasástípusok pedagógiai-pszichológiai alapjainak megismertetése a pedagógusokkal;
- a szövegértés fejlesztését szolgáló korszerű technikák, eljárások, gyakorlati típusok népszerűsítése;
- a szöveg nem nyelvi jeleinek és a kommunikációs körülményeknek hangsúlyosabb értelmezése;
- a szövegértés fejlesztésének kiterjesztése minden tantárgy feladatává;
- a feldolgozásra kerülő szövegek, szövegtípusok választékának bővítése.

V. A fogalmazás tanításáról

Szóban és írásban egyaránt tanítunk fogalmazni az anyanyelvi nevelés minden szakaszában az iskolába lépéstől az érettségi vizsgáig. Az általános iskola felsőbb évfolyamain és a középiskolában a szövegalkotási készség fejlesztése nem külön fogalmazásórákon, hanem az anyanyelvi órákba beépítve történik. Az is újdonságot jelent az utóbbi évek tantervi szabályozásában, hogy a NAT egyértelműen az anyanyelvi nevelés részének tekinti a fogalmazástanítást. A **szóbeli és az írásbeli fogalmazástanítás**nak minden életszakaszban igen összetettek a feladatai. Ezek jelentik:

- a kommunikációval, a szöveggel és a stílussal kapcsolatos elméleti ismeretek megtanítását;
- szóbeli kommunikációs gyakorlatokat;
- általános szövegszerkesztési ismereteket;
- általános szövegszerkesztési gyakorlatokat;

- a szövegtípusok műfaji sajátosságainak a megtanítását;
- a szövegtípusok szerkesztésének gyakorlatát;
- a kreatív, szabad fogalmazást.

(Antalné 2000)

Míg az alsó tagozatban a szövegalkotási készség fejlesztése többé-kevésbé szervezeten történik, az általános iskola felsőbb évfolyamain, valamint a középiskolában a tapasztalataim szerint a tantervek iránymutatása ellenére igen **nagy nehézségekkel folyik a fogalmazástanítás**. Látványosabbak az eredmények a hagyományosnak számító fogalmazási műfajokban: az elbeszélés, a leírás és a jellemzés tanításában. Nagyok a lemaradásaink az érvelő szövegtípusok, valamint a magánélettel, a pályaválasztással kapcsolatos szövegek tanításában. Bár az utóbbi években az új tantervekre épülő anyanyelvi tankönyveknek köszönhetően javult a helyzet, mégis sok a tennivalónk. Még a tantervekben sem jelennek meg kellő súllyal a szóbeli szövegek, valamint a magánélettel kapcsolatos gyakorlati szövegtípusok, a modern technikai eszközök által létrehozható szövegek.

Tanulási környezetünkhöz már hozzátartoznak a számítógép képernyőjén fogalmazott dokumentumok is. A **képernyőn fogalmazott szöveg** általában kevésbé összefüggő, kevésbé logikus szerkezetű, mint a papírra írt dokumentum. A logikus építkezés ugyanis azt feltételezi, hogy saját szövegünket más szövegekhez hasonlítjuk, továbbá a szöveg egy részletét összevetjük ugyanannak a szövegnek egy másik részletével is. A képernyőn ilyen összehasonlítások csak korlátozottan végezhetők el. Így az ellentmondások nehezen fölfedezhetők; a szöveg egysége nehezen tartható fenn. Az elektronikus szöveg viszont könnyebben javítható-szerkeszthető-formázható; és az elektronikus dokumentumokat – a papíralapúakhoz képest könnyebben és olcsóbban – lehet gazdag képanyaggal kiegészíteni (Nyíri 2002).

Az elmúlt évtizedekben hiányzott a tananyagból mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban **a retorika oktatása**, így nincsenek felkészülve a pedagógusok a diákok vitakészségének, retorikai eszköztárának a hatékony fejlesztésére. Tehát a környezeti változások diktálta szükségességéből kiindulva fontos lenne a fogalmazástanítás tartalmi és pedagógiai kérdéseinek újragondolása.

Hazánkban általában az **eredményközpontú fogalmazástanítás** eljárásait alkalmazzák a pedagógusok. A szövegek létrehozása kevésbé motiváló témákról gyakran a kontextusból kiragadva, a kommunikációs körülmények figyelembe vétele nélkül történik. A diákok nem a valóságos céloknak megfelelően és nem autentikus közönségnek alkotják a szöveget. A tanulók mintaszövegek alapján, a szövegtípusok normáinak megfelelően nyelvtanilag helyes mondatokat fogalmaznak. A tanárok a produktumra, az eredményre figyelnek. A tanár mint döntőbíró, a nyelvi kérdések ítése vesz részt a folyamatban (Bárdos 2000; Bárdossy 2002).

Ritkábban részesülnek a diákok az anyanyelvi órán a **kreatív írás**, a szabad fogalmazás felszabadító, önbizalom-erősítő hatásában. Szemléletváltást képvisel az eredményközpontú fogalmazástanításhoz képest **az írás folyamat alapú megközelítése**. Ez a végső szöveg helyett a részletekre, a szövegalkotás folyamatára figyel. A tanulóknak lehetőségük van az írást megelőző tervezésre, az első változatok kidolgozására, a többszöri javításra, az újraírásra. A folyamatközpontú fo-

galmazástanításban összefonódik az előkészítés, az írás és a revízió folyamata. A tanár mint tanácsadó segíti a fogalmazást, és annak alapján értékeli, hogy a szöveg mennyiben felel meg az írói szándékoknak és a célközönség elvárásainak (Bárdos 2000; Bárdossy 2002).

Valójában egyik készségfejlesztési forma sem lehet egyeduralgoló, mind az eredményközpontú, mintakövető, mind a folyamatalapú fogalmazástanításnak helye és szerepe van az anyanyelvi nevelésben. S mint a készségfejlesztés minden területén, az írástanításban is szükség van a személyre szabott differenciált fejlesztésre.

A szövegalkotási készség fejlesztésével kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- a fogalmazástanítás pedagógiai-didaktikai elméleti megalapozása az általános iskolában és a középiskolában;
- a szóbeli és az írásbeli fogalmazási készség fejlesztéséhez szükséges gyakorlati eljárások kidolgozása;
- a fogalmazástanítást szolgáló korszerű technikák, eljárások, gyakorlattípusok népszerűsítése;
- a kommunikációs körülményeknek megfelelő szövegalkotás fejlesztésének kiterjesztése minden tantárgy feladatává;
- a fogalmazástanításba bevont szövegtípusok választékának bővítése.

VI. Új módszerek, új munkaformák

Azáltal, hogy a tanulást aktív és konstruktív folyamatnak tekintjük, maga a tanulás, a tanulási tartalmak, a tanórai interakciók, a tanári feladatok is új megvilágításba kerülnek. Az életközeli problémákkal való cselekvő tanulás (kutatás, felfedezés) fejleszti leginkább a tanulókat. A közösségi tanulásban olyan gazdag tevékenységlehetőséget kell biztosítani, hogy mindenki megtalálja a saját fejlődésének, tanulási stílusának leginkább megfelelő tanulási módot. Ezért a **tevékenység-központúság** elvének érvényesítése mellett szükség van a munkaformák tudatos alkalmazására is.

A **projektorientált tanulás** kevésbé ismert tanulási forma a hazai anyanyelvi nevelési gyakorlatban (Einsiedler 2001). A tanulók egy konkrét, valóságos feladatot kapnak, ezt csoportosan megtervezik, a részleteket kidolgozzák, majd végrehajtják. A hangsúly a tanulók önálló munkáján, felelősségén és a gyakorlati megvalósításon alapul, ez a munkaforma túllépi a tantárgyak határait, demokratizálja a tanulást. Az eredményeknek valóságos használati értékük van. Projektmunka lehet például, hogy a tanulók olyan iskolai feliratokat készítenek, amelyek nemcsak helyesírási, stilisztikai szempontból kifogástalanok, hanem esztétikailag is, sőt eléggé informatívak. Hasonló csoportmunkában végezhető csoportnyelvi, nyelvjárási gyűjtések, retorikai feladatok. Ez a feladattípus sürgős és szükségszerű válasz a gyermeki szocializáció súlyos változásaira. Mivel a diákok maguk szervezik a tervezést, az előkészítést, a végrehajtás folyamatát, a módszer társadalmi,

gyakorlati jelentőségű is. A tanár a projektmunkában tanácsadó, segítő és koordinátor. Ahhoz, hogy a tanulók ilyen típusú feladatot eredményesen végezzenek, **a szaktanárok megfelelő együttműködése** is szükséges, vagyis a magyar nyelvet tanító tanárok is képesek legyenek kollégáikkal közös feladatokat megoldani.

Ugyanazt a tananyagot többféle munkaformával is fel lehet dolgozni, többféle módszerrel is meg lehet tanítani. A frontális munka hátrányaként szoktuk emlegetni, hogy a diákok nem valódi alkotók benne, hanem csak résztvevői a tanulásnak. Így szociális érzékenységük, önállóságuk kevésbé fejlődik, mint például a csoportos kooperatív munkában. A differenciálást nehéz megoldani frontális munkaformával. Ezért annyira csökkentjük a frontális munka arányát, amennyire lehetséges, és csak olyan gyakran alkalmazzuk, amennyire szükséges. De a csoport- és a projektmunka sem valósítható meg frontális munka nélkül, a sikeres csoportmunka előfeltétele a jól szervezett frontális munka (Nuha 2000).

A **páros munka** mostohagyereknek számít nemcsak az anyanyelvi órán, hanem az egész magyar közoktatásban. Pedig igen egyszerű szervezési mód, nagy aktivitást vár el a tanulótól, alkalmazásával matematikailag is sokkal több gyerek dolgozik egyszerre, mint a frontális munkánál; nagyobb önállóságot enged a tanulóknak, nagyobb teret ad egyéni ötleteiknek; közben nemcsak egyéni, hanem kollektív felelősség tudatuk is fejlődik; a többféle inger, a kooperáció által jobb teljesítmény érhető el. Természetesen idő kell a megtanulásához, nagyobb lehetőséget ad a fegyelmezetlenségre, kedvezőtlen párosítás esetén visszafoghatja a közös munkát. Mindezen korlátok ellenére érdemes a páros munkát az anyanyelvi órán gyakrabban alkalmazni.

Az egyéni nyelvhasználat sajátosságainak fejlődését, az egészséges anyanyelv szemlélet kialakulását támogatja, ha az anyanyelvi gyakorlatok lehetőséget adnak a diákoknak **differenciált egyéni munkára** is. Ezáltal nyelvi kreativitásuk még jobban fejlődik, a képességeikhez igazodó fejlesztő gyakorlattal önbizalmuk erősödik. A személyre szabott, differenciált munka jobban képes figyelembe venni a nyelvhasználatot befolyásoló szociokulturális körülményeket.

A megfelelő tanári segítséggel történő **heurisztikus** elvekre épülő **tanulás** is speciális képességeket igényel: a problémák felismerését és megfogalmazását, a hipotézis állításának képességét, az eredmények absztrahálásának készségét.

A hagyományos eljárásokhoz képest a tanulás- és tanulóközpontú tanítási módszerek nagyobb felelősséget adnak a diákoknak, jobban bevonják őket a tanulási-tanítási folyamatba. A szociolingvisztikai attitűd kialakulását segítő **kooperatív tanulási módszerek** alkalmazásával olyan nevelési helyzetet teremtünk a diákok számára, amelyben a párok vagy a csoportok együttműködve közös problémát oldanak meg, közös dolgot kutatnak, vagy közösen hoznak létre valamit úgy, hogy ennek elkészítéséhez a csoport minden tagjának hozzá kell járulnia (Bárdos 2000). Ez a kooperatív tanulási mód az egyén csoportbeli felelősségének hangsúlyozásával növeli az autonóm tanulás képességét is. A kooperatív munka mindig interakcióval jár együtt: információátadással, csoportos döntéshozattal tanulnak a diákok, a tanár körbejár és figyel, ritkán avatkozik közbe. Előnyei, hogy a diákok aktívan dolgoznak, több a lehetőségük kommunikációra, egyéni ötleteiket is meg-

valósíthatják; nemcsak a saját, hanem közös felelősségükre dolgoznak. Kritikai készségük és önértékelésük egyaránt fejlődik; kooperatív tanulás közben alkotó, kreatív gondolkodási folyamatok indulnak el; a tanulókat szociálisan érzékenyebbé teszi, hiszen a kortárs csoporttársaik ötleteiből is tanulnak. A csoport tagjai egyénileg is úgy érhetnek el jó eredményeket, ha az egész csoport sikeres, ezért egymásért felelősséget vállalnak, s a csoportfelelősség növekedésével az egyéni felelősségük is nő. Hosszabb távon a kooperatív munka nagyobb motivációhoz vezet (Kagan 2001; Bárdossy 2002). Nincs olyan magyar nyelvi témakör, amely kooperatív munkában ne lenne feldolgozható.

A kooperatív munkaformát megvalósító gyakorlatokban **háttérbe szorul a tanár hagyományos funkciója**, ugyanakkor felerősödik a csoport, a tanulóársak szerepe. Ez a fajta tanítási mód nemcsak motiváló, hanem bizalomépítő is, segíti a társak nyelvhasználatbeli különbözőségeinek az elfogadását, megértését, megbecsülését. A kooperatív munkában való eredményes részvételhez a tanulóknak jobban kell ismerniük önmagukat és társaikat. Magyarországon a tapasztalataim szerint igen ritkán alkalmazzák a csoportos munkának ezt a formáját, pedig ez a tanulószervezési mód fontos eleme lehetne a demokratikus elvekre épülő anyanyelvi képzésnek.

Ugyanakkor – mint bármilyen tanítási-tanulási módszert és munkaformát – a kooperatív együttműködésre épülő tanulószervezést sem szabad egyeduralgónak tekinteni az anyanyelvi nevelésben.

Az új pedagógiai módszerekkel és munkaformákkal kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- az anyanyelvi nevelésben alkalmazható új módszerek és munkaformák megismertetése a pedagógusokkal;
- a kooperatív csoportmunka, a páros munka, a differenciált egyéni munka és a projektmunka alkalmazási lehetőségeinek a kidolgozása;
- az új módszerek és munkaformák elterjedése után a tapasztalatok összegzése és a tanulságok megfogalmazása;
- folyamatos kapcsolattartás a pedagógiai-didaktikai szakemberekkel további új tanulási-tanítási módszerek és munkaformák megismerése végett.

VII. Az új taneszközök

A tanulás eredményességét meghatározza, hogy milyen **tanulási környezetet** teremtünk a tanulók számára. A magyartanárok valószínűleg felismerik annak szükségességét, hogy az anyanyelvi nevelésben is alkalmazzuk azokat az új taneszközöket is, melyek didaktikailag hasznosak.

Néhány évtized, talán néhány év múlva a diákok a **tömegkommunikációs eszközök** virtuális világában elektronikus tankönyvekből tanulnak, feladataikat a számítógépen oldják meg. A kommunikációs készség fejlesztésének új eszközei lesznek a számítógép segítségével összekapcsolt telefonok és televíziók. Az újfajta

mediális eszközök az iskolában folyó képzés minőségét másképpen is javíthatják: mint szemléltető eszközök a tanítás-tanuláshoz a korszerű háttéranyagot szolgáltathatják. Számos olyan területe van az anyanyelvi nevelésnek, amely már most sem nélkülözheti a modern technikai eszközök használatát. Ilyen például a nyelvjárások megismerése, a szöveg nem nyelvi jeleinek elemzése vagy éppen maga a tömegkommunikáció témaköre. A szövegértés és a szövegalkotás fejlesztésének is ki kell terjednie a virtuális szövegek befogadására, illetve megfogalmazására. Az új technológiák alkalmazásával, a programozott tanulással szembeni védekező álláspont részben érthető és azzal magyarázható, hogy még mi magunk sem ismerjük igazán az eszközök kínálta lehetőségeket.

Az új taneszközök alkalmazásával kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- felkészíteni a pedagógusokat az új taneszközök anyanyelvi nevelésben való alkalmazására;
- a számítógép anyanyelvi nevelésben való használatához konkrét tanulási-tanítási programok kidolgozása;
- az új taneszközök alkalmazása esetén a tapasztalatok összegzése és a tanulságok megfogalmazása.

VIII. A tanári szerep átalakulása

A páros és a csoportos kooperatív munkaformák alkalmazásával a **tanári beszéd** minimálisra csökken, nagyobb teret kap a diákok egymás közötti kommunikációja, gyakorolják az egymásra figyelmet és a szóbeli véleménynyilvánítást. A kognitív pszichológia, a konstruktivista pedagógia elveinek megfelelően gyökeresen megváltozik a pedagógus szerepe. Nem a tanár, a tanító az ismeretek egyedüli forrása, nem a pedagógus a kulcsfigura (Nahalka 2002). A rugalmas pedagógusi irányítás nagyobb teret biztosít a tanulói ötletek kivitelezésére, a tanulói kezdeményezésre. A tanulók nemcsak a tanárral folytatnak valódi dialógusokat, hanem egymással is (Retter 2000).

Ezért továbbgondolandó a **kérdézési technikák** alkalmazása. Az anyanyelvi órák túlságosan tanárikérdés-centrikusak, szemléletváltásra van szükség a tekintetben is, hogy elfogadjuk: nem a tanár kérdése a fontosabb, hanem azok a tanulási-tanítási technikák, amelyekben a gyerekek fogalmazzak meg kérdéseket (Balatoni 1999). Ösztönözni kell a tanulókat a problémamegoldásra serkentő, nyitott kérdések megfogalmazására. Ugyanakkor kellő időt kell biztosítani ahhoz, hogy a kérdésekre válaszoljanak. Az ilyenfajta tanári szemlélet a tanulók természetes kíváncsiságára épít, és azt a lehetőséget aknázza ki, hogy a tanulók a tanár beavatkozása nélkül is tudjanak beszélgetni, vitatkozni a szövegről, a témáról (Bárdossy 2002).

A reflektív tanár nem ellenőr, nem edző, nem sétáló enciklopédia, hanem partner és tanácsadó (Bárdos 2000). Elkötelezett az iránt, hogy gyermekei nyelvhasználatát, anyanyelvi tudását minél hatékonyabban fejlessze.

A tanári szerep átalakulásával kapcsolatos stratégiai feladatok a következők:

- a tanári szerep felfogásával kapcsolatos szemléletváltást segítő pedagógiai-pszichológiai megalapozás;
- a különféle tanári szerepeket bemutató oktatási segédanyagok készítése;
- a szemléletváltást ösztönző, az anyanyelvi nevelést szolgáló oktatási-nevelési feladatok kidolgozása.

IX. Záró gondolatok

A pedagógusi autonómia nem jelentheti azt, hogy a komplexitás rosszul értelmezett fogalmába kapaszkodva elhanyagoljuk az anyanyelvi képzést. Nagy a magyartanár felelőssége, az ő személyiségén, tudásán, hivatásszereteten múlik az anyanyelvi nevelés jövője. Hiába készülnek jobbnál jobb tantervek, születnek korszerű anyanyelvi programok, szebbnél szebb tankönyvek, nem nélkülözhetők a hivatásukat magas szinten művelő, kiváló pedagógusok. Nem a tudomány mondja meg, hogy melyik a helyes pedagógiai elmélet. Mi magunk építjük fel az új tanítási-tanulási modelleket; a gyakorlat, a környezetből és a gyermekekből eredő szükségszerűségek döntenek. A cél és a megfelelés dönt. Az anyanyelvi nevelés tartalmi és módszerbeli megújításához, az anyanyelvi nevelés jövőjét szolgáló helyes stratégiák kiválasztásához személyes elkötelezettség szükséges. Nem halaszthatjuk el az anyanyelvi nevelés tartalmi és pedagógiai modernizációját, de a változásnak elsőként a fejekben kell végbemennie. Fontos, hogy ne fogadjunk el látszatzmegoldásokat. A döntés felelőssége a miénk.

Új utakon szeretnék járni a jövőben abban az értelemben is, hogy növekszik a magyar nyelv és az anyanyelvi nevelés társadalmi értéke s a mindezért fáradhatatlanul munkálkodó magyartanárok társadalmi megbecsülése.

SZAKIRODALOM

- Antalné Szabó Ágnes 1995. A szöveg szemléletű grammatikatanításról. *Magyar Nyelvőr* 119: 34–44.
- Antalné Szabó Ágnes 1999. Új utak az anyanyelvi nevelésben. Melyiket válasszam? In: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Budapest. 679–88.
- Antalné Szabó Ágnes 2000. A fogalmazástanítás alapjai. In: *Vox humana*. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 35–41.
- Antalné Szabó Ágnes 2002. A szó hatalma. In: Keszler Borbála–Kiss Róbert Richárd szerk.: *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék*. Budapest. ELTE. 65–75.
- Antalné Szabó Ágnes 2003. A szociolingvisztika mint szemlélet, mint tudás, mint pedagógia az iskolában. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE. 293–7.
- Balatonai Teréz 1999. A megszólalás esélyei az iskolában. In: V. Raisz Rózsa–H. Varga Gyula (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212: 395–401.
- Bárdos Jenő 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elmélete és gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Bárdossy Ildikó–Dudás Margit–Pethőné Nagy Csilla–Priskinné Rizner Erika 2002. *A kritikai gondolkodás fejlesztése. Az interaktív és reflektív tanulás lehetőségei. Pécsi Tudományegyetem, Pécs–Budapest.*
- Báthory Zoltán 2002. Változó értékek, változó feladatok. A PISA 2000 vizsgálat néhány oktatáspolitikai konzekvenciája. *Új Pedagógiai Szemle* 10. (www.oki.hu/upsz.asp)
- Brokerhoff, Karl Heinz 1976. *Kreativität im Deutschunterricht.* Aloys Henn Verlag, Kastellaun.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Csapó Benő 1992. *Kognitív pedagógia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csapó Benő szerk. 2002. *Az iskolai tudás.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Einsiedler, Wolfgang–Götz, Margarete–Hacker, Hartmut–Kahlert, Joachim–W. Keck, Rudolf–Sandfuchs, Uwe 2001. *Handbuch Grundschulpädagogik und Grundschuldidaktik.* Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Európai kihívások a magyar oktatásban. 2003. Beszélgetés Sió Lászlóval, az Oktatási Minisztérium politikai államtitkárával. *Új Pedagógiai Szemle* 3. (www.oki.hu/upsz.asp)
- Harmer, Jeremy 1998. *How to Teach English.* Longman.
- Hedge, Tricia 2000. *Teaching and Learning is the Language Classroom.* Oxford University Press.
- Horváth Zsuzsanna 1998. Az érvelés mint érettségi feladat a szövegértésben és a fogalmazásban. In: *Mérés – értékelés – vizsga 4. Középiskolai tantárgyi feladatbankok III. Anyanyelvi tudástérkép.* Országos Közoktatási Intézet. 111–217.
- A. Jászó Anna 2002. A szövegértő olvasásról. *Magyartanítás* 4. 4–14.
- Kagan, Spencer 2001. *Kooperatív tanulás.* Önkonet Kft., Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2000. Magyar nyelvjárástani kalauz. Antalné Szabó Ágnes (szerk.): *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek* 3. ELTE, Budapest.
- Mihály Ildikó 2002a. PISA 2000 – a hivatalos OECD-jelentés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle* 7. (www.oki.hu/upsz.asp)
- Mihály Ildikó szerk. 2002b. Az új évezred Európájának oktatási és képzési rendszere és az élet-hosszig tartó tanulás. *Új Pedagógiai Szemle* 7. (www.oki.hu/upsz.asp)
- Nahalka István 2002. *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nuha, Hans-Eberhard 2000. Die Socialformen des Unterricht. *Pädagogik*. 2. 10–3.
- Nyíri Kristóf 2002. *Tanulás a virtuális-térben.* Élet és Tudomány LVII. 48: 1511–3.
- Orth, Peter 2000. Gesprächsformen im Unterricht. *Pädagogik*. 2. 14–7.
- Peters, H. Wiliam 1987. *Effective English Teaching.* National Council of Teachers of English. Urbana, Illinois.
- Retter, Hein 2000. *Studienbuch Pädagogische Kommunikation.* Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Szende Aladár 1996. Az „érzelmek iskolájában”. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Történeti szociolingvisztika az iskolában. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 207: 93–8.
- Zsolnai József 2001. *Paradigmák és paradigmaváltások a magyarországi anyanyelv- és irodalom-pedagógiai kutatások körében.* Pápa.

SUMMARY

*Antalné Szabó, Ágnes***New strategies in mother-tongue education**

The aim of this paper is to present a survey of new strategies that are required for the reformation of mother-tongue education both in content and in methodology. The paper lists some strategic tasks related to the variables of the immediate (or larger) environment determining mother-tongue education. The objectives of mother-tongue education are formulated on an entirely new basis. The paper discusses, in particular, pedagogical requirements concerning the development of reading comprehension and a process-based teaching of essay writing skills, as well as up-to-date teaching methods and activity types to be introduced in mother-tongue education. Finally, a necessary redefinition of the teacher's role is discussed on the basis of constructivist pedagogy and cognitive psychology.

Néhány megjegyzés az információ fogalmáról és terjedelméről

Mi az **információ**, milyenek a fajtái, és miben rejlik az információs folyamatok lényege? – Íme a kérdések, amelyek már régóta foglalkoztatják a különböző szaktudományok képviselőit. Az információ általánosan elfogadott definíciójának a hiánya nemcsak a tudományos kommunikációt nehezíti meg, hanem széles körben a manipuláció eszközévé is válhat. Az ember felismerte az információ hatalmát, amelyet különféle célok elérésének az érdekében használhat fel, és nem okvetlenül az adott társadalom, sőt, az egész emberiség javára. A szak- és a tudományos-népszerűsítő irodalomban ez a fogalom különböző terminológiai köntösben jelenik meg, és bizonyos társadalmi, illetve ideológiai kontextusokban nemritkán visszaélnak vele, vagy megalapozatlan módon használják. Az **információ** terminus olyan szó, amelyet különféle grammatikai alakban nemcsak a tudományban, hanem a köznyelvben is általánosan használnak. Erről tanúskodnak az olyan kifejezések, mint például: *az információelmélet; információátadás; információtovábbítás; információadó (-vevő); információtárolás; az információ hiánya (felhasználása); információs többlet (felesleg); információs iroda; az információ bankjai; információs társadalom; az információ rögzítése a számíterek memóriájában; információ az interneten; vki információt gyűjt; vki információhoz jutott; azt az információt kaptam, hogy...; információs szolgálat; dezinformáció; információs csatorna; azt az információt közölték velem, hogy a barátom meghalt; ez a könyv sok információt tartalmaz; az információhoz telefonál; az információban azt mondták neki, hogy a vonat késik; metainformáció* stb. Az információhoz különböző tulajdonságokat rendelnek hozzá, például *biztos, tudományos, titkos, (nem)verbális, új, régi, elavult, hamis, lexikális, strukturális, szemantikai, pragmatikai, grammatikai, potenciális, aktuális, bizalmas, hivatalos, részletes, teljes, pontos, alap, kiegészítő, genetikai, turisztikai, banki, műszaki, társadalmi, gépi, élettelen, szabad, kötött, szociális* stb. Az **információ** szó szabad használata nem jelenti azonban azt, hogy tisztában vagyunk ennek a fogalomnak a többértelműségével, valamint az általa jelölt események és a tények sokaságával.

Mint ismeretes, R. V. L. Hartley, C. E. Shannon, W. Weaver, N. Wiener, P. M. Woodward és mások munkájának köszönhetően új szaktudomány jött létre, amelynek a neve **információelmélet**. Ez az elmélet a statisztikai valószínűség elvein alapul, és a kibernetika egyik ágának számít. Kutatási tárgya a szignálok viselkedésének az elemzése a megfelelő információs rendszerekben. Ez az elemzés az információ mennyiségi oldalát érinti, amelyet a szignál továbbít, illetve átad más rendszereknek.

A statisztikai információelmélet széles körű alkalmazást nyert több szaktudományban, többek között a nyelvtudományban is. A természetes nyelv olyan statisztikai és információs paramétereinek a meghatározása, mint az entrópia, a redundancia, az információ eloszlása a szó határain belül, a kontextuális összefüggés stb., új fényt vetett a nyelvnek mint az emberi kommunikáció statisztikai eszközének a funkcionálására. Ennek az elméletnek köszönhetően az információ fogalma belekerült több szaktudomány szótárába, amelyen eredetileg a bitekben kifejezett információmennyiséget értették. Az információ szemantikai (minőségi) aspektusát figyelmen kívül hagyták, mivel a jelentést tisztán szubjektív tényezőnek tekintették. Kizárólag csak azoknak a kiválasztásoknak a száma a lényeges, amely ahhoz szükséges, hogy egyértelműen elkülönítsük az adott eseményt azoktól, amelyek az információforrásnál egyforma valószínűséggel rendelkeznek. Például: az egy és a hat bit értékű két közlés közötti különbség abban rejlik, hogy a második esetben a kivá-

lasztás bizonytalansága, azaz az entrópia nagyobb volt az elsónél. Az entrópia az adott rendszer rendezetlenségének az állapotát tükrözi az információvevő szempontjából. Felvetődik a kérdés, hogy az információ mennyiségi meghatározása kimeríti-e ennek a fogalomnak terjedelmét? A válasz természetesen csak negatív lehet, mivel az információfogalom nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi aspektust is tartalmazza (Mazur 1970). A mennyiség és a minőség azonban a **különféléesség** fogalmával kapcsolatos (Ashby 1959). Ezt azt jelenti, hogy információról csak akkor beszélhetünk, ha megkülönböztetési, illetve kiválasztási folyamatról van szó. Tehát a megkülönböztetés és a kiválasztás az információnak legfontosabb tulajdonságai. Egyetérthetünk B. V. Birjukovval, hogy „a jelentés problémája (legalábbis részben) az objektumok megkülönböztetésének és azok azonosításának a problematikájával függ össze” (Birjukov 1969: 73), és ahogy A. A. Vetrov mondja: „ahhoz, hogy egy bizonyos szituációt jelölni tudjunk, legelőször is ki kell tudnunk azt választani, és meg kell tudnunk azt különböztetni más szituációktól” (Vetrov 1968: 241). A. D. Úrszul azt jegyzi meg, hogy „az embernek a tárgyak tükröződésére vonatkozó gondolati képessége gyakorlati tevékenység eredményeképpen jött létre. A szituációk (objektumok) megkülönböztetésének és kiválasztásának a képessége alapul szolgált a megnevezésükhöz, amely a megkülönböztetésre, a tükröződésre és a kódolásra vonatkozó emberi képességnek a történelmi szintézisét jelenti” (Úrszul 1971: 105).

A szakirodalomban több koncepció is létezik az úgynevezett **szemantikai információval** kapcsolatosan, ami arra utal, hogy az információ összetett fogalom és különböző aspektusban vizsgálható (Starosta 1973: 95–107; Poluskin 1967; Griskin 1973). A szemantikai információ koncepciói közül azok a legmeggyőzőbbek, amelyek a különféléesség fogalmán (a különféléesség változásán) alapulnak (lásd: Tiuhtin 1972: 220–3). Ilyen koncepciót többek között MacKay, Srejder és mások is kialakítottak. MacKay szerint az általános információelméletnek az ember ismereteiben bekövetkezett változások mérésének a kérdéseivel kell foglalkoznia (MacKay 1952). Véleménye szerint az információelmélet tárgya a képzetek kialakulásának a vizsgálata, továbbá azoké a különböző módoké, amelyek segítségével a képzetek generálhatók, valamint a képzetek mennyiségi elemzése (MacKay 1952). Képzeten olyan tetszőleges absztrakt vagy valós struktúrát (kép, séma, modell) ért, amelynek tulajdonságai a szimbólumok szerepét töltik be, vagy más struktúra tulajdonságainak felelnek meg (MacKay 1952: 225). Az információ ilyen értelmezésben nem más mint az, ami lehetőséget ad a vevőnek ahhoz, hogy kialakítsa vagy megváltoztassa a képzetét. MacKay csak olyan esetben tekinti valódinak a szerzett információt, ha az a képzet (kép) és az eredeti közötti megfelelés fokának növekedését idézi elő. Ellenkező esetben hamis információról beszélhetünk. Három részre osztja az információelméletet: (1) egy adott kísérletben bizonyos fizikai jelenségekkel kapcsolatos képzet kialakulásának a vizsgálata; (2) egy adott kísérletben bizonyos nem fizikai, hanem gondolati vagy eszmei dologról szóló képzet létrejöttének a vizsgálata; (3) a vevő képzeletbeli terében az adó tárolójában már meglévő képzetről szóló képzet kialakulásának az elemzése. Az említett szerző gondolatmenetében abból a különbségből indul ki, amely a fizikai megfigyelés és a mérés folyamata (ennek eredményeként **tudományos információt** nyerünk), valamint a kommunikációs folyamat között tapasztalható. A kommunikációs folyamat, valamint a tudományos megfigyelés folyamata a vevő információs terében, azaz információtárolójában képzetek kialakulásához vezet. MacKay számára az emberi **kommunikáció** nem más, mint olyan tevékenység, amely során **reprodukáljuk (lemásoljuk)** azokat a **képzeteket (képeket), fogalmakat**, amelyekkel az információadó már rendelkezik. A fizikai megfigyelés (kísérlet) olyan új képzetet (fogalmat) hoz létre, amely eddig ismeretlen, kiegészítő ismeretet tartalmaz. Ezzel kapcsolatban MacKay két fő információtípust különböztet meg: (1) a **strukturális** és (2) a **metrikus információt**. A strukturális információ fogalmát a kísérlet, a megfigyelés eredményének a megjelölésére alkalmazza, amelyet az adott objektum disztingtív jegyeit leíró, logikailag egymástól független mondatok halmaza képvisel. A strukturális információ egysége az úgynevezett **logon**, amely egy független mondat képzését biztosítja. Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben a már tárolt információhoz egy

új, disztinktív rész hozzácsatolásáról van szó. A metrikus információ fogalma ebben a koncepcióban a strukturális információ logikailag megkülönböztető elemeinek igazolására szolgál. Azon elemi, fizikai események mennyisége, amelyek az ilyen vagy olyan megfigyelés eredményét igazolják, a metrikus információmennyiséget képezik. Ennek az információnak az egysége az úgynevezett **metron**, amely az egy elemi eseménnyel kapcsolatos információmennyiséget jelenti. A kommunikációs folyamatot MacKay kapcsolatba hozza a **szelektív információ** fogalmával, más szóval azzal, ami az adó belső információs tárolójából a képzetek kiválasztását határozza meg. Ily módon a szelektív információ mennyisége nem más, mint a képzet (kép) statisztikai „diszperziójának” a mértéke, és nincs közvetlen logikai kapcsolata sem az információ formájával, sem pedig annak tartalmával (MacKay i. m.). Mint látható, a szelektív információ fogalma ebben az értelmezésben a Shannon által definiált információmennyiségnek felel meg. Ezen kívül MacKay azt is megfigyelte, hogy ennek a fogalomnak nagyon széles felhasználási köre van. Az információ fogalma nem korlátozódhat csupán a kommunikáció elméletére, mert ahogy MacKay állítja, a megfigyelt jelenséget tetszőleges situációban a korábban megállapított lehetőségek egyikeként lehet kimutatni, a szelektív információ mennyiségét pedig ki lehet számítani (MacKay i. m. 184).

Érdemes megjegyezni, hogy a Shannon-féle **matematikai információelmélet** alapjául szolgált a szemantikai információ minden koncepciójának. Ez figyelhető meg például a Bar-Hillel- és Carnap-féle elméletben is (1952, 1953, 1955, 1964), ahol teljes analógiát látunk. Egyébként az analógiát felhasználva a nem statisztikai információelméleti koncepciókat (**dinamikus, kombinatorikus, topológiai és algoritmikus**) a szemantikai elmélet fogalomkörében is lehet értelmezni, ugyanúgy, mint ezt például J. K. Vojsvillo (1966: 278) a statisztikai elven alapuló információelmélet vonatkozásában tette. Srejder (1965) munkáiban például a **topológiai** megközelítés tükröződik. Az is ismert tény, hogy a szemantikai információ mérésének szentelt munkákban a kombinatorikus elveket is alkalmazzák. Lehetőség van arra is, hogy hasonló módon a Kolmogorov-féle **algoritmikus információelméletet** a szemantikai információ keretében is értelmezzük. A Kolmogorov-féle elmélet értelmében az információ mennyisége nem más, mint a program (algoritmus) minimális hosszúsága, amely ahhoz szükséges, hogy valamely objektum létrejöhessen, ha már egy más objektummal rendelkezünk. A jelrendszert például olyan programként lehet felfogni, amely arra szolgál, hogy felépítsük az adott tárgynak a képét, vagy fordítva, az adott képnek a tárgyát. Mivel a jelentést az információ invariánsaként határozhatjuk meg, a valóságban az lesz a program minimális hosszúsága, amely az egyik objektumot a másikba transzformálja át. A jelsituációk minden lehetséges változását (szemiotikai átalakításokat) figyelembe véve az invariáns követelményének megfelelően a program minden hosszúságából csak a minimális hosszúság invariáns. Ha például a jelentést a mondat szintjén akarjuk megmérni, akkor tudván azt, hogy minden szó egy meghatározott elemnek a jele, azaz minden egyes szó bizonyos különféleséggel rendelkezik, illetve azt, hogy a mondatban egyetlen szó sem ismétli a másikat, a szemantikai információ mennyisége ebből a szempontból nem más, mint a mondat minimális hosszúsága (az egymástól különböző szavak mennyisége), amely az adott objektumról bizonyos gondolatot fejez ki. Azok a mondatok, amelyek a szükséges, minimálisnál nagyobb különféleséggel rendelkeznek, szemantikailag redundánsnak tekinthetők.

Mint már említettük, a Bar-Hillel- és Carnap-féle szemantikai információelmélet tulajdonképpen a Shannon-féle elméletnek a pontos logikai képe. Ebben az elméletben a **logikai valószínűség** fogalmát (például a hipotézis igazolásának foka) alkalmazzák a közlések tartalmának mérésére. Az információ e szerint a felfogás szerint nemcsak kizárólag a szimbólumok statisztikai különféleségén alapul, hanem megadja egy meghatározott formalizált nyelv segítségével kifejezett ismeret bizonyos jellemzését is. Ebben az elméletben a jeleket az általuk jelölt objektumok, illetve tartalmuk szempontjából vizsgálják. Az információ tartalmát az adott nyelvi rendszerben jelölt objektum **lehetséges állapotainak** a segítségével határozzák meg. Az úgynevezett állapotleírás (state-description) nem más, mint konjunkció, amely minden atomi mondat számára komponensként vagy ugyanazt a mondatot vagy ennek a tagadását tartalmazza, és soha sem tartalmazhatja mind a kettőt

együtt vagy más mondatokat. Az „állapotleírás” fogalmának a jelentősége mindenképp abban rejlik, hogy az „állapotleírás” olyan mondatként szerepel, amely az adott nyelvi rendszerben teljes egészében leírja az ítélet tárgyának lehetséges „állapotai” közül az egyiket; az „állapotok” leírásának osztálya viszont megadja minden logikailag lehetséges állapotát az adott tulajdonságokhoz képest. Ily módon ez a fogalom lett az egyes mondatok szemantikai információjának meghatározása: az „állapotleírás” fogalma teszi lehetővé, hogy a mondatokban rejlő információt kapcsolatba hozzuk a leírandó objektumokkal. Bar-Hillel és Carnap az axiómák egész sorát használják, amelyek azonosak a valószínűségszámításban alkalmazott axiómákkal. Ebben az elméletben a tartalom egysége, amely megfelel az információ egységének (= **kvantumnak**), az atomi mondatok diszjunkciójaként fogható fel. Tehát logikai értelemben az információt a tartalmi elemek, azaz az elemi diszjunkciók halmazaként határozzák meg. Ezt a koncepciót értékelve R. G. Piotrovskij azt írja, hogy Carnap és Bar-Hillel kizárólag csak elemi kijelentésekkel foglalkoznak, és eltekintenek minden olyan pragmatikai kérdéstől, amely az információ hasznosságával stb. kapcsolatos. Ez azt jelenti, hogy a Carnap és Bar-Hillel által képviselt elméletben a valóságban tulajdonképpen nincs helye a kommunikáció szemantikai kérdéseinek. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy gyakorlatilag a logikai alternatív leírások teljes sora végtelen, így ezt valószínűségi értékkel nem lehet ellátni. Világossá válik tehát, hogy a tárgyalt szemantikai információelmélet a természetes nyelv számára nem hasznosítható (Piotrovskij 1968: 4–5). Tegyük még hozzá azt is, hogy ez az elmélet csak nagyon egyszerű nyelvekre érvényes, és így nem képes formalizálni a **logikai információ** tartalmát sem, nem is beszélve a **társadalmi-szociális információról**. Az emberi kommunikáció folyamatában sokkal bonyolultabb nyelvvel van dolgunk. Ezt a tényt már sokan felismerték, és ezért bizonyos próbálkozások történtek annak érdekében, hogy a formális nyelvi eszközök teljesítőképességét növeljék. Erre vállalkozott többek között J. G. Kemeny (1953).

Az amerikai logikus, D. Harrah (1963) arra törekszik, hogy megmutassa, milyen módon lehet felhasználni a szimbolikus logikát és a szemantikai információelméletet az emberi kommunikáció elemzésében. Szerinte az eddig ismert szemantikai információelméletek, különösen a Bar-Hillel- és Carnap-féle elmélet, nem képesek leírni a kommunikációs szituációk egész sorát, és ezért azt javasolja, hogy az információvevőt olyan programmal kell ellátni, amely lehetővé teszi a közlések feldolgozását (message-processing), és amelynek segítségével a közlemények halmazából csak a közlésre alkalmas közleményeket választjuk ki (usable message total). Ahhoz, hogy a kommunikációs modell reális és gyakorlatilag hasznos legyen, tükröznie kell, ahogy Harrah írja, az emberi kommunikáció valódi aspektusait. Ezek a következők: (1) a közlésnek a vevő által végrehajtott elemzése szekvenciás jellegű; (2) a közlések interpretációja és értékelése a vevő tapasztalatának, ismeretének és érdeklődésének a szempontjából; (3) a vevő tudhatja is meg nem is, hogy az adott közlésnek van-e igazságértéke; (4) a vevő és az adó érdeke különbözik egymástól, mivel az adó igyekszik gyors választ kapni; a vevő érdeke viszont az, hogy elhalassza a választ, s ezáltal lehetősége legyen a közlés elemzésére (cross-examine); (5) a kommunikáció folyamatában a vevő nézőpontja az adó hatására megváltozhat (a vevő ismereteire, érdekeire való hatás következtében). Harrah szerint tehát a kommunikáció modelljének tisztán pragmatikusnak kell lennie. Ennek a modellnek a komponensei között szerepel: (a) az *L*-nyelv, amelyet mind az adó (*S*) mind pedig a vevő (*R*) használ; (b) *k*-ismeret, amellyel az adó az adott *t* időben rendelkezik; (c) a mennyiségi mértékek halmaza, amelynek segítségével az adott *t* időben a vevő az *m* közlést értékeli; (d) a *Q* kérdések és az *F* válaszok véges halmaza, amelyek az adó és a vevő között szerepelnek. Legfontosabb elemnek ebben a modellben kétségkívül az *L* bizonyul, mert a többi elem vagy mondatokat képez (*k*, *m*, *Q*, *F*), vagy pedig függvényeket (például az *I* szemantikai információ mértéke), amelyeket ezekre a mondatokra alkalmazunk. A magunk részéről megjegyezhetjük, hogy az induktív logika alapján létrehozott olyan kijelentés, mint például *A Holdon van olaj* tartalmaz információt, *A földön van olaj* kijelentés viszont nem tartalmaz semmilyen információt, mivel semmilyen bizonytalanság nem jellemzi. Ez az információelmélet szempontjából biztos esemény. Természetesen ilyen

szempontból elég paradox helyzettel állunk szemben: azok a jelenségek, amelyek rendelkeznek bizonyos bizonytalansággal, információt hordoznak, azok pedig, amelyek biztosak és semmilyen bizonytalanság nem jellemző rájuk, nem hordoznak információt akkor sem, ha létező konkrét valódi tárgyakra vonatkoznak. Más oldalról viszont, mint tudjuk, nem minden hipotézist lehet megvalósítani a gyakorlatban, és nem minden kijelentés (mint például *A Holdon van olaj* mondat esetében) kapcsolatos valódi eseménnyel. A fent említett elmélet tükrében két helyes logikai ítélet, amelyek közül az egyik valódi eseményre vonatkozik, a másik pedig nem, egyforma információt tartalmazhat. Ezért úgy véljük, hogy helyesen jegyzi meg Urszul, amikor azt írja, hogy „ezt a kérdést nem lehet megoldani oly módon, hogy gazdagítjuk a logikai nyelvet” (Urszul 1971: 116).

A szemantikai információelmélet J. K. Vojsvillo által kidolgozott modellje szerint a logikai ítéletben kifejezett vagy a tapasztalat útján szerzett információnak nem kell, hogy a valószínűség fokától függjön, hanem inkább az általa feltételezett következtetések mennyiségétől és lényegétől. Továbbá azt állítja, hogy a logikai ítéletben kifejezett információ mennyisége attól függ, hogy az ítélet igazságának bizonyítása vagy feltételezése korlátozza-e a rendszer entrópiáját. Az adott megoldásra váró probléma entrópiája úgy értendő, mint a pozitív megoldás nehézségének a mértéke. Másképpen: az információhiánynak arról a mértékéről van szó, amely a probléma megoldásához szükséges. Ennek megfelelően a logikailag igaz kijelentésnek az információmennyisége nullával egyenlő. Az adott probléma megoldását képező ítéletnek az információmennyisége egyenlő azoknak az ítéleteknek az együttes információmennyiségével, amelyeknek alapján az adott probléma entrópiája megszűnik, azaz a probléma teljesen megoldódik. Észrevehető, hogy ebben a koncepcióban nagy szerepet játszik az **információ hasznosságának** fogalma (lásd: Harkevics 1960). A J. K. Vojsvillo-féle elméletben az információ az adott, megoldásra váró probléma szempontjából van meghatározva, ami azt jelenti, hogy ilyen esetben adva van egy bizonyos cél, amelynek elérése, realizációja hasznos információ megszerzéséhez vezet. Így az információ a határozatlansággal kapcsolatos, és ennek fokát az entrópiával mérik, azaz az információ nagyon szorosan függ a határozatlanság csökkenésétől.

A szemantikai információelméletben fontos szerepet játszik a Srejder-féle elmélet. Ez az elmélet a jelentés és a különféleség koncepcióján alapszik (Srejder 1967, 1971). Srejder véleménye szerint a statisztikai információelméletben csak arról a potenciális lehetőségéről van szó, hogy hogyan lehet az adott közlésből bizonyos információt szerezni, és nem arról, hogy milyen információt kaphat az információvevő. Egyébként hasonló a helyzet a Bar-Hillel- és Carnap-féle elméletben is, amely nem veszi figyelembe az információ és a szubjektum (azaz az információt befogadó rendszer) között megvalósuló relációt. Másszóval: ezek az elméletek figyelmen kívül hagyják az információ pragmatikus aspektusát. Srejder szerint az információs szituációk jelentős részének nem valószínűségi, hanem determinált struktúrája van. Ebben a vonatkozásban tehát a statisztikai információelmélet és logikai-szemantikai interpretációi nem kielégítőek. A Srejder által kidolgozott szemantikai információ modelljében a legfontosabb szerepet az úgynevezett „thesaurus” fogalma játssza. Ezen a fogalmon azoknak az elemeknek a halmazát érti, amelyeknek jelentésük van (például szavak, szó szerkezetek stb.), és amelyek az adott jelentésrelációkkal rendelkező nyelvhez tartoznak. Ezek a relációk paradigmaticusok (például a nyelvtani nevek kategóriája, aspektus, egész-rész, szinonímia) és szintagmaticusok (például az objektumhoz való predikátum alkalmazása stb.) jellegűek lehetnek. A „thesaurus” elemei lehetnek szavak vagy olyan más nyelvi elemek, amelyek önálló jelentésrelációkat képesek alkotni. Hozzá kell tenni, hogy Srejder a „thesaurus” nyelvészeti fogalmát jelentősen általánosította. A szótári gyakorlatban ez a fogalom egynyelvű szótárakat jelent, amelyek a szavak szemantikai relációit tartalmazzák. „Thesaurus”-nak lehet tekinteni Srejder szerint az információvevőnek az objektív valósággal kapcsolatos ismereteit és a közlések percipiálásának képességét. Ily módon ez a fogalom központi kategóriaként szerepel az adott szemantikai információ koncepciójában. A „thesaurus” nyitott rendszer, amely változhat az objektív valóság hatására. A Srejder-féle modell több elemből áll, amelyek szorosan összefüggenek „thesaurus”-

szal. Ezek az elemek a következők: a szöveg (közlés) ($= T$), a „thesaurus” ($= O$), az O transzformációja ($= A$), a T (a szöveg) O segítségével történő elemzésének az algoritmus, amely egy tet-szöleges T számára meghatározza a transzformáció operátorát (A_T). A szöveg (közlés) jelentésének elemzési folyamatát a modell értelmében úgy foghatjuk fel, mint az adott T hatására a „thesaurus”-ban végbemenő változásokat (Srejder 1967). Úgy tűnik, hogy ez a koncepció nagyobb mértékben alkalmazható a természetes nyelv szemantikai információinak a leírásánál, mint az általunk korábban felvázolt logikai-szemantikai koncepciók. Srejder később azt javasolta, hogy tekintsük a „thesaurus”-t tulajdonságaival együtt halmaznak, és fogadjuk el a szemantikai hasonlóság vagy megkülönböztethetetlenség fogalmát a nyelv szemantikai elemzése alapjául, amelyek segítségével adekvátabb módon lehet leírni a természetes nyelv szemantikai relációit (Srejder 1971). Ennek a koncepciónak az alapja valamely Ny_1 nyelv szövegének olyan értelmezése, amely szerint egy másik Ny_2 nyelvben ennek a szövegnek bizonyos képe jön létre. Ez a gondolatmenet nagyon hasonlít Sz. A. Janovszkajának a koncepciójához (Janovszkaja 1969).

A tárgyalt problematika teljesebb képének felvázolása érdekében nézzük meg az információ még néhány más meghatározását. N. Wiener szerint „az információ információ és nem anyag vagy energia” (Wiener 1948). „Ez tartalom, amelyet egymással kicserélünk a környezethez való alkalmazkodásunk során” (Wiener 1954), illetve az információ „a természet állapotairól és folyamatairól szóló, az ember érzékszervei vagy a természet által befogadott hírek” (Wiener 1971). Brillouin nézete szerint „az információ nyersanyag, amely kizárólag csak adatokból áll, a tudás viszont bizonyos gondolkodási folyamatot tétel fel, amely az összehasonlítás és az osztályozás útján rendezi az összegyűjtött adatokat. A soron következő lépés a tudományos tudás és a tudományos törvények megfogalmazásához vezet”. Más helyen azonban azt állítja, hogy „az információ valami más mint a tudás, amelyet mennyiségileg nem lehet mérni”, valamint azt, hogy „az információ szoros kapcsolatban áll a negentrópiával, azaz a valószínűséggel...” (Brillouin 1956). Zeman az információt a különfeleség tükröződésének tartja. Ez az anyagi valóság olyan tulajdonsága, amely a rendszerek önszervezettségét biztosítja. Minél szervezettebb egy rendszer, annál nagyobb az információ sűrűsége (Zeman 1962). Kalmár László szerint „[a]z információ nem más, mint anyagi rendszerek állapotának vagy a bennük végbemenő folyamatoknak többé-kevésbé teljes tükrözése egy másik anyagi rendszerben (amely speciális esetben lehet része is az előzőnek)” (Kalmár 1962). Mihajlov, Csernij és Giljarevszkij tudományos információn „a megismerési folyamatban szerzett, olyan logikai információt ért, amely adekvát módon tükrözi a természet, a társadalom és a gondolkodás jelenségeit és törvényeit, és amelyet felhasználnak a társadalmi-történelmi gyakorlatban” (Mihajlov et al. 1966). L. Couffignal az információt „olyan fizikai tevékenységnek értelmezi, amelyet a pszichikai tevékenység kísér” (Couffignal 1963). C. Cherry viszont az információt „a szignálok tulajdonságainak és lehetőségeinek tartja, amely fogalom szorosan kapcsolódik a szelekcióhoz és diszkriminációhoz” (Cherry 1968: 9). C. F. von Weizsäcker véleménye szerint az információ „a forma sokaságának a mértéke” (Weizsäcker 1978: 408). Balogh azt írja, hogy „...nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy »minden kölcsönhatás információt hordoz«, továbbá kimondhatjuk, hogy a *jel és az információ az anyag egyik attribútumának, a mozgásnak* sajátos, az élővilágban kialakuló, *külön anyagi formát* öltő megnyilvánulása” (Balogh 1979: 262). Rogers és Kincaid az információt „az anyag/energia különbségében” látják (Rogers, Kincaid 1982: 16). Rigó Jázon azt állítja, hogy „[a] rendszerek egymásra gyakorolt hatásának az a része információ, amely a felvevő rendszerben rendezettséget hoz létre vagy azt fenntartja, tehát a szervező hatás. Ez nem valamely anyagfajta vagy energia” (Rigó 1983, idézem Fülöp Géza után 1990: 58). Csató István az információt az energia formájának képzelet (Csató 1973: 27), Stonier viszont a Világegyetem egyik attribútumaként, belső struktúrájának részeként fogalmazza meg. „Az információ fogalmához – ahogy írja – egyrészt »adatok«, másrészt »tudás«, »tapasztalat« és »bölcesség« tartozik.” (Stonier 1993: 25). Az információt másképpen is definiálják, például mint „a jelekben kifejezett állítást, amely az adó és a vevő számára egyaránt értelmezhető”, mint „a szövegnek olyan struktúráját, amely alkalmas

arra, hogy változást idézzon elő a befogadó képstruktúrájában”, mint „olyan közvetlen tapasztalattal, megfigyeléssel vagy olyan közvetett, mások által már felfedezett tapasztalattal megértésén alapuló ismeret, amely hozzájárul a gondolatoknak valamely alkotó elv szerinti rendezéséhez, problémák megoldásához, csökkenti a döntések bizonytalanságát, kockázatának mértékét, általában az entrópiát”, illetve mint „kölszönösen egymásra ható objektumok kommunikációjának objektív tartalmát, amely ezen objektumok állapotának megváltoztatásában nyilvánul meg” stb. (lásd: Fülöp 1990, Mihajlov et al. 1976). Képtelenség felsorolni az információnak a tudományban létező összes definícióját, mivel a számuk több százat is kitesz, és köztük olyanok is szerepelnek, amelyek kölcsönösen kizárják egymást.

1975-ben Otten azt állapította meg, hogy az információ létező meghatározásai ennek a fogalomnak csak egy-egy aspektusát tükrözik, és azok a próbálkozások, amelyeknek célja egy általánosabb jellegű definíció megfogalmazása, tulajdonképpen kudarcot vallottak. Azóta ez a probléma nem sokat változott. Ahogy Kamiński írja „a kibernetikai szakirodalom sem rendelkezik az információ elégséges precíz definíciójával, ami nyilvánvalóan sajátságos paradox” (Kamiński 1980: 285). Tegyük még hozzá azt is, hogy Stonier szerint „[l]ehetetlen általános információelméletet alkotni addig, amíg az információ különböző vonatkozásait az átvitelével, feldolgozásával vagy értelmezésével összekeverjük” (Stonier 1993: 32). Egyesek viszont azon a véleményen vannak, hogy az információ fogalma „az elsődleges fogalmak többségéhez hasonlóan teljes egészében nem definiálható” és „legfeljebb csak úgy határozhatjuk meg, hogy felsoroljuk az egyes aspektusait” (Kozielecki 1986: 39). Mások viszont azon az állásponton vannak, hogy az információ önálló lét (Stonier 1993), ezért tárolható, különböző módon kódolható, továbbítható stb. Tehát, ahogy Fülöp Géza állítja „[s] hogy mégis létezik, léteznie kell egy ilyen általános fogalomnak, hogy az információ az objektív valóság eleme, arra bizonyíték a különböző fajtájú információk egymásba való átalakíthatósága, átkódolhatósága, invarianciája a csatornával szemben” (Fülöp 1990: 59–60). Az erőfeszítések sokasága, amely a tudományban az információ pontos definiálására irányul, arról tanúskodik, hogy ez a fogalom rendkívül fontos az ember számára. Az a törekvés, amelynek célja az információ általános elméletének, azaz az információról szóló tudományok létrehozása, a mai kor követelménye. Több tudós is szorgalmazza egy új tudományág létrehozását, nevezetesen az „**információs tudományát**”, amelynek célja az információ természetének, lényegének tanulmányozása, feltárása lenne. Ez indokolt is. Az a felismerés, hogy az információ vétele, feldolgozása, továbbítása és felhasználása az ember számára nagy jelentőséggel bír, különféle információs rendszerek felépítéséhez vezetett, és azoknak a továbbfejlesztése, tökéletesítése feltartóztatathatatlannal lendülettel tovább folytatódik az egész világon. Ennek a folyamatnak a lényege az „**információ**” fogalmában, valamint az „információ” hatalmának felismerésében rejlik.

Feljebb felvázoltuk azokat a tudományban fellelhető különböző főbb koncepciókat, amelyek az információ fogalmára vonatkoznak. Általában azt mondhatjuk, hogy ehhez a fogalomhoz különböző tartalmakat rendelnek hozzá. Az információ definícióiban olyan tulajdonságokról esik szó, mint: *a mérhetőség (bitekben, logonokban, metronokban, kvantumokban, a program [algoritmus] minimális hosszúságával stb.); a kapcsolat a valószínűséggel, különféleséggel, rendezéssel, szervezethez, bizonytalansággal, jelekkel, jelentéssel, mozgással, a képek (képzetek) alkotásával, a rendszerek, jelenségek állapotainak és a természet törvényeinek a tükröződésével; a vevő tudásállapotára történő hatással; az információ diszkrét volta; a hasznosság; a szoros kapcsolat a kommunikáció fogalmával stb.*, viszont ennek a fogalomnak a **genus proximuma** a következő: *adatok, az emberi megismerés tartalma, tudás, hír, közlemény, a szöveg struktúrája, tapasztalat, a szignálok tulajdonsága (lehetősége), a Világegyetem (anyagi valóság) attribútuma, energiaforma, a forma sokaságának a mértéke, különözönöség az anyagban/energiában, a különféleség tükrözödése, a megismerés funkciója, a rendszer állapota stb.*

Láthatjuk, hogy a tudományban az információ fogalmának olyan jelentéseket tulajdonítanak, amelyekkel ez a latinból kölcsönzött szó eredetileg nem rendelkezett. Természetesen, a tudo-

málynak joga van ahhoz, hogy az általa vizsgált jelenségeket tetszőlegesen nevezze meg, és nem kell figyelembe vennie a tudományban szereplő nevek mint tudományos terminusok eddigi szemantikai megerheltségét. Bár az ilyen eljárás szükségesnek és megalapozottnak tűnhet, de ennek ellenére legalább a humán tudományokban, ahol a nyelvi használatot ignoráló kodifikációk általában gyorsan elévülnek, nem elégséges.

Az **információ** (in + forma) szó latinban *képet, ábrázolást, fogalmat* jelentett, viszont a leve homolexiós **informo** (in + forma) igének a jelentése: *alakít, alakot ölt; alkot, csinál, bemutat, tanít, képez, fogalmat alkot vmiről*. Nem nehéz észrevenni, hogy ezt a két szót egy közös elem köti össze, nevezetesen a *forma*. Ez azt jelenti, hogy az információ az, *aminek egy meghatározott formája, alakja van*. A latin szótöbblől kiindulva Mikułowski Pomorski az információ két aspektusát emeli ki: (1) (az *informatio* által jelzett) tárgyi és (2) (az *informo*ban rejlő) cselekvésre/folyamatra utaló aspektust. Ahogy írja: „Ott, ahol az információ mint cselekvés jelenik meg, tekintettel kell lennünk az *informo* által jelzett képzésre, alakításra, illetve a határok kijelölésére. Az információ folyamatként történő értelmezését a *formál, alakít* jelentené. Így az információ kétféle felfogásáról beszélhetünk; az első – objektívista, a másik pedig – valakinek az alakítási cselekvéséből eredő szubjektív jellegű. A tárgyi és a szubjektív értelmezés tükrében az információt egyrészt a **környezet** objektívan megkülönböztethető **állapotának** a formájában, másrészt pedig a környezetből történő **kiválasztási aktusként** látjuk. Ez mind a percepciós aktus, mind az alany olyan cselekvése lehet, amely során információ képződik, ezzel egy meghatározott formát tulajdonítva a környezet egyik fragmentumának” (Mikułowski Pomorski 1988: 18). Ezen kívül ez a szerző még azt a harmadik lehetőséget is látja, amelyre az *informazione* olasz terminus mutat: „olyan tevékenység, amely azon alapul, hogy a létnek olyan szubsztanciális formát, vegetatív életet, érzéki vagy gondolkodó cselekvést tulajdonítunk, amely meghatározza a természetét, valamint a potenciális állapottól az aktuálisba történő átmenetét.” (Idézem Mikułowski Pomorski után: 1988: 18.) Ebből az következik, hogy „az olasz meghatározás az információt a forma képzési aktusában helyezi el, feltételezi az információ cselekvésként történő értelmezését, miközben a latin szó az információ objektív létezését emeli ki. Az olasz meghatározás a cselekvő tényezőre utal, amely a valóság képzését és átalakítását szolgáló alapvető impulzusként értendő. Ezt a folyamatot Marian Mazur szabályozásnak nevezi. A szabályozás azon alapul, hogy a szabályozó rendszer változást eredményez a szabályozott rendszerben” (Mikułowski Pomorski 1988: 19).

Az európai nemzeti nyelvek XIX. századi vagy annál is korábbi szótárait lapozgatva észrevehetjük, hogy az *információ* címszó szerepel bennük. Például a S. Bogumił Linde-féle Lengyel nyelv szótárában („Słownik Języka Polskiego” 1807–1814) „informacya” (információ) = értesítés, tanítás, tanulás; „informować” (zainformować) ige viszont = értesít, tanít, tudakozódik. A J. Booch Arkossy által elkészített Słownik Polsko-Niemiecki i Niemiecko-Polski (A lengyel–német és a német–lengyel szótár. Leipzig 1866, második kiadás: 1872) szerint „informacya” = „Belehrung, Unterrichtung, Anweisung, Unterweisung”, „informować” ige viszont = „jemanden unterrichten, belehren, in Kenntnis setzen, Auskunft über etwas geben oder erteilen”. A francia vagy angol nyelvben az *információ* eredetileg jogi fogalom volt. A The Encyclopedia Americana (1961) az „information” következő jelentését adja meg: „eljárás bizonyos kihágások ügyében..., az eskü alatt tett írásos nyilatkozat” (lásd még: Le Grand Larousse de la langue française. 1975. Vol. 4). Az „információnak” a jogitól eltérő jelentését az angol nyelvben csak az úgynevezett információs forradalom vezette be, amelyet az Encyclopedia Britannica (1928: 567) az utolsó két évszázadban „az információ megfejtése, rögzítése, reprodukálása és népszerűsítése terén elért vívmányokra” utalva *technológiai jelenségként* határoz meg, de nem adja meg ennek a fogalomnak a definícióját. Az angol szaknyelvben az „information” közvetlenül kapcsolódik a „communication” terminushoz, azért az *információt* hosszú időn keresztül *közleményként* (= message) értelmezték. Az információfogalom terjedelmének a szélesítéséhez hozzájárult a pszichológia, amely az információt **az emberi megismerés elsődleges komponensének** tartotta. Érdemes megjegyezni, hogy a „communication”

terminus sem bizonyult egyértelműnek, ami többek között abban nyilvánul meg, hogy Shannon *The Mathematical Theory of Communication* c. munkáját különféle módon fordították, például mint a „kapcsolás vagy a telekommunikáció matematikai elméletét”. A lengyel nyelvben az *információ* szó az ’újságírói hírek’ jelentésben már a XX. század első felében megjelenik a lexikográfiai szakirodalomban. A terminus ilyen jelentésével több európai nyelvben is találkozhatunk (lásd: Mikułowski Pomorski 1988: 12–6). Ahogy Irena Tetelowska írja: „[...] a hír (információ) olyan újságírói műfaj, amelynek saját, önálló struktúrája, illetve narráció és leírás formája van, és amely kizárólag tájékoztatósi funkcióval rendelkezik” (Tetelowska 1966: 22).

A fenti fejtegetések az információfogalom sokoldalúságára mutatnak, ami nagymértékben megnehezíti adekvát meghatározását. Meggyőződésünk szerint az információ (az elsődleges forrás értelmében) a (rendezett) **rendszerek olyan programja** (mert a valóságban csak a megfelelő szervezethez rendelkező rendszerek létezhetnek, és továbbíthatják az információt), amelyet a természet általános programja vagy (a mesterségesen létrehozott objektumok esetében) az ember rendelt hozzájuk, amely meghatározza e rendszerek felépítését (struktúráját) és viselkedési módját (módjait). Tehát az információ olyan alapvető tulajdonságnak tekinthető, amely biztosítja a rendszer létezését. A rendezettség fenntartása, azaz az entrópia minimális szinten való tartása minden anyagi rendszer programjának a lényege, amely nem más, mint a rendszer egyensúlyi állapotának állandó biztosítása. Ha a rendszernek növekszik az entrópiája, rendezetlensége, párhuzamosan csökken az információtartalma, és növekszik az információvesztés. Így az információ szoros kapcsolatban áll a rendezettséggel, és ellentétes az entrópiával, a kaósszal. A rendezetlenség nem szolgáltathat információt, és a rendszer megszűnését idézi elő. Azt is mondhatnánk, hogy az információ minden fizikai törvényt kifejező egyenletnek implicit integráns eleme, mivel minden fizikai állandó valamilyen módon a leírt rendszer rendezettségét fejezi ki.

A XX. század legnagyobb tudományos felfedezéseinek egyike az volt, hogy sikerült megállapítani, hogy a DNS-molekula (DNS = dezoxiribonukleinsav), mint fizikailag létező anyag, a genetikai információ hordozója. Több, mint egymilliárd éve létezik, és meghatározza azt a programot, amely szerint egy sejtől élőlény fejlődhet, egy madár, egy állat, egy virág vagy éppen egy ember. Azon kívül sikerült megfejteni a genetikai kód programját is, amely biztosítja az információ átadását generációról generációra, valamint azt, hogy a kódolás módja – a programok mennyiségi és minőségi különbözősége mellett – minden élőlénynél ugyanaz. A tudomány egyértelműen kimutatta, hogy a biológiai rendszerek időben jóval megelőzték az ember megjelenését. Az ember kb. ötmillió éve létezik, és ez a tény azt is mutatja, hogy az információ az embertől függetlenül létezik, és az emberi agyon kívül is tárolható. Az információfeldolgozás nemcsak az embernek, hanem minden biológiai rendszernek alapvető tulajdonsága. Ez a folyamat az egész világegyetemet jellemzi, amely tulajdonképpen anyagból, energiából és információból tevődik össze. Ennek a három elemnek az igen bonyolult szerveződése képezi az alapját annak a jelenségnek, amelyet életnek nevezünk.

Az ember az unilaterális (egyirányú, jelnélküli) kommunikáció folyamatában az objektív valóságból mint elsődleges információforrásból érkező szignálokat az optikai, akusztikai és más képek formájában fogja fel, (perciálja, megismeri) és az érzékszervek (receptorok) segítségével feldolgozza, osztályozza, konceptualizálja, kategorizálja, megnevezi (azaz rögzíti az emlékezetében, megfelelő kódnevet rendel hozzá), tárolja. Ily módon ez az információ **emberi tudássá** válik. Ez nem más, mint a feljebb említett rendezett rendszerek programjának az emberi agyban történő szubjektív tükröződése, az objektív valóság kultúrnyelvi interpretációja. (Az objektív, az embertől függetlenül létező forrásból származó információt *objekt* indexszel jelölünk [= Inf_{objekt}]). Az információszerezés a szubjektív tényező cselekvésén alapul, amely természeténél fogva mindig szelektív jellegű. A **világ nyelvi (emberi) képében** ily módon rögzült információra rárakódik a kultúrnyelvi rendszer egész specifikája: a nyelvi axiológiai, modális, konnotációs, pragmatikai, metainformációs stb. rendszer is annak érdekében, hogy tudjunk vele operálni a nyelvi (bilaterális, jel-) kom-

munikáció keretében. Azt az információt, amelynek a forrása a világ nyelvi képe, *nykép* indexszel látjuk el (= $\text{Inf}_{\text{nykép}}$). Az $\text{Inf}_{\text{objekt}}$ -t és az $\text{Inf}_{\text{nykép}}$ -t meg kell különböztetni az úgynevezett tudományos információtól, amely a **világ tudományos képéhez** (= *vtudkép*) tartozik (= $\text{Inf}_{\text{vtudkép}}$), és amely az objektív valóság tudományos megismerésének az eredménye. Mint tudjuk $\text{Inf}_{\text{nykép}}$ gyakran eltér a $\text{Inf}_{\text{vtudkép}}$ -tól. Például a világ nyelvi képének megfelelően a *Nap kering a Föld körül* és nem fordítva (vö. az olyan kifejezéseket, mint: a *Nap felkel, lemegy, lenyugszik, napkelte, naplemente, napnyugta*). A világ nyelvi képének a rekonstruálása lehetővé teszi, hogy megismerjük milyen információk és milyen módon rögzültek a természetes nyelvben, hogy lehetővé tegye az embernek az őt körül vevő valóságban történő orientációját. Ebben a kontextusban a **nyelvi jel** csak a **funkció**, azaz az **előhívó jelszó**, a **fájlnév** (a komputerek memóriájához hasonlóan) szerepét játszhatja, amely csak megnevezi a mentális valóság megfelelő fragmentumát, azaz a megfelelő szemantikai mezőt (kognitív tartományt) és kommunikációs szükség esetén aktiválja azt (lásd: Bańcerowski 2000, 2001, 2002). Ezért fontos számunkra a világ nyelvi képének a leírása, modellálása.

SZAKIRODALOM

- Ashby, W. Ross 1956. *An Introduction to Cybernetics*. Chapman & Hall LTD. London.
- Bańcerowski J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. (Szerk.: Nyomárkay István.) Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
- Bańcerowski J. 2001. Néhány megjegyzés a „természetes nyelv” fogalmának értelmezéséhez. *Nyr.* 3: 282–5.
- Bańcerowski J. 2002. A nyelv és nyelvkutatás aktuális kérdései a nyelvtudományi paradigmák tükrében. *Nyr.* 1: 4 – 21.
- Balogh I. 1979. *A társadalmi információ*. Gondolat. Budapest.
- Birjukov, B. V. 1963. *O nyekotoriuh filozsofszko – metodologicseszkih sztoronah znacsenyija znakovih vira-zsenyij*. Problemi znaka i znacsenyija. Moszkva.
- Brillouin, L. 1956. *Science and Information Theory*. Academic Press, Inc. New York.
- Carnap, R., Bar-Hillel, Y. 1952. *An Outline of Theory of Semantic Information*. Tech. Report. M.I.T. 247.
- Bar-Hillel, Y. 1955. An Examination of Information Theory. *Philosophy of Science*. Vol. 22.
- Bar-Hillel, Y. 1953. Information and Content: Semantic Analysis. *Synthese* 3. Vol. 9. Nr 3–5.
- Bar-Hillel, Y. 1964. Semantic Information and its Measures. In: Bar-Hillel Y. (ed.): *Language and Information*. Addison-Wesley, Reading (Massachusetts). Palo Alto. London.
- Csató I. 1973. *Az információ. Megjegyzések a fogalom természetéről*. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest.
- Cherry, C. 1968. *On Human Communication*. The M.I.T. Press. Cambridge.
- Couffignal, L. 1963. *La Cybernétique*. Paris.
- Fülöp G. 1980. *Az információ*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Griskin, I. I. 1973. *Ponyátije informacii. Logiko – metodologicseszkiy aszpekt*. Izd. Nauka. Moszkva.
- Harkevic, A. A. 1960. *O cemosztyi informacii. Problemi kibernetiki Moszkva*. Vűp. 4.
- Harrah, D. 1961. A Logic of Questions and Answers. *Philosophy of Science*. 28. Nr 1.
- Harrah, D. 1963. *Communication: A Logical Model*. M.I.T. Press. Cambridge (Massachusetts).
- Harrah, D. 1963. A Model for Applying Information Utility Functions. *Philosophy of Science*. 30. Nr 3.
- Hartley, R. V. L. 1928. Transmissions of Information. *Bell System Technological Journal*. 7.
- Kalmár L. 1963. A kvalitatív információelmélet problémái. *MTA III. Osztályának Közleményei*. Budapest. 12.
- Kamieński, A. 1980. Cele i zadania a wartosci informacii w organizacji. *Problemy Organizacji*. 4.
- Kemeny, J. G. 1953. A Logical Measure Functions. *Journal of Symbolic Logic*. 18. Nr 4.
- Kolmogorov, A. N. 1965. Tri podhoda k opredeleniju ponyátij „kolicieszto informacii”. *Problemi peredacii informacii*. Moszkva. 1. 1.
- Kolmogorov, A. N. 1965. K logicseszkim osznomam teorii informacii i teorii verojátnosztyej. *Problemi peredacii informacii*. Moszkva. 5. 3.
- Kozielecki, J. 1986. *Psychologiczna teoria samowiedzy*. Warszawa.

- MacKay, D. M. 1952. In Search of Basic Symbols. In: *Proceedings of the 8th Conference of Cybernetics*. New York.
- MacKay, D. M. 1952. The Nomenclature of Information Theory. In: *Proceedings of the 8th Conference of Cybernetics*. New York.
- Martinov, V. V. 1974. Szemiologicseszkie osznovü informacii. Izd. *Nauka i tehnika*. Minszk.
- Mazur, M. 1970. *Jakościowa teoria informacji*. Warszawa.
- Mihajlov, A. I., Csernűj, A. I., Giljarevszkij, R. Sz. 1966. Informatika – novoje nazvanyije teorii naucnoj informacii. *Naucno – tehniczeszkaja informacija*. Moszkva. 12.
- Mihajlov, A. I., Csernűj, A. I., Giljarevszkij, R. Sz. 1976. *Naucsnije komunikacii i informatika*. Izd. Nauka. Moszkva.
- Mikułowski Pomorski, J. 1988. *Informacja i komunikacja*. Pojęcia, wzajemne relacje. PAN. Oddział w Krakowie. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Otten, K. W. 1975. Information and Communication. In: Debons A. – Cameron W. J. (szerk.): *Perspectives in Information Science*. Noordhoff, Leyden.
- Pavlov, T. 1967. Otrazsenyije, informacija, tvorcesesztvo. Moszkva.
- Piotrovskij, R. G. 1968. *Informacionnoje izmerenije jazyka*. Izd. Nauka.
- Poluskin, V. A. 1967. *K voproszu ob opredelenyii informacii*. Jazük i müslenije. Moszkva.
- Rigó J. 1983. *Az információ filozófiai kérdéseiről*. Budapest.
- Rogers, E., Kincaid, L. 1982. Communication Networks and Convergence. *Intermedia*. Nr 1. Vol. 10.
- Scarrott, G. 1986. The Need for a „Science” of Information. *Journal of Information Technology*. 1. 2.
- Shannon, C. E. 1949. Communication Theory of Secrecy Systems. *The Bell System Technological Journal*. 28.
- Shannon, C. E. 1951. Prediction and Entropy of Printed English. *The Bell System Technological Journal*. 30.
- Shannon, C. E. and Weaver, W. 1949. *The Mathematical Theory of Information*. Urbana.
- Starosta, B. 1973. Uwagi o pojęciu informacji. *Studia semiotyczne*. IV.
- Stonier, T. 1993. *Information and the Internal Structure of the Universe*. Budapest, Berlin, Heidelberg, New York, London, Paris, Tokyo, Hong Kong, Barcelona.
- Srejder, Ju. A. 1965. Ob adnoj modeli szemanticszeszkaj teorii informacii. *Problemi Kibernetiki*. Moszkva. 13.
- Srejder, Ju. A. 1967. *O szemanticszeszkich aszpektah teorii informacii*. *Informacija i kibernetika*. Moszkva.
- Srejder, Ju. A. 1971. Tezauruszú v informatike i teoreticeszkaj szemantike. *Naucno – tehniczeszkaja informacija*. Szerija 2. 3.
- Tetelowska, I. 1966. Informacja – odrębny gatunek dziennikarski. *Zeszyty Prasoznawcze*. 1.
- Tjuhtyin, V. Sz. 1972. *Otrazsenyije, szisztemi, kibernetika*. Izd. Nauka. Moszkva.
- Urszul, A. D. 1971. *Informacija*. Izd. Nauka. Moszkva.
- Weizsäcker, C. F. von 1978. *Jedność przyrody*. Warszawa.
- Vetrov, A. A. 1968. Szemiotika i jijo osznovnúje problemü. Moszkva.
- Wiener, N. 1971. *Cybernetyka, czyli sterowanie i komunikowanie w zwierzętach i maszynach*. Warszawa.
- Wiener, N. 1954. *The Human Use of Human Beings*. London.
- Vojsvillo, E. K. 1966. *Popütka szemanticszeszkaj interpretacii sztatisticszeszkich ponyátij informacii i entropii*. *Kibernetiku na szluzsbu komunizmu*. Moszkva Leningrad. 3.
- Woodward, P. M. 1955. *Probability and Information Theory, with applications to Radar*. Pergamon Press Ltd. London.
- Wójcik, T. 1969. *Prakseosemiotyka*. Warszawa.
- Zeman, J. 1962. *Poznaní a informace*. Praha.
- Zukov, N. I. 1971. *Informacija*. Minszk.

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Remarks on the notion of information and its scope

What is information, what are its types, and what is the essence of informational processes? These are questions that have engaged the attention of representatives of various branches of science for quite some time now. The lack of a generally accepted definition of 'information' does not only encumber scientific communication but it may also become a means of manipulation on a large scale. In both the technical and the popular-science literature, that notion appears in diverse terminological guises; and in certain social or ideological contexts it is often taken advantage of or used in a gratuitous manner. In this paper, the author surveys some interpretations of the notion of information that can be encountered in the various branches of science or in common parlance. The focus of attention is on various information-theoretic approaches based on statistical and non-statistical (dynamic, combinatorial, topological, algorithmic) principles. In terms of statistical information theory, the definitions formulated by Hartley, Shannon, Weaver, Wiener, and others, are discussed. The author puts special emphasis on semantic information theory and discusses various conceptions of information in that respect (those of MacKay, Bar-Hillel and Carnap, Kolmogorov, Harrah, Vojsvillo, Stonier, Shreider, and others). In scientific discourse, the notion of information is attributed meanings that the Latin word had never had. This issue is also explored in the present paper. In the end, the author provides his own definition of 'information'. The multitude of efforts directed at the exact definition of information in scientific discourse bears witness to the fact that that notion is eminently significant for people. To attempt to create a general theory of information, i.e., the science of information, is a requirement of the present age.

Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a *h* esetében

Bevezetés

Talán nincs még egy olyan beszédhangunk, amellyel kapcsolatban annyi ellentmondás, vita és tagadás lett volna és lenne ma is tapasztalható, mint a [h]. Vitatják a képzési helyét, bizonytalan, hogy van-e és milyen (ha van) a zöngés megfelelője, sőt még az is kérdéses, hogy voltaképpen mássalhangzó-e vagy magánhangzó? Mindezek után az már nem is meglepő, hogy a kiejtése bizonyos kontextusban csaknem meghatározhatatlan és előjelezhetetlen.

A magyar /h/ fonológiai megítélése, realizációinak fonetikai minősége, a köznyelvi kiejtést meghatározó tényezők mind-mind olyan kérdések, amelyekkel kapcsolatban számos különböző, gyakran egymásnak gyökeresen ellentmondó véleménnyel találkozhatunk mind a régebbi, mind a legfrissebb nyelvészeti szakirodalomban. Már az egyik legelső magyar hangtani vita tárgya is a *h* volt. A XVIII. századi magyar nyelvészek egy része még a *h* beszédhang voltát is megkérdőjelezte, egyszerűen „lehellésnek” tekintve azt. A vitában Virág Benedek egy – a mai értelemben vett – fonológiai elvvel bizonyítja, hogy hangrendszerünk eleméről van szó, ehhez olyan minimálpárokat állít szembe, mint a *hegy* ↔ *egy*, *adatom* ↔ *adhatom* stb. (Vértes O. 1980, 75).

A laringális réshangunkat úgy képezzük, hogy a hangszalagok közötti résen át kerül a levegő a toldalékcsőbe, majd azon keresztül jut tovább a légterbe. A hangszalagok bizonyos mértékig közelítenek egymáshoz, s a tüdőből kiáramló levegő a hangszalagok széleihez súrlódva réshangszerű zörejjel kerül a szájüregbe. A szájüreg mint rezonátor különböző lehet – alakjának és térfogatának következtében – így sokféle rezonanciájú [h] hang képződhet. A XIX. század végé felé (1874) egy

Whitney nevű kutató a magánhangzók közé sorolta ezt a hangot, tekintettel arra, hogy a [h]-t éppúgy orális nyílással képezzük, mint a magánhangzókat (Laziczius 1944. 75); nézetét olyan híres fonetikusok is osztották, mint Viëtor vagy Stetson. Úgy tekintették a [h] hangokat mint zöngétlen magánhangzókat, amelyeknek a hangszínét a követő magánhangzó határozza meg. Ez a felfogás nem sokáig állta meg a helyét (később Viëtor is megváltoztatta nézetét). Felmerül ugyanakkor a huszadik század vége felé a nemzetközi szakirodalomban; de a hazai fonológiában is, hogy a [h] laringális approximáns, vagyis nem résmássalhangzó (Siptár 2002). Akad azonban olyan nézet is, amelyik a képzési helyet vitatja, s ezt a mássalhangzót faringálisnak véli (Bolla 1982).

A sokrétű diskusszió sajátos és mind a mai napig lezáratlan fejezetét képezi a *h*-ra végződő szótövek viselkedésének a megítélése, a szabályszerűségeknek a megfogalmazása. A nyelvtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a XVI. század végére a *h*-féle hangok a magyarban gyakorlatilag a szótagkezdő glottális [h]-ra korlátozódtak. A fonológiai megkötés két folyamatban jutott érvényre: a) a XIV. század végétől kezdve a $\chi, \acute{\chi} > h$ végű szótövek mássalhangzója szó(tag)végi pozícióban „elnémult”, törlődött, de szóbeljei intervokális helyzetben megmaradt; b) a XVI. században a *kohnya* > *konyha* típusú hangátvetések révén kiküszöbölődtek a morféma belseji /h+C/ mássalhangzókapcsolatok. A /h/ ~ 0 váltakozás érintette egyrészt a *méh*, *cseh*-féle névszótöveket, amelyekben a /h/ jelölését az ortográfiai gyakorlat a „néma” pozícióban is megőrizte. Egyes korabeli nyelvemlékeinkben azonban *Chefalw* (1478), *Cze, lu, mee, tere* (1533), *terewel* (1597) stb. alakokkal is találkozhatunk, az utóbbiak arra utalnak, hogy az eltérő fejlődést mutató, hangátvetéses *kehely*, *pehely*, *teher* szavaink sem képeztek egyértelmű kivételt a hangtörvény alól (Benkő 1992, 257). A néma *h* szabály szerint alakult az idegen nyelvből származó tulajdonnevek hangalakja is, pl. ném. Hemrich > m. Imrech > Imré > Imre (Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 118).

A /h/ realizációját glottális réshangra és szótagkezdő pozícióra korlátozó fonológiai megkötés a XVII. századtól azonban már nem érvényesül kötelezően, a megfelelő fonetikai helyzetben nem hajtódik végre valamennyi lexémában automatikusan. Ezt mutatja a) az *ihlet* szó, amely minden valószínűség szerint kihalt, majd a XVII. században a régi források alapján ismét használatossá vált, de nem *ilhet* vagy *illet*, hanem az „eredeti” *ihlet* hangalakban (Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 128); b) a XVII. század után nyelvünkbe került jövevényszavak, például *pech*, *technika* stb. hangalakja, valamint az, hogy c) megjelennek a [h]-s változatok a *cseh*-féle csoporton belül is.

Mit tudunk a néma *h* szabály „utóéletéről”, fonetikai és nyelvművelői megítéléséről, az cjtésingadozás mértékéről, jellegzetességeiről?

A *h*-végű névszótövek hangtani sajátosságaira vonatkozó megállapítások a XIX. század közepén jelennek meg a fonetikai leírásokban, ekkor olvashatunk először arról, hogy például a *tereh*, *juh* és *méh* szavakban úgynevezett nyugvó *h*-t ejtünk (Vértes O. 1980, 99). A néma *h* szabály legkorábbi megfogalmazásaival a nyelvművelői gyakorlatban találkozunk. 1856 óta az akadémiai helyesírási ajánlásokban, majd később *A magyar helyesírás szabályaiban* rögzítik, hogy a *h*-ra végződő szótövekben az ortográfiai és ortoépipai szabály eltér (Szemere 1974, 124–5). A szabály első megfogalmazása szerint „vannak alig hallható vég hehentések, miknek kiferatását a szófejtés parancsolólag megköveteli, miután azok mindannyiszor, valahányszor a szó ragoztatik, előlépnek; így *cseh*, *keh*, *céh*, *koh* (ez a *kohó* szótó régies alakja), *doh*, *juh* s többekben, miknek tárgyesete e *h* nélkül *csét*, *két* stb. volna, *cseh-et*, *keh-et* stb. helyett”.

A normatív kijelítésre vonatkozó szabály a XX. század közepéig nem tart számon kivételt. Az 1915 és 1940 között érvényben lévő helyesírási szabályzat megfelelő pontja csak az *oláh* szót különíti el, de mint olyat, amelyben a *h* szótagkezdő pozícióban sem hangzik, ezt azonban az 1940-es szabályzat vitájában téves általánosításnak minősítik. Simonyi Béla 1942-ben például egy általánosan érvényes néma *h* szabály mellett tör lándzsát. Kijelenti, hogy a szó végén álló *h*-t „nem mondjuk ki”, még akkor sem, ha az összetételben szerepel (példái: *juhtúró*, *jutúró*, *méhraj*, *méraj*, *Csehország*, *Cseország*, vö. 296). A szerinte egyetlen kivételt, az *ihlet* szóbokrot tételesen is felsorolja, mint *ihlés*, *ihlel*, *ihlelet*. Megjegyzi továbbá, hogy egyes esetekben a *h*-t ki sem írjuk, ilyen

például a *riüzsír*. Először az 1954-es helyesírási szabályzat kodifikálja az ortoépiái néma *h* szabály jelentősebb módosulását, ekkor jelenik meg a „*h*-t mindig ejtjük” szavak csoportja: *doh, potroh, sah, Allah*. A szabályzat ma is érvényben lévő következő, 11. kiadása alapján az utóbbi szavak köre tovább bővült, többek között, a korábban kötelezően vagy változatként [h] nélkül ejtendőnek ítélt *éh, keh, moh* szavakkal. A közelmúlt nyelvművelői e kivételeken túl a szóösszetételei utótagok magánhangzó előtti [h]-s ejtéssel a legengedékenyebbek, bár a *Csehország* típusú szavakat is ajánlatosabbnak tartják [h] nélkül ejteni¹ (Grétsy–Kovalovszky 1980).

A mai magyar nyelv rendszerének legfrissebb leírásaiban a néma *h* szabállyal kapcsolatban három különböző állásponttal is találkozhatunk. Törkenczy (1994, 296–8 és 386–7) azt az elemzést tartja adekvátabbnak, hogy a szótagszerkezeti, szótagfüzési szabályszerűségek szempontjából a szótagvégi *h* hátrányos, azaz a *cse, csetől, csevel, de csehek, csehül* típusú hangalakok a szabályosak, a *technika, doh*-féle esetek a megjelöltek, a kivételek. Siptár (1994, 267–8) abból indul ki, hogy az újabb keletkezésű jövevény- és betűszavaink, valamint az ejtésingadozás a *h*-s változat felülkerekedését, produktivitását mutatják, s ezért indokoltabb az a felfogás, hogy a *h* törlését fonológiai aprószabály írja elő, vagyis a *cseh*-féle szavak a kivételek (ezt az álláspontot érvényesíti más fonológiai keretekben Siptár 1999, 375–81 és Siptár–Szentgyörgyi 2002 is). Siptár–Törkenczy (2000) viszont úgy vélekedik, hogy a *cseh*-féle szavak viselkedése már nem magyarázható fonológiailag, olyan kivételekké váltak, amelyekben a *tő* [h]-s és [h] nélküli változatának a megjelenése a morfológiai környezettől függ, azaz úgynevezett szuppletív allomorfiával van dolgunk.

A közreadott szakirodalmi megfigyelések egyértelműen a [h]-s változat terjedését tükrözik a normatív szabály szerint néma [h]-val ejtendő szavak esetében is. Balassa (1904) megállapítása szerint a [h] a magyarban kizárólag magánhangzó előtt hangzik (kivétel *ihlet*), ejtésingadozást csak hangsorvégi pozícióban regisztrál: szó végén a [h]-t csak az affektálva beszélők ejtik, de a köznyelv soha. Ferenczy Géza 1939-ben gúnyoros hangvétellű, a „szótagvégi *h* magyar ajknon nem dűszlik” felfogású cikkében viszont már arról számol be, hogy napról-napra növekszik a „lehegő felekezettűek” száma, azoké, akik a *cseh, düh, oláh, juh* szavak végén kiejtik a [h]-t, s írásban is gyakorinak mondja a *dühhel, juhhal, méhhel* típusú alakokat. Ferenczy, a későbbi nyelvművelői állásfoglalásokhoz hasonlóan, a jelenség legfőbb okát a „betűimádat szellemében”, az íráskép hatásában látja. Megrója például Babits Mihályt is, amiért a „Jónás könyvében” a *dühhel* „torz szóalakot” használja.

Az ingadozás számszerűsített mértékéről csak az 1960-as évekből áll rendelkezésre szakirodalmi adat. A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződését felmérő vizsgálatban átlagosan 50–50%-ban oszlott meg a hagyományos és az íráskép szerinti ejtés (G. Varga 1968).

A nyelvhasználatra vonatkozó megfigyelések és vélcdekések ugyanakkor ellentmondóak. Az ellentmondásokra vagy éppen az ingadozás következetlenségére (?) jó példa a *méh* 'rovar' szó megítélése. A G. Varga kérdőívében szereplő négy szóalak közül a néma *h* szabály szerinti ejtés jóval ritkább volt a *méh, méhnek* 'rovar' szóalakok, mint a *cseh, csehtől* esetében. Ezzel szemben Elekfi a *méh*^{1,2} homonimák *méh* (m[é]h), *méh* (m[é]h:|el) 'női szerv' ↔ *méh* (m[e:], m[e:]vel) 'rovar' szerinti nem kötelező, de szokásos kiejtési megkülönböztetését regisztrálja (vö. Grétsy–Kovalovszky 1980, 134; legutóbb Elekfi 2000). A témával foglalkozó egyik legfrissebb „vészharangongató” nyelvművelő írás (Jónás 1998) szerint viszont a *méh* [h]-s ejtése, a *juh, düh* szavakhoz hasonlóan

¹ A cikkben a /h/ fonéma realizációinak jelölésére az esetek többségében a [h]-t használtuk, ettől akkor térünk el, ha azt a műszeres elemzés egyértelműen indokolta; de a tanulmány célja nem a /h/ realizációinak részletekbe menő akusztikai-fonetikai vizsgálata volt.

az újabb keletkezésű szavakban, alkalmi szókapcsolatokban, például *Mé[h]kerék* (romániai helységnev), *ju[u]túró*, de *ju[h]pusztulás*, *elfogott a dü[h]* a legelterjedtebb, s elsősorban a művelt beszélőknél, s a médiában is ekként tapasztalható.

Gyakorisági tényezők

A gyakoriság mind a produkcióban, mind a percepcióban meghatározó, ezért a statisztikai tények ismerete a lexémák aktiválási sajátosságainak magyarázatában fontos lehet. Megpróbáltunk képet kapni arról, hogy a) milyen gyakran találkozhatunk a szótagvégi néma *h* szabály alá eső alakokkal; b) milyen arányban jelennek meg a kettős változatú toldalékolt alakok. A rendelkezésre álló beszélt nyelvi korpuszok, illetve digitális hangadatbázisok (BABEL, MTBA) egyfelől írott szöveget hangosítanak meg, a spontánbeszéd-anyagok pedig (talán méretüknél fogva is) nem tartalmazzák a keresett lexémákat (Gósy 2003). Az írott szövegek felolvasását tartalmazó BABEL korpuszban egyetlen szóvégi *[h]* sem fordul elő. Az MTBA (Vicsi 2002) telefonos adatbázis többek között számos tulajdonnevet is tartalmaz, de nincs benne Oláh vagy Cseh. Az adatbázis felolvasatott mondataiban már akad a */h/* allofonjaira adat, azonban a korpusz a beszéd mesterséges feldolgozásának a céljait szolgálja, így a szókincsünkben ritka, szótagvégi *[h]* marginális problémaként jelenik meg; ezért statisztikai relevanciával nem rendelkezhet, szabályalkotásra pedig nem alkalmas.

A szótárak tanúsága szerint azoknak a szavainknak a száma, amelyek a */h/* fonéma valamely allofonjára végződnek, különböző; attól függ, hogy az adott szótár melyeket milyen szempontok szerint rögzítette. A tövégmutató szótár például 48 *h*-végű címszót vesz fel (ebben benne van a betű neve is), ebből 40 a névszó. De hiányzik innen például a más szótárakban fellelhető *fellah*, *ajatollah*, *kazah*, *rizskoch*, *MÉH*, *APEH*... A szótárak abban is nagyon különböznek, hogy hány indulatszót vesznek fel. A lexikográfiai források alapján kijelenthető, hogy az ilyen szavaink száma a félszázat nem éri el.

Megvizsgáltuk a *h*-ra végződő szavaink írott nyelvi gyakoriságát egy a sajtó és szépirodalmi alkotások nyelvezetét tükröző digitális szövegtörzsben² (összesen 1 551 307 különböző szóalak 80 542 513 előfordulása). E szövegtörzsben 31 a */h/* fonéma valamely allofonjára végződő köznévi szótó fordult elő, a szóösszetételekkel együtt összesen 79 (köznévi) lexéma. A néma *h*-val (is) ejtettként számon tartott szavaink (*céh*, *cseh*, *düh*, *éh*, *juh*, *keh*, *méh*, *méh*, *moh*, *oláh*, *pléh*, *rüh*, *tereh*) közül a *tereh* egyáltalán nem, a *moh*, *keh* pedig elenyésző számban fordult elő (1. táblázat). A kapott adatok megfelelnek azon elvárásunknak, hogy a *céh*, *éh*, *pléh*, *rüh* lexémák igen ritkák és relatíve ritkábbak, mint a *cseh*, *düh*, *juh*, *méh* (mindkét jelentésében); az *oláh*-ra vonatkozó adatok a családnévi előfordulásokat is tartalmazzák, köznévi használata alapján azonban az igen ritka csoportba tartozik. Ha ezen szótóveknak a kiejtési szabály szerint kötelezően néma *h*-val ejtett előfordulásait (szóvégi és szóbelseji *hC* helyzet) tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a szövegtörzs meghangosításakor a néma *h* szabályt relatíve leggyakrabban az *oláh* és *pléh* esetében kellene alkalmaznunk, a viszonylag gyakoribb szótóvek közül pedig a *cseh*-nél.

² A korpusz összetétele: napi- és hetilapok interneten elérhető cikkei, internetes hírvíjságok cikkei, országgyűlési anyagok, a Magyar Elektronikus könyvtár magyar nyelvű anyagai és a Digitális Irodalmi Akadémia anyagai, vö.: Németh–Zainkó 2000.

1. táblázat: A h-t tartalmazó szavak előfordulási gyakorisága (írott nyelv alapján)

Szótó	Szóvégi h előfordulás* (db)	Szóbelseji hC helyzet** (db)		Összesen (a fonetikai környezettől függetlenül) (db)		A néma h szabály szerint „meghangosítandó” előfordulások aránya (%)
		különböző szóalak	előfordulás	különböző szóalak	előfordulás	
célh	179	62	122	108	532	57
csehh	8511	49	1785	104	15863	65
düh	563	79	707	161	2319	55
éh	20	41	292	63	380	82
juh	171	124	281	232	1282	35
keh	7	–	–	2	9	78
méh	247	192	607	337	1983	43
moh	2	3	3	8	16***	31
oláh	1092	9	19	20	1141	97
pléh	61	131	192	140	264	96
rüh	23	4	7	21	109	28

* Szóösszetételek utótagjaként is

** Ragozott alakok és szóösszetételek

*** A *moha* lexéma megfelelő alakjaitól egyértelműen elkülöníthető szóalakok száma

A néma h szabály érvényesülése szempontjából érdekesek a kettős változatú toldalékolt alakok, hiszen a *csehhel*, *dühhel*, *dühhé* stb. formák elterjedése jelezheti a [h] nélküli ejtés visszaszorulását, míg a *oláht* típusú toldalékolás gyakoriságából éppen ellenkező tendenciára következtethetünk. Az ilyenfajta bizonyítékként szóba jöhető toldalékolt alakok azonban korpuszunkban igen ritkának bizonyultak. Az 1. táblázatban feltüntetett szóbelseji előfordulások a következő *-val/vel*, *-vél/vé* ragos alakokat tartalmazták: *céhvel* (1), *csehvel* (2), *csehvél* (1), *dühvel* (174), *dühhel* (19), *dühvé* (9), *juhval*, *anyajuhvá*, *anyaméhvel* (1), *pléhvel*, *rühvel* (3). A mássalhangzóra végződő tő szerinti toldalékolás tehát szinte kizárólagosan a *düh* lexémára korlátozódott, de használata arányaiban ott sem mutatkozott számottevőnek. A paradigmát a magánhangzóra végződő tövek mintájára „ki-egyesítő” változatok pedig egyáltalán nem szerepeltek. A szakirodalom (pl. Elekfi 1994) a jelenséget az *oláh* egyes számú tárgyragos alakjánál és a *pléh* lexémánál (*pléht*, *pléhk*, *pléhn*) tartja számon, korpuszunkban azonban e morfológiai alakok kanonikus változataikban sem fordultak elő. Érdekes, hogy bár van *csenek* szavunk (mint a(z) *(el)csen* ige ragozott alakja), amely azonban a 1,5 milliós korpuszban egyszer sem fordult elő.

A bizonytalanságok és az egymásnak látszólag ellentmondó adatok miatt kísérletsorozatban vizsgáltuk a [h] viselkedését a *cseh*-féle szavakban. Elemzéscink mind a produkciós, mind a percpiciós működések vizsgálatára irányultak. A célok a következők voltak: a) a [h] mássalhangzó ejtési sajátosságainak felmérése, b) a [h] mássalhangzó megjelenése a percpiciós folyamatban. Más megfogalmazásban a kérdésünk az, hogy hol tart ma a *cseh*-féle szavak ingadozása a művelt, gondozott (vagy legalábbis annak szánt) ejtésben. A kutatási hipotézis megfogalmazása az előzőekben tárgyaltak miatt meglehetősen bizonytalan; mindössze annyit mertünk feltételezni, hogy – tekintettel adatközlőinkre – az írott nyelv valamiféle hatása biztosan kimutatható lesz az eredményekben.

I. kísérlet: a produkció

Az első kísérlet az alábbi három szempont vizsgálatára összpontosított. (i) Mekkora eltérést mutat a szóvégi [h] megjelenése az egyes lexémák között? (ii) Van-e különbség a [h]-s ejtés megjelenésében a hangsor végi, szünet előtti pozícióban és szóösszetételek határán, mássalhangzó előtt, például: *méh* ↔ *méhkaptár*, *méhraj*. (iii) Mennyire gyakoriak a *dühhel*-típusú alakváltozatok? Kongruensek-e az alanyesetű és a *-val/vel* ragos hangalakok, azaz ugyanazon beszélőnél a *düi[h]* kiejtésből következik-e a *düi[h]:jel* alakváltozat használatára.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

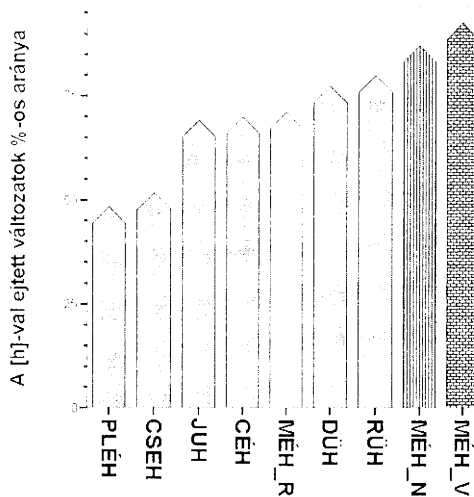
A felmérés a klasszikus kikérdezéses eljárással történt. Az adatközlők feladata egyfelől az volt, hogy mondják ki az elhangzott szótári meghatározásnak megfelelő szót, másfelől pedig egérszítsenek ki mondatokat a kitalált szó megfelelő alakjával. Például: „Mi ez? A középkorban az azonos foglalkozású iparosok és kereskedők érdekvédelmi szervezete” (*céh*), „Hamarosan megkötötték a szerződést egy helybeli ...”. A szóvégi pozícióban a vizsgálat a *céh*, *cseh*, *düh*, *juh*, *méh* 'rovar', *méh* 'női szerv', *MÉH*, *pléh*, *rüh* lexémákra terjedt ki. A szóösszetételek vizsgálatában a *méh* (mindkét jelentésben) és a *MÉH* szótövekre összpontosítottunk, a *méhkaptár/méhkas*, *méhraj*, *méhrák/méhnyakrák*, *MÉH-telep* szavakat elicitáltuk, kontrollszóként szerepelt a *juhtej*. Meg kell említenünk azt a módszertani nehézséget, hogy nemegyszer sikertelen volt bizonyos szóösszetételek elicitálása (ez jelentkezik majd az adatok eltérő számában egy-egy szó esetén). A „Mézgyűjtő rovarok tartására szolgáló ládaszerű építmény” meghatározásra gyakran a *kaptár*, *kas* válaszokat kaptuk az elvárt (és remélt) *méhkaptár*, *méhkas* helyett. A *méhkaparás* szóalakot főleg a férfiak többségénél volt nehéz előhívni; a *dühroham* helyett pedig a szinonimák hosszú sora jött elő a *gutaitűstől* az *agylobig* stb. A felmérés mondatkiegészítési feladata az eszköz- és társhatározói eset toldalékolását, illetőleg annak hatását vizsgálta a kérdéses mássalhangzó ejtésére. Összesen 16 szó ejtését elemeztük.

Egyénileg teszteltünk, a válaszokat magnetofonra rögzítettük, minderről a kísérleti személynek tudomása volt. A vizsgálatban 43 adatközlő vett részt, 20 férfi és 23 nő, akik két életkori csoportot képeztek. A fiatalabbak csoportjában az átlagéletkor 22 év volt (egyetemi hallgatók), míg az idősebbeknél 40 év (valamennyien felsőfokú végzettségűek).

Eredmények

I. Az adatok összességét tekintve szóvégen a mérleg egyértelműen a [h]-val ejtett változat javára billent, a [h]-s ejtés az esetek 78%-ában fordult elő. Az 1. ábráról leolvasható azonban, hogy a [h]-val ejtett változat preferenciája lexémánként eltérő volt; a különbségek statisztikailag is szignifikánsnak mutatkoztak (a Cochran-féle próba eredménye: $Q(8) = 15,662$, $p = 0,047$). A [h] nélküli ejtés a *pléh* és *cseh* szavakra volt a legjellemzőbb, bár ezeknél is mintegy 50%-ban jelent meg a [h]-s változat. A vizsgált mássalhangzó kiejtése a legkövetkezetesebben az „itt veszik át a papír-, vas- és fémhulladékot” definícióra adott válaszokban, azaz a *MÉH* szóban volt megfigyelhető, ekkor az ejtések 93%-ában fordult elő.

Megvizsgáltuk, mennyire függ össze a *méh* (két jelentését tekintve) homonimák kiejtése. A két ejtészváltozat a $2*2$ -es Chi-négyzet próba alapján függetlennek bizonyult, azaz statisztikailag nem igazolódott, hogy a beszélők következetesen törekednének e homonimák megkülönböztetésére, az alanyesetek homográf, de nem homofon használatára.

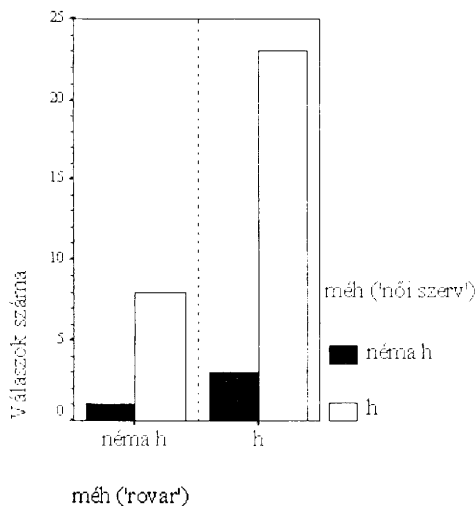

1. ábra

A [h]-s változat átlagos gyakorisága szóvégi helyzetben

(MÉH_R = *méh* 'rovar', MÉH_N = *méh* 'női szerv', MÉH_V = *MÉH* 'vállalat')

A 2. ábra azt mutatja be, hogy akik néma *h*-val ejtették a *méh* ('rovar') szóalakot, azok közül hányan ejtették ugyanígy, illetve [h]-val a másik, homoním alakot. Látható, hogy viszonylag kevés olyan kísérleti személy volt, aki a homográf alakokat a kiejtésben megkülönböztette. A két ejtés-változat megválasztása a 2×2 -es Chi-négyzet próba alapján is függetlennek bizonyult, azaz statisztikailag nem igazolódott, hogy a beszélők következetesen törekednének e homonímák megkülönböztetésére.

2. ábra

A *méh* 'rovar' és a *méh* 'női szerv' jelentésmegkülönböztetése a szóvégi mássalhangzó ejtésével

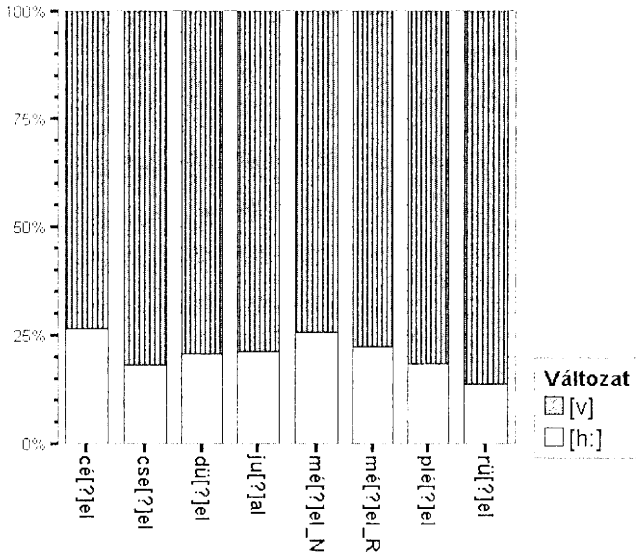
A *méh* 'rovar' és a *pléh* szó kiejtése azonban valóban különbözönek mondható a mássalhangzó szempontjából; a *pléh* szót szignifikánsan gyakrabban ejtették a normatív, néma *h*-ás változatban. Nincs kézenfekvő magyarázat erre az ejtési különbözöségre. Feltételezhető talán, hogy a *pléh* szó első három hangja már oly mértékben felidézi a teljes szót, hogy a beszélő könnyebben „lehagyja” a szóvégi mássalhangzót (a *plé* hangsor csupán a *pléd* és a *plébános*, *plénium* szavak eleje a *pléh* szón kívül), míg a *mé* hangkapcsolattal nagyon sok szó kezdődik, tehát a szóvégi [h] kiejtése mintegy biztosítja a hallgató számára az úgynevezett felismerési kulcsot (vö. Gósy 1999), s a beszélő ezt ösztönösen igyekszik megvalósítani. Ez persze egyetlen lehetséges magyarázat, a többi szó ejtésének különbözöségei más és más okokkal valószínűsíthetők. Ilyen lehet például az írásképek hatása, vagy hogy milyen gyakran hallja a szót, illetőleg összetételeit kanonikus ejtésben. Összességében megállapítható, hogy a szóvégi néma *h* szabály betartása leginkább a *pléh* és *cseh* szavakra volt jellemző, de az adatközlők mintegy 50%-a ezeknél is a [h]-s változatot ejtette.

2. A szóösszetételekben jóval kevésbé volt jellemző a normatív ejtéstől való eltérés, mint szóvégen (vö. 2. táblázat). A [h]-s ejtés gyakorisága lexémánkénti megoszlásban sem mutatott párhuzamot a szóvégi helyzettel. Az összetételekben (az összes sikeresen elicitált adatot figyelembe véve) 31%-ban valósult meg a [h]-s ejtészváltozat. Kimondható, hogy az abszolút szóvégen, illetőleg az összetételek morfémahatárán mássalhangzó előtt előforduló [h] ejtése szignifikánsan különbözik. Ez egyfelől a fonetikai koartikulációs folyamatokkal magyarázható, másrészt az is valószínűsíthető, hogy az összetétel jelentése a [h] nélkül is egyértelműben azonosítja a kérdéses szemantikai tartalmat, a beszélőnek tehát kevésbé kell törekednie a félreértés elkerülésére. Ez a fajta nyelvi tudatosság megjelenik majd a percepciók kísérlet eredményeiben is, ezáltal válik ez az itt megfogalmazott feltételezés relevánssá, illetőleg igazolhatóvá.

2. táblázat: A [h] viselkedése a produkcióban szóösszetételek esetén

Tesztiszavak	Adatszám	A /h/ különböző realizációinak %-os aránya
méhkaptár/méhkás	37	51
méhraj	31	39
méhrák/méhnnyakrák	31	19
MÉH-telep	20	30

3. A mondatkiegészítési feladatban a válaszok a következőképpen oszlottak meg: *diü[v]el*-típus – 78,2%-a, *diü[h:]el*-típus – 20,5%, 1,3%-ban pedig [me:ɛl] és [ce:ɛl] ejtéssel találkoztunk. A vizsgált lexémáknál a mássalhangzóra végződő tö szerinti toldalékolás gyakorisága 13–26% között változott (3. ábra). A [h]-s alakváltozat megjelenési aránya nem tért el számottevően az egyes lexémáknál, így a *méh* homonimáknál sem. A *méh* esetében az adatközlők 28%-a használt eltérő alakváltozatot az eltérő jelentés függvényében, ezen belül azonban azonos arányban fordult elő a *mé[v]el* 'rovar' – *mé[h:]el* 'női szerv' megkülönböztetés és ennek a fordítottja is (vö. *mé[h:]el* 'rovar' – *mé[v]el* 'női szerv'). Az adatközlők 30%-ánál fordult elő egynél több [h]-s alakváltozat. A *diühhel*-típusú alakok szignifikánsan gyakrabban jelentek meg az idősebb beszélők csoportjában (a Chi-négyzet próba eredménye: $\chi^2(1) = 9,184$, $p = 0,002$); ez az egyetlen olyan mutató, amelyben a minden esetben ellenőrzött szociológiai tényezők (életkor és nem) valamelyike meghatározónak mutatkozott.

3. ábra

A -val/vel ragos alakváltozatok előfordulási gyakorisága
(mél[?]el_R = méhvel/méhhel 'rovar', mé[?]el_N = méhvel/méhhel 'női szerv')

Az, hogy a *dühhel*, *méhhel* típusú alakok megjelenése gyakoribb volt a 30 éven felülieknél első látásra ellentmondani látszik annak a tendenciának, hogy a *h*-törlés szabálya hosszú távon végleg érvényét veszti. A magyarázatot kereshetjük például abban, hogy a fiatalabbakban élénkebben él a kiejtési szabály és annak az elvárt érvényesítése. De úgy is értelmezhetjük, hogy a fiatalabbakban már nem fonológiai, hanem morfológiai kondicionált alakról van szó. Azaz nem a *h*-törlés fonológiai szabályát alkalmazzák, hanem a tudatukban két allomorfban létező *tő* közül kiválasztják az eszközhatározós esetben használatosot.

II. kísérlet: a percepció

A második kísérlet az észlelés oldaláról elemezte a [h] mássalhangzó viselkedését. A kérdés úgy fogalmazható meg, hogy hajlamosak vagyunk-e a *cseh*-féle szavak esetében belehallani a hangsorba a szótagvégi [h]-t függetlenül annak fizikai ottlététől.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

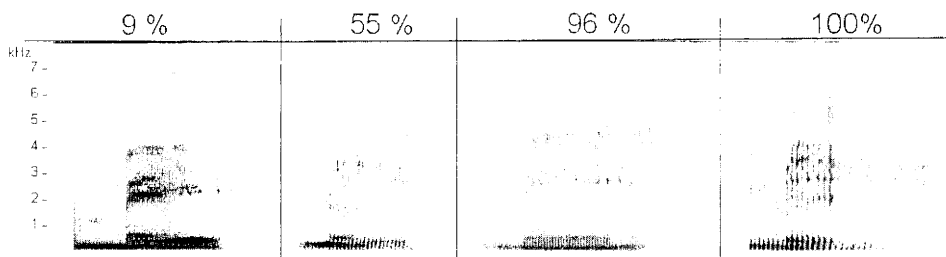
A kérdésünk megválaszolásához összevetettük a) a [h] szegmentum azonosítási arányát és a hangsor akusztikai jellemzőit; b) a [h] szegmentum észlelését valódi szavakban és logatomokban (értelmetlen, de fonotaktikailag releváns hangsorokban). A stimulusok az első kísérlet anyagából származtak, olyan *cseh*, *düh*, *dühkötés*, *méhraj* stb. típusú töszavakat és szóösszetételeket választottunk, amelyek a [h] szegmentum zörejeinek időtartama szerint három csoportot alkottak: a mássalhangzó zörejeleme 20 ms-nél rövidebb volt, 20–50 ms közötti, illetőleg 50 ms-nél hosszabb. Összesen 41 szót, illetve logatomot vizsgáltunk. A hanganyag elemzését digitális beszéd-elemzővel végeztük. A percepció kísérletet két, egyenként 22 főből álló csoportban végeztük; az

adatközlők egyetemi hallgatók és fiatal oktatók voltak (átlagéletkoruk 27 év); a stimulusokat fejhallgatón keresztül hallgatták le (a külső zajok kiszűrése érdekében). Az első csoport tagjai az eredeti, természetes ejtést hallották; a tesztalapon pedig jelölniük kellett a [h] meglétét vagy hiányát. Az adatközlők feladatát a következőképpen határoztuk meg: „Olyan szavakat fog hallani, amelyekben az írásban *h* betű szerepel. Döntse el, hogy a hallott szóban ejtett-e [h] hangot a bemondó!” A kontrollcsoport tagjai az eredeti bemondásokból szegmentált szórézszerletet (néhány hangot) hallottak, például az eredeti *mé[x]királynő*ből → [e:hki], a *dolgozóm*[e:]ből → [zo:me:]. Az adatközlők a következő feladatot kapták: „Rövid, jelentés nélküli hangsorokat fog hallani. Írja le a hangsorokat minél pontosabban!”

Eredmények

Előzetes elvárásunknak megfelelően a [h] hang zörejelemének időtartama meghatározó volt az észlelési ítéletekben, a mássalhangzó azonosítása és a zörejelem időtartama között erős volt a korreláció (a Pearson-féle korrelációs elemzés eredménye: $r = 8,77$; $p < 0,0001$). A 70%-os arányt meghaladó azonosítási arány csak az 50 ms-t meghaladó időtartamú [h] szegmentumoknál fordult elő. A tözsz, illetőleg a szóösszetétel ténye sem lényegtelen az adatközlők döntéseiben. Az „ejtett h-t” ítéletek növekvő sorrendjében a zörejelemet nem tartalmazó összetételek: $j[u]tej$ 9% < $d[y]kitörés$, $M[e:]telep$ (két különböző bemondótól, de egyaránt [h] nélkül) 14% < $m[e:]kaptár$, $m[e:]raj$ 32% < $m[e:]nyakrák$ 36%. Az ismételt $m[e:]raj$ 50%.

A szóvégi *h* ejtése artikulációsan sokféle lehet, s ennek megvannak az akusztikai következményei (4. ábra). Ezek az akusztikai következmények érintik a fizikai időtartamot, a zörej intenzitását és frekvenciaspektrumát is. Ennél fogva találunk viszonylag rövid, de észlelhető időtartamú és intenzitású laringális [h]-t, illetőleg intenzív zörejjel ejtett, hosszú, a veláris képzési területen ejtett réshangot.

4. ábra

Különbözően artikulált [h] mássalhangzók hangszínképe és észlelési arányuk a *méh* szóban

Az értelmes szavakban és a logatomokban szereplő (vagy nem szereplő) [h] hangok megítélése jelentős különbséget mutat az észlelésben. A Mann-Whitney próba eredménye szignifikáns ($p = 0,028$), vagyis statisztikailag is igazolható, hogy a logatomok azonosításakor a résztvevők szignifikánsan kevesebbszer azonosítottak [h] hangot. A *méhkirálynő* szóban például 90,9%-ban észleltek [h]-t, míg az *éhki* logatomban csak 36%-ban (a [h] fizikai időtartama 60 ms volt; vagy a *méhraj* szóban a nem létező [h] mássalhangzót a kísérleti személyek fele hallani vélte, míg az *éraj* logatomban csak 18%-ban). Ez azt a beszédpercepcióban ismert jelenséget mutatja, hogy az értelmetlen hangsorok azonosításában az úgynevezett felsőbb feldolgozási szintek nem vesznek részt. Döntően tehát az akusztikai, fonetikai, fonológiai szintek működnek, s ez az objektív fizikai (akusztikai) valóság

a pontosabb reprodukálást teszi lehetővé. A szavak megítélésekor a kísérleti személyek tudatalatt működtetik a felsőbb szinteket, tehát lexémákat, morfológiai szerkezeteket stb. azonosítanak, s ez befolyásolja az észlelési működéseket. Ez eredményezi azt, hogy [h] mássalhangzót jelölnek ott is, ahol az a valóságban nem jelenik meg, de a beszélő/hallgató tudatában kétségtelenül jelen van.

III. kísérlet: a mentális lexikon aktiválása

A beszédprodukción és a beszédpercepción működése egyaránt igényli a mentális lexikon aktiválását, s ebben a nyelvi tudatosság, a kialakult engramok, továbbá a gyakoriság tényezői meghatározó szerepet játszanak. A harmadik kísérletünk célja az volt, hogy megtudjuk, a kísérleti személyek mentális lexikonában milyen formában tárolódnak a /h/ fonémát tartalmazó, produkciósan ejtésingadozást, percepciósan kontextusfüggőséget mutató lexémák.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Két, egymással összefüggő kísérletsorozatot folytattunk le. A nyelvi anyag magyar, nem magyar (idegen nyelvi), a meghonosodás szakaszában lévő és értelmetlen hangsorokat tartalmazott (alanyeseti, illetőleg ragozott formákban is). Összesen 82 szót teszteltünk. Az adatközlőknek mindkét kísérletben arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy a hallott hangsor – megítélésük szerint – magyar vagy nem magyar (minden egyes esetben felhívtuk a figyelmüket arra, hogy a saját, egyéni döntésükre, nyelvhasználatukra vagyunk kíváncsiak, nem pedig valamiféle kodifikált, elvárt vagy „megtanult” választ várunk). A kísérleti személyek száma 43, illetőleg 50 fő volt, egyetemi hallgatók és tanárok, átlagéletkoruk 36 év. A második kísérletsorozatban reakcióidőt mértünk; ekkor a kísérleti személyek figyelmét felhívtuk arra, hogy minél gyorsabban döntsenek. Egyénileg teszteltünk. A tesztelés számítógépen folyt, a hangsorokat az adatközlők fülhallgatón hallották, és válaszukat a megfelelő nyomógombra kattintva adták meg, a program pedig rögzítette a reakcióidőt is. A reakcióidőket másodpercben, illetőleg rangszámátlagokban dolgoztuk fel, és hasonlítottuk össze a kísérleti személyeknél.

Eredmények

(i) Az első kísérletben a /h/ fonéma különféle allofonjait tartalmazó szavakat teszteltük. Az adatok szerint csupán a *j[uv]al* szó felismerése volt tökéletesnek mondható (95%), illetőleg 80% fölötti a *j[ʌ]* és a *m[e:v]el* magyar szóként történt azonosítása. Az úgynevezett percepciósi határt nem érték el a *r[ʏv]el*, *ol[a:]* és a *kaza[h]*ot szavak (magyarnak 66%-ban ismerték el őket). A 45–55% körüli magyar azonosítás akár véletlen találatként is felfogható, avagy – egy más nézetből – azt mondhatjuk, hogy e szavak meghonosodása „folyamatban van a nyelvünkben” avagy „kiveszőben van a nyelvünkéből” (sic!): *keh*, *fach* (mint [føk:]), *enyh*. A legkevésbé azonosították magyar szavaknak adatközlőink az *emuch* (mint [eunuk]) és a *csenek* szavakat (39%, ill. 26%).

A második kísérletsorozat eredményeit a 3. táblázat szemlélteti. Ennek alapján azzal szembeülünk, hogy a /h/ tekintetében ingadozó ejtésű szavainkat – úgy tűnik – a kísérleti személyek nehezen ismerik fel magyar szavaknak. 90%-os és afölötti azonosítást nem is kaptunk, 80% fölött is mindössze három szót találunk: *dohhal*, *m[e:b]e*, *m[e:n]ek*. (A legutóbbi adat értékelését nehezíti a kétféle jelentés.) Ha a 75%-os percepciósi határt tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy (művelt) adatközlőink a /h/-t tartalmazó szavak többségét pusztán hallás alapján nem ismerik fel, például *r[ʏ]*, *p[e:n]*, *m[e:b]e* vagy *c[e:v]el*. Felmerülhet a gyakoriság mint tényező, amelynek – bár hatását természetesen elismerjük –, de ellentmondani látszik az *enyh* 72%-os azonosítása. A magyar/nem magyar döntés fő tényezője egyértelműen a /h/ sajátos viselkedésének következménye.

3. táblázat: A magyarként azonosított szavak százalékos aránya és reakcióideje

Hangsor	Magyar szó ítéletek átlaga (%)	Reakcióidő- átlag (mp)	Reakcióidő rangszámtátlag
r[y]	22	1,163	22,6
pl[e:n]	34	1,007	24,0
ke[h]	52	1,292	28,3
rü[xn]ek	54	1,187	25,6
m[e:b]b	58	1,473	35,0
cse[h]en	62	1,223	29,4
c[e:v]el	64	1,325	30,2
r[yv]el	70	1,205	27,3
eny[h]	72	1,439	32,1
ol[a:t]	72	1,186	27,9
do[xn]ak	74	1,077	20,9
cé[h:]el	76	1,194	23,3
do[x:]al	82	1,287	25,8
mé[h]e	86	1,254	24,1
m[e:n]ek	88	1,139	24,8

A reakcióidő-értékek jól jelzik egyrészt azt, hogy mennyi ideig keresett a kísérleti személy a mentális lexikonában, másrészt azt, hogy mennyi időt igényelt a döntéshozatal. A *h*-végű szavakat tekintve a leghosszabb időt a *c[e:]vel*, az *enyh* és a *m[e:]be* szavak minősítése igényelte; függetlenül attól, hogy maga a keresés, avagy a döntés okozta a reakcióidő jelentős növekedését. Közepesnek tekinthető a *rülnek* és a *dohhal* reakcióidőértéke, noha az egyiket nagymértékben ismerik fel magyar szónak, míg a másikat csupán a kísérleti személyek fele. A rövid reakcióidejű döntések között is találunk olyat, aminek az eredménye magyar döntés, például *dohnak* vagy *céhhel*; de olyat is, amelynek az eredménye „nem magyar” ítélet, például *r[y]* vagy *pl[e:]n*.

Érdeemes összevetni a *h*-s szavak magyar/nem magyar ítéletére kapott reakcióidő-értékeket az értelmetlen hangsorokéval, illetőleg a nyilvánvalóan magyar vagy nem magyar szavakkal, amelyek reakcióideje jóval kisebb volt (pl. *férce*, *hával*, *lazsna*, *szlin*). Ez utalhat arra, hogy a kísérleti személyek – a megadott százalékarányban – nem találták a kérdéses hangsort a mentális lexikonukban, a reakcióidő-érték ekkor tehát a keresést mutatja. A *playback*, a *szével* és a *bútolt* relatíve hosszú reakcióideje pedig egyértelműen annak tudható be, hogy az adatközlő nehezen hozott döntést a nyelvhasználatunkban jelenlévő, ugyanakkor nyilvánvalóan nem magyar szavak magyar voltáról. Ekkor tehát a mentális lexikonban aktiválódott ugyan a szó, de státusának a megítélése nehézséget okozott.

IV. kísérlet: produkció és percepció összefüggése

Utolsó kísérletünkben arra kerestünk választ, hogy a kísérleti személyek mely esetekben ítélik a [h]-s ejtést helyesnek, illetve helytelennek. Ebben a döntésben ugyanis mind a produkció, mind a percepció működésbe lép, hiszen az adatközlők egyrészt a saját engramjaik aktiválása, másrésztől a normának vélt elvárás, végül pedig „mindennapi” tapasztalataik alapján döntenek (ez utóbbi természetesen szoros összefüggésben lehet engramjaikkal).

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kísérleti anyagot ebben az esetben is az első kísérlet bemondásaiból állítottuk össze. A nyelvhelyességi szempontból értékelendő szavak között szerepeltek alanyesetű és ragozott egyszerű szavak, valamint szóösszetételek is, pl: d[y], ju[h], rü[x], d[yv]el, d[yh:]el; pl[e:h]en, pl[e:n]; m[e:k]aparás, m[e:x]rák stb. A fejhallgatón keresztül hallott szavakat az adatközlőknek az alábbi skála szerint kellett értékelniük:

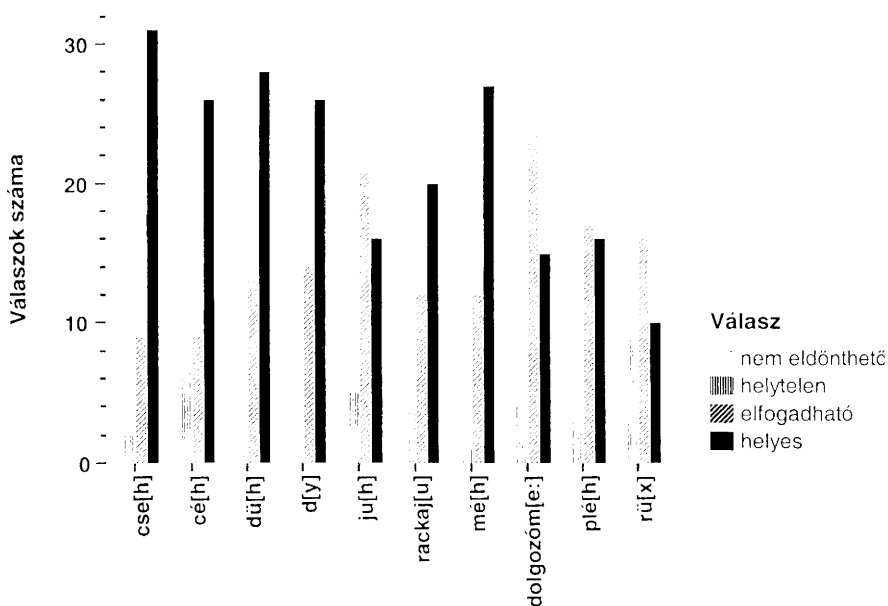
- 1 = egyértelműen kerülendő, helytelennek tartott ejtés
- 2 = nyelvhelyességi szempontból nem tökéletes, de elfogadható ejtés
- 3 = ez az elfogadott, helyes ejtés
- X = nem lehet eldönteni

A kísérletben 43 személy vett részt, átlagosan 24 éves bölcsészhallgatók, 25 fő, (nők) és átlagosan 30 éves természettudományos érdeklődésű (fizikus és informatikus) férfiak (18 fő).

Nem törekedtünk szociolingvisztikailag érvényes adatokra; a kísérleti személyek kiválasztását (művelt értelmiségi beszélők) az indokolta, hogy talán ez az a csoport, amelynek a nyelvhasználatára legsúlyosabb érvként mérlegelendő a szabályszerűség megfogalmazásában.

Eredmények

A kapott adatok mintegy egyesítik a kísérletsorozatunk megelőző produktív és perceptív eredményeit. A kísérleti személyek nagyobb arányban a norma szerint döntöttek, azonban elsősorban szóvégen, de szóösszetételekben is meglehetősen „engedékenyek”, azaz elfogadóak a nem normatív ejtéssel szemben is. A szóvégi *h*-k kiejtését a megkérdezettek közel egyenrangú változatként értékelték, a kivételt a *riih* erős veláris mássalhangzójának elutasítása jelentette (vö. 5. ábra).

5. ábra

A *h*-ra végződő szavak ejtésének minősítése

Az ejtőváltozatok páronkénti összehasonlítása nem jelzett egyértelmű preferenciát, így például a *dűh* néma *h*-val ejtett változatát az adatközlők 60,5%-a tartotta helyesnek, közülük azonban közel pontosan fele-fele arányban vagy elfogadhatónak minősítették a *dű[h]* ejtést vagy azt is helyesnek ítélték. A szóösszetételek határán mássalhangzó előtti pozícióban kevésbé fogadják el a [h] kiejtését, de minden [h]-s változat átlagosztályzata eléri a 2-t, azaz az 'elfogadható' minősítést.

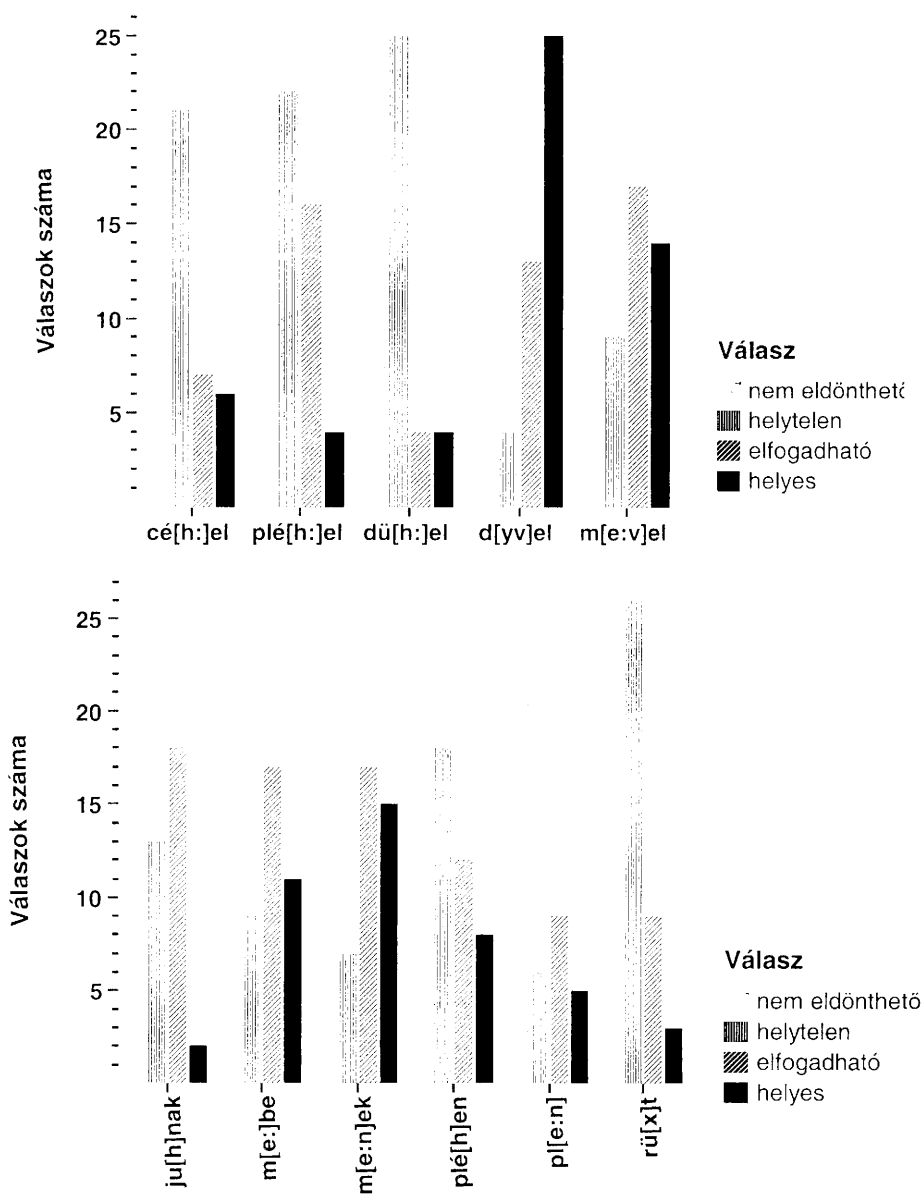
A ragozott alakokról alkotott ítéletek állnak a legközelebb a normatívhoz. A *dű[h]:el*, *plél[h]:el*, *cél[h]:el* alakokat adatközlőink elutasították (1. 6. ábra). A toldalékok közül a *-val/-vel* ragos alakok megítélése mutatja legjobban a norma érvényesülését. Meglepő ugyanakkor a „nem lehet eldönteni” válaszok relatíve magas aránya. Ez egyértelműen alátámasztja, bizonyos értelemben magyarázza azokat a tényeket, amiket a mentális lexikon aktiválása során mind a magyar/nem magyar ítéletekben, mind a reakcióidő-értékekben tapasztaltunk. Megnéztük, hogy mennyire működik a beszélők tudatában az a paradigma, hogy a szóvégi [h] ejtés preferálása együttjár a *dűh* típusú toldalékolással. Az előjel próba szerint a *d[y]* és a *d [yv]el* alakok megítélése nem tér el, a *cél[h]* – *cél[h]:el* és a *dű[h]* – *dű[h]:el* pároké viszont igen ($p < 0,0001$). Ennek alapján a szóvégi *h* kiejtésének preferenciája nem jár együtt az abból egyébként következő toldalékolt változat elfogadásával.

Nem feltételeztük, hogy a toldalékolt szavak és az összetételek megítélésében az adatközlők bevallott „ismerethiánya” nagy különbséggel járna. Az adatok mégis ezt mutatják. A kísérleti személyek a *p[e]:n* szót például 53,5%-ban képtelenek minősíteni. A 'helyes' ítéletek aránya sokkal kisebb, mint az összetételek esetében; és jelentősen megnövekedett a 'helytelen' minősítések aránya. Összességében a toldalékolt szavak megítélésében jóval nagyobb bizonytalanságot látunk, mint az összetételeknél (6. ábra).

A szóösszetételekre kapott ítéletek is azt mutatják, hogy az adatközlők vagy engedékenyek, vagy maguk is bizonytalanok. Jellegzetesek a *méh* összetételeinek helyességét mutató arányszámok; [h]-val vagy anélkül hasonló arányban vélik helyesnek (például *méh**kaptár*: 69,8%, ill. *m[e]:kaptár*: 72,1% vagy *mé[x]királynő*: 30,2%, ill. *mél[x]raj* 37,2%). A *mé[x]királynő* és a *m[e]:kaptár* megítélése szignifikánsan eltérő a néma *h*-s változat javára (a McNemar-féle szimmetriapróba Chi-négyzet(3) = 12,909, $p < 0,01$). A statisztikai eredmény azt mutatja, hogy a fonetikailag azonosnak tűnő helyzetre eltérő eredményt kaptunk, vagyis az adatközlők bizonytalanok, a döntéseikben egyéb tényezők is szerepet játszanak.

4. táblázat: A szóösszetételek ejtésének megítélése

Teszt szó	VÁLASZ (%)				
	nem lehet eldönteni	helytelen	elfogadható	helyes	elfogadható + helyes
<i>mé[x]kaptár</i>		2,3	25,6	72,1	97,7
<i>m[e]:nyakrák</i>		7,0	20,9	72,1	93
<i>m[e]:kaptár</i>		2,3	27,9	69,8	97,7
<i>d[y]kitörés</i>	2,3		32,6	65,1	97,7
<i>m[e]:család</i>		4,7	34,9	60,5	95,4
<i>M[e]:-telep</i>	2,3	7,0	37,2	53,5	90,7
<i>d[y]roham</i>		14,0	34,9	51,2	86,1
<i>m[e]:kaparás</i>	2,3	9,3	39,5	48,8	88,3
<i>MÉ[h]-telep</i>		7,0	46,5	46,5	93
<i>j[u]tej</i>		14,0	44,2	41,9	86,1
<i>m[e]:raj</i>		9,3	53,5	37,2	90,7
<i>mé[x]királynő</i>	2,3	25,6	41,9	30,2	72,1
<i>ju[h]tej</i>		25,6	46,5	27,9	74,4
<i>mé[x]rák</i>	2,3	14,0	55,8	27,9	83,7

6. ábra

A ragozott alakok ejtésének minősítése

Az elfogadható minősítések arányaival tovább csökken a lényeges különbség a kétféle ejtés között. Legkevésbé tartják hibásnak a *méhkaptár* szót akár így, akár úgy ejjük, azaz mindkét ejtés megfelel a kísérletben résztvevők normatudatának.

Feltételeztük, hogy a bölcsésznyökö szigorúbban fognak osztályozni, mint a természettudományos érdeklödésü férfiak. A válaszok összességét tekintve azonban a két csoport között nincs szignifikáns különbség, a Chi-négyzet próba $p = 0,51$ -es eredménye csak csekély különbséget jelez, a férfiak valamivel engedékenyebbek, toleránsabbak a nem kanonikus változatokkal szemben.

Következtetések

Tanulmányunkat azzal kezdtük, hogy a magyar laringális [h] mássalhangzó több szempontból meglehetősen vitatott és vitatható; viselkedésének sajátosságai miatt már a fonetikatörténet tanúsága szerint is sok gondot okozott. Kísérleteink célja az volt, hogy számba vegyük az ejténingadozás különféle eseteit, illetöleg képet kapjunk a nyelvhasználati jellemzőkröl produkciós és percepciós szempontból (a szociolingvisztikai tényezöt gyakorlatilag leszűkítettük azzal, hogy adatközölöink egyetemi hallgatök és tanárok voltak). A kapott adatok mégis sok tekintetben tovább növelték a /h/ körüli bizonytalanságot. A kísérleti adatok azt igazolták továbbá, hogy a magyar anyanyelvü adatközölök nyelvhasználati tapasztalata, eltérö észlelési stratégiájuk, valamint a „norma” szigorúbb vagy elnézőbb alkalmazásai is hatással vannak az elemzett mássalhangzó viselkedésére. Olyan következtetések is megfogalmazhatók azonban, amelyek hozzájárulhatnak a *h*-végü szavak nyelvi státusának mind jobb megismeréséhez. Kiderült például, hogy a gyakoriság a vártnál jobban meghatározza a vizsgált szavak produkciójának és észlelésének sajátosságait. Másként jelennek meg az ejtésben és a percepcióban is a *h*-végü töszök, a toldalékolt szavak és a szóösszetételek. A „néma *h* szabály” visszaszorulása legeröteljesebben a szóvégi pozíciót érinti, kevésbé a szóösszetételeket és a legkevésbé a toldalékolt alakokat, ami a morfológiai és nem a fonetikai kontextus erősebb hatását tükrözi. A néma *h* szabálynak a bevezetöben felvázolt három lehetséges nyelvészeti értékelése közül adataink a szuppletív allomorfia felé mutatnak. Mítosznak tünik ugyanakkor a *méh* homonimák megkülönböztetése. Az észlelés ugyan a konkrét akusztikai-fonetikai adatok alapján történik, azonban a beszélök nyelvi tudatossága, engramja hatással van döntéseikre.

Bizonyos *h*-s szavak, illetöleg némely toldalékolt formáik hiányozhatnak a magyar anyanyelvük mentális lexikonából; és a lexénamegítélésük nagy bizonytalanságot mutat. Ennek egyértelmü igazolása természetesen további, a mentális lexikon működésére vonatkozó kísérletek elvégzését teszi szükségessé. A kiejtési ingadozás megítélése az igényes nyelvhasználatban sem egységes; több tényező kap szerepet abban, hogy a norma miként realizálódik az adatközölök döntéseiben. S csupán felvethetö az a kérdés, hogy a norma az igényes nyelvhasználat tükre, avagy az igényes nyelvhasználatban elvárható az előírtak követése.

Számos kérdés további elemzést igényel, gondolunk itt például a zöngés laringális mássalhangzó problémájára, avagy a /h/ fonéma további allofonjainak részletes produkciós és percepciós fonetikai vizsgálatára.

SZAKIRODALOM

- Balassa József 1904. *Magyar Fonétika*. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Franklin-Társulat. Budapest.
- Bárcki Géza–Benkö Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkö Loránd (föszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1. A kései ömagyar kor. Morfématika*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Bolla Kálmán (szerk.) 1982. *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Elekfi László 2000. Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján. *Magyar Nyelvör* 124: 146–63.
- Ferenczy Géza 1939. CSEH DÜH – OLÁH JUH. *Magyarosan* 10–3.

- Gósy Mária. 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Gósy Mária. 2003. Beszédadatbázisok a pszicholingvisztikában és a beszédtechnológiában. In: Viktor Moiseenko (szerk.): *Studia Slavica Savariensia* 1–2. 167–73. Szombathely.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jónás Frigyes 1998. Mondd, mennyit ér a „h”? *Édes Anyanyelvünk* 1998/1, 9.
- Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása. Budapest.
- Németh Géza–Zainkó Csaba 2000. Statisztikai szövegelemzés automatikus felolvasáshoz. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutató 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 156–66.
- Simonyi Béla 1942. *A beszéd*. Stephaneum. Budapest.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 183–272.
- Siptár Péter 2003. Hangtan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Siptár Péter 2002. Chapters from the segmental phonology of Hungarian. [Doktori disszertáció.]
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Siptár Péter–Szentgyörgyi Szilárd 2002. H as in Hungarian. *ALinguH* 49, 3–4: 427–57.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 273–392.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vértes O. András 1980. A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vicsi Klára – Szaszák György 2002. A magyar nyelv kiejtésvariációi és felhasználásuk a beszédfelismerésben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutató 2002*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 212–32.
- Whitney, W. D. 1874. *Oriental and linguistic studies II*. New York.

Gósy Mária–Kovács Magdolna

SUMMARY

Gósy, Mária – Kovács, Magdolna

Linguistic awareness, norm, and system pressure in the case of H in Hungarian

The phonological analysis of Hungarian /h/, the phonetic quality of its realisations, and the factors determining standard/nonstandard pronunciations involving it are issues with respect to which both earlier and current pieces of the literature exhibit diverse, often radically conflicting views. The present paper studies the characteristics of the consonant [h] on the basis of experimental data, with the aim of surveying diverse cases of variation with respect to nominal stems of the *cseh* ‘Czech’ type and exploring particulars of its use both in terms of production and of perception. The results show that the linguistic experience of native Hungarian speakers, their diverse strategies of perception, and their stricter or more lenient attitude to linguistic norms all affect the behaviour of the consonant studied here.

Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között

1. Bevezetés

1.1. A 2000-ben megjelent leíró egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika a szintagmákról szólva a korábbi hagyománykövető nyelvtanoktól (A mai magyar nyelv rendszere, A mai magyar nyelv, A magyar nyelv könyve, Leíró nyelvtani segédkönyv stb.) eltérően csak két fő típust különít el egymástól, az **alárendelő** és a **mellérendelő** szintagmát.

Az alany és az állítmány kapcsolatát, az előzményekben szereplő hozzárendelő viszonyt nem különíti el harmadik típusú szintagmaként – elsősorban az alany igevonzat volta, valamint az állítmánynak az igei kategóriákkal való jellemezhetősége, úgymond grammatikai igei természete miatt –, és az alárendeléshez sorolja. (Az igei és a névszói állítmánnyal kapcsolatos esetleges problémákra, az alanyhoz való viszonyukban megfigyelhető különbségeikre lásd Laczkó 2001: 407–18.)

1.2. Lényeges változás, hogy a tankönyv a **szintagma** kifejezést sem szokásosan, a **szó-szerkezet** szinonimájaként használja, hanem annál szűkebben értelmezi, és csak a szintaktikai típusú szó szerkezeteket jelöli meg vele. Ezeket csak fogalomjelölő lexémák, illetve (analitikusan szerkesztett) mondatrészek grammatikai kapcsolata hozhatja létre (pl.: *szeretnék egyetemista lenni* – az ige összetett tárgy bővíti; *kimászott az asztal alól* – a határozó névutós névszó). Ennek következtében nem használja az álszintagma terminust sem, ehelyett morfológiai természetű szó szerkezeteknek nevezi a névutós, segédigés, elváló igekötős stb. szerkezeteket. (Lásd: Keszler 2000: 350–2; Lengyel 2000: 28–31.)

2. Az értelmező a Magyar grammatikában

2.1. A mondatrészek fejezetében újdonságként jelentkeznek, hogy a Magyar grammatika a nyelvtani hagyomány ellenére **az értelmezőt** mint mondatrészt **nem a jelzők altípusaként** tárgyalja. S bár a tankönyv alapvetően közös fejezetben szerepelteti a jelzőkkel, már a fejezet címe (A jelző és az értelmező) jelzi, hogy szerzője a korábbiaktól némileg eltérő módon látja az értelmező helyzetét, nem tartja a jelzővel azonos értékű mondatrésznek. S noha a tankönyv megemlíti a jól ismert hátravetett jelző terminust is az úgynevezett jelzős szerkezeteknek (minőség-, mennyiség-, birtokos jelzőnek) megfelelő, megfeleltethető értelmezős szintagmákkal kapcsolatban, az azonosító értelmező és az újonnan bevezetett értelmezői típus, az **értelmező határozó** esetében felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a típusok nem hozhatók még rokonságba sem a jelzős szókapcsolatokkal (Balogh 2000: 452–3).

2.2. Az értelmező grammatikai státusának megítélését is részletesen elemzi az említett fejezet, hiszen a témával terjedelmes szakirodalom foglalkozik, sok kiváló kutató (többek között Antal László, Berrár Jolán, Deme László, Elekfi László, Jakab István, Károly Sándor, Rácz Endre, Tompa József) foglalt állást a kérdésben, egyesek az alárendelő, mások a mellérendelő szerkezetre jellemző tulajdonságokat hangsúlyozták. S bár egységes megítélés nem született az értelmezős szerkezet alá- vagy mellérendelő jellegét illetően, a nyelvtankönyvek nagy része (például a fent említettek, valamint az iskolai nyelvtanok) többnyire a jelzők között szólnak az értelmezőről, és így az értelmezős szerkezetet alárendelő szintagmának tekintik.

2.3. Az értelmező határozónak az értelmezők közötti felvételével, valamint azzal, hogy az értelmezőt némileg különállónak kezeli a Magyar grammatika a jelzői mondatrésztől, valójában már azt is állítja, hogy az értelmezős szintagma **nem jelzős szerkezet**. Nem volt következetes azonban az az eljárása a tankönyvnek, hogy ennek ellenére mégiscsak a jelzőkkel közös nagy fejezetben jelenik meg az értelmező, s a vele kapcsolatos problémák, lehetséges álláspontok mintegy kiegészítésként, a fejezet további részében fogalmazódnak meg. Ennek több oka is van.

2.3.1. Elsősorban, mivel az értelmező megítélése elég kényes terület a nyelvtudományban (sokan, sokféleképpen nyilatkoztak már róla), a tankönyv szerzőinek nem volt szándékában alapvetően eltérni a nyelvtani hagyomány képviselte állásponttól. Hiszen az értelmezőt, az értelmezős szerkezetet már Simonyi Zsigmond (1913) óta az alárendelő, a jelzős szerkezetek közé sorolják. Ezt az álláspontot képviseli Károly Sándor is (1958) az értelmezőről szóló monográfiájában. Ugyanígy jár el az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere (1961–1962), A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (1968), valamint több más tankönyv és jegyzet is. Kivételesnek számít Szabó Dénes 1958-ban megjelent kéziratot egyetemi jegyzete (284–5), valamint M. Korchmáros Valériának a Deme László egyetemi előadásai alapján összeállított Mondattana (1992: 139–41), amelyek másképpen ítélik meg ezt a szerkezetet, s a mellérendelő szintagmákhoz sorolják, vagy ahhoz közelínek tartják.

2.3.2. Másrészt ha az értelmező külön fejezetbe kerül, ha teljesen elszakad a jelzőktől, akkor egyértelműen dönteni kellett volna a mondatban betöltött pozíciójáról, egy új, a hagyományostól mindenképpen eltérő, külön mondatrészi szerepéről. Ez maga után vont volna egészen gyakorlati jellegű – de az oktatásban rendkívül fontos – kérdéseket. Például azt, hogyan ítélné meg mondat-elemzéskor, hol jelölhető ki a helye a mondatrészek között. Ebből következően konkrét oktatásmódszertani kérdések is felmerülnek, például hogyan ábrázolható a mondat szerkezetének felvázolásakor, melyik szintre helyezhető. Az ezekre a kérdésekre adandó válaszokat a tankönyv így kikerülte, pedig a valóságban egyre sürgetőbben igénylik a feleletet. Ez a dolgozat megkísérel néhány gondolatot felvetni a lehetséges megoldás érdekében.

2.4. A probléma összetettségét már Károly Sándor is érzékelteti az értelmezőről szóló, 1958-ban a Nyelvtudományi Értekezésekben megjelent dolgozatában, amikor a munka bevezetésében ezt írja: „Az értelmező mivoltának és a nyelvtani rendszerben elfoglalt helyének a meghatározása nem könnyű feladat. Sajátos jellege, sokarcú természete és sokféle, egymástól lényegesen különböző fajtája szinte arra kényszeríti a vele foglalkozót, hogy a nyelvtani rendszer kulcskérdéseinek csaknem mindegyikében állást foglaljon, hogy a hagyományos grammatikai kategóriák lényegét tüzetesebben vizsgálja meg, sőt esetleg »vizsgálja felül« (kiemelés tőlem B. J.). Egyszerűbben is végrehajtható egy ilyen vállalkozás, de akkor – a nyelv rendszerszerűsége miatt – kevésbé bízathat sikerrel” (Károly 1958: 3). Ezzel a gondolattal maga Károly Sándor is megadja a felhatalmazást a kérdés újragondolására. A Magyar grammatika ezt az újragondolást, felülvizsgálatot kívánta elindítani.

3. A szintaktikai szerkezetek általános jellemzése

Az értelmező és az értelmezős szintagma részletes elemzése, felülvizsgálata előtt talán nem szükségesnek ítélni, azaz felidézni az alárendelő és a mellérendelő szerkezetek tulajdonságait.

3.1. Ehhez azonban mindenekelőtt említést kell tenni a szintaktikai szerkezeteket elválasztó **alapvető kritériumokról**, amelyeket a magyar szakirodalomban elsősorban Berrár Jolán munkáiból ismerhetünk meg. Egy régebbi tanulmányában (amelyben Bloomfield és De Groot formális szintagramrendszerét mutatja be) Berrár azt vizsgálja (1965: 17–24), hogy a formális szempontok mennyire használhatók fel a szó szerkezetek objektív elemzésére. Ebben a rendszerben fontos szerep jut a **disztribúció** szerinti csoportosításnak, vagyis annak, hogy a szintaktikai szerkezet mint egység ugyanabba az **alakosztályba** tartozik-e, mint egyik vagy mindkét tagja (vö. az alaktani, szófaji jellemzőket).

Eszerint Bloomfield megkülönbözteti az **exocentrikus** szerkezeteket, amelyekben a szerkezet mint egység más alakosztályba tartozik, mint egyik vagy másik alkotórésze: $A + B = C$. Ide sorolja a főnév + ige kapcsolatát, valamint a prepozícióból és főnévből álló kifejezéseket – ez utóbbiaknak a magyarban a névutós kapcsolatok felelnek meg. A másik csoport az **endocentrikus** szerkezetek csoportja; ezen belül megkülönböz-

tethetők a **mellérendelő** szerkezetek, amelyekben a szerkezet mint egység ugyanahhoz az alakosztályhoz tartozik, mint bármelyik alkotórésze: $A + A = A$; illetve az **alárendelő** szerkezetek, ezekben a szerkezet mint egység csak az egyik tag, a főtag alakosztályával egyezik meg: $A + B = A$.

De Groot a **kihagyhatóság** szempontját tartja alapvetőnek a szintagmák osztályozásánál, és elkülöníti egymástól az **adjunktív** csoportot, ahol a főtag-melléktag kapcsolatából a főtag nem hagyható ki; a **konjunkatív** csoportot, amelyben a két egyenrangú, de nem mellérendelt tagból egyik sem hagyható ki; illetve a **koordinatív** csoportot, ahol az egymásnak mellérendelt tagok közül bármelyik kihagyható. S bár a két szerző más szempont szerint dolgozik, szintagmacsoportjaik megegyeznek egymással.

Egy későbbi munkájában Berrár Jolán (1977: 79–94) a szintagmákat már három szempont alapján is kielégítően definiálhatónak tartja: a behelyettesíthetőség (az azonos vagy eltérő disztribúció), a kihagyhatóság és a kérdezhetőség alapján. Továbbá még hozzáveszi ezekhez a kiegészítettség kritériumát is. Az alárendelő szintagmát az alptag disztribúciójával és szófaji értékével tartja jellemzőnek, a mellérendelő szintagmát pedig a tagok és a szerkezet (többnyire) azonos szófajiságával és disztribúciójával. Ezenkívül harmadik típusként Berrár megemlíti még a hozzárendelő szintagmát, az alany-állítmány kapcsolatát, amely megítélése szerint a fentiek alapján eltér mind az alá-, mind a mellérendeléstől.

3.2. Az alárendelő és a mellérendelő szintagmák lényeges tulajdonságaikat tekintve alapvetően elkülönülnek egymástól. A jellemzésnél szóbajövő (a korábbiakkal részben megegyező) megkülönböztető **szempontok** a következők: **(1) a szintagmatagok egymáshoz való viszonya:** a grammatikai alá-fölérendeltség vagy a pusztán logikai, illetve logikai-grammatikai kapcsolat az egyenlő értékű szerkezettagok között. Ez azt jelenti, hogy a szerkezettagok a mondat különböző vagy azonos szintjén helyezkednek-e el, eltérő vagy azonos-e a mondatrészi szerepük. Ehhez kapcsolódnak **(2) a szófaji szempontok** (vö. az eltérő vagy azonos alakosztályba való tartozást), az azonos vagy az eltérő szófajúság, a toldalékolhatóság stb. Lényeges szempont **(3) a szerkezet és a tagok disztribúciójának** hasonlósága vagy eltérő volta. Vagyis az, hogy a tagok külön-külön előfordulhatnak-e azonos nyelvi (nyelvtani) környezetben, illetve melyikük jelenhet meg ugyanabban a környezetben, mint amelyikben a szintagma maga. Ezzel összefügg **(4) a szintagma egészének helyettesíthetősége** egyik vagy mindkét tagjával; valamint **(5) a kihagyhatóság** kérdése, vagyis hogy melyik tagja hagyható el a mondat szerkezetéből annak sérülése nélkül. Fontos **(6) a kérdezhetőség** szempontja, hogy tudniillik lehet-e kérdezni a szerkezet egyik tagjáról a másikkra. Továbbá nem elhanyagolható **(7) a tagok valamelyikének mellékmondatvaló kifejezhetősége** sem (Keszler 2000: 351–2). Mellesleg erre a tulajdonságra, strukturális érve hivatkoztak leginkább az alany-állítmányi viszonyt hozzárendelő szintagmaként értékelő kutatók – így például egyetemi előadásain Rác Endre (megjelent 1994: 72) –, mivel az alany-állítmányi szókapcsolatban az alany is, és az állítmány is (bár ez utóbbi csak a névszói állítmányra érvényes) kifejezhető alárendelt tagmondatval (pl.: *Az jöhet, aki akar* – alanyi alárendelés; *Ő olyan, ahogy elképzeltük* – állítmányi alárendelés). A névszói-igei állítmánynak csak a fogalomjelölő névszói része fejezhető ki alárendelő tagmondat formájában, az igei állítmány jelenlegi tudásunk szerint nem (bár a nyelvészeti szakirodalomban erre is van próbálkozás, vö. Kubinyi 1954).

3.3. Közismert, hogy az **alárendelő szintagmák** tagjai tipikusan nem azonos értékűek, alá-fölérendeltségi viszonyban állnak egymással, az alptag és a bővítmény általában különböző természetűek (szófajuk általában eltérő, és mondatrészszerkezetük is különböző), az alptag a mondat magasabb, a bővítmény az alptaghoz kapcsolódva a mondat alacsonyabb szintjén áll, a tagok eltérő disztribúciójúak, a szintagma disztribúciója csak az alptaggal azonos, az alptag helyettesítheti a szintagma egészét, vagyis csak a bővítmény hagyható ki a szintagmából (természetesen ez a szerkezet típusra csupán elméletileg igaz, abban az esetben történhet meg, ha nem kötött kötelező bővítményről, vagyis kötelező vonzatról van szó). Az alptaggal kérdezhetünk a bővítményre, és csak a bővítmény fejezhető ki mellékmondat formájában. (Vö. Keszler 2000: 351.) Ehhez hozzátehetjük még azt a jellemző szempontot, hogy a magyarban a bővítmények, az alárendelt szerke-

zettek tipikusan a nekik fölérendelt rész, vagyis az alaptagjuk elé kerülnek, azaz a szerkezet leginkább balra bővül (vö. Deme 1987: 77), bár természetesen erre is vannak ellenpéldák (*bemegy a házba, lenéz a hegyről* stb.).

3.4. A mellérendelő szintagmák esetében egyenrangú tagok, tipikusan azonos mondatrészek (amelyek többnyire azonos szófajúak is) logikai-grammatikai kapcsolatáról van szó. A tagok a mondat azonos szintjén helyezkednek el, disztribúciójuk megegyezik, és többnyire azonos a szintagma egészének disztribúciójával. Elvileg bármelyik tag helyettesítheti a szintagmát, tehát kihagyható a szó szerkezetből. Egyik tagról sem lehet kérdezni a másikkal, s nincs közöttük különbség a mellékmondatral való kifejezhetőség szempontjából sem. Az általános vélekedés szerint a tagok nem fejezhetők ki mellékmondat formájában (?); bár megítélésem szerint elképzelhetők a következő szerkezetek: *A találkozóra eljött Bálint és az is, akiről tegnap beszélgettünk; Kérdezd azt, amit már megtanultam, és ne azt, amihez még hozzá se fogtam!* Ezekben a példákban alanyok, illetve tárgyak állnak mellérendelő viszonyban, illetve mellékmondatos kifejtésben egymással, és így a halmozott mondatrészek közös főtagjuk bővítvényeiként jelennek meg alárendelt tagmondatok formájában. Emiatt megkérdőjelezhető, hogy valóban a mellérendelő szintagma tagja van-e kifejtve mellékmondatral, s nem az alárendelő szerkezet bővítvénye. Ha azonban állítványok esetében történik halmozás, és az állítványok egyike vagy másika, esetleg valamennyi mellékmondatos formában jelenik meg, akkor ezeknél már nyilvánvaló, hogy nem alárendelő viszonyból eredeztethető a mellékmondatos kifejtés: *Az elemzés tökéletes és pont olyan, amire számítottam; Ez a férfi ismerős, talán éppen az, akit a fényképen láttam; Gergő az, aki reggel sohasem kel fel időben, de mégis olyan, hogy elsőként áll készen az induláshoz. Te az vagy neki, mint az apja, vagy inkább olyan, mint az édestestvére. A héten rengeteg a munkánk, vagyis annyi, hogy minden nap estig kell dolgoznunk.*

Gyakran előkerül a mellérendelt viszonyban lévő szintagmatagok esetében, hogy ezek azonos jellegű függési viszonyban állnak egy harmadik, nekik fölérendelt taggal. Így jellemzi őket a MGr. (Keszler 2000: 461–3), és a korábban említett Berrár-cikk (1977: 84) is. Ez pedig igencsak megkérdőjelezi a mellérendelt viszonyú állítványok előfordulási lehetőségét, hiszen esetükben nem beszélhetünk közös fölérendelt tagról, lévén az állítvány(ok) abszolút fölérendelt, központi szerepű, fő mondatrész(ek). Ebből kétféle következtetés is levonható: egyfelől az, hogy a halmozott állítványok nem is szintagmák, hanem önálló tagmondatok; másfelől pedig az, hogy a mellérendelésnek nem kritériuma a közös fölérendelt tag. Az első biztosan nem állja meg a helyét, hiszen a halmozott névszói állítványok, valamint az azonos alanyú és más azonos bővítménnyel is bővülő igei állítványok általában nem alkotnak külön tagmondatokat, azaz összetett mondatot: *Az arca sápadt és megviselt volt; Nevetett és sírt is egyszerre.* (vö. Keszler 2000: 461–3). Valószínűbbnek látszik, hogy a mellérendelő viszonynak nem feltétele a közös alaptag, hiszen a mellérendelés nemcsak bővítvények között jöhet létre.

A mellérendelő szintagmatagok elsősorban tartalmi-logikai kapcsolatban vannak egymással, és ezt a tartalmi-logikai viszonyt fejezik ki a mellérendelő kötőszók. Az egyes logikai viszonyok a kötőszók segítségével jelennek meg grammatikai formában, hiszen a kötőszók általában jellemzők az egyes mellérendelő típusokra. Vannak kutatók, akik nem is tartják szintaktikai szerkezetnek ezt a viszonyt, így például Deme László, aki csak halmozásnak, de nem szintagmának tekinti a koordinációt (1976: 87–8). A magyar nyelvészeti szakirodalomban azonban nem hagyománytalan ennek a szerkezettípusnak a számontartása, elsőként Gombocz Zoltán tesz róla említést, a szintagma műszót is ő használja először. Rácz Endre szerint valószínűleg Saussure hatására, ahogyan megemlíti a Gombocz magyar grammatikai munkásságát elemző cikkében (1977: 450–1).

4. A nyelvtani viszonyok megjelenése az alárendelő szintagmában

4.1. Az **alárendelő szintagmák** tagjai között kötelező az **alárendelő nyelvtani viszony**, amit az alaptag létesít, és ez valamilyen viszonyjelölő eszközzel a bővítményen válik általában szemmel láthatóvá. A viszonyításon túl azonban összekapcsolhatja még a szerkezettagokat az **egyeztetés** is, például az alany-állítmányi vagy a birtokos jelzős szerkezetben a szám- és személybeli egyeztetés (*Most ne ő beszéljen!*; *Ez az én ceruzám*); illetve a tárgyas szerkezetben a határozottságbeli egyeztetés (*Meséljen ő is el egy történetet!*; *A tegnapi történetet mesélje el!*). Az egyeztetés iránya a viszonyítással ellenkező szokott lenni, általában a bővítményhez igazodik az alaptagon megjelenő egyeztető morféma.

Az egyeztetés (amelynek elsősorban az úgynevezett szabad szórendű nyelvekben van különös jelentősége) alapvetően redundáns nyelvi jelenség, az egyeztető morféma ugyanis valójában nem hordoz új információt az egyeztetést irányító taghoz képest (vagyis akár fölöslegesnek is lehetne tartani). Mégis, azzal, hogy az egyeztető morféma ugyanazt a nyelvtani kategóriát (a fenti példákban a személyt, a számot, a határozottságot) jelöli meg az egyeztetett tagon, mint amit az egyeztetést irányító tag is magán visel, megteremt a kapcsolatot az értelmileg vagy szerkezetileg összetartozó (de esetleg egymástól távolra kerülő) mondatrészek között, és ezzel a kapcsolatteremtéssel megkönnyíti az információ megértését, egyértelműsítését. (Vö. Rác 1991: 40.)

4.2. Az alárendelő szintagmák tehát alapvetően a szintagmatagok közötti nyelvtani viszony alapján a bővítmény jellege szerint jellemezhetőek, s ennek megfelelően vannak alanyos (*a gyerek játszik*), tárgyas (*verset tanul*), határozós (*a hegyekben nyaral*) és jelzős (*magyar zászló*) szerkezetek. (Másképp az alaptag szófaját is figyelembe szokás venni, mivel a bővíthetőség elsősorban a szófajra jellemző tulajdonság: *Márta/mindig/népdalokat énekel* – igei alaptagú; *mindig/mépdalt énekelni* – igenévi alaptagú; *szép népdal* – főnévi alaptagú; *nagyon ügyes* – melléknévi alaptagú; *az egyetemhez közel* – határozószói alaptagú szerkezetek.) A tagok közötti nyelvtani viszony **viszonyranggal** (esetleg egyéb viszonyító elemmel, például névutóval) a bővítményen szokott megjelenni. Vagyis az alárendelő szó szerkezeti viszony jelölése elsősorban morfémaival (vagy ilyen szerepű viszonzószóval) történik. Így például a **tárgyas** szintagmának a tárgyi bővítményen tipikusan a tárgyrag, a **határozós**nak a határozón a határozóragok vagy névutók, az **alanyos**nak a zérórag a jelölője (vö. a fenti példákkal). A **birtokos jelzős** alárendelést a jelzőn (a birtokoszó főnéven) jelölheti a *-nak/-nek* dativusrag (*a kislánynak a babája*). A szerkezet főnévi alaptagján, a birtokszón ilyenkor mindig kötelezően jelen van az egyeztető szerepű birtokos személyjel, amely a birtokost és a birtokot kapcsolja össze. (Ez a birtokos személyjel nem jelzős viszonyban is rendszeresen megjelenik a birtokos szerkezetben, függetlenül a szerkezettagok mondatrészi szerepétől, például: *a kislánynak van egy új babája*; *a kislánytól elvették a babáját*; *a kislányoktól elvették a babájukat/babáikat*.) A birtokos jelző ragjának köszönhetően megjelenhet hátravetett helyzetben, a jelzett szó mögött is (*a babája a kislánynak*), s ilyenkor **hátravetett birtokos jelzővel** van dolgunk, de ennek **nem sok köze van az értelmezőhöz** (a hagyományosan birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőként megnevezett nyelvi alakulat ez esetben a *baba*, a *kislányé* lesz).

Ha a jelző a jelzett szó előtt áll, a birtokos jelző ragja gyakran elmarad (többek között a birtokos személyjelnek is köszönhetően), a birtokos jelzőt a főnév nominatívusi (alanyesetű: *a kislányØ babája*) alakjával és a jelzős szerkezet kötött szórendjével is ki lehet fejezni. (Ilyenkor azonban csak a jelző–jelzett szó sorrend fordulhat elő.)

Más szófajú, elsősorban igenévi, határozószói bővítményen természetesen a jelölhetlenség a jellemző, vagyis nem jelenik meg a főnévre jellemző viszonyrag, még Ø morfémaival sem: *tilos dohányozni*, *szereket olvasni*, *futva érkezett*; határozószóval: *reggel érkezett*, de: *reggelig maradt*. Jellemzően a személyes névmási bővítmény sem mindig viszonyragos: *látalak téged*, *veled tartok*; de: *őt sem hívták meg*.

4.3. A minősítő jelzőnek, azaz a minőség- és a mennyiségjelzőnek (vö. Balogh 2000: 445–8) – melyek tipikusan melléknévi szófajúak a főnévi birtokos jelzővel szemben – nincsen viszonyragjuk, ezt a jelzős szerkezetet, illetve ezt a nyelvtani viszonyt csak a szintagma **szigorú szórendi szabálya** képes jelölni. Ez a szórendi szabály magában foglalja az elől álló jelző és az őt követő jelzett szó együttesét (*piros alma, három gyerek*), ez a szoros együtlet a szerkezet egy hangsúlyú voltában is megnyilvánul. A jelző léte alapvetően a jelzett szóhoz van kötve. Elekfi László egy régebbi tanulmányában (1957: 113) egyenesen úgy fogalmaz, hogy: „A jelző lényeges ismertető jegyének kell tartanunk, hogy jelzett szavával együtt egy mondatrészt alkot.” Deme László sem tartja mondat szintű, azaz mondatfunkciós elemnek a jelzőt, csak szerkezetszintűnek, vagyis egy mondatrész részének, szerkezettagnak (Deme 1987: 74–5).

A jelző mindenképpen abszolút függő helyzetű bővítmény, akkor is szerkezettag (a jelzős szerkezet tagja), ha a mondat állítmányát bővíti (*A hetedikesek ügyes versenyzők voltak*). Ebben az esetben tulajdonképpen az összetett állítmánynak a főnévi tagja kapja a jelzői bővítményt.

A minősítő jelzős, tehát a minőség- és a mennyiségjelzős szó szerkezetet alkotó szavak helyüket a mondatban kizárólag együtt változtathatják meg, hiszen összetartozásukat csak a **kötött szórend és a közös hangsúly** jelöli. Ebből következően, ha a jelzett szó elmarad a jelzős szerkezetből, akkor megszűnik nemcsak a jelzős szintagma, de maga a jelző is. (A többi bővítmény esetében a viszonyrag az alaptag hiányakor is kijelöli, vagyis megtartja a bővítmény mondatrészi szerepét: *Kit hívtál? Ágít; Hova készülsz? A barátnőmhöz; Kinek a barátja volt ez a fiú? Gergőnek; illetve: Ki telefonált? Zsuzsi*). A (ragtalan) jelzős szintagmából azonban a jelzett szó eltűnésekor az eredetileg jelzői szerepű melléknév (névmás) a jelzett szó mondatrészi szerepét veszi át, alkalmas felvéve annak toldalékait és szófaját is (*Melyik feladatot oldottad meg? Még csak az első feladatot – Még csak az első – Melyiket, még csak az elsőt*).

A viszonyraggal jelölt bővítmények alaptagjuk mögé is kerülhetnek, hiszen toldalékuk mindig utal a mondatban betöltött szerepükre, így megítélésük semmiféle problémát nem jelent. Például: *Vegyél sapkát, hideg van!; Elment orvoshoz, fáj a füle(Ø); Ott van a könyve Annának a polcon*. Sőt, ezek a bővítmények lazábban is kapcsolódhatnak alaptagjukhoz (ilyenkor írásban vesszővel választjuk el őket egymástól), s utólag szűkíthetők, pontosíthatók az alaptag jelentését, adhatnak plusz információt az alaptag denotációjáról; például: *Anya főz, húsleves; Nem lát, csak néz, maga elé; Aludj csak, jó sokáig! Telefonáltunk, Kriszta(Ø) meg én is*. Ezek a hátravetett mondatrészek is gyakran előfordulnak a nyelvhasználat során.

A minőség- és a mennyiségjelzői szerepű melléknév azonban **viszonyrag híján**, valamint kötelezően **kötött szórendi helyzete** miatt – és ennek következtében – jelzőként nem kerülhet az előbbihez hasonló, az alaptagját követő, hátravetett helyzetbe. Ha ugyanis a főnév mögött jelenik meg, akkor nem kerül jelzős kapcsolatba vele.

4.4. Nyelvünkben a jelzős szerkezetben a melléknévi, főnévi jelző tipikusan sohasem veszi fel a jelzett szó toldalékait, nem egyeztetődik vele; a szerkezettagok viszonyát enélkül is szorosra fűzi a kötött szórend és a hangsúly. Kivételesnek számít ez alól a szabály alól az *ez/az* névmással szerkesztett **mutató névmási kijelölő jelzős szintagma** (*ez az ember; erről az emberről; ezekkel az emberekkel*), amelyben a mutató névmás közismerten magán hordja a jelzett szó inflexiók toldalékait, többesjelét és esetragját, valamint megkapja az alaptag névutóját is (*az előtt a ház előtt, e mögött a könyv mögött*). Ennek magyarázata bizonyára a szerkezet eredetében keresendő: valószínűleg **értelmezős szintagmából** vált jelzős szerkezetté. Ma is megfigyelhető a **kétféle szerkezet párhuzamossága**: *erről az emberről – erről az emberről; ezekkel az emberekkel – ezekkel az emberekkel*. A jelző egyezése a jelzett szóval bizonyára azért is őrződött meg a mutató névmási szerkezetben, mert elmaradása akár még félreértést is okozhat, például az ilyen esetekben: *ez(t) a gyereket kérte; az(t) a macskát hívta* (vö. Rác 1991: 47). **Ez az egyezés** egyeztetés is egyben, mégpedig **esetbeli** (s egyben számbeli) **egyeztetés**, irányja megegyezik a viszonyítással, azaz az alaptag határozza meg a bővítmény (a névmási jelző) egyeztetését.

5. Az ez/az mutató névmási kijelölő jelzős szintagma és az értelmezős szerkezet

5.1. A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet (*ezt a fiút, arról a lányról*) és az értelmezős szintagma (*Ágit, a barátódot; a filmről, a tegnapiról; a könyvben, a kislányéban*) között vannak **hasonlóságok és különbségek** is. Mindkettőre jellemző, hogy a szerkezet tagjai többnyire azonos inflexiók toldalékokat (és névutókat) kapnak.

A **mutató névmás** szoros egységet alkot jelzett szavával, mindig **a jelzett szó előtt**, vagyis tőle balra áll, helyét nem változtathatja szabadon a mondatban. Csak **az alaptagjával együtt mozoghat**, mivel annak szerkezet szintű bővítője. A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet egy hangsúlyú szókapcsolat. Közte és a jelzett szó között mindig van határozott névelő, ami nem jellemző a minőségjelzős szerkezetekre, gyakori viszont az **értelmezős** szintagmában.

A mutató névmási jelzővel szemben **az értelmező** csak **az értelmezett szó után**, tehát attól jobbra állhat, jellemzően külön hangsúlyt is kap, az értelmezős szintagma két hangsúlyú szerkezet. Az értelmező a mondatban helyét önállóan, az értelmezett szótól függetlenül, szabadon is megváltoztathatja, egészen távolra is kerülhet az értelmezettjétől.

5.2. A **mutató névmási** jelzős szerkezetekben a névmási kijelölő jelző és a jelzett szó **inflexiók toldalékainak a teljes egyezése nem minden esetben felel meg a valóságnak** (vö. Bartos 2000: 704–8). A viszonyragokra (névutókra) érvényes, a jelekre azonban csak kivételekkel. Az általános többesjel, a *-k*, valamint az *-é* birtokjel mindig megjelenik ezen a jelzőn: *ezek a fiúk, azé a lányé*. Ezzel szemben sohasem kapja meg a mutató névmás a birtokos személyjelet, az *-ék* heterogén többesjelet, valamint az *-i* birtoktöbbsesítő jelet, vagyis a speciális többesjeleket: *Arról a feladatomról nem mondhatok le; Ezek a Balázsék mindig kitalálnak valamit; Azok a hallgatóim sikeresen levizsgáztak*. A többes szám jelölése mindig csak az általános többesjellel valósul meg a névmási jelzőn, még akkor is, ha alaptagja a birtokos személyjelet megkapván *-i* többesjeles (lásd az előző példát!). Az *-é* birtokjel után pedig már semmilyen többségre utaló jel nem jelenik meg rajta, még a főnévi alaptag birtoktöbbsesítő jele ellenére sem (vö. Balogh 2000: 185): *A világitó buzogányok azoké a tornászlányokéi*.

A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetben tehát a jelző igazodik a jelzett szóhoz, vagyis a számviszonyok, a birtokjel és az esetragok tekintetében megfigyelhető az egyeztetés, de a többszám-jelek közül csak az általános többesjelet veszi fel (és ezt is csak egyszer) a mutató névmási jelző.

5.3. A fentiekben említett **jelek az értelmezős szerkezet** mindkét tagján megjelenhetnek elvileg, a tagok szófajától és az általuk ábrázolt valóságtartalomtól függően. Ebből a szempontból a tagok egyezhetnek, de különbözhetnek is egymástól. Például: *Évák, a barátóimék nyáron vidéken laktak; (A barátóimék, Évák ...); A felső emeleti szomszédaink, Ildikóék nagyon zajosak (Ildikóék, a ... szomszédaink ...); A fiam kinötte a nadrágját, a feketét; A fiam a ruhái közül kinötte ott azt a feketét, a nadrágját; A világitó buzogányok a tornászokéi, ott azokéi*. (Vö. A világitó buzogányok azoké a tornászlányokéi.) **A gyerekek, egy fiú és egy lány eltévedtek a kiránduláson**.

5.4. Az **értelmezős szintagmában** a névmási kijelölő jelzős szerkezettel ellentétben a **viszonyragok és a névutók is eltérhetnek** egymástól. Az azonosság mellett a különbözőség is grammatikus lehet a tartalomtól függően: *A fiúkat, a hetedikeseket megdicsérték az évzáró ünnepségen – Kérem a cipőm(Ø), az újat!; A felújított iskolában, a gimnáziumban még nem kezdték meg a tanítást – Péccsett, ebben a szép városban azelőtt nem jártam; Ausztriában fent, a hegyekben még ilyenkor is nagy a hó; Valaki elvitte letről, a ház elöl a kiseleztezzett bútorokat; stb.* Névtós szerkezetben gyakran előfordul, hogy a névutó csak egyszer, a szintagma végén jelenik meg, a tagok egymásmellettsége esetén: *Ágnes, a barátóm helyett ma Tamás válaszol a kérdésekre*. Ez a névmási kijelölő jelzős szerkezetben nem fordulhat elő: *Ez után az óra után már a dolgozatírás következik; A helyett a lány helyett Anita tartotta meg az előadást*.

5.5. Az *az/ez* névmás **azom/ezem*, **azé/ezék*, **azéi/ezéi* szóalakjai nem használatosak a nyelvünkben (legfeljebb a bizalmas társalgásban vagy esetleg a gyereknyelvben hallani elvéve ilyes-

mit: *azom nekem nincsen*). Ez valószínűleg kapcsolatba hozható névmási jellegükkel, jelentéstartalmukkal. A névmások ugyanis indirekt denotatív jelentésüknél fogva konkrét tartalmukat csak a szövegkörnyezetből, a beszédhelyzetből kapják meg (vö. Keszler 2000: 68–72; Kugler–Laczko 2000: 152–3).

5.5.1. Az *ez/az* mutató névmás a **birtokos személyjelet** bizonyára azért nem veszi fel, mert nem szokott birtokos szerkezet alaptagjaként megjelenni, hiszen a névmások (korábban említett jelentésük miatt) alig bővíthetők. Másrészt kijelölő jelzőként sem szokta a mutató névmás megkapni a jelzett szó birtokos személyjelét, hiszen ez a személyjel a jelzett szónak már egy korábban meglévő bővítményéhez kapcsolódik, és ahhoz egyezteteti a főnévi alaptagot: *az én könyvem* szerkezet kapja a kijelölő jelzőt (de ebben a helyzetben a személyes névmás már nem szokott megjelenni). Vagyis így jelenik meg: Az *a(z én) könyvem elveszett*; *Azt a(z én) könyvem nem találom*. A személyjeles főnév tehát egy önálló, a mutató névmástól független látens alárendelő szintagmának, birtokos szerkezetnek az alaptagja is egyben, és az ezt a szerepét mutató morféma, a személyjel csak az implicit birtokos jelzővel teremt meg a kapcsolatot.

Abban az esetben azonban, ha a birtokos jelző 3. személyű, akkor kétféle lehetőség is előfordulhat. Egyfelől, amikor az előzőhöz hasonló módon a jelző implicit személyes névmás: *Az a(z ő) könyve/könyvük elveszett*; *Azt a(z ő) könyvét/könyvüket nem találják*; ekkor az előzőhöz hasonló viselkedés figyelhető meg. Másfelől viszont 3. személyű birtokos jelzőként tipikusan főnév is megjelenik, hiszen a 3. személyű névmás általában nem egyértelműsíti a birtokost. Ekkor pedig már megjelenik a teljes birtokos szerkezet. A mutató névmási jelző a birtokszó bővítményeként beékelődik a birtokos szerkezet két tagja közé, hangsúlyossá téve a birtokszót. A birtokos személyjelet azonban ilyenkor sem veszi fel, mivel a személyjel csak a birtokos szerkezet tagjainak az összekapcsolásában játszik szerepet: *A fiúnak/fiúknak az a könyve elveszett*; *A fiúnak/fiúknak azt a könyvét nem találják*. Ha viszont a mutató névmás a birtokos szerkezet elé kerül, akkor már csak a birtokos szó toldalékaival (a birtokos jelző ragjával) egyeztetődik, mivel annak lesz a kijelölő jelzője: *Annak a fiúnak/azoknak a fiúknak a könyve elveszett*; *Annak a fiúnak/azoknak a fiúknak a könyvét nem találják*.

5.5.2. A jelzett szó többes számának jelölését a mutató névmási jelző is átveszi, de csak az általános többesjel jelenik meg rajta, a *-k*. A speciális jelek különleges főnévi szóalakokat kívánnak meg, az *-ék* személyt jelentő főnéven heterogén többséget jelöl, az *-i* pedig csak birtokviszonyban álló, birtokos személyjeles, illetve birtokjeles főnéven fordul elő (vö. Balogh 2000: 185). Ezeknek a kívánalmaknak a mutató névmás névmási jellegénél fogva nem tesz eleget: *Ezek a Pankáék nem szeretik a hurkát*; *Zsófi azok a tanárai szigorúak*; *Ezek a rokonaink ritkán látogatnak meg minket*. *A sílécek és a bakancsok ezeké vagy azoké a barátaidéi?*

5.5.3. Az is előfordulhat, hogy az értelmezős szerkezettel ellentétben, a mutató névmási jelző és jelzett szava között a számbeli egyezés sem mindig jelenik meg, például a heterogén többesjel esetében. Vö. értelmezős szerkezetben: *A lányoméknál, ezeknél még nincs gyerek*; *Ezeknél, a lányoméknál még nincs gyerek*; de mutató névmási jelzősben: *Ennél a lányoméknál még nincs gyerek*, *annál a másiknál viszont már van egy kisfiú*. Ez utóbbi példában a heterogén többesjelnek a jelzett szón összegző jelentése van, s ezért kerül a jelzője egyes számba.

5.5.4. A kétféle szerkezet közötti különbségre mutat rá az is, hogy míg az értelmezős szerkezetben a többségi jelentés mellérendelő szintagmával is megadható, addig ez a megoldás a mutató névmási jelző esetében elképzelhetetlen. Értelmezős szerkezet: *A könyvek, ez és az a te szobádban voltak*; *Ez és az₁ (vagyis) a könyvek, a te szobádban voltak*; de a mutató névmási jelzős szintagma: **Ez és az a könyvek a te szobádban voltak*. Továbbá: *A muskátlí és a petúnia, azok, az alsó erkélyre valók*; *Azok₁ (vagyis) a muskátlí és a petúnia az alsó erkélyre valók*; de: **Azok a muskátlí és a petúnia az alsó erkélyre valók*.

5.6. A fentiek összefoglalása táblázatos formában:

<i>ez/az mutató névmási jelzős szerkezet</i>	<i>értelmezős szerkezet</i>
A jelző közvetlenül a jelzett szó előtt, a bal oldalon áll;	Az értelmező az értelmezett szó után, attól jobbra áll;
a szerkezet egy hangsúlyú;	a szerkezet tipikusan két hangsúlyú;
a jelző szoros egységet alkot a jelzett szóval, csak vele együtt mozdulhat el a mondatban;	az értelmező szabadon változtathatja helyét, távolra is kerülhet az értelmezett szótól;
a jelző és a jelzett szó között mindig van határozott névelő;	az értelmező előtt gyakran (de nem mindig) van határozott névelő;
a jelző és a jelzett szó általában egyeztetve van egymással;	az értelmező és az értelmezett szó toldalékai többnyire megegyeznek;
a jelzőn és a jelzett szón csak azonos viszonyragok jelennek meg;	az értelmező és az értelmezett szó ragjai gyakran, de nem mindig azonosak;
a névutók mind a jelző, mind a jelzett szó mellett megjelennek;	a névutó nem jelenik meg kötelezően a szerkezettagok mindegyike után, előfordulhat csak az értelmező mögött is (a tagok egymásmellettsége esetén);
rag és névutó nem válthatja egymást a jelzős szerkezetben a szerkezettagok után;	rag és névutó válthatja egymást a szerkezettagok után az értelmezős szerkezeten belül;
a jelek szempontjából nincs teljes egyezés, csak a -k többesjel és az -é birtokjel fordul elő a névmási jelzőn egyeztető morféma-ként;	az értelmező is felveheti mindazokat a főnévi jeleket, amiket az értelmezett szó, de a jelek teljes egyezése nem kötelező a szerkezettagokon;
a jelzett szó heterogén többesjeles alakja nem mindig kívánja meg a jelzőn a többes szám jelölését;	az értelmezett szó heterogén többesjeles alakja mellett az értelmező nem mindig kap többesjelet, de a többségi jelölést valamilyen formában megvalósítja;
a többségi jelentés mellérendelő szintagmával nem jelenik meg a jelzős szerkezetben.	a többségi jelentés mellérendelő szintagmával is megadható a szerkezet bármelyik tagján.

6. Az értelmező mint hátravetett jelző

6.1. A szakirodalomban az **értelmezőre** hagyományosan elterjedt a **hátravetett jelző** elnevezés is. Többek között azért, mert a hátravetett jelző utólag értelmezi a jelzett szót minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának (vagy a vele azonosított dolognak) a megnevezésével, s ez a jelzők alapvető funkciójához köthető. (Vö. Balogh: 2000: 452.)

Az általános vélekedés szerint a hátravetett jelző vissza is helyezhető eredeti jelzői szerepébe. Ez a művelet azonban nem mindig hajtható végre. Kérdéses például a következő mondatban: *Verset, kettőt is megtanultunk tegnap délután – ?Kettő verset is megtanultunk ...* . Nem lehetséges

akkor sem az értelmezőnek jelzőként való megjelenése, ha az értelmezett szó személyes névmás: *Ő, az ügyes mindent el tud készíteni* – **Az ügyes ő mindent el tud készíteni*. Az úgynevezett birtokos jelzőnek megfelelő, vagyis a **tulajdonító** értelmező (a tulajdonító értelmező elnevezésre vö. Kugler–Tolesvai 2000: 58; ezúton mondok köszönetet Kugler Nórának, aki hasznos megjegyzéseivel, javaslataival hozzájárult e dolgozat végső változatának a megvalósításához) sem állhat vissza jelzői szerepébe: *(A te dolgozatod jobban sikerült –) A dolgozat, a tiéd jobban sikerült* – **A tiéd dolgozat jobban sikerült*; *(A szomszéd kutyája elveszett –) A kutya, a szomszédé elveszett* – **A szomszédé kutya elveszett*. Ez a szerkezet egyébként a tulajdonító állítmányi szerkezettel függ össze: *A dolgozat a tiéd*; *A kutya a szomszédé*, nem pedig a jelzőssel.

Az **azonosító** értelmező soha nem is volt jelzős szerkezet, így azzá miért lenne átalakítható? Például: *Az osztályfőnök, András kirándulni viszi a gyerekeket* – **András osztályfőnök kirándulni viszi a gyerekeket*; *Márton, Erzsí apja asztalos* – **Erzsí apja Márton asztalos*. Ezek a szerkezetek is csak az alany-állítmányi szerkezettel hozhatók összefüggésbe.

A szakirodalomban felmerül **más mondatrészek** esetében is a hátravetett helyzetben való megjelenés, és ezekkel kapcsolatban is felvetődik az értelmezőként való megítélés (vö. Károly 1958: 46–7). Mivel azonban **nem értelmezős szerkezetben** jelennek meg, tehát nincs értelmezett szavuk (csak igei alaptagjuk), így nem nevezhetjük őket semmiképpen sem értelmezőnek, de még értelmező tárgynak, értelmező határozónak sem. Legfeljebb lazán hátravetett mondatrésznek, ami azonban nem lehet azonos az értelmezővel. Ilyen helyzetben alany (*Vett egy csizmát, Péter*), tárgy (*Főzzünk, egy jó ebédet!*), határozó (*Egész nap csak heverészett, az én ágyamon*) is előfordulhat. Mondatrészszeropükét viszonyragjuk egyértelműen kijelöli.

A hátravetett mondatrész kifejezés bizonyos esetekben félrevezető is lehet, hiszen például a **hátravetett határozó** terminus foglalt már, a jelzői értékű határozót nevezik így a szakirodalomban. Például: *ház a sziklák alatt, készülődés a munkába*. Ezek a határozók úgymond jelzősíthetők, vagyis képző vagy segédszó segítségével elől álló jelzővé alakíthatók: *a sziklák alatti ház, a munkába való készülődés*.

6.2. Az értelmező és az értelmezős szerkezet valójában semmilyen szempontból **nem felel meg azoknak a szabályoknak**, amelyekkel a jelzőket a jelzős szintagmában jellemeztük.

6.2.1. Ha ugyanis a jelző a jelzett szó mögé kerül, általában **lazán, utólag**, mintegy **külön állításként** értelmezi a korábbi, eredeti jelzett szót, az alaptagot, vagyis az értelmezett főnevet. Legtöbbször külön hangsúlyt is kap, szünettel is elkülönül tőle.

6.2.2. Közismerten lényeges eltérés a jelzős szintagma bővítményétől, hogy az értelmezőn **inflexiós toldalékok**, jelek és ragok jelennek meg, legtöbbször azok, amelyek az értelmezett szón is megtalálhatók: *A feladatot (feladatokat), az elsőt (elsőket) nagyon nehezen oldottuk meg*. Ezeknek a toldalékoknak köszönhetően az értelmező távolra is kerülhet a jelző eredeti jelzett szavától: *A legjobb gitárosokat is meghívták az esti előadásra – A gitárosokat is meghívták az esti előadásra, a legjobbakat*. Ez a megjelenési forma azt mutatja, hogy a hátravetett jelző már nem nevezhető jelzőnek, hiszen szórendi helyével, hangsúlyával, eredeti jelzett szavának, vagyis értelmezettjének a toldalékaival már **nem a jelzős viszonyt** jeleníti meg. (*Adj egy sálát, egy színeset! Itt vannak a könyvek, a legújabbak*.) Nem is lehet jelző többé, mivel nem áll közvetlenül utána a jelzett szó, ami a jelzős nyelvtani viszony meglétének az egyik legfontosabb ismérve.

A morfológiai jelöletlenség és a kötött szórend, ami a jelző és a jelzett szó szoros egymásutániságát is jelenti, nem érvényesül tehát az értelmezős szerkezetben. Bár az is elképzelhető lenne, hogy ebben az esetben a kötött szórend a fordított szórendet jelenti. Ez azonban ellene mondana a korábban már említett balra bővítés szabályának, valamint a morfológiai jelöletlenségnek is. Ugyanakkor a külön hangsúly, továbbá az értelmezett-értelmező sorrendi megkötésen túl az értelmező teljes szórendi szabadsága a mondatban – vagy esetleg még a mondategészen is túl – nem a szerkezetes mondatrészek tulajdonságát idézi (vö. Deme 1987: 77; 93–5): *Almát, körtét, meggyet, jó sokat vettünk tegnap a piacon az útra; Almát, körtét ... vettünk, jó sokat, tegnap ... az útra; Almát, körtét, ... vettünk tegnap, jó sokat, a piacon az útra; Almát, körtét, ... vettünk tegnap*

a piacon, jó sokat, az útra; Almát, körtét, ... vettünk tegnap a piacon az útra, jó sokat; illetve: Almát, körtét ... vettünk ... az útra. Jó sokat.

6.3. Ezt a szórendi szabadságot az értelmezőnek alaktani jellemzői, elsősorban viszonyragja teszi lehetővé. De megítélésem szerint nem az egyeztetés révén, ahogyan azt a nyelvtanírói hagyomány állítja. A hagyományos elképzelés az értelmezett és az értelmező inflexiók toldalékainak azonosságát esetbeli (és számbeli) egyeztetésnek; az értelmezős szerkezetet alárendelő szintagmának, az értelmezett szót alaptagnak, az értelmezőt pedig bővítménynek tartja.

Az esetbeli egyeztetés, amely az *ez/az* mutató névmási kijelölő jelzős szintagmában valóban megjelenik, véleményem szerint tehát nem jellemző az értelmezős szintagmára. Az értelmező helyzete kissé bonyolultabb ennél. Az értelmező – bár lexikális szófaji, általában melléknévi természeténél fogva hordozza ugyan a melléknévi jelentéstartalmat – értelmezettjének toldalékait felvéve, tőle jobbra kerülve és eltávolodva ugyanarra a szintre kerül a mondatban, mint maga az értelmezett szó. És ezért ugyanazt a nyelvtani viszonyt is kell megjelenítenie, mint értelmezett szavának. A viszonyragok alapvető feladata ugyanis a mondatrészi szerep, a mondattani viszony jelölése. Így az **értelmező ugyanolyan mondatrészé válik**, mint értelmezettje. A konkrét szólófordulás sem melléknév, alkalmmilag főnevesül, hiszen csak így veheti fel a főnévi viszonyragokat. Ennélfogva tehát az értelmezős szerkezet nem alárendelő szintagma, és nincs benne esetbeli egyeztetés sem.

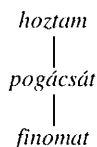
Az **esetbeli egyeztetés**, amely az *ez/az* mutató névmási szintagmában jelenik meg, lényegesen eltér a dolgozat elején említett egyéb, a magyarra jellemző egyeztetésektől, a szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetéstől. Egyrészt az **egyeztetés irányát** tekintve, mivel a szám- és személybeli és a határozottságbeli egyeztetésben az alaptag igazodik a bővítményhez, tehát a bővítmény az irányító tag (*Te → látod ← a házat?*). Az esetbeli egyeztetésnél ezzel szemben mindig az alaptag határozza meg a bővítmény egyeztetését (*ezeket ← a fiúkat*). Másrészt az **egyeztetésben részt vevő morféimák funkciójánál** fogva is. A szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetésben részt vevő morféimák, a személyragok és a személyjelek **csakis egyeztető** szerepű morféimák. Feladatuk a nyelvtani szám és személy, valamint a tárgyhatározottság kategóriáinak a megjelenítése az alaptagon. Így jelölik a különböző értékű tagok, az egymástól eltérő, de szerkezetileg vagy logikailag-szemantikailag szoros kapcsolatban lévő mondatrészek közötti összefüggéseket. Ezzel szemben az esetbeli egyeztetésnél általában az alaptag inflexióit másolja le többé-kevésbé a bővítmény, itt tehát a szintagmatagok toldalékai legtöbbször alakilag is egybevágnak, vagy funkcionálisan hasonlóak. Az esetbeli (és számbeli) egyeztetésben részt vevő morféimák, az **esetragok** vagy másképpen viszonyragok, az **általános többesjel**, a *-k*, valamint az *-é birtokjel* (*ezé a fiúé*) **többféle funkciót** is betölthetnek. Alapvető feladatuk a viszonyjelölés, s csak részben, mintegy másodlagosan lehetnek egyeztető szerepűek. A viszonyragok elsősorban a nyelvtani viszonyítás, a mondatrészi szerep jelölésére szolgálnak; a többesjel feladata a többes szám, a birtokjel pedig a birtokosságviszony, a tulajdonítás jelölése.

6.4. Abban az esetben, ha az értelmezős szintagmában esetbeli egyeztetés lenne, akkor nyilvánvalóan hasonlóképpen viselkedne, mint az *ez/az* mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet. A látszólag több tulajdonságban ugyan hasonló, de lényeges jellemzőikben egymástól alapvetően eltérő kétféle szintagma közötti különbségekkel foglalkozik e dolgozat 5. pontja. Ezek szerint a **mutató névmási jelző szerkezettagként** a mondat szintje alatt, szerkezetszinten áll, balról bővíti alaptagját, és a jelzett szó denotációjára utal aktualizálással, rámutatással, szoros szórendi egységet is alkotva vele. A jelzett szó toldalékait egyeztetéssel, egyrészt múltbeli örökségként, másrészt a határozott névelő jelenléte miatt viszonyragoknál értelemmegkülönböztető elemként kapja (emlékeztetőül: *ezt a macskát hívta – ez a macskát hívta*). Ha nem *ez/az* formában szerepel: *e házról, ezen házról, e házak* stb., akkor nincs is benne a szerkezetben a határozott névelő, s a jelző sem veszi fel az alaptag toldalékait.

7. Az értelmező mondatrészi szerepe és szófaja

7.1. Az esetbeli egyeztetésre vonatkozó kitérő után térjünk vissza az értelmező mondatrészi szerepére és szófajára. A korábbi fejtegetés alapján például a *Hoztam pogácsát, finomat* szerkezet *finomat* szava már nem jelző és nem melléknév, hanem **tárgyi mondatrészszerpeben megjelenő, minősítést kifejező értelmező**, a *hoztam pogácsát, finom pogácsát* azonosító szerkezet rövidült formája. A *finom pogácsát* szintagma jelzett szavának elmaradása azt eredményezi, hogy életbe lép a **jelzős szerkezet redukciójának** a törvénye, s ennek következtében a *finom* szóelőfordulás *finomat* szóalakká válik. Vagyis felveszi a jelzett szó viszonyragját, főnévi értékét (a *Megettük a csokit, a mogorósat* példában megtartja a névelőt is, ami ugyancsak az alkalmi főnevesülésre utal), és az egész szerkezet mondatrészszerpeét. Viszonyragja azt mutatja, hogy ugyanolyan nyelvtani kapcsolatba kerül a *hoztam* igével, mint értelmezettje, a *pogácsát*. Kérdezni is tárgyként kérdezzünk rá: *Mit, milyet hoztál?*

7.2. A szerkezet hagyományos ábrázolása az értelmező szerkezettagként való megítélését tükrözi. Tehát a következő:

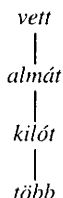

Csakhogy a jelzős szerkezettagról korábban már megállapítottuk, hogy nem egyeztetődik az alaptagjához, valamint azt is, hogy az alaptaghoz képest bal oldalon foglal helyet.

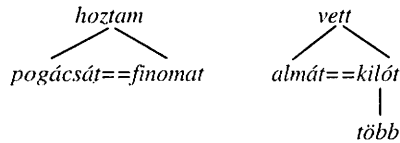
Vagy egy másik példa, az úgynevezett mennyiségjelzőnek megfelelő értelmezőre, amely ugyancsak **minősítést** fejez ki:

Almát, több kilót is vett.

Hagyományosan ezt is az előbbihez hasonlóan ábrázoljuk:

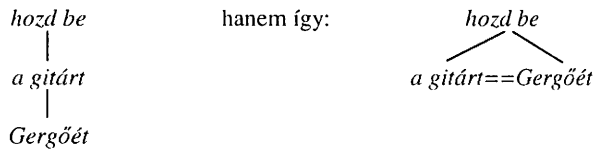

Az értelmező – az értelmezett szó utáni helyzete, valamint tárgyragja miatt – itt sem lehet jelzője az értelmezettnek, mivel a jelzőkön nem szoktak megjelenni tárgyi szerepre utaló esetragok. Az értelmezett szó tárgya sem lehet, mivel alaptagja, a főnév nem kaphat tárgyat, következésképpen a rag az értelmezettjéhez való nyelvtani viszonyát sem jelöli, pedig viszonyrag voltánál fogva ez is lehetne a feladata. Mivel azonban a viszonyrag alapján az értelmező és az értelmezett megegyeznek egymással, így mindketten tárgyi bővítmenyei az igének, de emellett még egymással is kapcsolatban vannak. A közöttük lévő kapcsolat abból adódik, hogy **azonos jeltárgyra** vonatkoznak, így kettejük között **az azonosság viszonya** áll fenn. Ezt az azonossági viszonyt is érzékelte (a tárgyak közötti egyenlőségjel segítségével) sokkal kézenfekvőbbnek tűnik a korábbiaknál a következő ábrázolás:

7.3. A birtokos jelzős szerkezettel kapcsolatba hozott **tulajdonító értelmezős** szerkezet sem hátravetett jelzős szerkezet. Hiszen a *Gergő gitárja* szintagmának úgymond megfeleltethető: *a gitár, (a) Gergőé* szókapcsolat nem is a jelzős szerkezettel függ össze, hanem a tulajdonító állítmánnal és annak alanyával: *a gitár Gergőé*. A *(gitár, a) Gergőé* értelmező jelentése magában foglalja, hogy Gergő valamilyen tulajdonáról van szó, az *-é* birtokjel a birtokoson visszautal a birtokra. Vagyis a birtokosra utaló szó referenciája megváltozik, és a birtokra való vonatkoztatásra módosul. (Mintha magában hordozna egy egész birtokos szerkezetet: *Gergőnek a gitárja*.) A *Gergőé* szóalak további toldalékolása a birtokszónak a toldalékolását követi: *Hozd be Gergő gitárját a szobába!* – *Hozd be a gitárt, Gergő gitárját!* – *Hozd be a gitárt, Gergőét!* – (*Odakint több gitár is van.*) *Gergőét hozd be!* S hogy ez a tulajdonító értelmező nem hátravetett birtokos jelző, arra az is egyértelműen utal, hogy míg a birtokos jelzős szerkezetben a birtokoson megjelenhet a *-nak/-nek* rag, kötelező viszont a birtokos személyjel a birtokszón (*Gergőnek a gitárja*), addig az értelmezős kapcsolatban mindkét említett elem tilos, ezzel szemben kötelező morfémaként jelen van a **birtokjel** a birtokoson, azaz az értelmezőn.

Ennek megfelelően a szokásos ábrázolás helyett itt sem jelzőként kellene megjeleníteni az értelmezőt, hanem az értelmezettel azonos mondatrészként. Tehát nem az első ábrával:

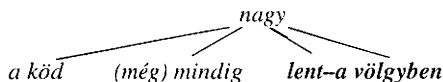

Az értelmezős szerkezet második, azaz értelmezői (*Gergőét*) tagján most sem az értelmezett szóhoz fűződő jelzős alárendelő viszony jelenik meg a *-t* tárgyraggal, hanem az igei alaptaghoz való kapcsolódás, az értelmező is – hasonlóan az értelmezetthez – tárgyi bővítése az állítmánnak. A két tárgy ugyanarra a jeltárgyra vonatkozik, tehát azonosak a denotátumuk tekintetében. Ez az azonossági kapcsolat a mondat szerkezetében a mellérendeléshez hasonlóan jelenik meg, az azonos jeltárgyra vonatkozó nyelvi jelek a mondatnak egyazon szintjén állnak, a halmozott mondatrészeket felidézve. A halmozás itt azonban **csak a nyelvi jelek halmozását** jelenti, egy azonos jeltárgy különféle megnevezései között jön létre, ami viszont általában nem jellemző a mellérendelő szintagmák tagjainak a kapcsolatára.

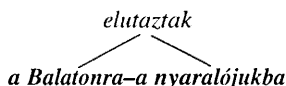
7.4. Az úgynevezett **appozíció, az azonosító értelmező** (*Pista, a barátom*) sem jelzős szerkezet. Ennek a típusnak még annyi kapcsolata sincs a jelzős alárendeléssel, mint a szakirodalom által hátravetett jelzőnek nevezett értelmezőknek. Az értelmező és az értelmezett toldalékainak azonossága itt is arra utal, hogy azonos módon kapcsolódnak be a mondat szerkezetébe. Ha az értelmezett szó egy felsőbb szintű mondatrésznak a bővítése, akkor az értelmezője is ugyanolyan bővítmenyként kapcsolódik az előbbi fölrendelt tagjához (*Felhívtam Kingát, a tanárnőt* – azaz: *felhívtam Kingát és felhívtam a tanárnőt*), vagyis **azonos mondatrészi szerepet** töltenek be, mivel a viszonyrag feladata mind a két tagnál a harmadik taggal, az alaptaggal szembeni nyelvtani viszony, vagyis a bővítmenyi szerep, azaz a mondatbeli funkció jelölése.

Eszerint itt sem szerencsés tárgyrágot viselő jelzőként (illetve az értelmezett főnév tárgyként) való ábrázolás, vagyis:

Például: *Lent, a völgyben még mindig nagy a köd.*

Elutaztak a Balatonra, a nyaralójukba.

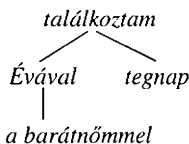
Az ábrázolt értelmező határozós szerkezetek tagjai között a második tag csupán pontosítja, szűkíti az első határozó jelentését. A két helyhatározó kapcsolata leginkább a kifejtő magyarázó viszonyra emlékeztet; a második tag részlegesen értelmezi az első jelentését.

8.3. A nyelvtanírói hagyomány megkülönbözteti egymástól a fenti példákat, vagyis az értelmező(szerű) határozós szerkezetet és az úgynevezett határozós viszonyban egyeztetett értelmezős típust (*A másik diáknak, a felkészültebbnek ítélték az első helyet*). A fentebb idézett grammatikákban (*A mai magyar nyelv rendszere, A mai magyar nyelv stb.*) ez utóbbi az értelmező jelzők között kap helyet. A különbségtevés annak alapján történik, hogy ez a második típus, az úgymond jelzői értelmezőknek megfelelően jelzős szerkezetű, illetve alany-állítmányi viszonyra alakítható át (lásd: *a felkészültebb másik diák – a másik diák felkészültebb*). Az értelmező határozók esetében ez az alany-állítmánnyá való átalakítás nem végezhető el, mivel a szerkezet tagjai vagy nem állnak az azonosítás viszonyában egymással, vagy pedig az átalakításnak morfológiai akadályai is vannak (*a fent, a hegytetőn* példában az egyik tag határozószó).

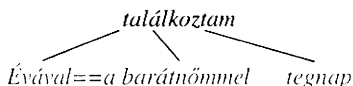
Megítélésem szerint azonban ez utóbbi példában – az előzőkhöz hasonlóan – a határozóragos névszó az alárendelő határozós nyelvtani viszony jelölését valósítja meg, így az *Évával, a barátnőmmel találkoztam tegnap* példa valódi értelmezőjét, a *barátnőmmel* tagot is értelmezői helyzetű határozónak kellene tartani, hiszen ez ugyanúgy határozója a *találkoztam* állítmánynak, mint értelmezettje, az *Évával*. Az a lehetőség, hogy e két tag alany-állítmánnyá átalakítható, nem az értelmező jelző voltát mutatja, hanem azt, hogy az értelmező és az értelmezett azonos egymással (*Éva = a barátnőm*), mivel ugyanarra a denotátumra vonatkoznak.

8.4. Vagyis javasolható, hogy a szokásos ágrajz helyett itt is határozónak kellene ábrázolni a második tagot, mivel viszonyragja határozói mondatrészszerépére utal:

Évával, a barátnőmmel találkoztam tegnap.

ehelyett:

Az alany-állítmánnyá való átalakítás a fenti példában persze elvégezhető, de természetesen csak több lépésen keresztül valósítható meg. Hiszen a határozóragos főnevek nem kerülhetnek sem az alanyi, sem az állítmányi szerepbe, mivel ezeket a mondatbeli funkciókat csak ragtalan névszók tölthetik be (ráadásul a névszói állítmányhoz még segédige is szükséges). Vagyis először el kell távolítani az említett szövegfordulásokról a ragot, és így már egészen más szóalakokkal dolgozunk.

Érdemes megjegyezni, hogy egyes határozófajták is átalakíthatók állítmánnyá, mégsem tartjuk őket emiatt jelzőnek. Így például az állapothatározók között találni ilyeneket: *Zsófi betegen fekszik – Zsófi beteg; A fiamat lázasnak éreztem – A fiam érzésem szerint lázas volt; Györgyi ügyintézőként dolgozott az intézetben – Györgyi ügyintéző volt az intézetben; Virág érkezett utolsónak – Virág volt az utolsó. A kollégám mint szervező vesz részt a versenyen – A kollégám szervező a versenyen.*

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

The place of appositive constructions among syntactic patterns

This paper tries to find the place of appositive constructions in the overall syntactic structure of present-day Hungarian. Capitalising on the fact that *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar], a recent university textbook first published in 2000, does not define appositions as a kind of attributes (as was usually done beforehand), the author looks at the various types of appositions: qualifying, attributing, and identifying ones, as well as appositive adverbs, and concludes that appositions – due to their inflectional endings – play the same syntactic role in sentences as their host nouns do. On the other hand, appositive constructions cannot be taken to be coordinative constructions since their constituents normally refer to the same entity in two different ways, hence they are in a close-knit relationship with each other, termed an appositive-identifying relation here. They constitute a third kind of syntactic constructions alongside subordinative and coordinative ones.

Az Ómagyar Mária-siralom néhány szavának magyarázatáról*

Sepedyk. Nemrég írtam az ÓMS. *sepedyk* szaváról, amely, mint ismeretes, a vers elején fordul elő: „Volek fyrolm thudothlon fy | rolmol fepedyk. buol ozuk | epedek ...”. Azt a véleményemet fejtettem ki, hogy a *sepedyk* leginkább a R. *sebhed* 'sebesül; kínzó fájdalmat érez' igénc (l. pl. NySz.; CzF.) *sebhedek* (= ÓMS.: *sepedyk*) 'sebesülök, kínzó fájdalmat érzek, gyöttrődöm' alakja lehet (A. Molnár 2002a; 2002b: 465–6). Ez az értelmezés közel áll az ÓMS. „mintájának-megfelelőjének” tekinthető, „Planctus ante nescia...” kezdetű költemény, szekvencia vonatkozó szövegrészletéhez: „Planctus ante nescia, | planctu lassor anxia, | crucior dolore”; magyarul: „Siralomnak azelőtt nem-tudója, | Siralomtól gyöttrődve epedek, | Kínzatom fájdalomtól” (l. Mészöly 1956: 114–5; Vizkelety 1986: 18, 21). S az ÓMS.-ba, a hasonló szövegekbe és az egyházi hagyományba szintén beleillik. A kereszt alatt a Fájdalmas Anya, a Mater Dolorosa szívét, amint Simeon is megjövendölte, a fájdalom töre, kardja járja át (vö. Luk. 2/35; ill. ÓMS.: *en iunhum buol* ['kín-tól, gyöttelemtől, bánattól'] *farad* ['gyöttrődik, szenved']; l. pl. LázK. 155; KrizaK. 11 – erről az értelmezésről másutt írok); *buthuruth*). Később pedig a Planctus [6/b] verszakában Mária így kesereg: „Gemitus, suspiria | lacrimaeque foris, | vulneris indicia | sunt interioris.”; magyar fordításban: „Az én siralmam, fohászzkodásom | és könnyeim kívül (láthatóan) | az én belső | *sebemnek* jelei” (Vizkelety 1986: 19, 22; vö. még Mészöly 1956: 116–7).

Természetesen, nem hallgatható el, hogy a *sepedyk* szóban nincs ott a *h*, ami az előtte álló *b-t* *p*-vé zöngéltethette. Ez valóban problematikus pontja az említett elgondolásnak. Egyrészt azonban föltehető, hogy a leíró a *h-t* véletlenül felejtette ki, vagy e gyenge hangot énekléskor, diktáláskor nem hallotta, illetve, ha például német volt, a magyar *ph-t* saját anyanyelvének aspirált *p* hangjával azonosította. Másrészt a Mészöly által a régi szövegek kutatásakor hangsúlyozott stflustörténeti módszer, a hasonló kifejezések használata a korabeli és egyházi szövegekben szerintem ugyancsak inkább a *sebhed* 'sebesül, kínzó fájdalmat érez' ige mellett szól. Martinkó (1988: 100–1) nyomán még egy olyan korai német szekvenciát is idéztem, amelyben Szűz Mária ekképp kesereg fiának: „wath duch mir me dat leuín. | Sint du mich | mûz so sere virgeuín”; magyarul: „mit is számít nekem még az élet. | Amióta oly *sebezve* hagytál el engem” (A. Molnár 2002b: 466).

Megjegyzem, hogy D. Bartha Katalin (1958: 63) ugyancsak kitér a *sebhed*-ben is meglévő *-hod*, *-höd*, *-hiid*, *-hed(ik)* denominális verbumképzőre, az ezzel alkotott igék jelentése, mint írja: 'valamilyenné lesz, válik'. A *sebhed*-et ugyan nem említi, de a hasonló, műveltető *-het* képzős igék között hoz egy példát a *sebhet* 'sebesít'-re: JókK. 50: „Kyuel nehezen *zephphetyk* ystennek zolgaya”: „qua graviter vulnerat servos dei”. A *sebhed*-re és a gyakoribb *sebhet*-re, illetve származékaikra mind konkrét, mind elvont jelentésben a hivatkozott cikkeimben említetténel még több példát is idézhetünk (l. NySz. *sebhészik*, *mégsebhészik* al. is). Például: DebrK. 532: „ezen ew zýwenek banathýanak mýatta *meg sephewek* es megh keseredek”; PeerK. 176–7: „O wram iesus cristus ýmadlak tegedeth az kerestfan *sebhethed*” [= *sebhethed*, vö. uo. 176: „az kerestfan *fvéggótted* : ees tpus coronath feýedben wýsýelted”]; O domine Jesu Christe adoro te in cruce *vulneratum* ([Szilády] 1896: 378); MargL. 118: „Es nagý isteny zeretettel evtet meg jnte · hog továbba illýen fele gyvlevse-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 44. (a NKFP 5/101 és az OTKA T029146 sz. pályázata támogatásával).

gekel az ev zýveet megne *sephetmeje* [egy későbbi kéz a *p-re b* betűt írt rá] zaggatnaŷa Es hog lelket megne serteneŷe”; WeszprK. 3: „mert soha embernek nelieue meg nem mondhattia mynemw| zomorusaggal *sebhettetik vala* az anianak o ziuue az o egietlen egi fianak o kennian es halalan”. A *sebhedt* szót 1685-ben tábori prédikációinak ajánlólevelében konkrét értelemben és nagyon is evilági kontextusban használja például Nagyari József, Apafi Mihály tábori papja, amikor arról szól, milyen körülmények között írta sokszor a beszédeit: „Lovaknak ganéji között: meg buszhott, *sebhedt* dolgok között” (Györi 2002: 45). Átvitt értelemben a sebzett szív a gyötirelem, a szenvedés metaforájaként mind az egyházi, mind a világi szövegekben (az utóbbiakban főleg a szerelemmel kapcsolatban) világszerte elterjedt. A képzőművészetben is gyakran ábrázolják például a vérző szívet vagy Máriát, amint a szívét a fájdalom hét töre, kardja járja át. (L. Seibert 1986: 294–5; Verebélyi 1988/1993: 128; stb.). Noha a *sebhed*, *sebhedt* szavak már elavultak, a (korábbi) egyházi nyelvben való egyfajta presztízsisüket mutatja, hogy a *sebhedt* bekerült a Károlyi-féle bibliafordítás 1908-as revíziójának szövegébe is: Zsolt 34/19: „Közel van az Úr a megtört szívekhez, és megsegíti a *sebhedt* lelket” (ehhez vö. SzékK. 161: *zývének Sebééth*; NagyszK. 158: *lelökneec sebe*). A *sebhedt* szó a Vizsolyi Bibliában nincs ott, az idézett hely még egy 1901-es javított kiadásban is a következő: „Közel vagyon az Úr a töredelmes szívekhez, és a töredelmes lelkeket megtartja”. A mai, először 1948-ban kiadott magyarországi református énekeskönyv (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára) 296. énekében, egy 1599-ben írt német ének 1743-as fordításának némileg igazított átvételében (Szép tündöklő hajnalcsillag...) ugyancsak szerepel a *sebhedt* szó: „Hozzád kiált *Sebhedt* szívem” (vö. Csomasz Tóth 1950).

Mint ismeretes, az ÓMS. *sepedyk* szavát eddig leginkább a R. *szepeg* 'erősen sír, zokog' egy feltett *s*-ező variánsával, valamint a *sipped* 'elmerül; vízenyőssé válik' szavakkal hozták kapcsolatba (l. pl. Benkő 1980: 329–31). Magam is egyetértek például Benkő Loránddal, aki a Mészöly-féle (a *szepeg*-hez kapcsolt) magyarázatot sokkal valószínűbbnek tartja, mint Pais ötletét, amely a *sipped* szót veszi számításba (l. Pais 1932). Noha tehát az ÓMS.-beli *sepedyk*-nek a *szepeg* R. 'sír, zokog' igéből való levezetését hipotézisként magam sem vetem el, például azt is megjegyzem azonban, hogy Mészöly (1944: 54) vonatkozó adatai szinte mind a *sír* és a *szepeg* igéből, illetve származékaikból álló, mellérendelő szerkezetet alkotó szinonim szópárok: DöbrK. 328: *Sirtok es szepektek*; MargL. 70: *fyrafwal, zepegefwel*; JordK. 340: *fyrankozik es zepegh vala*; ÉrsK. 40: *Syrwan es zepeghwen* stb.; s lásd még: DöbrK. 275: „Zoo hallatek ramaba · sok *siras es zepeges*”; stb. Egy *siralommal szepeg* szintagmára viszont nem ismerek adatot, ha elő is fordulna, igen ritka lehet. A hasonlóan nyomatékosító, *-val*, *-vel* ragos határozós szerkezetekben pedig többnyire nem szinonimák szoktak kapcsolódni, hanem egy ige s egy, ugyanazon igéből vagy annak egy képzős alakjából képzett főnév: ÉrdyK. 508: „Szörnyű *halállal halának*”; 588: „Isteni *imádással imádni*”; KesztK. 82: „*Gyüilöléssel gyüilölém vala öket*” (l. Simonyi 1888: 381); HB.: *halalnac halatalaal holj*; HorvK. 11: „az zentek kezdenek nagy *fyralmal fyryna*” (Benkő 1980: 311); DomK. 145: „mert *zommal* nem *zolhatok vala*”; 188: „kegyes *keuansaggal keuanmaya* latnŷa az ev zertzetyt”; NagyszK. 46: „enne zamtalan *kenockal kenzatam*”; 101: *keserűseggel keseregni*; 103: „*zýnec keserűsegeuel* tartozol *keseregnod* az en kenvallasomon”; TelK. 207: *halallal haltoc meg*. Stb.

Végül egy olyan tényre térek ki, amely fenti, „pótlólagos” fejtegetésem megszületésének fő oka volt. Nemrég véletlenül bukkantam rá, hogy az ÓMS. *sepedyk* szavát már Kallós Ödön (1932: 96) összevetette egy kis féloldalas cikkben a *sebhed*-del. Közleményének egy vagy két megállapítását ugyan meg lehet kérdőjelezni, s az ÓMS.-beli *seped*(yk) és a R. *sebhed* föltehető azonosságát kevésbé járja körül, de lényegében röviden ugyanazt az ötletet írja meg, amit én. Cikke záró részét idézem is: „E magyarázattal a M. S. első sorának zsoltárszerű ellentéte adódik a következő két sor pontos gondolatrítmusában: Valék siralom tudatlan: | (most) Siralommal gyötrődöm (: 'sebhedeck') | Búval azok epedek. | A gondolatrítmus a Pais D. *sipped*: »siralomtól elsiüllyedek, elmerülök vagy vízenyős leszek, nedvesedem« magyarázatával sokkal kevésbé lenne teljes és kifejező; nem is szólva az értelemnek nem igen költői voltáról”.

Néhai kollégámtól ezúton kérek elnézést, amiért nem hivatkoztam a cikkére. Mentségemre szolgálhat, hogy azt sehol nem láttam a szakirodalomban: elkerülte a figyelmet vagy elfelejtették. – Ilyenkor az ember lehet csalódott, hiszen kiderült, az általa leginkább jónak gondolt megoldás, nem neki jutott eszébe először. Ugyanakkor azonban örülhet is, mert ha két embernek egymástól függetlenül ugyanaz az ötlete támad, akkor annak nagyobb a valószínűsége.

Therthetyk. Fentebb már idéztem a Planctus [6/b.] versszakát és annak magyar fordítását. Ennek az ÓMS.-ben a következő rész felel meg: „... Syrolmom fuha | zatum therthetyk kyul en | iumhumnok [!] bel bua qui | jumha nym kyul [!] hyul”. Itt a *therthetyk* ige magyarázata problematikus (l. Benkő 1980: 187–8, 274). Magam a szóban *r* : *t* betűtévészttel tettem fel: *therthetyk* (o: *thethetyk* 'láttatik'), s a versszakot így értelmeztem: „Siralmam, fohászzkodásom | Láttatik [vagy: (meg)látszik] kívül, | Szívem belső búja (az,) | (Amely) Soha nem enyhül.” (A. Molnár 1999). Cikkem írásakor a szakirodalmat áttanulmányozva láthattam, s hivatkozhattam is rá, hogy Négyesy (1927: 373–5) a *therthetyk*-ben lényegében már számolt ezzel a betűtévészttel, ha az illető mondatot helytelenül értelmezte is. Később az egész ÓMS.-t értelmezve – esetleges hipotézisként Mészöly (1956: 120) és Benkő (1980: 61) megfogalmazását szintén jelölve – a következő pontosabb, illetve gördülékenyebb szöveget adtam: „Siralmam, fohászzkodásom | Láttatik kívül (? vagy: Belőlem kifakad), | Szívem belső fájdalma | Soha nem enyhül” (A. Molnár 2002b: 467).

A korábban írtakra is utalva, azokat most még két ténnyel egészíteném ki. Az *r* és a *t* összevetése régi írásbeliségünkben sokszor előfordul, a *t*-nek ugyanis gyakori volt egy rövid szárú formája, s azon a vízszintes vonal hasonló lehetett az *r*-nek olykor a függőleges szár másik oldalára is átnyúló, a vízszinteshez közelítő felső hajlatához. Az ÓMS.-en kívül számos más szövegben nemegyszer szintén igen hasonló a két betű alakja. Úgyhogy erre a betűtévésztre vagy ennek a kódexkiadások lábjegyzeteiben is jelzett utólagos korrigálására hozott példáim száma még bőven szaporítható: GömK. 60: *Pater* (a *t* *r*-ből javított betű); HorvK. 209: *evtet* (a második *t* *r*-ből van javítva); ThewrK. 298: *matiath* (o: *mariath*); a NagyszK. 117-en a kiadás átírásában van egy téves *t* (*fortatvan*), a kódexben a faksimile szerint *r* áll (*fortatvan*); stb. Az *rt* vagy *tt* betűkapcsolatokban lévő másolási hibákat a *therthetyk*-ben feltett *tt* → *rt* elírás miatt érdemes külön is megvizsgálni: JókK. 118: *emberert* (a második *r* *t*-ből van alakítva); VirgK. 119: *lelekert* (az *r* mintha *t*-ből lenne igazítva); ThewrK. 278: *azerth* (a *t* javított, talán *r*-ből); stb. A *t* és *r* betűk még nyomtatványinkban is összecserélődhetnek: Pesti: NTest. 86: *kenyeteret* (o: *kenyeretek*); *iota*, *fzenr* (o: *iora*, *fzent* [Szegedi 1569/1893: 40, 50]. Szenci Molnár Albert zoltárfordításának (Psalterium Ungaricum) kritikai kiadása (Stoll 1971) főleg a Szenci Molnár életében megjelent utolsó, 1612-es kiadáson alapul. Ott, ahol ebben az első és a második kiadás (1607, 1608) alapján is nyilvánvaló sajtóhiba van, a szöveget minden lapalji kommentár nélkül kiigazították. Csak hátrább, a Jegyzetekben van szó arról, hogy az idegen (német) szedők miatt az egymást követő kiadásokba egyre több sajtóhiba került, „igen gyakori például a hasonló alakú betűk elcserélése (*r* ~ *t*, *h* ~ *b*, *v* ~ *y* stb.)”. Itt fel is soroltatnak a végrehajtott korrekciók. Az *r*-t és a *t*-t a szedők több mint negyven esetben cserélték össze, elég gyakran az *rt* vagy a *tt* betűkapcsolatban, köztük olyan módon is, amelyet a *therthetyk*-ben felteszünk: 74/50: *rontotrad* (o: *rontottad*), 78/151: *szülört* (o: *szülött*), 78/180: *lakort* (o: *lakott*) stb. (Stoll 1971: 411).

Az ÓMS. *therthetyk* szavának magyarázatakor azt szintén említettem, hogy az ezt a szót tartalmazó versszakom ellentét is van: a siralom és a fohászzkodás (= 'keseregés, sóhajtozás, sírás') kívül látszik, mutatkozik, a belső fájdalom pedig soha nem enyhül. Hasonló példaként hoztam is egy olyan bibliai szakaszt, amelynek régi fordításaiban szerepel a R. *teitk* 'látszik' igénc, s amely szintén a külső és a belső látvány, állapot ellentétét használja fel. Krisztus a Máté 23/27–8-ban azt mondja a farizeusoknak, hogy olyanok, mint a meszelt sziklasírok, „kívülről szépeknek *tetszenek* (MünchK. 29ra: „küüol žepecnc *tém*”), belől pedig holtaknak csontjaival és minden undoksággal rakvák”. Éppen így – mondja nekik – „ti is kívülről igazaknak látszotok ugyan az emberek előtt (MünchK. 29rb: „küüol igazacnac *tettetec*”), de belül rakva vagytok képmutatással és törvényte-

lenséggel” (revideált Károlyi-féle ford. – a továbbiakban is, ha külön nem jelölöm, ezt a bibliafordítást idézem). A *kívül és belül* ellentétére a DebrK. 325-ből még egy, az ÓMS.-hez közelebb álló példát hozhatok: „O ember *lassad* mít en te eroted zenvedóc ha vagion hassonlatos keservseg mikenen kível en kenzatatom ... *lassad* az kenokat kível en gotretetom ... es míkoron ennekem **kível** el' nag keserv fáidalmam legon · de maga **belol** az en zivembe nagíob keservsegós kenom vagion · hog ha mind ezzocert en tegedet halatlannac lelendec”. S ugyancsak a kívül és a belül ellentéte fordul elő egy, a magvető példázatról szóló, a XVI. század első feléből való prédikációban: „mert az xpūs tizti az vala hogý w ez vilagon el hýmche az w magvat : az az bezedet / ef azw igheýt: / az az : kywulvalo bezedeet / hemborffjeghezurint valo voltabol: / ef belol valo értelmeat azw iftenffjeghezurint”; „Ef halýak vala az xpűf bezedet kywlvalo halomasval: de nem halyak vala belulvalo hýtloknek értelmeel” (Pápay 1911: 196, 198).

Vylagumtul. A *világ* szó az ÓMS.-ben először a következő mondatban fordul elő: „Walaft h *vylagum* | *tul* fyduo fyodumtul ezes | urumētual”. A Planctus megfelelő szövegrésze itt ez: „[1/b.] Orbat orbem radio, | me Iudea filio, | gaudio, dulcore.”; magyar fordításban: „Megfosztja a világot világosságától, | engem, Judea, fiamtól, | örömettől, édességemtől” (Mészöly 1956: 114–5; Vizkelety 1986: 18, 21). Mészöly azt írja, hogy az ÓMS. e helyén Mária bibliás kifejezéssel (Ján. 8/12; 9/5) mondja Jézust világának, amiben „több a közvetlenség, melegség, szeretet, fájdalom, mint a 'lux mundi'-nak megfelelő később következő »világ(nak) világa« megnevezésben” (Mészöly 1956: 238). Mindenesetre tehát a *világ* itt Mészöly szerint (leginkább) erkölcsi értelemben szerepel, amint az általa hivatkozott bibliai helyeken is, ahonnan egyébként a *világnak világa* 'lux mundi' kifejezés szintén idézhető: „Én vagyok a *világ világossága* (MünchK. 93va: *uilaǵnac világa*): a ki engem követ, nem járhat a sötétségben, hanem övé lesz az életnek világossága” (Ján. 8/12); „Míg e világon vagyok, e *világ világossága* vagyok” (MünchK. 95ra: *è viláǵnac vagoç világa*) (Ján. 9/5).

Benkő (1980: 61, 332) ezt a *világ* szót 'napvilág'-nak értelmezi: „*Napvilágomtól* szakít el | zsidó, fiacskámtól, | édes örömmötől”. Később pedig a szó itteni 'fény, világosság' jelentését adja meg. Bővebben ugyan nem nyilatkozik róla, de a nyilvánvalóan átvitt értelmezésben nála föltehetőleg nem az erkölcsi vonatkozás dominál.

Martinkó (1988: 133) a *világ* szó kapcsán ez esetben tükörfordításról, sikeres félrefordításról beszél, de ezt a megállapítását nem kommentálja. Ugyanakkor e helynek több külföldi latin megfelelőjét-variánsát is bemutatja: „Me, Judea, filio, mundum privas sole” (a *Qui per viam pergitis* című siralom); „O mors, orbas orbem radio” (pseudó Szt. Bernát: *Liber...*); „Orbatis orbem radio, me Judei filio, gaudio dulcoris” (Muschacke-féle egybedolgozás). Valóban lehetséges, hogy az ÓMS.-ben itt félrefordítás van, a *világ* szó jelentését annak metaforikus használata miatt is nehéz egyértelműen meghatározni.

Látva azt, hogy a Planctus szövege is több változatban, köztük népnyelvi fordításokban-variánsokban ugyancsak élt, s tudva, tapasztalva, hogy az ÓMS. szerzője maga szintén szabadabban magyarította, formálta a szöveget, a *vylagumtul* szó értelmezésében egy újabb hipotézist vetek fel. Szerintem az ugyancsak elképzelhető, hogy a *világ(om)* itt 'a szeme(m) világa', átvitt értelemben pedig 'az a személy, akit mindenki másnál jobban szeret, jobban félt vki; vkinek a legdrágább kincse' jelentésű (vö. pl. ÉrtSz. *szeme fénye* al.; ÉKsz. uo.). Láttuk, hogy noha e helyütt a *világ* szónak Mészöly is bibliai alapon 'az erkölcs legmagasabb foka, példaképe' vagy egy ahhoz hasonló jelentésével számol, mégis azt mondja, hogy a *világ* itt bensőségesebben és közvetlenebbül fejezi ki Máriának fia iránti szeretetét és a szenvedése láttán érzett fájdalmát, mint amikor őt később hasonló értelemben a *világ világa*-nak, azaz a világmindenség erkölcsi példájának, forrásának nevezi. Benkő fentebb idézett értelmezése szintén hasonló véleményre utalhat. Arra is jó figyelni, hogy a *vylagumtul* az ÓMS. elején a *fyodumtul* és az *ezes urumētual* szóval, illetve szerkezettel áll párhuzamban, azokkal szerepel együtt egy közöléses szerkezetben. Így ide szemantikailag jól illelne a 'szemem fényétől; a számomra legdrágább, legféltettebb személytől' jelentés. És a passiókban,

a kódexekben – nyilván az (eredeti) latin szöveg alapján is – valóban több példánk van arra, hogy Mária Jézust a szeme világának nevezi: Apork. 173: „Ees A zengeft hogy hallam annafnak hazaba Be akarek Mennem De nem bochatanak, De kyn alwan ygen fyrok wala. Mondwan, Iay en zeretew fyam Iefus, *zememnek wilaga* ky vigaztal megh engemeth, merth az en vigafagom Mezze waygon en telem, Oh edejegeff ziz maria, Mely nagy kefferewffgewt wallal, Nozza fyonnak ew leany fyryatok ees kefferewletek Megh az edes ziz Marianak, ew kefferewffgeews epejeghe wallafan”; DebrK. 309: „Iaý ennekem · keserves añnanak mert ma el ezek az en fefemnek koronaía¹ az en *zomomnec velaga* es az en segetsegemnec ístapía”; WeszpK. 4: „**O meli igazan mondhattia vala** akaron a keserues anya zerelmes fiam iesus en *zemeymnek vilagossaga* en eletemnek remensege es kiessege th ez mai napon zenuedel a binsokert”; 23: „mel nagi kesserusegben vala tiztoletes zwz anyanak o ziue lpkne Mert az alita hog Immaro meg fogtak volna az o *zemeynek vilagossagat*”. A Szent Elek-legendában Szent Elek édesanyja a passiókéhoz hasonló szóhasználatlalt siratja megholt fiát, s a szeme világának is nevezi: NádK. 595: „Ággatoc nekem vtath hog lathassam az en fiamath az en lalkomnec vıgasagat ... Iaý ennekem en szereto fıyam en *zomeymnek velaga*”; ~ PeerK. 26: „iaý ennekem fıyam [vö. ÓMS.: „Uh nequem en fyon” (o: fyom)] } en *scememnek vilagossaga*”; ~ LobkK. 239: „Iaý en *zememnek vilaga*”; ~ ÉrdyK. 411: „nyffatok wtat hozyaa. hogy lathaffam hogy yltheheffem az en zerelmes ffyamat en eedes *zemem vylaagat* en zomorw leelkomnek vygafagaat”; ~ KazK. 70: „O yay ennekom en zeretö fıyam: en *zömeimnek uilagoffaga*”; ~ TihK. 26: „Oh en edqs fiam alexius ... *zömeimnek vilagoffaga*”. A szövegek e részében a *fiamath* és a *lalkomnec vıgasagat* (NádK. 595; vö. még ÉrdyK. 411) összevethető az ÓMS.-beli *fyodum*-mal es ez es *urumetuul*-lel.

Martinkó (1988: 117, 121) azt szintén megjegyzi, hogy az Anselmus-féle *De passione Domini*-ben Maria a „*lumen oculorum meorum*” kifejezést használja. Ezt Martinkó, szerintem helytelenül, a Luk. 11/34-gyel veti össze („*Lucerna corporis est oculus tuus*”). Ő az ÓMS. *világ világa* szerkezetével kapcsolatban gondol a *világ* 'szeme fénye' jelentésére is. Magam ezt nem tenném föl, a *világ világa* figura etymologicáról azt tartom, hogy az vagy 'ragyogó fényesség, erkölcsnek példája, forrása' vagy 'a világmindenség fényessége, erkölcsi példája, forrása' értelmű lehet. Az előbbi véleményt támogathatja, hogy bár az ÓMS.-nek a *Vylag uilaga viragnak uiraga* szerkezeteket tartalmazó versszaka a Planctusnak a Leuveni kódexben lévő változatából hiányzik, másutt azonban megvan: „*Flos florum, | dux morum*” (variáns: *mos morum*); magyarul: Virágok, virága | erkölcsök vezére (vagy: erkölcsök erkölcse). S a világgóság a Bibliában (is) gyakran az erkölcsiség, a pozitív tulajdonságok kifejezője, például: „Ti vagytok a *világnak világgossága* [MünchK. 10vb: »Tü vattok è *uilagnac vilagi*«: Vos estis lux mundi] ... Úgy ragyogjon a ti *világgossagotok* az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat” (Máté 5/14, 16). Így tehát az ÓMS.-ben az idézett két sor közül az első Krisztus belső, erkölcsi kiválóságát, a második pedig a kódexek által szintén gyakran festett külső, testi szépségét magasztalná. A másodjára említett vélemény mellett pedig az szól, hogy, mint láttuk, Krisztus magát is nevezte a világ (= a világmindenség) világgóságának, és ezek jól ismert, elterjedt bibliai helyek (Ján. 8/12, 9/5), s gyakran beépülnek szövegekbe (L. A. Molnár 1998: 144–5; vö. még Mészöly 1956: 238; Benkő 1980: 332; Vizekety 1986: 18, 34).

Ma ugyan nem annyira a *szeme világa*, hanem az ugyanolyan jelentésű *szeme fénye* kifejezést használjuk (l. ÉrtSz., ÉKsz.), amely egyébként (ugyancsak) bibliai eredetű: „körülvette őt, gondja volt reá, őrizte, mint a *szeme fényét*”: circumduxit eum et docuit et custodivit quasi pupillam oculi sui (Vulgata; 5Móz. 32/10; l. még pl.: Zsolt. 17/8; Péld. 7/2). Régen azonban világi szövegekben, így Balassinál is, átvitt értelemben szintén inkább a *szeme világa* 'szeme fénye; mindene' szerkezet volt járatos (l. pl. Jakab–Bölcskei 2000): „Ó, én két *szememnek szerelmes világa*, | Keserves fejemnek te valál gyámola” (Lelkemet szállotta meg nagy keserőség...); „Ó, két

¹ Vö.: Jeremiás siralmi 5/16: „Elesett a mi fejünknek koronája, jaj most nekünk.”

szemem világa, nem tett soha ennyi gonoszt vélem az szerencse, az mennyi jót most vélem térszen” (Szép magyar komédia, Actus V, Scena IV); de: „*Két szemem világos fénye*, | Él, élj életem reménye!” (Ez világ sem kell már nekem...); stb.

Tisztában vagyok vele, hogy a fenti elgondolásnak gyengéi is vannak. A Planctus latin szövegében, legalábbis az általam a szakirodalomból ismert változatokban nincs meg a megfelelő, 'szemem világa; szemem világá(tól elválaszt)' jelentésű kifejezés. S arra sincs adatunk, hogy a *világ* szót 'a legjobban szeretett, féltett személy' jelentésben önállóan használták volna, ebben az értelemben az mindig a *szem* szóval alkot birtokos szerkezetet. Alkalmi, költői nyelvhasználatban azonban szerintem ez elképzelhető. Az ÓMS. *vylagumtul* szavával kapcsolatos bemutatott értelmezési javaslatot magam is hipotézisnek tekintem, olyannak, amelyet az eddigi elfogadott, ismert magyarázatok mellett szintén érdemes számon tartani.

SZAKIRODALOM

- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csomasz Tóth Kálmán 1950. *A református gyülekezeti éneklés*. Magyar Református Egyház, Budapest.
- Györi L. János 2002 (kiad., jegyz.). *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Jakab László–Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Kallós Ödön 1932. *Syrolmol sepedik*. Nyr. 61: 96.
- Martinkó András 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár. Reprint: h. n., é. n.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1998. A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. 143–6. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1999. Az Ómagyar Mária-siralom egy szerkezetéről (*therthetyk kyul*). *MNyj.* 37: 49–56.
- A. Molnár Ferenc 2002a. *Volék sirolm tudotlon...* Hogyan (is) értelmezhetjük az Ómagyar Mária-siralom kezdő sorait? *Reformátusok Lapja*. Április 14. 4.
- A. Molnár Ferenc 2002b. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése. *Nyr.* 126: 464–9.
- Négyesy László 1927. Igazításpróbák az Ó-magyar Mária-siralom olvasásához. *MNy.* 23: 373–9.
- Pais Dezső 1932. *Syrolmol sepedyk*. *MNy.* 28: 47–51.
- Pápay József 1911. Egy kiadatlan debreczeni nyelvemlék. *MNy.* 7: 193–204.
- Seibert Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók. I. köt.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Stoll Béla 1971 (szerk., jegyz.). *Szenci Molnár Albert költői művei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (RMKT, XVII. század. 6. köt.)
- Szegedi Gergely 1569/1893. *Szegedi Gergely énekeskönyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szilády Áron 1896. Codexeink forrásai. *ITK.* 6: 377–9.
- Verebélyi Kincső 1993. *A hagyomány képei*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Vizkelety András 1986. „*Világ világa, virágnak virága...*” [Ómagyar Mária-siralom]. Európa Könyvkiadó, Budapest.

SUMMARY

*A. Molnár, Ferenc***On the interpretation of some words in the Old Hungarian ‘Lamentations of Mary’**

The author, obviously relying on earlier relevant results, has published an interpretation of OHLM, with comments in footnotes, in *Magyar Nyelvőr* 126: 464–9 (2002). In this paper he adds some further data concerning a few words to corroborate the interpretation referred to above. In addition, the author suggests novel ideas concerning the precise explanation of three words. These are: *sephed* ‘be wounded’, *therthetyk* (correctly: *thettetyk*) ‘be seen’, and *vylagumtul* ‘from my most precious one’.

Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 29. sz.) MTA Történettudományi Intézet kiadása. Bp., 2002. 113 lap

Benkő Loránd könyve örömteli meglepetés volt, mivel jelentős mérföldköve nem csupán az ómagyar kor nyelve tanulmányozásának, személynévismerete föltárásának, hanem a magyar középkori történelem egyik homályos pontja, a honfoglalás utáni Dél-Erdély története megvilágításának is. A könyv a sorozathoz való alkalmazkodása miatt kapta általánosabb jellegű címét, ezért mindenképpen szükséges mellette az alcím megadása, amely azonban még mindig csak utal a konkrét tartalomra: a „Gyulák” személyeinek és neveinek számbavétele, egyeztetéseinek problematikája mögötti történeti-történelmi homályok eloszlatására, Erdély elnevezésének tájszemléleti kérdéseire és általában a nevek szerepére a történelmi kérdések megválaszolásában. A „per”, amit föl kellett újítani, a szegényes adatbázis következtében is kialakult nézeteltérés a történettudomány, régészet és történeti nyelvtudomány között.

A könyv bevezetése olyan névtörténetkutatási és -módszertani axiómákat tartalmaz, amelyeket minden kutatónak és fölhasználónak figyelembe kell venni. Nézzünk ezek fontosabbjai közül néhányat! „Történeti tanúságtételre felhasználás tekintetében minden tulajdonnév közös vonása, hogy a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet” (12). A névtipológia jelentőségének fölismerése már igen korán jelentkezett Benkő munkáiban (A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. In: Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1965: 69–76; A nyelvöldrajz történeti tanulságai. I. OK. XXIV, 29–48; A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etélköz* kapcsán. MNy. LXXX: 389–419; stb.), és iskolát teremtett a névtípusok rendezése, rendszerezése területén. „A különféle tulajdonnévi kategóriák a legtöbb esetben más-más történeti problematika megoldásaira alkalmasak” (uo.), s ezzel kapcsolatban a helynevek és személynévek eltérésének okairól, eltérő célú fölhasználási lehetőségeiről szól részletesen. „Rendkívül tüzetes vizsgálódást igényel annak megállapítása, hogy a pusztá, képző nélkül alakult helynév személynévi előzményü-e, avagy a fejlődés iránya fordított-e, és e kategorizálás által alkalmassá válik-e a másik névkategória nevezett egyedei létének és kronológiájának bizonyítására” (13). Mindezek szó szerint belekerül(het)nek egy készülő névtani tankönyvbe kutatás- és földolgozás-módszertani tanácsokként. Ugyanakkor tömör történeti áttekintést is kapunk a téma kutatási múltjának eredményeiről, amelyek különösen a két világháború közötti időszakban voltak nagy hatással a történettudományra. Bemutatja azonban azokat a téves elméleteket is, amelyek hosszú időn keresztül hatottak a történeti névtudományra, s ezen keresztül a történelmi következtetésekre is. Legszemléletesebb példája ennek a pusztá személynév-helynév viszonya. Hosszú időn keresztül kizárólagosnak tekintették a személynév → helynév átvitelt, s elvetették ennek a fordítottját. Így valós személyeket képzeltek el a helynevekből kikövetkeztethető névadaatok alapján (*Arad, Bihar, Doboka, Hunyad* stb.)

A könyv első része a „gyula/Gyula-kérdéssel”, benne a tisztségnév/személynév problematikájával foglalkozik. Sorra veszi mindazokat az adatokat, amelyek Erdély történetének e korai sza-

kaszában fölmerülhetnek létező (vagy nem létezett) személyek neveiként. A meglehetősen sokszí-
nű följegyzések hálójából határozott vonalvezetéssel és logikus magyarázatokkal emeli ki azokat,
akiknek jelentős szerepe volt a korai Árpád-korban. Három *Gyula* közül az első a legvitatottabb,
mivel három krónikás is honfoglaló vezérnek véli, de mindegyikük azonos forrásra megy vissza.
Fölmerül tehát az eredeti följegyzés tévedésének lehetősége. Ennek ellenére I. Tóthtal és Györffy-
vel egyetértésben inkább valós személynek, „de legalábbis krónikásaink tudatában mindenképpen
jelen levő személynek” tartja Benkő is ezt a Gyulát. Megállapítja, hogy kronológiai okok miatt
nem lehetett ő Sarolt apja, aki pedig mindenképp történeti személyiség. Géza apósa a másodikként
számoltartott *Gyula* lehetett, hiszen ő volt Bizáncban, ahol meg is keresztelkedett, s a *Sztefanosz*
nevet vette föl. Az arab kútfőkben előforduló és Hispániában kalandozó *Gyulával* való azonosítása
nemcsak bizonytalan, de kétséges is. Míg a harmadik *Gyula*, az István király által legyőzött erdélyi
vezér a testvére Saroltnak, vagyis Szent István nagybátyja volt.

A felsorolt személyekkel kapcsolatban merül föl először az egyedileg azonosító személyné-
vi vagy tisztségnévi, méltóságnévi szerep eldöntése. Az eddigi szakirodalomban is ellentmondásos
az állásfoglalás. Ugyanis a másodikként említettnek a neve *Sztefanosz*, az említő- vagy ragadvány-
neve pedig *Prokuj* volt. Ez természetesen nem zárja ki a *Gyula* személynévi voltát, hiszen *Géza*
fejedelemnek szintén *Sztefanosz*, öccsének pedig *Michael* volt a keresztiségbeli neve, s rajtuk kívül
is számtalan kettős névviselet ismerünk a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben. Tehát nem va-
lószerű a *Sztefanosz gyula* vagy *Prokuj gyula* (keresztnév + tisztség) föltételezése. Ellene mond
a *gyula* tisztségnévi szóhasználatnak az a kétségtelenül bizonytalan, de esetleg elfogadható török
'fáklya' jelentésű etimológiai magyarázat, ami csak a személynévként való használatot indokolja.
Ugyanakkor lehet a szó (és a név) ismeretlen jelentésű kazár eredetű közszó is. Ezek a biztos
alapokat nélkülöző etimológiai magyarázatok nehezítik az állásfoglalást a személynévi/méltóság-
névi előzmények eldöntésének kérdésében. Már a legkorábbi följegyzés (Dzsajhani) szerint is meg-
felelhetne mindkét funkciónak, de a körülmények (a *k.nd.* szóval együtt) egyértelműen tisztségre
utalnak. Konzstantinosz sem nevezi néven a *Гулѧц* bíróféle tisztséget viselőt. A főt említett három
Gyula nevei a legkülönbözőbb méltóságokat jelentő értelmezőkkel vannak fölruházva (*capitanus*,
dux magnus, *αρχων*, *herr* stb.), amelyek a *Gyula* személynévi használatát sugallják (de nem bizo-
nyítják). Érdekes az a föltételezés, hogy a *Prokuj* „történetírói ragadványnév”, amely csak a szláv
(szorb) nyelvet ismerő Thietmar leírásában fordul elő 'elhagyott nagybáty' jelentéssel, minthogy
István király előbb bebörtönözte, majd elűzte anyjának testvérét.

Végülis Benkő szerint a *gyula* nem erdélyi kötöttségű tisztség, hanem idegen (nem minden-
ben tisztázott) etimonú tisztségnévből magyar névadással keletkezett személynév, amely névdivat
útján bárhová eljuthatott, korai gyakorisága pedig Erdélyben bizonyítható. A három *Gyula* neve-
zetű erdélyi főúr rokoni kapcsolatainak vizsgálata – megemlétséik idejének intervallumai alapján
– megkérdőjelezi a közvetlen (nagyapa – apa – fiú) vérségi kapcsolatot (de nem is zárja ki, hiszen
csak a korabeli átlagéletkor lehet a fogódzónk).

A könyv következő kérdése: mi volt a nevezett *Gyulák* valódi tisztsége, méltósága? Mint-
hogy e problematikával sem a történészek, sem a nyelvészek nem foglalkoztak minden részkerdést
tisztázóan, nem állapítható meg ebben az esetben sem kétségtelenül a három *Gyula* hatalmi státu-
sza, jogköre. A fölmerülő terminológiai lehetőségek (*αρχων*, *vojvoda*, *princeps*, *comes*) egyike
sincs pontosan meghatározva, körülírva a forrásokban.

A területileg általában Erdélyhez kötődő *Gyula* nevéek északi vagy déli megtelepedésének
kérdésével foglalkozik a továbbiakban a könyv. Történeti adatok mindkét lehetőségre utalnak.
A hazai kútfők többségében és a külföldiek megerősítésével azt állapítja meg, hogy – eddigi véle-
ményekkel ellentétben – inkább Dél-Erdély lehetett a *Gyulák* szállásterülete, hiszen balkáni–bizánci
kapcsolataik is erre utalnak. Korai településtörténetünk szempontjából igen fontosak azok a fejte-
getések, amelyek *Gyula* fiainak Dunántúlra való települését taglalják. Ugyancsak településtörténeti
szempontból figyelemre méltó az a fejezete a munkának, amely a helységnevekben előforduló, meg-

különböztető szerepű „Gyula-jellegű” előtagokkal foglalkozik (*Nándor-, Vajda-, Bánffy-* stb.), amelyek későbbi alakulatok, s az írásbeliség kényszerű pontosításának termékei. Így alakulhatott ki *Gyulafehérvár* neve még akkor is, ha figyelembe vesszük első, 1274. évi előfordulását (*Alba Jvle* [genitivus]). Nyilván nem az eddig vizsgált három Gyula valamelyike volt a névadó, hanem későbbi, Kán nemzetséghez tartozó személy.

Anonymus személynévhasználatának megbízhatóságával kapcsolatban közismertek Benkő fönntartásai. Ezért természetes az a vizsgálat, amely a más forrásokból ismeretlen, de a Névtelen által Gyula fölmenőinek tekintett személyekre (*Töyötöm, Horka*) vonatkozik. Jóllehet a *Töyötöm* > *Tétény* változás nyelvtörténeti szabályosságát, sőt korabeli kettősségét is elimeri, nem fogadja el magának a személynek a létezését, legalábbis Gyula őseként való szereplését tagadja. Hasonló a véleménye P. mester *Horka* személyével kapcsolatban is. Benkő szerint ilyen magyar személynév nincs, nem volt, csupán Anonymus kikövetkeztetése, „csalafintasága” az ily nevű személy, így nem lehetett egyik Gyulának sem az őse.

Némileg más a helyzet a *Szombor* ~ *Zsombor* (*Zombor* ~ *Sombor*) nevekkal, amelyek más forrásokból is előkerülvén kétségtelenül valós személyek nevei voltak az ómagyar korban. Anonymus a nyugati *Szombor* és a keleti *Zsombor* nevet hasonló hangzásuk alapján egynek tekintette (amit a későbbi történészek zöme is elfogadott), s következetesen Z- kezdettel írta. Ez kétségtelenül megtévesztő, de nem fődte el azt a valóságot, hogy Erdélyben *Szombor* nevű ekkor nem élt, így nem is lehetett tagja a Gyulák családjának. Anonymus egész leszármazási táblázatának, Erdély Töyhötöm általi elfoglalása leírásának elsődleges célja az volt – Benkő szerint –, hogy a Zsombor nemzetség Almás-Kapus vidéki birtokainak ősiségét igazolja, másodsorban pedig a nyugati részen élő Szomborok tekintélyét növelje. „A Magiszternek erdélyi honfoglalásáról szőtt meséje tetszetős, valóság-hűnek ábrázolt kitalálmány, beleértve az egész eseménytörténetet éppen úgy, mint családfáját ...” (50), – de hát éppen e szép „mese” elhihetőségéhez kellett a valóság-hű vagy valósnak tetsző nevek, amelyeknek megalkotása P. mester zsenialitásának érdeme, s ezt így kell elfogadnunk! Benkő többször is figyelmeztetett bennünket arra, hogy amit olvasunk, az „geszta”, s csak megfelelő kritikával fogadjuk el és értékeljük Anonymus olvasmányos történeteit meg szépen hangzó neveit. Azt eldönteni aligha lehet, hogy Magiszterünk valóban hitt abban, amit leírt, de az ismertetett könyv meggyőzőtt arról, hogy nem megtévesztésül, nem fizetségért vagy egy csoport hatalmi, gazdasági érdekében alkotta meg csodálatos munkáját Anonymus.

A kötet következő nagyobb egysége Erdély elnevezéséről szól. Maga a név „helyzetviszonyító”: az *Erdő* elnevezésű helynek az „el”-ére vonatkozik, vagyis 'Erdőn túli (mögötti) terület' lenne a pontos megfelelése. Ez természetes és elfogadott mindenki számára, csak abban van a megítélés eltérése, hogy melyik volt és hol volt az *Erdő*. Anonymus nyomán elterjedt az a nézet, hogy az Erdélyi-középhegység erdeire vonatkozott a név, s a magyarság nyugatról hatolt keresztül ezeken a hegyeken, erdőkön, s így kapta a nevét az ország-rész. Benkő igazolja azt a föltevést, hogy a magyarság már korábban minden bizonnyal ismerte a mai Erdély területét. Honfoglalása előtt viszont Etelkőben lakott a magyarság – mint éppen ő írta le (MNY. 1984: 389–419) –, ez a Szeret-Prut folyásvidékén terült el, tehát keletről szemlélte a Kárpát-medencét, s a Keleti-Kárpátok hegysége volt számukra az „erdő”. Szellemes és ötletes, hogy ennek a szóhasználatnak, az *erdő* szó 'hegy' jelentésének bizonyítására éppen Anonymust idézi, akinél a *silva* 'hegy' jelentésben való előfordulása nem ritka: „ad *siluam* *Matra*; *siluam* *magnam*, qui nunc *Uertus* vocatur” stb. A *silva* tehát a *Terra Ultrasilvana*, *Terra transsilvania* stb. nevekben a Keleti-Kárpátok havasait jelenti, éppen úgy, mint ahogyan ma a *Havasalföld* a Déli-Kárpátok alatti, azokon túli területre vonatkozik.

A továbbiakban mindezt nyelvföldrajzi tényekkel támasztja alá. Bizonyítja, hogy a dél-erdélyi magyarság nem Észak-Erdélyből települt át, hiszen ott más, önálló nyelvi-nyelvjárási egységet beszélők éltek már korábban is. Annak ellenére, hogy történetileg ki volt téve ez a népcsoport a legerőteljesebb bomlási folyamatnak, megmaradt elemei máig őrzik nyelvjárási sajátóságait,

amelyek egy önálló települési körzetből való elterjedésre utalnak. Ez a földrajzi terület pedig a Maros középső, a Küküllők alsó-középső és az Aranyos alsó folyása volt, amit a régészeti leletek is bizonyítanak. Ez pedig éppen a Gyulák uralmi területe volt a Honfoglalás után. Végülis nagyjából Fehér megye volt ennek a valamikori homogén népességnek, a Gyulák népének a szállásterülete. Ezt első sorban a víznevekkel bizonyítja: számos magyar elnevezésű vizet sorol föl (*Kopus, Ludas, Aranyos, Gyod, Woyasd, Sard* stb., stb.), s még a vitatott *Küküllő*nek is a magyar etimológiája mellett teszi le voksát. Ugyanígy bizonyító érvényűek a puszta személynévekből alakult, a *-d* és a *-gy* képzős helynevek. Ezeknek archaikus jellege vitathatatlán, s nagy számú előfordulásuk igazolja a vidék korai, magyarok által történt betelepülését. Nagyon érdekes viszont az, hogy a törzsnevekből eredő helynevek teljesen hiányoznak egész Dél-Erdélyből. Annak ellenére, hogy ezt a névadási típust Benkő időben kiterjeszhetőnek tartja még a XI. század „egy vagy inkább nagyobb” részére is, magyarázatot az eddigi kutatások állása mellett nem adhat. Megállapítja azonban, hogy a székelyek mellett itt tapasztalható ez a névtípushiány, s ez esetleg a lakosság végig homogén egységének következménye.

Ezután foglalkozik a könyv a korabeli vezető személyek neveinek (*Fajsz, Bogát, Dzsécsa, Zoltán*) helységnevekben való előfordulásával. Új és jól indokolt megállapítása alapján egyértelmű, hogy nem valamennyi ide tartozó név a kiemelkedő személyek tulajdonságából ered, hanem az eddig kellő figyelembe nem vett névdivatra hivatkozva egyértelművé teszi, hogy más, ugyanolyan nevet viselők lehettek a névadói ezeknek a településeknek. Különösen részletesen foglalkozik a *Zoltán* elemet tartalmazó helynevekkel, amelyek esetében a családnevek gyakorisága révén is bizonyítható a székelységben e név ómagyar kori divátja. Az *Asszonynepe* (1177/1337: *Ascen nepe*) helységnév korai előfordulásával kapcsolatban ismét fontos módszertani megjegyzése: „...a határnévanyag nemcsak azért jelentős, mert egész sor magyar helynevet állít elénk, hanem mert azt mutatja, hogy a terület magyar nyelvű névadása nemcsak a nagy, »felszíni« névkategóriákban, a településnevekben érvényesül, hanem a táj tagoltabb, természeti részeinek elnevezéseiben, a határnevekben, a népi névadás legmélyebb szintjén is jelen van. A táj ilyen jellegű névanyaggal való behálózása nem megy máról holnapra, huzamos ottlét és a területen való állandó tevékenység szükségeltetik hozzá. Nem csupán a birtokosoknak, hanem a köznépnek a magyar nyelvűségét lehet itt jó időre visszamenően egzaktan tetten érni” (71).

A kötet harmadik nagy egysége „háttérkérdésekkel”, vagyis a Gyulák története és a korai Árpád-kori magyar telepítések mögött és mellett lejátszódó társadalmi-történelmi folyamatokkal foglalkozik. Egyike ezeknek az Erdélytől délnyugatra fekvő területek, a Maros alsó folyásának, a Tisza, Temes, Bega folyók vidékeinek a történeti vizsgálata. Mivel az eredeti lakosság teljes kipusztulása már a középkorban, majd a török hódoltság idején megtörtént, a történeti nyelvtudomány, nyelvjárástörténet eszközeivel nem lehet valószínűsíthető eredményeket elérni. Marad az egyetlen megközelítési lehetőség: a történeti névtan tanúságainak fölhasználása. Először a XIV. századi krónikások említette *Belöd* ~ *Belyöd* nevet veszi vizsgálat alá, s azt állapítja meg, hogy viselője aligha volt történelmi személyiség, különösen nem Gyulafehérvár környékén. Hasonló eredményre jut a *Kulan* névvel kapcsolatban is. A más szerzők azonosítás próbálkozásainak cáfolata, a hangtörténeti változások bemutatása, helynevekkel való azonosítása módszertanilag is tanulságossá teszi ezeket a fejtegetéseket. *Glad* névével kapcsolatban is fönntartásokkal indul a magyarázat, s egyértelműen Anonymus találmányának tartja a nevet. Ugyanakkor a Temes bal partján fekvő *Gilád* (régebben *Galád*) nevű település azonban föltételezi ilyen nevű személy voltát is az Árpád-korban. Elgondolkodtató ugyan *Galádmonostora* 1462-ben följegyzett adata, de más oklevelek nem támasztják alá a személy valódi létét, s – Benkő szerint – a jelölt birtokos jelzős helynévi szerkezet ellenére sem biztosan személyre vonatkozik az előtag. Ha sikerülne is találni XIII–XIV. századi valós (nyilván szláv eredetű nevet viselő) személyt, annak semmi köze nem lehetne Anonymus által kialakított nevű *Glad* vezérhez.

Kean neve is a Magisterhez kapcsolódik, nála szerepel először mint Bulgária fejedelme (*Keanus magnus*), de előfordul a későbbi krónikákban is, a Pozsonyi Krónika *Kaan, Kan, Gan* ala-

kokkal szerepelteti (ez azonban téves olvasat vagy a *Kán* nemzetségnévvel való tudatos azonosítás eredménye). E névnek a Gyulákkal való össze nem tartozásának tisztázása izgalmas fejezete a könyvnek. Az utolsó efféle vizsgálódás *Ajtony* névvel kapcsolatos, aki kétségtelenül valós alakja korai történelmünknek. A bonyodalmat *Gyula* (időrendben a harmadik) alakjával való összekapcsolása jelenti. A könyv szerint a két személy együttes szerepeltetése Szent István korában (a Gel-lért-legendában) téves. A *Gyula* név gyakorisága következtében egy Kán nemzetséghez tartozó Gyuláról van szó. Végezetül megállapítja, hogy a tárgyalt személyek közül egyikről sem bizonyítható be dél-erdélyi kapcsolata, s ahogyan ezekben a vizsgálatokban is, a későbbiekben is nagyobb szerepet kell tulajdonítani a névdivatoknak, az egyes nevek megterhelésének, elterjedésének már a honfoglalástól vagy az Árpád-kortól kezdődően.

Mind a történettudomány, mind a nyelvtörténet, de leginkább a történeti onomatológia olyan módszereiben és megállapításaiban alapos, egymással összefüggő és egymást kiegészítő tanulmányosorozatot kap Benkő Loránd könyvében, ami kétségtelenül nagy hatással lesz több tudományág további művelésére, a kutatás későbbi irányára és eredményeire. Nagy örömmel értesültünk arról is, hogy Benkő Loránd teljes szellemi frissességgel és lelkesedéssel dolgozik egy következő könyvén, amely a Név és történelem folytatása lesz, s a Csák-nemzetség problémáival is foglalkozik majd. A magyar tudományos élet minden történetiséggel foglalkozó művelője örömmel és érdeklődéssel várja az újabb kötetet, s mint ahogyan ezt, majd azt is haszonnal és tanulsággal forgatandja.

Hajdú Mihály

Bodolay Géza 1923–2002

Úgy készültünk, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében felköszöntjük 80. születésnapján a lakásán, mert már nehezen tudott mozogni. Közbelépett a halál: december végén elvitte őt erről a világról.

Bodolay Géza a magyar reformátusok dunántúli ágának neveltje volt: a pápai Református Kollégium, majd az Eötvös József Collegium irányította a tanári pályára¹ a magyar irodalom és a magyar nyelv tanítására, valamint tudományos szintű művelésére, hasonlóan kiváló nyelvész elődeihez, mint Ferenczy Géza, Balázs János, Lőrincze Lajos, Rác Endre. Januári temetésén a lelkész igehirdetése után hűségese tanítványainak sokasága – többek közt Kerényi Ferenc irodalomtörténész – búcsúztatta az igazi tanárt, a magyarságtudatra serkentő nevelőt, a hatalmas ismeretanyaggal rendelkező tudóst. (A bevezető szavakat I. Kerényi 2003.) Bánffy György két Ady-verssel búcsúzott tőle: „Álmom: az Isten”, „Az Úr érkezése”.

A magyar irodalom javát Bodolay már a két budapesti (Arany János, ill. II. Rákóczi Ferenc nevét viselő) gimnáziumban különösen versekben szerette megmutatni; így terjesztette hírét magyar nyelvű remekműveknek egyetemi szinten is (Debrecenben, majd Varsóban, Leningrádban és Berlinben). Pedig közben már megszenvedett a magyarságáért: kétévi szovjet fogságban, majd 1949 és 1954 közt itthon börtönben „államellenes tevékenysége” (valójában a debreceni egyetem fiatal oktatóival a szabad politikai életéről folytatott tanácskozások) miatt.

Pályájának indulásakor a Petőfi korabeli diáktársaságokkal, önképzőkörökkel és ifjúsági zsebkönyvekkel foglalkozott. 1947-ben a Valóság és a Március Tizenötödike közölte ezekről szóló írásait (Bodolay 1947a, 1947b, 1947c); majd a Köznevelésbe írt gondolatokat az önképzőkörökről (Bodolay 1948). Petőfiről később is közzétett kisebb-nagyobb cikkeket. Az irodalomtörténet számon tartja főbb műveit. Az 1848 előtti diáktársaságokról szóló dolgozatával szerezte meg 1958-ban az egyetemi doktorátust. Ennek kibővítése lett az 1963-ban megjelent terjedelmes (több mint 800 oldalnyi), a reformkor története és a nemzetiségi viszonyok alakulása szempontjából is alapvető fontosságú kötet (Bodolay 1963); ezzel kandidátusi fokozatot szerzett 1965-ben. Később jelent meg könyve Petőfi diáktársaságairól (Bodolay 1973). Foglalkozott Vörösmarty publicisztikájával, végül Vörösmartyval mint pedagógussal (Bodolay 2000). Horváth Károllyal, majd ennek halála után egyedül szerkesztette a Vörösmarty összes műveinek kritikai kiadásában legújabbban megjelent 15. kötetet (Vörösmarty 2000). A költőnek főleg a nyelvre vonatkozó írásait látta el bőséges jegyzetekkel, és így hozzájárult a 19. századi magyar nyelvtanok és a helyesírásunk történetének feltárásához.

Ami egyébként a nyelvészetet illeti, mindig gondosan ügyelt a helyesírás és a kiejtés pontos megfelelésére. Első ilyen megnyilatkozásában (Bodolay 1967) szóvá tette, hogy helyesírásunk szabályozza ugyan a latin betűs nyelvek névformáinak magyar átirását az alapbetűk meghagyásával, s megengedi az idegen mellékjelek leghagyását, de alig tájékoztat ilyen nevek helyes ejtéséről. Útikönyvekben nagyon hiányolja például a lengyel és más, hozzánk közelebb álló nyelvek főbb kiejtési

¹ Pápától Pápaiig c. – kéziratban maradt – önéletírásában kifejti, hogy a Református Kollégium a református iskolák együttesét jelentette számára, nem pedig az internátusnak nevezett épületet. Tanárai közt említi Szabadi Bélát, aki aztán értelmező szótáraink szerkesztőségében dolgozott 16 évig. – További önéletrajzi részleteket tartalmaz még: Bodolay 1999–2001.

szabályainak ismertetését. (Ezt csak némileg és részben pótolta később a Nyelvművelő kézikönyv: Elekfi 1980; Elekfi–Éder 1980.) Bizonyos lengyel és más külföldi városok, országok nevénel pedig ma is megszívlelendők Bodolay ajánlásai (*Boroszló, Dancka, Csíle, Csikágó, Grác, Píza*).

Külföldieknek szánt német nyelvű magyar nyelvkönyvek közül jobbnak látta a korábbi Bánhidí–Jókai–Szabó szerkesztette Lehrbuchot a hetvenes években új Ginter–Tarnói-féle nyelvkönyvnél, melynek csak szókinszbeli felfrissítését tudta üdvözölni (Bodolay 1976). A példamondatok helyességét illető kifogásai azonban többnyire nem helytállóak, mert az *öt* névmási tárgy kitétele tárgyias igealak mellett is szükséges lehet, ha az előzmények alapján félreértést oszlat el. De joggal tette szóvá a zárt *ë* teljes mellőzését és a helyes hangsúlyozás bemutatásának hiányát.

A magyar nyelv leírásában Bodolay kezdettől fogva – erős dunántúli öntudattal – úgy tekintette nyelvünk hangállományát, hogy abban 15 magánhangzó van, mert az *e* és *é* (zárt) *ë* különbségét határozottan és következetesen számon tartotta. (Vagyis két külön fonémának tekintette.) Vörösmarty születésének 200. évfordulóján a költőről nem csupán mint eposzok és lírai költemények (később drámák) szerzőjéről emlékezett meg, hanem mint a nemzet egyik napszámósáról: Czuczor Gergely mellett olyan magyar nyelvten írójáról, amelyben leszögezte, hogy nyelvünkben 15 magánhangzó van.

Kisebb cikkek után nagyobb, statisztikai jellegű kimutatásokat is tartalmazó tanulmányokat írt a zárt *ë* megkülönböztetésének jelentőségéről. Előbb az *ë-e* különbséget az *o-a* különbségével vetette össze (Bodolay 1974a), majd kiterjesztette vizsgálatát nagyobb anyagra: *Lehet-e e szebben?* (Bodolay 1974b, 1975); *Felvetetem, de elég-e ez?* (Bodolay 1978a, b); *Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtenához* (Bodolay 1979; az *e : ë* megkülönböztetése mellett számos más hangtani és alaktani megfigyelést és magyar–német kontrasztív szempontokat leíró alapvető tanulmány, inkább csak a főnév eseteiről vallott felfogása vitatható ma már). Kongresszusi előadáson is összefoglalta nyelvtanítási nézeteit, különös tekintettel a magyar magánhangzók rendszerére (Bodolay 1980). Érveit továbbra is több helyen kifejtette (Bodolay 1985a, 1988). Küzdelmeire már Péter László (1985) hivatkozott.

Hogy Bodolay statisztikai érvelése miben sántít, annak kifejtése nem tárgya jelen megemlékezésünknek. Annyi azonban bizonyos, hogy számos homonim szóalak zavaró kettős értéke megszűnik a 15 magánhangzós magyar fonéma-rendszerben, mert a hangban így eltérő alakok 1 : 1 értelművé válnak.

A magyar nyelvnek ilyen szemlélete hozta össze Bodolay Gézákat olyan társakkal, mint Buvári Márta, aki korábban fontos vizsgálatokat végzett a zárt *ë* használatáról (szakdolgotatának részletét l. Buvári 1978), és Mészáros András, aki megírta az Igényes (*ë-ző*) kiejtési kisszótárt (Mészáros 1999). Bárczi Gézára emlékezve² – aki Kodály Zoltán után a jelentős magyar nyelvészek közül leginkább pártolta (már A magyar nyelv értelmező szótárának főszerkesztőjeként is) az *ë-ző* kiejtés szemmel tartását és megőrzését – 1999-ben létrehozták Buvári Márta indítványozására a Bárczi Géza Kiejtési Alapítványt Mészáros András kuratóriumi elnökségével, Balázs Géza, Balogh Lajos, Kérész Gyula, Zakariás András közreműködésével, Hajdú Mihály és Sente Imre (Svédországban élő költő, műfordító) védnökségével. Az alapítványt célzó megbeszélések Bodolay Géza lakásán történtek.

Az *ë-zés* terjesztésében Bodolay nem volt túlzó. Nem tette magáévá azt az irreális kívánalmat, amit Kodály után néhány későbbi híve is szeretett volna: hogy a magyar helyesírás is jelölje ezt a 15. magánhangzóként számon tartott *ë* hangot. Csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyarul beszélők jelentős része (ha éppen nem a többsége) megkülönbözteti ezt a külön fonéma-értékű hangot az *e*-től, mégpedig a dunántúliak nagy része viszonylag egységesen. (Ingadozások – és így *ë ~ e* különbségű alakváltozatok – az *ë-ző* nyelvváltozatban is előfordulnak.)³

² Bárczinak erre vonatkozó nyelvművelő álláspontját mint Bárczi „végrendeletét” említi Bodolay (1979: 319), hivatkozva utolsó könyvére (Bárczi 1974a: 32–3).

³ Bodolay, akárcsak Mészáros András, azt a megoldást választotta az Imre Samu által (Imre 1982: 293) elfogadhatónak minősített lehetőségek közül, hogy egyetlen nyelvetterületnek a fonéma-használatát vette alapul, nem azt a több alternatívát tartalmazó országos felmérést, melyet A magyar nyelv értelmező szótára alkalmazott. (Ez utóbbinak részletes feldolgozását l. Elekfi 1966: 237–78.)

A szókincsünk nyelvtani alakrendszere című paradigmafelsorolás, valamint az ezen alapuló Magyar ragozási szótár is (Elekfi 1994) erre a 15 magánhangzót tartalmazó fonémarendszerre épül. Szépe György, aki először fogalmazta meg a strukturális generatív magyar fonológiát, a morfológiai rendszer érthetővé tételéhez akkor is szükségesnek látta az *e* és *ë* megkülönböztetését (Szépe 1969: 391–5, 428), ha ez az oppozíció sokak ejtésében (és a helyesírásban) neutralizálódik. E hangkülönbség jelentőségét Papp Ferenc is hangsúlyozta (Papp 1975: 64).

A helyes és szép kiejtésnek ma nem a legfontosabb kulcskérdése az *e* és *ë* megkülönböztetése. Túlzásnak tarthatjuk Bárczi Géza fogalmazását (Bárczi 1974b, 1975: 193), mely szerint nyelvvelésünkre soha sebb feladat nem várt (idézi Bodolay 2001b: 10). Mégis örvendetes, hogy van egy szervezett kis közösség, mely ezt az ügyet ébren tartja, és e mozgalom indulásában Bodolay Gézának is mérvadó szerepe volt.

Az Igényes kiejtési kishoztár közli a magyar magánhangzók Bodolay-féle csoportosítását, e kiejtési kérdésnek egész oldalnyi szakirodalmát, és függelékként mellékel 10 oldalon magyar nyelvi alkotásokat ilyen kiejtés szerinti átirásban. Ezt követve Bodolay is közzétett ilyen írásmóddal egy 40 oldalas kötetet (Bodolay 1999), amely zömében Petőfi-verseket tartalmaz. Meggyőződéset – Vörösmartyra és Bárczi Gézával való utolsó találkozására hivatkozva – oktatási szaklapban is hirdette (Bodolay 2001a).

A kiejtési szótárt még sok adattal kiegészítve és pontosítva bővebb változatban jelentette meg Buvári Márta (2001). Ennek bevezetésébe – mely maga is igen figyelemreméltó részletezése, regisztrálása a teljes magyar alaktani rendszereknek (A tizenötödik magyar magánhangzó, Buvári 2001: 5–26) – méltatja Bodolaynak ilyen irányú folytonos tevékenységét.

Bodolay magyar irodalom- és nyelvszemléletének legmaradandóbb dokumentuma az ő csaknem 300 oldalnyi antológiája: *Versék szébben* (Bodolay 2001b). Máiig ez az első és egyetlen olyan nagyszabású versgyűjtemény, amely – azonkívül, hogy témakörök és időrend szerint terszerűen sorakoztatja a legértékesebbnek tartott magyar költeményeket 1541-től 1918-ig, Sylvester Jánostól Babits Mihályig és Heltai Jenőig – végig különbséget tesz az *e* és az *ë* közt. Irodalmi anyagának bőségét tekintve a 21. században csak Makkai Ádám hatalmas kötete múlja sokszorosán felül (Makkai 2002).

Azt pedig, hogy Bodolay a verseknek nemcsak tartalmára és beszédhangejtésére – ebben is a szépségre, változatosságra – ügyelt, hanem a versek ritmusát is kitűnően érzékelt, tanúsítja felhívása az 1981. évi filológiai kongresszuson (Bodolay 1985b), amikor felvázolta: milyen nehezen értették meg a 19. században nyelvtudósok is, színészek is a magyar verselés ritmuselveit; és hogy erről Petőfi néhány mondatnyi (korábban ki nem nyomtatott) megjegyzése s ennek nyomán Arany János fejtegetése nyitotta meg a valóság felismerésének útját.

Személyes emlékként első találkozásaink képei lebegnek előttem: az örökké mosolygós fiatal „gólya” az Eötvös Collegiumban, mint lelkes regőscserkész, majd szívósan optimista kolléga, aki másodéves korában tiszta csengő tenor hangon népballadát énekelt a Városi (ma: Erkel) Színházban tartott „Él az örök magyar szellem” rendezvényen: „Megöltek egy legényt hatvan forintjáért”.

A sok hazai és külföldi tanítvány, pályatársak és népdaléneklő cserkészcsapatok mellett a magyar nyelv barátai és művelői is örizzék emlékét és eszméit!

SZAKIRODALOM

Bárczi Géza 1974a. *Nyelvművelésünk*. Bp. Gondolat.

Bárczi Géza 1974b. A zárt e kérdéséhez. *Magyar Nemzet*. December 8. 13. Anyanyelvünk. – Újra: *Látóhatár* 1975. febr. 190–3.

Bodolay Géza 1947a. Önképzőkörök 100 évvel ezelőtt. *Március Tizenötödike* 31. 3.

Bodolay Géza 1947b. Színjátzó önképzőkörök 100 évvel ezelőtt. *Március Tizenötödike* 31. 7.

- Bodolay Géza 1947c. Ifjúsági zsebkönyvek a szabadságharc előtt. *Március Tizenötödike* 31. 3.
- Bodolay Géza 1948. Gondolatok az önképzőkörökről. *Köznevelés* 21: 531–3.
- Bodolay Géza 1963. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Akadémiai Kiadó.
- Bodolay Géza 1967. Gondolatok néhány nyelvi-helyesírási kérdésről. *Magyar Nyelvőr* 91: 297–302.
- Bodolay Géza 1973. *Petőfi diáktársaságai*. Bp. Kozmosz Könyvek.
- Bodolay Géza 1974a. Zárt é, nyílt e. *Élet és Irodalom* 36: 2.
- Bodolay Géza 1974b. Lehetne-e szebben? *Magyar Nemzet*. Szeptember 8. 14.
- Bodolay Géza 1975. Lehetne-e szebben? *Látóhatár*. Febr. 171–5.
- Bodolay Géza 1976. Magyar nyelvkönyv külföldieknek. Néhány megjegyzés az Ungarisch für Ausländer című könyvhöz. *Magyartanítás* 4: 180–6.
- Bodolay Géza 1978a. A magyar mint idegen nyelv. (Korreferátum.) *Magyar Nyelvőr* 102: 303–5.
- Bodolay Géza 1978b. Felvettem, de elég-e ez? *Vasi Szemle* 4: 572–84.
- Bodolay Géza 1979. Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. *Magyar Nyelv* 75: 315–28.
- Bodolay Géza 1980. A külföldi magyar nyelvtanítás néhány hangtani és alaktani kérdése. In: A magyar nyelv grammatikája. *Nyelvtudományi értekezések* 104. 239–45.
- Bodolay Géza 1985a. A mostoha tizenötödik. *Vasárnapi Hírek*. 1. Ápr. 28. 8.
- Bodolay Géza 1985b. Néhány verstani kérdés a felvilágosodás korának és a reformkornak az elméleteiből. *A magyar vers*. (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. augusztus 10–6.) Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Bp. 230–4.
- Bodolay Géza 1998. Nyelvünk szebb hangzásáért. *Vasi Szemle*. 361–3.
- Bodolay Géza 1999. *Petőfi Sándor, az üstökös csillag*. Gondos Bt. Bp.
- Bodolay Géza 1999–2001. Űzenet egykori iskolámba. In: *A pápai református gimnázium évkönyve*. 137–40.
- Bodolay Géza 2000. Vörösmarty, a pedagógus. In: *Vörösmarty – mai szemmel*. Székesfehérvár. 85–99.
- Bodolay Géza 2001a. „Nyelvművelőinkre soha szebb feladat nem várt...”. *Módszertani Lapok*. 1: 24–8.
- Bodolay Géza 2001b. *Versék szebben*. Válogatta, helyesírási és kiejtési magyarázatokkal ellátta Bodolay Géza. Bárczi Géza Értéktörző Kiejtési Alapítvány. Bp.
- Bodolay Géza 2000. *Pápától Pápáig*. Kézirat.
- Buvári Márta 1978. A „zárt é” pere. *Magyar Nyelvőr* 102: 163–70.
- Buvári Márta 2001. *Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval*. Bárczi Géza Értéktörző Alapítvány. Bp.
- Elekfi László 1966. Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. In: Országh László (szerk.): *Szótártani Tanulmányok*. Bp. 227–78.
- Elekfi László 1980. Idegen földrajzi név magyar megfelelője. In: *Nyelvművelő kézikönyv* 1: 906–14.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp.
- Elekfi László–Éder Zoltán 1980. Idegen szavak kiejtése és alakváltozatai. In: *Nyelvművelő kézikönyv* 1: 932–48.
- Imre Samu 1982. Gondolatok a zárt é „rehabilitáció”-járól. *Magyar Nyelv* 78: 286–97.
- Kerényi Ferenc 2003. Búcsú dr. Bodolay Gézától. (Részlet.) *Presbiter*. A Magyar Református Presbiteri Szövetség Lapja 2: 13.
- Makkai Ádám 2002. *A csodaszarvas nyomában*. A legszebb ezer vers költészetünk nyolc évszázadából. Szerk. Makkai Ádám. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Mészáros András 1999. *Igényes (é-ző) kiejtési kisszótár*. Bicske–Bp.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. Bp.
- Péter László 1985. A rehabilitált é. Újdonság a helyesírási szabályzatban. *Vasárnapi Hírek* 1. Márc. 31.
- Szépe György 1969. Az alsóbb nyelvi szintek. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 6: 359–466.
- Vörösmarty 2000. *Vörösmarty összes művei* 15. Vegyes prózai dolgozatok. Sajtó alá rendezők Bodolay Géza és Horváth Károly.

Simonyi Zsigmond

Veszprémben, 1853. január 1-én született a magyar nyelvtudománynak ma is egyik legnagyobb művelője: Simonyi Zsigmond. Születésének 150. évfordulójáról annak a beszédnek egy részletével emlékezünk meg, amelyet Bárczi Géza, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az elnöke mondott el Simonyi Zsigmond 100. születésnapján a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. (Vö. Nyr. 1953: 9–10.)

Naivság volna arra vállalkozni, hogy Simonyi Zsigmondnak jelentőségét pár mondatban nem-hogy jellemezzem, de akár csak vázoljam is. Azt hiszem azonban, főlőlegesen is. Mindnyájan tudjuk, mit köszönünk neki. Ha nem is előfutárok, sőt ragyogó előfutárok nélkül, de Simonyi teremtő meg voltaképpen a magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását. Munkássága felölelte a hangtörténetet, s a magyar magánhangzókrolt tett megállapításai ma is eleven hatóelemei tudásunknak; kiterjedt a szótörténetre, és ezt nemcsak temérdek részletmunkával gazdagította, de Szarvas Gáborral együtt a Magyar nyelvtörténeti szótárral oly munkaeszközt adott a kezünkbe, melynek fogyatékoságai őt vagy szerkesztőtársát alig terhelik, de melynek számos erénye az ő kezük munkáját dicséri. Foglalkoztatta a szótan minden ága: a szóalaktanban a tótan és a szóképzés terén maradandó becsű tanulmányokkal vitte előbbre a tudományt, s a Tüzetes magyar nyelvtanba írt alaktan ma is oly forrás, melyet mellőzni nem lehet. Ám a jelentéstani kérdések vagy az analógia nyelvtörténeti fontosságai és számos egyéb probléma éppúgy foglalkoztatták, és becses tanulmányokat eredményeztek. De talán legkedvesebb kutatási területe a mondattan volt, sőt úgynevezett alaktani dolgozatai is sok tekintetben inkább mondattaniak voltak. Monumentális monográfiái: A magyar kötőszók és A magyar határozók minden nyelvész asztalán ott vannak állandó készenlétben; s nyelvtudományunk sajnálatos kára, hogy magyar mondattana, mely kimagasló művekben oly gazdag életének talán főműve lett volna, nem láthatott napvilágot.

De Simonyi nem zárkózott el a tudomány hüvös magányába, hanem a tudományt az élet gyakorlati követelményeinek szolgálatába is állította; maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv paléozására fordította. Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása. Nem kell itt említenem sem tudomány-népszerűsítő cikkeinek hosszú sorát vagy a magyar nyelvről a nem szakmabeli közönség számára írt, lebilincslően érdekes művét, sem helyesírásunk fejlődésében szerzett érdemeit; mindnyájan okultunk a nyelvművelés, az idegen fattyak irtása terén végzett hatalmas és eredményes munkásságából, melynek csak kimagasló állomásai Antibarbarusa és Helyes magyarságának három kiadása; a magyar nyelvoktatás ügyében írt cikksorozata pedig talán még ma is ösztönző és elmemozdító.

Simonyiban azonban nemcsak a tudóst tiszteljük, kinek teremtő keze alatt a tudomány új kincsei csillantak föl, s aki a tudomány kincseit pazar kézzel igyekezett mindenki kincsévé tenni, de a tanárt, a nevelőt is. Évtizedekig nemcsak ült a katedrán, de leszállt tanítványai közé, közvetlen kapcsolatot teremtett velük, és lelkes, buzgó társaságot nevelt maga köré. De akiknek nem adatott is meg, hogy közvetlen tanítványai közé számíthassuk magunkat, mindnyájan tanítványai vagyunk művein keresztül, mindnyájan igen sokat tanultunk tőle, tudásban, tárgyismeretben, módszerben, lelkiismeretességben.

S a nagy tudóssal, a lelkiismeretes tanárral egybeforva, elvászthatatlan egységben magasodott ki Simonyi, az ember. Elég volt szelíd kék szemébe nézni, kedves mosolyát látni, a keményebb igazságot tétovázó óvatossággal, kíméletes szavak keresésével enyhítő hangját hallani, hogy mély emberi egyéniségét, a belőle áradó jóindulatot meg lehessen érezni. Tudom, hogy szelíd egyénisége meg is tudott keményedni; tudom, hogy élete jelentős része harcokban telt el, olyan harcokban, melyek néha ádáz viharokká élesedtek, de biztos vagyok benne, hogy e harcok elfogadása és megvívása nála csak annak kényszerű vállalása volt, amit kötelességének érzett.

Szemle

Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	479
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Elekfi László</i> : Bodolay Géza	484
<i>Bárczi Géza</i> : Simonyi Zsigmond	488

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vizrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.